Գ. Ա. ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՉԱՐԱՆՃԱՓԻ ՀԱՅՈՑ

Offert par les héritiers de la famille
Guiragos MINASSIAN
à l'Association A.R.A.M.
le 30 Novembre 2001.

ASSOCIATION POUR LA
RECHERCHE L'ARCHIVAGE
LA MEMOIRE ARMENIENNE

ARCHIVES A.R.A.M.

Գ. Ս. ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ

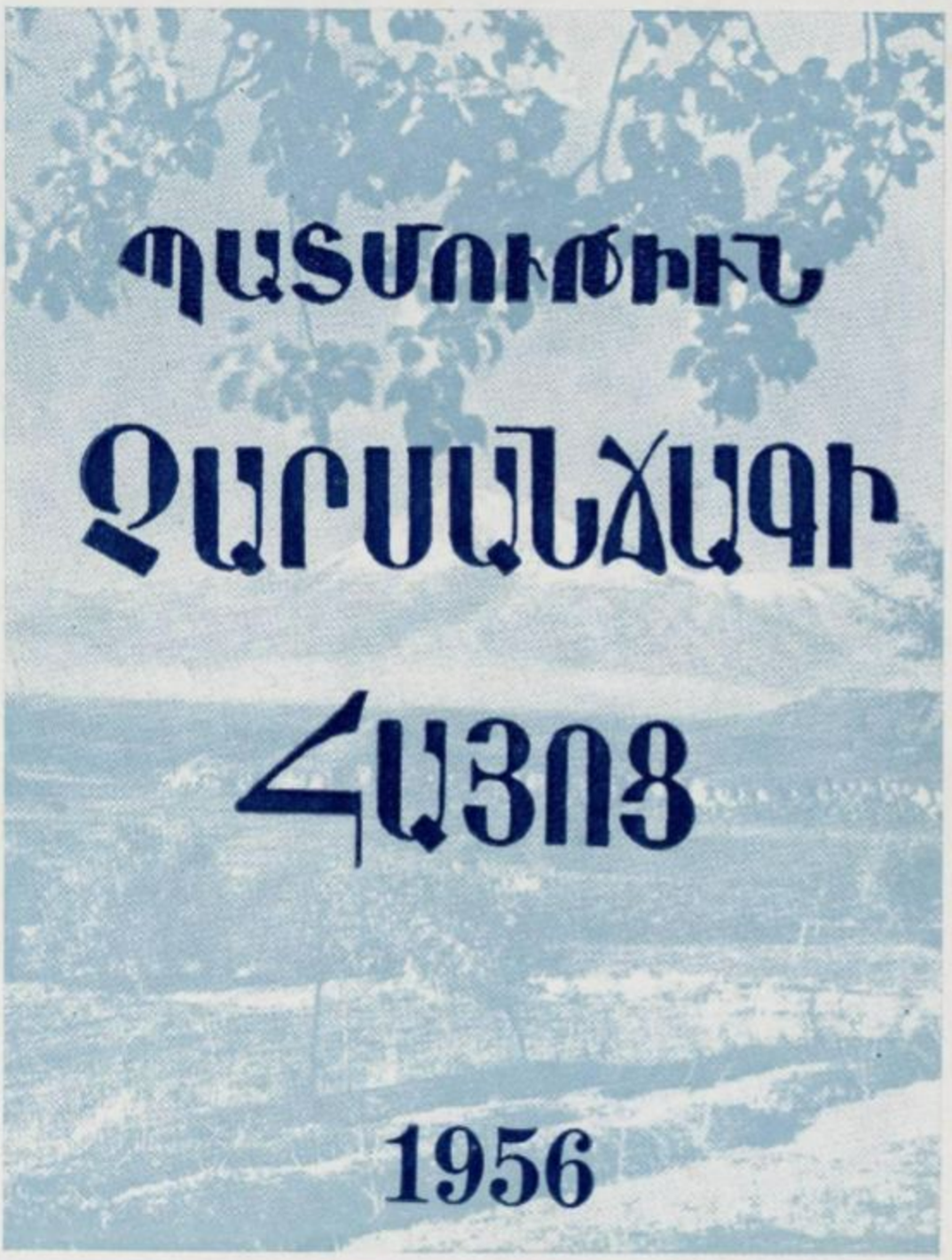

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՉԱՐԱՆՃԱՓԻ ՀԱՅՈՑ

1956

ՊԷՅՐՈՒԹ

PRINTED IN LEBANON

Գ. Ս. ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՋԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝
ՀԱՄԱ–ՋԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ
ՖՐԷԶՆՕ (ԱՄԵՐԻԿԱ)

Տպ. Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ
Պէյրութ
1956

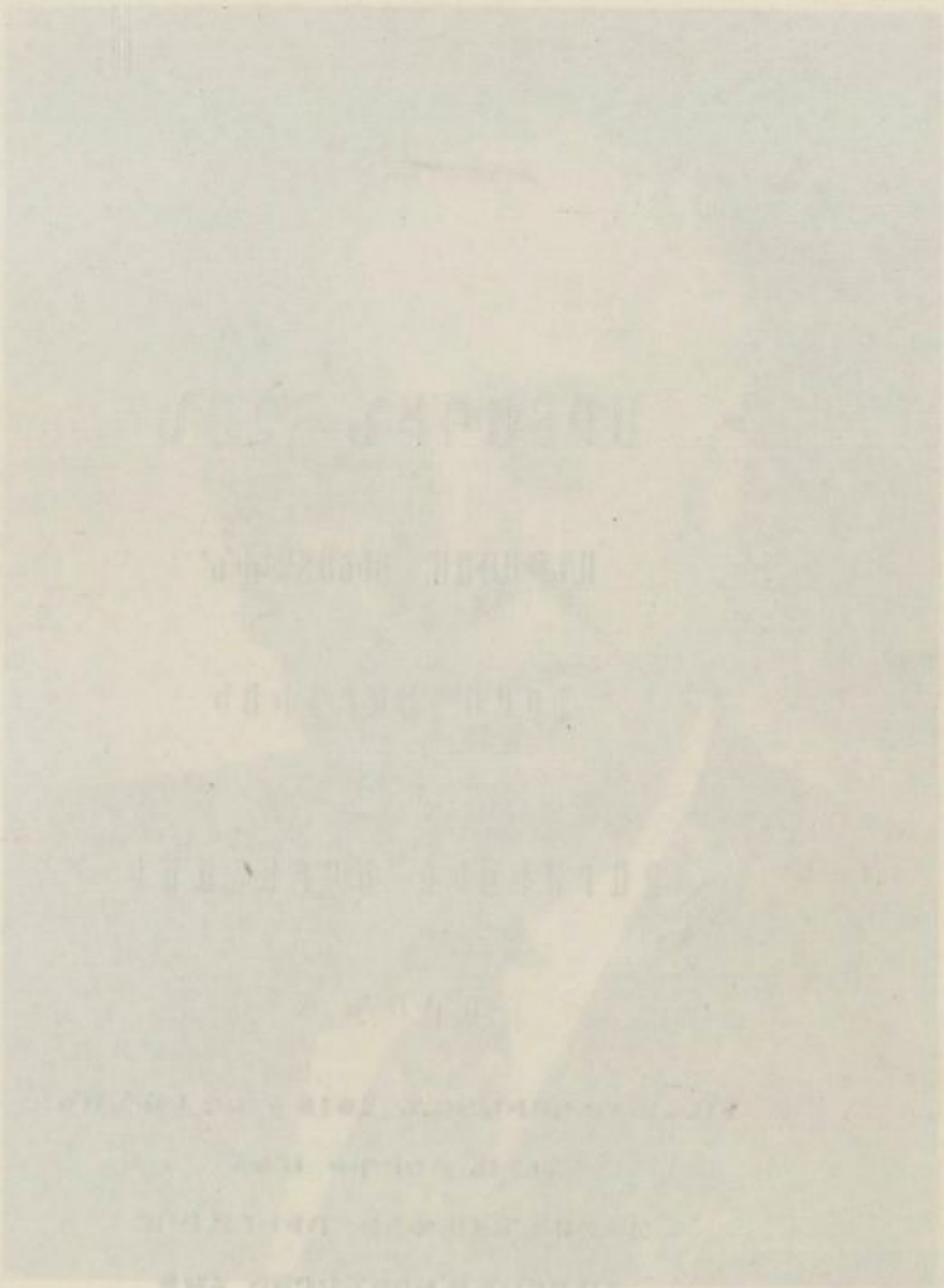

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Հայաստանի շաս մը շրջաններու համար, հայրենակցական կամ այլ անունով կազմուած մարմիններու կողմէ պատրաստուեցան բազմաթիւ հատորներ, որոնք՝ շրջանի մը աշխարհագրութիւնը, պատմութիւնը, հոն ապրող Հայերու անցեալը եւ կեանքը, անոնց բարքերը, սովորութիւններ, անոնց կատարած դերը զանազան մարզերու մէջ, ինչպէս նաեւ անոնց հաւաքական բնաջնջումին ահաւոր պատմութիւնը կը ներկայացնեն:

Ցարդ հրատարակուած են, առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ, այս կարգի քսանի չափ երկասիրութիւններ, եւ պատրաստուելու վրայ են ուրիշներ:

Այս շարքին մէջ իր տեղը պիտի ունենայ Չարսանճագի նուիրուած ներկայ հատորը: Այս վերջինը կ'արժէքաւորուի մասնաւորապէս անով, որ հեղինակը՝ Չարսանճագի պէս երկրորդական — եթէ ոչ երրորդական — գաւառի մը համար, մօտ եօթ հարիւր էջով հատոր մը կազմելու չափ հում նիւթ կրցած է հայթայթել, հայրենասիրաբար իր բոլոր ուժերը տրամադրելով այս գործի պատրաստութեան:

Ան կրցած է գրեթէ անտեսուած եւ պատմութիւն չունեցող հայկական գաւառի մը համար շահեկան հատոր մը երեւան բերել, մեզի տալով այդ քրդական շրջաններու մէջ կորսուած, թերեւս երբեմն զուտ հայ, բարգաւաճ եւ ապա իր կարեւորութիւնը կորսնցուցած, յետամնաց վիճակի մատնուած գաւառին տեղագրութիւնը, բոլորովին նոր ու անձնական տեղեկութիւններով, որովհետեւ գրքին հեղինակը քայլ առ քայլ, թիզ առ թիզ շրջած է գաւառին բոլոր կողմերը:

Սոյն հատորին մէջ կը գտնենք լիակատար ծանօթութիւններ գաւառին վրայ, մեծ մասամբ նոր ու հետաքրքրական տեղեկութիւններ, զորս կարելի չէ ձեռք բերել այլ աղբիւրներէ, քանի որ Հայաստանի այս մասը ամէնէն քիչ խուզարկուած գաւառներէն մէկն է: Տեղեկագրութիւնը կը լրացնեն քարտէսները, որոնք դարձեալ նորութիւններ են եւ առաջին անգամ պատրաստուած, ինչ որ գիրքը կ'արժէքաւորէ մեծապէս:

Նոյնքան անկոխ գետին մըն է գաւառին պատմութիւնը, զոր ներկայացնել փորձուած է ամենահին ժամանակներէն մինչեւ մեր օրերը: Ասոր համար իբր աղբիւր ծառայած են այն անցողակի տեղեկութիւնները զոր կուտան հայ եւ օտար պատմիչները *Ծոփաց* կամ *Չորրորդ Հայք* կոչուած նահանգին, մասնաւորապէս անոր մաս

կազմող *Տէրսիմի* եւ այս վերջնոյն մէկ մասը ներկայացնող *Զարսանճագ* գաւառին վրայ: Բոլորովին նոր տեղեկութիւն է, առնց ազբիւրի, Տհրսիմի եւ Զարսանճագի բռնական շրջանի պատմութիւնը, ուր Հայ եւ Քուրդ յարաբերութիւններու մասին խիստ շահեկան տեղեկութիւններ կան խորհրդածութեան արժանի: Մարդ կը տարուի մտածելու, թէ Հայ եւ Քուրդ ժողովուրդներու միջեւ երբ հասկացողութիւն մը սեղծուած ըլլար, թէ՛ մեր եւ թէ՛ անոնց նախապատիւ տարբեր հանգամանք կը սպանար:

Հեղինակը կը խօսի նաեւ իր անկոխ գաւառին վարչական բաժանումներուն եւ կառավարական կազմին վրայ, որպես լրացուցիչը՝ նախորդ էջերուն մէջ տրուած տեղեկութիւններուն: Հոս կը հանդիպինք գաւառին գլխաւոր հաղորդներուն եւ գիւղերուն մասին տրուած յայն ծանօթութիւններու, որոնք ուղղակի տեղւոյն վրայ հաղուած են հեղինակէն, հանի որ այս վերջինը՝ իբր ականատես եւ լիովին իրազեկ իր ծննդավայրի կեանքին բոլոր ծալքերուն, անոր տնտեսական վիճակը եւ այս տնտեսական վիճակին հիմը կազմող երկրագործութիւնը կը ներկայացնէ, առանց մտացութեան տալու անոր կրօնական, կրթական, եկեղեցական կեանքն ու կազմակերպութիւններ: Այս հետաքրքրական տեղեկութիւններ ուրիշ տեղեր չեն յիշուած, եւ երբ այս գրքին մէջ տեղատորելով չփրկուէին, ի սպառ կորսուելու պիտի դատապարտուէին:

Նոյնպէս, մտացութեան մէջ թաղուած պիտի մնային այն հարստահարութիւններն ու կեղեքումներ, որոնք՝ Օսմանեան կառավարութեան հաշտարութեամբ, կը գործադրուէին Քուրդերու կողմէ Հայերուն դէմ, մասնաւորապէս անոնց հողերը յափշտակելով եւ Հայը ընչազուրկ դարձնելով: Ասոնք պատճառ եղան, որ հայ ազգը միջոցներ որոնէ իր Ֆիզիքական գոյութիւնը պահելու եւ այս յափշտակութիւններուն պատուար կանգնելու համար: Սակայն այս գործը այնքան անհարակ կերպով դեկավարուեցաւ, որ անիկա յանգեցաւ ազգին բնաջնջման, Թուրքոյ սահմաններուն մէջ:

Այս ձախողութենէն եւ աղետէն դեռ չէ մնացած Զարսանճագ եւս, որուն վտարանդի հայութիւնը այսօր կը կորսնցնէ իր հին բարքերը, կենցաղային սովորութիւններ եւ գաւառաբարբառը, որոնց հնարաւոր ամբողջութիւնը՝ այս հատորին մէջ ամփոփուելով, կորստեն փրկուած կը նկատուին անկասկած:

Թերեւս խստապահանջ ընթադատներ այս գործը խծբծեն զանազան բերութիւններ ընտարելով անոր մէջ. բայց պէտ է գիտնալ թէ այս պատմագիրը՝ իր ճամբորդներուն յաւագոյններէն մէկն է, իր պարզ եւ անպաճոյճ ձեւին մէջ:

Կայ նաեւ աւելին: Ընթադատները պէտ է նկատի ունենան, որ

այս գրքին հեղինակը՝ Պր. Գեորգ Երեւանեան, յաւակնութիւնը չունի հրապարակ գալու ո՛չ որպես հայագէտ եւ ո՛չ ալ որպես պատմաբան: Թէեւ ան ծնած է Բերրի, 1900ին, Միացեալ Ընկերութեան տեղական վարժարանին մէջ առնելով իր նախնական կրթութիւնը, բայց բարձրագոյն ուսումը շարունակելու իր փափաքը՝ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի փոթորկոտ շրջանին զուգադիպելով, մնացած է անիրականալի: Ապրիլեան դժբախտ ու զրկուած սերունդին կը պատկանի հեղինակը, որ՝ իր բախտակից արենակիցներու նման, զրկուած է բարձրագոյն ուսման հնարաւոր եւ թոյլատու պայմաններէն, բայց ինքնաշխատութեամբ կրցած է այդ բացը դարմանել հետագայ տարիներուն:

Պատանի հասակէն ան կորսնցուցած է իր հայրը, որ թուրքերէն սպաննուած էր, եւ իր մօրը, երեք եղբայրներուն եւ քրոջը հետ տարագրուած է Կապան — Մատէն, Բերդակ — Չմշկածագ ուղեգծով: Այս պայմաններուն մէջ, անոր միակ մտատանջութիւնը եղած է իր եւ իրեններուն կեանքը փրկել: Տարագրութեան համբուն վրայ ան կը կորսնցնէ եղբայրներն ու քոյրը. գերմարդկային ճիգերով կը յաջողի զանոնք վերագտնել. ընտանիքը այսպես վերակազմելէ եսք, իր ջանքերը կը կեդրոնացնէ անոր ապրուստը հոգալու աշխատանքին մէջ:

Այսպես, 1914 — 1918 ի պատերազմի շրջանին, իր եւ իրեններուն Ֆիզիքական գոյութիւնը կ'ապահովէ, երեք տարի շարունակ Կապան—Մատէնի մէջ աշխատելով. տեղւոյն *Մալ-Միւտիւրի* եւ Գայմագամի փոխանորդ *Ալի Բիզա Պէկի* պաշտպանութեան տակ: Սակայն, 1918-ի վերջերը կը ձերբակալուի որպես զինուոր եւ կը տարուի *Խարբերդ-Մեզրէ*:

Այս թուականէն մինչեւ 1922, *Միլլի* կառավարութեան գործադրած հալածանքներուն միջոցին, ինքն ալ կ'ենթարկուի նոր տեղահանութիւններու, որոնցմէ կը ճողոպրի զանազան հնարամտութիւններով եւ կը յաջողի ընտանեօք ապաստանիլ Հալէպ: Իր կեանքին այս չորս տարիները, վտանգաւոր արկածախնդրութիւններու շարքով մը հիւսուած են:

Մինչեւ 1925, իր պարագաներով Դամասկոս մնալէ եսք, կը հաստատուի Պեյրութ: Մէկ տարի կ'այցելէ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները: Վերադարձին, ճարտարարուեստական ու առեւտրական գործառնութիւններով եւ կօշիկի վաճառականութեան առօրեայ զբաղումով պատուաւոր դիրք մը կը գրաւէ ազգային կեանքին մէջ:

Այս ելեւէջաւոր, ալեկոծ կեանքին մէջ — զոր դիտմամբ ներկայացուցի համառօտ գիծերով — դժուար էր, որ Պր. Գեորգ Երեւան-

եաև կարեևար միջոց գտնել պատմագրական ճիւթերով զբաղուելու համար, որոնք իր առօրեայ ևն դուրս կը մնան, բայց ինչպես կը հաստատ ևերկայ հատորը, այս *կորովի* եւ *յանդուգն Տէրսիմցին*, իր ծննդավայրին պատմութիւնը, անցեալը եւ ազգագրութիւնը փրկելու ազնիւ զգացումներէ մղուած, գրիչի մարդ կը դառնայ, կը հաւաքէ իր ծննդավայրին ու շրջաններուն Հայերու վերաբերեալ տեղեկութիւններ եւ կը կազմէ այս սքանչելի հատորը, որ կ'անմահացնէ գաւառը: Ինչ հաւանական չէր, որ ուրիշ մը, նոյն ուսումնասիրութիւնները կատարելու կամ նոյն գործին յձուելու նախաձեռնութիւնը ունենար: *Հետևաբար ո՛չ ոք իրաւունք ունի ծայրայեղ բծախնդրութիւն ցոյց տալու այս գործին մասին, որու իրականացման խիզախ գաղափարը ունեցած է Երևանեան, առևտրական մարդու զբաղումներուն մէջ, զէթ մեսրոպատառ թուղթի վրայ յաւերժացնելով իր ծննդավայր գաւառը, Ասիկա մեծ պատիւ մըն է իրեն համար:*

Կերտելու եւ կազմելու համար այս գործը, ան չէ վարանած ամեն կողմ գլուխ գարձնելու, ապիւ-անդին դիմելու, ամենապզտիկ ծանօթութիւն մը աւելի ունենալու համար բդթակցութիւններ կատարելու, գիրեր եւ թերթեր պրպտելու, Զարսանճագի հետ մօտեն կամ հեռուեն կապ ու առնչութիւն ունեցող ամեն տեսակ տեղեկութիւններ ժողվելու, զանոնք համադրելու, եւ այսպես, Հայաստանի մոռցուած եւ անտեսուած գաւառներեն մեկը (որ դատապարտուած էր բոլորովին անյիշատակ եւ աննետ մնալու) ծանօթացնելու, անմահացնելու համար:

Ասիկա իրապես շատ գնահատելի գործ մըն է եւ հետիանակի անձին համար կը կազմէ արժանիք մը, որուհետեւ վստահօրեն կարելի է ըսել, թէ ուրիշ մը՝ եթէ ուզեր իսկ, պիտի չկարենար այս աշխատանքը կատարել, վասնզի Զարսանճագ՝ իբր գաւառի խոյլ անկիւն մը, չէ կրցած հաւատալ իր մէջ մարդիկ, որոնք այսպիսի ուսումնասիրութեան մը ատակ ըլլային, երկար տարիներ անցնելեն եւ հին յիշատակներու աղօտանալեն ետք:

Ասոր համար Զարսանճագցիք պետք է երախտապարտ ըլլան Պր. Գեորգ Երեւանեանի, իսկ հայ բանասիրութիւնը պարտի պատուով յիշատակել անոր գործը, որպես հրաշքի պես բան մը, զոր ինք իրագործած է:

15 *Մայիս* 1956 *ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ*

Պաւա Տը Պալօյն

(*Լիբանան*)

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ

Զարսանճագ՝ պատմական Ծոփաց աշխարհի այն գաւառն է, ուր մեր նախնիք ապրած են դարերէ ի վեր։ Զարսանճագի հայութիւնը, իր կազմաւորման շրջանին իսկ, այդ հողամասին տէրն ու տիրականը եղած է, որպէս անոր բնիկ տարրը։

Զարսանճագ՝ Հայասաներու և Արմէններու նախահայրենիքին մաս կազմելով, Արտաչէսեան հարստութեան ժամանակ, պետական գանձերու թանգարանը հանդիսացած է։ Դարերու ընթացքին, Զարսանճագը դիմակալած է բազմաթիւ բարբարոս ցեղերու արշաւանքները։ Հակառակ յաճախակի աւերներու ու կոտորածներու, Հայութիւնը ամբօրէն կառչած մնացած է իր մայր հողին։ Իւրաքանչիւր թալանէն, ջարդէն ու կոտորածէն յետոյ, այս ափ մը հայութիւնը՝ փիւնիկի նման վերածնուելով, անիմանալի զօրութենէ մը գօտեպնդուելով, վերստին կերտած ու չէնցուցած է իր բնակավայրը, շնորհիւ իր շինարար ու ստեղծագործ ոգիին, անընկճելի կամքին ու կորովին։

Զարսանճագի հայաբնակ վաթսուն գիւղերու մէջ արմատացած քառասուն հազարի հասնող աւանդապահ ու հաւատաւոր հայութիւնը իր գոյութիւնը պահած է մինչեւ 1915ի աննախընթաց սպանդը։ Ապրիլեան մեծ եղեռնէն յետոյ, Զարսանճագի անցեալն ու ներկան անհամեմատելի տարբերութիւններու հակապատկեր մը կը կազմեն։ Երբեմնի չէնչող ու ծաղկեալ Զարսանճագը, սոսկատեսիլ աւերակոյտ մըն է այսօր։ Մեր քաղաքներն ու գիւղերը՝ քար ու քանդ, արտերը՝ խոպան, պարտէզներն ու այգիները՝ ամայի, սրբատաշ վանքերն ու առաքելակերտ եկեղեցիները՝ հիմնակործան դարձած են։ Զարսանճագի բնագաւառէն մինչեւ Տէրսիմի երկնասլաց գագաթները, հայու բազուկով քանդակուած և Լուսաւորչի շունչով օծուն բոլոր հրաշակերտ ստեղծագործութիւնները զոհ գացած են քսաներորդ դարու թրքական վանտալիզմին։ Հայու քրտինքէն ծլած ու ծաղկած երբեմնի կեանքը խեղդամահ եղած է մեր դարաւոր թշնամիին թափած հայու արեան լճակներուն մէջ։ Դադրած է հայկական շունչը. լռած է հայկական երգը։ Իթթիհատական բարբարոսութեան անապա՛ալ դարձած է հիմա երէկի կենսուրախ ու դալարագեղ Զարսանճագը։

Զարսանճագի Հայութեան արուած հարուածը, ամենէն սարսափազդուն ու ամենէն զարհուրելին եղաւ։ Սակաւաթիւ կարգ մը վերապրողներ միայն ճողոպրեցան մահասարսուռ հաթաղանէն. իսկ գեաներու հասանքէն դուրս նետուած դիակներու կամ անչնչացած մարմիններու սակէն նախախնամական հրաշքով փրկուած մանուկներու պարագան, հրաբխեներու հրաբխ պէտք է համարել, այսինքն՝ Հայ ժողովուրդի անմահութեան մէկ փաստը։

Երէկուան այդ կիսամեռ երեխաները, ծնողազուրկ ու աննեցուկ այդ մանուկները, ցրուեցան ի սփիւռս աշխարհի, մահաչունչ փոթորիկէն քշուած։ Այժմ, անոնք առն տեղ չինած, ընտանիք կազմած ու կրկին բազմացած են։ Այսօր, Մայր Հայրենիքէն սկսեալ մինչեւ Ամերիկաներու հեռաւոր անկիւնները, աշխարհացրիւ Զարսանճագիներ կան, որոնք իրենց բնագաւառին յիշատակներով են առլցուն։

Սակայն սարիներու հալոմայթին հետ, հիւրընկալ իւրաքանչիւր երկրի տեղական պայմաններու անմիջական ազդեցութեան տակ, տակաւ կը մոռցուի մեր ծննդավայրին բարբառը. մեր նահատակներուն յիշատակները՝ մեր յիշողութեան մէջ կ'ամրօրին. օտար ափերու վրայ հաստակ նետող մեր նոր սերունդը կը չեզի մեր նախնեաց աւանդութիւններէն ու կ'անջատուի մեր պատմութեան օղակէն, անորոշութեան մէջ կորսուելու կամ իր հարազատ դիմագիծէն զրկուելու սպառնալիքին տակ։ Այս՝ պիտի ըլլար լրումը այն ոճիրին, որ կը միտէր պատմութեան փոչիներու մէջ թաղել մեզ։ Թուրք վանատալիզմին մահաբեր բոցին մէջ հրկիզուած ու կորսուած է նիւթական Զարսանճագը։ Օտարութեան սպիտակ ջարդն ալ անզգալաբար կը սպառնայ հոգեկան Զարսանճագին։ Ամէն գնով պէտք է փրկել այս վերջինը։

Բոլոր Զարսանճագցիներու սրտին մէջ անթեղուած կրակը բոցավառելու և հայրենի յիշատակներու կարօտը հրանիւթելու նպատակով է, որ հնչեցուցինք անազանգը ու մեր համեստ այժերով ձեռնարկեցինք Զարսանճագի Հայոց պատմագրութեան, այն վստահութեամբ, թէ Զարսանճագցիներու իրա՛ւ հայրենասիրութեան չնարին պիտի ապրի հարազատ Զարսանճագը, իր ազգային ու հոգեկան հարստութեամբը։

Յարդ, Զարսանճագի մասին ունէ պատմութիւն գրուած չէ։ Զինք դիտեր թէ հազարաւոր տարիներու ընթացքին ինչ դիմագիծ ունեցած է այդ չրջանի հայոց քաղաքական, ազգային ու ընկերային կեանքը։ Յիշեալ ժամանակաշրջանին տեղի

ունեցած դէպքերու և տիրող գոյավիճակներու մասին ո՛չ մէկ արձանագրութեանց հանդիպած ենք։ ԺԵ. դարէն յետոյ մինչեւ ԺԸ. դար, Զարսանճագի Հայոց մասին որեւէ տեղեկութիւն չկայ։ Պատմական տեղեկագրութեանց չգոյութիւնը երկու գլխաւոր պատճառներու կը վերագրուի։ Առաջին. տիրող հասարակարգի բռնապետական պայմանները, յաջորդական թալաններն ու ջարդերը պարտադրած են հայուն, որ իր մորթի փրկութեան և առօրեայի ապահովման մասին խորհի միայն։ Երկրորդ. Զարսանճագցին եղած է մեծագոյն աւանդապահը։ Մինչեւ 1915, իր կենցաղով, հաւատքով ու լեզուով, Զարսանճագցին հարազատ ներկայացուցիչը եղած է, հազար տարի առաջ ապրող իր նախնիքին։ Դարերու ընթացքը չէ կրցած կերպարանափոխել Զարսանճագցիի տիպարը։ Անգիր պատմութիւնը, զոր ստեղծած է Զարսանճագցին, սերունդէ սերունդ փոխանցուած է անաղարտ վիճակի մէջ, այնպէս որ հոգեկան, հասարակական ու մտային կաղապարը մնացած է միշտ նոյնը՝ խորքով ու արտաքինով։ Եթէ նոյնիսկ մեզի խնայուէր 1915ի աղէտը, դարձեալ Զարսանճագը պէտք պիտի չունենար իր պատմութիւնը գրելու, որովհետեւ իր գոյութեան մէջ կը խտացնէր արդէն իր անցեալը և կ՚ապրէր իր անցեալովը։ Զարսանճագցիին օճախին քարը, արտին ճամբան, վազող առուակը, սրբատեղիներու սեմին մաշած քարը, պարտէզին հաստաբուն ծառը, ամէն վայրկեան իրեն կը յիշեցնէին երէկի կենդանի յիշատակները։ Իր նախնեաց, իր հօրը յիշատակը միշտ թարմ կը մնար և անոնց հոգեկան ներկայութիւնը կ՚ըզգար անիկա, թէ՛ տան և թէ՛ արտին մէջ։

Բռնի տեղահանումի հետեւանքով Զարսանճագը կտրուեցաւ իր անցեալի ապրումներու օղակաւորեալ շղթայէն։ Ներկայիս, երէկի տարտամ յուշերը մնացած են միայն։ Ահա թէ ինչո՛ւ համար, ցրուած այդ յուշերը մէկտեղելու և «Պատմութիւն Զարսանճագի Հայոց» հատորին մէջ անմահացնելու գործը, ազգային վսեմագոյն պարտականութիւն մը սեպեցինք, անգիր աւանդը գրաւոր կտակի վերածելով, զայն նոր սերունդին փոխանցելու առաջադրութեամբ։

Անցեալը ապրեցնել՝ կը նշանակէ ներկան փառաւորել և ապագան ապահովել։ Իր գոյութիւնը պահելու վճռականութիւնը չափազանց սուղ փրկագին մը արժած է արդէն Զարսանճագցիներուն։ Արեան ծով մը կայ անոնց ետին։ Այս պատճառով է որ համազգային ընդհանուր շարժումին մէջ, Զարսանճագցին չ՚ուզեր ու չի կրնար անմասն մնալ, և ներկայ հատորով իր հա-

մեսա մասնակցութիւնը բերած կ'ըլլայ պատմագրութեան արշաւին։

* * *

Ազգային հպարտանքէն և հայրենասիրական զգացումէն ծնունդ առաւ մեր բաղձանքը։ Քառասուն տարիներ առաջ հրդեհուած մեր ծննդավայրի մոխիրներու տակէն ազգային արժէքներն ու աւանդութիւնները վերապրեցնելու մեր նպատակը, ընդհանուր խանդավառութեամբ դիմաւորուեցաւ բոլոր հայրենակիցներու կողմէ անխտիր։ Տժգոհելի էր սակայն մեր ճամբան, երբեմն անանցանելի ու փշոտ, երբեմն խաւար ու ալեկոծ։ Ծրագրուած գործը յաջողցնելու աննահանջ ոգիով, փնտռեցինք ինչ որ կարելի էր գտնել, գտեցինք ինչ որ գտանք, հաւաքեցինք ինչ որ գոյութիւն ունէր, հետաւոր ու մօտաւոր անցեալի մեր անգիր պատմութեան մասունքները հարազատօրէն ներկայացնելու բծախնդրութեամբ։

Մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին գտանք իսկապէս թափառական Հայը։ Պրպտեցինք մատենադարանները, առաւելագոյն յիշատակութիւններ գտնելու յոյսերով։ Դարերու մոխրակոյտի տակ թաղուած Զարմանազի ճոխ պատմութիւնը ի լոյս աշխարհ բերելու աշխատանքը իսկապէս ժնդակ ու դժուարագոյն գործ մըն էր։ Բայց մենք ունէինք դժուարութեան առջեւ չընկրկելու կամքը։ Անձանօթ ու մութ կայանները լքելով՝ հետեւեցանք լոյսի նոյնիսկ աղօտ նշոյլներուն, անոնց հետքերով իրականութեան յանգելու նախընտրութեամբ։ Մօտաւոր անցեալի ուսումնասիրութեան մէջ ալ հանդիպեցանք նոյնանման դժուարութիւններու։ Տեղահանութեան յաջորդող քառասուն տարիներու ընթացքին, վախսուն գիւղերէն վախսուն մարդ չէր մնացած, մեզի պատմելու համար անգիր պատմութեան մանրամասնութիւնները։ Բաց ասոր, ունէինք հայ մըտքէն չէր կրնար անցնիլ այս չրջանը այցելելու և տեղւոյն վրայ յիշատակարանները ուսումնասիրելու մտածումը։ Ահա այն դժուարութիւնները, որոնց դէմ մենք ջանացինք ընել մեր կարելին։

Պարտք կը համարենք երախտագիտութեամբ յիշատակելու այն մեծ ու օգտաչատ աջակցութիւնը, զոր մեզի ընծայեց եգիպտաբնակ պատմագէտ ու հմուտ բանասէր՝ Տիար Արշակ Ալպօյաճեան։ Անոր բարեացակամ օժանդակութեան չնորհիւ կրցանք ձեռք ձգել Ծոփաց Աչխարհի այնքան թանկարժէք

պատմական տեղեկութիւնները, որոնք լոյս սփռեցին Զարսանճագի պատմութեան նոյնիսկ հնագոյն մասերուն վրայ։

Մենք նշեցինք վերոյիշեալ դժուարութիւնները, եզրակացնելու համար, թէ այս մութ ու անորոշ պայմաններու տակ անհնար է անթերի գործ մը ներկայացնել, որով քննադատութեան և մեսրոպեան լեզուի ոստիկանները կը հրաւիրուին ներողամտութեան ոգիով թերթատելու ներկայ երկը։ Մեր կարելի միջոցներով ջանացինք Զարսանճագի պատմութեան կողքին, ներկայացնել նաև անոր հայութեան ազգագրութիւնը, բարքերը և սովորութիւնները։ Երկասիրութեան շրջանին մէջ, յուսադրող և քաջալերող պարագայ մը նկատուեցաւ աշխարհացրիւ համայն Զարսանճագցիներու միահամուռ կեցուածքը ու անոնց խրախուսանքը, ի նպաստ մեր ծրագրի յաջողութեան։

Երբ յղացանք Զարսանճագի պատմութիւնը գրելու գաղափարը, և երբ մեր տրամադրութեան տակ ունեցանք անհրաժեշտ նախանիւթերը, յարմար նկատեցինք մեր ձեռնարկը ներկայացնել Ամերիկայի մեր հայրենակցական միութեանց զոյգ կեդրոնական վարչութեանց, որպէսզի ստանձնեն մեր նախաձեռնութեան հովանաւորութիւնը։

Երկու կեդրոններն ալ յայտնեցին իրենց հաւանութիւնները և խոստացան իրենց բարոյական աջակցութիւնը, բոլոր հայրենակիցներու սրտին խօսող այս ձեռնարկին համար։ Բացի այս խանդավառ ընդունելութենէն, Ֆրէզնոյի Կեդրոնը՝ իր հովանաւորութենէն զատ, կամովին ստանձնեց նաև տպագրական և այլազան ծախսերու մատակարարման պատասխանատուութիւնները։ Նիւթական ու բարոյական այս զոյգ յենարանները քաջալերեցին մեզ, որ ոչինչ խնայենք սոյն հատորը ներկայանալի դարձնելու տեսակէտով։ Բարոյական պարտաւորութիւն կը նկատենք մեր երախտագիտական անվերապահ զգացումներն ու շնորհակալութիւնները յայտնել սոյն քաջալերանքի հեղինակներուն։

* * *

Կատարեալ երկասիրութիւն մը հրամցնելու յաւակնութիւնը չունինք, և ո՛չ ալ մասնագէտ հնախոյզի մը կամ բանասէր պատմաբանի մը ուսումնասիրութիւնը ներկայացուցած բլլալու յանդգնութիւնը։ Դարերու թանձր մշուշին տակ թագնուած պատմութեան մը արտագրումը անխուսափելիօրէն պիտի

ունենայ իր թերիներն ու պակասները։ Մենք վարձատրուած կ'ըլլանք և մեր աշխատանքը բեղմնաւորուած կը նկատենք այն ատեն, երբ ներկայ էջերու ընդմէջէն, Չարսանճագի նորահաս սերունդը ծանօթանայ իր նախնեաց հայրենիքին, տեղեկանայ յարատեւօրէն գոյատեւելու կամքով զրահուած իր պապերու յիշատակներուն, սնանի անոնց հաւատքի կենսատու աւիշով, հաղորդուի անոնց ստեղծագործ ու շինարար ոգիով և մի'շտ յիշէ ապրիլեան սպանդը՝ հայութեան հանդէպ գործուած մեծագոյն և աննկարագրելի այդ չարիքը, որուն բնական հետեւանքն է իր աստանդական ու տարագիր գոյութիւնը։

Անհուն գոհունակութիւն մըն է իսկապէս, տեսնել Չարսանճագի մատղաչ սերունդը, որ Սրբութիւն Սրբոցի նման կը գուրգուրայ այս կտակին վրայ, զայն գալիքներուն փոխանցելու համար, որպէս նուիրական մասունք մը։

Խոր հաւատքն ունինք, թէ Չարսանճագցին՝ ուր որ ալ գտնուի, ինչ պայմաններու տակ ալ ապրի, իր պատմական աւանդապահութեամբ պիտի յիշէ իր անցեալը, պիտի յիշէ մանաւա'նդ իրեն պատչաճող նահապետ Քուջակի խօսքը.

«Ծաղիկ ես ծաղկին կասեմ, որ օձու բերանն է բուսեր»։

ԳԷՈՐԳ Ս. ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Պաsմագրութեան էջերուն մէջ շրջած sառը (m) պեsf է հնչել է-ի եւ ա-ի միջեւ, այնպես՝ ինչպես Անգլերէնի cat, hand, fast բառերուն մէջ a ձայնաւորներուն հնչումը։

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ինչպէս որ կարգ մը Հայրենակցական Միութիւններ իրականացուցած են իրենց շրջաններու պատմութեան հրատարակման գործը ազգային հայ պատմագրութեան համար, նոյնպէս և մեր հայրենակիցներուն փափաքին ընդառաջելով, 1953 Փետրուարին գումարուած Միութեան Պատգամաւորական ժողովի կողմէ առնուած սկզբունքային համաձայնութիւնը գործնականացնելով, կեդրոնական վարչութիւնս՝ մասնաւոր շրջաբերականով ու մամուլով յայտարարեց Զարսանճագի Պատմագրութեան լոյսը, որ անսահման խանդավառութիւն առիթեց աշխարհի չորս ծագերուն ապրուած մեր հայրենակիցներու մօտ։

Մինչ մենք որոշում կ'առնէինք պատմագրութեան համար, անդին Լիբանանի մէջ արդէն որոշ աշխատանք տարուած ու գործը սկսուած էր նախաձեռնող հոգինակին՝ հայրենակից Գ. Երեւանեանի կողմէ և կազմուած էր Հրատարակչական Մարմին մը։

Նկատի առած Զարսանճագի պարագան, որպէս հայ բնագաւառներու ամենէն անհաղորդ ու մութի մէջ մնացած շրջանը հայ պատմագրութեան համար, չատ ծանր բեռի մը տակ էր որ սիրայօժար կը մանէին մեր հայրենակիցները։ Այս պատրաստակամութեան հանդէպ կեդրոնական վարչութիւնս չէր կրնար անտարբեր մնալ։ Որպէս դրական քաջալերութիւն ու գնահատանք, կեդրոնական վարչութիւնս հաւանութիւն տուաւ պատմագրութեան ծրագրին և անվերապահօրէն խոստացաւ իր նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւնը և առանձնաց գրքին հովանաւորութիւնը։

Հպարտութեամբ պէտք է յիշել այստեղ, որ առաջին առթիւ իսկ չարժուեմք առացաւ վարակիչ հանգամանք, ու չուառով մեր բոլոր հայրենակիցները, առանց դիւղի ու քաղաքի, առանց կուսակցական ու յարանուանական խարուխեան, բոլորեցան Համա-Զարսանճագի Հայրկ. Միութեան կեդրոնական վարչութեան ու Հրատարակչական Մարմնի չուրջ։ Այս խօսուն ու ոգեւորիչ փաստը, ոգեւորեց և քաջալերեց մեր Հրատարակչական Մարմնի Նախագահ Գ. Երեւանեանը, որ աւելի մեծ ներշնչումով չարունակեց իր սկսած գործը։

Այս քայլով, զոյգ Մարմինները և հոգինակը, մեր հայ-

բնակիցներուն առած կ'ըլլան իրենց ճիգին լաւագոյնը, առանց կատարեալը հրամցուցած ըլլալու յաւակնութեան։ Այսքանով, մի գուցէ Զարմանճագցին ալ իր արդար ու համեստ տուրքը վճարած կ'ըլլայ ապագայ հայ պատմագիրին, ծանօթացուցած ըլլալով գերազանցօրէն հայ դիմագիծով օժտուած իր չըրջանը, որպէս հայ հողին համեստ մէկ ծաղիկը։

«Պատմութիւն Զարմանճագի Հայոցին» մէջ չենք հանդիպիր թնթանօթներու գոռումին կամ զէնքերու չաչիւնին, բայց ճիշդ է նաեւ, որ Զարմանճագցին՝ իր ծննդավայրին մէջ գտնուած տեւողութեան ընթացքին, մղած է ինքնապաշտպանութեան պայքարը, որոնց մէջ չե՛նք լսեր զէնքերու ու ռումբերու որոտումներ։

Հաւաքական առումով, զէնքի հերոսապատումներ չէ ունեցած Զարմանճագցին։ Սակայն, եթէ ճիշդ է որ «հերոս»ի ըմբռնումը այլազան պատկերներով կը ներկայանայ, ապա ուրեմն Զարմանճագցին զէնքի հերոսապատումներէն ոչ պակաս «հերոսապատում» ունեցած է։ Եթէ Անդրանիկներու, Փարամազներու և Սերոբներու նման հայրերիններու փաղանգը հերոսներ են կոչուած իրաւամբ, եթէ պակաս հերոսներ չեն եղած նաեւ հայ մշակոյթին, լեզուին ու կրօնքին առաքող մեր մտաւորականներու անմահ հոյլը, «հերոս» է նաեւ հայրենիքին հողը ակօսող, խոպան դաշտերը ծաղկեցնող հայ գեղջուկը, որ գանդակներու ամէն զօդանջին, մահը ձգած կը խաչակնքէ՝ հայու երկիւղածութեամբ, ու կը մրմնջէ իր աղօթքը՝ հայու հաւատքով։

Զարմանճագցին եղած է ՅՈՆԱՐՀ ՀԵՐՈՍը հայ ժողովուրդին, հայ հայրենիքին, հայ լեզուին ու հայ եկեղեցիին...։

Ո՛չ թրքական անարդ բռնութիւնները, ո՛չ քուրդ աչիրէթներու յաճախակի թալանները չեն կրցած Զարմանճագցի Հայու հոգիէն արմատախիլ ընել հայ բարքերը, հայ լեզուն, հայ հաւատքը, այսինքն՝ ա՛յն ամէնը՝ որմէ հայութիւն կը բուրէ։

Երեւանի այդ չքնդ ու դեղածիծաղ չրջանը, հայ թագաւորներու հանգիստի ու արտօրդութեան վայրը, քանդուեցաւ և աւերակոյտի վերածուեցաւ Թուրքի և Քուրդի կողմէ, դարերու ընթացքին բիւր անգամներ. բայց Հայը միշտ չինեց ու ծաղկեցուց զանոնք։ Թշնամին քանդելէն ու աւերելէն ձանձրացաւ, բայց Հայը վերաշինելէն չի հրաժարեցաւ։

Որքան թշնամին ճգնեցաւ հայ լեզուն չլսել, այնքան Զարմանճագցի Հայը կառչած մնաց անոր. աւելին՝ ո՛չ միայն չի լքեց, այլ սորվեցուց զայն իր թշնամիներուն ալ։

Որքան թշնամին ուզեց Հայը կալուածազուրկ դարձնել, յափշտակել հայու քրտինքը, անտեսապէս զայն փճացնելու ու իր հոգէն հեռացնելու միտումով, այնքան աւելցան հայուն կալուածները, այնքան Զարսանճագցին կառչած մնաց իր հողին, բարգաւաճ դարձուց զայն, սիրապահեց չրջանի անտեսութեան և կաչուեցաւ «խորք կեավուր»...:

Այս պայքարին մէջ, Զարսանճագցին միշտ եղած է յանդուգն, հպարտ, իր ցեղի բարձրութեանը գիտակից Հայը։ Զին պակսած յախուռն քայլեր, թշնամիին արուած հակահարուածներ։ Եթէ Զարսանճագցին կրցած է ապրիլ, պահել իր լեզուն, դպրոցը, բարքերը և սիրել իր չրջապատին՝ պահելով իր հայ դրոշմը, սակայն եղած էր ծայր աստիճան չրջահայեաց կեանքավ մը, գիտակցելով որ բռնի այժը մինչեւ իր սեմը պաշարած է զինքը, ու հաւաքական ըմբոստութեան մը պարագային ազատուելու յոյսը, հազարաւոր մղոններով հեռու է իր միջավայրէն։

Գերմարդ պէտք էր ըլլալ ապրելու համար նման մթնոլորտի մը մէջ, ինչ որ էր Զարսանճագը՝ «Զարչարանաց Աչխարհ»ի պատմութեան, ինչ որ կը պահանջէր գերմարդկային ճիգ ու կորով, յար և նման հոն ապրելու պայմանին. որովհետեւ Զարսանճագ եղած է խորթ զաւակը մեր հայրենիքին ու մեր մատուռակատնութեան։ Ո՛չ մէկ պատմաբան կամ գրող սիրտ է ըրած մօտենալու այդ «Զուլումի Աչխարհ»ին։

* * *

Պատեհ առիթը կը նկատենք մեր խորին չնորհակալութիւնները յայտնելու մեր բոլոր բարեկամ անձնատուրթիւններուն, որոնք իրենց օժանդակութիւնը բերին կնդրանական վարչութեանս այս ձեռնարկին։

Ի մասնաւորի մեծանուն պատմաբան — բանասէր Պրն. Արշակ Ալպոյաճեանին, որ պատմական արժէք ներկայացնող թանկագին տեղեկութիւններով իւրայ բերաւ Զարսանճագի հնադարեան դիմագիծը։

Մեր չնորհակալութեան լայն բաժինը կ'ուրթայ Պր. Գէորգ Երեւանեանին, որուն կը պարտինք պատմագրութեան նախաձեռնութեան ոգին և զայն չօշափելի իրականութիւն դարձնելու անխոնջ ճիգն ու պատիւը։

Ու բոլոր մեր հայրենակիցներուն, որոնք անխտիր արձագանգ տուին մեր կոչին, իրենց դրական մասնակցութեամբ, որպէսզի իւրաքանչիւր Զարսանճագցի ունենայ այս հայրենական յուշերով մեզ վերապրեցնող «Պատմութիւն Զարսանճագի Հայոց» հատորը, որպէսզի միշտ կենդանի մնայ Զարսանճագը, մեր մտքերուն ու հոգիներուն մէջ։

ՀԱՄԱ – ԶԱՐՍԱՆՃԱԳԻ
ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

10 Սեպտ. 1956
Ֆրեզնօ

Կ. ՄՈՒՏ

ՉԱՐՄԱՆԱԳԱԳ

1.– ԲՆԱԿԱՆ ԴԻՐՔ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ

2.– ԱՆՈՒՆ

3.– ԼԵՌՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

4.– ՋՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

5.– ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

6.– ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

7.– ԿԼԻՄԱՅ

8.– ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

9.– ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՄԱՍ

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳ

ԲՆԱԿԱՆ ԴԻՐՔ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ

Չարսանճագ կը գտնուի Խարբերդի (կամ Մամուրէթ իւլ Ազիզ) նահանգին հիւսիս–արեւելեան կողմը և մաս կը կազմէ Տէրսիմ գաւառին, գրաւելով անոր հարաւային դաշտային շրջանը։ Իր սահմաններն են. հիւսիսէն՝ Տէրսիմ, հարաւէն՝ Արածանի կամ Մուրատ գետ, արեւելքէն՝ Բալու գաւառի Հաւաւ և Պուլանըգ շրջանները, հիւսիս–արեւելքէն՝ Բերրի գետը, իսկ արեւմուտքէն՝ Չմշկածակ (տեսնել քարտէսը)։

Չարսանճագ ծովու մակերեսէն 4-5 հազար ոտք բարձրութեան վրայ կը գտնուի. Տէրսիմի դաշտային շրջանին մէջ գտնուելով հանդերձ ունի պզտիկ լեռներ ու լեռնաշղթաներ։ Հարաւէն՝ Չալխատանի և Սալլարի լեռնաշղթան, որ կ'երկարի մինչեւ Խազան Տէրէ և կը հասնի Արածանիի եզերքը իր նշանաւոր զառիվարով, որ կը կոչուի ԻԹ ԵՕԳՈՒՇԸ (Շան Վերելք)։ Ճամբորդներու համար այս տաժանելի վերելքը կը տեւէ մէկ ժամ։ Արեւմուտքէն՝ Խարաչորի լեռնաշղթան, որ Վասկերտի և Բաշաղակի կողմերէն կը սկսի մինչեւ Բերդակ։ Չարսանճագի կեդրոնական մասին՝ Մնձուր գետի հոսանքին կ'ընկերանայ համանուն լեռնաշղթային մէկ ճիւղը, մինչեւ Չաթ գիւղը, ուր Մնձուր գետը կը միանայ Բերրի գետին հետ։

Չարսանճագի կեդրոնական մասին մէջ կան մեծ ու փոքր բլուրներ, որոնց կողերը մշակելի և բարեբեր են։ Չորս կողմերէն շրջապատուած է բարձր լեռներով, ուր ինքն իր մէջ ընդարձակ տարածութեամբ գեղեցիկ լեռնադաշտ մը կը կազմէ Չարսանճագը։

ԱՆՈՒՆԸ

Չարսանճագ կամ Գարաչօր։ Այս մասին կան զանազան կարծիքներ և տեսակէտներ։

Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան, Չարսանճագ բառին ծագումը կը վերագրէ «բus գրոց Չեհար Սանճագ», այսինքն՝ չորս գաւառներ։ Մինչդեռ Պր. Ա. Ալպօյաճեան կուտայ հետեւեալ

բացատրութիւնը. «Այս կոչումը, ըստ մեր խոնարհ կարծիքին, պարսկական պէտք է ըլլայ, հաւանօրէն ԺԴ.—ԺԵ. դարերուն ստեղծուած, և չեմ կարծեր որ կապ ունենայ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ կոչումին հետ, որ Հայք անգամ չէին գործածեր, վասնզի օտար էր և օտարէն դրուած»։ Ինճիճեան, իր աշխարհագրութեան մէջ, (Աշխարհագրութիւն Չորից Մասանց Աշխարհի, 1806, Վենեցիկ, Ա. հատոր, էջ 226) Չարսանճագ=Չեհար Սանճագ կոչումներուն քով կ'աւելցնէ Գարաչօր բառը կամով մը, ինչ որ համազօր կ'ըլլայ նախորդ երկուքին։

Պր. Ա. Ալպօյաճեան կը շարունակէ. «Թէեւ յանդգնութիւն մըն է իմ կողմէս, սակայն այս Գարաչօր բառը ես աղաւաղումը կը նկատեմ Քառաձոր — Չորս Չոր — բառերուն, ձորը առնելով այստեղ գաւառ իմաստով ինչպէս մեր հնագոյն մատենագրութեան մէջ գործածուած է. ինչպէս Մեծն Տիգրանի 70 ձորերը Պարսից թողած, և այլն»։

Ինճիճեանի համաձայն, Չարսանճագ անունը տրուած է այս երկրամասին, որովհետեւ չորս գաւառ ունէր.

1.— Մեծկերs կամ Մազկերs

2.— Սաղման

3.— Փերի կամ Բերրի

4.— Բերդակ

Ինճիճեան կը գրէ. «Սոքա թեպէs են գաւառք զատուցեալք ի կոչել միով անուամբ չորս գաւառ, թերեւս ի թարգմանութիւն հին անուանս Չորրորդ Հայք, զի գրեթէ չորս սանճագ ըստ բոլորին անկանի ի Չորրորդ Հայս որ է հին նահանգ մեծին հայոց: Տարակայի առ ի կապան Մատինեն երկօրեայ ճանապարհաւ: Իշխանութիւն չորեցունց գաւառացս եւս է ի ձեռս Քրտաց, որք գրեթէ են ինքնագլուխ: Յիւրաքանչիւր գլխաւոր գիւղաքաղաքս են տունք իբր 800 Հայք եւ Քիւրտք: Իւրաքանչիւրքն ունեն գեղօրես 15 կամ 20, բնակեալս ի Հայոց եւ ի Քրտաց, որոց երկիր բարեբեր»։

Հ. Ղեւոնդ Վրդ. Ալիշան, իր «Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց» գործին մէջ (որ Հայաստանի աշխարհագրութիւնն է) Խարբերդի վրայ խօսած ատեն — էջ 42 — Ճապաղ Ջուր, Բալու, Չեհար Սանճագ, Ջմշկածագ «Եւ այլ եւս վիճակք» անոր մասերը կը նկատէ։

Ալիշան Չարսանճագի մասին կը գրէ հետեւեալը. «Ի մտից Բալուայ յաջմէ Մուրատայ ցխառնուրդն յԵփրատ կան չորք վիճակք մանունք Չեհար Սանճագ կոչեցեալք կամ Գարաչօր և են Սաղման որ է Սաղմնայ երկիրն ի միջին դար, Բերդիկ, Մեծկերs և Բերրի, որք Խոզնայ երկիր կոչէին ի հնումն և ի մտից ամենեցուն նոցա առ Եփրատաւ Չմշկածագայ երկիրն, որ այժմ կոչի

Չիմիշկեզեկ, քաղաքն համանուն առ վտակաւ օժանդակաւ Մուրատայ յառաջն կոչէր Յերապոլիս, և զնոր անունն է առ վասն ծննդեանն ի նմա Յովհաննէս Ջմշկիկ կայսեր։ Արտաքոյ քաղաքին կայ Կարմիր Սարուկ, ուր Յովհաննէս քահանայ՝ նահատակեալ ի Բալու, յամին 1403, շինեալ էր եկեղեցի զոր առ նախանձաւ քակեցին թշնամիք իւր»։

Ուրեմն, Չարսանճագի անուան ստուգման մասին կրնանք եզրակացնել. Չարսանճագ — Չորս Սանճագ — և կամ Գարաչօր — Քառաձոր — կոչումները կը նոյնանան և չորս գաւառներու (Բերրի, Բերդակ, Մեծկերտ եւ Սաղման) միացումով կը ստանան մեր օրերուն մէջ ընդհանրացած Չարսանճագ անունը։

ԼԵՌՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Չարսանճագի մէջ գտնուած պղտիկ լեռնաշղթաները հիւսիսէն հարաւ երկարելով, կ'եզերեն իր դաշտային մասերը։ Խռանի լեռներէն դէպի հարաւ Չորակ, Մաստան, Հայվաթլի, Կէօքթէփէ, Ուրձ, Պասու, Բաղնիք, Խուշին, Հոչէ, ընդարձակ տարածութեամբ կը կազմեն դաշտային մասը։ Արեւմուտքէն՝ Խռնէկ, Իսմայէլ, Լուսատարիչ. հիւսիս արեւմուտքէն՝ Վասկերտ, Բաշաղակ. հարաւէն՝ Չալխատան, Տէմըրջի, Սալլար, Խազան Տէրէ. իսկ արեւելքէն՝ Հոչէի վերեւէն մինչեւ Պաղնատուն, Կոլլանի շրջանը լեռնային մասը կը կազմեն։

Չարսանճագի յատկանշական երկու լեռնաշղթաներէն մին՝ արեւելքէն Բերրիի գետի ճամբան է, որ Քղիէն սկսեալ կ'երկարի մինչեւ Բերդակ, իսկ Արեւմուտքէն՝ Մնձուր — Մուզուր — գետի հետ ընկերացող լեռնաշղթան՝ մինչեւ Ջերի գիւղը։ Բերրիի հարաւային մասին վրայ պատնէշի պէս կը բարձրանան Չալխատանի լեռները, որոնք արեւելքէն դէպի արեւմուտք կ'երկարին։

ՋՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Չարսանճագի մէջէն կը հոսին երկու գլխաւոր գետեր։ Առաջինը՝ Բերրիի գետ կամ Միւս Գայլ գետը։ Երկրորդը՝ Մնձուր կամ Մուզուր գետը։ Բերրիի գետը կը բղխի Բիւրակնեան — Պինկէօլ — լեռներէն և Քղիի առջեւէն անցնելով Տէրսիմի հիւսիս արեւելքէն կը մտնէ Չարսանճագ։ Պաղին, Թիլ, Խուշի, Բաղնիք գիւղերու առջեւէն անցնելով և Բերրիի դաշտը եզերելով՝ անիկա կ'ուղղուի դէպի արեւմուտք ու Ջերի գիւղէն անդին Չաթի քով կը միանայ Մնձուր — Մուզուր — գետին։

Ամերիկահայ ծանօթ գրող Պ. Վահան Չուգասըզեան իր մասնաւոր յուշերուն մէջ, Բերրիի միջավայրը նկարագրելու ատեն, Բերրի գետը կ'անուանէ Օրօր գետ, ըստ Պատմաբան Փրօֆ. Մ. Մինասեանի։

1901ին, Թիֆլիսի մէջ տպագրուած «Տէրսիմ» երկին հեղինակը — Անդրանիկ — (էջ 132) կը գրէ. «Բերրին շինուած է Լրչրգ Չային աջ եզերքին վրայ»։

Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն Չորից Մասանց Աշխարհ»ի մէջ Քղիի մասին խօսած ատեն այսպէս կը գրէ. «Առաջնորդ գիւղաքաղաքիս համօրէն գաւառին բնակի ի մենաստան Սբ. Կարապետին, որի վերայ Քէօշմէր լերին, Հեռիի գիւղաքաղաքին ժամս իբրեւ երիս։ Մերձ առ մենաստանս անցանէ ջուր որ խառնի ի գետակս կոչեցեալ Օրօր, յորոյ վրայ կառուցեալ կայ կամուրջ քարաշէն երկու կամարօք կոչեցեալ Քէշիշ Քէօփրիւսի»։

Արտաշէս Աբեղեանի կազմած «Հայասան եւ Դրացի Երկիրներ» աշխարհագրական քարտէսին մէջ, մենք կը տեսնենք Քղիի հարաւ-արեւմտեան կողմը Օրօր գիւղ մը որուն առջեւէն գետակ մը կ'անցնի և կը միանայ Քղիի առջեւէն անցնող Քղի գետին. նոյնպէս Քղիի հիւսիս-արեւելեան կողմը կայ Լրչրգ գիւղը, որուն առջեւէն կը հոսի գետակ մը Լրչրգ անունով և կը միանայ Քղի գետին։ Ուրեմն Լրչրգ և Օրօր կոչուածները կը պատկանին այդ անունով Քղիի մէջէն անցնող երկու պզտիկ գետակներուն, որոնք՝ ուրիշ գետակներու հետ միանալով, Քղիի առջեւ կ'առնեն Քղիի գետ անունը, որ Չարսանճագ մտնելէն վերջ կը կոչուի Միւս Գայլ գեs կամ Բերրիի գետ։

Բերրիի գետին կը միանան շատ մը պզտիկ գետակներ և վտակներ։ Այս գետը իր լրումը կ'ունենայ Բերրիի առջեւ, ուր իր միջին լայնքը կը հասնի 50 մէթրի։ Քղիէն մինչեւ Պաղին, գետը սրընթաց և յորձանուտ է. Չարսանճագի դաշտային մասին մէջ կը ստանայ խաղաղ ընթացք և կը շարունակէ իր ճամբան։ Ջուրը ամառ ատեն շատ յստակ և պաղորակ է ու կը խմուի։ Շատ մը տեղեր, ունի 5—10 մէթր խորութիւն։ Ամառ ատեն յառաջ կուգան հուներ (ճամբայ), որոնք ժողովրդական լեզուով կ'որակուին կեչուs: Ամէն պարագային այս անցքերուն ծանօթ ըլլալը անհրաժեշտութիւն է անակնկալ վտանգներէ զերծ մնալու համար։ Գետին վրայ երթեւեկ կը կատարուի լաստակով — Քալլաք — որ կազմուած կ'ըլլայ 15—20 տիկերէ և կըրնայ փոխադրել 6 հոգի և մաս մըն ալ ապրանք։

Աշնան և մանաւանդ գարնան անձրեւներուն Բերրիի գետը կը դառնայ իսկապէս վայրագ. մարդ կը սոսկայ երբ կը մօտենայ անոր ափին։ Փրփրալից և արագավազ ընթացքով վիշապի մը պէս կը ֆշշայ, որուն ձայնը մինչեւ որոշ հեռաւորութիւններու կը տիրէ։ Այս գետը յորդած ատեն լայնութիւնը կը հաս-

նի մինչեւ 100 մէթրի. անշուշտ խորութիւնն ալ կ'աւելնայ նոյն համեմատութեամբ։ Բերրիի գետը երբ հասած է այս ցասկաս վիճակին, կարելի չէ կասակ ընել անոր հետ։ Սոխպոզական պարագաներու տակ լասը կը գործածուի, պայմանաւ որ գայն գործածողը և վարողը փորձառու ըլլայ։

Բացառիկ այս երթեւեկներուն յանձնառու ճամբորդները ամէն վտանգ աչք առած և «ազ ու հաց հալալ ըրէք» ըսելով կը բաժնուին իրենց սիրելիներէն։ Այս պայմաններու տակ ուղեւորութիւնը թէ՛ տաժանելի, թէ՛ վտանգաւոր է. որով չատ քիչեր կրնան տակալ։ Գետափէն բաժնուելէն յետոյ լասը հարիւրաւոր մէթրներով վար կը սահի և ճամբորդը խազալիք կը դառնայ ալիքներու հսանքին։

Գնկաւմբերի առաջին օրերուն գետին եղերքները կը սկսին կամաց կամաց սառիլ, ամբողջական լրումին հասնելու համար Յունվարին։ Փորձառու մարդիկ, մէկ ափէն միւսը, սառին վրայ ազուէսի ոտքերուն հետքը հասատանելէ յետոյ միայն ապահով կը նկատեն սառին տակունութիւնը, անցքին ձեռնարկելու համար այդ հետքերու գծով (*)։ կննդանիներու և ապրանքներու փոխադրութիւն ալ կը կատարուի։

Դժբախտաբար, ինչպէս Թուրքիոյ ամէն կողմը, նոյնպէս նաեւ այս չրջանին մէջ, բնական հարստութիւնները չեն օգտագործուած։ Օրինակ, այս և նման չուրերու ընթացքը օգտագործելու և անջրդի հողերը ոռոգելու մասին չէ մտածուած բնաւ։ Անհոգութիւնն ու անտարբերութիւնը կը փաստաւին հատարակ կամաւրջի չգոյութեամբն իսկ։ 1916ին միայն, Գերմանացիներու կողմէ չինուելու փայտէ կամաւրջ մը, Բերրիի առջեւէն դէպի Հոչէի ջաղացքները։

Բերրիէն, բրաւանները – պարտագճի – այս գետի ընթացքով լաստերու միջոցաւ մինչեւ կէպան Մատէն կը տանէին իրենց պարտուտած կաւիղէն կաւժերը, աղիւրները և հողէ թրծուած իրեղէնները և հոն կը ծախէին, ուրիշ կարգ մը ապրանքներու կարգին, ինչ որ չրջանի առեւտրական և հողագործական կեանքին կը նպաստէր։

Ամառ առն Բերրի գետը մեծ կարեւորութիւն կը առնայ Բերրիի և չրջակայ գիւղերու բնակչութեան և անասուն-

---

(*) Աղուէսը իր բնաւոր խորամանկութիւնը այս պարագային ալ երեւան կը բերէ։ Ան սառին տկուճութիւնն ու հաստութիւնը մինչեւ որ իր ականջը դնելով չի հաստատէ, չի խլեր։ Ահա թէ ինչպէս կեցդացի մը կ'առաջնորդէ իմացական էակ՝ մարդը։

ներուն համար։ Գետը ոչ միայն խմելիք ջուր կը մատակարարէ, այլ նաեւ լուացքի և այլ կարիքներու կը ծառայէ։

Բերրի գետը նշանաւոր է իր համեղ ձուկերով որոնց մէջ ամենէն լաւ տեսակներն են դեղին պորտը և կարմրախայտը։ Այս գետին մէջ կային նաեւ օձաձուկ, շնաձուկ եւայլն։ Աւանդութեան համաձայն, երբեմն տեսնուած է նաեւ մարդաձուկ, այսինքն իրանէն վեր՝ մարդ, իսկ իրանէն վար՝ ձուկ։

Բերրիցիները և Հոշէցիները կը պատմեն, թէ Բերրիի առջեւ «ԽԱՎԱԽ ՔԱՐ»ին վրայ նստած և իր մատներով երկայն մազերը սանտրող ջրաղջիկ մը տեսած են, որ մարդկային արարածներու երեւումին անմիջապէս ջուրին յատակը խորասուզուած է։ Այս աւանդութիւնը սերունդէ սերունդ կը պատմուէր։

ՄՆՁՈՒՐ ԳԵՏ (Մուզուր Սու).— Զարսանճագի երկրորդ մեծ գետն է ասիկա. կը բղխի Տէրսիմի արեւմտեան լեռներէն՝ Մնձուրի ստորոտէն և կը հոսի դէպի հարաւ, Մեծկերտի արեւմուտքէն և Զերիի քովէն անցնելով Զաթ գիւղի մօտ կը միանայ Բերրի գետին։ Մնձուրի գլխաւոր ակը կը գտնուէր Տէրսիմի Զերնակ գիւղին մօտերը։ Ան կը ժայթքէ երկու քառակուսի մէթր տարածութիւնով ժայռի մը լանջէն, այնքան զօրաւոր և փրփրալից, որ կաթի սպիտակ փրփուրներու տպաւորութիւնը կը թողու դիտողին վրայ, և բացի անոր սքանչացումին արժանանալէ, սոսկումի դողով մը կը համակէ զայն։ Երկրորդ գլխաւոր ակը Զիարաթ գիւղի մօտն է, որը 5–6 ջաղացք դարձընելու չափ առատ է։ Այս երկու գլխաւոր ակերը և մօտակայ շրջաններէն բղխող 40-ի մօտ պզտիկ ակերը իրարու միախառնուելով կը կազմեն Մնձուր (Մուզուր) գետը։ Այս գետին ջուրը շատ անուշ, պաղ և այնքան յատակ է, որ վերէն դիտող մը ջուրին յատակն անգամ կը տեսնէ։ Ունի բազմատեսակ ձուկեր, որոնց մէջ նշանաւոր է «Ալա Պալըզ» ձուկը։

Մնձուր գետը սրընթաց է. կ'իջնէ ու կ'անցնի ժայռերուն մէջէն։ Զերի գիւղին մօտ կայ հինաւուրց կամուրջ մը որ սպանդանոցը հանդիսացաւ շրջանի մտաւորական ընտրանիին և որու մասին իր ատենին կը խօսինք։

Զարսանճագը, այս գետերէն և ակերէն զատ, ունի հազարաւոր մեծ ու փոքր ակեր և աղբիւրներ։ Ամէն գիւղ ունի իր սեփական աղբիւրը, ոմանք՝ մէկ հատ, ուրիշներ՝ մէկէ աւելի։ Պարտէզները, այգիներն ու դաշտերը օժտուած են ջուրի օրհնաբեր ցանցով մը։ Գիւղէ գիւղ ճամբորդող ուղեւոր մը, իր ճամբուն վրայ կը գտնէ զիրար գերազանցող զուլալ ջու-

բեր, որոնք Զարսանճագը կը դարձնեն բուսականութեամբ ճոխ շրջան մը։

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Զարսանճագի լեռները, ձորերը, դաշտերը ծածկուած են կանանչ բուսականութեամբ։ Հողը շատ բարեբեր է։ Ունի ընդարձակ արօտավայրեր։ Լեռները, առհասարակ, կաղնիներով ու այլ ծառերով ծածկուած են, որոնք անսպառ սնունդ կը հայթայթեն կենդանիներուն։ Գարունէն մինչեւ աշուն, կաղնիի կանանչ ու թարմ տերեւներով սնած և պաղորակ ջրերով յագեցած կենդանիներուն միսը բացառիկ որակ և համ ունի։ Անտառները լեցուն են տանձենիի, ընկուզենիի, շոճիի և վայրի պաղածառերու տեսակներով։

Բեւկի ծառ, որուն ռետնաբեր հիւթը խունկի հոտ ունի և փամփուշտի վէրքը կ'առողջացնէ։ Կաղնիի նման դանակով կը ճեղքեն զայն. կաթ դուրս կուգայ, ապա խէժի կը վերածուի։ Անոր կանաչ տերեւները աղը և թթուն կը դնեն. խունկի համ ունի։ Նշի ծառ, ֆստըխի ծառ (ընտանի կաղնի), Ղուզուլճուխի, հանի-յունապի, դժնկի, շքոքի, տանձի, խնձորի, մարսի, թարզիի (որ առասխի նման կարծր է), պոծեղի, փաթաթուկի, թթի, շլուրի, արտուճի, մարխի, իլզունի, Սարխունի, ծրդի ծառեր։

Զարսանճագի անտառներու ծառաշատութեան պատճառով բնակչութիւնը երբէք վառելանիւթի նեղութիւն չի կրեր։ Բոլոր օճախներու մէջ կուռուկուշտ կը ճարճատին կաղնիի կոճղերը։ Բերրիի վառարաններու—սոպա—համար աշունէն իսկ կը պատրաստեն սղոցուած կաղնիի փայտերու պաշարը։ Բերրիի մէջ քրդերու կողմէ բերուած մէկ գրաստի բեռ — մօտ 100 քիլօ — փայտը կ'արժէ 5 դահեկան։

Շինութեան համար կը գործածէին բարտիի, կաղամախիի և ուռիի փայտերը։ Առաստաղի գերանները տեղական ամրակազմ փայտերէն կը պատրաստէին։ Բարտիի լաւ տեսակը կը գտնուէր Հոչէ գիւղէն մէկ ժամ հեռու, Բերրի գետին ձախակողմեան ափին եզերուած Տէնկ գիւղին մէջ։ Տէնկը ճիշտ Թլա բերդին միւս ափին քրդական գիւղ մըն է։ Կտրուած և չորցուած գերանները կը դիզէին գետեզրին վրայ։ Յետոյ զանոնք քառակուսի կապելով (որուն ափաթ կ'ըսէին) գետին մէջ կը սահեցնէին և անոնց վրայ նստելով կը փոխադրէին Բերրի կամ այլուր։

Վասկերտ գիւղի լեռներուն վրայ կը բուսնի ճերմակ սունկը որ նշանաւոր է։

Զարսանճագը երկրագործական հողամաս մըն է։ Իր բը-

նակչութեան օ/օին 90 տոկոսը հողագործներէ կը բաղկանայ։ Բերրիի և Մեծկերտի առեւտրական և արհեստաւոր դասակարգէն զատ, 60 գիւղերուն լման հայութիւնը երկրագործութեամբ կը զբաղէր։ Այս շրջանը, իր առատ և հարուստ բուսականութեամբ, Տէրսիմի շրջանին մէջ առաջնակարգ տեղ կը գրաւէ։

Չարսանճագցի մշակը որակեալ երկրագործ էր։ Թէեւ նախնական գործիքներով կը վարէր, կը մշակէր, կը քաղէր ու կը կամնէր, սակայն իր յամառ, կորովի, հնարամիտ միջոցներով կ'աշխատէր առաւելագոյն արդիւնք ձեռք բերել։ Ստիպուած էր չարաչար աշխատիլ իր ընտանիքին և անասուններուն կարիքները հոգալու համար։

Կառավարութիւնը՝ մէկ կողմէն, շրջանի Պէկերն ու Աղաները՝ միւս կողմէն, ազրուկի նման կը քամէին այս մշակներուն արիւնը։

Մայիսին, մէկ երկու թիզ բարձրացած ցանքը հրաշալի տեսարանի մը ծնունդ կուտար, հոգեպարար ու կենսանորոգ։

Օգոստոսին, Չարսանճագի հողամասին վրայ կարծես բուռ բուռ ոսկի թափուած կ'ըլլար։ Կալով և կուտով մշակներու մեղուաջան աշխատանքը կը սկսէր։

Չարսանճագը կ'արտադրէ առաւելապէս ցորեն, շատ մը տեսակներով։ Օրինակ. ճերմակ ցորեն, ՄԷՆՃԷՔԻ, ԱՇՈՒՐԱ, ՇԻԿՈՆ, ԽԱՐԱ—ԽՐՋԻԿ, ՏԷՎԷՏԻՇԼԻ և այլն։ Ասոնց մէջէն ՄԷՆՃԷՔԻՆ ձաւարցու է, իսկ մնացածները՝ ընդհանրապէս, ալիւրի համար։ Ունի նաեւ գարի, կորեկ, կլկըլ, ոսպ, քուշնայ, պօյ, ֆիդ, ճուլպանտ, սիսեռ, բակլայ, շուշմա, կտաւատ, կէնէ կէչէք, կանեփ և այլն։ Ցորենի արտերուն մէջ ինքնեկ կերպով կը բուսնի, «Տելիճէ»ն, որուն հատիկները եթէ ցորենի հետ միասին անուշադրութեամբ աղուին, այս խառն ալիւրէն պատրաստուած հացը սոսկալի գլխու ցաւ մը կը պատճառէ և կրնայ նոյնիսկ ենթական յիմարացնել։ Այս որոմը նոյն ազդեցութիւնը կ'ունենայ նաեւ կենդանիներու վրայ։ Կայ նաեւ Քորա ըսուած բոյսը, որ ճիշդ ցորենի կը նմանի, բայց իր հասկին մէջ ցորենի հատիկին տեղ սեփ—սեւ փոչի մը կը պարունակէ։ Եթէ կամնելէ առաջ կամ աղալու ժամանակ այս քորան չի զատուի ցորենէն, ալիւրը կը սեւցնէ և հացին համն ալ կը փոխէ։

Արտերու և լեռներու մէջ կը բուսնին հետեւեալ բանջարեղէնները. ՔՈՒՇՄԱՐԴ, ԿԱՆԿԱՌ, ՓՇՓՇՈՒԿ, ԼԷՅԼԷԿՀԱՑԻԿ, ՃԸՆՃԸՂՀԱՑԻԿ, ԹԹԸՐԿԻՉ, ՀԱՇՏԻԿ, ԳՐԶԻՔ և այլն, որոնց բոլորն ալ ճաշակելի են։ Առուեղերուկ, բաղեղ, բաղըրջուկ, թըթըռկիչ, թօրթ, զամպուր, խաթունակ, ծաղիկ, ծնեբէկ,

կոտեմ, լոշուկ, իշկանկառ, դրդմուկ(*) կամ «ճղախոտ», պրաս, մատուտակ, տակ—բազուկ, բողկ, շողգամ, կաղամբ, պաճ, սըմբուկ, լոլիկ, դդում, ջրդըդում, ազատգեղ, փերփեր և այլն։

Լալէ պէնտին բոյս մըն է, որուն կտրուած արմատէն կաթ կ'ելլէ. եթէ աղեթափութիւն ունեցողը, առաւօտ կանուխ խմէ այս հիւթը, աղիքը վեր կը քաշուի և ծակը կը գոցուի։ Փորձըւած առաջին կարգի դեղ մըն է աղեթափութեան համար։

Այս հիւթը չափազանց լեղի ըլլալուն համար, զայն պէտք է խառնել հասարակ կաթի հետ որպէսզի չի լընկճի։ Լալէ պէնտի կաթէն կը շինուի նաեւ ծամոց։ ԿՈՒԼԼԸԳ, ԼԸՎԻՆՃ բանջարեղէնները լեռնային են։ Կուլլըգով անուշ փիլաւ կ'եփեն. իսկ լըվինճը կը գործածուի որպէս փորի ցաւի դեղ։ Աղբիւրներու երկայնքին և ջաղացքի պատերուն եզերքները կը բուսնին կոտոմ և առուեզերուկ, որոնք գիւղացիներու համար սքանչելի աղցանցուներ են։

Չարսանճագի շատ մը գիւղերու մէջ կային մասնաւոր և կանոնաւոր ածուքներ—բանջարանոց—ուր կը մշակէին դդում, սմբուկ, լոլիկ, լուբիա, պաճ (պղպեղ), ազատգեղ, անիսոն, կութա, վարունգ, փերփեր, սոխ, սխտոր, անուխ, բահան, դետնախնձոր, բողկ և այլն։

Այս շրջանի գիւղերուն մէջ Հոշէի կութան նշանաւոր էր։ Կը մշակուէր մասնաւոր արտերու մէջ։ Ամառը, Բերրիի շուկան այդ կութաններու դէզերով կը լեցուէր ու մէկ կանգուն միջակ երկարութեամբ, ուղիղ կամ կլոր ձեւով, կը ծախուէր 2—3 հատը՝ 10 փարայի։ Շատ անուշ համ ունի։ Ընտացու—Հունդացու—կութան որ 1,50 մէթր երկարութիւն և մէկ թիզ բարձրութիւն կ'ունենայ, հասուն վիճակի մէջ սեխի համ կու տայ։

Չարսանճագը ճոխ է ոչ միայն ձմերուկով և քաղցրահամ սեխով, այլ նաեւ շամամով, որ դեղին և կանանչ գիծեր ունի և անուշաբոյր է։ Այս պտուղները շատ առատ էին և լի ու լի կը գոհացնէին ժողովուրդին կարիքները։

Նշանաւոր են նաեւ Չարսանճագի արօտատեղիները, որոնք կը գտնուին յաճախ հովիտներու կամ դաշտերու ընդարձակ տարածութեան վրայ։ Ամառնային շրջանէն աւելցած խոտը կը չորցուի գիւղացիներու կողմէ, որպէս անասուններու ձմեռնային պաշար։

ԱՅԳԻՆԵՐ.— Բոլոր գիւղերը այգի չունէին, բայց մեծ

(*) Դրդմուկի տերեւները վերբերու վրայ դրուելով վերբին թարախը կը քաշեն ու կ'առողջացնեն զայն։

համբաւ ունէին Բերրիի այգիները։ Ապա կուգային Հոչէի, Իսմայէլի, Պասուի, Վասկերտի այգիները։

Բերրիի այգեմշակումը բաւական զարգացած էր։ Խռաճի, Արխաճի, Սեփտէրէի մէջ կային ընդարձակ և լաւ մշակուած այգիներ։

ՊՏՈՒՂՆԵՐ.— Գարնան սկիզբը, Չարսանճագցիներուն պըտուղը՝ Տէրսիմի լեռներէն բերուած խավընծիլներն են։ Խավինծիլը, ձիւնահալէն վերջ կը բուսնի երկու—երեք թիզ երկարութեամբ. ունի մատղաչ ցօղուն մը, երկու մատնաչափ հաստութեամբ։ Կեղուբուելով կ'ուտուի և թթուաչ համ ունի։ Ասիկա կարելի է նկատել Չարսանճագի նարինջը։ Անկէ վերջ կուգան ու կը հասնին իրենց հերթին թութը, խաղողը, խնձորը, տանձը, շըքոքը, սալորը, ծիրանը, թուզը, նուռը, նուշը, բըռինչը, ալոչան, մորմենին, խնկալոչը։

Իսմայելցուայ լեռը, Ալուճկա Կիւնէշը—Արեգ—կը գտնուին՝ խնկենի, կարմիր հաւկուտի, տոխուզ տօնի, ալտճա որուն կեղեւը 7 գոյն ունի և որմէ թանաք կը շինեն. չէտէնէ, որուն նոր տերեւը—փուրը—աղը կը դնեն. քաղցր համ ունի։

Բռնչի ծառ, խարա խավախ, սեւլի, ուռի, մորմենի, մուրտար, տէմուրճուղ, մայլամի, որուն փայտը կարծր է և վրան կեռաս կը պատրաստեն. անոր հոտէն օձերը կը փախչին։

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Չարսանճագի ընտանի կենդանիներն են ձի, կով, էշ, ջորի, այծ, մաքի, եզ, գոմէշ, շուն և այլն։ Գրեթէ ամէն գիւղի մէջ գոմէշ կար։ Այս կենդանին կը գործածուէր երկրագործական աշխատանքներու համար։ Որակեալ և ազնիւ նժոյգներ շատ կային, մանաւանդ ցեղապետներու և աղաներու մօտ։ Փոխադրական գլխաւոր միջոցը կը հանդիսանային էշը, ձին և մանաւանդ ջորին։ Քաղաքացի կամ գիւղացի ամէն ընտանիք ունէր իր կաթընտու կովը, այծը, մաքին։

Որպէս մսատու, ամենէն շատ այծ կը մորթուէր։ Չէփիճի—ամիկ—այծին միսը ոչխարի միսէն գերագաս կը համարուէր։ Չարսանճագի մէջ ոչխարը քիչ էր։ Աշնան, Բերրիի մըսագործները, Էրզրումի կողմէն «ՄՈՌ» տեսակէն ոչխարներ կը բերէին խավուրմայի համար։ Վայրի կենդանիներէն յիշուելու արժանի են գայլը, աղուէսը, շնագայլը, բորենին, սնսարը և այլն։ Զմեռ ատեն գիւղերու շուրջ գայլերու վոհմակներ կը վխտային։ Իսկ ամառը, անոնք ոչխարի հօտերու վրայ կը յարձակէին։ Պաշտպանութեան համար, հովիւները իրենց հօտին հետ կը պահէին խոշոր գամբռեր, որոնցմէ կը

սոսկային գայլերը։ Զմեռ ատեն գիւղացիները կ'որսային աղ-ւէս և սնսար, որոնց մորթը շատ յարգի էր։ Մէկ սեւ սնսարի մորթը այն ատեն կ'արժէր 1—2 օսմանեան ոսկի։

Հարուստ կը համարուէին այն գիւղացիները, որոնք շատ արջառ ունէին։ Քէհեաներն ու մեծատունները, իրենց ախոռ-ներուն մէջ կ'ունենային 3-4 զոյգ գոմէշ, 5-6 զոյգ եզ, 10-20 հատ կով, 2-3 ձի, 5-6 ջորի, 8-10 էշ, իսկ քոզի (փարախ) մէջ՝ 100-200 այծ, 50-60 ոչխար և բազմաթիւ գառնուկ, ուլ և հորթեր։

Ախոռին քով կար հաւնոցը, մէջը՝ աքլոր, հաւ, սագ։ Հաւկիթը շատ առատ էր և գրեթէ՝ ձրի։ 30 հատը հազիւ մէկ զրուշ կ'արժէր։ Վայրի աղաւնի, ատտրակներ շատ կային, որոնք տան ցուիքի տակ, եկեղեցիներու, վանքերու, պատերու և առաս-տաղի բացուածքներուն մէջ բոյն կը շինէին։ Զանոնք որսալը և ուտելը մեղք կը համարուէին։

Զարսանճագի լեռներն ու հովիտները լեցուն էին կաքաւ-ներով, որոնց գարգնճոցը կը լսուէր ամէն կողմէն։ Կաքաւի որսորդութիւն ալ չէր ըլլար, բայց երբեմն մարդիկ վանդակ-ներու մէջ կը պահէին այս թռչունը անոր գարգնճոցին համար։ Հակառակ որսացու թռչուններու առատութեան, որ-սորդութիւնը չէր զարգացած։ Ասիկա անշուշտ ունէր իր զոյգ պատճառները. առաջին՝ հայուն համար նոյնիսկ որսի զէնք ունենալը ոչ միայն վնասաբեր այլեւ աններելի յանցանք կը նկատուէր։ Երկրորդ՝ ընտանի մսացու կենդանիներու և ձու-կերու առատութիւնն ու աժանութիւնը կը չէզոքացնէին որսոր-դութեան կարիքը։ Հետաքրքրական տեսարան կը պարզուէր, երբ ձմեռ ատեն, ամէն կողմ ձիւնով ծածկուած կ'ըլլար. կա-քաւները երամներով ժայռերու վրայ կը թառէին. և եթէ գիւ-ղը մօտ ըլլար, տուներէ ներս կը խուժէին կեր գտնելու հա-մար։ Նման պարագաներուն, երիտասարդները դուրս կ'ելլէին և զանազան հնարամիտ միջոցներով ողջ ողջ կաքաւ կ'որսային։

Ծիծեռնակէ ու ճնճղուկէ զատ, դաշտերու և այգիներու մէջ կը թռչտէին ու կ'երգէին հազար ու մէկ տեսակ գոյնզգոյն թռչուններ՝ ցախսարիկէն մինչեւ սոխակը։ Ոչ ոք կրցած է համրել տեսակներուն քանակը։ Այնպէս որ եթէ մէկը հարցը-նելու ըլլար Զարսանճագցիներուն, թէ ձեր երկիրը քանի՞ տե-սակ թռչուն ունի, ես վստահ եմ որ պիտի պատասխանէր. «Ես ինչ գիտնամ, Զարսանճագի մէջ այնքան բազմատեսակ են թռչունները, որ կարելի չէ սահմանել անոնց որակն ու քա-նակը»։

Գարունը «Մարտի ինճին, լեյլեկը բունեն» էր. շատ էր արագիլներու թիւը, որոնք բոյն կը դնէին բարձր տուներու կտուրը և ծառերու անմատչելի բարձրութիւններուն վրայ։ Գարնանային այդ թռչունը յաճախ տեսած ենք օդին մէջ, իր մեռցուցած և կտուցով բռնած օձերով։

Սեւ ագռաւ, ուրուր և գիշատիչ այլ թռչուններուն թիւն ալ մեծ էր։ Անոնց ներկայութիւնը յաճախ և ինքնաբերաբար ժողովուրդի առողջապահութեան կը նպաստէր, որովհետեւ Չարսանճագի մէջ, սատկած կենդանիին (էշ, ձի, շուն, կատու, ջորի) սատակը կը նետուէր գիւղէն դուրս, արտի մը մէջ և հոն կը ձգուէր։ Գիշատիչ թռչունները, կարճ ժամանակէն, կը մաքրէին զանոնք, գարշահոտութենէն ազատելով գիւղացիները։

Մուկերու տեսակներով ալ հարուստ էր Չարսանճագը։ Տուները ընդհանրապէս հողաշէն ըլլալուն, պատերու մէջ գոյացած ծակերը բնատուր որջերը կը դառնային մեզի համար անպէտ կենդանիներուն։ Մեր ուտելիքները համտեսելէ զատ, հիւանդութեանց փոխադրութեան միջոց ալ կը հանդիսանային։ Մուկն ու առնէտը իրենց գոյութիւնը հրապարակաւ կը զգացընէին յաճախ։

Բնակարաններու այս հողաշէն կառոյցքը նպաստաւոր միջավայր կը ստեղծէր նաեւ օձերու, մանաւանդ սեւ և խոշոր օձերու։ Կ'ըսուէր թէ տան պահապաններն են անոնք և ամէն տուն անպայման կ'ունենար այդ անբաղձալի և անկոչ հիւրերէն։ Իսկապէս ալ անվնաս էին այս սեւ օձերը, որոնք՝ վախցնելէ զատ, դրեթէ լուրջ վնաս մը չէին հասցներ բնակիչներուն։

Գիշերները, փշշոց և սուլոց լսուելու, կամ առաստաղէն վար հող թափուելու պարագային, «տանտէրն է» կ'ըսէին առանց վախնալու։ Ես կը յիշեմ, որ ամառ օր մը, երբ մանուկներս կը խաղայինք քեռանցս ԱՅՎԱՆԸ (վերանտա), յանկարծ տեսանք որ ձեղունէն սեւ գունդ մը ինկաւ մեր քովը։ Նախ կարծեցինք թէ խաղըլէ գունդ մըն է (մազէ շինուած թել)։ Քիչ մը ետ քաշուեցանք անոնց շարժիլը և իրարմէ բաժնուիլը տեսնելով։ Իսկապէս ալ գունդը սկսաւ քակուիլ և տարածուիլ։ Ասոր վրայ, մեր պոռչտուքը լսելով, քեռկինս եկաւ և մեզ հանդարտեցուց ըսելով թէ «տանտէրն է» ու զանոնք հաւաքելով տարաւ։ Ինկողը օձի բոյն էր և մէջինները՝ ձագերը։ Այդ օձերը ոչ միայն «տանտէր» այլ տան «պէրէքէթ»ը կը համարուէին և ոեւէ մէկը գիտակցաբար անոնց վնաս չէր հասցներ, որովհետեւ մեծերը այդպէս կը խրատէին։

Թունաւոր օձի տեսակները շատ էին դաշտերու և լեռնե-

բու մէջ։ Կային նաեւ կարիճ, մողէզ և կովրծուծ (տեսակ մը մողէզ, կանաչ և սեւ գոյնով) որ մարդուն երեսը կը ցատկէր ու կը ճանկէր։ Մինչեւ որ եօթը տավուլներ իրենց ահարկու ձայները չի տային, այդ սարսափելին իր ճանկած տեղը չէր ձգեր։ Բազմաթիւ էին կրիաները, թէ՛ ցամաքի և թէ՛ ջուրի։ Դաշտերը լեցուն էին խլուրդներով, ոզնիներով։ Բերրիի Երանի լիճին մէջ կար տզրուկ, որ կ՛օգտագործուէր արիւն առնելու համար։ Գորտերու տեսակներ կը վխտային և որոնց համանը-ւագը, մանաւանդ գիշերուայ լուռ ամայութեան մէջ, մեր ականջները կը խուլցնէին։

Արտերու մէջէն անցած ատեն չէքչէքիներու մարզանքին ալ մարդ ականատես կը դառնար։ Ճարպիկ ոստումներով ճիւղէ ճիւղ կը թառէին անոնք։

Այս բոլորին մէջ ժողովուրդը կը սոսկար բուերու վայունէն։ Վա՜յ անոր որուն տան վրայ, գիշերը, բուն իր գուժկան վայիւնը ըրած էր երեք անգամ թափահարելով։ Անմիջապէս կը մեկնաբանէին թէ այդ տունէն անպայման մէկը պիտի մեռնի։

Նոյն նախապաշարումը կար նաեւ շուներու կաղկանձումի մասին։ Երբ շունը տան մը մօտիկ, բերանը երկինք բացած կաղկանձէր, մօտալուտ դժբախտութեան մը նախերգանք կը նկատուէր։ Վերապրող Բերրիցիները կը յիշեն, որ 1914–15 թըւականներուն, Բերրիի Հիւսնի Պէկին խոնաղին վրայ բու մը մշտապէս կը վայէր ամէն գիշեր։

ԿԼԻՄԱՆ Զարսանճագը, իր աշխարհագրական դիրքով, բարեխառն գօտիի մէջ կը գտնուի։ Հոն ժամանակը ճշդուած ընթացք մը ունի, որմէ ոչ մէկ շեղում կը կատարուի։ Եղանակները իրարմէ յստակօրէն կը զանազանուին։ Զմեռը՝ ձմեռ է, ամառը՝ ամառ, իսկ գարունն ու աշունը փոխանցման ժամանակաշրջաններ են։

ԶՄԵՌ.— Դեկտ. 1-ին, արդէն ամէն կողմ ձիւնով կը ծածկըւի. երեք ամիս սաստիկ ցուրտ կ՛ընէ։ Օդը ամպամած է և շարունակ կը ձիւնէ։ Դաշտերուն մէջ մէկ մէթրէ աւելի ձիւն կը նստի։ Մինչեւ Յունուար, Բերրիի և Մնձուրի գետերը ամբողջովին կը սառին գրեթէ։ Լեռնային շրջաններուն մէջ փոթորիկ և ձիւնամրրիկ անպակաս կ՛ըլլան։ Գիւղի և քաղաքի բոլոր ճամբաները կը փակուին։ Եթէ օդը պայծառ ըլլայ, քանի մը ժամուան հեռաւորութիւն ունեցող տեղէ մը կը ճամբորդեն այն ատեն միայն, երբ ձիւնը սառած և «ըռղիճ»(*) եղած է։

(*) Երբ ձիւնը սառի եւ մարդիկ կարենան ձիւնասառի վրայեն քալել առանց մխրճուելու։

Ջրհեղեղ առնն, ինչպիսին կարելի համբերդով չորեքշաբթի գիշեր եղանակին նպաստաւոր օրերը և այն առնն միայն կարաւանները կը ճամբորդեն։ Անոնք երբեմն չի նախատեսուած անակնկալ դժուարութիւններու կը հանդիպին, ձիւնամրրիկներու ընթացքին։ Աւար մեր լեզուով կ'ըսենք «ՓՈՒԽԻ ԲՈՆՈՒԻԼ»։ Ձիւնը սաստիկ կ'իջնէ այդ պահուն, ամէն ուղղութեամբ հովը կ'առեղծէ սոսկալի և ահաւոր վայրկեաններ, տեսողութիւնն ու լսողութիւնը անգործութեան կը դատապարտուին. մարդ ինքզինքը կը գտնէ դժոխային պայմաններու մէջ։ Երկինքէն մաղուող ձիւնը գետնի ձիւներուն հետ խառնուած քառասին վիճակ մը կը յառաջացնէ։ Այս տեսակ բուքի բռնուողներուն թող Աստուած օգնէ...։ Միայն փորձառուներն են որ կրնան յաղթահարել այս ճգնաժամային օրհասին։ Բնութեան առեղծած նման պարագաներուն, կարծես թէ անասուններն իրենց բնազդական կարողութեամբ կը գերազանցեն կենդանական աշխարհի բնական իշխանը՝ մարդը։ Այս ամպրոպներու ընթացքին, տեղւոյն վարժ չորիները անսխալ կ'առաջնորդեն իրենց քամահին նստած մարդկային էակները։

ԴԱՐՈՒՆ.— Մարտի առաջին երեքշաբթին գրեթէ կը սկսին յորդառատ և կարկառատեսակ անձրեւները. որոտումն ու կայծակը իրարու կը յաջորդեն։ Մարտ 10—15, ձիւնահալի շրջանն է։ Մթնոլորտային փոփոխութիւնը այնքան արագ կը կատարուի, որ մինչեւ գետինը առած հողը, ձիւնի և առուի այդ թանձր խառը, 5—10 օրուան մէջ ամբողջութեամբ կը քակուի ու կը հալի։ Գետերու, վտակներու, աղբիւրներու ջուրերը անհամեմատօրէն կը յորդին։ Լճեր, ձոր ու դաշտ ջուրերով կ'ողողուին, գիւղերու հաղորդակցութիւնները կը դադրին։

Այս կարճ և անզսպարգել անձրեւներէն վերջ, գարնան կենսաբեր արեւի ջերմ ճառագայթները կեանք և հոգի կու տան հողին։ Այս օրերէն հազիւ չորեքշաբթի մը յետոյ կը ծլարձակուին աչնանացանքն ու խոտերը։ Դաշտերու կանանչութեան առաջին վրձինն է որ կը գալարապնդէ հողը։ Օդը ջինջ, յստակ և մաքուր է։ կենդանական աշխարհի մեծ ու փոքր գոյութիւնները, անհուն կարօտով կ'ողջունեն արեւը։ Գիւղն ու շրջակայքը կը վերակենդանանան. ամէն կողմ չէնչող չարժում և խայտանք։ Ամէն ինչ կ'ողջունէ վերածնուող կեանքը, բանաէն արձակուող բանաստեղծալի մը նման։ Ինչքան հաճոյալի է դիտել ու լսել հորթուկներու, դառնուկներու, ուլերու ցատկըռտուքն ու ձայնը։ Փորձուէ՛ նայիլ անոնց այնքան անուշ, խոր և անմեղանակ աչքերուն, անոնք իրենց ոտունքերը՝ լայն

բացած ու օդին մէջ ցցած, լիաթոք կը շնչեն կենսաւէտ օդը։

Արդարեւ, Գարունը՝ եղանակներու այդ թագուհին, ամէն տեղ լաւ է և պճնաւէտ։ Սակայն կը կարծեմ, թէ այլ շրջանակներու գարունները, եթէ Զարսանճագի հիասքանչ գարնան հետ բաղդատուին, կը խոնարհին անոր գարնան գերակայութեան առջեւ։

Ապրիլ և Մայիս ամիսներուն, Զարսանճագը իր լեռներով, հովիտներով ու դաշտերով, կը պճնազարդուի ու կը դառնայ դրախտանման աշխարհ մը։ Բնութիւնը կարծես իր գեղեցկութեան ցուցահանդէսն է որ կը կատարէ։ Հոն ամէն բան անուշ է։ Անուշ է օդը, անուշ է մանաւանդ բազմագոյն ծաղիկներու բուրմունքին միախառնուած օդը, որ կը գինովցընէ մարդը։ Զգլխիչ են նուշի, ծիրանի, և քաղցրահամ այլ պտուղներու ծաղկանց հոտն ու տեսքը։ Կանանչ մարգին համապատկերը տեսողութիւնդ կը զօրացնէ։ Գեղջուկ մանուկներու խաղն ու վազքը, քրքիչն ու ժպիտը կեանքդ կ'երկարեն... գլգլացող առուակներու ջինջ կապոյտէն ու տերեւախիտ ծառերու շուքին տակ երանութեան հրապոյրն է որ ման կուգայ։

Գարնան օրերուն, Զարսանճագը կը դառնայ ծաղիկներու օրրան, թռչուններու բոյն և կեանքի աղբիւր։ Միթէ՞ պատշաճ չէ կրկնել մեր մամիկներու անիծապարտ սա խօսքը.— «Տիւշմա'ն, աչքդ քոռանա'յ, ինչո՞ւ մեզ այսպէս ըրիր ցիր ու ցան և մեզ զրկեցիր դրախտանման մեր ծննդավայրէն»։

ԱՄԱՌ.— Ինչպէս ձմեռը խիստ ցուրտ, ամառն ալ խիստ տաք է։ Եթէ Զարսանճագի շրջանին մէջ ծառերուն հովանին և պաղորակ աղբիւրներու գոյութիւնը նուազ ըլլար, մենք շատ պիտի տառապէինք անկէ։ Ամառը աշխատանքի շրջան է։ Ամրան լաւ աշխատողը միայն, ձմեռը վայելելու իրաւունք ունի։ Մեր շրջանի գիւղացիութիւնը, մեծով ու պզտիկով և իր անասուններով հեւասպառ կ'աշխատի։

Զարսանճագի արեւը բարկ է. երբեմն, տաքութեան աստիճանը կը հասնի 36 ի։ Բայց ամառնային շոգն ու տապը անվնաս կը դառնան շնորհիւ մեր ջուրին, ծառին ու հովին։

ԱՇՈՒՆ.— Սեպտեմբեր ամսուն տեղատարափը կը սկսի. ամէն մարդ մտահոգ է ձմեռուայ մասին։ Նախապատրաստութեան շրջան մըն է աշունը։ Նոյեմբերը զգալի կը դարձնէ մօտալուտ ձմեռը։ Մութ ամպերը կը կուտակուին երկնակամարին վրայ։ Օդը կը ցրտէ, կարկուտախառն անձրեւները յաճախադէպ կը դառնան։

Երբեմն ալ ձմեռը, առանց Դեկտեմբերին սպասելու, Նոյեմբերին կը սկսի։

Զարսանճագի կլիման չափազանց խիստ է. ասիկա մեծապէս կ'ազդէ բնակչութեան նկարագրին վրայ։ Զարսանճագցիներու մէջ կեղծիքը շատ տեղ չունի. Զարսանճագցիին համար բարեկամը՝ միշտ բարեկամ է և թշնամին ալ՝ թշնամի։

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Զարսանճագը և Տէրսիմը, որպէս միացեալ և անկախ շրջան առնելով, կրնանք ըսել թէ այս գաւառը հանքային հարըստութեամբ ալ հարուստ է։

Մինչեւ մեր օրերը, Տէրսիմի մէջ գտնուած գլխաւոր հանքանիւթերն են. ոսկի, բորակ, աղ և քարիւղ։

1) Ոսկիի Հանք.— Այս հանքը կը գտնուի Տուժիկ Պապա լերան մօտերը, Հալւորի Ս. Կարապետ վանքէն հազիւ 40—50 քայլ հեռու, դէպի հարաւ։ Հանքը շատ մեծ և նշանաւոր է. կ'ըսուի թէ այդ շրջանի հողին մէկ տասներորդը մաքուր և ազնիւ ոսկի է։ Ըստ ոմանց, այս հանքին շահագործումը սկսած է Հռովմէական տիրապետութեան դարաշրջանին. որպէս փաստ կը ներկայացուին հանքին մօտերը մնացած ոսկեձոյլ քարերը։ Ուրիշներ ալ կը պնդեն, որ այս հանքը Հռովմայեցւոց տիրապետութենէն անմիջապէս կամ քիչ յետոյ շահագործեր են Միրագեանները և արտահանուած ոսկիով դրամներ տպած են իրենց անունով։ Այս ոսկեդրամէն տեսնուած է Տէրսիմի մէջ։ Անոր ծանրութիւնը թէեւ յայտնի չէ, բայց մեծութիւնը պայտի մը չափ կայ եղեր։ Կ'ըսեն նաեւ որ սոյն դրամներէն տհագին քանակութեամբ գտնուած է ԽՈՒԶՈՒ ՋԱՆԻ Սովուդ Փունարի ճանապարհին վրայ, սակայն թուրք կառավարութիւնը բռնագրաւած է զայն։ Կը խօսուի թէ Տէրսիմի այլ և այլ կողմերն ալ կը գտնուին ոսկիի, արծաթի, պղինձի, կապարի հանքեր, որոնք սակայն կոյս վիճակի մէջ կը մնան։

2) Բորակի Հանք.— Բորակը(*) ընդհանրապէս Տէրսիմի մէջ առատ է. Իզօլի կամ Խռանի կողմերը լեռ մը ամբողջ բորակահանք է։ Բացի այս լեռներէն, Տէրսիմի զանազան կողմերը բազմաթիւ այրերու և քարանձաւներու մէջ բնականօրէն պատրաստուած գունդ գունդ բորակ կը գտնուի, որոնցմով Տէրսիմցիները վառօթ կը պատրաստեն իրենց համար։

3) Քարիւղի Հանք.— Բարձրաբերձ Տէրսիմը, իր ծոցին մէջ, անհամար հարստութիւններու կարգին, ունի նաեւ քա-

(*) Բորակ—Կիւվերչիլէ—(Azotate de potasse)

բիւղի հանք, որ կրնայ ապագային իր միակ հարստութիւնը կազմել։ Սակայն ներկայիս բոլորովին աննշան և միանգամայն անգործածելի կը մնայ։ Այս հանքը ջրախառն աղբիւր մըն է որ կը բղխի Դերջանի մէջէն, Մամախաթունէն երկու ժամ հեռու, դէպի Երզնկայի կողմը։

4) Աղի Հանք. — Տէրսիմը աղի կողմանէ ալ շատ հարուստ է։ Ունի գլխաւոր վեց աղահանքեր. Քէմիր—տուզլասի, Աղա—տուզլասի, Փլիմուր—տուզլասի, Վարդենիկ—տուզլասի, Մեծ-կերտ—տուզլասի և Տուզլա—տէրէսի։

Մեծկերտ—տուզլասին կը գտնուի Մեծկերտէն երկու ժամ հեռու դէպի Արեւմուտք. ունի ճերմակ և մաքուր աղ, որ կը տարածուի ամբողջ Զարսանճագի և մերձակայ գաւառներու ընդարձակութեան մէջ։

Վերոյիշեալ հանքերէն զատ, Տէրսիմի և Զարսանճագի լեռներուն մէջ անշուշտ ուրիշ հանքեր ալ կան, որոնք մինչեւ այսօր անտեսանելի կը մնան մասնագէտներու աչքին։

Բերրիի արեւմտեան կողմը կը գտնուի բաւական մեծ բլուր մը, որ կը կոչուի Հողդարի լեռ։ Անկէ կը հանէին ճերմակ և փխրուն կաւ մը՝ կաղճի։ Կաղճին ջուրի մէջ հալեցնելով կը ճերմկցնէին տուներուն պատերը, սենեակին յատակը և ալիւրի փեթակները. ունի անուշ և հաճելի հոտ մը։ Հողդարի լեռնէն կը հանէին նաեւ մաքուր և բիւրեղացած հող մը որ կը գործածուէր շաղախի, բայց մանաւանդ՝ երեխաներու համար։ Տեղացիք արդար հող անունը կուտային անոր։ Զայն կրակի վրայ խարկելէն վերջ, նորածիններու խանձարուրին մէջ կը դնէին և երեխան այդ հողին վրայ կը պառկեցնէին, տաքութիւնը բարեխառն աստիճանի իջեցնելէ վերջ։

Զարսանճագի շատ մը դիւղերու քով կը գտնուի կաւի հանք։ Խտացած և փակչուն այս կաւը ունի գորշ գոյն և անուշ հոտ։ Զարսանճագցի տանտիկնոջ օճառն էր այս կաւը, զոր լոգանքի պահուն գլուխնին լուալու համար կը գործածէին։ Հազուագիւտ էր Ըռպի հողը, ճերմակ գոյնով։ Կ'օգտագործուէր ռուպի և պաստեղի պատրաստութեան մէջ, ինչպէս նաեւ խաղողի շիրային—քաղցու—թթուածութիւնը չէզոքացնելու համար։ Տեղական պէտքերուն բաւարար քանակութեամբ կրաքարի հանքեր ալ կը գտնուէին։

ՋԵՐՄՈՒԿՆԵՐ. — Զարսանճագը ունէր իր նշանաւոր և պատմական ջերմուկը, Պաղին գիւղի մօտ, Բերրիէն ութը ժամ հեռաւորութեամբ հիւսիս-արեւմտեան կողմը, Բերրի գետին աջ

հղերքը։ Բալուի Պաղնատունի հետ չի չփոթելու համար, զայն կը կոչէին Խառնու-Պաղին։

1910—ին, երբ տասը տարեկան էի, ծնողքիս հետ Բերբիէն Պաղինի ջերմուկը գացինք։ Ամառ օր մըն էր. քանի մը ընտանիքներով ճամբայ ելանք, ջորիներու վրայ հնձած. մեր ճամբուն վրայ անցանք Բաղնիք, Խուչի, Դայաչի գիւղերէն և իրիկունը հասանք Մատատն, ուր կալերը իջևանեցանք։ Ջորեպաններբը, մատատնցի ծանօթ հայեր և քրդեր, գիշերը հրաւիրեցին մեր վրայ, որովհետև կը վախնային խառնցի ուազակներէն։ Առաւօտուն կանուխ չարունակեցինք մեր ճամբան. դաշտային մասը վերջացած էր և կը սկսէր լեռնային ճամբան։ Խառնի ոչիրէթին մէջն էինք. անցանք կաղնիի խիտ անտառներէն. ելևէջներէ և նեղ ճամբաներէ յառաջանալով հասանք իրջիկ կոչուած քրդաբնակ գիւղը և անկից ալ բաւական վայրէջք մը կարելով հասանք Պաղին։ Երկու վիթխարի լեռներու մէջէն կ'երևէր Բերբիի դաշտը, որ սեղմուելով ու փրփրելով հոգիս ճամբայ կը բանար։ Ջերմուկի քով քարայրի մը մէջ մնանք գիշեր անգաւարեցինք. քանի մը վրաններ ալ կային։ Երկու լեռներու մէջ այս անդնդախոր ձորը չատ ու չատ նեղ բացուածք մը ունի. դիմացէն սեպաձև կը բարձրանայ Կոլլանի լեռը, իսկ աջ կողմը՝ Պաղինի լեռը, որ դիմացի հարեւանին միանալու խոյանքն ունէր։ Հորիզոնը այնքան սահմանափակ էր, որ օրական հոգիս երեք ժամ արեւը կը տեսնէինք։ Այս գոյգ լեռները կարծես գանակով մը կիսուած էին, ճամբայ տալու համար մռնչող գետին։

Վախի և սոսկումի առաջին գիշերը անցնելէ վերջ, յաջորդ առտու գացինք տաք ջուրի աւազանը։ Քարայրէն դէպի գետ, հոգիս 50 քայլ հեռաւորութեամբ, գետինը հրաբխային սառած լաւայի տեսքն ունէր։ Միակտուր եւ ծակծկուն սեւ ժայռի մը երեսի վրայէն քալելով հասանք սարաւանդակի մը ծայրը, ուր մարդ ակամայ կանգ կ'առնէ իր առջին տակ տեսնելով անդնդախոր ձորը, ուրկէ գետը ահագին աղմուկով կը փրփրի ժայռերուն զարնուելով։

Բնական ժայռի մը խառոչին մէջ գտնուող աւազանին հասնելու համար պէտք է մեծ ուշադրութեամբ և չափազանց դանդաղ յառաջանալ, նաւուն մէջ, որովհետև անգամ մը որ մէկը սահի, անկումը կ'ըլլայ սոսկալի, 100 մէթր բարձրութենէն դէպի գետին խորը։

Աւազանը մօտաւորապէս 2 մէթր լայնք, 3 մէթր երկարութիւն և մէկ մարդաչափ խորութիւն ունի։ Ջուրը չատ

տաք է. շատեր չեն կրնար դիմանալ և քառորդ ժամէն դուրս կ'ելլեն. ունի սուր և զօրաւոր հոտ՝ ծծումբի և երկաթի խառն բոյր մը։ Ջուրը բաւական առատ կը հոսի և աւազանի եզերքներէն գետին մէջ կը թափի։ Շատ մը հիւանդութեանց համար բուժիչ ու փրկարար յատկութիւն ունի այս հանքային ջուրը։ Հոն կը բժշկուին ուխտաւորի ձեւին տակ գացող բոլոր հիւանդները, մասնաւորապէս յօդացաւէ տառապողները։

Գիտական ուսումնասիրութեան կարօտ հետաքրքրական շատ նիւթեր կան այս հանքային ջուրին մէջ։ Աւազանէն դէպի լերան կողքին տարածւող գետինը, ինչպէս ըսինք, շատ տարօրինակ և խորհրդաւոր բան մը ունի, կարծես պղինձի վրայէն կը քալես, խուլ դղրդիւն մը կ'արձագանգէ ոտնաձայնին։ Գոյութիւն ունին անհամար ծակտիկներ ուսկից տաք ջուր կը ժայթքէ եւ որոնց շուրջը բազմատեսակ արձանիկներ կազմուած են շթաքարերու պէս։ Այս տափարակ ժայռը հարիւր մէթրի չափ կ'երկարի դէպի հիւսիս, ուրկէ պղտիկ վայրէջքով մը կը հասնի Պաղնա բերդին։ Աւազուտ անցք մը կ'առաջնորդէ մինչեւ գետը։ Բերդը որ գետէն 50 մէթր հեռաւորութիւն ունի, միակտուր ապառաժ մըն է որ անմատչելի լանջերով կը բարձրանայ և կ'երկարի դէպի արեւմուտք։

Բերդի մուտքին առջեւ տեսանք խոշոր դուռի մը մեծութիւնը ունեցող քար մը, որուն վրայ փորագրուած արձանագրութիւններ կային։ Դժբախտաբար չեմ կրնար յիշել գիրերուն ձեւը։ 1915-էն վերջ, Թուրքերը գետը նետած են այդ քարը զայն անհետացնելու դիտումով։ Մուտքի դուռը կլոր էր. սանդուխով վեր բարձրացանք և հասանք կամարաձեւ սրահ մը. սրահին երկու կողմերը նստարանի ձեւով կտրուածքներ կային. մուտքէն մինչեւ սրահը ոեւէ ճեղք գոյութիւն չունէր։ Ընդհանուր մուտքէն երկրորդ աստիճան մը կը բարձրանար ու կը յանգէր աւելի բարձր և աւելի ընդարձակ սրահի մը ուրկէ քանի մը ճամբաներ կը բաժնուէին դէպի լերան խորը։ Այս մասը արգիլուած էր հետաքրքիր շրջիկներուն, պատրուակելով որ անհամար և անելանելի ուղիներու մէջ կրնար կորսուիլ ուղեւորը։

Առաջին յարկի սենեակին կից բոլորակաձեւ հոր մը կար որ արահետով մը կապուած էր գետին, յատկապէս պատերազմներու ժամանակ ջուր հայթայթելու համար։

Ոչ ոք գիտէ թէ այս Քարալեռը ե՞րբ և որո՞նց կողմէ փորուած է այսպէս։ Բնիկ ժողովուրդի տուած տեղեկութեան

համաձայն Ճընըվըզներու օրով չինուած է։ Բերդին հիւսիս-արեւելեան կողմը, որոչ հեռաւորութեան մը վրայ, գետին երկու ափերուն նետուած կամուրջի մը փլատակները կը մեան տակաւին։

Հանքային ջուրի աւազանին դիմացը, գետին ձախ կողմը ցցուած է Կոլլանի լեռը որ գետի մակերեսէն 100 մէթր բարձրութիւն ունի. ժայռոտ է և բազմաթիւ մեծ ու փոքր քարայրներով օժտուած է։ Անկարելի է ոտք դնել հոն. այդքան որ սեպ է։ Այդ քարայրներուն մէջ բոյն դրած են բազմահազար վայրի աղաւնիներ, որոնք երամներով կը թռչին այս ու այն ափը։ Քարայրներէն քիչ մը վեր, դալարագեղ կաղնիներու տեսարանը դիւթիչ է ու հոյակապ։ Հոն կ'ապրին եղջերուներ և եղնիկներ, որոնք՝ այծի հօտերու նման, ազատօրէն կ'արածին։

Տէրսիմի շրջանը ունի իր չատ մը ջերմուկները, որոնց մէջ նշանաւոր է Խութի տէրէսիին քով Խուզուջանի, Փէրկինի-չային մօտ Սօվուգ-սու ըսուած հանքային ջուրը, որը՝ որպէս ուխտատեղի համարուելով, ամէն տեսակ հիւանդութեանց բուժիչ Սուրբ-Ակ կ'ըսուի։ Տէրսիմի ամէն կողմերէն ուխտի կ'երթան այս հանքային ջուրը և այնտեղ կը բժշկուին չատ մը ախտերէ։

Տեղացի ժողովուրդը այս հանքային ջուրերու և ջերմուկներու հանդէպ ունի մասնաւոր հաւատք։ Անգիտանալով անոնց գիտական բաղադրութիւնը և յատկութիւնը զանոնք կը նկատէ մէյ մէկ ուխտատեղի։

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Չարսանճագի հողամասին վրայ կանոնաւորապէս չինուած ճամբաներ չկային։ Գիւղերը քաղաքներուն կապող նեղ և անկանոն ճամբաներու ցանց մը գոյութիւն ունէր, ամառը՝ փոշիով, իսկ անձրեւոտ օրերուն՝ ցեխով լեցուած։ Դաշտային գիւղերու ճամբաները մէյմէկ շաւիղներ էին, որոնք արտերու եզերքներէն անցնելով կը տարածուէին քանի մը ուղղութեամբ։ Լեռներու ու կիրճերու մէջէն անցնող ճամբաները գրեթէ աննշմար կը դառնային գարնան սկիզբը, ձիւնի և անձրեւի շրջանին. մարդուն կամ կենդանիին ոտքի հետքերը կը ջնջուէին բոլորովին։ Տեղւոյն բնակիչները կը բանային նոր արահետ մը, որ հետզհետէ որոչ կը դառնար։

Չարսանճագը տեսակ մը մեկուսացած շրջան մըն էր, զրկուած ըլլալով շրջակայ նահանգներու հետ հաղորդակցութեան

հանգոյցներէ։ Խարբերդ—Էրզրում ճամբան կ'անցնէր Բալուէն, Խարբերդ - Էրզնայ ուղին՝ Ակն—Արաբկիրէն, Խարբերդ—Խօզաթի ճանապարհագիծը՝ Չմշկածակէն։ Այս պատճառաւ ալ խճուղիէ զուրկ էր Չարսանճագը։

Չարսանճագի գլխաւոր ճամբաները կարելի է բաժնել այսպէս. Բերրի—Խարբերդ գիծը որ երկուքի կը բաժնուի, մէկը՝ Բերրի արեւմտեան այդիներէն անցնելով կը հասնի Զէրի, և Մուզուրի կամուրջէն ալ դէպի Թէզըգան, Ապաօլցիք և Խարապա Ուռեկի առջեւ Արածանիէն կ'անցնի և Ատէտի ձորի մերթ ձախ մերթ աջ կողմերը եզերելով կը հասնի Խարբերդ քաղաքը։ Այս ճամբան կը տեւէ 12 ժամ։

Երկրորդը՝ Բերրիի արեւելքէն Բերրի գետը անցնելով կը բարձրանայ մինչեւ Չալխատանի վերելքը, անկէ դէպի հարաւ Խազան Տէրէ ծռելով, Իթ Եօխուշիի վայրէջքով կը հասնի Պաստակ գիւղին, Արածանիի ափը, ուրկէ նաւակով Կէմի-Ախոռ գիւղը կ'անցնի և կը շարունակէ իր ընթացքը-Խարբերդի դաշտը ճեղքելով կը հասնի Խարբերդի Մեզրէն։

Բերրի - Բերդակ ճամբան, Մուզուրի կամուրջէն կ'անցնի Վասկերտ, Բաշաղակ, Մարճումակ և վայրէջքով մը կը հասնի Բերդակ։

Բերրիէն Տէրսիմ տանող ճամբան ունի քանի մը թեւեր, որոնցմէ մէկը Բերրի, Բաղնիք, Խուշին, Մրզան, Զորակ, Պլան, Մոխընտի, Քուբգ, Խզըլ—Քիլիսէ կ'երթայ։

Բերրի, Պասու, Խուզուլճուղ, Տանապուրան գիծը կ'առաջնորդէ դէպի Շորտան, Մեծկերտ։

Երրորդը՝ Բերրիէն Իսմայիլ, Խալուտար, Խռնէկ, Շամցիք, Հավսէկ, Սվճող, Սորբիան, Խաճար, Լուսատարիչ կը տանի և անկէ՝ Հալւորի վանք, Խօզաթ։ Բերրիէն — Բալու գիծը Բերրի գետէն անցնելով, Հոչէ - ձոր, Ճաֆըգան, Հաւաւ, Բալու կը հասնի։

Ինչպէս յիշեցինք, այս ճամբաները բոլորն ալ անհարթ, նեղ և քարքարուտ էին, այնպէս որ տեղ—տեղ, բեռցուած ջորի մը հազիւ կրնար անցնիլ։

Ճամբաներու այս դրութեան պատճառաւ Չարսանճագի հաղորդակցութիւնը կը կատարուէր բեռնատար կենդանիներով՝ էշ, ջորի, պէրկիր։ Չարսանճագի մէջ եզներու և գոմէշներու վրայ բեռ չէին բեռցներ։ Բաղնիք, Խուշի, Պասուն և քանի մը դաշտային գիւղերու ազաները շատ քիչ թիւով ունէին գոմէշի սայլեր, որոնցմով ձանծ (հնձուած խուրձեր) կը փոխադրէին կալերը։

Հազորդակցութեան գլխաւոր ճամբաներէն մէկն ալ Բերրի գետն էր։ Ամառ ատեն մասնաւոր շինուած լաստերու—Քալլաք—վրայ կը բեռցնէին Բերրիի Բրուտներու շինած կաւէ կուժեր, պուտուկներ, փարչեր, և զանոնք գետի հոսանքով կը փոխադրէին մինչեւ Կէպան Մատէն, Մալաթիա։ Գետի հոսանքով կը փոխադրէին նաեւ շինութեան համար գործածուելիք գերաններ և մարդակներ։

Բերրի գետը ունէր իր նշանաւոր Քալլաք խաղը որ կը ծառայէր և կ'ապահովէր աջ ու ձախ ափերու վրայ տարաղնըւած գիւղերու փոխադրութիւնները, բացի ձմրան օրերէն։ Քալլաքխաղը(*) միշտ եռուզեռի մէջ կը գտնուէր։ Գետի երկու կողմերուն դիզուած կ՝ըլլային փոխադրելի ապրանքներ՝ արմըտիք, ընդեղէններ և միեւնոյն ժամանակ այծի և ոչխարի հօտեր։

1916ին, այս գիծի վրայ, Գերմանացիներու կողմէ շինուած էր փայտէ կամուրջ մը, որ 1925ին, գետի աննախընթաց յորդումէն քանդուեցաւ ու քշուեցաւ։

Բերրիէն Խարբերդ վաճառականական ապրանքներու փոխադրութիւնը կը կատարուէր ջորեպաններու կարաւաններով, իսկ ցորենի, իւղի, փոխադրութիւնը շրջակայ գիւղերէն դէպի Բերրի, կը կատարուէր էշերով ու ջորիներով։

(*) Քալլաքխաղը Բերրիի գեցին եզերքը այն կեցն է՝ ուր ջուրի հոսանքը աւելի խաղաղ եւ խորունկ է ու լաստի գործածութեան համար նպաստաւոր եւ յարմար միջավայր մըն է։

Բ. ՄԱՍ

1. ՋԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑԵԱԼԸ

2. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԾՈՓԱՑ ԱՇԽԱՐՀԻ
   ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ՎԵՐՆԱԽԱՒԻՆ
   ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄՈՒՏՔ ԳՈՐԾԵԼԷՆ ԵՏՔԸ

3. ԾՈՓՔ ԵՒ ՋՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ

Բ. ՄԱՍ

ՁԱՐՍԱՆՃԱՓԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑԵԱԼԸ

արսանճապը, իր աշխարհագրական դիրքով, մաս կը կազմէ պատմական այն հոգեմասին ուր Հայ ազգը՝ Քրիստոսէ 6 դար առաջ, իր կազմաւորումն ու դիմագծութիւնը կ'առանար։

Ուրեմն, Զարսանճապի հայութեան պատմութիւնը այնքան հին է, որքան մեր ազգային կեանքի գոյառումը։ Զարսանճապի հայութեան գոյութիւնը, որպէս բնիկ ժողովուրդը Մոփաց աշխարհին, իր քառնըհինգ դարերու գոյատեւման ընթացքին, ենթարկըւած է հասարակական ու քաղաքական վերիվայրումներու ինչպէս նաեւ աշխարհասասան արչաւանքներու։

Զարսանճապի հայութեան հնագոյն պատմութիւնը հարուստ է իր փառքերով ու հերոսական դրուագներով, մարտունակ անհմանալի զօրութիւններով ու պայքարի դիւցազնական եղանակներով։

Մեծ եղած է Զարսանճապի Հայութեան հոգեկան կառոյցը, հզօր՝ անոր ապրելու կամքը, անխորտակելի՝ անոր առկալու կորոզութիւնը։ Հայկական արքունեանց գերապանցապէս հաւատարիմ եղած է և անոնց պահպանումին համար կեանքն իսկ չէ խնայած։

Զարսանճապի հնագոյն պատմութեան թէև ծանօթ չենք, բայց մօտաւոր անցեալէն մինչև 1915 ապրող Զարսանճապի հայութիւնը՝ որպէս հարազատ չառուխը իր նախնիքին, մեզի փոխանցեց հին Զարսանճապցիի կառարեալ տիպարը, իր լեզուվքն ու աւանդութիւններով։

«Պատմութիւն Զարսանճապի Հայոց» այս հատորը առաջին թուղթն է հին ու նոր բոլոր Զարսանճապցիներուն համար։ Զարսանճապը՝ գոյութիւնէն մինչև ներկայ ժամանակաշրջանը, հին անցեալը ներկայացնող առանձին պատմութիւն չէ ունեցած։ Այս աւղղութեամբ կառարած մեր բոլոր պրպտումները չափազանց աժանալի եղան։

Բայց պէտք էր գանել հին Զարսանճապը, Մոփաց աշխար-

հի մէջ գտնուող գեղագիծագ այս օճախը։ Մենք գտանք ասկիէ չղթային այն օղակը, որ՝ Ծոփաց մանուկին ագուցուած, կ'երկարէր մինչեւ Ծոփք և Զորրորդ հայք։

Ահա թէ ինչպէս կը ծանօթանանք մեր հնագոյն պատմութեան, չնորհիւ մեծանուն բանասէր Ա. Ալպոյաճեանի հետեւեալ ուսումնասիրութեան։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԾՈՓԱՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ՎԷՐՆԱԽԱՒԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄՈՒՏՔ ԳՈՐԾԵԼԷՆ ԵՏՔը

Քրիստոսէ առաջ, Զ. դարէն սկսեալ, վերջապէս Հայ ազգն իր դիմազծութիւնը կը սաանար արմենական վերնախաւին Հայաստան մուտք գործելէն ետք, և Հայաստանի բարձրաւանդակին վրայ կը սկսէր ծագկիլ նոր քաղաքակրթութիւն մը, որ իր սաազձնները կ'ընդունէր այն ժողովուրդներէն, որոնք բնիկ կամ եկեր ցեղախառնուածներով ծնունդ առած էին Հայ ազգին, որոնք ունեցած էին քաղաքակրթութիւն մը, ծագած՝ նոյնիսկ Հայաստանի մէջ կամ անկէ դուրս։

Հայ ժողովուրդին այս վերջին ձեւաւորման մասին — որ կատարուած է Մերձաւոր Ասիոյ պատմութեան ամենէն խառնակ ժամանակամիջոցին — չատ սրոշ տեղեկութիւններ չունինք։

Անհաւանական չէ, որ Արմէններուն հետ կամ ետքը, Հայաստան մտած ըլլան ուրիշ Երանեան ժողովուրդներ ալ, որոնք տեղացիներու հետ խառնուած և տիրապետող դարձած ըլլան տիրող երկրին մէջ։

Այս շրջանին է որ հաւանօրէն երեւան եկած են լեռնային դիրքերու կամ ձորերու մէջ ցեղապետութիւններ կամ զբաղաւոր իշխանութիւն մը, շրջապատուած՝ մանր մունր տոհմապետութիւններով։ Այս իշխանութիւնները — որոնց դիրքը չատ հաստատ և երկրորդական ըլլալ կը թուի — կրցած են պահել իրենց գոյութիւնը և թերեւս չատ քիչ չափով ալ զարգանալ։ Սակայն այդ շրջանին, Հայաստանի բնակչութիւնը չունէր ո՛չ ազգային և ո՛չ ալ պետական միութիւն, այլ՝ ընդհակառակը, ցեղապրութեամբ և պետական կազմով, բաժան բաժան վիճակ մը։ Ո՛չ մէկ ազգ մը և ո՛չ ալ միակ պետութիւն մը կամ պետութիւններու միութիւն մը կար Հայկական լեռնաշխարհին վրայ, այլ լեռնական խումբեր՝ որոնք հա-

զիւ թէ հեղինակութիւն մը կը ներկայացնէին, սակայն իրենց ըմբռնումներով և տպաւորութիւններով նեղութիւն կը պատճառէին չրջակայ երկիրներուն, ամէն անգամ որ առիթ գտնէին։ Առանք կէս քաղաքակիրթ իշխանութիւններ էին, որոնք հաւանօրէն իրենց անկախութեան համար կը մաքառէին, թէև դժբախտաբար այս չփոթ չրջանէն չատ քիչ տեղեկութիւններ ունինք (Տես Արշակ Ալպօյաճեան, Պատմական Հայոստանի Սահմաններ, 1950, Գահիրէ, էջ 9)։

Ինչ որ պատմական հաւաստի իրողութիւն մըն է, Հայկական բարձրաւանդակը, հուսկ յետոյ ենթարկուած է պարսիկ լուծին՝ կամբիւսի (529—522 Ն. Ք.) առեն, իսկ անոր մահէն ետք ապստամբած է երբ Գաւմաուա իբրեւ Շմերդա գահը յափըշտակել փորձած է։

Դարեհ Ա. (512—486), այս պատճառով, 519-ին և 518-ին արչաւած է Արմինիա, պայն հնազանդեցնելու համար (Տես ցոյցը, էջ 10)։

Հերոդոտոս, Արմինիա բսելով կը հասկնար այն երկրամասը, որ Եփրատէն մինչեւ Կոբճայք կը տարածուէր, վերին Տիգրիսի չրջակայքը(*) իր մէջ ունենալով, ինչ որ լոկ արդի Հարաւային Հայոստանն է, կամ աւելի խօսքով, Մատրին Արածանիի ու վերին Տիգրիսի չրջաններուն մէջ հին ՕՈՓՔԸ և Աղձնիք նահանգները կը ներկայացնէին Արմինիան, որ պարսիկ սատրապութեան մը մաս պէտք էր կազմած ըլլար։

Պերսեպոլսոյ արձանագրութեան մէջ, ուր 24 սատրապութիւններու կը բաժնուէր պարսիկ կայսրութիւնը, Դարեհի առեն (512-486), Արմինիան 7-րդն էր։ Նախչ Ուստամի արձանագրութեան մէջ սատրապութիւններու թիւը կը բարձրանար 28-ի, որոնց մէջ 19-րդ տեղը կը գրաւէր Արմինիան, իսկ Պեհիսդունի արձանագրութեան մէջ կը յիշուին 23 նահանգներ, որոնց մէջ 11-րդ տեղը կը գրաւէ Արմինիան։

Յաջորդ չրջաններուն ևս սատրապութիւններուն թիւը և սահմանները փոփոխութեան ենթարկուած են։

Հերոդոտոս (ապրած՝ 484-425) սատրապութիւններու թիւը կը նչանակէ 20, որոնց 18-րդին մէջ կը բնակէին—կ'ըսէ— Մասիկացիք, Սասպիացիք եւ Ալարոտեացիք. 13-րդին մէջ՝ Արմենիերը, Պակտիացիները և այլ ժողովուրդներ. 19-րդին մէջ՝ Մոսխերը, Տիբարենացիք և այլ Պոնտոսեան բնակչութիւններ (Հերոդոտոս, Գ. 92)։

(*) Տեսնել «Պատմական Հայոստանի Սահմաններ», էջ 10։

Ուրեմն, ըստ Հիւբշմանի (Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 11), կ'ապացուցուի որ Արմէնները դեռ Երասխի հովիտը մըտած չէին, սակայն Ծոփքի մէջ տեղաւորուած էին։

Արմինիա սատրապութիւնը, ըստ Հերոդոտոսի, դէպի հիւսիս՝ մինչեւ Սեւ Ծով, դէպի արեւմուտք՝ մինչեւ Վերին Տիգրիս և դէպի արեւելք՝ մինչեւ Սասպիացւոց, Ալարոտեանց և Մատիացւոց երկիրը (այսինքն 18-րդ սատրապութիւն) կը տարածուէր։ Հայերը առանձին այս նահանգը չէին բռնած, անոնք իրենց բնակակից ունէին Խալդերը, Քրիստոսէ վեց դար առաջ (Տես Յ. Մանանդեան Քննական տեսութիւն Հայ ժողովրդի պատմութեան, Ա. Հատոր, էջ 42)։

Հայք Արմէն անունով կը յիշուին իբրեւ արեւմտեան եօթներորդ նահանգը, զանդիկ կրօնքով հարկատու ազգերու շարքին (Lassen, Բիտտէր, Գաթըրճեան, Գարագաշեան, և այլն)։

Ինչ ինչ ցուցմունքներէ որոշ է, որ Դարեհի ժամանակ (512-486) և Հերոդոտոսի ատեն (484-425 Ք. Ա.), Հայոց բնակութեան արեւմտեան սահմանները կը կազմէին Մալաթիա՝ հարաւէն, Փոքր Հայք՝ հիւսիսէն, Ալիսի վերին հովիտներուն մէջ։

Երբ Քսենոփոն 401–400 թուականին Հայաստանէն կ'անցնէր, Կենտրիտէս գետը (Պոհտան Սու, Տիգրիսի օժանդակ մըն է) սահմանն էր Կորդուաց (որոնք այլեւս պարսիկ արքային չէին հնազանդեր) և Հաստանի (որ տակաւին պարսիկ իշխանութեան տակ մնացած էր)։ Հակառակ Քսենոփոնի հաւաստումին թէ Հայաստան երկու սատրապութեանց բաժնուած էր, Յ. Մանանդեան (ՔՆՆ. Տես. Ա. 65) և Լէօ (Հայոց Պատմ. Ա. 331) կը պնդեն թէ մէկ սատրապութիւն էր և Տիրիպաչ արեւմտեան Արմինիայի «հիւպարքոս»ն (փոխ կառավարիչ) էր ու կը յիշուէր իբրեւ «բարեկամ թագաւորին»։ Ոմանք կը կարծեն թէ Տիրիպաչ հասարակ սատրապէ մը աւելի բարձր աստիճան ունէր, վասնզի պարսից Արքայից Արքան ձի հեծցընելու և անոր ձիուն ասպանդակը բռնելու արտօնութիւնը կը վայելէր։

Ան ունէր նաեւ դրամ հատանելու առանձնաչնորհ, ինչ որ կը հաստատուի դրամներէն որոնք գտնուած են։

Յետոյ Տիրիպաչ փոխադրուած է Յոնիա ուր եղերական վախճան մը ունեցած է։

Արեւմտեան Հայաստանը, իր մէջը կը բովանդակէր Արածանիի (Մուրատ Սու) դրացի երկիրը և արեւելեանը՝ Կենտրիտէսէն մինչեւ Երասխ տարածուող երկիրը, ուրեմն Հայերը դէպի Արեւելք տարածուած էին։

Ըստ Յ. Մանանդեանի (ՔՆՆ. Տես. Ա. 66) Արեւմտեան Ար-

մինիայի մէջ էին Արածանիի հովիտը և Մշոյ դաշտը մինչեւ Փոքր Հայք և Սեւ Ծով։ Երկիրը ունէր խառն բնակչութիւն մը, որուն բաղկացուցիչ տարրերը բազմաթիւ էին և Աքեմենեանց շրջանի իրենց ուրոյն ազգային նկարագիրը կը պահէին, իւրաքանչիւրը՝ իր յատուկ լեզուով կամ բարբառով։ Անոնք կը գտնուէին մշակութային զարգացման զանազան աստիճաններու վրայ։ Ասոնք ամէնը յետագային ձուլուեցան Արմէններու հետ։

Այս շրջանի, յատկապէս Ծոփքի վերաբերեալ, ոչ մէկ տեղեկութիւն հասած է մեզի։ Միայն գիտենք թէ Տիգրան Մեծէն առաջ և ետքը, երկար ատեն բուն Հայաստանէն անջատ Տէրութիւն մըն էր, և այս պատճառաւ կրնար թէ՛ Հայաստանի մաս համարուիլ և թէ՛ չհամարուիլ, ինչպէս որ օտար պատմիչներէն ոմանք ալ այսպէս անորոշ ձգած են։ Օրինակ, Ստրաբոն Հայաստանէն կ՛անջատէ «Ծոփք եւ Միւս Հայաստան» և Պլուտարքոս «Ծոփք - Հայաստան» ձեւը գործածելով. թէեւ անիկա Հայկական երկիր մըն էր։

Ստրաբոնի համաձայն Ծոփաց մայրաքաղաքն է Կարկաթիոկերտ։ Ոմանք կը կարծեն թէ Արկաթակերտ պէտք է ըլլայ այս անունը։

Դիոն Կասիոս և Եւտրոպիոս, Ծոփք ըսելով Մեծ Ծոփքը կը հասկնան։ Դիոն Կասիոս կ՛ըսէ թէ թագաւորական դանձերը, ըստ Փաւստոսի, Անգեղ Տան Անգեղ ամրոցն էին և դրացի մեծ Ծոփաց Բնաբեղ ամրոցը։

Տարակոս չկայ որ երբ ընդհանուր կերպով Ծոփք կ՛ըսէին հին ատեն, կը հասկնային ընդարձակ տարողութեամբ. որով ան կը բովանդակէր Ծոփքը, մեծ Ծոփքը և այս երկուքին մէջտեղը եղած երկիրը։

* * *

Աղեքսանդր Մակեդոնացի, իր ասիական արշաւանքով, Մերձաւոր Ասիոյ պատմութեան համար նոր էջ մը կը բանար։

Անիկա կը տիրէր բովանդակ Փոքր Ասիոյ, բացի Կապադովկիայէն, Հայաստանէն և Պոնտոսէն։

Արդարեւ, հազիւ թէ Կապադովկիոյ մէկ մասը գրաւած էր, երբ լուր առաւ թէ Դարեհ հսկայ բանակով մը իր վրայ կուգայ։ Ուստի յառաջիկային ձգելով Կապադովկիոյ, Հայաստանի և Պոնտոսի գրաւումը, աճապարեց Դարեհի դէմ երթալ։ Իսոսի և Արբելայի (331, Հոկտեմբերին) երկու ճակատամարտներուն մէջ պարսիկ բանակը պարտութեան մատնեց, ցիրուցան

ըրաւ և տիրեց պարսկական ընդարձակ պետութեան։

Այս երկու ճակատամարտներուն ալ Հայերը պարսիկ բանակին մէջ Աղեքսանդրի դէմ կռուեցան։

Աղեքսանդրի վաղահաս մահովը, Հայաստանի վրայով դէպի Սեւ Ծով և Կովկասեան երկիրներ արշաւելու ծրագիրը անկատար մնաց։

Աղեքսանդրի պետութիւնը կազմալուծուեցաւ վասնզի իր զօրավարները իրարու հետ մաքառեցան։

Այսպէս, Քրիստոսէ առաջ 323-էն մինչեւ 301, Իսոսի ճակատամարտին յաջորդող երկարատեւ կռիւները, Աղեքսանդրի զօրավարներուն միջեւ, և 301-էն մինչեւ 282, Լեւսիմաքոսի և Սելեւկոսի միջեւ շարունակուած պայքարը, բարեպատեհ առիթ մը եղան ասիական կարգ մը ժողովուրդներու համար, որպէսզի իրենց անկախութիւնը ձեռք բերեն։

Անոնց կարգին կրնանք դասել հայերը։

Ինչպէս Աղեքսանդր չէր կրցած գրաւել Հայաստանը, նոյնպէս իր յաջորդները չէին կրցած նուաճել Հայերը, որոնք՝ պարսիկ պետութեան քայքայումէն և Աղեքսանդրի յաջորդներուն Հայաստանով չկարենալ զբաղուելէն օգտուելով, անկախութիւն հռչակեցին Արբելայի ճակատամարտէն (331) ետքը, և յաջորդ խառնակ շրջանին իրենց դիրքը ամրացուցին։

Հայաստանի աննուաճ մնացած ըլլալուն գլխաւոր փաստը այն է, որ Մեծն Աղեքսանդրի մահէն յետոյ, 325-ի 324-ի և 315-ի բաժանումներուն մէջ, Հայաստանի յիշատակութիւնը չկայ։

Հայաստան, օգտուելով տիրող կացութենէն, բոլորովին անկախ երկիր մը եղած էր։

Անկախ Հայաստանը, դժբախտաբար, միակ պետութիւն մը չէր կազմեր, այլ երկուքի բաժնուած էր, մին՝ ՄԵԾ ՀԱՅՔԸ և միւսը՝ ԾՈՓՔԸ, որ կը տարածուէր Եփրատի և Արածանիի կազմած անկիւնէն դէպի հարաւ և արեւելք։ Իր մայրաքաղաքն էր Կարկադիոկերտ, Տիգրիսի վերին ընթացքին վրայ։

Սելեւկեանները իրենց սահմանին այնքան մօտ Ծոփքը 301/300ին գրաւեցին և իրենց գերիշխանութեան ենթարկեցին այս պզտիկ թագաւորութիւնը, որուն վեհապետները դրամ ալ կը հատանէին։ Ըստ Տօքթ. Յ. Աստարեանի (Պատմ. Հայոց, 1942, էջ 48), հաւանօրէն հոս է որ Աղեքսանդր, 331-ին, Բաբելոնէն Միհրանը զրկեց իբր Սատրապ։

Ծոփք հաւանօրէն վաղուց ունէր իր բնիկ իշխանները, որոնք անծանօթ են մեզի։ Ստրաբոն (ԺԲ. 3. 18), թերեւս

ՔԱՐԱՊԷՍԻ ԴՐԱՄ

ԱԲԴԻՍԱՐԷՍԻ ԴՐԱՄ
(Ք. Ա. 200)

ասոր համար է որ կ'ըսէ թէ «Ծոփաց աշխարհը ուներ միշտ թագաւորներ կամ տոհմային իշխաններ, որոնք դաշնակից էին յաճախ բուն Հայոց կոչուած թագաւորներուն հետ, բայց առանձին եւս կը գործէին»:

Իսկ Սելեւկեան դերիշխանութեան ենթարկուելէն վերջ, իբր Ծոփաց կամ արեւմտեան Հայաստանի թագաւորներ, յիշուած են հետեւեալները.

ՈՐՈՆԴ կամ ՈՐՈՆԴԻՍ, որ Արբելայի ճակատամարտին (Ն. Ք. 331), պարսիկ բանակին մէջ Հայ հեծելազօրքին հրամանատարն էր։

ԱՐՇԱՄ կամ ԱՐՍԱԲԷՍ (Ն. Ք. 230-210) *որուն դրամը գտնուած է։*

ՔՍԵՐՔՍԷՍ կամ ՇԱԻԱՐՇ (210-200) *որ Արշամի որդին էր և նախապէս ապստամբած էր Մեծն Անտիոքոսի* (223-187) *դէմ և ապա հաշտուած ու անոր փեսայացած՝ ամուսնանալով Սելեւկեան վեհապետին Անդիոքիա քրոջը հետ, իբրեւ օժիտ ստանալով արեւելեան Հայաստանը։ Երբ երկրորդ անգամ ըմբոստացաւ, իր կնոջ ձեռքով սպաննուեցաւ։*

ԱՐՍԱՄԷՍԻ ԴՐԱՄ
(Ք. Ա. 230)

ՔՍԵՐՔՍԷՍԻ ԴՐԱՄ
(Ք. Ա. 170)

Իրեն յաջորդեց ԶԱՐԵՀ (193—158), որ ժամանակակից էր Մեծ Հայքի Արտաշէսեան հարստութեան հիմնադիր՝ Արտաշէս թագաւորին

Ստրաբոն, Զարեհի վրայ խօսելով, կ'ըսէ թէ անիկա կը տիրէր Ծոփաց, Ակիսինէի, Ոտոմանդիսի և ուրիշ քանի մը գաւառներու։

Այդ ժամանակամիջոցին, Ստրաբոնի համաձայն, Հայաստանը փոքր էր, վասնզի հազիւ վերջին Դ. Հայէ, Աղձնիէ, Տուրուբերան և Այրարաս կոչուած չորս նահանգները կը բովանդակէր, երկու թագաւորութեանց միջեւ բաժնուած։ Բայց շուտով մեծցաւ Արտաշէսի և Զարիադրէսի ձեռքով, որոնք շրջաբնակ ազգերէն շատ մը երկիրներ յափշտակեցին, ինչպէս Ստրաբոն մանրամասն կը բացատրէ («Պատմական Հայաստանի Սահմաններ», էջ 13)։

Արտաշէս ուզեց Ծովքը կցել իր պետութեան և այս նպատակով դաւ մը ուզեց սարքել Ծոփաց աշխարհի հայ թագաւորութեան դէմ, Զարեհի մահէն յետոյ զայն կցելով իր պետութեան. սակայն չյաջողեցաւ, որովհետեւ Կապադովկիոյ թագաւոր Արիարաթ Ե. չուզեց իր տէրութեան և Արտաշէսի երկիրներուն միջեւ գտնուող այս փոքր թագաւորութիւնը ջնջուած տեսնել և անոր գահուն վրայ բարձրացուց, իր զինուորական օժանդակութեամբ, օրինաւոր ժառանգորդը՝ ՄԵՐՈՒԺԱՆը կամ ՄՈՐՓԻԻՂԻԿԷՍը (158—148)։

Արիարաթ, իբր վարձատրութիւն, ստացաւ Տոմիսա կամըրջագլուխ բերդը, որ կը գտնուէր Եփրատի ձախ եզերքը։ Արիարաթ հոն հաստատուելով կտրած է անցքը։

Մերուժանի յաջորդած է Արտանէս, որ ժամանակակից էր Մեծն Տիգրանի (95-55)։Մեծն Տիգրան յարձակեցաւ Ծոփաց երկրին վրայ։ «Կապաթովկիան անկարող էր նոյնիսկ ինքզինք պաշտպանելու, որով չկրցաւ իր նախկին պաշտպանեալին օգնութեան հասնիլ» (Սեփաննոս Բիւզանդացի)։ Ասկէ զատ Կապադովկիա ստիպուեցաւ Տոմիսա բերդը նորէն Ծոփաց երկրին ծախել և թոյլ չտալ, որ 94-ին կամ 93-ին միացուի Մեծ Հայքին (Թէոտոր Ռայնախ, «Միհրդաս» 103, 106, 260, 263)։Բայց չկրցաւ աւելին ընել։

Մեծն Տիգրան յաջողեցաւ վերջապէս Արտաշէսը գահընկէց ընել 94-ին և Ծոփքը միացնել Հայաստանի։

Այսպէս վերջ գտաւ Ծոփաց թագաւորութիւնը որ հաւանօրէն կը տիրէր նաեւ Մալաթիոյ և Խարբերդի (Տօքթ. Աստուրեան, Պատմութիւն Հայոց, էջ 51)։

Այս թագաւորութիւնը, ինչպէս տեսնուեցաւ, բացարձակ անկախ չէր, վասնզի 301-ին ստիպուեցաւ ճանչնալ Սելեւկեան գերիշխանութիւնը։

220-ին, Մեծ Հայք ալ նոյն վիճակին ենթարկուեցաւ որովհետեւ Մեծն Անտիոքոս Գ. անակնկալ կերպով յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ, պատրուակելով թէ Հայոց ԱՐՏԱԻԱԶ կամ ԱՐՏԱԻԱԶԱՆ թագաւորը իր թշնամիներուն օգնած էր։ Արտաւազան, խոր ծերութեան մէջ գտնուելով, համակերպեցաւ ընդունելու Անտիոքի գերիշխանութիւնը, պահելով իր գահը։

Այս կերպով, Ծոփքի թագաւորութիւնը՝ 301-էն, Մեծ Հայոց թագաւորութիւնը՝ 220-էն մինչեւ 190, մնացին Սելեւկեան գերիշխանութեան տակ։

190-ին, երբ Մագնիսիոյ մէջ Անտիոքոս պարտուեցաւ Հռովմայեցիներէն, Մեծ Հայքի՝ Արտաշէս և Ծոփաց՝ Զարեհ թագաւորները թօթափեցին Սելեւկեան գերիշխանութիւնը և եղան անկախ թագաւորներ։ Հռոմ շուտով իրենց այս դիրքը ճանչցաւ որպէսզի Սելեւկեանները տկարացնէ։

Պարտուած՝ Անտիոքոս հարկադրուած էր հրաժարիլ Տաւրոսէն անդին գտնուող երկիրներէն, Հռոմի պահանջքին վրայ։ Եւ Ստրաբոնի տուած տեղեկութեանց համաձայն, Հայաստանի մէջ կը կազմուէին երեք թագաւորութիւններ, որոնցմէ մէկն էր ԾՈՓՔ, Հայաստանի հարաւ–արեւմտեան կողմը, Արշամաշատ մայրաքաղաքով։ Սակայն այս թագաւորութիւնը ապրեցաւ մինչեւ Տիգրան Բ. (95-55 Ք. Ա.)։

Տիգրան Բ. «Բուն Արմինիայի տէրը, գահընկեց բրաւ Հարիարտիսի սերունդեն Ծոփացի Արտանեսը, որ հարաւային մասերը եւ ալ աւելի արեւմտեանները ուներ» (Ստրաբոն, էջ 532) և դրաւեց անոր հողերը։

Հայ–Հռոմէական պատերազմին մէջ երբ Տիգրան Բ. պարտուեցաւ և հաշտութիւն խնդրեց, իր գրաւած շատ մը երկիրներու կարգին հրաժարեցաւ նաեւ ԾՈՓՔԷՆ (Մոմսէն, Հռոմ. Պատմ. 38-130)։

Մեծն Տիգրանի ձեռքը մնաց միայն բուն Հայաստանը, առանց ԾՈՓՔԻ, որ սակայն Հայաստանի անբաժան մասը կը նկատուէր միշտ (Պատմական Հայաստանի Սահմանները, 49)։ Հայաստան՝ Տիգրան Մեծի պարտութենէն ետք, թէեւ պահեց իր բնիկ թագաւորները, բայց դարձաւ Հռոմէն հովանաւորեալ կամ պաշտպանեալ թագաւորութիւն մը, որուն վեհապետը Հռոմի հաւանութեամբ միայն կրնար գահ բարձրանալ։

Թէեւ Մեծն Տիգրան կարճ ժամանակ մը միայն Հայաստանը

կրցաւ փառայէղ պետութեան մը վերածել և Ծոփքն ալ Հայաստանի միութեան մէջ ներմուծել, սակայն այս ժամանակաշրջանը բաւական եղաւ արտէսզի հայերը՝ Հայաստանի անբաժան մասը համարէին Ծոփքը։

Արդարեւ, Ծոփքը չաւտով բաժնուեցաւ Հայաստանէն, վասնզի երբ Տիգրան Մեծ պարտուեցաւ Հռոմէն, ոչ միայն Հայաստանէն դուրս իր ալխատհակալած երկիրները կորսնցուց, այլ նաեւ ստիպուեցաւ նորէն հրաժարիլ ՅՈՓՔԷՆ, ի նպաստ Տիգրան Կրտսերի, որ հաչտուած էր հօրը հետ, Պոմպէոսի միջնորդութեամբ։

Տիգրանի այս ապաշնորհ որդին ստացաւ Ծոփից և Կորդուաց թագաւորութիւնները և Տիգրանէն խաստուած առաւ որ ինքը պիտի նշանակուէր իբր յաջորդ Հայոց գահին (Յար. Ասողիկեան, Հայաստան եւ Հռոմ, 85)։

Բայց, Տիգրան Կրտսեր, դժգոհ Պոմպէոսի կարգադրութենէն, դաւեց թէ՛ Հռոմի և թէ՛ իր հօրը դէմ, պարթեւներուն յարելով։ Պոմպէոս զայն չղթայի զարկաւ և Հռոմ ղրկնց (61 Ք. Ա.)։ Մեծն Տիգրան այն ատեն ինքը գրաւեց Ծոփքը և Կորդուքը (Հռոմ եւ Հայաստան 87)։ Բայց Պոմպէոս չթողուց անոր ձեռքը, այլ Ծոփքը տուաւ Կապադովկիոյ թագաւորին, ի վարձատրութիւն իր հաւատարմութեան։

Կորբուղոն 64-ին գրաւեց արեւելեան Ծոփքը որ իրեն սահման ունէր Եփրատը։

Քիչ ետքը, 66ին, Ներոն կայսրը Ծոփքը թագաւորութեան բարձրացնելով Հեմեսայի տունէն Սոյեմոս իշխանին յանձնեց, ըստ Տակիտոսի (13-17), Ծոփից մէջ պահապան դինուորներ զետեղելով (Մոմսէն և Հիւպշման, նոյն, էջ 29)։ Քիչ յետոյ Ծոփք դարձաւ Հռոմէական երկիր, և Մեծ Հայաստանը սեղմուեցաւ նոր սահմաններու մէջ և խազալիկ դարձաւ դրացի հզօր երկու պետութիւններուն՝ Հռոմէականին և Պարթեւականին միջեւ։ Նոյնիսկ 115-ին, Տրայիանոս կայսրը Հայաստանը հռոմէական նահանգի վերածեց։

117-ին, Տրայիանոսի մահէն յետոյ, Հայաստան հռոմէական նահանգ ըլլալէ դադրեցաւ և եղաւ նորէն Հռոմէական իշխանութեան ներքեւ կիսանկախ պետութիւն մը իր ընիկ թագաւորներով (Մոմսէն, 52-305, Gustchmid, Trans, 47·— Հիւպշման, 30)։ Ադրիանոս կայսեր (117—138) օրով Կապադովկիան Ծոփքը գրաւեց և կառավարեց (Guterbock, 31)։

Այս թուականէն յետոյ Հայաստանը քանի մը անգամ

առին առին Հռոմէացիք և Սասանեանք (Տես Պատմական Հայաստանի Սահմանները, էջ 58)։

Այն չրջաններուն ուր Ծոփք միացած էր Հայ թագաւորութեան, կը տեսնենք որ անիկա կառավարչապէս ընդհանուր միութեան մէջ չէր և կը գառուէր ուրիշ նահանգներէն։ 297-ին Պարսիկներուն կրած անուանի պարտութենէն յետոյ, Դիոկղետիանոս կայսրը հռոմէական չահերուն օգտակար համարեց սահմանները ուժի գօրացնել, և ասոր համար Հռոմի իրական իշխանութեան ենթարկել հայկական Ծոփք, Անգեղ Տուն, Աղձնիք, Կորդուք գաւառները և միջագետեան Ծուդէքը (Հայաստան եւ Հռոմ, 261), *որոնք կը կառավարուէին իրը հռոմէական սատրապութիւններ և կը կոչուէին — թէեւ ոչ բոլորովին ուղիղ կերպով — Անգրսիգրիսեան գաւառներ* (նոյն 261), *ունենալով հայ իշխաններ իրենց գլուխը։*

Պարզ է ուրեմն թէ Դ. Հայոց մէջ միչտ կէս-անկախ փոքրը իշխանութիւններ ապրած են չատ հին ժամանակներէ սկսեալ, և անոնք՝ որքան ալ փոփոխութեանց ենթարկուած՝ պահած են միչտ իրենց գոյութիւնը։

Եւ որչ է սա պարագան, որ Հայերու Հայաստան նկատած երկիրը, որ կարիզէ մը ծաւալած ըլլալ կը թուի, ունէր իր սահմաններուն մէջ չրջանակներ, որոնք նկարագրով կը տարբերէին երկրին ընդհանուր միութենէն և հնագոյն ժամանակներու մէջ կը թուին թէ բոլորովին հայ բնակչութիւն չունէին, այլ չատ միայն հայացած էին, պարզ հետքերը պահելով հնօրեայ իրենց ոչ-հայ կամ առանձնայատուկ նկարագրին։

Դժբախտաբար հին ժամանակներու համար վաւերագիրներ չունինք և միայն Արչակունիներու չրջանի վերջաւորութեան չուրչ է որ ունինք մատենագրական տեղեկութիւններ, որոնցմէ առ խարխափ կրնանք եզրակացնել թէ Ծոփք բաժնուած էր պզտիկ հայ իշխանութիւններու միջեւ։

Այսպէս անվիճելիօրէն, Ե. դարուն պատկանող երկու մատենագիրներ, Ագաթանգեղոս և Փաւստոս, կը հաստատեն թէ Արչակունիներու ժամանակ Հայաստանի մէջ կային չորս բդեշխութիւններ, որոնք քաղաքականապէս գրեթէ անկախ իշխանութիւններ էին, Արչակունիներու գերիշխանութեան տակ։

Այս բդեչխութիւնները ընդարձակ երկիրներ էին Հայաստանի սահմաններուն վրայ, և այս պատճառով իսկ բդեչխները կը կոչուէին «սահմանապահ», «սահմանակալ», նաեւ «կողմնապահ» կամ «կողմնակալ»։

Այս չորս բդեչխներէն մին էր Ծոփաց Բդեշխը, ըստ Մար-

կուարտի, հարաւ—արեւմտեան սահմանին «յԱսորեստանեայց կողմանեն», այսինքն՝ Ասորիքի դիմաց գտնուող շրջանին մէջ։

Այս բդեշխութիւններու աշխարհագրական դիրքը, ինչպէս նաեւ անոնց մասնաւոր կարեւորութիւնը Հայ նախարարութիւններուն մէջ, իբրեւ «Գահերեց» իշխաններ «արքունի տանարին» (Ագաթանգեղոս, ԻԶ.— Փաւստոս Գ.), թագաւոր կոչուելու աստիճան (Փաւստոս, Ե.— ԺԶ.), իրաւունք կուտայ նոյնիսկ ենթադրելու թէ անոնք կ'իշխէին շրջաններու, որոնք նախապէս հայկական չէին և ապա մուծուեցան Հայաստանի շրջանակին մէջ։

Այսպէս ուրեմն, այս երկիրները — Ծոփքն ալ մէջը — հայկական գերիշխանութեան ենթարկուած էին և սակայն իրենց ինքնուրոյն ու առանձնայատուկ դիրքերը և նկարագիրը մինչեւ Արշակունեաց շրջանին վերջը պահած էին (հմմտ. Յակոբ Մանանդեան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Արշակունիներու ու մարզպանութեան շրջան, Երեւան 1934, էջ 34-38) և նոյնիսկ խիստ հաւանօրէն ազատ կը մնային սովորական հարկէն զոր նախարարական տուները պարտաւոր էին վճարելու Արշակունի թագաւորներուն (նոյն, 89)։

Ինչպէս Փաւստոսէն կը հասկցուի, Ծոփք՝ կցուած Հայաստանի, միշտ կը պահէր անջատողական և կենդրոնախոյս նկարագիր մը։ Արդարեւ, Ծոփք՝ իբր բդեշխութիւն, կը կազմէր տեսակ մը թագաւորութեան մէջ թագաւորութիւն, և հաւանօրէն, ըստ մեր նախարարութեանց աւատական կարգերուն, ունէր իրեն ենթակայ ճորտ իշխանութիւններ, ենթակայ՝ Ծոփաց բդեշխին։ Ծոփաց կենդրոնախոյս նկարագիրը զանազան պատմական անցքերու մէջ կը յայտնուէր։ Այսպէս, Փաւստոս կ'աւանդէ մեզի, Դ. դարուն Արշակ Բ. ի ատեն (351—367) պատահած խոշոր ապստամբութեան մը պատմութիւնը։ Հոն, պատմագիրը մասամբ կը յիշէ ըմբոստացող նահանգները և գաւառները, որոնց կարգին կը գրէ. «Եթող զԱրքայն Հայոց եւ զնաց Սաղամուտ տերն Անձտեայ եւ ընդ ոման իշխանն Մեծի Ծոփաց» (էջ 206)։

Պապ թագաւորին ժամանակ ծագած ընդհանուր ապստամբութեան, զոր Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետը զսպեց (տես Փաւստոս, Ե. Դպ. Ը.էն մինչեւ ԺԹ. գլուխները), մասնակից էին ՄԵԾ ԾՈՓՔԸ, Անգեղ Տունը, Անձիտը եւ Աղձնիքը (Մանանդեան, նոյն, 85—87 և հմմտ. Հիւպշման, նոյն 64)։

Մեծ Հայաստանը, մինչեւ Արաբներու պատմութեան ասպարէզ գալը՝ Է. դարուն կէսերը, միշտ պահեց իր ազգային անկախութիւնը կամ տեղական ինքնավարութիւնը, բայց դըժ-

բախտաբար Ծոփքը՝ ո՛չ, վասնզի անիկա չուտով հռոմէական վարչութեան ենթարկուեցաւ։

Արդարեւ, երբ 387-ին, Շապուհ Գ. (383—388) և Թէոդոս Մեծ (379—395) կ՚որոշեն Հայաստանը բաժնել, Հռոմէացիք կը ստանան արեւմտեան բաժինը որ միայն երկրին մեկ հինգերորդն էր:

Այս բաժինին մէջ էր ԾՈՓՔԸ, որուն Հաշտեանք և Բալահովիտ գաւառները Արշակ Գ. թագաւորին բաժինէն հանուելով կցուեցան Ծոփաց, Անձտայ, Անգեղ Տան և Մեծ Ծոփաց հետ, կամ հռոմէական «սաստրապութեանց» կամ «Ազգաց հետ»: Երբ 390-ին հռոմէական Հայաստանի թագաւոր Արշակ Գ. մեռաւ, այլեւս թագաւոր մը չընտրուեցաւ և այդ շրջանակին գլուխը դրուեցաւ Կոմէս իշխան մը—Gomez Armeniae—բայց վարչութիւնը մնաց նոյն ձեւով (Guterbel, 21—26, Հիւպշման, 34—35)։

Պարսիկներն ալ Բիւզանդացիներուն օրինակին հետեւեցան 428-ին, վերջ տալով հայ թագաւորութեան։

Հայաստան բաժնուեցաւ երկու պետութեան միջեւ, որոնք իրենց պատկանող մասերը վարեցին երկրին յատուկ կարգերով, թագաւորին տեղ վարչութեան գլուխը միայն իրենցմէ նշանակուած Կոմս մը կամ Մարզպան մը դնելով։

Այս վիճակը մինչեւ Խոսրով Ա.ի (531—578) և Յուստինիանոսի (527-563) ատենները շարունակուեցաւ, միայն քանի մը փոփոխութիւններով։ Այսպէս, 488ին, Սատրապներու ժառանգութեամբ յաջորդելու իրաւունքը և 528ին Հայաստանի Կոմսին պաշտօնը ջնջուեցան։ Սատրապութեանց և Մեծ Հայքի համար դրուեցաւ զօրապետ մը (Magister militum) երկու ստորադաս դուքսով, որոնք սատրապութեանց՝ այսինքն Ծոփաց համար էին և նստոց ունէին Մարտիրոսաց քաղաքը (Նփրկերտ) և Կթռիճ։

Բիւզանդական տիրապետութեան ենթարկուած Հայաստանի — որ վերջէն Բարձր Հայք և Դ. ՀԱՅՔ կոչուած նահանգներէն կը կազմուէր — վարչութիւնը կամ կառավարութիւնը հիմնովին փոփոխութեան ենթարկուեցաւ, վասնզի տեսնուեցաւ որ Մեծ Հայոց (Armenia Magna) վարչութիւնը Հայաստանի իշխանին — Կոմէսին — ներքեւ շատ ակար էր յարձակումներու դէմ երկիրը պաշտպանելու համար, վասնզի Հայաստանի Կոմէսը իր տրամադրութեան տակ բանակ չունէր և պատերազմի ատեն ստիպուած էր մօտակայ նահանգներու «վասն Արեւելից զօրապետին» (Magister Militum per orientem) իշխանութեան հպատակող զինուորական հրամանատարներուն օգնութեան դիմել։ Ուստի, 528-ին, Յուստինիանոս կայսրը Կոմէսի պաշտօնը ջնջեց և Ա. և

Բ. Հայոց Պոլեմոնեան Պոնտոսի, Բարձր Հայքի և «Ազգաց» (Դ. ՀԱՅՔ) վրայ յատուկ զինուորական հրամանատար մը դրաւ, «Magister militum per Armenian et Pontum Polemonincum et gentes» տիտղոսով։

Միեւնոյն ատեն Յուստինիանոս Մեծ Հայաստանի մէջ քաղաքային վարչութիւն մըն ալ հաստատեց և նահանգին գլուխը գահերէց մը (Prasses) դրաւ իբր կուսակալ (Հիւպշման, Նոյն, էջ 37-38)։ Ասոր ստորադասուած էր Դ. Հայոց Խորձեան գաւառին Արտազեսոն քաղաքը նստող դուքս մը (Հիւպշման, Նոյն, էջ 69)։

536-ին, Յուստինիանոս կայսրը, հայկական երկիրները նոր բաժանումներու ենթարկեց և կազմեց չորս գաւառներ, ծանօթ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք-երը։

Ասոնցմէ Չորրորդ Հայքը, որ առաւելապէս Եփրատէն և Արածանիէն կազմուած աղեղին մէջ կը գտնուէր, Հռոմէացիներու՝ հաւանօրէն իր խառն բնակչութեան համար Ազգաց երկիր կոչած երկրամասէն կազմուած էր։

536-ին, այս նոր կազմակերպութեան առթիւ, սատրապներու՝ իրենց իշխանութեան մէջ, քաղաքային (civil) կառավարիչ ըլլալու իրաւունքը ջնջուեցաւ և սատրապութիւնները իրարու կցուելով Դ. ՀԱՅՔ անուն նոր գաւառ մը կազմուեցաւ։

Այս սահմանումէն կ'երեւայ թէ Դ. Հայքը, որ բոլորովին նոր կը կազմակերպուէր «Ազգաց» երկրէն, կը բաղկանար խառն բնակչութեամբ Խօզաթի, Բերրիի և Տէրսիմի շրջանակներէն, այսինքն Մելիտինէէն մինչեւ Տիգրիս և նոյնիսկ մինչեւ Մարտիրուպոլիս (Մուֆարղին), Տիգրիսէն ալ անդին տարածուած երկիրներէն։

591-էն ետք, Մեծ Ծոփքը Դ. Հայքէն բաժնուելով՝ Աղձնեաց և Միջագետաց մէկ մասին հետ վերին Միջագետք գաւառը կազմեց և ասոր փոխարէն Մեծ Հայքէն (վերջէն Բարձր Հայք ըսուածը) Խորձեան, Պաղնատուն և Մզուր (Մնձուր) գաւառները բաժնուեցան և Դ. Հայոց հետ միացուեցան։

Մինչեւ Չորրորդ Հայք նահանգին կազմութիւնը, հոն իրենց գոյութիւնը կը պահէին հինգ բնիկ նախարարներ կամ սատրապներ (Հիւպշման, էջ 39)։

1.— Ծոփաց տէրը
2.— Անձիտի տէրը
0.— Անգեղ Տան տէրը
4.— Բալահովիտի տէրը
5.— Հաշտենից տէրը

Առանք ցկեանս կը պաշտօնավարէին, ժառանգական իրաւամբ։

Այս իշխանութիւնները, մինչեւ Արշակունեաց թագաւորութեան վախճանը կամ մինչեւ Ե. Դար՝ վերջանանց, պահեցին իրենց գոյութիւնը(*)։

Այսպէս, Խոսրով Թագաւորի (331-339) առեն կը յիշուին.

Մեծ Ծոփաց՝ Մար իշխանը (Փաւստոս էջ 36)։

Ծոփաց Շահեի՝ Ներսեհ իշխանը (Փաւստոս էջ 36)։

Հաբսեցից՝ Դատ իշխանը (Փաւստոս էջ 36)։

Տիրան Թագաւորի (340-350) առեն.

Անձիտաց՝ Վաղարշ իշխանը (Փաւստոս 46)։

Մեծ Ծոփաց՝ Նահապետ Զարեհ իշխանը (նոյն)։

Ծոփաց՝ Վարազ Շահունի իշխանը (նոյն)։

Հաբսեցից՝ Գնիթ իշխանը, կամենական առնմէ։

Ներսէս Պարթեւ կաթողիկոսին (353-373) հետ կեսարիա գացող իշխաններեն էջ էին.

Դանիէլ՝ Մեծ Ծոփաց

Նոյ իշխան՝ «Միւս», այսինքն Շահունեաց Ծոփքի։

Արշակ Բ. ի (359-367) առեն կը յիշուին Սալամաւ՝ Անձիտի իշխանը և անունը չյիշուած Մեծ Ծոփաց իշխանը, ինչպէս նաև Դրասամատ՝ Անգեղ Տաճ։

Բիւզանդիոն, այս բնիկ իշխաններեը ջնջից և Դ. ՀԱՑԵԼ (Ծոփքը կամ ԱՋԴԱՅ ԵՐԿԻՐԸ) հռոմ կուսակալի մը իշխանութեան ենթարկից (Հիւպշմանն, նոյն, էջ 41-43)։

Յետոյ, Բիւզանդիոն սիրացու նաեւ Ազնիք նահանգին, որ Մեծ Ծոփաց և վերին Տիգրիսի հարաւակողմը գտնուող երկրին հետ նոր կազմուած վերին Միջագետք գաւառին կցուե-

---

(*) Ղազար Փարպեցի (էջ 184) կը պատմէ, թէ Վարդանի գործակիցները Բիւզանդիոնի կայսեր օգնութեան դիմած են, եւ «*առ այլ իշխանս և կոչնականս, առ բդեշխին Աղձնեաց և առ իշխան Անգեղ Տան, ի Ծոփս և ի Հաշտեանս և յեկեղեցւոյ և այլ իշխանաց իւրաքանչիւր տեղեաց և առ մեծ սպարապետն Անատոլայ*»։ Ուրեմն 451-ին, այս տեղերը բիւզանդական կայսրութեան ենթակայ էին։ Նոյնն է վիճակը Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան ատեն, երբ պիտուի կ'ըլլայ «*ի մերձակայ սահմանակից տեղեացս առ հայ մարդիկ գաւառին Անձտայ և Ծոփաց և Հաշտենից, և առեալ նոցանէ օգնական սպրդս յիւրոց ազգակացս...*» (Փարպեցի, 469)։ Ուրեմն բիւզանդական երկրին հայ բնակիչներու վրայ կը խօսի։

ցաւ. այնպէս որ Նիմփիոս գետը երկու պետութեանց սահմանը ըլլալէ դադրեցաւ։

Բիւզանդիոն նախապէս իր գրաւած Բարձր Հայք և Ծոփք (Դ. Հայք) նահանգներու վրայ աւելցուց նաեւ Տայք, Այրարատ, Տուրուբեբան, Աղձնիք նահանգները և այլ վայրեր։

Զ. դարուն վերջերը, երբ Բիւզանդիոն կը գտնուէր իր զօրութեան և տարածութեան զենիթին վրայ, իր կայսրութեան նոր հողեր կցուած ըլլալով, նոր բաժանումներ կատարուեցան և հայկական հողերու, հռոմէական Հայաստանի գաւառներուն թիւը չորսէն եօթի բարձրացաւ։

Այս նոր կարգադրութիւնը կատարեց Մորիկ հայ կայսրը (582-603) 591-ին, անմիջապէս որ Պարսից հետ համաձայնութեամբ Հայաստանը բաժնեց և ինքը ստացաւ Աղձնիքը, Տարօնը, Այրարատը և նոյնպէս Վրաստանը՝ Թիֆլիսով միասին (H. Gelzer, Գէորգ Կիպրացի, 1891. — Հիւպշման, Նոյն, 232. — Laverent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, էջ 383)։

Այս եօթը բաժանումներուն մէջ նախկին Դ. Հայքը բաժնուած կը տեսնենք երկուքի.

1. ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ կամ ՅՈՒՍՏԻՆԻԱՆԱ (Մարտիրոսաց քաղաք, Դարա, Արձն, Մեծ Ծոփք, Կղեսուրա Բաղաղացւոց (Kleisura Balaleison): Դ. Հայքի մէկ մասը հիւսիսային Միջագետքի հետ միացուելով կազմուած։

2. ՄԻԻՍ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ կամ ՉՈՐՐՈՐԴ ՅՈՒՍՏԻՆԻԱՆԱ (Դատիմա, Արշամուշատ, Կթառիճ և Ծոփք Շահունեաց, Հանձիթ, Դեգիք (Digisène), Կարին Բալահովիտ (Bilabitene), Պաղին (Baline), Խորձեան, Հաշտեանք։ Դ. Հայոց մէկ մասը, Բարձր Հայոց մէկ մասին հետ միացուելով կազմուած։

Եւ այսպէս, այս տեղերը Բիւզանդիոնի ձեռքը մնացին մինչեւ պարսիկ պետութեան կործանումը, Արաբներու կողմէ։

Է. Դարու երկրորդ կիսուն, Դ. ՀԱՅՔ, իր մայրաքաղաքով միասին, Արաբներու տիրապետութեան տակ ինկաւ։

Անկէ ետք սովորութիւն եղաւ Բիւզանդացիներուն իշխանութեան տակ եղող Դ. Յուստինիանային Դ. ՀԱՅՔ անունը տալ, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի ըստ Գելցերի (Սկզ. բիւզ. բանակ, էջ 25), Թէոփանոսի, Մ. Խորենացիի, Ստեփաննոս Տարօնեցիի և այլոց գրութիւններէն։

Այս Մորիկէն կազմուած Դ. ՀԱՅՔ-ի մէջ էր ԾՈՓՔ, կամ Եփրատի և Արածանիի աղեղին մէջ գտնուող երկիրը, որ Բարձր Հայքի և Տայքի հետ միասին գրեթէ տեւականապէս Բիւ-

պանդական մնացած էր արաբական տիրապետութեան չըքնաին, բնիկ և բիւզանդացի պաշտօնատարներով կառավարելով։

Գիտենք թէ Դ. Հայքի չրջանակին մէջ, որ արաբական յարձակման առաջին ենթակայ վայրերէն մին էր, բնիկ հայ իշխանները պահած էին իրենց որոշ առանձնաշնորհները։

Երբ Բիւզանդացիները՝ Հայաստանէն վանուելէ վերջ, վերջապէս եկան, այս մանր հայ իշխանութիւնները պահեցին տակաւին իրենց գոյութիւնը, սակայն անոնց վարչութեան մէջ փոփոխութիւններ եղան ժամանակի պահանջներուն և Բիւզանդացիներու միաւորութեան ձգտումներուն համաձայն։

Արաբական չրջանին, Դ. Հայք միշտ դուրս մնացած է Հայ բնիկ իշխանութիւններու տիրապետութեան ծիրէն։

Անիկա կը պահուէր բիւզանդական սահմաններուն մէջ, սակայն միշտ առարկայ էր յարձակումներու, վասնզի Արաբները միշտ կը փորձէին Մելիտինէի կամրջապլուխէն անցնիլ Եփրատը և յարձակիլ Փոքր Ասիոյ բիւզանդական երկիրներուն վրայ։

Այսպէս, Դ. Հայքը եղած է սահմանապահային տեւական պրչաւանքներու առարկայ հոգամաս մը, որուն պաշտպանութեան մէջ իրենց գործակից ունենալու համար բնիկները, Բիւզանդացիք հոն միշտ Թոյլատու վարչութիւն մը հաստատած են, ապա Թողելով բնիկ իշխանները, որոնք իրրեւ պահակներ, միշտ պաշտպանած են բիւզանդական սահմանները Արաբներու յանկարծական յարձակումներուն դէմ։

Այս պատճառաւ իսկ հայ բազմաթիւ իշխանական տուներ իրենց անկախութիւնը պահած են Դ. ՀԱՑՈՑ լեռնային մասերուն մէջ և իրենց գինուորական ուժով դիրք գրաւած են հոն։

Այսպէս, յոյն պատմիչներէն Թէոփանէս, Կեդրենոս և Հոնաբաս կը պատմեն, թէ Ը. դարուն սկիզբը՝ 707-ին, ՁՈՐՈՐԴ ՀԱՑՔ-ի մէջ բիւզանդական հսկանատարութեան տակ կային Հայ իշխաններ կամ նախարարներ, որոնցմէ մէկն էր Վահան, որ ձանձրանալով Արաբներու տեւական յարձակումներէն և Բիւզանդացւոց օգնութիւն մը չհասցնելէն, իր հպատակը արաբական հսկանատարութեան տակ դրաւ։

Յոյները տակէ զայրացած, Վահանը նախատական անունով կոչեցին Էփթաւհմոն (Ըօβնոգև) (Ջամչեան, Հայոց Պատմ. Բ. հատոր, էջ 382)։

Վահանի մահէն վերջ, 711-ին, Փիլիպպիկոս կայսրը, զոր

ոմանք՝ Վարդան և այլք՝ Վարդ անուն Հայու մը որդի կը կարծեն, վերստին նուաճեց Դ. Հայքը, և զանազան տեղերէ հայեր հոն փոխադրեց, երկիրը պաշտպանելու համար։

Ըստ Ասողիկի, Թէոփիլոս կայսրը (829–842) Ասորիքէն դէպի Արեւելք Հայոց երկիրը արշաւած ատեն, առաւ Պաղինը, Մեծկերտը, Անգղը, Դեգեք գաւառին մէջ. Խօզանը և Դ. Հայքը անապատ դարձուց, հաւանօրէն անոր համար որ Դ. Հայք ըմբոստացած կամ թշնամիին կողմը անցած էր։

Շատ հաւանական է որ Բիւզանդացիք, այդ շրջանին, նկատի ունենալով Դ. Հայոց ծայրագաւառ մը ըլլալը և սահմանագլուխի վրայ գտնուիլը, հոն գտնուող նախարար–տանուտէրը ազատ թողած էին, որպէսզի տեղացի Հայերը և իրենց պետերը՝ իբր սահմանապահներ, պաշտպանեն երկիրը։ Բայց, երբ Ժ. դարուն, Դ. Հայք այլեւս դադրեցաւ ծայրագաւառ ըլլալէ, երբ բիւզանդական բանակները առաջացան հայկական լեռնադաշտին սիրտը, նոյնիսկ մինչեւ Վասպուրական և միւս կողմէն դէպի հարաւ մինչեւ Եդեսիա և Տիգրիս, այն ատեն այս շրջանը, ուր բնիկ հայ հողատէր–իշխաններ իրենց գոյութիւնը պահած էին, բիւզանդական նենգութեամբ ընկճելու և կայսրութեան ընդհանուր կազմին մէջ մացնելու ձեռնարկեցին, ինչպէս կը մակաբերուի ինչ ինչ տեղեկութիւններէ։

Դժբախտաբար շատ պակասաւոր են այդ ժամանակաշրջանի համար մեր տեղեկութիւնները, այս կէս անկախ իշխանութիւններու վրայ։

Քանի մը Հայ պատմագիրներ հազիւ կը յիշատակեն այս իշխաններէն ոմանք։ Օրինակի համար Ասողիկ (էջ 232) կը յիշատակէ Հանձիթի իշխան Սահակը, որդին Հաբելի, որ Վասիլ Բ. կայսրը (976–1025) Տարօնի իշխանի որդին՝ Գրիգոր Մագիստրոսի հետ Պուլկարներու դէմ պատերազմելու համար իր հետ տարած էր (Պաս. Հայաստանի սահմաններ, 153)։ Սահակ իշխան, 991–995 թուականներուն, Պուլկարներուն հետ կռուած է Գրիգորի հետ, որուն որդին՝ Աշոտ գերի ինկաւ։ Գրիգոր և Սահակ պատերազմի մէջ մեռան (նոյնք)։

Արդ, նկատելով որ Հանձիթ կամ Անձիտ, Դ. Հայքի գլխաւոր գաւառներէն մին էր և այս օրուան Խարբերդի և Մեզրէի շրջակայքին կը համապատասխանէ (Հիւպշման էջ 152-153), ուրեմն կը հաստատուի թէ հոն գոյութիւն ունէր Հայ իշխանութիւն մը, համանման՝ Տարօնի բիւզանդական կայսրութեան կցուած և անոր հովանաւորութեան ենթակայ իշխանութեան, որուն պետին հետ Հանձիթի իշխանութեան պետն ալ պարտա-

ետրուած էր, հաւատարիմ ճոթաի մը պարտաւորութեամբ իր բանակովը Եւրոպա երթալ, վասիլ Բ.ի հետ Պուլկարներու դէմ կռուելու համար։

Նոյնպէս, Մատթէոս Ուռհայեցի, ժԱ. դարու կէսին, կը յիշէ թէ գոյութիւն ունէին «փառաւոր իշխանիւ Հայոց», «որք ի գաւառս Պաղնայիւ բնակեալ կային» (Ուռ. էջ 129) և նահանգին ամուր վայրերը հաստատուած էին։

Առնցմէ մէկն էր Հարպիկ՝ որպէս Հարեվլի·«այր հաջ եւ հրզօր», որուն նստոցն էր «անմատչելի եւ բարձրաբերձ» ամրոցն Արկնի (Արկանա)։ Իր երեք միւս եղբայրները՝ Դաւիթ, Լեւոն և Կոստանդին, Պաղին կամ Բաղնատուն գաւառին մէջ հաստատուած էին, նոյնպէս մէկ մէկ վայր (Ձամ. Բ. 951.—Ուռհայեցի, էջ 129)։

Ուռհայեցիի խօսքերէն այնպէս կը հասկցուի որ նահանգին մէջ կային իրենց նման ուրիշներ, վասնզի այս չորս եղբայրները յիշելէ վերջ ան կը հաստատէ, թէ՝ «յայսմ օրինակաւ եւ զայլ իշխանսն» (Ուռհայեցի, էջ 129), ինչպէս Թլպաղարինի բերդին տէրը՝ Թորոսակ հայ իշխանը (Ուռհայեցի, էջ 130)։

Այս հայ իշխաններու դէմ քսութիւններ գործադրուեցան և Կոստանդին Մոնոմախոս կայսեր (1042—1054) կասկած ներշնչեցին թէ անոնք ծրագրած են ապստամբիլ և անցնիլ Բերքոց կողմը։

Մոնոմախոս, որ բուռն եռանդով մը կ'ուզէր Հայաստանը յաւնացնել, պաղին կը զրկէ Պետրոս կաթողիկոսը, սուրբ գործով, հայ իշխաններուն երեւակայական ապստամբութիւնը ընկճելու համար։

Պետրոս ասարի կռւաոյ երկիրը և չատ չարիք կը հասցնէ։ Յետոյ կը հրամայէ հայ իշխաններուն ներկայանալ իրեն։ Հայ իշխանները խորհրդակցութեամբ կ'որոշեն միաբան որ չներկայանան Պետրոսի։ Սակայն Թորոսակ՝ Թլպաղաւոյ բերդին տէրը, այս գաղտնի խորհուրդը Պետրոսին կ'իմացնէ։

Հայ իշխանները ասոր վրայ կը համակերպին և կը ներկայանան Պետրոսի, բացի Հաբէլ իշխանի՝ Հարպիկ, Դաւիթ, Լեւոն և Կոստանդին չորս որդիներէն, որոնք միւս իշխաններուն երդմնազանցութենէն անտեղեակ մնացած էին։

Պետրոս, առերեսս պատուելով ներկայացող հայ իշխանները, անոնց հետ արշաւեց Արկնի վրայ, բայց տեսնելով բերդին անառիկ ամրութիւնը, դաւադրութեամբ և մեծամեծ խոստումներով, իր մարդոց միջոցաւ սպաննել տուաւ Հարպիկ իշխանը և միրկց ամրոցին։

Պեռոս Պոլիս առաջնորդեց Հարպիկին միւս երեք եղբայրները և Դ. Հայոց միւս բոլոր հայ իշխանները, ուրկէ անոնք աքսորուեցան Միջերկրականի կղզիները, իսկ իրենց ստացուածքները տրուեցան Յոյներու, որոնք ապիկար պաշտպանները հանդիսացան սահմանագլուխներու և պատճառ հանդիսացան բիւզանդական կայսրութեան կործանման (Պաս. Հայասեանի Սահմաններ, *էջ* 251-253)։

* * *

Արկնի և Թլպաղտինի բերդերու իշխաններէն զատ, յիշատակարանէ մը կը տեղեկանանք, թէ Դ. Հայոց շրջանակին մէջ գոյութիւն ունէր ուրիշ իշխանութիւն մը, որ կը գտնուէր Դ. Հայոց Դեգիք գաւառին մէջ (*Հիւպշման*)։ Դեգիք *յետնագոյն անունն էր* Անգեղ Տան։

Այս հայ ճորտ իշխանութիւնը կը յիշատակուի Ակն քաղաքի Ս. Գէորգ եկեղեցիի «Սասունցի» կոչուած Աւետարանին ընդարձակ յիշատակարանին մէջ, որ պատմական խիստ կարեւոր տեղեկութիւններ ունի, մասնաւորապէս Սասունի իշխանութեան ԺԲ. դարու կեանքին վրայ։ Հոն կը յիշատակուի նաև այս իշխանութիւնը որ գոյութիւն ունի իբրեւ անուանական թագաւորութիւն։

Այս յիշատակարանին համաձայն Սասունի Վիգէն իշխանը և «երանելի ամուսին նորա Մելեքսիթի (*) կոչեցեալ «թագուհին» *ունէին դուստր մը*. «կոյս գեղեցիկ յոյժ, զարդարեալ ամենայն բարեձեւութեամբ եւ յոյժ սիրեցեալ յաչս մաւրն առաւել քան զամենայն մանկունսն իւր, որոյ անուն յորջորջեալ կոչի Կաստ, կատարեալ հասակաւ, եւ գեղեցկութեամբ, եւ ամենայն առաքինութեամբ, յորոյ անուն Ս. Աւետարանս գրեցաւ։ Զնա կամեցեալ ծնողացն իւրոց տալ մեծաշուք պատուով ի թագուհութեան Շահինշահի որդւոյ Գրիգորի թոռին Կատակալոսի որդւոյ Կամենի Մեծի, ի Դեգեայ ի մեծ ամրոցն որ կոչի Սաղուկ, որ իբրեւ երթեալ անդ, ըստ հայրենի ազնուականութեանն եւ ըստ մայրենի աստուածպաշտութեանն որով անձայն էր, եւ անդ ցուցեալ զգեղեցիկ բարեձեւութիւնն, զարբութիւնն, զողորմածութիւնն զեկեղեաց եւ զքահանայից հոգաբարձութիւն եւ սուրբ ամուսնութեամբ ծնեալ մանուկ մի գեղեցկատեսիլ, որոյ անուն է Շահմելիք» (Տես. *Թորոս Աղբար*, *Բ.* էջ 312-314)։

(*) Մելեք = թագաւոր եւ սեստի = կին կը նշանակէ. հետեւաբար թագուհի իմաստը ունի այս բառը. ինչպես Ալիշան (*Հայապատում*, Բ. հատոր, էջ 354) դիտած է թէ յատուկ անուն չէ։

Կատա կը մեռնի 1166-ին, ազաբերքի ատեն։

Այս յիշատակարանին համաձայն հոն իշխած են հաւանօրէն Բիւզանդացիներու հովանաւորութեան տակ, որդւոց որդի՝ Մեծ Կամեն, Կատակալոս, Գրիգոր, Շահինշահ, Գրիգոր որ 1165-1166ին կ'իշխէր։

Այս հաշուով հաւանօրէն այս իշխանութիւնը կազմուած է Ժ. դարուն վերջերը կամ ԺԱ. դարուն սկիզբները, բիւզանդական տիրապետութեան շրջանին։

Ուրիշ տեղեկութիւններ կը պակսին։

* * *

ԺԱ. դարէն յետոյ, Մերձաւոր Ասիան նոր տակնուվրայութեան մը ենթարկուեցաւ Սելճուք արշաւանքին հետեւանքով։

Այս խոշոր վերիվայրումներում մէջ Դ. Հայքի շրջանակն ալ ենթարկուած է անոր հետեւանքներուն։

Մասնաւորապէս ԺԲ. դարուն, երբ Սելճուք մեծ կայսրութիւնը կազմալուծուեցաւ, երեւան եկան մանր անկախ իշխանութիւններ որոնք իրարու հետ կը մաքառէին։

Հայաստանի մէջ ալ կազմուեցան քանի մը իշխանութիւններ։

1.— Հայաստանի հիւսիս--արեւելեան կողմը հաստատուած էր Սելճուք կողմնակի Սուլթանութիւն մը, Գանձակ մայրաքաղաքով, ստորադրեալ ունենալով Արամատեան նահանգին մէջ կազմուած Կարնոյ, Անիի, Դուինի, Կարսի և այլ էմիրութիւնները և Հայաստանի կեդրոնական մասին մէջ գոյութիւն ունեցող Խլաթի էմիրութիւնը։

2.— Հարաւային Հայաստանի մէջ ալ Աղձնեաց և անոր դրացի Դ. ՀԱՅՔ նահանգներուն մէջ Տուրուբերանի նահանգէն ալ մասեր ունենալով, հիմնուած էր Որթոքեանց (*) իշխանութիւնը։

Այս իշխանութիւնը իբր աւատապետութիւն մը իր կարգին բաժնուած էր երկրորդական էմիրութիւններու։

Որթոքեանք պատմութեան ասպարէզ կուգան ԺԱ. դարուն վերջերը։ Անոր նախահայրն էր Թուրման Որթոք Իպն Էքսէփ կամ Քէսէք, որ եղած է Ալփասլանի որդւոյն՝ Մելիք Շահի (1072 - 1092) Մեմլուքներէն և ունեցած է աչքառու դիրք և ազդեցութիւն Սելճուքներուն մօտ։ 1091-ին Որթոք մեռաւ

(*) Հայ պատմագիրներ Արթուխ-ի վերածած են Որթոքը կամ Որթուքը և ընտանիքը կոչած՝ Արթուխիք (Միքայել Ասորի, էջ 400 և Մաս. Ուռհայեցի, էջ 313)։

Երուսաղէմի մէջ, ձգելով երկու զաւակներ, Սուգման կամ Սոկման և Նէճմէտտին էլ Ղազի կամ Այիշ Ղազի։ Ասոնցմէ առաջինը հաստատուած է Եդեսիա և երկրորդը՝ Իրագ, այդ վայրերուն մէջ հիմնելով երկու իշխանութիւններ (մանրամասնութիւնները տես՝ Պատմական Հայաստանի Սահմաններ, էջ 314-315)։

Սուգման մեռաւ 1104-ին և իր հիմնած ընդարձակ պետութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ։

Իր եղբայրը՝ Այիշ Ղազի (կամ Իլ Ղազի) առաւ Մարտինը, իսկ իր զաւակը՝ Իպրահիմ տիրացաւ Հասան Քէֆի կամ Հըսն Քայֆայի (տես Նոյն, 315)։

Նէճմէտտին Այիշ Ղազի, որ մեծ Սելճուք Պարկիարուխի (1092—1104) մեծ ծառայութիւններ մատուցած էր (տես Նոյն) կը տիրանայ Նփրկերտի և Մարտինի Միրանուանեան էմիրներու հողերուն, հաւանաբար իբր վարձատրութիւն իր այն ծառայութիւնրուն զորս մատուցած էր սելճուքեան վեհապետին, իբր զօրաւոր աջակից մը։

Ուրեմն ան տիրած էր Մուֆարղինի, որ Աղձնեաց նահանգին մայրաքաղաքն էր (տես Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 412)։

Նէճմէտտին Այիշ Ղազի կը մեռնի 1122-ին, ընդարձակելէ վերջ իր իշխանութիւնը դէպի հարաւ ու դէպի հիւսիս, և դառնալէ վերջ աւատապետ մը իրեն ենթակայ ունենալով քանի մը էմիրներ որոնք հաստատուած էին Որթոքեան բաւական ընդարձակ իշխանութեան զանազան քաղաքներուն մէջ (տես Նոյն 316)։

Այիշ Ղազին այնքան զօրացաւ, որ ապստամբեցաւ Մեծ Սելճուքին դէմ և Հալէպն ալ գրաւեց (տես Նոյն 316)։ Հիմնեց ընդարձակ պետութիւն մը որ կը տարածուէր Հայաստանէն մինչեւ Հալէպ, Դամասկոս և Փոքր Ասիա։

1122-ին մեռաւ իր ընդարձակ պետութեան վերակացութիւնը թողելով եղբօրորդիին կամ քեռորդիին՝ Պալախի (ըստ արաբ պատմիչներու Պելեք պին Պեհրամ պին Օրթոք) և զայն խընամակալ կարգելով իր որդիներուն։

Սուգմանի մահէն վերջ, Պալաղ — Նուր էտ Տովլէ տիտղոսով պատուուած—իբր իրեն սեփական երկիր ստացած է Խարբերդը զոր ինք գրաւած էր։ Միքայէլ Ասորի (էջ 410) կը գրէ, թէ Սուգմանի մահէն՝ այսինքն 1104-էն առաջ «զօրացաւ Պաղակըն որ էր յԱրթուխեանցն եւ տիրեց բազում գաւառաց»։ Պալախ արշաւած է Միջագետքէն մինչեւ Կամախ, որով Դ. Հայոց՝ Ծոփաց ալ տիրապետած պէտք էր ըլլար։ Բայց կ'երեւի թէ բոլորովին չէ նուաճած և վերը յիշուած Հայ իշխանութիւնները

իրենց անմատոյց լեռներուն մէջ ամբացած կը տակային տակաւին և բոլորովին չէին ընկճուած։

Սակայն ընկճուած չրջանակներ ալ կային, ինչպէս Հանձիա, որ գրաւուած էր Պալախէն և իր կեդրոնը կամ նստոցը եղած էր, վասնզի Ուռհայեցի տեղ մը (էջ 441) «գնաց ի գաւառ իւր Հանձիթ» կ'ըսէ, ինչ որ կը հաստատէ մէ Խարբերդ իր գաւառն էր, որուն չուրջը մղած է երկար կռիւներ (տես Պատմ. Հայաստանի Սահմանագիծերը, 319—320)։

Այս իշխանութիւնը որ բաւական ընդարձակ էր, իր սահմաններուն մէջ ունէր Ծոփաց աշխարհը և ուրիշ վայրեր (նոյն, 320)։ Բայց մասնաւոր կերպով այս չրջանակին համար չիշատակութիւն մը չունինք։ Թէև հաւանական է որ Դանիշմենդեանք, Ռումի Սելճուքեան սուլթանները, Իլխանեանք և այլ իշխանութիւններ իրարու ձեռքէ յափշտակած ըլլան երկիրը, մինչև Մանկոլներու տիրապետութիւնը և անոր յաջորդող Իօզպէք Թաթարներու արիւնկզակ առաջնորդին՝ Թիմուրլէնկի տիրապետութիւնը Փոքր Ասիոյ վրայ, ոտնակոխ ընելով Եփրատի և Արածանիի հովիտները։

Ժդ. դարուն վերջերը, երբ Գարա—Եուսուֆ հիմնեց Գարա—Գոյունլու Թիւրքմէն իշխանութիւնը, իր իշխանութեան ենթարկեց նաեւ Տէրսիմի լեռնագաւառը որուն մասնաւոր չիշատակութիւնը չունինք դժբախտաբար։

Երբ Շահ Իսմայիլ վերակազմեց Պարսից պետութիւնը ժե. դարուն, քիւրտերը անուանապէս հնազանդեցան իրեն։ Միջագետք, Տիարպեքիր և չրջակայ քրտաբնակ չրջանները — մէջը ըլլալով Տէրսիմը — կը կառավարէր Կուստաղեուլու Մահմուտ Բէկը, Շահ Իսմայիլի կողմէ, որ անոր տուած էր այս չրջանը իբր իր ապրուստին, վասնզի իր քեռայրն էր և չատ անձնուէր իրեն հանդէպ (Տես· Յովհ· Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Ա· հատոր, էջ 291)։ Այս ընդարձակ պետութեան մաս կը կազմէին Խարբերդ, մինչև Սղերդ և Սասուն տարածուող հողերը, ինչ որ ցոյց կուտար թէ Տէրսիմ և իր չրջակայքը (հիներու Դ. Հայք՝ Ծոփաց աշխարհը) կը գտնուէր այս իշխանութեան տակ։

Շահը երբ այս ըմբոստ և անկարգ քիւրտ իշխանութիւնները բարեկարգելու և աւազակութիւնը բառնալու ձեռնարկեց, քիւրտերը յամառօրէն դիմադրեցին և անցան Օսմանեան սուլթանին կողմը։ Մալլա Իտիս, Բաղեշի քրտական մեծ իշխանութեան տիրող տոհմին անդամներէն մէկը, այս առաքելութեամբ մեծ ծառայութիւն մատոյց Սուլթան Սելիմ Եավուզին (1512-1520)։

Դ. Հայոց մէջ, ինչպէս կը թուի, տեղւոյն աշխարհագրական լեռնային դիրքէն օգտուելով, տակաւին ԺԶ. դարուն սկիզբը, թերեւս հին ժամանակներու մէջ գոյութիւն ունեցող իշխանութեանց իբր շարունակութիւն, կային Չմշկածագի, Սալմանի, Բալու—Ճապաղ Ջուրի, Էկիլի—Ատուքի, Նփրկերտի, Խիզանի ու Բաղեշի անկախ բէկերը, որոնք՝ երբ Սուլթան Սէլիմ Պարսից դէմ կ'արշաւէր, Մոլլա Իտրիսի յորդորներով հպատակեցան Սուլթանին։

Սասունի Բէկը՝ Մոհամէտ եւս, անոնց օրինակին հետեւեցաւ և Պարսիկները հեռացուց։ Սղերդի տիրապետող Մելիք Խալիլ նորէն տիրեց այդ քաղաքին որ իր ցեղին կեդրոնավայրն էր (Տոմաչեկ, Սասուն, Հատոր Ա. 1896, էջ 301)։

Ասոնք ամէնը ցոյց կուտան, թէ այս շրջանակին մէջ քիւրտ աշիրէթները և իրենց պետերը կէս — անկախ էին (տես Պատմական Հայաստանի Սահմաններ, էջ 437)։

Սուլթան Սէլիմ, որ կը գնահատէր Քիւրտ վայրենի ցեղերու ռազմական ոյժը, շատ սիրալիր կերպով ընդունեց իրեն դիմողները և իւրաքանչիւրը իր իշխանութեան մէջ հաստատեց. մինչ Շահ Իսմայիլ՝ Պարսկաստանի նոր հարստութեան հիմնադիրը, որ ունէր իր կողմնակիցները քիւրտերուն մէջ, չուզելով ձեռքէ հանել Քիւրտիստանի այն մասերը ուր կը գտնուէին Տիգրիսի ակերը, հոն զրկեց Գարախան զօրավարը, որ յաջողեցաւ Խլաթէն մեկնելով Ամիթ մտնել, և Մերտինի ու Հասան Քէֆի պահակազօրքերուն օգնութեամբ յառաջացաւ։ Սակայն քիւրտ պէկերը արգելք եղան որ Վանի և Խլաթի ճամբով նոր բանակներ զրկուին (Տոմաչեկ, նոյն)։

Գարախան միամեայ պաշարումի ենթարկեց քրտական Ամիթ քաղաքը։ Քիւրտերը կորսնցուցին 15000 մարդ (Hammer, Histoire de l'empire ottoman — Paris, 1835, Դ. հատոր, էջ 225)։ Սուլթան Սէլիմ, պաշարուածներուն օգնելու գործը յանձնած էր Մոլլա Իտրիսի, որ արտակարգ եռանդով, կրցաւ միութիւն մը ստեղծել քրտական ցեղերու միջեւ, ինչ որ մեծ յաջողութիւն մըն էր, նկատի ունենալով այդ վայրենի ժողովուրդին ցեղական մանր բաժանումները։

Այս նոր միութեան մէջ կը մտնէին գրեթէ բոլոր այն քրտական տոհմերը, որոնք կ'ապրէին Հայաստանի հողին վրայ, Վանի լիճին արեւմտեան կողմը, ինչպէս էին Բաղեշի, Խլաթի, Ատլճեվաղի (Արծկէ), Արճէշի, Սասունի, Չմշկածագի, Բալուի, Ճապաղ Ջուրի քրտական տիրապետները։ Հասկնալի է որ Տէրսիմ—Խօնաթ ալ թրքաց կը հնազանդէին և կը կռուէին

պարսիկ բանակներու դէմ որոնք ստիպուեցան հեռանալ հարաւային Հայաստանէն։

Քիւրտերը այսպէս կը շահուէին, սակայն երկիրը շատ բան կը տուժէր վասնզի քիւրտերը խիստ կը չփանային (տես Պատմական Հայաստանի Սահմանները)։

Քիւրտ Պէկերը ասկէ քաջալերուած մղուեցան պահելու իրենց անկախութիւնը, այնպէս որ օսմանեան պետութիւնը տիրեց ընդարձակ երկիրներու, որոնց մէջ շատ երկար ատեն ապրեցան կղզիացեալ Քոքր Ասիոյ մէջ՝ տերեպեյութիւններ, իսկ Հայաստանի մէջ՝ հիւքիւմեթներ։

Գաղափար մը տալու համար ըսեմ թէ օսմանեան պետութեան Հայաստանի մէջ կազմած առաջին վիլայեթին կեդրոնն էր Տիարպէքիր և Եփրատէն մինչեւ պարսկական սահմանագլուխ կը տարածուէր։

Այս վիլայեթը կը բաժնուէր 19 գաւառակներու որոնցմէ 11ը միայն ուղղակի Բ. Դուռէն կախում ունէին և 8 աւատառուներու կամ ճորտերու տրուած էին (Տոմաչէկ, հատոր Ա. 1896, էջ 301)։

Հայր Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան (Աշխարհագրութիւն, Ա. հատոր, էջ 210–211), այս բաժանումներուն թիւը անգամ մը 35 և ուրիշ անգամ մը 20 կը նշանակէ և կը յիշէ անոնց մէջ 6-7 հիւգիւմեթ, այսինքն՝ անկախ շրջանակներ։

Տոմաչէկ կը հաստատէ, թէ Բալու, Էկիլ, Կինճ, Հաւղու և Խարբերդ (Ճեզիրէ[ա]), իբրեւ կէս-անկախ ճորտութիւններ, իրենց ցեղապետներուն ձեռքը մնացին ժառանգական կերպով։ Մասնաւոր Ֆէրմաններով ասոնց ամէն առանձնաշնորհները հաստատուեցան, որով ընդարձակ երկիրներ քիւրտ Բէկերու կամայական իշխանութեան յանձնուած մնացին։ Այսպէս, Հայաստանի հարաւային մասին մէջ, ուր քրտական ցեղեր կը բնակէին, երեւան եկան ընդարձակ գաւառներ, որոնք անկախութեան մօտեցող վիճակ մը ունէին (տես Lyrch-ի Armenia-ն և Յակոբ Շահպաշեանի Քիւրտ-Հայ պատմութիւն, 1911, Պոլիս, էջ 27)։

Բազմացան մանր իշխանութիւնները (Hammer, Դ. Հատոր, էջ 254–255. — Լեօ, Հայոց Պատմութիւն, Գ. հատոր, էջ 177-179. — Պատմ. Հայաստանի Սահմանները, էջ 438 և այլն) և քրտացուցին Հայաստանը։

Քանի որ միշտ Դ. Հայք՝ Ծոփաց աշխարհը, իր ամբողջութեան մէջ նկատի ունեցանք, հարկ է հոս իբր յաւելուած յիշել Հայաստանի այդ նահանգին միւս գաւառները, որոնք

օսմանեան տիրապետութեան տակ իրենց յատուկ վիճակը ունեցած են։

Հանձիթ գաւառը Դ. Հայոց, ինչպես տեսնուեցաւ, կը համապատասխանէր արդի Խարբերդի շրջանակին։ Թէեւ քիչ հաւանական, սակայն Ալիշան՝ Խարբերդը Յունաց Կարկաթիոկերտին հետ կը նոյնացնէ, թերեւս հոն բերդի մը մնացորդներուն գտնուած ըլլալուն պատճառով։ Ինչպէս տեսնուեցաւ, ուրիշներ զայն կը զետեղեն Տիգրիսի վերին ընթացքին վրայ։

Խարբերդն ալ, Օսմանցիներու կազմած Տիարպէքիր վիլայէթին (կուսակալութեան) մաս կազմած է, բայց յետոյ Մաչեն Եմինի իշխանութեան ենթարկուած է։ Հաւանօրէն Զաղա քուրտերը Տէրսիմի լեռներուն մէջ ամփոփուելէն առաջ հոն իշխած են։

Ճաշոց գիրքի մը յիշատակարանը, 1466-ին գրուած «ի Խարբերդ քաղաքի... ի թաղն Սինամուs, ի Կաթողիկոսութեան Տեառն Սարգիսի եւ յԵպիսկոպոսութեան Տեառն Յովհաննէսի եւ ի ամիրայութեան Հասանի Խանի...» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 479), կը հաստատէ թէ անիկա ԺԵ. դարուն Էմիր մը ունէր։ Այս Հասան Խանին կամ Բէկին կինն էր Դեսպինա՝ Տրապիզոնի կայսեր դուստրը, որ յոյն կրօնաւորներով լեցուցած էր Խարբերդը (Բնաշխարհիկ Բառարան, Բ. Հատոր, էջ 161)։

Քուրտերուն այս շրջանակին մէջ միշտ իշխող գիրք մը ունենալը և միշտ խլրտիլը ապացոյց մըն է, թէ հոն միշտ ապստամբ քիւրտ իշխանութիւններ գոյութիւն ունեցած են։

Տոքթ. Բարունակ պէյ Ֆէրուհեան, որ 1847-ին Խարբերդ ալ այցելած է, կ'ըսէ թէ Խարբերդի կուսակալութեան 7 գալաներէն երկուքը՝ Շիրօ և Արճաստաղ, ապստամբ քիւրտերուն ձեռքն էին (Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն, էջ 44)։

* * *

Նոյնպէս հին Ծոփաց աշխարհին մաս կը կազմէր, երբեմն Բալահովիs և յետոյ Բալու գաւառը՝ Եփրատի եզերքը, Ճապաղ Ջուրի, Խարբերդի, Զարսանճագի և Տէրսիմի սահմանակից, երբեմն ինքնագլուխ քիւրտ Հիւքիւմէթ մը կը կազմէր, ենթակայ՝ միայն Տիարպէքիրի փաշային, անուանական կերպով։

Անկախ պէկը հարկ կ'առնէր իր հպատակներէն, անձ գլուխ՝ 22 փարա (Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, Ա. հատոր, էջ 225)։ Պէկը կը նստէր Բալու քաղաքին մէջ որ բերդաքաղաք մըն էր, լերան մը կատարը շինուած։

Բալուի պէկերէն կը յիշատակուի մէկը, 1560-ին, գրուած

Աւետարանի մը մէջ, ուր կը կարդանք. «Յիշատակարանս գրեցաւ ի յամուրն Բալու, ի պարոնութեան որդւոյ պարոն Ճիմշիդ՝ պէկին, որ Հիւսէյն Ջան Պէկ ասեն: Աստուած զինքն հաստաս պահէ ի պարոնութեան վերայ՝ Հայոց ազգիս համար որ խիստ կու սիրէ, կու ընդունէ: Աստուած զիւր աւրն ՃՌ (100000) անէ, զիւր բարութիւն աւրհնէ եւ հաստաս պահէ մինչեւ ի խոր ծերութեան» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ, 395)։

Հաւանօրէն Բալուի քիւրտ իշխանութիւնը բաւական կանուխ նուաճուած շրջաններէն մէկը պէտք է ըլլայ։

Նոյնպէս Ծոփաց պատմական Անգեղ Տուն գաւառը (այժմ Էկըլ կամ Ակլ), որ Ամիթի (Տիարպէքիր) հիւսիսային արեւմտեան կողմը կը գտնուէր, հին Տիարպէքիր վիլայէթին ենթարկուած է, սակայն անուանապէս, վասնզի ունէր յատուկ հիւքիւմէթ, այսինքն՝ անկախութիւն իր մասնաւոր քիւրտ պէկին իշխանութեան տակ։

Այս քիւրտ պէկը կրնար հանել, պատերազմի ատեն, մինչեւ 1000 հրացանակիր (թիւֆէնկճի)։ Էկլ կամ Ակլ գաւառը Տիարպէքիրի փաշայութենէն բաժնուեցաւ և ենթարկուեցաւ Սատէն Էմէնի կոչուած պաշտօնատարի մը, որուն ենթակայ էին նաեւ Խարբերդ, Ջերմուկ, Չնքուղ, Արշնի։

Իշխանութեան մէջ իշխանութիւն մըն էր իրապէս։ Էկիլ՝ 1656էն առաջ, բարգաւաճ քաղաք մըն էր, բայց սովի մը հետեւանքով բնակիչները ցրուեցան և Հայոց թիւը 250-էն 60 տունի իջաւ։

Էկլի մօտ, լերան մը կատարը, կը գտնուէր քիւրտ պէկին բերդը, բնական և արհեստական պարիսպներով շրջապատուած։

* * *

Այս քրտական անկախ պէկութիւններու կարգին, Չարսանճագ գաւառը՝ իր Բերրի գաւառագլուխ քաղաքով, ունէր իր անկախ քիւրտ պէկը օսմանեան տիրապետութեան տակ։

Այս կապակցութեամբ կը յիշատակուին նաեւ հետեւեալ բաժանումները.—

ՄԵԾԿԵՐՏ ի գիրս Օսմանեանց Մազկերs, կոչի նաեւ Գարազօր. ոմանք կոչեցեն զսա Մժնկերs որ այլ է ի ոմանէ և է ի Բասեն։ Է մի ի հին գաւառացն փաշայութեան Տիարպէքիրոյ և է գլխաւոր գաւառ և վիճակ ի Չար Սանճագին։ Միօրեայ հեռի ի Մեծկերտէ աստի որպէս ի Փերիէ՝ է վանք կոչեցեալ Հալւորի վանք ի լեռնամէջ և յանտառախիտ տեղւոջ՝ ի մէջ բնա-

կութեան քրդացն Տէրսիմայ առ որ յաճախեն ուխտաւորք, զի կայ ի նմա մասն ինչ ի նշխարաց սրբոցն Կարապետին։

ՓԷՐԻ։ Սոյն այս թուի լինել Փերթեքրեք գաւառն Տիարպէքիրոյ նշանակեալ յարքունի դիւանագրին, որ և է վիճակ և գիւղաքաղաք ի Զար Սանճագին։ Մերձ ի սա է և գիւղ մը կոչեցեալ Թիլ, զոր չէ պարտ շփոթել ընդ այլ Թիլ գիւղօրէս։

ԲԵՐԴԱԿ կամ ԲԵՐԴԻԿ։ Գաւառ փաշայութեան Տիարպէքիրոյ և վիճակ և գիւղաքաղաք պարունակեալ ի Զար Սանճագի, որ է Օճագլըգ։ Մերձ ի սա է անշէն վանք կոչեցեալ Սուրբ Տիկին, ուր ի յատակէ եկեղեցւոյն ելանէ ջուր յորդառատ։

Զարսանճագի սահմանակից և նոյն աշխարհամասին մաս է նաև Զմշկածագք (Թրք. Զիմիշկեզիկ), որ կը գտնուի արեւմըտեան կողմը Զարսանճագի գաւառին։

Այս գիւղաքաղաքը կը գտնուի Եփրատի եզերքը, արեւելեան կողմէն, Արաբկիրի Մազկերդ գիւղին դէմ, որ Եփրատի արեւմտեան կողմն է։ Մէկ օրուան հեռաւորութիւն ունի Կապան Մատէնէն և երկու օրուան՝ Խարբերդէն և Զարսանճագէն. կը գտնուի Խարբերդի, Զարսանճագի և Ակնայ մէջտեղը։

Ինճիճեան «Ակնէն հեռի է» կ'ըսէ, «ընդ ճանապարհ վըզայ 4 ժամաւ, իսկ ընդ ճանապարհ կաշոյ 8 ժամաւ։ (Աշխարհ. Ա. էջ, 227)։

«Բնակիչք նորա քուրդք եւ հայք. ունի բերդ հին ի խորշ ինչ լերին, որոյ առաջի է դաշտավայր։ Յառաջագոյն այս գաւառս էր ընդարձակ յոյժ եւ ունէր բազում վիճակս. մինչեւ ընդ քիւրդիսթանու բերիւր ի համար, բայց զկնի Սուլդան Սիւլէյմանին այսպէս սահմանեցաւ որպէս եւ է այժմ»։ (Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան, Աշխարհ. Ա. էջ 222)։

ԾՈՓՔ ԵՒ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ

Զարսանճագ կը գտնուի հայկական պատմական 15 նահանգներէն Զորրորդ Հայք նահանգին մէջ։

Զորրորդ Հայք անունը Բիւզանդացիներէն դրուած է այս նահանգին, որ ամենէն աւելի բիւզանդական ազդեցութեան և շատ ժամանակ այդ կայսրութեան տիրապետութեան ենթարկըւած շրջանակ մը եղած է։

Հայերը զայն միշտ Հայաստանի անբաժան մասը համարած և Զորրորդ Հայք նահանգը Հայաստանի 15 նահանգներէն

մէկը նկատած են, վասնզի Եփրատի արեւելեան կողմը կը գըտնըւէր, և ինչպէս յայտնի է, Եփրատը կը նկատուէր Հայաստանի արեւմտեան բնական սահմանը, առանց նկատի առնելու քաղաքական պայմաններըը և հայկական թագաւորութեան սահմաններուն մէջ գտնուիլը կամ ոչ։

Հայաստանի 15 նահանգներուն մէջ Ջորրորդ Հայքը այն նահագն է որ ամենէն աւելի փոփոխութիւններու ենթարկուած է և հակառակ անոր որ ամենէն կանուխ հայաբնակ եղածներէն մէկն է, մինչեւ վերջը խառն բնակչութիւն ունեցած է և կատարելապէս չէ հայացած։ Ասոր համար Հռոմէացիք զայն կը կոչէին «Ազգաց երկիր»։

Ջորրորդ Հայոց նահանգը, զոր Բիւզանդացիք 536-ին կազմակերպեցին, իր մէջ կը բովանդակէր հետեւեալ վեց հայկական գաւառները.

1. Մոփք Շահեայ կամ Շահունեաց = Sophene
2. Անգեղ Տուն = Angitene
3. Մեծ Մոփք = Sophanene
4. Անձիա = Anzitene
5. Հաչեաեանք = Asthianene
6. Բալահովիտ = Balabitene

ուսոի չէր պարունակեր Պաղնատուն և Խորձեան գաւառները որոնք տակաւին Առաջին Հայոց կը վերաբերէին և 591-էն ետքը Դ. Հայոց մաս համարուեցան (Հ. Հիւբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անուանները, 1907, Վիեննա, էջ 43)։

Դարերու ընթացքին ուրիշ փոփոխութիւններ ալ կրած է. օրինակ Մեծ Մոփքը երբեմն դուրս ձգուած է Դ. Հայքէն և Աղձնեաց նահանգին կցուած. իսկ Բարձր Հայքին Պաղնատուն, Խորձեան և Մզուր գաւառները առնուած և Դ. Հայոց կցուած են և Անգեղ Տունը դուրս ձգուած է։ Սովորաբար այնպէս նըկատուած է, որ Խորենացիի վերագրուած Աչխարհագրութեան համաձայն, Դ. Հայք նահանգը ունէր 8 գաւառ։

Դ. Հայք նահանգը կանուխէն գոյութիւն չէ ունեցած, այլ իբրեւ վարչական մասնաւոր կազմուած է Հռոմ–Բիւզանդացիներէն և բաւական ուշ ժամանակի բացատրութիւն մըն է։

Ստրաբոն այս երկիրը կը ճանչնայ Sophene = Մոփք և ուրիշ Ծոյն և Հռոմէացի հեղինակներ, չատ անգամ առանց գաւառի և նահանգի զանազանութիւն դնելու, կը յիշեն Մոփքն ու Կորդուքը, որոնք Տիգրան Ա.ի ատեն դեռ անկախ թագաւորութիւններ էին (Հիւբշման, Ծոյն, 65)։

Հայ պատմագիտներէն՝ Փաւստոս, Դ. Հայոց տեղ կը յի-

շատակէ Մեծ Ծոփք, Անգեղ Տուն, Անձիտ և այլ գաւառները, առանց Նահանգի յիշատակութեան, վասնզի Փաւստոսի ո՛չ ծանօթ էր և ո՛չ ալ ծանօթ կրնար ըլլալ Դ. Հայք անունը, որ վերջը տրուած է այդ նահանգին։

Խորենացիի վերագրուած այլ սակայն հաւանօրէն Անանիա Շիրակացիէն խմբագրուած Աշխարհագրութիւնը, Դ. Հայքը կը յիշէ, որովհետեւ արդէն 536-ին, Յուստինիանոսի կարգադրութեամբ այս նահանգը կազմուած էր։

Առ հասարակ, դասական մատենագիրներ Ծոփք անունը գործածած են անձուկ և ընդարձակ առումով, մէկ կամ երկու, կամ շատ մը գաւառներուն գումարումը մատնանիշ ընելու համար։

Գաղափար մը տալու համար թէ երբեմն որքան ընդարձակ տարածութիւն կը նկատէին Ծոփքը, կը բաւէ յիշել Ստրաբոնը (523 և 527), որ կը գրէ թէ «Ծոփքը՝ Տաւրոս—Մասիսի եւ Անտիտաւրոսի մէջտեղն է»։

Խորենացիի վերագրուած Աշխարհագրութեան մէջ, Դ. Հայք նահանգին տեղը կը սահմանուի. «որ է Ծոփաց կողմն, յերի Բարձր Հայոց» «եւ Մելտինէ քաղաքաւ սահմանի ըստ մտից եւ ըստ հարաւոյ Միջագետովք եւ ըստ ելից Տարաւնով»։

Հիւբշմանի (էջ 69) դիտել տուած «որ է Ծոփաց կողմն» յաւելուածը կը ցուցնէ, որ Ծոփք՝ լայն առումով դեռ ժողովրդական անունն էր այս նահանգին, Յուստինիանոսի կողմէ պաշտօնապէս Դ. Հայք կոչումը տրուելէն ետքն իսկ։

536-էն յետոյ, *Հայ մատենագիրներ, առաջինը ըլլալով Խորենացի, կը գործածեն Չորրորդ Հայք բացատրութիւնը։ Այսպէս Խորենացիէն զատ Սեբիոս, Յովհաննէս Կաթողիկոս, Ասողիկ այս անունը կը յիշեն։*

Չորրորդ Հայքի *կազմութենէն* (536) *ետք, թէեւ փոփոխութիւններու ենթարկուած է քանիցս այս նահանգը, սակայն ընդրանրապէս հետեւեալ գաւառները մաս համարուած են* Չորրորդ Հայք *նահանգին։*

1.— *ԽՈՐՁԵԱՆ. «Յելից հիւսիսոյ, ընդ որս իջանէ միւս Գայլ գետ առ «Կողաբերդովն», որ կը համապատասխանէ Քղիի։ Ինչպէս տեսնուեցաւ այս գաւառը Բարձր—Հայքէն անջատուելով* Չորրորդ Հայոց *կցուած է* 591-*էն վերջ։*

Այս գաւառը Կթռիճի (Հախտենից մէջ) և Կարնոյ մէջտեղն է և երեք օրուայ ճամբու տարածութիւն ունէր և բնական սահմանով բաժնուած չէր Պարսկահայաստանէն։ Այս գաւառին գրեթէ կեդրոնը կ՚իյնար Արտաշեսոն, զոր Յուստինիանոս

ամրացնելով Դուքսի կայան ըրաւ (տես Հիւբշման, Նոյն, 98)։

2. — ՀԱՇՏԵԱՆՔ «Յորմէն բղխին աղբերք Տիգրիս գետոյ, իսկ ի մտից Խորձոնոյ է Կթռիճ քաղաքն»։ Հաշտեանք հարաւակողմն է Խորձենոյ և արեւելքէն սահմանակից է Տարաւնոյ, արեւմուտքէն՝ հաւանականօրէն Բալահովտի, հետեւաբար մասամբ հոն էր, ուր հիմա՝ Կիւնէք—Սուի վրայ Ճապաղ Ջուր կը նշանակուի։

Տիգրիս կը բղխի Հաշտեանք գաւառէն. բացատրութիւնը կարելի է ճիշդ ընդունիլ, եթէ ընդունինք թէ՝ Հաշտեանքը ո՛չ միայն Արածանիի հիւսիսային կողմը կը տարածուէր այլ նաեւ՝ հարաւակողմը. Տիգրիս ըսելով հոս կը հասկնանք անոր օժանդակներէն Հերինէ Սուն։

Հաշտենից մէջ յիշուած վայրեր են Ոլոր գիւղը (Տիգրիսի ակնաղբիւրին մօտերը), Գիրեհ, Մուշեղայ, ինչպէս նաեւ Կթռիճ որոնք նոր ժամանակներու մէջ բնաւ յիշուած չեն։

Կթռիճը չի կրնար արդի Koderitsch-ն ըլլալ — զոր Քիպերթ՝ ընդմէջ Բերբիի և Մազկերտի զետեղած է — վասնզի այդ տեղը Հաշտենից մէջ չիյնար, այլ Պաղնատուն գաւառին մէջ։ Կթռիճը աւելի դիւրաւ Կրնայ նոյնացուիլ Կիւնէք Գալէի ձախակողմը գտնուող Konaritsh-ի հետ, զոր արաբական դիրով դիւրին է Kotaritsh-ի փոխուիլ, ինչպէս Քիպերթ ալ ընդունած է (Հիւբշման, Նոյն 140)։

3. — ՊԱՂՆԱՏՈՒՆ գաւառ, «հանդէպ համանուն (Պաղին) բերդով (*) և հանդէպ նորա ի հարաւ Բալահովիտ գաւառ»։

Այս գաւառը, ըստ Խորենացիին վերագրեալ Աշխարհագրութեան, կը գտնուէր Խորձենոյ արեւմտակողմը և Բալահովիտի հիւսիսակողմը։ Պաղին բերդը, որ այս գաւառին տուած էր

(*) Այս Պաղին բերդը չփոթելու չէ Պաղին անուն այն տեղին հետ, որ ըստ Ինճիճեանի է «ընդ մէջ Բալուոյ և Արզընոյ» (Նոր Հայաստան, էջ 226) և ըստ Տոմաշէկի է հարաւակողմը Շիմշատի (Charaba): Այս միւս Պաղինը յայտնապէս Մատթէոս Ուռհայեցիի Թլխմոյ գաւառին հետ յիշածն է։ Թլխումին մօտերն էր Արկնի ամրոցը։ Լինչ՝ Թուլխում գիւղը կը նշանակէ Արզանայի արեւելակողմը՝ Տիարպէքիրի ճամբուն վրայ։ Արզանա է հայ Արզնը (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, 240. — Դաւրիժեցի, 419) որ հարկ է նոյնը ըլլայ Մատթէոս Ուռհայեցիի (130—131) Արկնի բերդին կամ ամրոցին հետ, վասնզի Արկնի էր «մերձ ի գաւառն Թլխմոյ»։ Հետեւաբար այս Պաղինը Արզանայի հիւսիսակողմն էր իսկ Թլխում գաւառը՝ անոր հարաւակողմը։

իր անունը, կը գտնուէր Պաղին անուն վայրին մէջ, որ ըստ Լիմանի՝ «Բերբիի հիւսիսային արեւելակողմը», ուելի որոշ 22,5 քմ. Մազկերտի գրեթէ ճիշդ արեւելակողմը և իբր 20 քմ. Բալուի հիւսիս—արեւմտակողմը՝ Բերբի—Սուի մօտերը՝ անոր ալ հզերքին վրայ կը գտնուի. ըստ Huntington-ի, «Բերբի գիտին ալ ափին վրայ, Բերբիէն 6 ժամ հեռու իսկ հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ և Բալուէն 4 ժամ հեռու՝ հիւսիսային ուղղութեամբ։ (տմմ. Հիւբշման, Ցոյց, 141)։

4.— ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ. ըստ Խորենացիի վերագրուած Աչխարհագրութեան, Պաղնատունի հարուածողմը կը գտնուէր, հետեւաբար՝ Բալուի կողմերը, Մուրատ Սուի կամ Արածանիի վրայ։

Հռոմայեցիք Բալուն կոչած են Թոմացուպոլիս։

5.— ԾՈՓՔ. Հայ մատենագիրներ զայն կը յիշեն «Երկիրն Ծոփաց», «Գաւառն Ծոփաց», «Աչխարհն Ծոփաց» ձեւերով. ինչպէս բացատրուեցաւ ան հիմնաքարը կը կազմէ այս նահանգին որ հաւանօրէն այս չուտ հնօրեայ անունով կը ճանչցուէր նախապէս։

Խալդէական արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի Supani ձեւով, Քրիստոսէ 800 տարի առաջ։ Հետեւաբար այս գաւառը նախահայկական անուն մը կը կրէր։

Նշանակելի է որ Հայերը երկու Ծոփք կը ճանչնան և Ծոփքին կուտան տարտպատման ընդարձակութիւն մը, ինչպէս պիտի բացատրուի ի տարբեր։

6.— ԱՆՁԻԹ կամ Հաճնիթ. «գաւառ ի հարաւ, յորում Ծոփք և Հոռէ բերդ»։

Այս գաւառը, տես Զ. դարուն, ոչ-Հայ Ուրդացիներու հայրենիքն էր և Փաւստոսի յիշած գաւառներուն աչխարհագրական կարգին համաձայն «էր ընդ մէջ Անգեղ Տան (Ingilene-Ingila, որ յետոյ եղաւ Egil, Արղանա Սուի վրայ) և Ծոփաց (Եփրատի վրայ)։

Անձիթը Ծոփաց հարաւակողմն էր, ընդ մէջ Եփրատի և Տիգրիսի աղբիւրներուն (Հիւբշման, Ցոյց, 152—153)։

Անձիթի մէջ էր Խարբերդ, և թերեւս կը կազմէր անոր կեդրոնը։ Անձիթ կը ներկայացնէ արդաւանդ դաշտ մը։ 1781-ին, Sestini (*) անկէ անցած ատեն տեսած է 100 գիւղեր որոնց 57 հատը կը յիշէ Ինճիճեան (Նոր Հայաստաց, 237)։

(*) «Voyage de Constantinople à Bassora, en 1781», էջ 88։

Այս գաւառին մէջ էր Աշմուշատ (Աբշամաշատ) և Մատթէոս Ուռհայեցիին Ալիլուայ գաչտը զոր զոված է Michel Attasiotae իբր «անկով և հացահատիկով առատ, իբր չեմատրան կամ դանձ այդ երկրին, և գաչտ յորդութեան»:

Տամաչէկ կը նոյնացնէ Անձիտը կամ Հանձիտը, բևեռադիր արձանագրութեանց Եճգիսեի հետ:

Դասական մատենագիրները չեն յիշած Անձիտը զայն Ծոփքի հետ խառնելով:

7.— ԴԵԳԻՒ կամ ԴԵԳՆԻՍ գաւառ, «յորում բերդք՝ կոնի, Քրւիկ և Սոկ»: Հիւբշման կը գրէ թէ՝ քանի որ Դեգիք ինչպէս նաև Գորնիք անունին առաջին անգամ 600-ին կը հանդիպինք, այնպիսի ատեն մը երբ Անգեղ Տուն անունը կ'անհետանայ, ուստի Քիպերտ կը համարէ թէ Դեգիք՝ Անգեղ Տան նոր անունն է, մանաւանդ, որ ըստ Սամուէլ Անեցիի, Դեգիք գաւառին մէջ էր Աճգդ, որ նախ՝ Անգեղ = Ingila, յետոյ՝ Egil կը համարէր: Սակայն Հիւբշման կը հերքէ այս կարծիքը, առ պատճառաբանութեամբ, որ Խորենացիին վերագրուած Աշխարհագրութիւնը Դ. Հայոց գաւառները կը թուէ արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ, նախ Հիւսիս—արեւելակողմը՝ Խորձեան, և անոր հարաւակողմը՝ Հաշտեանք, ապա՝ սոնց արեւմտակողմը՝ Պաղնատուն և սոր հարաւակողմը՝ Բալահովիտ, ապա՝ սոնց արեւմտակողմը Ծոփք և անոր հարաւակողմը՝ Անձիտ և վերջապէս սոնց արեւմտակողմը՝ Դեգիք և սոր հարաւակողմը՝ Գորնիք, որմէ կ'անցնի Արածանի: Ուրեմն Ծոփք—Անձիտի արեւմտակողմն էր Դեգիք՝ Անկղավ, ընդ մէջ Ծոփաց—Անձտայ և Եփրատայ և հետեւաբար չատ հեռու էր Անգեղ Տունէն և Անգեղէն (Egil):

Իսկ գաւառին երեք բերդերը՝ կոնի, Քրւիկ և Սոկ, ոչ մէկ տեղ չեն յիշուած մեր և օտար մատեաններուս մէջ:

8.— ԳՈՐՆԻՔ գաւառը, ինչպէս տեսանուեցաւ, Դեգիքի հարաւակողմն էր: Խորենացիի վերագրուած Աշխարհագրութեան մէջ այս գաւառին անունին կցուած է սա տողը «ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի յեփրատ ի քաղաքն Լուսաթատիճ»: Հիւբշման կ'ըսէ թէ այս գաւառին անունը ծածկուած կրնայ ըլլալ այսօրուան Korek բառած տեղին անունին տակ, որ հին հայկերէնի մէջ կրնար Գորնիք կամ Գաւբէք եղած ըլլալ: Քիպերթ, այս Korek-ը կը նշանակէ Մուրատ—Սուի հարաւակողմը, այն գետին արեւմտակողմը որուն վրայ է Սուն գիւղը:

* * *

Այս ուխը գաւառներէն զատ Հայ մատենագրութեան մէջ յիշուած են նաև մի քանի գաւառներ որոնք Խորենացիին վերագրուած Աշխարհագրութեան մէջ չեն յիշուած իբր Դ. Հայէի գաւառ կամ անոր բաժանում, սակայն կը յիշատակուին անջատօրէն իբր գաւառ, առանց անէ կապակցութեան Դ. Հայէի կամ հնագոյն Ծոփքի հետ։

Կարելի է չատ հին բաժանումներ են որոնք ձուլուած են ուրիշ գաւառներու մէջ, կամ՝ յետնագոյն ժամանակներու ստեղծումներ։

Այսպէս յիշուած է.

Ա.— Անգեղ Տուն Փաւստոսէ, Ագաթանգեղոսէ, Փարպեցիէ, Խորենացիէ և Ջենոբէ։ Անգեղ Տուն կը գտնուէր երկու Ծոփքերուն միջեւ Ջերինէ—Սաւի վրայ։ Գաւառը իր անունը առած է Անգեղ ամուր բերդէն, որ այսօրուան Egil'ն է։

Ըստ Հիւբշմանի, Ջ. Դարուն, Անգեղ Տունը Մեծ Ծոփք գաւառին հետ ձուլուած է և իր անունը անհետացած՝ անոր հետ, երբ Մեծ Ծոփքը, 591-ին Ներկերտ անունի առակ, և Ազձնիք միացուեցան Վերին—Միջագետք գաւառին հետ։ Անգեղ Տունը հնագոյն կաչում մը ըլլալ կը թուի։

Բ.— Խօզան գաւառն ալ, իբրեւ Զարեհաւանդ Հայոց մաս, յիշուած է ուշ ատեն և իր անունը առած է Խօզան գիւղաքաղաքէն, որ ըստ Մատթէոս Ասողիկի «էր յաչխարհին Ծոփաց»։ Ուրիշ առթաբաժանում մըն է Ծոփքի։ Խօզան (խօզաք) գլխաւոր տեղ մըն է նկարագրես Տէրսիմ առնձագին մէջ։

Այս Խօզան գաւառին մէջ էր նաև այն տեղն «որ այժմ կոչի Ջմշկածագ» (Մատթ. Ուռհ. 23)։

Խօզան (ըստ Ասողիկի), թէ՛ Ջմշկածագ և թէ՛ Մեծկերտ (ըստ Վարդանի Աշխարհագրութեան) Ծոփք գաւառին մէջ էին։ Ուրիշ, ժ. դարուն, Ծոփք կը համապատասխանէր Արածանիի հիւսիսակողմը գտնուող երկիրը, ուր կը գտնուին Մազկերտ, Խօզան և Ջմշկածագ կոչուած վայրերը։ Խօզան գաւառը, որ ժ. դարէն առաջ չէ յիշուած, ուշ ատեն բաժնուած է Ծոփք Մեծագոյն գաւառէն։

Գ.— Մզուր գաւառը, որպէս Դ. Հայքի մասը, կը յիշատակուի Գէորգ Կիպրացիէն, շուրջ 600 ին. բայց ինչպէս վերը յիշուեցաւ, այս գաւառը՝ Դ. Հայէին առնուելով, Բարձր Հայքին տրուած էր։

* * *

Հոս ուշադրի չեմ համարեր Հիւբշմանէն առնելով թուել

թէ Գէորգ Կիպրացին (Georgii Cyprii descriptio Orbis Romani, Gelzer, 1890), Դ. Հայոց մէջ կը յիշէ ինը վայրեր, որոնք են.

1.— Անձիտ գաւառին մէջ Դատիմ (Dadim=Tadim=Tadem) եպիսկոպոսանիստ քաղաքը։

2.—Աշմուշատ՝ Անձիտ կամ Բալահովիտ գաւառին մէջ։

3.— Խօզան՝ Ծոփաց փոքր քաղաքը։

4.— Չմշկածագք։

5.— Կթռիճ՝ Հաշտենից մէջ։

6.— Մեծկերտ՝ (Մազկերտ) Ծոփաց մէջ։

7.— Բալու՝ Բալահովիտի մէջ։

8.— Պաղին՝ Պաղնատան մէջ։

9.— Արզն՝ (Արզանա կամ աւելի հաւանօրէն Անգղ) Դեգիք գաւառին մէջ։ (*)

Այս բոլոր մանրամասնութիւնները կը միտին ապացուցանելու թէ՝ Դ. Հայէ նահանգը կազմուած էր օտարներէ, իբր վարչական բաժանում, և այդ բաժանման մէջ իբր գաւառ յիշուած բոլոր շրջանակները՝ մեծ մասամբ, Ծոփաց մասերն էին։

Նահանգին հիմը և խարիսխը Ծոփքն էր, որ գրեթէ նահանգին գաւառներուն մեծամասնութեան տեղը կը գրաւէր։

Արդարեւ, հիւսիսակողմի Խորձեան և Հաշտեանք գաւառներէն և հարաւակողմի Դեգիք և Գորեք գաւառներէն դուրս գտնուածներէն (ինչպէս՝ Պաղնատուն, Բալահովիտ, Անձիթ = Հանձիթ), Ծոփքէն անջատուած ըլլալ կը թուին շատ հին ժամանակներու մէջ։ Իսկ Անգեղ Տուն անյիշատակ դարձած գաւառը վաղնջական ժամանակներէն Ծոփաց մէջ ձուլուած էր և Խօզան գաւառը՝ ուշ ժամանակներու մէջ՝ անկէ անջատուած։

Հետեւաբար որոշ է, թէ հայ ժողովուրդը այդ վայրերը Ծոփք անունով կը ճանչնայ և Դ. Հայէը պիտակ անուն մըն էր զոր օտարը տուած է այդ նահանգին

Հնագոյն տեղագրողը, որ այս շրջանակին վրայ մանրամասնօրէն կը խօսի, Ստրաբոնն է։ Ան կ'ըսէ թէ Ծոփքը (Sophene) Եփրատի ձախ եզերքին վրայ է և Մելիտինէի (Մալաթիա) դէմը, ընդ մէջ Մասիոս (**) լեռներուն և Անտիտաւրոսի։

Նմանապէս, Ստրաբոն կ'ըսէ թէ Ծոփք՝ Եկեղեաց (Akisene,

(*) Այս ցուցակին մէջ յունարէն տառերով նշանակուած են այդ ինը վայրերը։

(**) Մասիոս լեռը Ծոփքը Եկելեսցէէն (Akilisene, Եկեղեաց = Երզնկա) կ'անջատէր։

Ansitene?, Անձի՞թ) Ոգոմանահս և ուրիշ քանի մը գաւառներով մէկտեղ կը կազմէր Զարիադրիսի սկզբնական պետութիւնը, թէ Ծոփաց արքայանիստն էր՝ կարկաթիոկերտ, որ Եփրատի մօտ էր ըստ Պլինիոսի. թէև ուրիշներ Տիգրիսի կը մօտեցնեն։

Մէկ բան որոշ է, թէ Սարսարոնի Ծոփքը դէպի արևմուտք կը հասնէր մինչև Եփրատ, Մելիտինէի քով և դէպի հարաւ-արևելք կը տարածուէր ընդ մէջ Տաւրոսի (Մասիոսի) և Անտիտաւրոսի, դէպի Տիգրիս։ Բայց թէ հարաւ-արևմտեան սահմանը ճիշդ ո՞ւր էր, ըստ Հիւբշմանի որոշ չէր։

Պլուտարքոս, Ծոփաց հարաւ-արևմտեան սահմանը կը ներկայացնէ Տիգրիսը, երբ կը պատմէ թէ Լուկուլլոս Տիգրանակերտի վրայ քալած ատեն, Եփրատը անցնելէ հաք քանի մը օր Ծոփաց երկրէն ճամբայ ըրաւ և Տիգրիսը անցնելէ հաք մըտաւ Հայոստան։ Հիւբշման հարց կուտայ թէ այստեղ Տիգրիս բառածը Տիգրիսի արևմտեան ակնաղբիւրնե՞րն են (Արգանայի և Էկիլի քով) թէ Զիրնէ Սուն, կամ այս երկուքին իրարու խառնուած տեղը՝ Ամիտէն (Տիարպէքիր) վեր։

Այս պարագային, Պլուտարքոսի Ծոփքը միայն Ծոփքի (Հայոց Ծոփք Շահունեաց) արևմտեան գաւառն է, ո՛չ թէ արևմտեան մեծ Ծոփք գաւառը, զոր յոյնք Sophanene կ'անուանեն։ Այս անունը առաջին անգամ կը գործածէ (Բ. գարու Քրիստոսի) Առիան, ըստ անզկութեան Սանփ. Բիւզանդացիի. «Ծոփք Հայոստանի քովի գաւառներէն մին, որպէս Սարսարոն յերկոտասաներորդում»։ Առիանոսի քով՝ Sophanene քառավանկ է։ Բնակիչք՝ Ծոփացիք։ Իսկ Սարսարոն կ'ըսէ. «Աւար դէմ է կոմմագինէ, Մելիտինէի սահմանակից»։ Նմանապէս, Դիոն կասիոս կ'ըսէ թէ Պոմպէոս Տիգրան երեցէն կապադովկիոյ և Աւարիքի մասերը, նմանապէս Փիւնիկէն և Հայոստանի սահմանակից Sophanene երկիրն և ուրիշ երկիրներ առաւ և ուզից անոր որդւոյն տալ միայն Sophanene-ն, ուր էին գանձերը։ Եւ վերջապէս Եւտրոպիոսի տուած տեղեկութեան համեմատ, Տիգրան տախտակաւեցաւ «Աւարիքը, Փիւնիկէն և Sophanene-ն Պոմպէոսի թողուլ»։ Որովհետև այստեղ Sophanene ըսելով այն երկիրը հասկցուած է, զոր այլ մատենագիրք Sophene կը կոչեն, այն երկիրը զոր Տիգրան Բ. Արտաշէս Ծոփացիէն առած էր և զոր պարձեալ Հռոմայեցւոց թողուց. ուստի չի կրնար ընդունուիլ թէ Դիոն կասիոս (կթէ իրապէս Sophanene գրած էր) և Եւտրոպիոս Sophanene ըսելով արևելեան գաւառը (հայ Մեծ Ծոփք) հասկցած ըլլան՝ տարբերելով զայն արևմտեան Ծոփքէն (հայ Ծոփք Շահունեաց)։ Այլ ընդհակառակը, Sophanene և Sophene, իրը

համանիշ անուն գործածած են բացատրելու համար այն երկիրը, որ երկու գաւառներն ալ իր մէջ կը բովանդակէր։ Այս պատճառով, ըստ ինքեան, հաւանական պէտք էինք համարիլ թէ՝ Դիոն կասիոս Sophène*-ի տեղ գործածած է* Sophanene *անունը, որ հնոց ծանօթ էր ամենէն ուշ ԺԲ. դարէն սկսեալ (Առիանոս)։* Sophanene*-ի և* Sophène*-ի մէջ եղած իրական տարբերութիւնը յայն ժամանակիրք, առաջին անգամ յընթացս Դ. դարու, պայծառ ըմբռնեցին 297-ին, խաղաղութեամբն այս երկու գաւառներուն Հռոմոց պետութեան անցնելէն ետքը (տես՝ Հիւբչմանն)։*

Հայ պատմագիրները այս երկու անունները, այսինքն ասոնց հայերէն համազօրները ուղիղ կը գործածէին։

Այսպէս, ամենէն հին հայ պատմիչը՝ Փաւստոս, Ծոփք կոչուած երկու գաւառները իրարմէ ակնհարև կերպով կը զատանէ վերագիրներ դնելով։ Կորիւն և Եղիշէ Ծոփքն ամենևին չեն յիշեր, իսկ Ագաթանգեղոս, Փարպեցի, Խորենացի և այլն, կը յիշեն միայն Ծոփք։

Փաւստոս Shophanene*-ն կը կոչէ Մեծ Ծոփք, իսկ արևմտեան գաւառը կ'անուանէ կա՛մ Ծոփք Շահեայ, կա՛մ Ծոփք Շահունեաց, կա՛մ Միւս Ծոփք։*

Այս երկու գաւառներու դիրքին նկատմամբ գործակալ տեղեկութիւն կուտայ Փաւստոս, որ չատ մը գաւառներ աշխարհագրական կարգով արևելքէն դէպի Արևմուտք և հիւսիս կը թուէ, այսինքն՝ Աղձնիք, Ծոփք Մեծ, Անգեղ Տուն, Ծոփք Շահունեաց, Մզուր, Դարանաղէդ, Եկեղեաց։

Մեծ Ծոփքը, ուրեմն, Դ. դարուն, արևելեան գաւառն էր ընդմէջ՝ Աղձնիքի (Պատման—Սուի արևելակողմը) և Անգեղ Տան (Զիրենէ—Սուի վրայ), և դէպի հարաւ՝ Տիգրիսէն անդին, Մասիոս լեռներուն մէջ կը ձգուէր, ուր էր Մեծ Ծոփաց վերաբնակ Բնաբեղ ամրոցը, իսկ Ծոփքն էր արևմտեան գաւառն ընդմէջ Անձիտի՝ հարաւէն և Մզուրի՝ Արածանիի հիւսիսակողմէն։

Բիւզանդացիք արևելեան գաւառը Sophanene *անունով կը յիշեն, ինչպէս 387-ին Թրոատիանոս, վաղենտինիանոս և Թէոդոս կայսրերու պատասխանագիրին մէջ առ ոստրոգոթն Գադդանա (որ է Տիւքիկոս), այս երկու գաւառները կը յիշուին* Sophena *և* Sophanena(*) *անուններով։*

Ասոր իբ այս երկու գաւառները իրարմէ կը զանազանին

(*) Հոս եր Մուճարդիցը = Marsdirnosag fաղաքը։

Sofe adra և Sofinayé «երկիր Սոփան-այ» անուններով։

Հետևաբար Եփրատի վրայ գտնուող արեւմտեան գաւառը հին ժամանակներէ սկսեալ կը կոչուէր Ասորերէն՝ Sof, Հայերէն՝ Ծոփք, իսկ Տիգրիս դաշտին մէջ գտնուող արեւելեանը ասորերէն՝ Sofin (aye) հայերէն՝ (Մեծ) Ծոփք։ Կրնայ ենթադրուիլ թէ այս երկու գաւառները սկզբնական շրջանին ամբողջութիւն մը կը կազմէին և հասարակաց Զարիատրիսի անունը կը կրէին։ Բայց յետոյ երկու իշխանութեանց բաժնուեցան, և հայոց քով Ծոփք անունը պահեցին, Շահեայ և Մեծ Ծոփք վերագիրներով իրարմէ զանազանուած։ Յոյները, Հռոմայեցիները և Ասորիք այս երկու գաւառներն իրարմէ կը զանազանէին Sof և Sofan անուններով։

Հիւբշման կը փաստէ, թէ 591-էն սկսեալ Sophanene (Մեծ Ծոփք) գործածութենէ դադրած է և Sophene (Ծոփք) կը նշանակէ լոկ արեւմտեան գաւառը, Եփրատի (Մուրատ Սուի) վրայ, ինչպէս կը տեսնուի Գէորգ Կիպրացիի և Խորենացիի վերագրուած Աշխարհագրութեան մէջ, ուր՝ երկուքն ալ, 591-էն ետքը գրուած են։

Ուստի շատ պարզ է. Ստեփաննոս Ասողիկ՝ Ծոփք ըսելով կը հասկնայ Մուրատ Սուի հիւսիսակողմը գտնուող երկիրը, ուր էր Խօզան աւանը։

Խորենացիի վերագրուած Աշխարհագրութիւնը այս յետնագոյն Ծոփքը կը սահմանէ իրաւամբ Պաղնատունի և Բալահովիտի արեւմտեան կողմը և Ամձիտի հիւսիսակողմը, այն ինչ որ կը համապատասխանէ Զարսանճագի ներկայ սահմաններուն։

Գ. ՄԱՍ

ՏԷՐՍԻՄԻ ԵՒ ՋԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

1.— ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
2.— ՔՈՒՐՏ ՑԵՂԵՐ՝ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԾԱԳՈՒՄԸ
3.— ՏԷՐՍԻՄԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ, ԿԼԻՄԱՆ, ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԳԼԽԱՒՈՐ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ
4.— ՏԷՐՍԻՄՑԻՒ ՏԻՊԱՐԸ, ՏԱՐԱԶԸ, ԿՐՕՆՔԸ ԵՒ ՀԱՒԱՏԱՄՔԸ
5.— ՏԷՐՍԻՄՑԻՆԵՐՈՒ ԶԲԱՂՈՒՄԸ
6.— ՏԷՐՍԻՄԻ ԿՒԻՆԵՐԸ
7.— ՄԻՐԱԳԵԱՆ ՀԱՑ ԱՇԻՐԱԹԸ
8.— ՄԻՐԱԳԵԱՆՆԵՐՈՒ ԿՒԻՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՎԱԽՃԱՆԸ
9.— ՄԻՐԱԳԵԱՆՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԷՆ
10.— ՀԱՑ ՎԱՆՔԵՐ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ
11.— ՀԱՑ ԵՒ ՏԷՐՍԻՄԱԲՆԱԿ ՔՈՒՐՏԵՐՈՒ ՓՈԽ-ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գ. ՄԱՍ

ՏԷՐՍԻՄԻ ԵՒ ԶԱՐՍԱՆՁԱԳԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Նչպէս որ Զարսանճագի հնագոյն պատմութիւնը անբակտելիօրէն օղակուած է Ծոփաց աշխարհի պատմական չղթային, որմով մենք առիթ կունենանք մեր բնագաւառի անցեալին, նոյնպէս մեր մօտաւոր անցեալը կամ արդի պատմութիւնը որոշ և հասկնալի դարձնելու համար մենք ստիպուած ենք Զարսանճագը ներկայացնել իր ամբողջական մասերով ու լրացուցիչ ծանօթութիւններով։

Զարսանճագը մաս կը կազմէ Տէրսիմի գաւառին։ Տէրսիմը՝ իր հայկական անջնջելի տարազով, սերտ կապակցութիւն ունի Զարսանճագի հայութեան հետ։ Ընդհանուր պատմութեամբ պէտք է ընդունինք որ Տէրսիմ և Զարսանճագ անբաժանելի մասեր են, որոնք ճակատագրականօրէն ընդհարուած և նոյնացած են. մէկը միւսին մէջ ներգոյ է։

Տէրսիմի լեռնաշխարհը և անոր մէջ ապրող 200 հազարի հասնող քրդացած բայց կէս–քրիստոնեայ հայերու ներկայութիւնը չատ բարերար դեր ունեցած է դաշտային չրջանի մէջ ապրող Զարսանճագի հայութեան նկատմամբ։

Այս արտայայտութիւնը գուցէ արտառոց թուի չատերուն, բայց իրականութիւն ըլլալէ չի դադրիր. որովհետեւ Տէրսիմը պէտք չէ չփոթել Զարսանճագի անմիջական սահմաններու մէջ բոյն դնող այն քրդերուն հետ, որոնք ցեղագրական առասկսած ոչ մէկ կապ ու կապակցութիւն ունին Տէրսիմի հետ։ Մեր խօսքը Շատեցիներու, Իզոլցիներու կամ Քերբի գետին արեւելեան կողմը բոյն դրած մահմետական Զազա ցեղախումբերու մասին չէ, որոնք մինչեւ վերջ պատուհասեցին հայ ժողովուրդը։ Մենք Տէրսիմը կը ներկայացնենք իր ազնիւ ցեղախումբերով ինչպէս Գուրեչանցիք, Հայտերանցիք, Ապասանցիք, Տէր Ովանցիք, Մամըղոնցիք և ուրիշներ։ Սանք մինչեւ վերջ բարեկամ մնացին հայ ժողովուրդին և անոր սրբատեղիներուն պաշտպանը հանդիսացան։

Մենք Տէրսիմը կը ճանչնանք իր ասպետական նկարագրովը, այն Տէրսիմը, որ 1916-էն մինչեւ 1920 թուականը, Երզընկայի և Էրզրումի գծով 20 հազար հայեր ազատեց ու այսպէսով հայութեան փրկութեան օճախը եղաւ։

Տէրսիմի և Չարսանճագի հայութիւնը, երկուքն ալ հաւասարապէս թիրախը դարձած էին թրքական հալածանքին. այն տարբերութեամբ որ Տէրսիմը որոշ ժամանակ կրցաւ պահել իր անկախութիւնը և բազմաթիւ անգամներ պատերազմելով կրցաւ պարտութեան մատնել օսմանեան բանակը։

Երկուքին ալ հասարակաց թշնամին թրքական բռնապետութիւնն էր։ Պէտք է խոստովանիլ, որ թէ՛ Տէրսիմի և թէ՛ Չարսանճագի հայութիւնը իրենց անհեռատեսութեամբ և քաղաքական ագիտութեամբ չկարողացան իրարհասկացողութեան գալ և գործակցութեան գետին պատրաստել։

Երկուստեք գործուած այս սխալմունքը զիրենք առաջնորդեց աղէտալի վախճանի մը։

Արձանագրելով այս յապաղած դիտողութիւնները, անցնինք մեր պատմութեան։

* * *

ՕՍՄ. ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Բագրատունեանց հարստութեան կործանումէն ետքը, Հայաստան կը կորսընցնէ իր պետականութիւնը։ 1045-ին, Անին կը գրաւուի Յոյներու կողմէ։ Գագիկ Բ., գերի ինկած ըլլալով, կ'սպաննուի 1079ին։

1375ին, վերջ կը գտնէ նաեւ Կիլիկիոյ Ռուբինեանց հարըստութիւնը։ Լեւոն Զ. Լուսինեան գերի կը բռնուի և կը տարուի Եգիպտոս։ ԺԳ. դարուն սկիզբը, Հայաստան կ'ենթարկուի Ճէնկիզ—Խանի աշխարհակալութեան, իսկ 1378ին՝ Լէնթ—Թիմուրի տիրապետութեան։ Այս վերջինը սուրէ կ'անցնէ Սեբաստիոյ հայութիւնը. ողջ ողջ թաղել կուտայ 4000 հայ զինուորներ. անմեղ մանուկներ կը խողխողուին իր ձիաւորներու սմբակներուն տակ։ Անոր անգթութիւնները կը կազմեն մեր պատմութեան ամենէն մռայլ էջերը։ Այս սպանդանոցը ծընունդ կուտայ ՍԵԻ ՀՈՂԵՐ յորջորջումին։

Լէնկ—Թիմուրի մահէն յետոյ Հայաստան կը ճաշակէ նաև Թիւրքմէն եկւոր ցեղերու հարստահարութեանց դառնութիւնները։ Անոնց գլխաւորներէն՝ Ուզուն Հասան, 1468ին, կը տիրէ Պարսկաստանին, կը պատերազմի Սուլթան Ֆաթիհ Մուհամ-

մէտ Բ.ի դէմ, բայց կը պարտուի։ Այսպէս 1473ին, Հայաստան կ'իյնայ օսմանեան տիրապետութեան տակ։

Ինչպէս այս թուականէն առաջ, նոյնպէս նաեւ այս շրջանին, Հայաստան ոտքի կոխան կ'ըլլայ մրցակից պետութիւններու յաջորդական արշաւանքներու հետեւանքով։ Քառասուն տարի վերջ, 1514ին, Պարսկաստանի Սէֆէվիներու արքայական տոհմի հիմնադիր՝ Շահ Իսմայիլ Ա. (1501-1523), կը յարձակի Թուրքիոյ վրայ, բայց Չալտըրանի ճակատամարտին կը պարտըւի Սուլթան Սէլիմ Ա.էն (1512—1520) որ կը գրաւէ արեւմըտեան և հարաւային Հայաստանը, մինչեւ Ուրմիոյ լիճը։ Յետագային, Սուլթան Սուլէյման Ա.(1520—1566) Պարսիկներէն կը խլէ նաեւ արեւելեան Հայաստանը։

ՔՐԴԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Հիւսիսային Միջագետքէն դալով և երկու դարերու պայքարէն վերջ, քրդական ցեղեր կրցած էին տեղաւորուիլ Վասպուրականի հարաւային գաւառներուն և Սասունի սարալանջերուն վրայ։

Թրքական Սուլթաններն ու աւագանին, շատ մեծ խորամանկութեամբ, Քուրդերու ռազմունակութիւնն ու անոնց տըգիտութիւնը օգտագործելու նպատակաւ, Թուրքիոյ այս շրջաններու սահմաններուն հսկողութիւնը քուրդ Քոչար ցեղապետներուն վստահեցան, կարգ մը առանձնաշնորհումներ տալով անոնց։ Քուրդերու ընչաքաղցութիւնը գոհացնելու և զանոնք ապահովելու մտահոգութեամբ, յիշեալ հողամասի բազմաթիւ տեղերէն հայերը տեղափոխել տուին և այդ վայրերը քուրդ ցեղապետներուն պարգեւեցին։ Այս ձեւով, ռազմական կարեւոր դիրքերու վրայ տեղաւորուեցան հիւսիսային Միջագետքէն հասնող նորանոր ցեղախումբերը և հետզհետէ հաստատուեցան Մասիսի ստորոտը, Վանայ ծովու հիւսիսային գաւառները, Կարնոյ շրջանը և այլն։

«Արաբներու, (*) Թուրքերու և Մոնկոլներու գործած սոսկումները և այն մտածումը թէ յետագային աւելի վատ պիպի լինէր քան ինչ որ է, այդ դժբախտ տեղացի հայութիւնը մեծ մասով կ'ստիպուի գաղթել, աւելի ապահով նկատուած վայրեր և երկիրներ։ Այսպիսով հետզհետէ կը հիմնուին բազմաթիւ գաղթավայրեր, նախ հին աշխարհացամաքամասին վը-

(*) Ժագ Տը Մորկան, «Հայ Ժողովուրդի Պատմութիւնը», էջ 305—311։

իայ, ապա նորի մէջ։ Այնպէս որ Հայաստանը՝ Խալիֆաներու ձեռքը անցնելէն սկսեալ, հայ ժողովուրդի պատմութիւնը կը ներկայացնէ երկու բոլորովին տարբեր պատկերներ. ՆՈՒԱՃՈՒԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒԴԻ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ եւ ՕՏԱՐ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ԱՊՐՈՂ ՀԱՅՈՐԴԻՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ»։

1514-*ին, Օսմ. տիրապետութեան հետ Հայաստան ներխուժող քուրդ ցեղերու հայկական հողերուն վրայ հաստատուիլը ծնունդ տուաւ գոյապայքարի մը դարաշրջանին։ Հայկական բարձրաւանդակին վրայ, դարերով իր գոյութեան և անկախութեան համար պայքարող հայ ժողովուրդի մեծ մասը մնաց իր պապենական հողին վրայ, նուաճուող ժողովուրդի մը գոյապահպանման պայքարը մղելու համար։*

Ինչպէս նախապէս տեսանք, Ծոփաց Աշխարհի մէջ, Չարսանճագը հնուց ի վեր զանազան արշաւանքներու և տիրապետութեանց ենթարկուած է, բայց նախանձախնդրօրէն պահած է իր ցեղային նկարագիրը, որովհետեւ աշխարհակալները եկած եւ անցած են, առանց հիմնական տեղաւորումի։

1514-1915, *Օսմ. տիրապետութեան ժամանակ, Չարսանճագի հայութիւնը և Տէրսիմի քրդերը թէեւ հպատակ դարձան, բայց շարունակեցին իրենց ցեղային ուրոյն նկարագիրն ու գոյութիւնը։ Այս ժամանակաշրջանին Չարսանճագի բնակչութեան մեծամասնութիւնը հայերէ կը բաղկանար։ Քրդերուն հոծ զանգուածը համախմբուած էր Տէրսիմի բարձրունքները։ Բերրիի, Մեծկերտի և Բերդակի պետական սակաւաթիւ պաշտօնեաներէն և ասոնց ընտանիքներէն զատ, թուրք բնակչութիւնը գրեթէ գոյութիւն չունէր։ Այս գոյավիճակը սակայն հայութեան համար նպաստաւոր գրեթէ ոչինչ ունէր։ Ընդհակառակը, Չարսանճագի հայութիւնը՝ բաղդատմամբ հայկական այլ շրջաններու, ամենէն շատ ճնշուողը, հարստահարուողը և տառապողը եղած է։*

ՔՈՒՐԴ ՑԵՂԻ ԾԱԳՈՒՄԸ*

Քուրդ ցեղի ծագման մասին երեք գլխաւոր կարծիքներ կան.

1.— *Քուրդերը կը համարուին Մարաց յաջորդները։*

Այս տեսակէտը ներկայիս գրեթէ լքուած է, վասնզի ապացոյցներ կը պակսին, բացի աշխարհագրական նոյն սահման-

---

(*) Հայրենիք Ամսագրի 1931 Օգոստ.ի թիւին մէջ, էջ 93, Պր. Ալ. Ալպօյաճեան՝ «*Քրտական ազգութեան նկարագիրը և ցեղակցական յարաբերութիւնները Հայոց հետ*» խորագրին տակ, ի մէջ այլոց կուտայ հետեւեալ տեղեկութիւնները։

ներու մէջ բնակած ըլլալու փաստէն, որ չի կրնար հիմ ծառայել ցեղերու միութեան։

2.— Քիւրտերը կը համարուին ոչ բնիկ, այլ եկւոր ժողովուրդ մը, բուն բնակավայր ունենալով Մարաստանի և հին Պարսկաստանի լեռները։

Ստրաբոն կը յիշէ նաեւ ՔԻԻՐՏԻ անունով լեռնաբնակ, վաչկատուն և աւազակաբարոյ ցեղ մը, որ ցիր ու ցան կը բնակէր նաեւ Արմինիայի լեռները։

Ուրեմն Ա. դարուն իսկ (Յ. Ք.), Քիւրտերը, իրենց նախնական հայրենիքէն՝ Իրանի բարձրաւանդակէն դէպի Հայաստան ներխուժած էին։

Ասոնց մասին երկար ատեն ոեւէ յիշատակութիւն չէ եղած, վասնզի անոնք հնադարեան վիճակի մը մէջ կ'ապրէին և միջին դարուն միայն սկսան յիշուիլ, երբ արդէն իրենց հետ ձուլեր էին ուրիշ բազմաթիւ բնակիչներ։ Մահմետականութեան շրջանին անոնք բազմացան, քրիստոնեաները իսլամանալով։

3.— Քիւրտերը կը նկատուին Հայաստանի հարաւային նահանգներէն մէկուն՝ Կորդուաց լեռնաշատ գաւառի բնակիչներուն սերունդները։

Այս կարծիքը, որուն պիտի անդրադառնանք, ամենէն շատ տարածուած է և ամենէն հիմնականը կը նկատուի գիտական աշխարհի մէջ։

Կարելի է այս երեք կարծիքները համադրել և իրարու հետ հաշտեցնել սա տեսութեամբ, որ Հայաստանի հարաւակողմը՝ հիմակուան Տիարպէքիրի արեւելեան հարաւը, հին պատմագիրներ և աշխարհագիրներ, ինչպէս՝ Հերոդոտոս, Ստրաբոն, Պաղոմէոս և Պլինոս, կը ճանչնային Քարտիւէն — Carduene-կամ Քարտիւք (Cardugue) անունով երկիր մը, անշուշտ իր բնիկ ժողովուրդով(*)։ Հաւանօրէն այս երկրին մէկ մասն էր արեւմտեան կողմէն — Հայոց (Cardien) նահանգը ձեւացնող երկրամասը, որ շատ քիչ ժամանակ հայկական տիրապետութեան տակ մնացած է, և հետեւաբար, հայ ցեղը ժամանակ չէ ունեցած զայն լիովին հայացնելու։

Քսենոփոն այս շրջանակի բնակիչներուն վրայ խօսելով — 401ին Քրիստոսէ առաջ — զանոնք կը ներկայացնէ աւազակաբարոյ տարր մը։

(*) Քսենեփոն զանոնք կը հանչնայ ԿԱՐՏԻՔՆԵՐ անունով եւ անոնց բնակավայրը կ'որոշէ Տիգրիսի եւ արեւելեան օժանդակ ԶԱԲ գետերուն միջեւ տարածուած լեռնային գաւառը։

ՔԱՐՏԻԽՆԵՐԸ և անոնց հայացած մասը՝ ԿՈՐԴՈՒԱՑԻՔ, հաւանօրէն իրենց ծագումով իրանական էին։ (*)

Այս երկրին հարաւակողմը կ'ապրէր ուրիշ ժողովուրդ մը՝ ԱՏԻՈՒԷՆԻ բնակիչները, և արեւելակողմը՝ ՄԱՐԵՐԸ, երկուքն ալ նոյնպէս իրանեան ցեղեր, որոնք իրենց լեզուին նմանութեան պատճառաւ Քիւրտ անունով կոչուեցան, երբ մանաւանդ Արաբներու արշաւանքին հետեւանքով այս չրջաններուն բնակիչները իսլամացան։ Նոր կրօնքը, իրենց մէջ, միութեան կապ մը եղաւ։

Քիւրտերը, իբրեւ լեռնաբնակ կամ թափառական ժողովուրդ, չեն կրցած պատմութիւն ունենալ, հակառակ հնօրեայ ժողովուրդ մը եղած ըլլալնուն։ Իրենց մասին օտար պատմութիւններ միայն կը պահեն հատ ու կտոր տեղեկութիւններ, որոնք քիւրտ պատմութիւնը վերակազմելու չեն ձգտիր։ Միակ պատմութիւնը որ կայ Շէմս-էտ-Տինի որդի Շէրիֆ-էտ-Տին՝ Պիթլիսի իշխանին (**) գրածն է։

Ան ծանօթ է Շէրիֆ—Նամի անունով և կը խօսի 300 քիւրտ իշխանական ցեղերու մասին որոնք զանազան ծագումներէ սերած և զանազան չրջաններու մէջ իշխած են, 986—1005 թուականներու միջոցին։ Շէրիֆ-էտ-Տին, իր ընտանիքի ծագումը, ՍԱՍԱՆԵԱՆ թագաւորներէն կը ներկայացնէ (Ա. Ալպոյաճեան)։

Շէրիֆ-էտ-Տին Բազլեցին, հնագոյն ժամանակներու համար (առանց որոշակի թուական ճշդելու) կ'ըսէ թէ՝ Խալխալիսէն ու Բուլբասէն չատ մը հակարեան ցեղեր Խոյթ գաղթեցին և այս ցեղերէն ոմանք ալ՝ Բալէկեանք, Մօսիկեանք, Ռուքզէկեանք, Անտակեանք, Դարզանեանք լեռն անցնելով դէպի հարաւ Սասուն գացին։ Այս բոլոր ցեղերը նոր պարսկերէնի չատ մօտիկ գաւառաբարբառ մը՝ քրդմէնեան գաւառաբարբառը կը խօսին։ Ընդհակառակը շատ մութ է ծագումը Դուզիկեան (Դուժիկեան) կամ ԱԻԱԶԱԿ ՔՐԴԵՐՈՒՆ որոնք երկու եփրատցիներու մէջ

(*) «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ, 1931, էջ 62, Հ. Յակոբոս Տաճեան ուսումնասիրութեան մը մէջ արձագանգ կ'ըլլայ Գերմանացի Emile Forre անուն գիտունի մը տեսութեան, որուն համաձայն Քիւրտերու ծագումը Փռիւգական կը նկատուի։ Ըստ այս գիտունին տեսութեան Gurdi անունով ժողովուրդ մը, Քրիստոսէ առաջ, Ը. դարուն հասած էր փոքր Հայք եւ անկէ անցած ԿՈՊԵՒԱՑ ափսարին։ Այս տեսութիւնը զանոնք ցոյնացեղ կը նամարէ բոլորովին Հայ—Արմենիներուն հետ։

(**) Պիթլիսի իշխան, ծնած՝ 944ին (Հիճրէթի)։

Տէրսիմ լեռնագաւառը կը բնակին: Ասոնք շատ տարբեր այսինքն ԶԱ-ԶԱ բառած գաւառաբարբառը կը խօսին եւ հայերենէն փոխառեալ ինչ ինչ բառեր ալ ունին: Օրինակ. Չի, հայերէն՝ Չի: Շատ ինքագոյն ժամանակէ մը հոս եկած պէտք է բլլան ասոնք: Թերեւս երբեմն Վասպուրականի լեռները բնակող մարդկանց սերունդէն բլլան, որոնց նախնական գաւառը հին Հայկական գրութեանց մէջ ՄԱՐԴԱՍՏԱՆ կը կոչուի (Վ. Տօմալիկ, Սասուն, էջ 53.— Կ. Յասունի, Հայրենիք Ամսագիր, 1929 Նոյեմբեր, էջ 155):

Հիմնուելով պատմական այս տեղեկութիւններուն վրայ, հետեւեալ կարգով կարծիք Տէրսիմցի հարցերու շուրջ:

Ա.— Տէրսիմի լեռնաշխարհը հին ժամանակներէ ի վեր բնակող քուրդերը եկած չեն հոգած. այս տեղախումբերը հայեր եղած են բայց քրդացած են վերջին դարերու ժամանակ:

Բ.— Վասպուրականի կողմէն նախապէս քրդացած հայեր են անոնք, որ նորէն հին ժամանակներէ եկած եւ հաստատուած են Տէրսիմի աշխարհը:

Անոնցմէ ամենէն հաւանականը եւ ճիշդը առաջին կարծիքն է, որ բնիկ Տէրսիմցիները Քրիստոնեայ հայեր եղած են եւ քրդացած են 15րդ. դարէն յետոյ. որովհետեւ, իրենց հաւատալիքներով ու պաշտամունքով, բոլորովին կը տարբերին խառնամացած քրդերէն: Աւելի յստակ որակումով պէտք է ըսել որ Տէրսիմցի քուրդերը, անուանով՝ քուրդ, բայց հոգիով ու արիւնով՝ հայ մնացած տեղախումբեր են:

Ընթերցողը յառաջիկայ էջերու մէջ պիտի գտնէ այս վաւերական փաստերը եւ պիտի համոզուի, որ Տէրսիմցիներու ֆիզիքական կազմը, աւանդական սովորութիւնները, մեր Սբրատեղիներու հանդէպ հոյակ մը չափ իրենց ցուցաբերած երկիւղածութիւնն ու վերաբերմունքը, անոնց հայկական ծագումը հաստատապէս անհերքելի փաստեր են:

ՏԷՐՍԻՄԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Տէրսիմը (*) Բարձր-Հայոց արեւմտեան ծայրը Էրզրումի, Խարբերդի և Տիգրանակերտի միջավայրին մէջ կը գտնուի: Անոր բնական սահմաններն են. արեւելքէն՝ Էրզրում և Մուշ, արեւմուտքէն՝ Գոթա Սու կամ արեւմտեան

(*) Տէրսիմի անունը Քեմալական կառավարութեան օրով փոխուեցաւ եւ այժմ կը կոչուի *ԹՈՒՆՃԷԼԻ:*

Եփրատ, հիւսիսէն՝ Երզնկայ և Քէմախ, իսկ հարաւէն՝ Խարբերդ և Արածանի գետը։

Տէրսիմ լեռնագաւառը ծովու մակերեսէն 9-10 հազար ոտք բարձրութեան վրայ կը գտնուի և կը բաժնուի երկու մասի. հարաւային կողմը՝ (Զարսանճագ) դաշտային է, իսկ հիւսիսային կողմը՝ լեռնային։

Տէրսիմի լեռները արեւելքէն Բիւրակնեան (ՊԻՆ ԿԷՕԼ) լեռներէն սկսեալ կ'երկարին դէպի արեւմուտք մինչեւ Ակն, սահման ունենալով արեւմտեան Եփրատը։ Այս ընդարձակ գաւառին մէջ կը գտնուին՝ Մնձուր, (*) Տուժիկ (Առիւծ), Գըզըլ Քիլիսէ (Նազմիէ), Մէրճան, Շէյթան, Աղքան, Քէչմէր, Սէլ, Մալ, Պագուր, Ղուրու Պապա և Սիլպուլ բարձրաբերձ և անտառախիտ լեռնագօտիները, որոնք նշանաւոր են իրենց բուսականութեամբ, կաղնիի անտառներով և արօտատեղիներով։

Տէրսիմի արեւելքէն դէպի արեւմուտք երկարութիւնը 5-6 օրուան ճանապարհ է, իսկ հիւսիսէն հարաւ՝ 3-4 օրուան։

Տէրսիմը տարածուած է Եփրատի արեւելեան և արեւմտեան թեւերու միջեւ։ Արեւելեան Եփրատը կամ Արածանին կը բղխի Ալա Տաղ (ծաղկեոյ) լեռներէն, կ'ոռոգէ Մշոյ դաշտը և քերելով Տէրսիմի հարաւային սահմանը կ'անցնի Բալուի առջեւէն, և Բերդակի մօտ, Ապաօլի գիւղին քով կը միանայ Բերրի գետին հետ։ Արեւմտեան Եփրատը կամ Գարասուն կը բղխի Էրզրումի հիւսիսէն՝ Ծաղկոնց կամ Տումլը լեռներէն. Էրզրումի դաշտէն կ'անցնի դէպի արեւմուտք՝ դէպի Երզնկայի դաշտը և Տէրսիմի հիւսիսային եզերքը բոլորելով կը ծռի դէպի հարաւ. իր աջ կողմը թողելով Ակնը, կ'իջնէ մինչեւ Կէպան Մատէն ու կը միանայ արեւելեան Եփրատին կամ Արածանիին։

ՏԷՐՍԻՄԻ ԿԼԻՄԱՆ

Տէրսիմ, աշխարհագրական դիրքով թէեւ բարեխառն գօտիի մէջ կը գտնուի, բայց լեռներու բարձրութեան պատճառաւ իր կլիման չի հնազանդիր չորս եղանակներու օրէնքին։ Տէրսիմի մէջ ձմեռը կը սկսի Հոկտեմբերի վերջերը և կը տեւէ մինչեւ Մարտ 15ը, երկու—երեք մեթր ձիւն կը նստի լեռներու վրայ և սաստիկ ցուրտ կ'ընէ։ Մանաւանդ Դեկտեմբեր և Յունուար ամիսներուն մէջ գրեթէ երթեւեկը կը դադրի, նոյնիսկ մօտակայ գիւղերու հետ։ Շատ դժուար է ճամբայ գտնել, որովհետեւ ձիւնամբր-

(*) Այս լեռներուն միջին բարձրութիւնը՝ 2500-3000 մեթր է։

բիկը(*) ամբողջովին կը փոխէ տեղւոյն դիրքը։ Տեղ տեղ 8—10 մեթր թանձրութեամբ, ձիւնը կը ծածկէ գետինը։ Եթէ մարդ սխալ քայլ մը նետէ կը կորսուի ձիւնի մէջ։ Երբ անձրեւախառն ձիւնին յաջորդէ պայծառ գիշեր մը և եթէ ձիւնը սառի, այն ատեն վրայէն ոտքով կամ դահուկով կը ճամբորդեն(**)։ Ձիւնը կը տոկայ մինչեւ ամառ, յատկապէս բարձր լեռներու գագաթին և ծմակներուն վրայ։

Գարունը կը սկսի ապրիլի կիսուն. յորդառատ անձրեւ և կարկուտ կը տեղայ. ձորերու մէջ գոյացած սրնթաց վտակները անանցանելի կը դառնան։ Մայիս և Յունիս ամիսներուն Տէրսիմի բնութիւնը բացառիկ գեղեցկութեամբ մը կ'օժտուի։ Նորաբողբոջ բոյսերուն և ծաղիկներուն բոյրը, կաղնիներուն դալարագեղ զարդարանքը, զուլալ աղբիւրներուն և վտակներուն կարկաչը և բազմատեսակ թռչուններուն գեղգեղանքը մարդուն հոգեկան զմայլանք և սքանչացում կը պատճառեն։

Տէրսիմի ամառը նոյնպէս հաճելի է, օդը՝ մաքուր և զով։ Կեանքը կը վերածնի լեռներու և ձորերու մէջ։ Կաղնիի անտառներուն մէջ հազարաւոր սչխարներ և այծեր կ'արածին. Քուրդ հովիւներու սրինգի ձայնը, ԼՕ՞, ԼՕ՞-ի և լավուգի երգերը կ'արձագանգեն ամէն կողմ։

Տէրսիմի աշունը շուտ կուգայ ու շուտ ալ կ'երթայ։ Օգոստոս ամիսէն կը սկսի աշունը։ Այս ժամանակաշրջանին է որ կը կատարուի հունձքը (սահմանափակ կերպով), արջառներու առուծախը ինչպէս նաեւ քաղաքներու հետ առեւտուրը։

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Տէրսիմի ամբողջ լեռնաշխարհը հարուստ է բուսականութեամբ։ Առաջին գծի վրայ կուգան կաղնիի խիտ անտառները, որոնք այնքան լայնածաւալ են։ Խզըլ Քիլիսէի և Հալւորի վանքին շուրջ ընկուզենիներ շատ կան։ Վայրի տանձենիներու տեսակներն ալ առատ են։

Տէրսիմի պտուղներու տեսակներէն կարելի է յիշել ընկոյզը, կաղինը, նուշը, խնկալոճը, ցըռալոճը, փալութը, բըռինջը, մայլամը, շըքոքը, սեւ տանձը, փաշա արմուտը, ծըրդին, կեռասը, բալը, թթու խնձորը, արտուճը։

(*) Զարսանճագցիները ասոր կ'ըսեն ՓՔԼՈՑ (փուք) այսինքն՝ ձիւնախառն մրրիկ։

(**) Ձիւնի այս սառած վիճակին կ'ըսեն ԸՌՂԻՃ։

Նշանաւոր է Տէրսիմի գազպոնը, *որ ամառ ատեն գիշերները կ'իջնէ կաղնիի տերեւներուն վրայ։*

ԳԱԶՊՈՆ(*) *Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, իր* «Աշխարհագրութիւն Չորից Մասանց» *երկասիրութեան մէջ (Վենետիկ,* 1806), *հետաքրքրական տեղեկութիւններ կուտայ* Գազպոն *կոչուած բացառիկ երեւոյթին շուրջ։ Նոյնութեամբ կ'արտագրենք բնագիրը։*

«Զերեւելի Բերս նորա յիշատակեցաք ի վերոյ և ունիմք յիշել նաև ի ստորագրութեան նահանգաց և գաւառաց յորս լինեն, յասմ վայրի ստորագրեսցուք զիւր Գազպէ, որ է բերք սակաւուց յաշխարհի սեպական։ Բնակիչքն որպէս և նախնիք կոչեն զսա մեղր օդոյ և ցօղ երկնային, զի իջանէ յերկնից գիշերւոյն իբրեւ զցօղ ի վերայ տերեւեաց բուսոց, թէպէտ և այժմեան բնաբանք համարեն զԳազպեն հիւթ հոսել ի նոյն իսկ ի բուսոյ ընդ տերեւս իւրեանց։ Այլ երեւի պատճառել և յօդոյ և բուսոց, զի արդ և իցէ, ոչ իջանէ սա ի վերայ ամենայն բուսոց, և ոչ ընդ համօրէն մեծ Հայս, այլ յորոշեալ սահման ինչ նորա։ Ի հիւսիսոյ սկսանի ի Կեղի գաւառէն Էրզերումայ, իսկ հարաւոյ աւարտի Զախօ և ի Ճէզիրա, յորում սփռեալ կան գոտի լերին Պինկէօլի, և յորում են գաւառս Կեղի, Բալու, Ճապըզջուր, Խուլփ, Կինճ, Մուշ, Շատախ, Սասուն, Սուսան, Խութ, Բաղէշ, Զըրըգան, Շիրվան, Խզու, Հըսնիքիյֆ, Զախօ և Ճէզերա, որ է միջագետս տէրութեան Հայոց։ Յոյս ամենայն գա-

---

(*) Բացառիկ երեւոյթներեն է *գազպոնը* զոր Չորից Մասանց բնիկները կոչած են ՄԵՂՐ ՕԴՈՅ կամ ՑՕՂ ԵՐԿՆԱՅԻՆ։ Այս հիւթը կ'իջնէ գիշեր ատեն եւ կը նմանի տերեւներուն կամ բոյսերուն վրայ իջնող ցօղին։ Կարգ մը բնագէտներու համաձայն այս հիւթը բոյսերու մէջէն կը ծորի տերեւներուն վրայ։ Այս երեւոյթը կը պատահի *Չորից Մասանց* կարգ մը շրջաններու մէջ եւ երկու ամիսներու ընթացքին միայն՝ Յունիսին եւ Յուլիսին, երբեմն ալ մինչեւ Օգոստոսին կէսը։ Գազպոն հիւթին գոյնը՝ ճերմակ, համը՝ քաղցր է։ Սկիզբը անօսր են անոր կաթիլները, բայց հետզհետէ կը թանձրանան եւ տեսանելի ու շօշափելի կը դառնան։ Ամէն տեսակի բոյսերուն վրայ չի կազմըւիր Գազպոնը. առաւելաբար, *Գազի, Կաղնիի և Մատուտակի* վրայ է որ կը գոյանայ։ Գազպոնը կարելի է պնդացնել եւ ալիւրի հետ շաղելով կազմել նոր մասունք մը որ կը նմանի Իսրայելացիներու մանանային։

ւառս լինի այս բերք ընդ երկուս ամիսս միայն ի Յունիսի և ի Յուլիսի, երբեմն մնայ նաև մինչ ի կէսն Օգոստոսի։ Գոյն նորա է սպիտակ, համ նորա քաղցր ի մէջ մեղր և շաքարի, բայց ունի և այլ ճաշակ իմն մասնաւոր, որ առաւել ախորժական գործէ, բնութեամբ է լոյծ։ Տերեւքն երեւին յայնժամ իբրեւ օծեալ սպիտակ մեղու և մանրնիլք ատա և անդ ի տերեւին պալարաձեւ առկացեալք իբրեւ զգինձ, որք են առաւել ազնիւ մասունք Գազպէին։ Յառաջին իջման հիւթ նորա է անօսր, մինչեւ հազիւ երեւիլ փայլելով ի վերայ տերեւոց, ապա հետըզհետէ իջանելով թանձրանայ։

Երեք տեսակք բուսային միայն որք բերեն զԳազպէ. Գազ, Կաղնի և մատուտակ, գազնէ փուչ ինչ իբրեւ զթուփ բարձրացեալ զոր քուրդք կոչեն Կավան, և է բազմատեսակ, բայց զԳազպէ բերէ միայն այն տեսակ գազին որ բազմահերծէ նման մատանց ձեռին, զոր և վասն այնորիկ կոչեն մատնեգազ։ Գազպէ սորա ժողովեալ բնակչաց և ընդ մաղ անցուցանել, զալիւր նորա արկանեն ի պարկ կամ ի տիկ, որ պնդանայ յոյժ մինչեւ հարկ լինի կացնաւ խորտակել։ Յանուն այսր բուսոյ գազի կոչեցեալ Գազպէ և ի քրդաց Կազօ կամ Կեզենկի յոմանց կոչի նաև Մեն, մանաւանդ թանցրացեալ մասունքն, ըստ որում նմանի իւիք իրօք մանի կամ մանանայի իսրայէլացւոյ։

Կաղնի ի տաճկաց կոչի բալուs կամ պելիւs, որ նման է բալամուտի, զԳազպէն սորա կրկին օրինական ժողովին, զի զտերեւսն լուանալով և ապա մղելով, յետ մղելոյն եփեն ի վերայ հրոյ մինչեւ ի թանձրանալ, այս տեսակ լինի հեղուկ թանձրացեալ իբրեւ զմեղր։ Երկրորդ հատանելով զոստս ծառւոյն և արկանելով յարեգակն զաւուրս երկուս կամ երիս մինչեւ ի չորանալ տերեւոց, յետ այնորիկ զոստսն հարկանեն և չփեն ընդ միմիանս ի վերայ կարպետի, մինչեւ թօթափել առհասարակ տերեւոց ի նմա, ապա մաղել երկիցս և երիցս, զնուրբն և ըզխոչորն ի զանազան պարկս դնեն, այս տեսակ լինի կարծր։

Մարուտակն է խոտ ինչ, որոյ արմատ ի տաճկաց կոչի Պեանքէօքիւ, հասկ այսր խոտոյ միայն բերէ գազպէ, և յառատանալն ի վերայ, զայն հասկ գործէ միաստանի զանգուած իբրեւ մխեալի կարծր մեղր, և զի չէ մարթ ոչ լուանալով և ոչ թօթափելով զատանել զգազպէն ի հասկէն, բնակիչքն զնոյն հասկս ժողովեալ յանօթ ինչ, դնեն կամ յարեւու կամ ի թոնիր մինչեւ հալիլ, ապա զնոյն հեղուկ որէ գազպէն ամանեն յայլ անօթ։

Այս տեսակ լինի հեղուկ և փոքր ինչ բերէ յենքն զլեզուի մատուտակին։

Գաղպին է պաշար բնակչաց և վաճառ մեծ զոր տանեն աստ անդ։ Ուստի յայն երկու ամիսս բազմութիւն գաւառականաց ստեպ ստեպ երեւին սփռեալ յանտառն և ի դաշտորայս ի ժողովել, բայց ի յաճախել անձրեւաց սակաւ կարէն ժողովել, զի ջուրն բարձեալ տանի, զկարծր տեսակս յամարայնի պահեն ի մէջ ալեր, որ ոչ թողու լուծանել ի ջերմութենէ»։

ՏԷՐՍԻՄԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Տէրսիմը գլխաւորապէս չորս մասերու կը բաժնուի։ 1.— Չարսանճագ կամ Գարաչօր՝ Տէրսիմի հարաւային ստորոտները, Աբածանիի աջ ափին վրայ։ 2.— Խուզուչան կամ Խուզուլչան կամ Աղքան՝ Տէրսիմի հիւսիսային ստորոտները, Դերջանի հարաւ արեւմտեան կողմը։ 3.— Տուժիկ, (հնումը՝ Առիւծ, իսկ այժմ տեղացիները համանուն լերան Տիզկին—Պապա կ'ըսեն) կամ Ապասան։ 4.— Խութի Տէրեսի կամ Հայտարան՝ Տէրսիմի բուն կեդրոնը։ Այս գլխաւոր չորս բաժանումներուն մէջ կը բնակին 18 գլխաւոր և անուանի ցեղեր ինչպէս նաեւ 22 երկրորդական տեղ բռնող ցեղեր (Հ. Յ. Բանասէր, Ա. տարի, էջ 74)։

Տէրսիմի բնակչութեան թիւը 200000ի կը հասնի։ Բայց այս թիւը ենթադրական է, որովհետեւ սեւէ ժամանակ կարելի չէ եղած Տէրսիմի մարդահամարը կատարել։ Տէրսիմցիներու մեծ մասը կը պատկանի Ղբզբլ Բաշ կամ Դբլմիկ կամ Դբմբլի կոչուած ցեղին։ Երկրորդ կարգի վրայ կուգան հայերը, որոնց մէջ արդէն յայտնի էր Միրագ Ուշաղի կամ Միրագեան կոչուած հայ ցեղը, որ կը բնակէր Տէրսիմի բարձունքները։ Անոնք կը գործածէին ազաւազուած հայերէն մը, որ գարմանալիօրէն մեծ ազդեցութիւն գործած է դրացի քուրտ ցեղերու վրայ և ինքզինքը պարտադրած՝ անոնց։

Տէրսիմի գլխաւոր աշիրէթները հետեւեալներն են.—

1.— Իզօլցիք, 2.— Պուլանուղցիք, 3.— Տէր Օվանցիք (Հայ), 4.— Ղբռանցիք, 5.— Հայտարանցիք, 6.— Ճեպան կամ Ճեպանցիք, 7.— Ալան կամ Ալանցիք, 8.— Տուժիկցիք, 9.— Խութիցիք, 10.— Ապասանցիք, 11.— Հալւորցիք, 12.— Շեյխ Հասանցիք, 13.— Մամբգցիք կամ Մամբգոնցիք, 14.— Միրագցիք (Հայ) 15.— Կուրեշանցիք, 16.— Խարաչոլցիք, 17.— Նուսուֆանցիք, 18.— Խուզուճանցիք։ Իսկ երկրորդական տեղ բռնող ցեղերն են.

1.— Շամ Ուշաղի, 2.— Խոչ Ուշաղի, 3.— Տերվիշ ձեմալ, 4.— Կիւլապի, 5.— Կալաճ, 6.— Կեօչեր Ուչաղի, 7.— Թոփուզ Ուշաղի, 8.— Կեավ Ուշաղի, 9.— Էօզպէք Ուշաղի, 10.— Պեզկեր Ուշաղի, 11.— Ասլաճ Ուշաղի, 12.— Գրիմ Ուշաղի, 13.— Պէք Ուշաղի, 14.— Տիրեէ Ուշաղի, 15.— Խարապալ Ուշաղի, 16.— Մուճզուր Ուշաղի, 17.— Տամ Ուշաղի, 18.— Լերթիկ Ուշաղի: 19.— Խրխաճ, 20.— Սըռ-Օղլի, 21.— Բիլվաճիֆ, 22.— Ախ Ուշաղի: (*Բանասէր Կ. Ց. բառմաճեան*):

ՏԷՐՍԻՄՑԻԻ ՏԻՊԱՐԸ

Տէրսիմցիները, առ հասարակ, 90 առ հարիւր համեմատութեամբ բարձրահասակ են, իսկ միջակահասակ: Բոլորն ալ լայն թիկունք ունին, հասակաբազուկ են և կուրծքերնին դուրս ցցուած է: Զգային կազմուածք ունին, մէջքերնին բարակ է, դէմքերնին՝ թուխ, մորթերնին՝ դիղնագոյն, դիմագծութիւնին ալ՝ արտայայտիչ և համակրելի: Աչքերնին խոշոր է, սեւ հայկական աչքեր են կարծես: Ոմանց մօտ թեթեւ կարմրութիւն մը կը նշմարուի ինչ որ դաժան տեսք մը կը ցուցաբերէ նայուածքին մէջ: Քթերնին արծուային է (յունական քթեր ևս կը գտնուին), բերանները՝ մեծ, շրթունքները՝ կարմիր ու զարգացած. վարի շրթունքը՝ վերինէն աւելի թանձր: Ունին ամփոփուած ծնօտ, խիտ և միջակ մեծութեամբ ատամներ: Ոմանց խոշոր ակռաները նկատելի կը գառնան անոնց խօսած ատենը և պատճառ կը հանդիսանան բառերու չըվչըվացող չեչոտկանութեան: Դունչերը աւելի բարձեւ, կլոր ու կատարեալ են, մազերնին՝ երկար, խիտ ու ածուխի պէս սեւ: Կիները երկար վարսեր չունենալնուն համար սեւ մետաքսէ կամ սեւ բուրդէ հիւսուած չինծու մազեր կը դնեն ծայրերին: Տէրսիմցի տիպարին ճակատը բաց է, դանակը՝ հարթ, ծոծրակը՝ փոքր ինչ կլոր, ականջները՝ երկար և ձեռքերուն մատները՝ երկար և խոշորակազմ (Կ. Ց. Բառմաճեան):

Տէրսիմցիներուն միջահասակութիւնը մօրուսաւոր է, մանաւանդ Գուրէէչան աշիրէթը, որ Սէյիտներու ցեղն է, երկար և խիտ մօրուք կ'ունենայ:

ՏԷՐՍԻՄՑԻՆԵՐՈՒ ՏԱՐԱԶԸ

Բոլոր Տէրսիմցիներու տարազը գրեթէ միօրինակ է: Կը հագնին ճերմակ ու հասա կտաւէ չապիկ և չապկընկեր, որոնք լայն և երկար կարուած կ'ըլլան: Ճերմակեղէնի վրայէն կը հագնին քըրդահիւս չալվար մը և այծի մազէ (խագըէ) հիւսուած չաբըգ

մը։ Իրենց մէջքին կը կրեն բուրդէ գօտի մը։ Որպէս գլխարկ կը գործածեն թաղիքէ շինուած քուլլայ մը, չորս բոլորտիքը գոյնզգոյն լաչակներ փաթթուած. իսկ կանանց հագուստը կարմիր, կապոյտ կամ հիւսկեղէն շապընկեր մըն է զոր կը հագնին տպածոյ (Զբթարայ) կամ ներկուած վիճակի մէջ։ Ունին երկար շրջազգեստ, որուն փէշերը կը հասնին մինչեւ ոտքերը։ Շրջազգեաներուն կուրծքի մասը քիչ մը նեղ է, բայց մէջքէն վար կ'ունենայ ծալքեր և բաւական լայն փէշ։ Մէջքերնին բուրդէ բարակ գօտի կը կապեն։ Կիներուն դէմքն ու գլուխը ծածկուած կ'ըլլան լաչակներով որոնք երբեմն կ'իջնեն մինչեւ կուրծքը։

Որպէս ոտնաման տղամարդիկ և կիները տրեխ (չարուխ) կը հագնին, շատերն ալ՝ Եէմէնի։

Կիներ և աղջիկներ որպէս զարդ կը կրեն ականջի օղեր, փէնէզէ կամ կարմիր—կապոյտ հուլունքէ շինուած շավաներ (ապակեայ ապարանջաններ), զիլիֆլիկ (արծաթէ շղթայի վրայ շարուած զանազան դրամներ)։ Այս շղթան ճակտէն մինչեւ ականջներուն վարի կողմը կը հասնի։ Հիւսուած մազերուն ծայրը կը կապեն արծաթ կամ փէնէզ (պղինձէ կեղծ դրամներ)։ Քալելու ժամանակ այս դրամները իրարու զարնուելով ձայն կը հանեն։ Աշիրաթապետի, Տէտէի և Սէյիտի կինը կամ աղջիկը ոսկիէ զարդերով կը պճնուին։

Տէրսիմցիները, առ հասարակ, մաքրասէր են։ Աչքի կը զարնուին բարձրաբերձ Տուժիկի բնակչութեան և կարգ մը աշիրէթներու հագուստը, որ կը զանազանուի միւսներէն իր մաքրութեամբ ու ճաշակաւոր ձեւերովը։ Այս աշիրէթներու կիներն ու աղջիկները չափազանց խնամուած կը հագուին և բնական գեղեցկութեամբ օժտուած են։ Ասոնց կարգին կարելի է յիշել Ապասանցիք, Գուրեշանցիք, Մամբգոնցիք եւ Հայտարանցիք։

Տէրսիմցիք մեծահոգի և վեհանձն են, բայց ոչ՝ գոռոզ։ Խիստ նախանձոտ են և վերջին ծայր՝ պատուախնդիր։ Սաստիկ վրէժխնդիր են իրենց հանդէպ դաւադրութիւն լարողներուն դէմ։ Անոնց ոխակալութիւնը առակի կարգ անցած է։ Քառասուն տարի կը համբերեն, բայց ի վերջոյ կը լուծեն իրենց վրէժը։

Զուարթաբարոյ, բայց սոսկալի կռուասէր են։ Հեզաբարոյ ու խոնարհ՝ բարեկամներու առջեւ, իսկ յանդուգն ու անվախ՝ թշնամիին դէմ։ Վտանգի ժամանակ երեւան կուգան անոնց կորովը, դիւցազնական գործերը՝ որոնք առասպելատիպ և հրաշալի կը թուին իսկապէս։

Բազմակնութիւն չունին։ Միայն իրենց ցեղապետներուն առանձնաշորհուած է այդ, բայց անոնք ալ երկու կինէ աւելի չեն առներ։ Ամուսնալուծում կամ ապահարզան բնաւ չկայ մէջերնին։ Թլփատութիւնը ընդունած են անոնք որ հպատակ շրջաններու մէջ ապրած են։

ՏԷՐՍԻՄՑԻՆԵՐՈՒ ԿՐՕՆՔԸ ԵՒ ՀԱՒԱՏԱՄՔԸ

Տէրսիմցիները կրօնքով Գրզըլպաշ են, այսինքն՝ Մովսիսականութեան, Քրիստոնէութեան և Մահմետականութեան խառնուրդ մը։ Կը հաւատան Հազրէթը Ալիին որ իրենց մարգարէն, առաքեալը և սուրբն է։ Կը հաւատան նաեւ Քրիստոսի և միեւնոյն պաշտամունքը ունին Անոր հանդէպ, որովհետեւ իրենք այնպէս համոզուած են, որ Ալին և Քրիստոսը միեւնոյն անձը եղած են. քրիստոնեայի աչքին Քրիստոս երեւցած է, իսկ Քուրդերու աչքին ալ՝ Ալին։ Մովսիսականութեան կը յարին իրենց ծէսերովը և մեծ հաւատք ունին Մովսէսի գաւազանին հրաշագործութեան, զայն ընդունելով որպէս Էրքեան (Հաւատոյ Հիմ)։ Երբ Թուրքերը այս գաւազանին (Էրքեանին) հայհոյեն, Տէրսիմցիք վերջին ծայր կը զայրանան և մահուամբ կ'սպառնան։ Տէտէներն ու Սէյիտները իրենց կրօնապետներն են, որոնք կ'ընդունին թէ իրենք Մովսէս Մարգարէէն սերած են և Մովսէսը իրենց նախապապն է։ Ս. Սարգիս և Ս. Գէորգ՝ Տէրսիմցիներուն ամենամեծ և պաշտելի սուրբերն են։ Ռամազանին ծոմ (օրուն) չեն բռներ, բայց Ս. Սարգիսի պահքը (Առաջաւորաց պահք) ամենայն երկիւղածութեամբ կը պահեն։ Նոյնիսկ 3—6 օր ծոմապահութիւն ընողներ կ'ըլլան։ Ս. Սարգիսը իրենց հազրէթի խրզբր է՝ ցամաքի Սուրբ Զօրավարը և պահապանը, իսկ Ս. Գէորգը՝ հազրէթի խրտբր է՝ ջրերու Սուրբ Զօրավարը։

Տէրսիմի մէջ աւանդութեան համաձայն, Ս. Սարգիսն ու Ս. Գէորգը՝ որպէս սուրբ մարդիկ կ'իշխէին, մէկը՝ արեւելեան Եփրատի (Արածանի), միւսն ալ՝ արեւմտեան Եփրատի (Սեւ Ջուր) վրայ։ Յետոյ Ապուհայաթ(*) ջուրէն խմելով կ'անմահանան եւ իրենց ձիերով երկինք կը համբառնան, Աստուծոյ հրամանաւ ծովու և ցամաքի հրամանատարութիւնը վարելու համար։ Ա-

(*) Ապուհայաթը (Անմահութեան աղբիւր) ակ մըն է Տէրսիմի լեռնաշղթային մէջ, որուն հաւատք կ'ընծայեն Գրզըլպաշները եւ նոյնիսկ մօտակայ գիւղերուն տեղացի հայերը (*Տէրսիմ* էջ 164)։

նանք երկինք քաշուեցան Տիզկին Պապա (Տուժիկ—Պապա) լեռան գագաթէն, ուր տակաւին կը տեսնուին անոնց ձիերու ամբակներուն հետքը, որ չորս մատ խորութեամբ դրոշմուած է ժայռին մէջ։

Տէրսիմցիները Թունքերու հետ պատերազմելու ժամանակ «Նա՛ հազրեթի խրզըր» կանչելով օդնութիւն և ուժ կ'առնեն Ս. Սարգիսէն, որ պահապան հրեշտակն է Տիզկին Պապային (Տուժիկ=Ահիւծ)։

«Ս. Լեառն բարձր որ անկանի ի հարաւակողմն կամախու և յարեւելս կոյս եփրատ գետոյ։ Ի կատար լերինն է քարաշէն գմբէթաւոր եկեղեցի չինեալ 40 խորանաւ, որպէս ասեն ի սրբոյն Արիստակէսէ։

«Այլ այժմ այս եկեղեցի անկեալ գոլով ձեռս Քրդաց որ ի Տուժիկ՝ է ամբարանոց պանրոյ նոցա, ուր և ոչ թոյլ տան Քրիստոնէից մտանել ի նմա քան թայց ևթէ բազում դրօք» (Հ. Դուկաս Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն Զորիս Մասաց, էջ 111)։

Տէրսիմցիները, այս երկու սուրբերին պատ, մեծ հաւատք ունին Հայոց սրբատեղիներուն հանդէպ։ Տէրսիմի ամենամեծ և նշանաւոր սրբատեղին՝ Հալէսորի Ս. Կարապետ վանքն է, ուր ուխտի կ'երթան բոլոր Տէրսիմցիները հայու չկրմէուանդութեամբ ու հաւատքով։ Ուխտաւորները երբ վանքին մօտենան, ծունկի կուգան և այդպէս կը յառաջանան դէպի եկեղեցիին դուռը. անոր չէմքը համբուրելէ վերջ նոր կը մտնեն։ Մեծ յարգանք ունին նաև հայ կղերականներու հանդէպ։ Անոնց համար ուխտատեղիներ են Տէրսիմի բարձունքներուն վրայ կանգնած հայկական չէն ու ուներ տաճարները։ Տէրսիմցիք կը համբուրեն այս սրբատեղիներուն քարերը, մատով ու խունկով։ Որպէս մատաղ ոչխարներ ալ կը մորթեն։

Իրենց հիւանդներուն վրայ հայ քահանային ուխտաբեր կարդալ կուտան և երկիւղածութեամբ կը համբուրեն զայն։ Եկեղեցական զգեստներ, անօթներ կը գողնան, բայց Աւետարանը կը յարգեն։ Տէրսիմցիէ մը խոստովանութիւններ կորզելու համար կը բաւէ որ Ս. Կարապետի վրայ երդում ընել տաս։ Եթէ յանցաւոր է, երդում ընելէ կը վախնայ։ Մեծագոյն ոճիրըն անգամ կը խոստովանին, Հալէսորի վանքին վրայ երդում ընելէ խուսափելու համար (Հալէսորի վանքի մասին տեսնել՝ վանքերու բաժինը)։

Տէրսիմի Գրգրլպաշեներուն կրօնական նուիրապետութիւնը ունի հետեւեալ դասաւորումը.

1.— Ռէյպէր՝ որ կը նշանակէ քահանայ

2.— Սէյիդ՝ *վարդապետ*
3.— Մուրիդ՝ *առաջնորդ*
4 — Տեսի՝ *վանահայր*
5.— Փիր՝ *եպիսկոպոս*
6.— Փիրէ Փիրաճ՝ *կաթողիկոս*

Իսկ հաւատացեալ ժողովուրդը կը կոչուի «Թալիպ», որ կը նշանակէ ծուխ (հաւատացեալ ժողովուրդ)։

Տէրսիմցիներու կրօնաւորները Պամասուր և Գուրեւան ցեղին կը պատկանին։ Ամէն Գուրեւացի ազամարդ սէյիտ է։ Տէրսիմցիները սէյիտցիներու մէջէն կ'ընտրեն տեսեն։ Երբ սէյիտի մը տէտէութեան կոչումը պիտի տան, կը կատարեն մանաւանդ արարողութիւն մը հետեւեալ ձեւով.

Եօթը Տէէներ կը հաւաքուին կոչում տացող Սէյիտին տունը, կը սկսին իրենց սազերով ու երգերով կրօնական արարողութիւն կատարել։ Երգելէ յետոյ, Տէէներէն մէկը՝ անչուչա կնքահայրը, ոտքի կը կանգնի և իր ձեռնասուն տանին մօրուքն ու երկար մազերը կը խուզէ։ Յետոյ հօթը Տէէներ իրենց ձեռքերը կը դնեն ձեռնադրուողի գլխուն վրայ և գարձեալ զանազան երգերով ու ազդի նուագածութեամբ կոչում կատարեն անոր։ Այս հանդիսութենէն վերջ, ննթական բարձրացուած կ'ըլլայ տէէյութեան աստիճանին։

Տէէի պարտականութիւնն է հակել ժողովուրդի համերաշխութեան և բարօրութեան վրայ։ Հակամարտ կամ թշնամացած ցեղերու հաշտութեան կը ձեռնարկէ։ Անոր խօսքը՝ Տէրսիմցիներու համար, Աստուծոյ պատգամ կը նկատուի։ Տէէի յորդորներուն անսասաղնները կը նզովուին ու կը բանադրուին։ Բանադրեալի տունը կը զրկուի Տէէի կամ Սէյիտի այցելութենէն։ Սէյիտներն ու Տէէները զրկել կարդալ չեն գիտեր, գէնք ալ չեն գործածեր։ Իրենց ցեղը՝ Գուրէչանցիներ, մեծ յարգանք կը վայելեն ամբողջ Տէրսիմի մէջ։ Այս Սէյիտներն ու Տէէները տարին մէկ անգամ Տէրսիմէն դուրս կ'երթան ծխական այցելութեան, Խարբերդէն մինչեւ Կիլիկիա։

Տէէներուն տարազը կը տարբերի ժողովուրդինէն։ Տէէները կապոյտ գէս կը դնեն և վրան խաչաձեւ եռգոտի կը կապեն։

Հոգեւոր պաշտամունքի համար Քուրդի մը տունէն ներս, Տէէներն ու Սէյիտները յարգանքով կը դիմաւորուին տեղացիներուն կողմէ, որոնք՝ խոնարհաբար կը համբուրեն Տէէին փէչը, գօտին, թեւը, ուսը և ոտքերը։ Սէյիտն ու Տէէն, տանը վերի մասին բազմած, արիւնցներով և մխուր երգերով

կը կատարեն կրօնական արարողութիւնները՝ աւանդական երգեր, ողբերգութիւններ և մեծ մասամբ դիւցազներգութիւններ։

Բերրիցի վաճառականներ և արհեստաւորներ, Տէրսիմի մէջ ճամբորդելու ատեն, վտանգէ զերծ մնալու համար, իրենց հետ կ'առնէին Գուրեչանցի Սէյիտ մը։ Ոեւէ Տէրսիմցի չի յանդըգնիր Սէյիտի վրայ ձեռք բարձրացնել։

Տէտէները, իրենց պաշտամունքի արարողութեան ժամանակ, ողբ ու կոծով, լալով ու արտասուելով կ'երգեն հայ քահանայի մը յիշատակը, որ իրենց մեծ Սէյիտը՝ Հիւսէյինը ազատեր է հաւատոյ հալածիչներու ձեռքէն և իր տանը մէջ պահած է։ Անոր փրկութեան համար հայ քահանան իր եօթը զաւակները զոհեր է։

Մտիկ ըրէ'ք. Ասուծոյ մեկ գործը պատմեմ.
Հայ քահանան իր եօթը որդիքը
Նահատակել տուաւ։
Ողբալով օրհնե'նք յիշատակը անոնց։
Սէյիտ Հիւսէյին՝ քեաֆիրներեն հալածեալ,
Հայ քահանային ապաստանեցաւ։
Քահանան իր եօթը որդիքը զոհեց.
Սէյիտ Հիւսէյինը ազատեց։
Ասուած օրհնէ՛ հայ քահանան։

Սէյիտը դառնապէս լացաւ.
Երկնից հրեշտակները կոծեցին.
Երկիրն այս ողբին արձագանգ տուաւ.
Զոհերու արիւնները բողոք բարձրացուցին։

Յեսոյ քեաֆիրները յուսահատ,
Մեկնեցան քահանայի տունէն.
Եւ մեր միւս իմամները
Ուրիշ տեղեր գլխատեցին։

Ասուած օրհնէ՛ հայ քահանան։
Քահանան իր եօթը զաւակները
Զոհելէն ետքը, բանտի մատնուեցաւ
Քեաֆիրներու կողմէ։

Սէյիտ ճաֆար բանտը մտաւ ծածուկ
Ու համբուրեց հայ քահանային օրհնեալ աջը
Եւ անոր օրհնութիւնը առաւ.
Ու կենդանի աչքով Յիսուսը տեսաւ։

Բանտին մէջ կ'աղօթէր հայ քահանան.
Անոր աղօթքը երկինք կը հասնէր.
Վերջին դատաստանը պիտի ընէ Յիսուս:
Հասան եւ Հիւսէին Յիսուսի քով պիտի կենան:

Յիսուս լոյս է, Ալին՝ ճառագայթ:
Լուսեղէն կարմիր թագով պիտի պսակուին
Մեր գլուխները:

Նա թագ դրած է իր գլուխը.
Կարմիր թագ. բոցի պէս կարմիր.
Կարմիր վարդի նման.
Կարմիր ձիու վրայ նստած է ան
Ու աղեղը իր ձեռքին մէջ
Լարած է քեաֆիրներու դէմ:
Օրհնե'նք հայ քահանային յիշատակը:

Տէրսիմի մէջ բնակող Ալէվի կամ Գըզըլպաչ կոչուած ժողովուրդը, քուրդ անուան տակ ծածկուած՝ արիւնով, հաւատքով, նահապետական սովորութիւններով մնացած հայեր են. որպէսզի աւելի հասկնալի ըլլայ յիշենք այդ քուրդ հայերու հաւատալիքներէն և իրենց սովորութիւններէն քանի մը նըմոյշներ:

Տէրսիմի քուրդերը իրենց դաւանանքով իսլամութենէ այնքան հեռու են, որքան քրիստոնեաները: Նամազ, օրուճ չեն բռներ. չեն հանդուրժեր երբեք, որ տաճիկը ոտք դնէ հայկական սրբատեղիէն ներս և ոեւէ ոտնձգութեան դէմ իրենց արիւնը զոհելու պատրաստ են:

Տէրսիմցիները կը պահեն հայկական հետեւեալ տօները(*).

Ա. — ՌՕՃԷ. հազրէթի խըզըրի՝ Ս. Սարգիսի օրը: 7 օր ծոմ և պահք կը պահեն: Երիտասարդ աղջիկները կամ աղաքը վերջին դիչերը «մուրաս» կ'ուզեն խըզըրէն, որպէսզի երազնուն մէջ տեսնեն զայն սպիտակ ձիով, յաղթանդամ ու զօրաւոր: Ան կուգայ ցուցմունքներ ընելու հաւատացեալ ժողովուրդին և պաղ աղբիւրէն «թաս մը» ջուր տալու այսինչ երիտասարդին, այն ինչ աղջկան ձեռքով. կամ փոխադարձաբար: Ապագային նշանածը ըլլալու նախատեսութիւն մըն է: Կիրակի առաւօտ կը հաղորդուին մասնաւոր պատրաստուած «լոխմէ»ով, որ ա-

(*) «Թափառական», *Հայրենիք Ամսագիր*, 1931 Հոկտեմբեր, էջ 146:

ռանց թթխմորի, իւղով շաղուած և օճախի սեւ քարին վրայ շոգիով եփուած կարկանդակ մըն է։ Այս կարկանդակէն զատ, Ս. Սարգիսի կիրակին, բոլոր Տէրսիմցիներ փոխինդ (*) կը պատրաստեն և իրենց մօտիկ դրացիները կանչելով միասին կ'ուտեն։ Չարսանճագի հայերն ալ ունին այս սովորութիւնը։

Բ.— ՌՕՃԷ ՏԵՍ ՈՒ ՏՈՒ ԻՄԱՄԻ. տասներկու Առաքելոց օր։ Դարձեալ պահք կը պահեն և յետոյ կը հաղորդուին։

Գ.— ԷՐՔԷՆԱՅԻ ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԵԱՆ ՕՐ. Նուիրական Տան օր ուր պահուած է Չուէ Հէքզի (Աստուծոյ գաւազանը), որ Մովսէսի գաւազանը ըսել է։

Դ.— ՌՕՃԷ ԶԻԱՐԱՆ ՏԷՐԱՆ. վանքերու և սրբավայրերու ուխտագնացութեան առանձնայատուկ օրեր։

Ե.— ԽՈՒՐՊԱՆ (մատաղ) ԿԻՒԼՊԷՆԿ եւ ՃԱՅԷ ԽՕՎԱՆՕ. հաղորդուելէ վերջ արքայութեան մէջ տեղ ունենալու խոստովանանք և մեղքերու թողութիւն՝ կրօնապետներու կողմէ։

Ինչպէս կը տեսնուի բացի հազրէթի Ալիէն և Իմամ Հիւսէյինէն ու Մովսէսի գաւազանին պաշտամունքէն մնացեալ բոլոր սուրբերը և կրօնական տօները քրիստոնէական են։ Իսկ իսլամութեան հետ ոչ միայն կապակցութիւն չունին, այլ եւ չեն ճանչնար անոնց մզկիթը, ռամազանը, պայրամները, թէքէները, մէտրէսէները, իմամներն ու հօճաները։

Որպէս հայ ազգային տօն, Ալէվիներու մեծամասնութիւնը մինչեւ այսօր իրը կը նկատէ.

1.— ՎԱՐԹԷՎՕՌԷ ՄԱ։

2.— ԽԱՉԻ ԻՍԱ։

3.— ԿԱՂԸՆՏԷ ՄԱ։

4.— ՀԱԳԷ ՍՈՒՐ. կարմիր հաւկիթի օր, որ Զատիկն է։ Եւ զանազան հայկական սովորութիւններ, զոր կը տօնեն հայերու հետ, նոյն օրը և նոյն ձեւով։

Ասոնցմէ զատ Տէրսիմցիները առաւօտուն կանուխ աղօթելու ատեն երեսնին դէպի արեւելք կը դարձնեն։ Խմորը շաղելէ յետոյ ճիշդ հայերու նման կը խաչակնքեն։

* * *

Տէրսիմցիներու հաւատալիքներէն մի քանի նմոյշներ.

● Որոտմունքի ժամանակ, երբ փայլակը կը կայծկըլտայ, ԱԶՐԷՅԷԼՆ Է (Գաբրիէլ Հրեշտակապետ) որ կը հալածէ Եւայ նախամօրը խաբող սատանին, որ օձի կերպարանք ստացեր էր։

(*) Աղցնուած ցորենը ալիւրի պես կաղան ու ջուրի մէջ եփելէ յետոյ մալեզի պես մէջտեղը իւղ կը լեցնեն եւ կուտեն։

Փայլակը Ազրայէլի հրեղէն սուրն է. իսկ որոտմունքը՝ սատանայի սարսափահար աղաղակն է։ Անիրաւ սատանան այնչափ ճարպիկ ու ռազմագէտ է, որ ո՛չ կը բռնուի, ո՛չ ալ կը յաղթըւի, այլ միայն կը փախչի ու կը փախչի արտասուելով, որուն աղի արցունքներուն կաթիլներն են որ կը տեղան երկրի վրայ։ Իսկ ոմանք ալ կ՚ըսեն, որ անձրեւը մեր վրայ տեղացող Աստուծոյ ողորմութիւնն է։

● Արեւն ու լուսինը երկնքի դռներն են, որոնց մէկը կամ միւսը խաւարած պահուն սատանաներու վոհմակն ու հրեշտակներու դասը միմեանց հետ կ՚ընդհարուին։ Այս ընդհարումն անչուշտ յառաջ եկած է անմեղ հոգիի մը համար, զոր սատանաները կ՚ուզեն դժոխք տանիլ, իսկ հրեշտակները արգելք կը հանդիսանան։ Ուստի ամէն անգամ որ արեւը կամ լուսինը կը խաւարի, Տէրսիմցիները հրացաններ և ատրճանակներ կը պարպեն դէպի խաւարող լուսինը կամ արեւը, որպէսզի սատանաները հալածուին ու անմեղ հոգին ազատուի։

● Ծիածանը՝ Աստուծոյ գօտին է. անոր երեւումը նշան է, թէ Աստուած դեռ չէ մոռցեր իր ստեղծած ծառաներուն։ Այս ծիածանի տակէն անցնող տղան՝ աղջիկ կը դառնայ և աղջիկը՝ տղայ։ Երբ ծիածանը չերեւի երկար ժամանակ, նշան է թէ Աստուած մոռցեր է իր ստեղծածներուն և վերջին դատաստանը մօտ է։

● Երաշտութեան տարիներուն նոր մեռած մարդու մը գլուխը կը կտրեն (մեռելի ազգականներէն գաղտնի) ու կը տանին կը թաղեն գետափը կամ կօլի մը ներքեւի կողմը, որպէսզի անձրեւ գայ։ Եթէ անձրեւը չափէն աւելի տեղայ խաչերկաթն անձրեւի առջեւ կը ձգեն որպէսզի տեղատարափը դադրի։

● Երբ ձիերը խռնչեն և կովերն ու եզները բառաչեն, փոթորիկի և կարկուտի նշան է։ Իսկ երբ սոյն կենդանիները վզերնին երկարեն ու օդը հոտոտան, անձրեւ կուգայ։

● Երբ հաւերը շատ ուտեն, անձրեւի նշան է։

● Երբ մեղուները իրենց փեթակէն դուրս չելլեն, անձրեւը անխուսափելի է։

● Երբ կատուն իրեն վրան գլուխը լիզէ, հիւր կուգայ. իսկ եթէ մռմռալով լիզէ թշնամին կուգայ։

● Երբ ամպերը դէպի հիւսիս կուտակուին անձրեւի համար կը պատրաստուին, իսկ երբ դէպի հարաւ դառնան, անձրեւն անխուսափելի է, վասնզի հիւսիսէն ջուր խմած են։

● Երբ ծիծեռնակը իր սովորականէն վար թռչի, փոթո-

բիկի նշան է, իսկ եթէ սովորականէն վեր թռչի, պարզութեան նշան է։

• Եթէ օճախի ծուխը ծխնելոյզէն վեր չի բարձրանայ, վազանցուկ փոթորիկի կամ մաղ մաղ անձրեւի նշան է։

• Երբ ոսթի օրերուն, ծառերուն տերեւները չարժին առանց հովի, անձրեւ կուգայ։

• Երկնակամարին վրայ գիսաւոր աստղի մը երեւնալը աստուածային պատուհասի մը գալուն նշան է, իսկ երբ հասարակ աստղ մը մարի, մէկը կը մեռնի, վասնզի իւրաքանչիւր ոք իր յաւուրկ աստղն ունի երկնքի մէջ. կենաց չհնն է որ յանկարծ կը չիջի։

• Երբ տուղտի—մոլոչ (էպէմ քէօմէճի) ծաղիկը գոցուի, կարկուտ կ'ուգայ։

ՏԷՐՍԻՄՑԻՒ ՁԲԱՂՈՒՄՆ ՈՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Տէրսիմի լեռնային մասը հողագործութեան նպաստաւոր գետին չունի։ երկրագործութիւնը խիստ սահմանափակ է։ կը ցանեն ցորեն, գարի, եղիպատացորեն, կորեկ և կըլկըլ։ Ցորենն ու գարին չրջակայ քաղաքներու մէջ կը ծախեն և փոխարէնը՝ կորեկ ու կըլկըլ կը գնեն որպէս սեփական պաշար։ Տէրսիմցիները ընդհանրապէս խաչնարած են։ կը խնամեն ոչխար, այծ, եզ, կով, ձի, ջոր, էշ։

Ամենէն չատ այծ կը պահեն. և այս լեռնային այծերը մեծ առաւելութիւն ունին գաշտային մասի այծերուն վրայ։ Տէրսիմի ամիկներուն (Զեփիճ) միսը չատ համով է։ Տէրսիմի եզները չատ նշանաւոր են իրենց առուտնութեամբ։ Չարսանճագցիները կը նախընտրեն Տէրսիմէն գնել եզները։

Տէրսիմի մէջ կը պահեն նժոյգներ, որոնք բացառիկ արժէք և հռչակ ունին։ Այս ազնուացեղ ձիերուն Քիւհեյլ, կամ Քիւհեյլան (Քէհլան) կ'ըսեն։ Տէրսիմցիները չրջակայ քաղաքներուն կը ծախեն ընկոյզ, գազպոն, իւղ, չորթան, բուրդ, մազ, կարպետ, ճէճիմ, գուլպայ, ոչխար ինչպէս նաև այծի, աղուէսի, գայլի, սընոտաբի մորթ։

Տէրսիմցիները վերոյիշեալ գործերէն և առեւտուրէն զատ ունին նաև տարբեր արհեստ մը՝ աւազակութիւնը։ կը կողոպտեն, կը թալանեն, որուն որ հանդիպին, հայ կամ քուրդ՝ առանց խտրութեան։ Թուրքերուն կողոպտելէ յետոյ կ'սպանեն ալ։

Տէրսիմցիին համար, մէկը կողոպտելը և անոր առաջքին սիրանալը հալալ իրաւունք մըն է, իսկ դիմադրողին

ալ սպաննելը՝ քաջութիւն։ Տէրսիմցիները, ժամանակի ընթացքին, հաւաքական արշաւանքներ կատարած են իրենց շրջակայ գիւղերն ու քաղաքները, թալանելու համար զանոնք, մանաւանդ հայկական տուները։ Հայ մը կողոպտելու ատեն գրեթէ միշտ կը խնայեն անոր կեանքին բացի այն պարագայէն երբ ենթական դիմադրէ կամ կռուի։ Դուրսէն աւար չի գտնելու պարագային Տէրսիմցիները զիրար կը կողոպտեն։ Աշիրէթներու միջեւ կատարուած գողութիւնները պատճառ կը հանդիսանան ցեղամիջեան կռիւներու, արիւնահեղութեան հասնելու աստիճան։ Այս տեսակ կռիւներու ընթացքին քաջաբար կռուող ու ռազմադաշտին վրայ ինկողներուն հասցէին երդեր կը յօրինեն և անոնց նահատակութեան գովքը կը հիւսեն։

Տէրսիմցիները՝ իրենց բնակած երկրին, կլիմային ու բնութեան հարազատ զաւակներն են՝ խրոխտ, կատաղի ու անվախ, մեր լեզուով՝ լեռնցի Քուրդեր։ Մահէն բնաւ չեն վախնար։ Կռուելով մեռնիլը իրենց համար անմահութեան դափնեպըսակ մըն է։ Այս համոզումով ալ թշնամիին վրայ կը խոյանան որպէս վայրի գազան ու արեան ծարաւի հրէշ մը։ Գութի, կարեկցութեան զգացում չունին։ Կ'ատեն ակարները և անոնց նկատմամբ միշտ արհամարանք ունին։

Տէրսիմցիներու կեանքը, Տէրսիմի այդ սոսկավիթխար լեռներու վրայ անդադար մռնչող փոթորիկին կը նմանի։ Երբեմն մրրիկի մը պէս իջած է ցած. հուր ու աւեր թողելով իր ետին, նորէն բարձրացեր է վեր՝ Տուժիկի Զօրավար Ս. Սարգիսին քով։ Դիւցազներգութեամբ մեծցած ու կռիւ երազած է միշտ։ Մնացած է նախամարդու ագիտութեան մէջ։ Անառիկ լեռներուն կատարները, անանցանելի կիրճերը, կլիմային խստութիւնն ու կոյս անտառներուն խորհուրդը կլանած է անոնց էութիւնը։ Տէրսիմցին երբե՛ք չէ կրցած խաղաղութիւնը ճանչնալ։ Ստեղծելու, շինելու, մտածելու զգացումը միշտ ալ բացակայած է։ Ահա թէ ինչու համար Տէրսիմցին իր ուտելիքէն, հագնելիքէն, ընտանիքը հոգալէն առաջ մտածած ու ապահոված է իր խանչարը, տապանջան, չախմախլին ու պարութը։

Կռիւի համար ստեղծուած ժողովուրդ մըն է կարծես, քաջութեան, հերոսութեան տեսլականէն դիւթուած։ Տէրսիմցիները սիրած և յարգած են իրենց հերոսներն ու կարիճները։ Ահա ասոր համար ալ Տէրսիմի քուրդ բնակչութեան մէջ ապրող փոքրաթիւ հայ աշիրէթ մը՝ Միրագեանները, մեծ յարգանք վայելած է։ Իրենցմէ աւելի վայրագ ու եղեռնագործ աշիրէթները՝ Խըռ Ուշաղի, Թոփուզ Ուշաղի և Ճիպանցի, ոեւէ

ժամանակ չեն յանդգնած ծուռ նայիլ հայ քաջերուն վրայ։

Տէրսիմցիները կ'ունենան նաեւ ներքին վէճեր։ Բազմաթիւ աշիրէթներ միշտ իրարու հետ կռիւի մէջ կը գտնուին։ Բայց երբ արտաքին թշնամին՝ թուրքը, իրենց դէմ կռիւ յայտարարէ, բոլորն ալ կը մոռնան իրենց ներքին հաշիւները և կը միանան հասարակաց թշնամիին դէմ։ Ահա՛ Տէրսիմի քուրդ ցեղին իսկական նկարագիրը։

ՏԷՐՍԻՄՑԻՆԵՐՈՒ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

1635-ին, Սուլթան Մուրատ Դ., Քուրդ Պէկութիւնները մէջտեղէն վերցնելու համար զինուորական գործողութեան ձեռնարկեց և մինչեւ Էրզրում հասաւ, բայց չի կրցաւ Տէրսիմ մտնել։ Այսուհանդերձ ան յաջողեցաւ Տէրսիմի դաշտային մասերու մէջ գտնուած քուրդ աշիրէթներէն մաս մը տեղահանել և մնացեալները իրեն ենթարկել։ Այս թուականէն յետոյ, Տէրսիմցիները համախըմբուեցան ընդհանրապէս Խուդի Տերեսի եւ Տուժիկ Պապաի շրջանը, որ իր անկախութիւնը պահեց մինչեւ 1937 թուականը։

Տէրսիմցիք՝ զանազան առիթներով, կռուի բռնուեցան թրքական կանոնաւոր զինուորներուն հետ և միշտ ալ պարտութեան մատնեցին զանոնք։ «Ամեն հեղ ог տանիկը ծեծիւ բրած է մոսկովին հետ, ամալ ամալ իրեն ուժը չափած է Տերսիմցոց վրայ ու սողը եբог մոսկովեն յաղթուած է իրեն ՀԱՅԻՖԸ առեր է կենտ Տերսիմցոցներեն» կ'ըսեն ժողովրդական պատմիչները (Անդրանիկ, Տէրսիմ)։

«Տէրսիմի պատմա—քաղաքական կեանքը կը սկսի 1828ին, որովհետեւ մինչեւ այս թուականը Հայաստան ենթակայ էր Եէնիչէրիական կառավարութեան մը, որ միշտ կը բռնանար Սուլթաններու լուռ հաւանութեամբը։ Բայց Ռուսիան, երբ ազգերու ազատութեան կարգախօսով առաջին անգամ պատերազմ յայտարարեց օսմանեան խալիֆայութեան գահակալ Սուլթան Մահմուտին դէմ և ջարդ ու փշուր ըրաւ անոր ուժը, միանգամայն ա ն կ ա խ հռչակեց Յունաստանը։ Սուլթան Մահմուտ զգաց որ իր լայնածաւալ տէրութեան մէջ բնակող մանր մունր ազգերը շուտով Յունաստանի օրինակին կրնան հետեւիլ և իր խալիֆայական սրբազան գահը վտանգել։ Ուստի այդ չարագուշակ փորձութենէն ազատուելու համար արձակեց անիծապարտ հրովարտակ մը հրամայելով՝ կոտորել կամ կրօնափոխ ընել օսմանեան տէրութեան մէջ ապրող բոլոր ազգերը։ Բայց չենք գիտեր թէ ինչպէս սոյն հրամանագիրը փոխ-

ւեցաւ կայսերական բոլոր նահանգներու բարենորոգման ծրագրի մը, որուն գլխաւոր կէտերն էին. 1.— Բառնալ կայսերական բոլոր նահանգներու մէջ տիրող եէնիչէրիութիւնը։ 2.— Կազմակերպել երկրի բոլոր ոյժերը։ 3.— Նոր օրէնքներ և կանոններ (նիզամ) ներմուծել պետական և վարչական շրջաններուն մէջ։ Ծանօթ է, թէ մինչեւ այդ թուականը, երկիրը կը կառավարուէր մօլլաներու և շէյխերու կրօնական դատարաններու (Շէրիաթ) օրէնսդրութեամբ, հիմ ունենալով Ղուրանի ոգին և սկզբունքը։

Յիշեալ բարեկարգութիւնները իրագործելու համար կանոնաւոր զօրքերէ բաղկացած զոյգ բանակներ, Կ. Պոլիսէն դէպի ներքին գաւառները յառաջացան երկու տարբեր ուղղութեամբ։ Առաջինը՝ Ռաշիտ Փաշայի առաջնորդութեամբ, Սեւ Ծովէն դէպի Սամսոն, Սեբաստիա և Արաբկիր։ Երկրորդը՝ կայսերական թիկնապահ Սամիհ Փաշայի գլխաւորութեամբ, Տրապիզոնէն դէպի Երզնկա և Կարին, Վասպուրականի վրայով։ Տէրսիմցիները՝ Երզնկայի և Քէմախի կողմերը, կատաղի ընդդիմութիւն մը ցոյց տուին օսմանեան բարեկարգիչ բանակին։

Այս ժամանակաշրջանին, Խուզուջանի իշխան Շահ Հիւսէյին Պէկ Ա.ը, որ ազնուական տոհմէ սերած ըլլալուն և իր վարչական բացացառիկ ընդունակութեան ու քաջութեան պատճառով ամբողջ Տէրսիմի իշխանն ու տէրը կը ճանչցուէր, կազմակերպեց Տէրսիմցիներու թարմ ուժերը և խիզախօրէն հանդէս եկաւ թշնամիին դէմ։ Զինեալ ընդհարումները կատաղի յամառութեամբ շարունակուեցան երկուստեք, և, ըստ աւանդութեան, տեւեցին մէկ ամիս։ Օսմանեան բանակի հրամանատար Սամիհ Փաշան, տեսնելով որ իր տրամադրութեան տակ գտնուող զօրագունդերով կարելի չէ նուաճել Տէրսիմցի լեռնականները կամ հաւանական պարտութեան մը հետեւանքներէն սարսափած, լքեց Տէրսիմի ճակատը և մեծ կորուստներ տալէ յետոյ հեռացաւ այդ ռազմավայրէն, ուրիշ մէկ յարմար առիթին ձգելով զանոնք հպատակեցնելու ծրագիրը։

Մինչեւ այդ ժամանակ Տէրսիմցիները չէին ակնկալեր այդպիսի մեծ արշաւանք մը իրենց վրայ։ Նախընթացէն դաս առնելով ինքնագիտակցութեան եկան և ապագայ կրկնումները գուշակելով սկսան աւելի լաւ կազմակերպուիլ։

Անցան տարիներ։ Սակայն օսմանեան պետութիւնը միշտ աչքի առաջ ունէր, ի միջի այլոց, ապստամբ Տէրսիմը։ Սուլթանը նպատակադրած էր նուաճել Տէրսիմը, բայց կը սոսկար

անոր լեռնային անառիկ դիրքերէն և անթափանցելի անտառներէն, ուր պինուորական ուժէ արշաւանք՝ կանխաւ, ձախողանքի դատապարտուած կը թուէր։ Շահ Հիւսէյին Պէկի անվեհեր վըճռականութիւնը և անսասանալի ազգասիրութիւնը ապահովութեան կը զօրացնէին այս անհասկնալի որոշումը։ Թուրք կառավարութիւնը նպատակայարմար կը դատէր սպասել պատեհ առիթի մը, որ ներկայացաւ Շահ Հիւսէյին Պէկի մահուվը, որուն յաջորդեց ազգն՝ Ալի Պէկը։

Ճիշտ այս ժամանակներուն ծագեցաւ Թրքօ–Իտալ պատերազմը (1854–1856)։ Օսմանեան բանակը, որ հոյսատանի մէջէն պիտի յառաջանար դէպի արեւելք, ռուսական ճակատ մեկնելէ առաջ, անակնկալ կերպով պաշարեց Տէրսիմը և սկսաւ իր այժը փորձել, ամբակոծել լեռները և հրդեհել անտառները։ Ալի Պէկ, որ հօրը նման վարչագէտ և ռազմագէտ չէր, չկարողացաւ պէտք եղածին չափ դիմադրութիւն ցոյց տալ ու տեղի տալով օսմ. բանակի ճնշումին, իր ռազմիկներով քաշուեցաւ Խուդի Տէրէսին և ամրացաւ Տուժիկ Պապա լերան վրայ, ուր՝ տեղւոյն անառիկութեան չնորհիւ, պաշտպանուեցաւ մինչեւ վերջը։ Օսմանեան բանակը մտաւ Տէրսիմի դաշտային մասը, ուր ու հոն սիրելով ամէն տեղ։ Հրդեհեց նաև Ալի Պէկի չքեղ պատրանքը ու տոհմային գերիշխանատուները։ Օսմանեան բանակը՝ առաջին և դիւրին յաջողութիւններէն չլացած, յառաջացաւ դէպի Ալի Պէկի ապաստանարանը։ Բայց չի կրցաւ առաջ երթալ և հարկադրուեցաւ նահանջի դիմել։

Սամին փաչան անկարելի նկատեց այս կիսավայրենի լեռնականներուն հետ չափուիլը, մանաւանդ որ կռնակին կը ցըցուէր ռուսական պաշտօնը. ուստի գոնացաւ գրաւուած վայրերուն մէջ ոստիկանութիւն և կառավարութիւն հաստատելով։

Թրքական բանակին հետացումը իմանալնուն պէս, Տէրսիմցիները յարձակեցան բռնագրաւուած վայրերուն վրայ, ըսպաննեցին կառավարական պաշտօնեաները և հալածեցին փախուստի դիմողները։

Ետ և Թուրք պատերազմի վերջաւորութեան, օսմանեան բանակը կրկին Տէրսիմը պաշարեց. վերահաստատեց պետական վարչակազմը և Խուզուջանի կողմերէն 2–3 հազար խեղճ ու կրակ Քուրդեր չղթայի զարնելով, Տրապիզոնի գծով կ. Պոլիս քշեց, որպէս ռազմագերիներ։

Մնացեալ Քուրդերը, Ալի Պէկի գլխաւորութեամբ, հպատակեցան և մնացին իրենց քնակավայրին մէջ։ Պոլիս քշուած Քուրդերը ծով թափելու մասին չրջան ընող պրոյց մը պատ-

ճառ կը գառնայ որպէսզի հպատակութիւն ընդունող ֆուրդները՝ լքելով Ալի Պէկը, կրկին լեռ բարձրանան և ամրանան Տուժիկ պապայի ու Խուդի Տէրէսիի կողմերը։ Հոն գտնուող ու իրենց անկախութեան համար կռուողներուն հետ միանալով, անոնք վերսկսան իրենց ապստամբութեան, թալանին ու կողոպուտին։

Բուռական տարիներ յետոյ Ալի Պէկը մեռաւ և անոր յաջորդեց իր տղան՝ Շահ Հիւսէյին Պէկ Բ. որ իր երիտասարդութեան ժամանակ բուռական տեղեր պարտած էր և հայաբնակ գաւառներու մէջ ազդեցիկ թուրք և հայ բարեկամներ ունէր, որոնց չնորհիւ տեղական քաղաքական հանգամանքներուն լաւ ծանօթ էր։

Շահ Հիւսէյին Պէկ Բ.՝ լսելով իր մեծ հօր քաջագործութիւնները ու անոր ունեցած մեծ ազդեցութիւնը, կը ջանար նմանիլ ձեռք ձգել այն բացարձակ իշխանութիւնը ինչ որ ունէր իր մեծ հայրը, ամբողջ Տէրսիմի վրայ։ Այս նպատակի իրագործման համար յարմար առիթի կը սպասէր և միւս կողմէն Թուրքերու հետ բանակցութիւններ կը վարէր գաղնապիր մը կնքելու տրամադրութեամբ։

Այս օրերուն նոր էին քաղաքական աշխարհը յուզուեցաւ. նոր էին Թրքօ–Ռուս պատերազմը ծագեցաւ, 1877 թուին։

Օսմանեան կառավարութիւնը Տէրսիմէն՝ պատերազմի համար հարկ և զօրք պահանջեց։ Շահ Հիւսէյին Պէկ Բ. որ միտք չունէր զօրք կամ հարկ տալու, սկսաւ պայմաններ առաջարկել։ Ա.— Մենք հարկ չենք կրնար տալ։ Բ.— Զօրք կը տրամադրենք պայմանաւ որ Տէրսիմի ռազմուժը առանձին բանակ կազմէ Շահ Հիւսէյին Պէկ Բ. ի հրամանատարութեամբ։ Սուլթանը թէեւ այս տեսակ սակարկութիւններուն չէր կրնար հանդուրժել, բայց ստիպուած էր տեղի տալ։ Ուստի, ան ընդունեց Շահ Հիւսէյին Բ. ի պայմանները։

Այս անգամ Տէրսիմցի աշիրէթապետները ընդվզեցան Շահ Հիւսէյինի դէմ և ըսին. «Ո՛չ հարկ, ո՛չ ալ զօրք կուտանք, մենք մեզի մեր հայրենիքը կրնանք պաշտպանել և Սուլթանի պաշտպանութեան ալ պէտք չունինք»։ Բոլոր այս ցեղապետները մերժեցին Շահ Հիւսէյին Բ. ի առաջարկը. սկսան առանձին պատրաստուիլ։

Շահ Հիւսէյին մինակը մնաց և հազիւ Խուզուջանի մէջէն մօտաւորապէս 10.000 զօրք հաւաքելով կարին մեկնեցաւ, պատերազմի ժամանակ քաղաքը պաշտպանելու համար։

Օսմանցիները՝ Տէրսիմցիներու այս պատահառած վիճա-

կը տեսնելով, յարմար ժամանակ սեպհին նուաճել զայն և քոնի զօրք և հարկ հաւաքել։ Օսմանցիներու և Տէրսիմցիներու արիւնահեղ պատերազմը սկսաւ և տեւեց մէկ ու կէս ամիս։ Մինչ օսմանցի զինուորները կռիւ կը մղէին Տէրսիմի այլ և այլ ցեղերու դէմ, միւս կողմէն Զօրրոդ Բանակը չարժման մէջ կը դրուէր պաշարելու համար ամբողջ Տէրսիմը։

Կռահելով թուրքերուն հետապնդած նպատակը, Տէրսիմցիներն ալ թէ՛ կը կռուէին, թէ՛ նոր պատրաստութիւններ կը տեսնէին։ Ռազմական տեսակէտով աննպատակ գիւղերը պարպեցին և համախմբուեցան Խուզի Տէրէսիի և Տուժիկ Պապայի կողմերը, որովհետեւ խորապէս համոզուած էին թէ՝ գժնդակ պարագաներուն, Տիզկին Պապան իր անսրիւոյթ թնդանօթներով, թշնամին պիտի հարուածէ և գիրենք ապատէ այս անելէն։

Երկու չաթաթ վերջ օսմանեան Զօրրորդ Բանակը վերջնականապէս պաշարեց Տէրսիմի կողմերը և սկսաւ կրակ տեղացնել ամէն կողմ, անխնայ ռմբակոծումներով։

Տուժիկի վրայ առաջին յարձակողը Խոպաթի կողմէն եկած զօրաբաժինն էր։ Այս վերջինը սոսկալի ջարդ մը կրեց, ջախջախուեցաւ հարկադրուեցաւ պինապատար կնքել, մանաւանդ որ գիշերը վրայ հասած էր արդէն։

Հետեւեալ առաւօն կռիւը չարունակուեցաւ։ Ռումբերը սկսան տեղալ լերան գագաթը։ Տուժիկի վրայ ապաստանած Քուրդերը, ամենայն անվեհերութեամբ, ճակատեցան Օսմանցիներու հրետանիին դէմ։ Ամբողջ 3 օր և 3 գիշեր անդադար մարտեր մղուեցան։ Տուժիկցիները, զժուարին կացութեան մատնուելով օգնութիւն խնդրեցին գրացի ցեղերէն։ Բայց սոոնք ալ, իրենց կարգին, արտաքին օժանդակութեան կը կարօտէին։

Այսպէս Տուժիկի վրայ պայքարող Քուրդերը լքուեցան. ամանք նոյնիսկ անձնատուր ըլլալու փորձեր ըրին։

Այս միջոցին Խաւանցիները ու Միրապեանները, որոնք իրենց գիւղերէն չէին հեռացած և հերոսաբար կռիւ կը մղէին օսմանեան պինուարներու դէմ, երբ լսեցին Տուժիկցիներու օգնութեան կոչը, որոնց մէջ կը գտնուէին նաեւ Գուրիշանցիներ (կրօնաւորներու ցեղը), որոշեցին չաւտով անոնց օգնութեան հասնիլ սրպէսզի անձնատուր չըլլան. որովհետեւ եթէ Տուժիկը անձնատուր ըլլար, ամբողջ Տէրսիմը նուաճուած կը համարուէր։

Միրապեաններն ու Խաւանցիները իրենց գիւղերուն պաշտպանութիւնը յանձնեցին իրենց կանանց և փոքրաթիւ երիտա-

սարդ խումբի մը. իրենք բոլորը միասին դուրս եկան և սկսան մէկ կողմէն կռուիլ իրենց վրայ յարձակող օսմանցի պինուորներուն դէմ՝ և միւս կողմէն ալ դուռդ առ դուռդ յառաջացան դէպի Տուժիկ Պապա լեռը։

Թուրք պինուորները փախուստի մատնուելով հասան մինչեւ Փախայ դաշտը։ Հոն, իրենց օդնութեան հասան մէկ–երկու վաշտ պինուորներ։ Վերակազմելով իրենց խորտակուած ոյժը, անոնք կրկին գրոհի անցան։ Հոս տեղի ունեցաւ Տէրսիմի այն զարհուրելի ճակատամարտը, որ երկար տարիներ խօսակցութիւններու նիւթ դարձաւ։

Այս կռիւին վերջաւորութիւնը պիտի գրենք Միրագեան Աչիրէթի բաժնին մէջ, որովհետեւ Միրագեաններու չնորհիւ չահուեցաւ յաղթանակը։

Տէրսիմցիները, 1887–1888 թուականին, նորէն կ'ենթարկուին յարձակումի։

Սուլթանը՝ զայրացած, Տէրսիմցիներու այս ըմբոստ կեցուածքէն, քանի մը վաշտ զօրք և 8–10 հատ լեռնային թնդանօթներ յանձնելով, Ֆազլի Ֆէրիզ Փաշային ու Տէվրիշ Միւշիր Փաշային հրաման ըրաւ որ երթան Տէրսիմ և հպատակեցնեն այդ անհնազանդ գաւառները, այնպէս ինչպէս ըրած էին Պուլղարիստանցիները։ Այս երկու բարձրաստիճան պինուորական Փաշաները, որ Պուլղարները կատարելով հերոսացեր էին, սոսկալի կատաղութեամբ կ. Պոլիսէն ճանապարհ ինկան դէպի Տէրսիմ, և երբ հասան Ակնայ քաղաքը, բանակեցան Եփրատի ա՛յ ափին (Սեւ Ջուր) վրայ, հետեւեալ օրն իսկ իրենց առանձնած դահիճի պաշտօնը կատարելու համար։ Այդ օրը, Ակնայ ականաւոր դէմքերը, ի միջի այլոց մեր ազգայիններէն քանի մը փոքրաւոր անհատներ, ներկայացան Փաշաներուն և անոնց յանդուգն պահանջին մատնեցին։ Բայց հայերը յանդուգն պահանջով միասին, չի գլացան անոնց բսել նաեւ որ եթէ կենան իրենց մատնութենէն որովհետեւ ամբողջ Տէրսիմը՝ իր անառաներով, քնականներ ու անառիկ բերդ մըն է։

Ֆազլի Ֆէրիզ փաշան, կարծելով որ հայերը Տէրսիմցիներու կողքին են և անոնց հետ կապակցութիւն ունին, զայրանալով կը պատասխանէ. «դուք գիտէ՞ք թէ ով եմ ես։ Իմ անունս Ֆազլի Ֆէրիզ Փաշա է, ես Պուլղարիստանի ապստամբութիւնը զսպող և ամբողջ Պուլղարիստանը քանդողն եմ։ Գացէ՛ք, ըսէ՛ք այդ Թաֆթազի Քուրդերուն որ ձեր վրայ եկողը Ֆազլի Ֆէրիզ Փաշան է։ Երդում ըրած եմ իրենց ճիճուց իսկ սրէ անցնել։ Հաւատացէ՛ք որ երկու օր չանցած, Տէրսիմը մոխրակոյտի պի-

տի վերածեմ, պիտի ռմբակոծեմ անոր հոյակապ բերդերը. պիտի խորտակեմ եկեղեցիները, որոնց մէջ՝ Պուլղարներու նման, խորհուրդներ կը կազմեն մեր Տեօվլեթի Օսմանիէի դէմ...։ Վերջապէս ամբողջ Տէրսիմը արիւնով պիտի ներկեմ։ Ազատում չըկայ, երդում ըրած եմ։ Որովհետեւ եթէ այս անգամ ալ անյաջող ետ դառնանք, Եւրոպացիները խպտի կը կոչեն մեզ։ Արդարեւ երկու օր չանցած, Ֆազլի Ֆէրիգ Փաշան և Տէրվիշ Միւշիր Փաշան գլխիկոր ետ դարձան Պոլիս, Սուլթանին պատմելու թէ Տէրսիմը աննկարագրելի դիրք ունի իր սոսկավիթխար լեռներով ու անտառներով։ Այդ անտառներուն իւրաքանչիւր ծառը աննահանջ զինուոր մըն է օսմանեան բանակին դէմ պատերազմող։

Քանի այդ անտառները գոյութիւն ունին այդքան անյաղթելի կը մնայ Տէրսիմը։ Սուլթանը վճռեց միանգամայն հրդեհել Տէրսիմի անտառները և մերկացնել անոր բարձրաբերձ լեռները։ Տրապիզոնի գծով, Պաթումէն, ահագին քանակութեամբ քարիւղ (նաֆթ) փոխադրել տուաւ դէպի Տէրսիմ։ Խուզուջանի և Զարսանճագի կողմերէն սկսաւ ծրագրին գործադրութիւնը։ Հրդեհին բոցերը հազիւ բարձրացեր էին, երբ այս անգամ տեղի ունեցաւ զարմանալի երեւոյթ մը. բնութիւնը սկսաւ հալածել Օսմանցիները։ Օդը ամպոտեցաւ, լեռները մըռայլեցան։ Անձրեւի և կարկուտի աննախընթաց տարափ մը և սաստկաշունչ քամի մը ի դերեւ հանեցին Օսմանցիներուն ձեռնարկը։

Օսմանցիները ապշահար մնացին և պատահարը մեկնաբանելու համար ըսին թէ՝ նախախնամութիւնը Տէրսիմցիներուն հետ է։

Սուլթանը ակամայ հանդարտեցաւ և որոշեց վերջնականապէս լքել պատերազմով Տէրսիմցիները ընկճելու ծրագիրը և որդեգրել զանոնք սիրաշահելով հպատակեցնելու մեթոտը։ Ան բաւականացաւ եղածով և աշխատեցաւ ամրացնել Տէրսիմի սահմանները որպէսզի անոնց հրոսակային խումբերը չասպատակեն մահմետական գիւղերը և չի թալանեն ճամբորդներն ու կարաւանները։ Անցան երկու տարի եւս։ Այդ ժամանակ, իր վերջնական հպատակութիւնը յայտնեց Շահ Հիւսէյին Բ. որ Փլիմուրի (Խուզուջան) գայմագամ նշանակուած էր։ Օվաճուղի և Զարսանճագի ցեղապետներէն ալ ոմանք, զանազան տիտղոսներ և Սուլթանական չքանշաններ ստանալով, ՀԱՄԻՏԻԷ ԱԼԱՅԻ գրուած էին, մինչ ուրիշներ՝ այս ու այն կողմ հպատակ Տէր-

սիմի գիւղաքաղաքներուն մէջ գայմագամութեան պաշտօն կը վարէին։

Ճիշդ այս օրերուն, երբ հպատակ Տէրսիմի մէջ առ երես խաղաղութիւն կը տիրէր, Խօզաթի շրջանին յանկարծ անախորժ դէպքեր պատահեցան, որոնց պատճառաւ Երզնկայէն երկու երեք վաշտ զօրք՝ Ֆէրիգ Փաշայի հրամանատարութեամբ Խօզաթ ղրկուեցաւ, 1889—1890 թուականին։

Այս փաշան կ'ուզէր ժամ առաջ Խօզաթ հասնիլ։ Ապահով ճամբան էր Երզնկայէն Ակն—Կապան Մատէն—Խարբերդ—Խօզաթ ուղին։ Վստահելով հպատակ ցեղերու աջակցութեան, թուրք հրամանատարը մտադրեց կարճ ճամբով հասնիլ և իր զօրքը ուզեց Խուզուջանի և Օվաճուղի մէջէն անցնել մէկ ու կէս օրէն, իր նպատակակէտին հասնելու փութկոտութեամբ, փոխանակ 9—10 օր կորսնցնելու։

Երբ այս զօրքերը Խուզուջանի վրայով Օվաճուղ մտան և Մնձուր լեռները անցնելով հասան Խաղաջուր լեռնագօտիին ստորոտները, Օվաճուղի ականաւոր ցեղապետներէն՝ Տիապի Աղան, իր վեց հազար անկանոն քուրդ զինուորներով դիմաւորեց Երզնկայէն եկող Ֆէրիգ փաշան և անոր կրկին ու կրկին յայտնեց իր անվերապահ հպատակութիւնը, եւ շեշտեց մանաւանդ օսմանեան կառավարութեան հանդէպ տածած իր հաւատարմութիւնը։

Ֆէրիգ Փաշան, ընդունելով Տիապի Աղային յարգանքները, անոր պատմեց սուլթանական կառավարութեան զօրքերուն առասպելական քաջագործութիւնները և թելադրեց անոր որ խօսի բոլոր Տէրսիմցիներուն, որպէսզի հպատակ ըլլան Սուլթանին։ Տիապի Աղան, օգտուելով խօսակցութեան նիւթէն, Ֆէրիգ Փաշային տեղեկացուց թէ Սուլթանին հանդէպ իր հաւատարմութիւնը յայտնած ըլլալուն համար, Ահմէտ Պէկը (Օվաճուղի ամենէն ազգեցիկ ցեղապետը) թշնամացած է իրեն դէմ. խնդրեց անկէ որ ժամ առաջ պատժէ Ահմէտ Պէկը և խոստացաւ զինք առաջնորդել ըմբոստ պէկին կեդրոնատեղին, իր 6000 զինուորներով։

Ֆէրիգ Փաշան, որ այսպիսի տեղական օգնութեան մը կը սպասէր, անմիջապէս փոզը հնչեցնել տուաւ և բանակը շարժման մէջ դրաւ դէպի Ահմէտ Պէկի բնակավայրը։

Բայց Ահմէտ Պէկ, որ Օսմանցիներու զինուորական յառաջխաղացումէն առաջ, լրտեսներու միջոցաւ լսած էր Տիապի Աղային լարած դաւադրութիւնը իր դէմ, զօրակոչի ենթարկեց իր քաջամարտիկ քուրդ երիտասարդները, որոնց թիւը կը

հասնէր 5—6 հազարի։ Գիւղացիները պարպեցին իրենց գիւղերը և անտառներուն խորը ապաստանեցան։ Այս նախնական միջոցառումներու աւարտումին, Ահմէտ Պէկը՝ իր անվեհեր ռազմիկներով ամրացաւ կարեւոր կիրճի մը բարձունքները ուսկից պիտի անցնէին թշնամիները։ Երբ օսմանեան զինուորները իրենց թնդանօթներով մտան այդ կիրճին մէջ, Ահմէտ Պէկ կատաղի հրացանաձգութեամբ դիմաւորեց զանոնք։ Թուրքերուն թէ՛ նահանջի, թէ՛ յառաջխաղացքի ճամբան փակուած էր։ Ահա թէ ինչ կը պատմէ թուրք զինուորական յիսնապետ մը, որ անձամբ մասնակցած է սոյն կռիւին.

«Սոսկալի կիրճ մըն էր ան ուրկէ պիտի անցնէինք Ահմէտ Պէկի վրայ երթալու համար։ Կիրճը նեղ էր և բաւական երկար։ Անոր երկու կողմերը ծածկուած էին կաղնիի կոյս անտառներով։ Երբ բոլոր զինուորներս մտանք կիրճին մէջ, այդ անթափանցելի ցանցերու ընդմէջէն հրացանի գնդակները սկըսան կարկուտի նման տեղալ։ Ֆէրիգ Փաշան կռուելու հրահանգ տուաւ։ Սակայն թշնամին անտեսանելի էր։ Մարդ չկար մեր դիմացը. անտառներու մէջ ոչինչ կը տեսնէինք։ Նեղ ու մերկ ճամբուն վրայ շուարած կանգնած էինք, իսկ անտառներու մէջ դարանամուտ եղող Քուրդերը անխնայ կ՚սպաննէին մեզ։

«Հրամանատար Ֆէրիգ Փաշան սկսաւ իր ռազմական հանճարը ի գործ դնել։ Ան հրամայեց հինգերորդ ջոկատին, կիրճէն վեր բարձրանալ և շրջապատել Քուրդերը։ Հրամանը գործադրուեցաւ։ Բայց այդ զինուորներէն մէկ հոգի իսկ չվերադարձաւ, գէթ պատահածը տեղեկագրելու համար։ Փաշան փողերը հնչեցուց և հինգերորդ ջոկատէն լուր պահանջեց. ոակայն ի զո՞ւր...։ Երկրորդ ջոկատն ալ նոյն առաքելութեամբ հետեւեցաւ հինգերորդի օրինակին և ենթարկուեցաւ նոյն ճակատագրին, քանի որ անկէ ալ ոչ ոք կրցաւ ողջ վերադառնալ և տեղեակ պահել հրամանատարը, բարձունքներու վրայ կատարուող անցուդարձէն։

«Յուսահատ, Ֆերիգ Փաշան ձի հեծնելով աղաղակեց. «Եավրուլարըմ, ճանբնըզը գուրթարըն» (Զագուկներս, ձեր կեանքը փրկեցէք), ու սկսաւ փախչիլ։ Սրտաճմլիկ տեսարան։ Տիապի Աղան, որ անկեղծ աջակցութիւն խոստանալով մեզ առաջնորնորդած էր, տեսնելով մեր պարտութիւնը և Ֆէրիգ Փաշային փախուստը, իր վեց հազար Քուրդերով պաշարեց մեզ և սկսաւ սոսկալի կերպով հարուածել։ Վա՜յ անոր որ կը յանդգնէր զէնքերով փախչիլ. այլեւս ան ազատում չունէր այդ վայրենի

Քուրդերու ձեռքէն։ Իր գէնքերը այդ կիրճին մէջ ձգելով փախչողը միայն կ'ազատուէր»։

Եւ ահա այսպէս, Ամէթ պէկը, 7—9 հարիւր զինուոր կատարելէ և երկու վաշտերուն ալ բոլոր ռազմամթերքն ու երկու թնդանօթները գրաւելէ յետոյ, տարաւ փառաւոր յաղթանակ մը, որ առասպելներու կարգն է անցեր ներկայիս։

Իսկ Սուլթանը, իմանալով այն կռուի բոլոր մանրամասնութիւնները, Ֆէրիդ Փաշան աքսորեց դէպի Եէմէն, իր ինքնագլուխ յանդգնութեան և առանց բարձրագոյն իշխանութեան լուր տալու քուրդ պէկի մը ապաւինելով կռիւ բռնուած ըլլալուն համար։

Այս յաղթանակէն չափազանց գոհ Տերսիմցիները կամաց կամաց խաղաղեցան և սկսան իրենց հացին մասին խորհիլ։ Մի քանի հրասակային խումբեր միայն այս ու այն կողմը կը շարունակէին իրենց աւազակութիւնները ու սպառնակութիւնները։

* * *

ՄԻՐԱԳԵԱՆ ՀԱՅ ԱՇԻՐԷԹԸ

Միրապ, Միրապցի կամ Տէր Օվանցիք կը կոչուին այն փոքրաթիւ Հայերը որոնք անկախ Տէրսիմի բարձունքներուն վրայ դարեւոյ սպրած են։

Միրապեանները գլխաւոր բնակավայրը եղած է Տուժիկի կողմերը՝ Տէր Օվան, Զուխուր, Էքըզ (Հագըս), Հալւորի, Թորուա կամ Հալւորի Ս. Կարապետ վանքը։ 1800 ի մարդահամարը 7000 չունչի կը հասցնէ Միրապեանները, որոնք միշտ կռուի համար պատրաստ ունեցած են 3000 քաջամարտիկ զինուորներ՝ որոնք, անվհներ, զինուորական բոլոր վարժութիւններուն տակ, նամանաւանդ նշանառութեան մէջ անգերազանցելի։

Միրապեանները, մինչեւ 1900 թուականները, Տէրսիմի վրայ արշաւող Թրքական բանակները պարտութեան մատնող և Տէրսիմի բռնամարտ քուրդ աշիրէթներու մէջ առաջին կարգի քաջութիւն ցոյց տուող հայ աշիրէթը եղած է։

Միրապեաններու քաջագործութիւնները, կռուի ժամանակ անոնց ցուցաբերած խիզախութիւնն ու հնարամտութիւնը ինչպէս նաև անոնց անվհներ կեցուածքը թշնամիի դէմ, վախ ու սարսափ ազդած են Թրքական զինուորներուն վրայ, որոնք Միրապեաններուն անունը լսելուն պէս խուճապահար կտ փախած են։

Իրենց նահապետական կեանքով, դարաւոր աւանդութիւններով և բարոյական հեղինակութեամբ, անոնք սիրուած և յարգուած են գիրենք շրջապատող քուրդ ցեղերու կողմէ։ Այս գերակայութիւնը այնքան զօրաւոր եղած է, որ Քուրդերը պարտադրաբար սորված են Միրագեաններու հայկական բարբառը։

Միրագեանները, Տէրսիմի բոլոր ցեղախումբերու մօտ գերադաս դիրք գրաւելէ զատ, մեծ ազդեցութիւն ունէին նաև Խարբերդ նահանգի ժողովրդական և կառավարական շրջանակներու վրայ, այն աստիճան, որ բռնապետական օրերուն, թուրք կառավարութիւնը չէ համարձակած արգելք ըլլալ անոնց ազատ շրջագայութեան։ Միրագեանները՝ մինչեւ ակռաները զինուած, օր ցորեկով ման եկած են Խարբերդի, Չմշկածագի, Խօզաթի, Արաբկիրի, Բերդակի, Մատէնի, Բերրիի, Քեղիի և Բալուի մէջ, նոյնիսկ պետական և զինուորական կեդրոնատեղիներու բոլորտիքը։ Ոչ ոք համարձակած է ծուռ աչքով դիտել զանոնք։ Միրագեանները, իրենց առասպելական քաջութեամբ, դիտեն մէկի դէմ 10–20 տապալել, և վա՛յ անոր, որ Միրագեաններու վրէժխնդրութեան թիրախը կը դառնայ։ Այս պարագան շատ լաւ հասկցած էին մեծ ու փոքր բոլոր Թուրքերը։

ՄԻՐԱԳԵԱՆՆԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Որո՞նք եղած են Հայկազեան այս քաջարի զաւակներուն նախնիքը. ե՞րբ և ի՞նչպէս հաստատուած են Տէրսիմի մէջ։ Միրագեան տոհմի ծագման մասին մենք ունինք մի միայն աւանդական ծանօթութիւն։ 1800 թուականի պատմիչներու վկայութեան և Միրագեաններու աւանդութեան համաձայն, անոնց բուն հայրենիքը եղած է Տէր Օվանի դաշտագետինը, որուն առաջին բնակիչները կազմած են եօթը եղբայրներէ բաղկացած ընտանիք մը։ Ասոնցմէ մէկը Տէր Օվաննէս(*) անունով քահանայ մը եղած է, որուն անունով գիւղը կոչուած է Տէր Օվան, որովհետեւ այս վերջինը դարձած է գիւղին սեփականատէրը։

Տէր Օվաննէս ուրեմն Միրագեաններուն առաջին նահապետը՝ նախահայրն է։ Միրագ յորջորջումն ալ կատարուած է հետեւեալ որակումներով.

Տէր Օվաննէսին եղբայրները շատ կտրիճ և անվախ ըլ-

(*) Չարսանճագի բարբառով, Յովհաննէսին «Օվաննէս» կամ «Օվան» կ'ըսեն։

լալով, շատ մը յաղթական կռիւներ մղած են իրենց դրացի քուրդ աշիրէթներու դէմ։ Քաջերը սիրող և յարգող ըլլալով, Քուրդերը անոնց տուած են իշխանական տիտղոս և զանոնք կոչած են ՄԻՐՕ (որ քրդերէն լեզուով իշխան կը նշանակէ)։ ՄԱԼԷ ՄԻՐՕ ըսել է ՄԻՐԵՆՔ (Միրենց տունը)։ Այսպէս, ՄԻՐՕ, ՄԻՐԵՆՔը փոխուելով եղած է Միրագ, ապա՝ Միրագեաններ։

ՄԻՐԱԳԵԱՆՆԵՐՈՒ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Մինչեւ 1877 թուականը, Տէրսիմի և Օսմանցիներու միջեւ տեղի ունեցած պատերազմներու պատմութեան մէջ, Միրագեաններու յիշատակութիւնը թէեւ չկայ, բայց անվիճելի իրականութիւն մըն է, որ անոնք՝ յիշեալ թուականէն առաջ իսկ, իրենց մասնակցութիւնը բերած են Տէրսիմի բոլոր ճակատամարտներուն։ Որովհետեւ, երեք հազար արի ռազմիկներ ունեցող Միրագեանները մէկ օրէն միւսը չէ որ ցուցաբերած են իրենց հերոսութիւնը։ Մինչեւ վերջին տարիները, Միրագեանները՝ որպէս մեծ աշիրէթ, ռազմական մեծ ոյժ և արժէք ներկայացուցած են։

Տէրսիմի ամենամեծ ընդհարումը տեղի ունեցած է 1877ին, Թրքօ—Ռուս պատերազմի ժամանակաշրջանին, երբ օսմանեան Զորբորդ Բանակը պաշարած է ամբողջ Տէրսիմը։

Այս շրջանին Միրագեաններն ու Խռանցիները կռիւի կը բռնուին օսմանեան բանակի միաւորներուն հետ (տես՝ էջ 93)։ Խռանցի Քուրդեր մինակ ձգեցին Միրագեանները ՓԱԽԱՅ դաշտին մէջ ու վերադարձան դէպի իրենց գիւղերը ուր արդէն ոչ մէկ հրացանաձգութիւն կը պատահէր։ Ի տես այս անակնկալ լքումին, Միրագեանները օգնութեան կանչեցին իրենց կիներն ու տղամարդերը, որոնք գիւղի պաշտպանութեան համար հոն մնացած էին, ու կռիւը շարունակեցին մինչեւ օգնական ուժերուն ժամանելը։

Միրագեաններու առաջնորդն էր քաջն ԿԻՐՈՆ (Կիրակոս), որ կռիւի ամենատաք ժամանակ ձեռք ձգած էր թուրք հրամանատար փաշայի ձին։ Խրախուսելով իր զինակիցները, ան գոչեց. «Տղա՛ք, այսպես ըլ մեռնիլ կայ այնպես ըլ, ըմը պլքէ (թերեւս) ասպես ազատիլ կայ, եկէ՛ք, մի՛ վախնաք։»

Կիրոյի օրինակին հետեւեցան ռազմադաշտ գտնուող բոլոր Միրագեանները։ Կատաղի կռիւը շարունակուեցաւ մօտ 5—6 ժամ, մինչեւ որ օսմանցի զինւորներէն շատերը իրենց զօրավարներով միասին խոյս տուին։ Փախչողներէն շատերն ալ սկը-

ան կառարակուիլ, հալածող հայ արիներու կողմէ։

Այս տեսարանի առջեւ, խառնցի Բուրդերն ալ «դա՜ն— դա՜ն» ազազակելով օդնութեան հասան Միրագիաններուն և ուժգնօրէն հետապնդեցին Օսմանցիները մինչև Տուժիկ Պապայի առորոտները, ուր ապրտիվելի տեսարան մը տեղի ունեցաւ։ Օսմանեան բանակի զինուորները, Տուժիկի առորոտը հասնելով, միացան իրենց զէնքի ընկերներուն, որոնք արդէն զբաղուած էին Տուժիկցիներով։ Այսպէս, Թուրք զինուորները երկու կրակի մէջ մնացին։ Ոչ մէկ ռազմագիտական հնարք կրնար զոհոնք փրկել վիճակէն, անառարաչատ լեռներու պատուարէն։ Ի զուր էր ամէն ջանք այդ թակարդէն դուրս գալու համար։ Թուրք զօրավարները՝ չփոթութեան, իսկ զինուորները՝ խուճապի մատնուած էին։ Վերջապէս Օսմանցիները, ամօթալի պարտութիւն մը կրելով և մեծ ջարդի մը ենթարկուելով, խոնարհեցան Միրագիաններու առաջադրած հարուածներուն առջեւ։

Այս յաղթանակի մասին յօրինուած Միրագիաններու ռազմերգէն մէկ տուն կը ներկայացնենք առաջեւ.

Խրլընծրմրզ վուրթխ տասա,
Տաս եարբլար պասաց պասա,
Նե՞րե խացարսրց Օսմաց փասա,
Միրագլար տուր կալաց խարսիայ։

Թարգմանութիւնը.

Մեր բուրը զարկինք ժայռին.
Ժայռը եղաւ երկու բաժին.
Ո՞ւր կը փախչիս Օսմաց Փաշա
Միրագեաններ է դէմդ կ'ելլայ։

Կիրակին երբայրը՝ Ղամբար, որ այս պատերազմին մասնակցած է, այսպէս կը պատմէ.

— Ակնաց տեսայ որ կիրօն ասկրին մեծն է. ցորս դին պատի պես պատած է. Օվաննես բսեց. «ինց կինես ինծի պարուր կիւլլե հասուր»։ Օվաննեսը գնդց ու մեր աղաց ձիրը հեծեր փախեր է, տեսայ որ կիրօն բուրը գլպղցոց, բուրը փառլամիս եղաւ. ես ալ բսդիուն հասեցի, բուրը փառլաբմիս բրի ու կիրօ մի վախիր։ Ընխրտր հաեա որ ցորս սուվարով (ձիաւորով) տալիս (բիկուճիս) հեծած են։ Ամենուն բուր մի ճեռեցի, ցորս ձին ալ պառկեցուցի, մեկ մարդուն ալ գլօխը կրյեցի, տեսայ որ փասաց կբսե. «Վա պապամ օլասրզ, հա՛ (Ձեզ տեսնեմ սիրելի հայր բլլաք)։ Փասաց ցի գիտեր որ

ես եմ. ընի գիտէ եօր Թուրքերը Ղամբարը բռներ են. ցրսեր որ ցորս հոգի թրէս անցուցեր եմ: Անքան տեսայ Օվաննէսը կիւլլեն հասոց, բսեց. «մի՛ վախէք, աղբրտանք, դու մի բսեր թապուր մի ասկրին կէսն է մնացեր, մեր աղան էլ ելեր թամասա կընէր. իրկունը գրցինք նը մեզի քառսուն օսկի տուէց, ի՞նց ընիմ»:

Կռիւին մասնակցող Սէյիտներէն մէկը այսպէս պատմած է.

«Յաղթանակէն հինգ օր ետքը Օսմանեան բանակը կրկին վերադարձաւ Տուժիկի վրայ և սկսաւ կատաղի կերպով յարձակում ընել: Թնդանօթի ռումբերը յաճախ կը յաջողէին հասնիլ լերան գագաթը, բայց վնաս չէին հասցներ մեզի: Այս կռիւը տեւեց ամբողջ 15 օր. ո՛չ մենք յաղթուեցանք, ոչ՛ ալ անոնք, այլ երկուստեք կռիւը յամառութեամբ կը մղուէր: Ի վերջոյ Թուրքերը տեսան որ մեր վրայ կրակելով անկարելի է յաղթել: Ուստի որոշեցին պաշարման ենթարկել մեր դիրքը որպէսզի անօթի ու ծառաւ թողելով անձնատուր ըլլալու ստիպէին մեզ: Սակայն մեր ուտելու ու խմելու պաշարը այնքան շատ էր, որ տարիներով կը բաւէր: Արտաքին օժանդակութեան կարօտ չէինք, որովհետեւ Տիզկին Պապային վրայ կային ճոխ բուսականութիւն, առատ աղբիւրներ և մարգագետիններ: Լեռներու վրայ արածող մեր ոչխարներն ալ կրնային մատակարարել մեր բոլոր կարիքները:

«Այս պաշարման միջոցին, յիմար վէճ մը ծագեցաւ: Ոմանք կը պահանջէին ամբողջովին լքել Տուժիկը և ամրանալ Խուդի Տէրէսին, ուր կարելի էր միշտ ապահով մնալ: Ուրիշներ ալ կը պնդէին կառչած մնալ դիրքերուն որպէսզի ամօթալի պարտութիւն մը կրած չըլլան: Քանի վէճը կը սաստկանար, պաշարումն ալ նոյն համեմատութեամբ կը սաստկանար, մինչեւ որ առաջին տեսակէտին կողմնակիցները՝ իրենց ընտանիքներով ու զինու զօրութեամբ, ճեղքեցին պաշարման շղթան և գացին Խուդի Տէրէսին: Մնացածներս՝ տեսնելով ոյժի պակասութիւնը, անձնատուր եղանք: Առիթէն օգտուելով, վերջնական դրոհի մը շնորհիւ Օսմանցիները գրաւեցին Տիզկին Պապան, ուր ապաստան գտած Քուրդերէն մեծ մասը ժայռերէն վար գլորեցին ու սպաննեցին:

«Առաջին յաջողութենէն ետքը, Օսմանցիները իրենց հարւածները կեդրոնացուցին Խուդի Տէրէսիին վրայ: Բայց Հալւորի Ս. Կարապետ վանքը չհասած ուժեղ դիմադրութեան մը հանդիպեցան: Միրագեաններն էին անոնք, որ Ալանց հետ միանալով կ՛արգիլէին թուրք զինւորներուն մուտքը Ս. Կարա-

պետի վանքէն ներս։ Օսմանցիները ստիպուեցան կանգ առնել լերան բարձունքը, Մնձուր գետին աջ ափին վրայ։

«Երեք չորս օրուայ տատանումի շրջան մը բոլորուեցաւ։ Միրագեաններն ու Այանները օգտուեցան այս ժամանակէն, զօրացուցին իրենց ուժերը, աւելի եւս ամրացուցին Խուդի Տէրէսին, որ տակաւին խառնակ ու շփոթ վիճակի մէջ էր։ Բոլոր պատրաստութիւնները լրացնելէ յետոյ անոնք ուղղակի խոյացան Թշնամի բանակին վրայ։ Բայց որովհետեւ իրենք ձորի մէջ էին ու չէին կրնար կանոնաւոր պատերազմ մղել Թուրքերուն դէմ, ռազմագիտական հնար մը գործադրելով անոնք անցան Մնձուր (Մուզուր) գետին ձախ կողմը, անտառապատ լերան մը վրայ։ Օսմանցիները՝ կարծելով որ անոնք արդէն իսկ փախուստ կուտան, մեծ ազմուկով իջան ձորի մէջ և սկսան հայածել Այաններն ու Միրագեանները։ Թշնամին ինկած էր լարուած թակարդին մէջ։ Լերան գագաթէն դէպի ձոր իջած էին Թուրքերը։ Սկսաւ կատաղի հրացանաձգութիւնը։ Հրամանատար Փաշան բանակին մէկ մասը թողուց ձորի մէջ որպէսզի Մնձուրը անցնին, իսկ միւս մասն ալ իր հետ առնելով կրկին վեր բարձրացաւ և ամրացաւ վանքին մէջ, լեռնային թնդանօթներով ռմբակոծելու համար դիմացի սարերը, ուր ամրացեր էին Թշնամիները։ Թուրք Փաշային ջանքերը ի զուր անցան, որովհետեւ Միրագեաններն ու Այանները, որոնց հետ ի վերջոյ խառնուեցան Ճիպանցի քաջամարտիկ Քուրդերը, դարանամուտ եղած էին մերկարմատ ծառերու խոռոչներուն մէջ և ժայռերու ետեւ ու ոչ ոքի թոյլ չէին տար, որ Մնձուրն անցնի։

«Օսմանցիները Մնձուրն անցնելու համար մեծ կորուստներ տուին և ձախողեցան։ Անոնց մէջէն ալպանացի հազարապետ մը, օսմանեան դրօշակն իր ձեռքն առած, մեծ զժուարութեամբ անցաւ Մնձուրի միւս կողմը «Փաsիcահրմ չof եաcա» գոռալով։ Սակայն գերի բռնուեցաւ։ Քուրդերը ստիպեցին զինքը որ թքնէ օսմանեան դրօշակին։ Անոր մերժումին վրայ, բարձր ապառաժներէն վար գլորեցին զայն։

«Օսմանցիները մինչեւ երեկոյ կռիւ մղելէ յետոյ դադրեցուցին կրակը, զգալով միանգամայն մինչեւ Խուդի Տէրէսին հասնելու իրենց անկարողութիւնը, որովհետեւ իրենց զինւորներէն մէկ մասը կոտորակուած էր Տէրսիմի զանազան ընդհարումներու ընթացքին. մէկ մասն ալ, տեղւոյն կլիմային անվարժ ըլլալով, ծանր կերպով հիւանդացեր էր։

«Մութը կոխեց։ Հրամանատար Փաշան կը կասկածէր Տէր-

սիմցիներու գիշերային յարձակումէն, օգտուելով մթութենէն ու իրենց նպաստաւոր դիրքէն։ Ընդամէնը չորս հազար զինւոր ունէին Թուրքերը, վանքին մէջ ամրացած։ Այնուամենայնիւ դրութիւնին անտանելի էր։ Փաշան վերջնական միջոց մը ի գործ դրաւ։ Անտառին մէջ, 4-5 հարիւր մեծ խարոյկներ վառել տուաւ թշնամիները վախցնելու համար։ Բայց մեծ եղաւ իր զարմանքը, երբ տեսաւ որ Միրագեաններն ու Ալանները ամբողջ անտառը կրակի տուած էին, իրենց խարոյկը դեռ չվառած։

«Փաշան, վախնալով որ գիշեր ատեն Տէրսիմցիները յարձակում կը գործեն, անմիջապէս լքեց վանքը և սուսիկ—փուսիկ հեռացաւ անկէ ու գնաց Խօղաթ, ուրկէ այլեւս չվերադարձաւ։»

Միրագեանները, մինչեւ 1890 թուականները, Տէրսիմի անառիկ և անկախ շրջանի մէջ ապրած և իրենց քաջագործութիւնները բազմաթիւ անգամներով փաստած են, թէ՛ տեղացի աշիրէթներու և թէ՛ օսմանեան բանակի դէմ կռուելու ժամանակ։

ՄԻՐԱԳԵԱՆՆԵՐՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

Մինչեւ հիմա շատ բան գրուած է Միրագեաններու մասին։ Միրագեաններու տոհմային բուն ազգանունը եղած է Պճիենց տունը կամ Պճիենք։ Ասոնք սերած են իշխանական ընտանիքէ մը. հիմնած են Տէր Օվան գիւղը և հոն ապրած են։ Մինչեւ 1856 թուականը, այս գիւղը բոլորովին պատկանած է Պճիենց եւ շրջապատուած է երեք չորս Տէրսիմցի աշիրէթներով։ Պճիենք միշտ ընդհարումներ ունեցած են այս դրացի ցեղախումներուն հետ և միշտ ալ յաղթական հանդիսանալով սարսափ ձգած են ամբողջ հիւսիսային Տէրսիմի մէջ։ Ասոր համար Տէրսիմի Քուրդերը զանոնք կոչած են ՄԱԼԷ ՄԻՐՕ (Միրոենց տունը։ ՄԻՐՕ՝ քրդերէն կը նշանակէ ԻՇԽԱՆ, ՔԱՋ, ԿՏՐԻՃ ՄԱՐԴ։ Ահա այսպէս, Պճիենց տոհմանունը կամաց կամաց փոխուած եղած է Միրօ, Միրագեան։

1880 թուականներուն, Միրագեանները կը սկսին ակարանալ։ Իրենց թշնամիները կը բազմանան և կը նեղեն զիրենք։ Թէեւ Միրագեանները բազմանդամ եղած են, բայց մէկ կողմէն Օսմանցիներու, միւս կողմէն հարեւան ցեղախումբերու հետ շարունակ կռուի մէջ ըլլալով, հետզհետէ նուազած են։ Ի վերջոյ անոնք կ՚որոշեն ձգել իրենց ծննդավայրը և գաղթել դէպի հարաւի դաշտային շրջանը՝ դէպի Չարսանճագ։

Իրենց հողերը կը թողուն Քուրդերուն և թափու կ'առնեն անոնցմէ, որպէս կիսնորդ։(*) Դաղթող Միրագեանները կը ցրուին Զարսանճագի մէջ և կը տեղաւորուին Թուրուչմէկ, Հալւոր, կէօկ Թէփէ, Խոզնգեղ, Խանէկ, Խուզուլճուղ, Պալըչեր, Շորտան և ուրիշ քանի մը գիւղեր։

Զարսանճագի Պէկերը չատ սիրով ընդունեցին Միրագցի ընտանիքները իրենց գիւղերուն մէջ։ Անոնց տուին բնակարան, մշակելի հող և ըսին.

«Դուք կիսնորդ (մուրապա) պիտի չըլլաք։ Այս հողերը ազատօրէն պիտի վարէք ու ցանէք։ Բերքը ամբողջովին ձեզի պիտի պատկանի։ Ոեւէ տուրքէ ազատ պիտի ըլլաք։ Ատոր փոխարէնն եթէ ուրիշ Պէկի կամ Աղայի մը հետ կռիւ բռնուինք, դուք մեզի պիտի օգնէք։» Զարսանճագի Պէկերը չատ լսած էին Միրագեաններու քաջութեան մասին, որովհետեւ անոնց համբաւը ամէն կողմ տարածուած էր։ Այսպէս, Զարսանճագի բոլոր Աղաներն ու Պէկերը կ'ուզէին ունկի չատ Միրագցի ընտանիքներ հիւրընկալել, որպէսզի իրարու դէմ կռուելու ժամանակ անոնց քաջագործութիւնէն օգտուին։

Տէրսիմի քուրդ աշիրէթներն ու Զարսանճագի Պէկերն ալ յաճախ իրարու հետ արիւնալի կռիւներ կ'ունենային։ Այս կռիւներու ժամանակ, Պէկերը երկու կողմէն պինուած քուրդ աշիրէթներ կը վարձէին ու գիրար կոտորել կուտային իրենց սեփական չահերը ապահովելու համար։ Զարսանճագի գիւղերուն մէջ տեղաւորուելէ յետոյ, Միրագցիք՝ նկրքին այս կռիւներուն մէջ, յաղթանակի նժարը կը կողմէին։ Անպայման կը յաղթանակէր այն կողմը որու կողքին էին Միրագեանները(**)։

1875 թուականներուն, Սէյիալիի Իսմայիլ Աղան և Բաղնիքի Նէճիպ Պէկը (Ահմէտ Պէկին հայրը) իրարու հետ գժտուեցան։ Իսմայիլ Աղան 5000 պատերազմող հաւաքած էր, 10000 ալ՝ կառավարութեան կողմէ որպէս օգնական ուժ։ Նէճիպ Պէկը ատոր դէմ միայն 5000 հրացանակիր ունէր (Զախմախլի)։ Անոնցմէ զատ վարձած էր նաև Միրագցի հայ Ղամբարը, իր հեքեաներով։

(*) Մշակը կը վարեր կալուածատեր Աղայից հողը։ Աշխատանքին արդիւնքը կը կիսուեր Աղայի եւ Մշակի միջեւ։ Այս էր կիսնորդը կամ՝ Մարապան։

(**) Բերանացի բայց վաւերական վկայութիւն Զարսանճագցի Ոսկիան Նալբանտեանի, որ ներկայիս կ'ապրի Ֆրանսայի մէջ։

Կռիւի համար որոշուած ժամանակէն մէկ օր առաջ Ղամբարը կը հասնի Նէճիպ Պէկին տունը։ Այս վերջինը թռչուն մը ցոյց կուտայ Ղամբարին և կը հրամայէ որ զարնէ զայն։ Ղամբար հրացանը առնելով «Նգուլէն (կտուցէն) պտէ զարնիմ» կ'ըսէ և հրացանը կը պարպէ։ Կը բերեն սպաննուած թռչունը և յետ քննութեան կ'ստուգեն թէ Ղամբար իրագործած էր իր խօսքը։ Նէճիպ Պէկը կ'ուրախանայ և մէկ Օսմ. ոսկի կը նուիրէ անոր։ Ի պատիւ Ղամբարին ոչխար մը կը մորթուի։ Ասոր վրայ, միւս 5000 ռազմիկները կը նախանձին և իրենք զիրենք արհամարուած զգալով կ'ըսեն. «Ուրեմն Ղամբարը թող պատերազմի երթայ»։

Նէճիպ Պէկը կը յուսահատի տեսնելով իր 5000 պատերազմիկներուն բռնած դիրքը։ Մինչ այդ, Ղամբար իր հինգ ընկերներով կ'երթայ գիւղին եզերքները և յարմար տեղեր գետնի մէջ գերեզմաններ կը փորէ, հինգ հոգի եւս օգնական ճարելով։ Պէկը ձեռքը ծոցը դրած Ղամբարին քով կուգայ։ Ղամբար՝ Պէկին յուսահատ վիճակը տեսնելով, կ'ըսէ. «Պէ'կ, դու մի' վախնար. էգուց (այգիէն) դուն թամասա կինես. ես ըտոնք պիթիւննըլ թրէս պտէ անցնեմ. իմ թուրս կmծmկի կտոր m, 100 ոսկի տուին, ցիմ տուեր»։

Ղամբար, իր չորս եղբայրներով և իր մէկ զաւակով ըրած քաջութիւնն ու սխրագործութիւնը այսպէս կը պատմէ.

«Էլանք հինգսըլ, ես, Օվաննէսը, Մինասը, Ակոբը ու մեր Կիրոն (աղան)։ Գէղի ցորս դին սածայաղի (եռոտանի) կայնաք։ Օվաննէսին ըսի.— Դու կբյրիծ ես. ինց ինիմ օ խղծովես, աս գողութիւն ցm: զmրկ մի հայիր: Գիսերը լուսնալու էրկու սահաթ կար. Օվաննէսը ծամփեցի, փէտատ մի առաւ էկաւ, մէկ մէկ գերեզմանի պէս փորեցաք։ Պէկը ձեռքը ծոցը եկաւ հաեաւ օ խզմէթքրերը եկած ցէն.— Վայ՝ վայ՝ բսեց: Հէմ ըլ ձիանու նալի ձանը էկաւ. սախ-սախ-սախ։ Տասնը հինգ հազար մարդ թոփուան, օ պտէ Ծաղպուին գեղը մննան։ Տեսայ Պասունայ Մահմուտ Աղան էկաւ, գլխիս վերդին կայնաւ, պարկայ օ ինծի ցի տեսնայ։ Թուրս կամաց կամաց քասեցի տեսայ օր Իսմայիլ Աղան ըսեց. սարուեցեf գեղին ցորս դին: Մահմուտ Աղան քսեց օ անցնի։ Սեսխանին թեթիկը թոխանմիս էզայ. կիւլլէն դցեր անցեր Իսմայիլ Աղային ձիուն դպեր էր։ Էն խտի հաեա Օվաննէսի սեսխանի ձmնը էլաւ։ Մեր Կերոն (իր աղան) թուրը ցլպխցուցեր հա կը զինm. մի սահաթ քսեցաք. հազկե օր լուսցաւ. թափեցաք կարմիր վանուց ձորը, հայաք էտեւնիս մարդ ցիկայ.— Օվաննես fեզ տեսնամ կբյրիծկութեան օրն է. ա կեօզինէ

տեսնտիւկիմ: Տեսայ օ Օվաննէս թուրը ցլպխցուց, զարկաւ գլուխը կըյրեց. էս ըլ վտրդին կըյրեցի. տղաքն ըլ թմպէն պաշլայեցին զինիլը. Ջարդեցաք: Պարութը, կիւլլտն թմաւ. — Կիրօ, ինց կինես հասիր եկօ, տես օր օլրվան մեր վրայ. ինց տի ինիք: Նէծիպ Պէկն ալ էկաւ տեսաւ օ հանէրիք քռիկ աէրին գլոխը: Հա պապամ Օրասըզ ըսըց: Վէր հասըլ ձարդածնիս ձարդեցիք ու մէկալ նըլ գլուխնին առին ու փախան»:

Նէճիպ պէկը ամէն տարի Ղամբարին հացը կուտար, մինչեւ որ Փէրիի (Բերրի) գայմագամ եղաւ:

Միրագեանները մինչեւ 1900 թուականը, կ'երթային իրենց արտերը վարող, ցանող Քուրդերէն իրենց կիսնորդ բաժինը կ'առնէին ու կը վերադառնային: 1900 էն վերջ զանազան դրժուարութիւններու հանդիպեցան և հրաժարեցան Տէր Օվան երթալէ, որովհետեւ քուրդ աշիրէթները միահամուռ մերժեցին ճանչնալ Միրագեաններուն իրաւունքը:

Միրագեանները Զարսանճագ հաստատուելէ յետոյ Պէկերու և Աղաներու թեւարկութեան տակ շատ կարճ ժամանակ մը միայն հանգիստ և ազատ կեանք ունեցան: Սուլթան Համիտի դահակալութեան օրերէն սկսեալ, Միրագեաններուն կացութիւնը վատնգաւոր դարձաւ: Որովհետեւ այդ տաեններուն, Սուլթանը՝ իր ոճրային քաղաքականութեամբ, կը դրդռէր Պէկերու ազգայնական ու կրօնական զգացումները հայ ժողովուրդին և մասնաւորապէս Միրագեան քաջազարմ տոհմին դէմ, որոնք երկար ժամանակ Սուլթաններու կանոնաւոր բանակները ջախջախելով պարտութեան մատնած էին և այս պատճառաւ ալ Միրագեանները կոչուած էին Թապուր Քօզան:

Սուլթան Համիտի ժամանակ, Զարսանճագի Տէրէպէկիները արժանացան շքանշաններու և բարձր պաշտօններու: Թուրք կառավարութիւնը թոյլատու գտնուեցաւ անոնց դերիշխանութեան, պայմանաւ որ բորենի Պէկերը հարստահարեն և ճզմեն հայ զանգուածը: Յետ այնու Միրագեանները ենթարկուեցան Պէկերու քմահաճոյքին ու դարձան Մարապա, Զարսանճագի հայ գիւղացիներու նման: Շատ մը Պէկեր և Աղաներ, եթէ Միրագցիներէն մաս մը պահեցին, իրենց սեփական շահերու պաշտպանութեան համար էր պարզապէս:

1915-ի հայկական ջարդի ժամանակ, մի քանի Միրագցի ընտանիքներ՝ Զարսանճագի գիւղերէն փախչելով, կը հասնին Տուժիկի և Խուդի Տէրէսիի կողմերը և ապաստան կը գտնեն իրենց բարեկամ քուրդ աշիրէթներու քով:

Այդ ընտանիքներէն, Կէօք Թէփէի Ահմէտ Պէկի Շորտան

գիւղէն Կիրակոս Միրագեանի 90 ամեայ տիկինը՝ Սուլթան Միրագեան, մեզի պատմեց հետեւեալը.

«Առջի թալընին (1895) ինծի հարս տարին Շորտան։ Ես Պասուսի Երվանեց Վարդանին աղջիկն եմ։ Ամուսինս՝ Կիրակոս

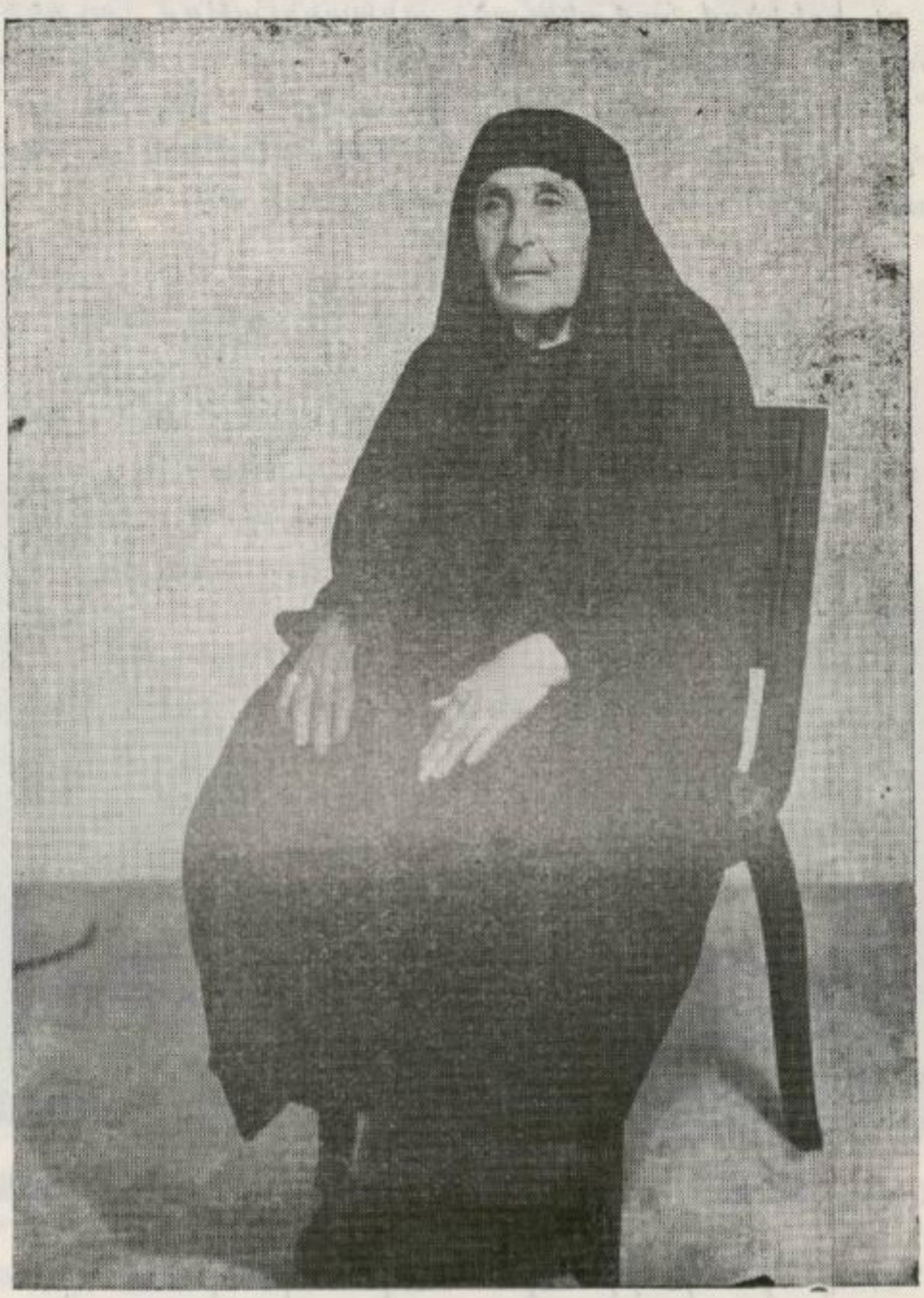

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԻՐԱԳԵԱՆ
(Միրագեան Աշիրէթի սակաւաթիւ վերապրողներէն)

Միրագեանը, ունէր երկու եղբայր՝ Կիլօ (Կիւլէսէր) և Պօղոս։ Ամուսինիս առջի կնկան մինէ աղայ մը ունէր Միրօ անունով։

«Երբ Փերնայ գեղերու հայերը զարնել սկսան (1915), Հայատրան աշիրէթի Խտըր Աղան եկաւ Շորտան և մեզ ընտա-

նիքով Հայտարան տարաւ։ Երեք տարի մնացինք հոն։ Ես ունէի 3 զաւակներ՝ Իսրայէլ, Արսլան եւ Մանուկ։ Հայտարան եղած ժամանակ ունեցայ նաեւ աղայ մը որուն անունը դրինք Հայտար։ Իմ խորթ աղաս՝ Միրօն, ունէր երկու աղայ՝ Շահին և Գրիգոր»։

Հարցուցի թէ որոնք ողջ մնացած են իր ընտանիքէն։ Ախով ու կսկիծով համակուած, արտասուաթոր աչքերով պատասխանեց. «Խուրպան ըլլիմ ձիզի, հըպեօր աղաքս սաղ ըլլէին, ես ըսպես դռայ ետեւ կը մնայի». բոլորն ըլ մառան։ Մինակ խորթ աղուս երկու զաւակները՝ Շահինն ու Գրիգոր Միրագեանը Հայաստան գըցին ու հիմայ հոն են։

Գ. ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ տեղեկութիւններ կը բաղէ ՏԻԿ. ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԻՐԱԳԵԱՆԷՆ

«Իսկ միւս խորթ աղաս՝ Պօղոս Միրագեանն ալ, որ Ամերիկա էր, ըն ըլ մառէր է»։ Իր ամուսնոյն Կիրակոս Միրագեանի մասին ունինք հետեւեալ պատմութիւնը.

1915-ին, ամբողջ Զարսանճագի հայութիւնը սպանդի տարուած էր։ Կիները, աղջիկներն ու մանուկներն ալ տարագրուած էին։ Հայու շունչ չէր մնացած Զարսանճագի մէջ։ 1916-ին, անկախ Տէրսիմի աշիրէթները կը յարձակին Զարսանճագի վրայ ու անցնելով Մեծկերտէն, Խօզաթէն, Բերրիէն,

Բերդակէն կը հասնին մինչեւ Խարբերդ, Թալանի ու աւերի տալով Թուրքերու և Պէկերու մօտ դիզուած հայկական ապրանքին հետ նաև Թուրքերուն ինչքերը։

Այս արշաւանքի ժամանակ, Տէրսիմցիներու չարքին եղած է նաև Կիրակոս Միրագեանը։ Կիրակոս, հայկական վրէժխընդրութեամբ լեցուած, լիովին կը կատարէ իր պարտականութիւնը, երբ Բերրիի մէջ կը տեսնէ որ Երբեմնի չէն ու հայ չունչով լեցուն քաղաքը պարապ է, կը հրդեհէ հայկական բոլոր տուներըը։

Կիրակոս, Քուրդերուն հետ կը վերադառնայ Հայաստան և հոն կը մնայ մինչեւ 1918։ Կէօք Թէփէի Ահմէտ Պէկը գինքը նորէն կը կանչէ իր քով։ Կիրակոս իր ընտանիքով կը փոխադրուի Կէօք Թէփէ։ Ննդամիտ Ահմէտ Պէկը, գինք խաբելով, Խարբերդ կը տանի և կը յանձնէ Թուրք կառավարութեան։ Կիրակոս բանտի մէջ անօրինակ չարչարանքներու կ'ենթարկուի այն ամբաստանութեամբ թէ՝ Մեծկերտի Գայմագամի սպանութեան հեղինակն է։ Օրերով գնդանի նկուղներուն մէջ կը պահեն գինքը ու ծեծելով բանտին մէջ կ'սպաննեն։ Ահա Զարեհանճազի աւատապետներուն նկարագիրը։ Հաւատարմօրէն և անվերապահ նուիրումով իրենց ծառայած Միրագիաններու հանդէպ, անոնք եղան ապերախտ ու դաւաճան։

Վերոյիշեալ Ահմէտ Պէկը, 1920 Թուականներուն, նորէն կառաւ կը բռնաւ Բաղնիքի Մէհմէտ Պէկի հետ։

Բաղնիքի Մէհմէտ Պէկի կողմը կը բռնեն Իզոլի աշիրէթի բոլոր պատերազմողները, իսկ Կէօք Թէփէի Ահմէտ Պէկը իր չուրջը կը հաւաքէ Ուսուֆանցի, Տամանանցի և մաս մըն ալ Խառնցի աշիրէթէն կռուողներ։ Երկու կողմի վարձկան ռազմիկներն ալ պիտի սպաննէին կամ սպաննուէին կատր մը հացի համար։ Կռիւը կը տեւէ հինգ չաբաթ և երկուսաւոր կը չարգուին քուրդ վարձկանները։

Երբ կռիւը կը սաստկանայ և Ահմէտ Պէկ նեղ կացութեան կը մատնուի, իր խոցաղի մէջ հաւաքուած ատենակ մը Խառնցի աշիրէթներուն դառնալով պայրացած կ'ըսէ. «Հինգ չաբաթէ ի վեր կը կռուիք Իզոլի աշիրէթին դէմ և չէք կրնար յաղթել։ Եթէ իմ մարտապատ՝ Միրագ Կիրակոսը հոս ըլլար իր երկու որդիներով, հիմա չատոնց կռիւը վերջացած էր ի նպաստ մեզի։»

Այս Պէկերը, որոնց գոյութիւնը ապահովուած էր հայ մշակի քրտինքով և որոնք դարերով պարարտացան հայու աշխատանքին չնորհիւ, անվերջ կեղեքեցին ու թալանեցին հայ

մշակը և ի վերջոյ սպաննեցին նաեւ Միրագցի հայ կըտրիճները։

Միրագեաններէն վերապրողներ կան Հայաստանի, Ֆրանսայի և Ամերիկայի մէջ, որոնք իրենց հետ կ'ապրեցնեն Միրագեան քաջ տոհմի անցեալ փառքը և ազգային հպարտութիւնը։

* * *

Տէրսիմի անկախութիւնը դարերու յորձանքներուն դէմ պահպանող Միրագեան առիւծասիրտ ցեղի շառաւիղէն է նաեւ խմբապետ Նշան Միրագեանը։ Ան եղած է ժողովրդական համեստ զինուոր մը, որուն կեանքը՝ չարքաշութեան, զրկանքի և անձ-

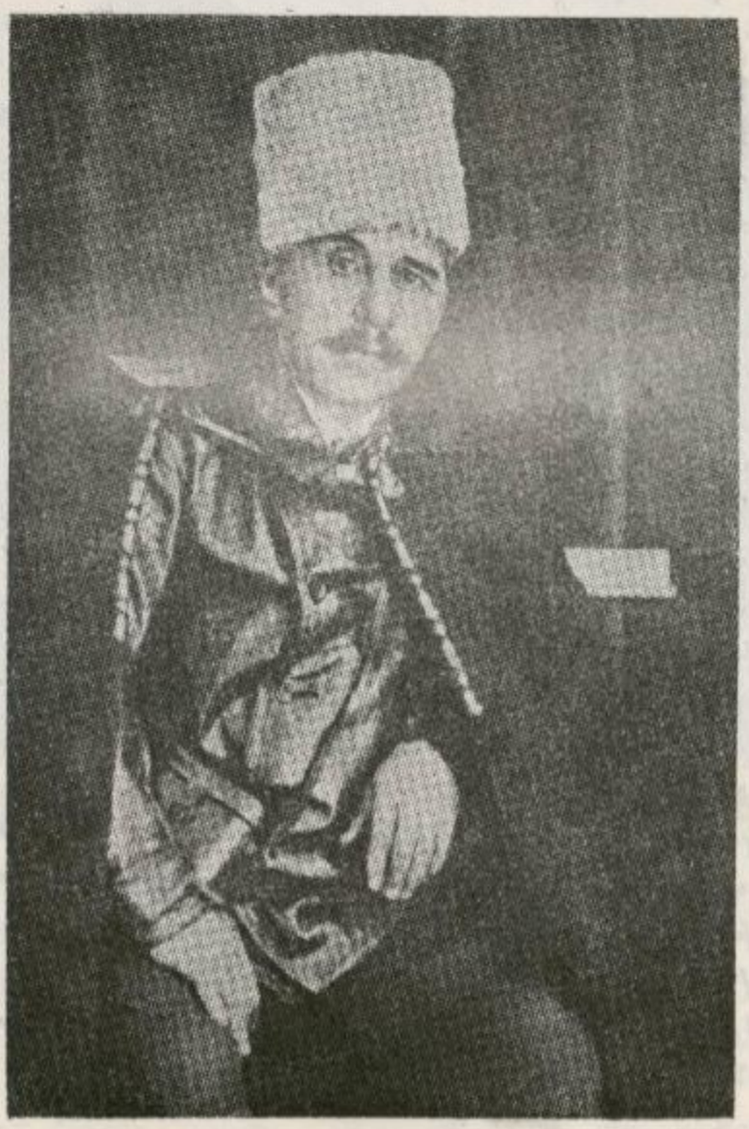

ՆՇԱՆ ՄԻՐԱԳԵԱՆ

նուրացութեան մարմնացումն իսկ է։ Ծնած՝ հալածանքի ու թշուառութեան մատնուած ժողովուրդին մէջ, ապրած՝ անոր նեղութիւններով ու ցաւերով, պատանի Նշան ըմբոստ մը դարձած է Թուրք բռնակալութեան դէմ։ 29 տարեկանին զինուորագրուած է Հնչակեան Դրօշին։ Իր հայրը՝ Համբարձում Միրագեան, Չերքեզներու վայրագութեան զոհ կ'երթայ Նիգսարի մէջ։ Այս վրէժխնդրական դէպքը աւելի եւս կը հրահրէ տասնըհինգ—ամեայ Նշանին յեղափոխական ոգին։ Որպէս Ֆեսայի լեռ կը բարձրանայ իր հօրը վրէժը լուծելու և ճնշուած ու տանջուած հայութեան դատը պաշտպանելու ուխտով։

Կուսակցական առաքելութեամբ կ'անցնի Սեբաստիա, Սամսոն և մինչեւ Կեսարիա։ Ստոր մատնութեան մը հետեւանքով կը ձերբակալուի Թոգատի մէջ և բանտ կը նետուի։ Հակառակ իր վրայ գործադրուած անլուր տանջանքներուն, խմբապետ Նշան անդրդրուելի կը մնայ և բերնէն ոեւէ խոստովանութիւն չի փախցներ։ 1888ին կը փոխադրուի Սեբաստիա, ուր երեք տարի բանտարկուած կը մնայ։ Զայն ազատելու բոլոր փորձերը ապարդիւն կը մնան։ Մայրը՝ Մարիցան, եղբայրը՝ Հաճի Միքայէլն ալ կը ձերբակալուին, բանտին մէջ իրեն այցելութեան եկած և խմբապետին հետ յարաբերութիւն մշակած ըլլալնուն համար։ Բաժանման ատեն մայրը կ'ըսէ Նշանին. «Տղա'ս, երբե'ք մի մտահոգուիր, գնա' ազգիդ համար մեռնելու. կաթս քեզի հալալ...:»

Շատ չանցած, Սեբաստացի Խրխլիկեան անունով մեծահարուստի մը 1000 օսմ. ոսկիի երաշխաւորութեամբ աֆվը շահանէ կ'ըլլայ ու ազատ կ'արձակուի։ Կ'անցնի Կեսարիա. կը ղեկավարէ Չելլոյի խումբը։ Կարգ մը զինակիցներու ձերբակալումէն յետոյ կ'երթայ Զէյթուն։ Մէկ տարի յետոյ կը վերադառնայ Պոլիս և իր գործօն մասնակցութիւնը կը բերէ Պապ Ալիի ցոյցին։ Ապա կ'անցնի Յունաստան ու Եգիպտոս ուր կ'սպաննէ Թուրք կառավարութեան լրտեսը և կը մեկնի Ամերիկա։

Շուտով կը ձանձրանայ ամերիկեան օտար մթնոլորտի տափակ կեանքէն. կը վերադառնայ Լոնտոն, Փարիզ և 1897-ի Թրքօ—յոյն պատերազմին կը մասնակցի իր 600 կամաւորներով։ Կռիւներու ընթացքին կը գերիավարէ 40 Թուրք պաշտօնեաներ, 1700 զինւոր, 4 թնդանօթ և 150 ձի, որոնք կը յանձնուին Յոյն ընդհանուր հրամանատար՝ զօրավար Վասոսին։ «Կեցցէ' հայ խմբապեսը» բացագանչութիւններով կը դիմաւորուի. կ'ստանայ «Պատւոյ շքանշան» և 50 ոսկի նուէր։

Ռուս—Ճաբոնական պատերազմին ալ կը բերէ իր մաս-

նակցութիւնը, աւելի լայն տարողութեամբ։ Այս բախումներու ընթացքին, Ռուս զինուորը կը նահանջէ. բայց հայ կամաւորները՝ Նշան Միրագեանի ղեկավարութեամբ, կը դիմադրեն և Խազախներու օգնութեամբ կը տանին յաղթանակը։ Այս քաջագործութեան համար զօրավար Քրոփագքին մէկ հերոսական և երկու Ս. Գեորգեան պատուանշաններով կը զարդարէ Միրագցի Նշանին կուրծքը։

Ռուս—Թրքական պատերազմին, Զօր. Անդրանիկի թելադրութեամբ կը մեկնի ռազմադաշտ։ Սակայն խտրական կարգ մը չիլ հաշիւներէն ազդուած, Պաքուէն կ'անցնի Պալը Խանէ, ուր՝ Հնչակեան վեցերորդ կամաւորական գունդի կազմակերպման նախաշտանքներուն մէջ մեծ դեր կ'ունենայ և կը սատարէ անոր յաղթական ելոյթներուն։

Ահաւասիկ Միրագեան քաջատոհմիկ տունէն սերած հերոսի մը դրուագը, որ զարդարուած է երկարապատում մաքառումներու սխրագործութիւններով։

ՄԻՐԱԳԵԱՆՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԷՆ

Միրագեանները երկար ժամանակ ըմբոստ և անկախ Տէրսիմի բարձունքները ապրելով ու միշտ յարաբերութեան մէջ ըլլալով շրջակայ քուրդ աշիրէթներու հետ, ընդհանուր երեւոյթով չէին զանազանուեր Քուրդերէն, իրենց նիստ ու կացով, սովորութիւններով ու տարազով։

Միրագեանները ունեցած են պարզ կեանք մը, նահապետական սովորութիւններով։ Անոնք եղած են սակաւապետ, Տէրսիմցիներու նման։ Իրենց գլխաւոր զբաղումը եղած է խաչնարածութիւնը։ Հազարաւոր այծ և ոչխար պահելով, անոնց կաթովն ու մազովը ապահոված են իրենց ապրուստը և հագուստը։ Միրագցիք տոկուն և քաջ աղամարդիկ ըլլալով, իրենց կիներն ու աղջիկները նոյնպէս չարքաշ և գործունեայ եղած են։ Անոնք՝ ոչխարներու կաթէն իւղ, չորդան պատրաստելէ վերջ, անոնց մազովն ու բուրդովը չինած են նաեւ գոյնզգոյն կարպէտներ (փալաս), քիլիմներ, ճաճիմներ, գուլպաներ։ Միրագցի տանտիկինին պատրաստած մաքուր իւղը շատ յարգի եղած է։ Միրագցի կիները, ի պահանջել հարկին, զէնքի փարած և հերոսաբար կռուած են իրենց ամուսիններու կողքին։

Միրագեանները հողագործութեան և խաղաղ աշխատանքի չեն վարժուած։ Միշտ կռիւով և արկածախնդրութեամբ ապրած են։ Իրենց ծննդավայրէն (Տէր Օվան) Չարսանճագի գիւղե-

ը գաղթելէ յետոյ է որ լծուած են հողագործութեան աշխատանքին։

Միրագեանները, որպէս կռուի և քաջագործութեան սիրահար, ջանացած են միշտ լաւ զէնք, լաւ թուր և լաւ ձի ունենալ։ Միրագեաններու տուները, թէեւ անշուք և գետնափոր, բայց օժտուած են ռազմական դիրքի առաւելութիւններով։ Հեռու գտնուելով հայկական մշակոյթի կեդրոններէն, անոնք մընացած են անուս, տգէտ ու պարզամիտ։

Քրդերէն Գուրմանճ և Զազա լեզուները չափազանց լաւ իւրացնելով մէկտեղ, չեն մոռցած նաև իրենց հայերէն բարբառը։ Քրդական արտաքինի մէջ անոնք ապրեցուցած են հայ աւանդութեանց, սրբութեանց, հաւատքին ու լեզուին մաքուր գանձերը։

Դպրոց, եկեղեցի չեն ունեցած, բայց եղած են ջերմեռանդ հաւատացողներ և աւանդապահներ։ Ս. Ծննդեան և Զատկի տօներուն, շրջակայ քաղաքներէն քահանաներ բերելով խոստովանանք եղած և հաղորդուած են։ Օրհնել տուած են իրենց տունը, աղը, ալիւրը, ջուրը, սերմնցու հատիկները, զէնքերը, նոյնիսկ իրենց կենդանիները, որպէսզի հայ քրիստոնեային տունը յաւէտ օրհնեալ մնայ։

Մկրտութեան, ամուսնութեան կամ մահուան պարագային, Միրագեանները կ'իջնէին Զարսանճագ ու քահանայ մը գտնելով հետերնին կը տանէին կրօնական պարտականութիւնը կատարելու համար։ Առարկող կամ դժկամակող քահանան բռնի կ'առեւանգէին, սակայն շատ յարգանօք կը վարուէին ու խոր հաւատքով կը հետեւէին արարողութեանց։ Զանազան նուէրներ տալով ողջ առողջ իր գիւղը կը վերադարձնէին քահանան։

Հայ եկեղեցիներու, վանքերու, ուխտատեղիներու հանդէպ մեծ հաւատք ունեցած են և շատ անգամներ զինու զօրութեամբ պաշտպանած են զանոնք ոեւէ ոտնձգութեան դէմ։ Հալւորի Ս. Կարապետ վանքը իրենց աչքին լոյսին պէս պահած և հոգ տարած են։

Մինչեւ 1860 թուականները, Միրագեանները անգիտացած են Մեսրոպեան տառերը։ Բայց այդ թուականէն յետոյ երբ Զարսանճագի գիւղերուն մէջ տեղաւորուեցան, շատ Միրագցի տղաք, տեղւոյն գիւղական դպրոցները յաճախեցին և գրել կարդալ սորվեցան։

Միրագցիները մինչեւ վերջ պահեցին իրենց ուրոյն բարբառը որ Զարսանճագի գաւառաբարբառէն կը զատորոշուի քանի մը բաղաձայն գիրերու տարբերութեամբ, ձայնաւորներու

ձեւին կամ կազմութեան տեսակէտով։ Միրագեանները չեն գործածեր հետեւեալ բաղաձայնները, Զ. Ջ. Շ. Ժ.։ Ասոնց փոխարէն կը գործածեն Ց. Չ. Ս. Զ.։ Օրինակ. Չեկաւ=Ցեկաւ, Ջուր=Չուր, Ժամ=Զամ, Շուն=Սուն։

Միրագեաններու ասութիւններէն.—

1.— Տնտե՛ս, հաւասար տե՛ս.
Օր դատաստանին
Ցերթաս սեւերես:

2.— Առա աղկէկ մօր գես աղձիկը.
Ինցու օր կոլրուի, կը բոլրուի
Իր մօր պես կըլլի:
Ամա մի առներ գես մօր աղկէկ աղձիկը
Ինցու օր կոլրուի, կը բոլրուի
Իր մօր պես կըլլի:

3.— Քինարը հայի՛ր՝ կտաւն ա՛ռ.
Մօրը հայի՛ր՝ աղձիկն ա՛ռ:

Միրագեաններու երգերէն.—

ՏՂԱՆ.— Ուսկուց կուգաս յուսիկ-մուսիկ.
Ոտքդ մտնայ վարդի փուսիկ.
Դուն՝ պզտուտիկ, պագդ՝ անուսիկ:
Ուսկուց կուգաս ցիմ իմանայ.
Տարտեդ եղեր իմ տիվանայ.
Պացիկ մը տո՛ւր մարդ ցիմանայ:
Ուսկուց կուգաս վարի եզուն.
Կօզ մի խավող փրցուր քոքուն.
Պացիկ մը տո՛ւր, պապուտ հոգուն:

ԱՂՋԻԿԸ.— Մրզրայ լառուն ես կուգամ.
Քրտներ իմ ու կուլամ.
Ո՞ւր կերթաս աղեկ եարբս
Պագ մի ցե երկուք կուտամ:
Սիլա-փուսաթ փեծկըլտայ,
Տեսե՛ք եարս ուր կերթայ.
Նոր ծլած պեխերին մառնիմ
Իմ թոլ սրտիս ուզ կուտայ:
Լուսընկայ գիսեր դուրս ելայ.
Մուզուրն անուս կը ցոլայ.
Կրցոլայ վրր մեծն սարին.
Սաս բարեւ իմ աղկէկ եարին:

ՏՂԱՆ.— Ասնան գիսեր հովն անուս.
Եար սեւուլիկ պագն անուս:

ԱՂՋԻԿԸ.— Ելայ գացի մեծն լառը
Եսեւս եկաւ իմ եարը,
Ինցու եկար աս լառը
Պոլէ ցըլլէի էու եարը:

ՏՂԱՆ.— Կարմիր վարդ ես ծաղկանց մէց
Ու բուսեր ես մէսին մէց:
Ես իմ եարը կը ծանցնամ
Տասը հազար մարդու մէց:
Մարիամ ցասըր է զարկեր
Մըզուրա լառները,
Մէկ դի սիւրին կարծեր
Մէկ դի գառները:
Մարիամ թոնիր է վառեր,
Տընակը մուխ է,
Երեսը՝ մալիւլ,
Ացերը՝ թուխ է:
Մի՛ լար, Մարիամ, լի՛ լար,
Ացերդ կաւրի.
Քեզ պզտիկ կարգողին
Տընակն աւրի:

Միրագեանները, ինչպէս յիշեցինք, կռուի մէջ եղած են յանդուգն, հնարամիտ և ճկուն, միեւնոյն ատեն՝ միամիտ և պարզ։ Իրենց միամտութեան վրայ Չարսանճագցիները յօրինած են բազմաթիւ առակներ և առասպելներ։ Միրագցի մը ըսած է. «Քիզի օր ըսեմ, մեծ պահէր եկաւ մէկ ծօթը գարուն էր մէկ ծօթը ասուն էր. ըս տարի եկաւ, երես ցի տուաք, գնրց, ալ ցեկաւ:»

Միրագեաններու բնակած տեղերը եկեղեցի և քահանայ չկային։ Չարսանճագի գիւղերէն քահանայ մը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Տէրսիմ, Միրագեաններու տունները օրհնելու։ Ճամբան կը հանդիպի Միրագցիի մը որ տավար *կ'արածէր։ Այս վերջինը կը հարցնէ քահանային.*

— Տեր պապա, ո՞ւր կերթըս:

— Զատիկ է, կ'երթամ սրբութիւն պտէ տամ:

— Ցէ, տերտեր կայնի, բան տի ըսեմ, օր գրցիր մեր տունը, մեր տղին սրբութիւն տուր. օր ես ցի գամ նը, կը լընըս ցանախը, գոցիկ դգալը կը ձգես մէցը ես կուգամ կուտիմ:

Օր մը, Միրագցի մը Բերրի կուգայ և Կիրակի օրը Եկեղեցի կ'երթայ առաջին անգամ ըլլալով։ Պատարագի ատեն երբ «ողջոյն տուք միմեանց» կ'երգուի ու ժողովուրդը զիրար կ'ողջունէ, մեր Միրագցին եկեղեցին ձգելով կը փախչի և իրեններուն կը պատմէ հետեւեալը.—

— Ըն խրտի հայա օր կը գրծկին - կելլըն ու իրարու փէծ կը խածնէն, փոտը առայ ու փախայ։

Մտիկ ընող Միրագցի մը կը պատասխանէ.

— Ցէ, բտոր պաստում պատարագ կրսեն, ըս մօրուքը երեք հեղ է տեսեր։

Այս տեսակ բազմաթիւ առասպելներ կան Միրագեաններու մասին։ Միամտութեան բաժինը՝ անոնց, իսկ խորամանկութեան մասը՝ Բերրիցիներուն վերագրուած է միշտ։

Միրագեանները շատ սրտամօտիկ եղած են Զարսանճագի հայերուն։ Առեւտրական և արհեստաւոր Բերրիցի Հայերուն շատ անգամ առաջնորդ եղած են Տէրսիմի մէջ շրջագայելու ժամանակ։ Բերրիցիներն ալ փոխադարձաբար սիրով ընդունած և հիւրասիրած են Միրագեանները, երբ գործի համար անոնք քաղաք իջան են։

ՀԱՅ ՎԱՆՔԵՐ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Տէրսիմի Խորհրդաւոր լեռնաշխարհին մէջ հայ վանքերու և եկեղեցիներու բազմաթիւ աւերակներ գոյութիւն ունին։ Տուժիկ պապայի Ս. Սարգիս Եկեղեցին, որ Ս. Արիստագէսի կողմէ շինուած է, իր հնութեամբը կ'ապացուցանէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հաւատքի փարոսը այս բարձրաբերձ ու անառիկ լերան կատարէն լուսաւորած է ամբողջ Տէրսիմն ու Զարսանճագը։

Տուժիկի արեւելքը կը գտնուի Խրզրլ—Քիլիսէ գիւղաքաղաքը (կարմիր եկեղեցի) որ համանուն վանքին անունով կոչուած է և նոյնքան հնութիւն ունի։ Խրզրլ - Քիլիսէին հիւսիսային կողմը, լերան կողին վրայ, կը վերապրի տակաւին կիսակործան եկեղեցի մը։ Երզնկայէն մինչեւ Խօզաթ երկարող այս լեռներու գագաթներն ու լանջերը դրոշմուած են դարերու աւերին ու թալանին դիմացող հայկական հաւատքի կնիքով։ Կոտրած խաչքար մը, փշրուած տաճար մը, արեւելեան կողմն աշխարհին կանգուն մնացած սրբատաշ պատ մը, մաշած արձանագրութիւնով տապանաքար մը մեզի կը զրուցեն այդ երկնասլաց լեռներուն ու անդնդախոր ձորերուն իրաւատէր հայութեան փառայեղ անցեալը։ Այդ վանքերն ու եկեղեցիները կերտող, տաճար-

նները չէնցնող հայութիւնէն մաս մը, ժամանակի ընթացքին, հեռացած է իր սեփական միջավայրէն, քրդական ցեղերու նեխուժումին հետեւանքով։ Ուրիշ հատուած մըն ալ կառչած է այդ անառիկ լեռներուն, բայց դժբախտաբար կորնցուցած՝ իր հայկականութիւնը։

Բազմաթիւ խօսուն փաստեր կան ապացուցանելու համար, որ Տէրսիմի անկախ չրջանին մէջ ապրող քուրդ ցեղերէն ոմանք թէեւ քրդացած հայեր են, բայց իրենց հաւատքը մնացած է անխորտակ, մեր աւերակ եկեղեցիներուն եւ ուխտատեղիներուն նկատմամբ։ Վանդի ամէն անապանգին, սպառնալիքի ամէն խորշակին, իրենց արեան գնով անոնք պաշտպանած են հայկական սրբավայրերը։

Մեր հնադարեան վանքերը, եկեղեցիները, նոյնիսկ ասոնց աւերակները մէյ մէկ ուխտատեղի դարձած են ամբողջ Տէրսիմի Քուրդերուն. անոնք չատ խոր հաւատքով ու երկիւղածութեամբ մատաղ մորթած, մոմ վառած, խունկ ծխած, երկրպագած ու ծնկաչոք յարաչացած են դէպի հայկական հաւատքի կոթողները։

Այս հաւատացեալ բայց Քրզբլպաշ Քուրդերը վերջին ծայր պաշտպանած գտնուած և ոչ ոքի յայտնած են այն աւանդութիւնները որոնք կապ ունին այս վանքերուն հետ։

Գուրէչանի Սէյիտները չատ խստասրտած են որ իրենք հայկական ծագում ունեցած են և իրենց քով պահուած կան մատեաններ և Աւետարաններ։ «Տերսիմ ճանապարհորդութիւն» գրքին մէջ գրուած է. «Ուզեւորութեանս միջոցին, երբ ականատես Սէյիտի մը մօտ հիւր էի, կը հետաքրքրուէի նոցա աւանդութիւններով և մանաւանդ ցեղային ծագման խնդրով, Սէյիտը պատմեց.— Մեճ տարակոյս չունիճ որ մեր նախնիքը հայեր եղած են։ Ապացոյց շատ կայ։ Պապս կը պատմեր որ իր մեծ պապու հօրեղբայրը՝ Հալուորու Ս. Կարապետ վանքին երբեմնի վանահայրը եղած է, որմէ մնացած հանի մը գրեր ունիճ միճչեւ մեր ձեռքը հասած, որոնք՝ որպես արբութիւններ կամ նուիրական ժառանգութիւններ սրտոց սրտի կը մնան։ Սէյիտը՝ որպէս հաստատուն ապացոյց իր խօսքերուն, ցոյց տուաւ ինձ քանի մը կտոր մագաղաթեայ քրքրուած գրչագիր գրքեր, որոնց մէջ կար ի միջի այլոց Աւետարան մը տոհմագիր յիշատակարանով հանդերձ։ Որչափ աշխատեցայ այդ աւետարանը գնել կամ ինչ որ ուզէ փոխարինել բայց անօգուտ եղաւ։ Սէյիտը պատասխանեց.— Սուրբ ո՛չ կը ծախուի եւ ո՛չ ալ նուէր կը տրուի։ Սոյն յիշատակարանը ուզեցի արտագրել, բայց Սէյիտը չի թողուց...»

Տուժիկի քառասուն խորանով Ս. Սարգիս *եկեղեցին*, Խըզըլ Քիլիսէ *և Հալւորի* Ս. Կարապետ *վանքը, այս երեք սրբատեղիները կանգուն էին մինչեւ մեր տարագրութիւնը։*

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԸ

Տուժիկ լերան դիմաց, դէպի հարաւային կողմը, իր զօրութեամբը անսասան մնացած Հալւորի (Ալեւորի) Ս. Կարապետ վանքը, Տէր-սիմցիներու ամենամեծ ուխտատեղին եղած է։ Գարեգին Եպսկ. Սրուանձտեանց կը գրէ.

«Գաւառիս բազմաթիւ վանքերէն մի միայն Հալւորիկի Ս. Կարապետ վանքը ողջ է։ Բերրիէն տասնըութը ժամ հեռու է դէպի Էրզնկա, մօտ է նաև Չմշկածագին, շրջապատեալ՝ Քուրդերով ու անտառներով. տուն մը հայ կայ բնակեալ վանքին մէջ երկար ժամանակէ ի վեր, որոնք թէ՛ կը մշակեն վանքին հողերը և թէ՛ որդոց որդի իրենցմէ վարդապետ մը կամ քահանայ մը վանահայրութիւն կ՛ընէ. մեր օրով Տէր Պօղոս Քահանան էր, որուն գերդաստանը կը բաղկանար 65 *անձերէ։*

«Վանքին աղան կամ տէրն էր Սէյիտ Իպրահիմ, որուն ցեղին՝ վանքը ամէն տարի կուտայ 50 *քիլա ցորեն (քիլան՝* 100 *օխայ է)։*

«Երկանի կամ Երկան ընկոյզի Ս. Կարապետ վանքը ալ աւելի հոյակապ ու մեծագործ շէնք է, բայց քանի մը մասերը քայքայուած։ Ունի ընտիր ճարտարապետութիւն, որուն ձեւն ու քանդակները Եւրոպացի ուղեւորաց իսկ հիացում պատճառեր են և ոմանք օրինակած են։ Վանքը չինուած է Հայոց Ն. Ի. Գ. թուին։

«Տաճարն Ս. Աստուածածնի անունով է, որուն դրան ճակտին վրայէն օրինակուած է հետեւեալը զոր առաջնորդէն ստացայ. — «Այս է Խորան Մօր Տեառն, յորմէ ծնաւ Յիսուս Քրիստոս ի յայրն Բեթղեհեմ. յորովայնի հանեցաւ եւ ի արտին բնակեցաւ, եւ Ս. Հոգին հովանացաւ. աղաչեմ զքեզ Ս. Աստուածածին, բարեխօսեա վասն ծառայի քո մեծ մխիթարես զորդիդ քոյ Աստուած մեր դաւանելոյ:

«Եմ ի թիւ...ման...գանձէ...թշնամոյն որ առաքեալք մեր նահատակեցան Քրիստոս վասն քոյ Ս. Ծննդեանդ և զկնի զխորանս չինեցի ի թվին Ն. Ի. Գ.» (Թորոս Աղբար, *Բ. հատոր, էջ* 154)։

ՀԱԼԻՈՐԻ ՎԱՆՔԸ*

«Հալւորին, Մնձուր գետի ալ ափին վրայ, փոքրիկ հովտի մը մէջ հաստատուած 55-60 տուներէ բազկացած հայ–քրդական գիւղ մըն էր, չրջապատուած՝ անտառապատ բարձր լեռներով, ընկուզենիներով ու զանազան պտղատու ծառերով։ Գիւղին արեւելեան կողմը, փոքրիկ բայց խնամքով մշակուած դաշտագետին մը կար, որու մէջ ցորենը դեռ նոր սկսած էր աճիլ և կանոնաւոր հասկեր տալ, մինչդեռ դաշտային կողմերը վաղուց հնձուած էր ցանքը։ Գիւղի տուներն ու փողոցները, տեղւոյն կիսավայրենի ժողովրդին հետ բազդատած՝ բաւական մաքուր ու ճաշակաւոր էին։ Բոլոր բնակիչներն ալ (այր թէ կին) գործունեայ և աշխատասէր մարդիկ կ'երեւէին. ինչ որ լեռնաբնակ ժողովուրդի մը համար հազուագիւտ է։

«Հալւորի գիւղէն մեր ճանապարհը չարունակեցինք դէպի Ս. Կարապետ վանքը։ Գիւղէն քառորդ ժամ ճանապարհորդեցինք դէպի հիւսիս և հասանք Մնձուրի գետին եզերքը, ուրկէ կը սկսէր ահռելի ձոր մը և կը չարունակուէր մինչեւ վանքը, 3 ժամ տեւողութեամբ։ Ձորի մէջէն սոսկալի կատաղութեամբ կը հոսէր Մնձուրը, որուն երկու կողմերը կը բարձրանային կոյս անտառներով պճնուած երկու բարձրաբերձ լեռնագօտիներ, որպէս չարունակութիւնը Տուժիկ Պապա և Ղուռնի Պապա լեռներուն։ Ձորին ծայրը գրեթէ կը վերջանային այս լեռները։ Հոն, երկու մեծ ապիւրներ, ճիշտ դէմ դիմաց, միօրինակ ժայռերու լայն ճեղքերէն դէպի վեր կը պոռթկային անդադրէն, և, իրարու առջեւ խոնարհելու էջքով կամար կը կազմէին ու կը կորսուէին Մնձուրի մէջ, սպիտակ փրփուրներու յորձանուտէ մը յետոյ։ Մինչդեռ Մնձուր գետը, իր կատաղութիւնը մեղմացնելով այդ խելայեղ ապիւրներուն առջեւ, հեզիկ ու հանդարտ դէպի վար կը հոսէր, ալեփառայ հունով։ Տեսարանը վայրագ գեղեցկութիւն մ'ունէր, հրապուրիչ ու առինքնող։

«Համբարձումին (Միրապցի ճանապարհացոյցը) հարցուցի այն ապիւրի անունն ու նշանակութիւնը։ Ան պատասխանեց.—Խուրպան բլլիմ ես անոնց զօրին զօրացը. ցաղա (երախայ) ցուցեցող մարդն օր խըմո ասկուց կուզալնայ, կը խլավնայ ու տղա կը բերո... աղջիկ ու տղայ արբանոցներ են ասոնք։

«Բարձրացանք դէպի լերան գառիվերը, 450–500 ոտք բարձրութեամբ։ Վանք առաջնորդող ճանապարհը մասնաւոր չինուած է մէկ թիզ լայնութիւն ունեցող աստիճաններով ո-

(*) Տէրսիմ, Անդրանիկ, 1900, Թիֆլիս։

րոնք փորուած են ժայռերուն քարերը կոտրտելով։ Համբարձումի համաձայն ԱԾԱԼ ՊԷՍԻԿԻ (Էճել Պէշիկի = Մահուան ororng) կը կոչուէր այս ճամբան ուրկէ կը յառաջանայինք քայլ առ քայլ, խարխափելով։ Ճանապարհը չափազանց վտանգաւոր և միանգամայն խիստ դժուարագնաց էր։ Անկարելի էր աչքերը չեղել ճանապարհի վրայէն, որովհետեւ ամէն քայլափոխին գետին մէջ գլորուելու զարհուրելի վտանգը կ'սպառնար։

«Հալւորի Ս. Կարապետ եկեղեցին տանող միակ ճանապարհն էր ասիկա։ Երեկոյ էր արդէն երբ վանք հասանք։ 25–30 հայ և քուրդ տուներ կային բոլորտիքը։ Վանքը հաստատուած էր Մնձուրի աջ ափէն բաւական վեր, փոքրածաւալ բայց մշակուած գեղեցիկ լեռնալանջի մը վրայ, ուր կը վերջանար մութ ու մռայլ ձորը, իր դիմացը ունենալով Տուժիկ Պապան։ Պարզըւած համայնապատկերը խիստ գեղեցիկ և զմայլելի էր։ Անոր չորս կողմերէն կը բարձրանային կանաչազարդ լեռներ, որոնց ծաղկաւէտ կողերուն վրայ կը նշմարուէին գիւղեր և զանազան հիւղաւաններ։

«Ամենուրեք, լեռներէն վար կը հոսէին փոքրիկ առուներ, որոնք երբեմն բարձր ժայռերէն վար կը գահավիժէին փոքր ջրվէժներ կազմելով և որոնց բիւրեղեայ լեզուակներուն անուշ կլկլուքներն ու խոխոջիւնները կը դիւթէին և կը գերէին դիտողի սիրտն ու հոգին։ Այս հրաշալի բնութեան մէջ, վանքը՝ իր ճարտարապետական գեղակերտ կաթողիկէով, կը խոկար կարծես սիգապանծ վեհութեամբ մը և լռելեան կ'ունկընդրէր գեղգեղանքը թռչուններուն, որոնք՝ իր կամարներուն տակ որոտացող հոգեւորականներու հոգեզմայլ շարականներու փոխան, հեռաւոր հորիզոններէն ճլվլոցներ կը հաղորդէին իրեն։

«Մտանք վանքը շրջապատող գիւղը՝ ԹՈՐՈՒՏ, որ յաճախ վանքի անունով կը ճանչցուի։ Մի քանի նեղ փողոցներէ անցնելով, հասանք վանքի արտաքին դուռը։ Մտանք այդ հոյակապ ու կամարաձեւ դռնէն ներս։ Քանի մը քայլ հեռաւորութեան վրայ էր անտառապատ բարձր լեռ մը, Խօզաթի և վանքի մէջտեղը։ Ճիշդ վանքին հանդիպակաց կողմը կը տեսնուէր ոսկիի հռչակաւոր հանքը։ Անցանք ծածկ գաւիթը, աջ կողմը ձգելով վանքին գոմն ու մարագը։ Փայտէ սանդուխներէն վեր բարձրանալով հասանք վանահօր սենեակը։

«Այն խուցը, որուն մէջ կը բնակէր վանահայր Տ. Պօղոս քահանան, մեծկակ սենեակ մըն էր, երեք չորս խոշոր լուսամուտներով, որոնք բացուած են Մնձուրի և դէպի վանք բերող ճանապարհի վրայ։ Սենեակը կահաւորուած էր արեւելեան ճա-

չակով, զարդարուած՝ գեղեցիկ գորգերով ու նաչխուն քէչէ-
ներով։ Սենեակին վերեւի կողմը չինուած էր գեղաքանդակ,
քարակերտ օճախ մը, որուն մէջ կը ճարճատէին կաղնիի սէգ
կոճղերը։ Անոր երկու կողմերը կային զոյգ դարակներ, ուր
խառնի խուռն դիզուած կ'երեւէին հին և նոր կողքերով գիր-
քեր։ Պատերէն կախուած էր ամենէն ընտիր զէնքերու հա-
ւաքածոյ մը, որուն ոսկիէ և արծաթէ զարդերը՝ բոցերու լոյ-
սին տակ, կը շողշողային ու կը շլացնէին դիտող աչքերը։

«Սենեակին մէջ, մատղաշ երեւոյթով կը ճեմէր միջահա-
սակ, գիրուկ, թխադէմ և միջին տարիքով պատկառելի մէկը,
որուն սեւ ու երկար մետաքսանման գիսակները՝ փառահեղ
մօրուքին հետ, կը հասնէին մէջքը։ Ան հագած էր լեռնականի
տարազ և զինուած էր տարճանակով ու արծաթապատ փոքրիկ
դաշոյնով։ Առանց չուրջը նայելու, երբեմն պեխերը ոլորելով,
երբեմն ալ մօրուքը շոյելով, հանդարտօրէն կը ճեմէր Տէր Պօ-
ղոս քահանան, Ս. կարապետի վանահայրը։

«Շաբաթ երեկոյ էր։ Եկեղեցի պիտի երթայինք։ Վանահօր
առաջնորդութեամբ իջանք բակը, ուրկէ փայտէ սանդուխնե-
րու տակէն քանի մը նեղ ու մութ անցքեր կարելով հասանք
վերջապէս եկեղեցւոյ ներսի դուռը։ Վանահօր մեծ եղբայրնե-
րէն Աւագը (ինքը երիցպապն էր), որ ժամկոչի պաշտօն կը
վարէր, երկաթեայ հաստ բանալիով մը բացաւ դուռը։ Ներս
մտանք։ Եկեղեցին ունէր մեծ նախասենեակ մը, ուր ժա-
մերգութիւնը կը կատարուէր լուր օրերուն և հասարակ կիրա-
կիներուն, իսկ ծննդական պատարագի արարողութիւնը տեղի
կ'ունենար մայր տաճարին մէջ, որ նախասենեակի հետեւի կող-
մը կը մնար, փոքրիկ քարաշէն դուռով մը, ուսկից ներս մը-
տանք։ Եկեղեցին փոքր էր. ունէր զարդարուած խորան մը,
հիւսիսային կողմը չինուած (թերեւս արեւելք կարծելով)։ Տա-
ճարին մէջ խառն ի խուռն չարուած էին արծաթէ և ոսկիէ
խաչեր, սկիհներ, աշտանակներ, Սրբութեան տուփեր, մա-
սունքներ եւայլն։

«Խորանին մէկ կողմէն կը բացուէր միջակ պահարան մը,
ուր անկարգ կերպով թխմուած էին զանազան ձեռագիրներ,
մագաղաթի կամ թուղթի վրայ գրուած։ Վերջապէս վանքը
կարծուածէն աւելի հարուստ էր հին ձեռագիրներով, ոսկիէ ու
արծաթէ իրեղէններով։

«Ժամկոչը, միանգամայն սրբացուի պաշտօն ալ կը կա-
տարէր. թէեւ գիրկապ ընելով հազիւ կը կարողանար քերական
մը կարդալ։ Համբերութիւն պէտք էր մարդ ընելու համար ա-

նոր երգած «Լոյս Զուարթ»ը, լեռնական սիրացուի սեռելի ձայնով ու անճառնի եղանակով, բոլորովին յարմարցուած՝ Տէրսիմցիի Լաիոիկի-ի եղանակին։ Ան երգից նաև մէկ-երկու չաբական, որոնց բառերէն չատերը յարմարցուած էին սեղական բարբառին, իսկ եղանակն ալ՝ լեռնականի ճաշակին։ Տէրտէրը կարդաց Աւետարանը։ Ան ալ, չատ մը սեղիր, ամբողջ նախադասութիւններ բացը կը ձգէր ու յաճախ կանգ կ'առնէր երկար բառերու վրայ, մինչեւ որ գիրկապ ընելով կարենար արտասանել։

«Ժամերգութիւնը վերջացաւ։ Տասը րոպէի մէջ, ազօթեցինք ու դուրս ելանք։ Երբ վերադարձանք վանահօր սենեակը, հարցուցի անոր թէ ո՞ւր սեղ ուսեր է և ո՞րմէ քահանայ ձեռնադրուեր է։ Ահա պատասխանը.— Երբ ես փոքրիկ ազայ մըն էի, այս վանքն ունէր հարուստ միաբանութիւն։ Այսօրուայ կը նստէր Արքեպիսկոպոս, որ իր ձեռքին տակ ունէր երեք—չորս եպիսկոպոս, տասը—տասներկու վարդապետ և վեց-եօթը սարկաւագ ու սիրացու։ Ես կարդալ գրել սորվեցայ անոնց մօտ։ Բայց երբ ժամանակի ընթացքին այդ միաբանութիւնը վերացաւ, այսինքն ոմանք մեռան, ոմանք հեռացան առանց նոր յաջորդներու, վանքը մնաց անտէր ու անխնամ։ Անոնց մնացորդներէն վարդապետ մը միայն կար, որ կը կառավարէր վանքն ու ժողովուրդը։ Բայց ասկէ 14—15 տարի առաջ ան ալ վախճանեցաւ ու վանքը մնաց բոլորովին թափուր։ Վախճանեալ վարդապետը ունէր եղբայր մը, որուն՝ օրէնքով, կը վիճակուէր վանահայրութիւնը։ Դժբախտաբար քիչ մը տգուշ ըլլալուն համար, անյարմար էր և չէր կրնար վարդապետ կամ քահանայ ձեռնադրուիլ։

«Ժողովուրդը դիս ընտրեց և ուղարկեց Խարբերդ, որպէսզի Յակոբոս եպիսկոպոս ձգնաւարհանէն քահանայ ձեռնադրեմ, քանի որ արդէն ամուսնացած էի և կինս ալ կենդանի էր։ Երբ ես մեռնիմ, վանահայրութիւնը ինքնաբերաբար կը վիճակուի իմ կրտսեր եղբօրս, որ այժմ ժամկոչ և սիրացու է։ Անկէ առաջ ուսեալ մէկը չունինք, որ կարենայ ինձ յաջորդել։

«Վանքը մեծ նշանակութիւն ունի Տէրսիմցի Հայերուն և Գըզըլպաշներուն համար։ Վանքին նախկին չքեղութիւնն ու հարուստ միաբանութիւնը անսահման մեծ ազդեցութիւն կ'ընէին լեռնականներու վրայ, գօրացնելով անոնց հաւատքն ու Աստուած և ամրապնդելով անոնց սիրտն ու հոգին դէպի Հայոց սրբատեղին։ Հակառակ նախքին չքեղութեան չքացումին,

վանքը կը շարունակէ պահել իր մեծ ազդեցութիւնը Տէրսիմի մէջ, նախորդ փայլուն շրջաններու տարողութեամբ։

«Հալւորի Ս. Կարապետը ամենուն համար է, իսկ բոլորը՝ անոր համար։ Ամէնքն ալ (Հայ և Քուրդ) հաւասարապէս կը պաշտեն զայն և տարին մէկ երկու հեղ, մեծագին նուէրներով ու զոհերով ուխտի կուգան Տէրսիմի ամէն կողմերէն։ Ամէն ոք երդում կ'ընէ վանքին վրայ, և այդ երդումը աւելի մեծ նշանակութիւն ունի քան Աստուծոյ անունով կատարուածը, որովհետեւ անոնք երբեմն տեսեր են այնպիսի հրաշքներ, որոնք կը հաստատեն թէ թերահաւատներ կամ անհաւատներ պատժըւած են կուրութեամբ, համրութեամբ, խուլութեամբ և նոյնիսկ ընդհանուր անդամալուծութեամբ։

«Երբ ես վանքի նկատմամբ զանազան հարցերով կը հետաքրքրուէի, վանահայրը պատմեց հետաքրքրական դրուագ մը.— Երբ դեռ նորընծայ էի, առտուն կանուխ եկեղեցի գացի աղօթելու։ Ի՞նչ տեսնեմ, Աստուած իմ, եկեղեցին կողոպտուած, լուսամուտներու վանդակները խորտակուած են և ամէն բան ցիր ու ցան եղած։ Սարսափի ճիչ մը արձակեցի դուրս վազելով որպէսզի օգնութեան կանչեմ եղբայրներս, գողերը բռնելու համար։ Տակաւին եկեղեցւոյ դռնէն դուրս չելած, յանկարծ քթիս ու բերնիս վրայ ինկայ գետին։ Ուզեցի ելլել, բայց տեսայ որ ոտքերուս տակ մարդկային մարմին մը կը գալարուի։ Շօշափեցի զայն և տեսայ որ շալակաւորուած մարդ մըն է՝ տաճարը կողոպտողը։ Ով ըլլալը հարցուցի, սակայն պատասխան չստացայ։ Ոտքի կանգնելու հրահանգ տուի, բայց ան մնաց անշարժ ու անձայն, որովհետեւ կատարեալ անդամալոյծ և համր դարձած էր։ Եղբայրներս եկան, ճրագ բերին ու լուսաւորեցին։ Լոյս աչքով դիտեցինք եկեղեցւոյ մութ անկիւնները և տեսանք, որ չորս—հինգ Քուրդեր, նոյնպէս շալակաւորուած, ինկած էին դէս ու դէն. բոլորովին անշարժ, արձանաձած էին կարծես։ Եղբայրներս դուրս վազեցին և տեսան այնտեղ, եկեղեցւոյ խորտակուած լուսամուտներուն առջեւ, փրփրած բերաններով ու բոլորովին անդամալոյծ եղած Քուրդեր, որ դիւահարներու նման գետին ինկած էին, եկեղեցւոյ պատերուն տակ։ Բռնեցինք բոլորը ու ներս բերինք։ Վար առինք շալակները զոր լեցուցած էին եկեղեցւոյ ոսկի—արծաթ զարդերով։ Ոչինչ ըրինք գողերուն։ Կանչեցինք անոնց ընդհանուր Սէյիտը, որ վանքէն ոչ շատ հեռու տուն ունէր։ Եկաւ կրօնապետը, եկան նաեւ անհամար Քուրդեր և ականատես եղան մեր Ս. Կարապետի հրաշալի զօրութեան։ Եւ երբ բոլորը մէ-

կէն տեսան այդ գողերուն պատժուիլը, ծունր դրին տաճարին առջեւ, ամենայն խոհեմութեամբ աղօթեցին, որ Ս. Կարապետը՝ գողերուն պատճառով, իրենց ալ վրէժխնդիր չըլլայ։ Կրօնապետը ի վերջոյ համբուրեց ձեռքերս, առքերս, խոստովանելով միանգամայն մեր սուրբին ճշմարտութիւնը. խնդրեց որ բարեհաճիմ աղօթել գողերուն վրայ և բարեխօս ըլլամ Ս. Կարապետին, որ դիմայ Տէրսիմցիներուն ու ազատէ գողերը իրենց կապանքներէն։ Բոլորը մէկէն երաչխաւորեցին որ ուրիշ անգամ այդպէս չեն թերահաւատիր. խոստացան նաեւ չատ մատաղներ մորթել վանքին չէմքին վրայ, գողերու մեղքերուն քաւութիւն և թողութիւն խնդրելու համար։

«Յուզած ըլլիմ ես Ս. Կարապետի զօրաց զօրքին—չարունակից վանահայրը՝ վերջապէս աղօթեցի ու մէկ երկու գլուխ Ս. Աստուածամօր կարդացի գողերուն վրայ, որմէ յետոյ, Աստուծոյ կարող զօրութեամբը անոնք բժշկուեցան։ Միայն ալ ձեռքի մատներէն մէկ երկուքը մնացին թմրած, որպէսզի (թերեւս) երթան և ցոյց տան բոլոր թերահաւատներուն մեր վանքի անաւատ զօրութիւնը։ Բժշկուելէ յետոյ, անոնք բոլորին պատմեցին թէ ինչպէս Պօզ Ձիաւոր Ս. Կարապետը, երբ ամբողջ ոսկիներն ու արծաթները չալկած դուրս կըլլալու կը պատրաստըէին, սպառազինուած նետս մատաւ և իրենց բոլորին այնտեղ կապեց, կաշկանդեց ու ձգեց այս ու այն կողմ։

«Անոնք ուխտ ըրին, որ տարին մէկ երկու հեղ վանքը գան և մէկ-երկու կով ու ոչխար մատաղ ընեն Ս. Կարապետին։ Երդում ըրին նաեւ, որ այնուհետեւ, ոչ միայն Հայոց Սուրբերուն, այլ ամենայնիսին Հայուն իսկ չպիտի դպին։ Անոնց կրօնապետը, լսելով այս հրաշագործութիւնները և տեսնելով անոնց բժշկուիլը մեր Ս. Աստուածամօր զօրութեամբը, թէեւ հայ չդարձաւ բայց հաւատաց հայու հաւատին. անմիջապէս մէկ երկու կով մատաղ ըրաւ Ս. Կարապետին և պանագան նուէրներ տուաւ եկեղեցիին։ Քուրդերը այնքան հաւատաք ունին մեր Սուրբերու վրայ, որքան չունին բուն իսկ Հայերը»։

Այս դրուագը կը ցուցաբերէ Տէրսիմցիներու հաւատքին մակարդակը։ Անոնք կը հաւատան ոչ միայն վանքին ու Հայոց Սուրբերուն, այլ նաեւ կը պաշտեն վանահօրը, որովհետեւ ան ԴՐԵԼ ՈՒ ԿԱՐԴԱԼ ԳԻՏԷ և կրնայ հակառակ պարագային, մէկ—երկու տող մրտնելով ամբողջ Քուրդերը կամ գոնէ վանքին հակառակողները ԱՆԲԱՆ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ ԴԱՐՁՆԵԼ, կամ ՔԱՐԻ ՈՒ ՀՈՂԻ վերածել գոնանք։

Քուրդերու համաձայն, վանահայրը Աստուծոյ մարդն է.

ամէն անգամ Աստուծոյ հետ կը խօսի, կարող է ամէն բան ընել։ Այսպէս, երբ ազնիկ ցեղապետ մը, որ ունի 14—20 հազար գինուորներէ բաղկացած բանակ մը, Հալէորի վանքն ուխտի կուգայ, բոլոր ծիսակատարութիւններէ յետոյ հարկադրուած է համբուրել վանահօր նախ՝ փէշերը և ապա՝ անոր ուսերը, ոտքի վրայ կանգնած մնալով, մինչեւ որ Աստուծոյ մարդը (վանահայրը) բարհաճի տեղ մը ցոյց տալ իրեն, որպէսզի նստի։

Ահա թէ ինչ նշանակութիւն ունի Հալէորի վանքը Տէրսիմցիներու համար։

Վանահայրը պատմեց ուրիշ դէպք մըն ալ, որ տեղի ունեցեր է 4—5 տարի առաջ, այսինքն՝ 1880 թուականին։

«Խօզաթի թուրք կառավարութեան պաշտօնէութեան մէջ գրոյց կը չրջի թէ Հալէորի վանքին մէջ կարգ մը ապատամբներ կան, որոնք՝ վանքին ոսկի հանքը չահագործելով, զէնք ու ռազմամթերք կը հայթայթեն Տէրսիմի, չրջակայ թրքական գաւառները արշաւելու համար։

«Տեղւոյն Միւթէսարըֆ Փաշան կը հրամայէ գինուորական հազարապետի մը որպէսզի վաշտ մը զօրք առնելով խուզարկութեան ենթարկէ վանքը։ Բայց որովհետեւ հազարապետը անտեղեակ է տեղւոյն դիրքին ու ճամբաներուն, Զէյնոյի տղայ անունով Խօզաթաքնակ քուրդ ցեղապետ մը կ'ընտրէ որպէս առաջնորդ։ Առաւն ճամբայ կ'ելլեն Խօզաթէն դէպի Հալէորի վանքը։ Հակառակ անոր որ վեց ժամուայ ճանապարհ մըն է միայն, անոնք կը կորսնցնեն ուղղութիւնը և կը խրուին անթափանցելի անտառի ցանցերուն մէջ, ուր կը թափառին ամբողջ գիշերը, մոլորեալ ճամբորդներու պէս։ Արեւածագին միայն կը հասնին դիմացի լեռը որուն առջեւը կը գտնուի վանքը։ Արագ արագ կ'ակսին իջնել զառիվարը։

«Հասկնալու համար այս բազմութեան ինքնութիւնը, պաշտօն առի հրթօրս որ դուրս գայ վանքէն առաւգիլու համար թէ որոնք են լեռնէն իջնողները։ Երբայրս դեռ վանքէն դուրս չելած տեղացի Քուրդերը զէն ի ձեռին դուրս թափուեցան առնէն, դիմաւորելու համար վանքի ուղղութեամբ յառաջացող գինուորները։

«Կարծելով որ օսմանեան կառավարութիւնը դարձեալ առնակնկալ կերպով կը պաշարէ Տէրսիմը, ինչպէս միշտ սովոր է, Քուրդերը սկսան «Հաւա՜ր, հա, հաւա՜ր» պոռալ։ Անազանգի բացագանչութիւնները լսող իրենց գրացի ցեղակիցները բոլորովին ապատազինուած, գունդ առ գունդ հաւաքուեցան այստեղ։

Աւելի հեռուներէն լսուեցան զէնքի պայթիւններ։ Այլ ցեղապետներու նշանն էր ասիկա, հասկցնելու համար թէ ճամբայ ելած են արդէն և պատրաստ են շուտով օգնութեան հասնիլ։

«Վերջապէս զօրքերն իջան վար, բայց Քուրդերը մարդկային պատուար մը կազմեցին անոնց առջեւ և հարցուցին.— Ո՞վ էք, ի՞նչու եկեր էք եւ ի՞նչ կ'ուզէք։ Հազարապետը, բոլորովին այլայլած կերպարանքով, ամենայն մեղմութեամբ հետեւեալ պատճառաբանութիւնը ներկայացուց.— Հիւանդ էի, ուխտ ըրի Հալւորու Ս. Կարապետին ոտքը գալու, բայց երկար ժամանակ ուխտս չի կատարեցի, ոչ թէ թերահաւատելով, այլ գործեր ունենալուս համար։ Գիւերները հանգիստ չէի. միւս կը տանջուէի քունիս մէջ զանազան երազներու ազդեցութեան տակ։ Վերջապէս այսօր անարժանաբար բախտն ունեցայ գալու եւ համբուրելու Ս. Կարապետի շէմքը։

«Քուրդերը, երբ լսեցին հազարապետին բացատրութիւնը, որուն խօսքին չինծու ըլլալը արդէն իսկ խօսակցութեան շեշտէն կը մատնուէր, բացարձակապէս մերժեցին.— Չենք կրնար թոյլ տալ քեզի, որ Սրբատեղիէն ներս մտնես ու պղծես մեր վանքին սրբութիւնը։ —Ո՛չ, չենք թողուր, Սրբապղծութիւն կ'ըլլայ, պոռացին բոլոր Քուրդերը միաբերան և զէն ի ձեռին շրջապատեցին Թուրք զօրքերը։ Հազարապետը դիմեց ինձ և ազաչեց, որ թոյլ տամ իր ուխտը կատարելու.— Իբրեւ ուխտաւոր իրաւունք ունիք եկեղեցի մտնելու-ըսի ես։ Քուրդերը կրկին մերժեցին և դիտել տուին ինծի.— Փափազ էՖէնտի, չենք թողուր մենք Օսմանցիին որ մեր վանքը պղծէ։ Ի՞նչ գլուխդ ցաւցնեմ, երկար բարակ խօսելէ յետոյ, հազիւ հազ կարողացայ համոզել Քուրդերը, յայտնելով թէ՝ մեր եկեղեցին ամենուն համար բաց է. հետեւաբար անոնք կրնան մտնել ու իրենց ուխտը կատարել։

«Մինչ այդ, 10.000 Քուրդեր հաւաքուած էին զանազան կողմերէ և տակաւին ուրիշներ ալ խումբ առ խումբ կուգային։ Բոլորը մէկ բերան պահանջեցին, որ նախ քան եկեղեցի մտնելնին, բոլոր զօրքերը կամ գոնէ ուխտ ընել ցանկացողները երթան Մնձուրի մէջ լոգնան, մաքրուին ու յետոյ գան ուխտ ընեն։ Այդ պահանջը ջրեցի, առարկելով թէ՝ աւելորդ է բոլորովին, թէ՝ սրտերը միայն մաքուր պէտք է ըլլան։ Դժկամակութեամբ ընդունեցին բացատրութիւններս բայց փոխադարձաբար և անտեղիտալիօրէն պահանջեցին որ Թուրք «ուխտաւորները» համբուրեն նախ Վանքի արտաքին դրան շէմքը, ապա ծնկաչոք ներս մտնեն աղօթելու համար։ Հակառակ պարագային սպառնացին կա՛մ մեռնիլ կա՛մ մեռցնել բոլոր զօրքերը,

յանուն Հալւորի Ս. Կարապետ Ուխտատեղիի անեղծ պահպանման։

«Հազարապետը կամաց կամաց ընդունեց Քուրդերուն առաջարկած պայմանը։ Բոլորովին զինաթափ ըլլալով նախ համբուրեց դրան չէմքը և ապա ծունկի գալով եկեղեցիէն ներս մտաւ, իր զօրքերուն հետ։

«Երբ անոնք հասան մայր տաճարին առջեւ, սկսան ջերմեռանդօրէն աղօթել ու աղի արցունք թափել (թէեւ կեղծ)։ Քառորդ ժամ ամբողջ աղօթեցին ու լացին, հինգ—հինգ զուրուշ ալ որպէս խաչհամբոյր ձգեցին եկեղեցւոյ գանձանակին մէջ ու դուրս եկան։

«Սեղան պատրաստել տուի և ամբողջ զօրքերը նախաճաշի հրաւիրեցի։ Զօրքերը շրջապատող Քուրդերը սկսան «քաղաքավարօրէն» կողոպտել զանոնք հետեւեալ բանաձեւերով.— Այս ռէվոլվէրը ինձ միայն կը յարմարի, տո՛ւր ինձ. — Այս դաշոյնը խիստ լաւ է, տո՛ւր ինձ. — Այս գլխարկը շատ գեղեցիկ է, տո՛ւր ինձ. — Որքան շատ փամփուշտներ ունիս, իմս լմնցեր է, կէսը կամ բոլորը տո՛ւր ինձ եւայլն։ Զօրքերէն ոմանք նախատինք սեպելով այս տարօրինակ կողոպուտը սկսան ընդդիմութիւն ցոյց տալու փորձեր ընել։ Հաւանական ընդհարումներէ խուսափելու համար հազարապետը հանդարտեցուց իր զինուորները և ըսաւ.— Տուէ՛ք ինչ որ կը պահանջեն եւ գրեցէ՛ք զայն իմ հաշւոյս. երբ ողջ առողջ խօզաթ հասնինք, փոխարժէքները կը վճարեմ։

«Կողոպուտի հանդարտաբարոյ արարողութենէն յետոյ, հազարապետն ու զօրքերը՝ Զէյնոյի աղու առաջնորդութեամբ ճամբայ ելան դէպի Խօզաթ։ Ի տես անոնց մեկնումին Քուրդերը միաբերան պոռացին.— Հէ՜յ, վախկոտ Օսմանցիներուն նայեցէ՛ք, ինչպէս անամօթ կերպով կը փախչին, հէ՜յ, հէ՜յ...։ Հազարաւոր հրացաններ կրակեցին օդին մէջ և կրկնեցին իրենց ծաղրանքը դէպի զօրքերը, որոնք սակայն, առանց ետ նայելու, բարձրացան դէպի լեռ և անհետացան անտառին մէջ։

«Սպառազինուած անհամար Քուրդեր, որոնք 3—4 ժամւայ ընթացքին հաւաքուած էին այս տեղ, զօրքերը ճանապարհ դնելէ յետոյ, քսանեակ մը ոչխարներ մորթեցին, խորովեցին, կերան, խմեցին և սկսան ձիարշաւի և հրացանաձգութեան։ Ութը տասը օր շարունակ վանքը մնացին, խորհելով որ օգնական ուժերով զօրքերը ետ կը դառնան Տէրսիմի վրայ։ Բայց երբ տեսան որ այլեւս եկող ու գացող չկայ, թող տուին վանքը և մեկնեցան իրենց տեղերը»։

Երրորդ օրինակ մը կը ներկայացնենք ցոյց տալու հա-

մար Տէրսիմցի Քուրդերուն հաւատքը Հայ Սուրբերուն նկատմամբ։ Ըսաք կուտանք կրկին վանահօր։

«Անգամ մը Երզնկայի Առաջնորդարանէն նամակ մը առի, հետեւեալ բովանդակութեամբ.— Տէր Հայր, կարգ մը Քուրդ աւազակներ գիշեր ժամացոյց յարձակեր են մեր Ս. Լուսաւորչայ վանքին վրայ եւ կողոպտեր են ացոր բոլոր արդն ու զարդը, որոց մէջ էր նաեւ Ս. Ներսէսի ճուխրակաց մասունքը։ Կը լսեցիք թէ աւազակները ձեր կողմերը բերած են յիշեալ մասունքը։ Կը խնդրեցիք որ եթէ կարելի ըլլայ, ոեւէ գումար մը խոստացնելով ացոնց յետ առնես մասունքն ու ղրկես մեզի։ Որչափ որ ծախք ըլլայ մեզի պատրաստ եմք վճարել քսս ձեր հրամանին։ Պարտաւորցուցած կ'ըլլաք մեզի եւ ազգին։

«Նամակը կարդալէ յետոյ, բաւական ծախսեր ընելով անմիջապէս լրտեսներ ուղարկեցի Տէրսիմի բոլոր քրդաբնակ գիւղերը, Ս. մասունքին տեղը իմանալու և տեղեկացնելու միտիայով։

«Վերջապէս, այդ լրտեսներէն մէկը յաջողեցաւ գտնել մասունքին տեղը և յայտնել թէ՝ գիշեր ցորեկ, մամ վառելով, մասունքին երկրպագութիւն կ'ընեն բոլոր Քուրդերը, ըստ որոնց Ս. Ներսէսը իրենց Սուրբն է, զոր ժամանակին Հայերը գողցեր են իրենցմէ... այժմ դարձեալ ան բերած են որպէս պահապան Քուրդերու։ Քանի մը էֆիձորցի Քուրդեր և քանի մը հատ ալ կարճ Հայեր ուղարկեցի գող Քուրդին տունը, ուր պահուած էր մասունքը, պատուիրելով որ ինձ մօտ բերեն թէ՛ աւազակը, թէ՛ մասունքը։ Ղրկած մարդերս գացին ու գործադրեցին պատուէրս։

«Աւազակը լաւ մը ծեծել տալէ յետոյ, երեք օր անօթի ծարաւ բանտարկել տուի, և յետոյ քանի մը տեղացիներու ներկայութեամբ, մահուան վճիռ արձակեցի սրբապղծութիւն գործած ըլլալու մեղքին համար։ Ցեղապետները իրաւունք տուին։ Բայց երբ հասաւ մահավճիռի գործադրութեան ժամը, կարգ մը պառաւ ու երիտասարդ կանայք, իրենց փոքրիկ երախաներով միասին, լալով ու աղբալով եկան մօտս և թանկագին նուէրներ տալով մեր Ս. կաթողիկէին ազաչեցին ինձմէ, որ խնայեմ իրենց մէկ հատիկ զաւկին, որպէսզի անոր պատժելէն յետոյ բազմաթիւ որբեր անտէր ու անխնամ չի մնան։ Ես նախապէս չի համաձայնեցայ աւազակը ազատ ձգելու խնդրանքին, թէեւ պատժելու ալ մտադրութիւն չունէի քնաւ։ Բայց քանի մը ցեղապետներ միջնորդեցին և երաշխաւորեցին աւազակը։ Բարեխօս աչիրէթապետներու ներկայութեան խոստացան

սաստեցի գողը և ըսի. — Նայէ՛ Ալիշան (այսպէս էր աւազակին անունը), այս անգամ, գթալով թշուառ զաւակներուդ աղի արտասունքին, կը ներեմ յանցանքդ եւ այս բարի Պէկերու երաշխաւորութեամբ կ՚ազատեմ քեզ այն պայմանով, որ այսուհետեւ պիտի հրաժարիս աւազակութենէ եւ միշտ հաւատարիմ պիտի մնաս դէպի Հայոց սրբութիւնները: Հակառակ պարագային, եթէ օձի ծակն ալ ըլլաս, դարձեալ ազատում չունիս ձեռքէս, կը հասկնա՞ս: Այժմ պիտի ազատուիս. ուրեմն համաձա՞յն ես ուխտելով ընդունիլ առաջարկած պայմաններս:

«*Աւազակը, մինչեւ գետին խոնարհելով ուխտեց, որ այլեւս ոչ միայն հայու սրբութիւններուն պիտի չդպչի այլ և եթէ ամենայետին Հայու մ՚ալ հանդիպի պիտի չհամարձակի անոր երեսն իսկ նայիլ և* աչքիդ վրայ յօնք կայ *ըսել գէշ նպատակով: Աւազակը յարեց, որ ինքն այդ բանը ընելով, երբեք նպատակ չէ ունեցած Հայոց վնասներ հասցնել, այլ իր մեծ մօրմէն լսելով, որ իրենց սուրբը* Լուսաւորչայ *վանքին մէջ կը գտնուի, ասոր համար գացեր բերեր է զայն: Այդ աւազակը հիմա ամէն տարի ուխտի կուգայ և մէկ երկու ոչխար ալ մատաղ կ՚ընէ մեր վանքին*» (*Անդրանիկ, Տէրսիմ, Թիֆլիս* 1901, *էջ* 90):

Վանահայրը Երզնկայ չէ ղրկած վերոյիշեալ մասունքը, այլ պահած է Հալւորի Վանքին մէջ, որպէս ապահով տեղ:

1938-*ին, երբ Տէրսիմցիները մեր ճակատագրին ենթարկուեցան ու թրքական բանակը գրաւեց ամբողջ Տէրսիմը, այդ օրէն ասդին չենք գիտեր թէ ի՞նչ եղան և ո՞ւր մնացին մեր սուրբերուն մասունքները, գրչագիր Աւետարաններն ու թանկագին Ս. անօթները:*

Հալւորի Ս. Կարապետի մասին կայ հետեւեալ քրդական աւանդութիւնը. —

Ժամանակին, երբ Հերովդէս Կեսարիոյ մէջ գլխատել տուաւ Յ. Մկրտիչը, հաւատացեալները՝ Սուրբին մարմնի թաղման յարմար տեղը որոշելու համար, երկար խորհրդակցութիւն կը կատարեն ու ի վերջոյ կը վճռեն զօրաւոր ջորիի մը վրայ կապել զայն և ազատ ձգել կենդանին որպէսզի յառաջանայ, մինչեւ որ ուժասպառ ըլլայ և տեղ մը պառկի: Հոն ուր առաջին անգամ ջորին հանդիստ պիտի առնէ, պէտք է թաղել մարմինը և չինել եկեղեցի մը: Երկար ճամբայ կարելէ յետոյ կենդանին կանգ կ՚առնէ վերջապէս Հալւորի վանքին տեղը ու կը պառկի: Հետեւորդները կը վազեն Ս. մարմինը վար առնելու: Սակայն յանկարծ ջորին ոտքի կ՚ելլէ ու կ՚սկսի վազել: Հաւատացեալները, խորհելով թէ Տիրոջ կամքով է որ ջորին հոդ

կանգ առած է հանգստանալու համար, կը կտրեն Ս. Կարապետին աջ բազուկը և կը թաղեն առաջին կայանը, որմէ յետոյ կը չարունակեն հետևիլ Ջորիին, որ վերջնականապէս կանգ կ'առնէ Մշոյ Սուլթան Ս. Կարապետի այժմեան վանքին տեղը։ Այսպէս, ըստ քրդական աւանդութեան, Ս. Կարապետին գլուխը՝ Կեսարիա, աջ բազուկը՝ Հալէպ, իսկ մարմինը՝ Մուշ կը գտնուին և այդ երեք գլխաւոր կայաններուն մէջ կառուցուած են երեք գլխաւոր վանքեր։ (Թափառական, Հայրենիք Ամսագիր, 1931, Հոկտեմբեր, էջ 142)։

Տէրսիմի լեռնաշխարհին մէջ գտնուած հայկական եկեղեցիներուն, վանքերուն, արքեպսկոպոսներուն և գերեզմաններուն թիւը բաւական է. չատ հին է նաև անոնց պատմութիւնը, որու մասին ցարդ կատարեալ ուսումնասիրութիւն մը չէ կատարուած։ Այդ աւերակներուն գաղտնիքը մնացած է հոն ապրող Տէրսիմցիներու մէջ, որոնք՝ չնչին հանդուրժողութեամբ և երկիւղածութեամբ, ուխտատեղիներու վերածած են զանոնք։

Պատահական ճամբորդներու ու որոշ ժամանակ Տէրսիմ գտնուող հայերու կողմէ չատ սահմանափակ տեղեկութիւններ արուած է բազմաթիւ հայ եկեղեցիներու և արքեպսկոպոսներու մասին։

Տաւժիկի Ս. Սարգիս եկեղեցին և Հալէպի Ս. Կարապետ վանքին գատ մնզի ծանօթներն են. Երկայն գիւղի հռչակաւոր ու հրաշակերտ կիսակործան վանքը, որ Թ. դարէն մնացած է։ Ջեմպեի դամբարանը, Ծագի կամ Խճճի եկեղեցիները (Թիւով ինը հատ), Բել վանքը, Քառասուն Մանուկը, Ս. Յովհաննէսը, Ս. Սանդուխտը, Ս. Թորոսը, Խաչելին, Հազրեի (էքըզ, Միրապեաններու կողմէ բնակուած) 100 եկեղեցիներու աւերակները, Ս. Կոյս լեռը, Գուրգնա վանքը, Բոցա վանքը, Սնտամը։ Խուդի Տէրէսիէն մինչեւ Տաւժիկ Պապայի գագաթը, ամենախաղաղ ժամանակներուն իսկ, հազուադէպ պարագայ եղած է օտարի կամ Հայու մը անցքը այդ չրջանէն։ Այդ անթափանցելի գօտիէն ներս մտնող հայերը չեն համարձակած, տեղեկութիւններ քաղելու մտքով, հարցուփոխներ ընել, որովհետեւ Տէրսիմցիք կասկածոտ վերաբերմունք ցոյց կուտան անոնց, որոնք հակամէտ են գաղտնիքներ հատաքելու իրենց խորհրդաւոր աշխարհէն։ Մըզըլ Քիլիսէի հիւսիսային կողմը կիսաւեր հայկական եկեղեցի մը կայ, որուն՝ գիւղի անունը տուած են։ Եւ այսպէս բազմաթիւ եկեղեցիներու ու վանքերու աւերակներ կան ամէն կողմ։

Տէրսիմցիները ունին նաեւ Ս. Նշան վանքը ուր կը բնակէր Տհրսիմի հեռին՝ Թուբէն Տէր Շիշմանեանը, իր խումբով։ Ասիկա գլխաւոր ուխտատեղին է Գզըլպաշներու մեծ ընտանիքին։

Ֆրանսաբնակ հայրենակից Պ. Ոսկիան Նալբանդեան հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնները ղրկած է մեզի նոր սրբատեղիի մը մասին.

«Աշնան, երբ ես Մոխընտի գացի, կալերուն վրայի դէզերը լմնցած էին. միայն Ալի Մամուտենց կալին վրայ յետին խզիմը կը կամնէին։ Մրեղը ծածկած էր կալին չորս կողմը, ցուիքներու բերանը. պարտէզներու մէջ կանաչ տերեւները մրեղով ծածկուած էին։ Կալին մօտ գտնուող թըթուըշաղ շքոքը հասունցած էր։ Ցուիքէն կախուած տանձի կէսին չարոցները մեղրի գոյն առած էին։ Երկու ագռաւներ տանիքը փռուած չոր թանին չորս կողմը կը դառնային կտոր մը փախցնելու համար։ Կին մը մօտիկ ածուէն կառապայ դդումներ կը կտրէր, որպէս ձմեռուան պաշար։

«Ալի Մամուտենց Բոսա Եուսուֆը կամին վրայ նստող իր աղւոր աղջկան կը հրամայէր, որ կամնասայլը քիչ մը մէջտեղէն քշէ։ Խեղճ աղջիկը աշնան արեւէն խանձած ցորենի գոյնը առած էր. մասուսայի ծայրի զախութը պորո եզան կողը մխտելով հօ՛ մէջ եկուր ըսելէն վերջ, կը չարունակէր ջամոյի երգը։

«Սէյրանը (այսպէս էր աղջկան անունը), երբ կը տեսնէր որ պորս եզը դունջը մալաղմային մէջ խօթած կանգ կ'առնէր, նորէն երգը կտրելով կը պոռար հօ՛ հօ՛... և իր ձայնը մինչեւ գիւղամէջ կը հասնէր։

«Ծերացած երկու եզներ կ'արածէին կալի մօտերը բուսած կանաչութեան մէջ. աներես ճնճղուկներու երամ մը պար կը դառնար եզներու շուրջ։

«Կալին մօտէն կ'անցնէր մեծ առու մը, որու եզերքին, կողք կողքի շարուած էին հսկայ բարտիներ, որոնք կ'երկարէին մինչեւ Պամասուրի աղբիւրին մեծ ակը։ Ակին երկու կողմերը հսկայ երկու բարտիներ՝ իրենց սլացիկ հասակով կանգնած, կարծես պահակներ ըլլային Ս. Մարսուպի ակին, որը միապաղ ժայռի մը բերնէն դուրս կը ժայթքէր, որպէս օրհնութիւն։

«Բոլոր Քուրդերու համար այս աղբիւրը սուրբ էր, ինչպէս նաև երկու բարտիները իրենց երկարամեայ գոյութեամբը։ Ամէն անցնող ճամբորդ, այս աղբիւրի սառնորակ ջուրը խմելէ վերջ, իր հագուստէն կտոր մը փրցնելով կը կապէր բարտիներու ճիւղերուն։

«Քրդական հին աւանդութիւն մը կ'ըսէ, որ Պամասուր՝ աղաւաղուած անունն է Ս. Մարսուպի (Ս. Մեսրոպ)։ Շատ դա-

բեր առաջ, Մարտուպ (Մեսրոպ) անունով հայ քահանայ մը կայ եղեր Մոխընաի գիւղը։ Այն ատեն Մոխընաին մեծ քաղաք մը եղած է, ինչ որ կը հաստատուի իր չուրջը գտնուած փլատակներէն և հինգ-վեց եկեղեցիներու աւերակներէն։

«Մոխընաին կը գտնուի Մատանի հիւսիս-արեւմտեան կողմը, ութը քիլօմեթր հեռաւորութեամբ։ Երեք կողմերէն շրջապատուած է լեռներով և բլուրներով։ Մէջտեղէն կ'անցնի ոռմկալի գետակ մը, որ կը բղխի Շոպակի վերեւ գտնուած բարձրը լեռներէն։ Այդ ձորը Մոխընաիէն կ'երկարի դէպի արեւելք մինչեւ Իանիս գիւղը և հոն կը թափի Բերբիի գետին մէջ։ Գետակը կ'անցնի Քարընձոր, Պըլան, Ճանիկ, Խոտան և Իանիս գիւղերու առջեւէն։

«Այս ձորի երկայնքին կը գտնուին չատ մը հայկական հին յիշատակարաններ, բայց գլխաւորը՝ Մոխընաիի մէջ է։

«Գիւղին հիւսիսային թաղին մէջ կայ բլուր մը, որ զարդարուած է քանէ աւելի ու գեղաւոր կնանք ունեցող հսկայ կաղնիի ծառերով, որոնց մէջտեղը կայ կիսապատերով, աւերակ ու փլատակ հին հայկական եկեղեցի մը, որուն առջեւէն կ'անցնի Պամասուրի աղբիւրին առուակը։ Ըստ ասղացի Սէյիաններու պատմութեան, այդ եկեղեցիի վերջին քահանային անունը եղած է Տէր Մարտուպ։ Այս քահանան եղած է ատտուածավախ և սուրբ մարդ. իրեւ ժառանգորդ ունեցած է մէկ հատիկ աղայ զաւակ մը։ Տէր Մարտուպի վախճանելէն վերջ, իր տղան կը ձգէ իրենց խարխուլ տունը որ եկեղեցիին քով կը գտնուի եղեր և կ'երթայ իրեն համար նոր բնակարան մը շինելու գիւղին հարաւային թաղին մէջ, ձորին ձախ կողմը։ Ս. Մարտուպի զաւակն ըլլալու բերմամբ ամէն ոք սրբապան պարտականութիւն կը համարէ գալ և իր ձեռքը համբուրել, որպէս սուրբի ժառանգորդ և ապա ուրեմն՝ սուրբ մարդ։

«Սէյիանները կ'ըսեն թէ Ս. Մարտուպի տղուն անունը Պամասար եղած է։ Անոր անունը հետզհետէ կը տարածուի ամբողջ Տէրսիմի մէջ, որպէս սուրբ մարդ։

«Պամասար, իր սեփական ձեռքերով նոր տան հիմերը կը փորէ ու քարերով պատերը կը շինէ։ Այդ ժամանակաշրջանին, Տէրսիմի մէջ կը գտնուի ուրիշ սուրբ մը՝ սուրբ Գուրկէ, որ չատ մը հրաշքներ գործելով քանի մը ցեղեր իրեն հպատակեցուցած է և ճանչցուած՝ որպէս մեծ կրօնապետ։

«Ս. Գուրկէ, լսելով Պամասարի չուրջ եղած գովասանքներն ու անոր համբաւը, կը փափաքի երթալ և անձամբ տեսնել այդ սուրբ մարդը։ Ս. Գուրկէ լեռ կը բարձրանայ և արջ

մը իրեն հպատակեցնելով վրան կը հեծնայ և իր հետևորդներով կ'երթայ Պամասուրի տեսութեան։

«Երբ Մոխընաի գիւղը կը հասնին, կը տեսնեն որ Պամասուր՝ իր տան պատերը չինելով զբաղած է։ Պամասուրի չուրջիններըը կը յայտնեն այցելու սուրքին գալուստը։ Պամասուր կը տեսնէ Ս. Գուրեղը որ արջի վրայ նստած դէպի իրեն կուգայ. ձեռքի մուրճով կը զարնէ պատին ու կը հրամայէ որ իրեն հետևի հիւրը դիմաւորելու համար։ Ահա այս առնն է որ կը պատահի հրաշքը. պատը՝ իր քարերով ու հողերով միասին. կը սկսի քալել Պամասուրի ետևէն ու ձորը անցնելով կը հասնի Ս. Գուրեղին։

«Ս. Գուրեղ, նշմարելով պատին յառաջանալը և քարերուն թաւալումը, անմիջապէս կ'իջնէ ցած և իր հետևորդներով Պամասուրին աչը կը համբուրէ ու կ'ըսէ.— Ես եթէ կրցայ ինձի ճնազանդեցնել վայրի կենդանի մը իմ զօրութեամբ, դուն աճուցիչ եւ աճիոգի ստեղծիր եւ էգի հպատակեցուցիր. ուրեմն դուն սուրբ ես Պամասուր, եւ, սուրբերուն սուրբը։

«Ահա այդ քալող պատին վրայ է որ հիմնուած է Պամասուրի օճախը։ Գըզըլպաշ Գուրգենուն հարիւրին ութսունը կը պաշտէ զայն ու անոր անունով կ'երդնուի։

«Այս հին աւանդութիւնը ինձի պատմողն է Սէյիտ Պարդալիի ազան՝ Սէյիտ Մուլէյմանը, որ Պամասուրի չուսուիններէն է և կը բնակի մխիթարեան տունը մէջ։ Օր մը պիտ ներս կանչեց ու ըսաւ.— Եկո՛ւր, Ս. Պամասուրի աջը ու խլող պատը էգի ցուցնեմ։ Մենք, բոլոր Պամասուրցիներս, աճուր սերունդէն եմք ու աճուր ժառանգորդներբ։ Մենք բոլորս ալ Ս. Մարտուպի թոռներն եմք։ Ձեռոյ բացաւ իրենց մատանը, հոն դրսուած մամբ վառեց ու մեծ երկիւղածութեամբ համբուրեց պատէն կախուած Ս. Պամասուրի աջը որ փաթթուած էր սեւ չղարչներու մէջ։ Միւնոյն տեն ինձի ցոյց տուաւ Պամասուրի պատը որ մինչեւ այսօր թաց ու խոնաւ է.— Մեր նախահայրերբ իրենց հիմը դրած են այս բաց պատին վրայ, ըսաւ անիկա։ Ծօչափեցի պատը ու արդարեւ հատատաեցի մէկ ցամքած խմորի մը պէս կակուղ էր։ Երկուքս ալ մեծ երկիւղածութեամբ համբուրեցինք Ս. Պամասուրի աջը ու դուրս եկանք։

«Այդ Թուրկանէն մինչեւ այսօր չատ տարիներ անցան և ես պատեհութիւն չունեցայ այս աւանդութիւնը գրի առնելու, որպէս պատմական փաստ՝ Սէյիտներուն իսկ խոստովանութեամբը, թէ իրենք Հայկէ սերած են։»

ՀԱՅ ԵՒ ՔՈՒՐԴ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Տէրսիմի Քուրդերու և Հայերու փոխ յարաբերութեան մասին յատակ գաղափար մը կազմելու համար, անհրաժեշտ է ակնարկ մը նետել անոնց պատմական կեանքին վրայ։

Երբ Հայաստան օսմանեան տիրապետութեան տակ ինկաւ 1514ին, Սուլթան Սէլիմ Ա. բարեկամական և դինակցական դաշինք մը կնքեց Հայաստանի հարաւային կողմը գտնուող քուրդ իշխանապետութեանց հետ։ Պիթլիսցի Քուրդ Իտրիսը՝ դաշնագրի պատրաստութեան հղինակը, համոզեց ցեղապետները որպէսզի առարագրեն զայն։ Ցետոյ Սուլթան Սէլիմ, ինքն ալ առարագրեց և վաւերացուց այս դաշնագիրը, որուն բովանդակութիւնը հետեւեալ կէտերէ կը բազկանայ.

Ա.— Սոյն դաշնագիրը ստորագրող բոլոր իշխանապետութիւնները պիտի պահեն իրենց անկախութիւնը։

Բ.— Իշխանութիւնը ժառանգական է. ասոր փոխանցումը տեղի պիտի ունենայ տեղական օրէնքներու համաձայն եւ Սուլթանը կայսերական Ֆերմանով պիտի վաւերացնէ յաջորդողին օրինականութիւնը։

Գ.— Քուրդերը պիտի մասնակցին Թուրքիոյ կողմէ եղած բոլոր պատերազմներուն։

Դ.— Թուրքիա պիտի պաշտպանէ Քրդական իշխանապետութիւնները արտաքին յարձակումներու դէմ։

Ե.— Քուրդերը խալիֆայութեան պիտի վճարեն աւանդական, կրօնական ձուկերը(*)։

Վերոյիշեալ դաշնագիրը ստորագրողները եղած են քրդական այն աշխրէթապետները որոնք տեղաւորուած էին Ձէզիրէի, Հէֆիարի, Սղերդի, Տիարպէքիրի, Բալուի, Գեցջի, Ճապաղջուրի և Հազոյի (Հարաւային Սասուն) մէջ, և որոնք Միւնէի իսլամներ էին։

Այս ցեղապետները, պահելով հանդերձ իրենց իշխանապետութիւնները, կարեւոր օժանդակները հանդիսացած էին օսմանեան քաղաքական ծրագիրներուն։

Ահա այս իսլամացած քուրդ աշխրէթներուն յանձնուեցան հայկական դաւառները, օսմանեան տիրապետութեան օրով։

(*) Այս դաշնագրին կէտերը առնուած են *Քրդական Ազգային Ուխտի* (*Հոյ Բուն*) կողմէ հրատարակուած «The case of Kurdistan against Turkey» գրքէն, էջ 27 (Կ. Սասունի, *Հայրենիք Ամսագիր*, 1929 Նոյեմբեր էջ 137)։

Անոնք՝ քաջալերուած օսմանեան տէրութեան ընծայած առանձնաշնորհումէն, ամէն տեղ տէրէպէկութիւններ հաստատեցին ու հետզհետէ բռնագրաւեցին հայկական հողերն ու ստացուածքները, իրենք զիրենք այդ շրջաններուն իրաւատէրը հռչակելով։

Տէրսիմի Գզբլպաշ Քուրդերը, վերոյիշեալ Թրքօ—Քրդական դաշնագրին մասնակից չէին և մնացին բոլորովին անկախ։ Դաշնագրին երրորդ և հինգերորդ յօդուածները շատ խօսուն փաստեր են, որոնք կ'ապացուցանեն թէ՝ Տէրսիմը երբեք զօրք չէ տուած օսմանեան իշխանութեան և ոչ ալ անոր կողքին պատերազմած է։ Խալիֆայութեան ոեւէ տուրք ալ վճարած չէ։

Տէրսիմը և Պայազիտը, որոնք կարեւոր շրջաններ էին, բոլորովին հակառակ դիրք որդեգրած էին. մանաւանդ Տէրսիմը միշտ կռիւ մղած է Թուրքերուն դէմ։

«Տէրսիմի և առհասարակ Գըզըլպաշներու կռիւները քրդական անկախութեան մը ձգտումը չունէին։ Անոնք՝ թէ' ցեղական և թէ' կրօնական աղանդով, քիչ նման էին միւս Քուրդերուն և հիմնականօրէն կը տարբերէին Թուրքերէն, որոնց դէմ ատելութեամբ լեցուած էին։ Այս պատճառներով ալ, աւելի շուտ և աւելի շատ ենթակայ եղան օսմանեան անողոք հարուածներուն։ Այս իրողութիւնը կարելի է լուսաբանել, բացի կրօնական տարբերութենէ, երկու այլ շօշափելի պատճառներով ևս։ Առաջին. նախ Գըզըլպաշները հոծ զանգուածներով կը գտնուէին Սեբաստիոյ և Խարբերդի նահանգներուն մէջ, ուր թրքական ազգաբնակչութեան հետ անմիջական շփման մէջ էին, որպէս թշնամի տարր մը։ Երկրորդ. թրքական բանակները, Կովկասի և Պարսկաստանի դէմ գործելու համար, իրենց անմիջական յենարան ունէին Սեբասիա, Խարբերդ, Երզնկա, Էրզրում, Կարս գիծը. որով բնականաբար պիտի չհանդուրժէին ապստամբ այդ ուժերու գոյութեան։ Տէրսիմ, միշտ նախանձախնդիր իր լեռնային անկախութեան, մնաց իր սահմաններուն մէջ և ազգային բնոյթ չի կրեց (Կ. Սասունի, Հայրենիք Ամսագիր, 1929 Նոյեմբեր, էջ 139)։

Այս պատմական իրողութիւններէն երեւան կուգայ, որ Տէրսիմը՝ սկիզբէն ի վեր, ունեցած է իր ուրոյն անկախ նկարագիրը և այլ շրջաններու քրդական աշիրէթապետներու հետ համագործակցութիւն չէ ունեցած։ Տէրսիմի Քուրդը անխախտ համոզում գոյացուցած է թէ՝ իր անկախութիւնը պահելով ու զայն զօրացնելով միայն կրնայ ապահովել իր ազգային գոյու-

թիւնը։ Որպէս առանձին չրջան՝ միատարր ու միադաւան Գզըլպաշ ցեղախումբերով բնակուած Տէրսիմի միակ հիմնական իտէալը եղած է պայքարիլ ու պահել իր անկախութիւնը։

Տէրսիմը, 1500 թուականէն ի վեր, միշտ պատերազմ մղած է գինքը նուաճելու համար իր վրայ յարձակող օսմանեան բանակներուն դէմ։ Այս կռիւներու ընթացքին յաճախ անել կացութեան մատնուած է, բայց ուրիշ չրջաններէ քուրդ աչիրէթները ոեւէ ժամանակ իրեն օգնութեան չեն հասած։ Հետեւաբար, իր սեփական ուժերուն միայն ապաւինած, ան պաշտպանած է իր լեռնաչխարհը անհաւասար կռիւներ մղելով թիւով աւելի բարձր թշնամիներուն դէմ։

Տէրսիմի համար խորթ էին նոյնիսկ իր անմիջական չրջապատին մէջ բնակող այն քուրդ աչիրէթները, որոնք թրքական հպատակութիւնը ընդունելով անոնց բանակային ուժերուն մաս կազմած էին։ Այսպիսիները չէին համարձակեր այլեւս ոտք դնել Տէրսիմի հողին վրայ։

Ահա թէ ինչ եղած է Տէրսիմի աչխարհագրական և քաղաքական գոյավիճակը հին ժամանակներէ սկսեալ մինչեւ մեր արիւնոտ թուականը՝ 1915ը։

Այս պայմաններու տակ քննենք թէ ի՞նչ տարողութիւն ունին Տէրսիմի և Հայոց փոխ յարաբերութիւնները։

Զարտանճագը՝ անբաժան մասը Տէրսիմի, նոյնպէս կը նկատուէր որպէս անվտահելի միջավայր ուր տեղաւորուած էին թուրք կառավարութեան հպատակ քրդական բազմաթիւ Տէրէպէկութիւնները։

Զարտանճագի Հայութիւնը, թուրք կառավարութեան ու այս Տէրէպէկիներու կրկնակ հալածանքին ու սարսափին տակ կծկուած, կ'ապրէր որպէս գերի և կարելիութիւն չունէր իր մասին մտածելու։ Հայոց այս վիճակով հետաքրքրուելու ժամանակ չունէր Տէրսիմը, քանի որ ինքն ալ ենթակայ էր չարունակական յարձակումներու։

Տէրսիմցիները խաղաղ ժամանակներու մէջ միայն՝ մուտք կը գործէին Զարտանճագի կեդրոնական վայրերը իրենց պիտոյքները գնելու համար։ Փոխադարձաբար Զարտանճագի Հայերն ալ, անհատական գործով Տէրսիմ կրնային երթալ, միայն այն ատեն, երբ թուրքերու և Տէրսիմցիներու միջեւ կռիւ չկար։

Հայերու և Տէրսիմցիներու առեւտրական այս յարաբերութիւնը ժամանակի ընթացքին զարգացաւ։ 1895 ի թալանէն

յետոյ, Բեռրիի, Մեծկեռտի, Բեռդակի արհեստաւորներն ու առեւտրականները՝ որոնք ամէն հարստութիւն կորսնցուցած էին, չատ կարճ ժամանակի մը մէջ կարողացան իրենց տնտեսութիւնը վերագտնել, չնայրիւ Տէրսիմի հետ ունեցած իրենց առուծախին:

Տէրսիմցիները Հայերուն հանդէպ ունէին անվերապահ համակրանք և մեծ վստահութիւն: Իրենց բոլոր առեւտուրը Հայերու հետ կը կատարէին. կը հաւատային անոնց խօսքին ու անկեղծութեան: Հայը կը նկատէին իրենց ազգակիցը, հարեւանը և անխարդախ բարեկամը. կ'օգնէին անոր և իրենց սեմէն ներս կ'ընդունէին պայն որպէս տան անդամ:

Արհեստաւոր կամ առեւտրական Հայեր, 3—4 ամիս չարունակ, կը շրջէին Տէրսիմի լեռնաշխարհի մէջ ցրուած մեծ ու փոքր գիւղերը և ապատ համարձակ իրենց գործերով կը զբաղէին: Գաւրեչանցի Սէյիտները մասնաւոր առաջնորդներ կը տրամադրէին այս Հայերուն, որպէսզի ճամբորդութեան ընթացքին կողոպուտի և վնասի չենթարկուին անոնք:

Տէրսիմցիները լաւ յաճախորդներ և չատ պատուաւոր վճարողներ էին: Ոչ միայն չէին սակարկեր հայերուն հետ, այլ՝ ուելիով իսկ կը վճարէին ու իրենց պարտքին ետքն էին: Ինչպէս որ 15—20 տարին անգամ մը Տէրսիմցիները Չարսանճագ կ'իջնէին և առանց բացառութեան գիւղ ու քաղաք կողոպտելով լեռ կը բարձրանային, նոյնպէս ալ առանց հաչուելու ու սակարկելու ապրանք կը գնէին Հայերէն, մեծ չահ ապահովելով անոնց:

Տէրսիմցիներու և Հայերու առեւտուրը, առանց բացառութեան, փոխանակութեան դրութեամբ կ'ընթանար: Տէրսիմցին դրամ չէր վճարեր գնում ընելու առեն: Բացատրենք օրինակով. Տէրսիմցի յաճախորդը իր բարեկամ հայ առեւտրականին կը ներկայանար, գարնան եղանակին, անկէ գնելու համար իր ընտանիքին պետք եղած հագուստեղէնը, կօշիկը, գերձանը, սանդը, մէկ խօսքով՝ բոլոր կարիքները: Ծրարները չալկած կը մեկնէր, փոխարժէքը ետնան հատուցանելու պայմանով: Ո'չ հաչիւ կը հարցնէր և ո'չ ալ պարտքին քանակը իր միտքը կը պահէր, այն վստահութեամբ որ իր տալիքը առեւտրականի տետրակին մէջ արձանագրուած է անպայման:

Ետնան, Հայ առեւտրականը, տետրակը առած Տէրսիմ կուգար, կը ներկայանար իր յաճախորդին և իր տետրակի հաչիւներուն համապատասխան անկէ կ'առնէր՝ իւղ, ոչխար, այծ, ընկոյզ, մորի, եւայլն: Առեւտրականը անձամբ կ'որոչէր գինը-

րը և հաշիւը փակուած կ'ըլլար այն ատեն երբ առեւտրական Հայը ստանար իր ուզած քանակը և ըսէր. «Քիրվա', պարտքդ վըճարած ես և տալիք չունիս»։

Կար նաև առեւտուրի տարբեր եղանակ մը։ Հայ առեւտրականը, գրաստի վրայ բեռցուցած իր ապրանքները, Տէրսիմ կ'երթար (միշտ գարնան) զանոնք ծախելու համար։

Մէկ պատատ (թոփ) կտաւ կուտար Տէրսիմցի Քուրդին, 20 ղրչ. փոխարժէքով և անոր փոխարէն կ'ստանար հինգ հատ ուլիկ, ամէն մէկը 4 ղրուշէն։ Առ ու ծախի այս գործողութիւնը լրանալէն յետոյ, Հայ առեւտրականը այդ ուլիկները կը ձգէր Քուրդին քով՝ ու կ'ըսէր. «Մինչեւ աշուն մօտդ պահէ ասոնք. աշնան, կը վերադառնամ և կ'առնե՞մ»։ Քուրդը սիրով կ'ընդունէր և զանոնք իր հօտին հետ կ'արածէր։

Հայ առեւտրականը աշնան Տէրսիմ կուգար և նորածին ուլերու փոխարէն յանձն կ'առնէր մեծցած ու պարարտացած չորս Չեփիճներ, որոնց արժէքը բարձրացած կ'ըլլար $20 \times 4 = 80$ ղրուշի։ Այսօրինակ առեւտուրը չարաշահութիւն կոչուելու խորք չէր կրնար ունենալ, քանի որ Տէրսիմցի Քուրդն ու Հայ վաճառականը երկուքն ալ իրենց հաշուեկշիռը խղճմտանքով կը փակէին։ Տէրսիմցին քիչ—քիչ կուտար Հայուն, օր մը բոլորը մէկ անգամէն ձեռքէն խլելու հեռանկարով։ Հայն ալ, իր ամբողջ ունեցածը կը յանձնէր Քուրդին, մաս առ մաս ետ առնելու վստահութեամբ։ Այսպէս էր Հայ և Քուրդ առեւտրական յարաբերութիւնը։ Ասկից տարբեր ձեւ ալ հնարաւոր չէր կարծես հաւասարակշռելու համար այդ միջավայրին մէջ ապրող ժողովուրդի մը անտեսութիւնը։

Թալանելը, կողոպտելը, Քուրդին «հալալ իրաւունքն» էր, որու դէմ Հայը չէր բողոքեր, քանի որ բողոքը անհետեւանք ու անօգուտ էր բոլորովին։

Թալանի շրջանը անցնելէ յետոյ շատ մը հայ առեւտրականներ երբ Տէրսիմ կ'երթային, իրենց Քուրդ յաճախորդին տան մէջ կը տեսնէին իրենց սեփական կահ կարասիները. սակայն ոչ մէկ ակնարկութիւն կ'ընէին. ընդհակառակը, որպէս բարեկամ կը շարունակէին իրենց առեւտուրը։ Քուրդն ալ հայուն այս ազնուական կեցուածքը կը գնահատէր իր առատաձեռն վճարումներով։

Պատմական այս առեւտուրի իւրայատուկ կերպի շնորհիւ, Հայերն ու Տէրսիմի Քուրդերը իրարու ընտելացած և բարեկամացած էին։ Հայու և Տէրսիմցիի միջեւ քիրվայութիւն (կնքահայրութիւն) մը ստեղծուած էր։ Տէրսիմցիին համար քիրվա-

յութիւնը նուիրական խորհրդանիշ մըն էր անկեղծ սիրոյ, նը-ւիրումի և յաւիտենական բարեկամութեան, որուն հաւատա-րիմ կը մնային մինչեւ մահ և իրենց զաւակներուն ալ կտակ կը թողէին, պահելու՝ այդ նուիրական ուխտը։

Այս մասին կ'արժէ յիշատակել ապրուած կեանքի մը տխուր մէկ էջը։ 1919ի գարնան Խարբերդէն Բերրի գացինք ընտանիքով։ Վեց հոգի էինք։ Անօթութեան տարի մըն էր։ Բերրին՝ աւերակ, Թուրքերը՝ անօթի, դաշտերն ու պարտէզները՝ խոպան ու ամայի էին։ Կըլկըլի վերջին հացը մանրուած աւա-զի վերածուած էր ծրարին մէջ։ Փոքր եղբայրներս և քոյրս կուլային. մայրս կմախք դարձած էր. ալ ուտելիք չկար. դը-րացի Թուրքերն ալ ուտելիք չունէին։ Փողոցներուն մէջ անօ-թի մեռնողներ շա՜տ ու շա՜տ կը տեսնէինք։ Մենք ալ գրեթէ անոնց վիճակին հասնելու կը մօտենայինք։

Մեր Թուրք դրացին՝ Արիֆ Էֆէնտին (Վարդոյի գաղթա-կաններէն), ձի հեծած Խռան կը մեկնի. կը խնդրեմ իրմէ որ զիս ալ հետը տանի. կ'ընդունի փափաքս։ Կը վազեմ ձիուն ե-տեւէն. բաժնուելով Բերրիէն կը հասնինք Խու Շին գիւղը. ոտ-քերս կը դողան ոչ թէ յոգնութենէ, այլ՝ անօթութենէ։ Լուռ կը հետեւիմ։ Խուշի գիւղի փլատակներու վրայ, ցնցոտիներով ծածկուած, ճգնաւորի մը տեսքով, մազ ու մօրուք իրարու խառնուած մարդակերպ զանգուած մը կ'երեւի։ Արիֆ Էֆէնտին ձիուն սանձը քաշելով կը ծռի ու կ'ըսէ. «Այս մարդը Խուշինի Ճէմալ Պէկն է»։ Մարմինս կը փշաքաղուի հրէշի ներկայութե-նէն։ Կ'անցնինք արագ ու կը հեռանանք, կը հասնինք ձորակ. աղբիւրին քով բաժնեկից եմ ուղեկցիս գարիի հացին։ Ալ ու-ժովցած եմ ու ճամբու վերելքը կը բարձրանամ ոստոստելով։ Ահա կ'երեւի Պլան քրդական գիւղը որ Տէրսիմի մուտքն է։ Ես կը յիշեմ Պլանցի մեր Քիրվայ Մամոն, անմեղ դէմքով ու խիտ մօրուքով։ Երանի՜ թէ ողջ ըլլար ու գիւղը գտնուէր։ Ես կը ճանչնամ զայն։

Շուներու հաջոցներ. լաճըգներու համախմբում. գիւղին առջեւն ենք։ Տկար քրդերէնովս Մալէ Մամոն (Մամոյին տունը) կը հարցնեմ ցածլիկ դրան առջեւ կեցող Քրդուհիի մը։ Հարե-ւան երկրորդ դուռը կ'առաջնորդէ զիս ու քարէ աստիճաններ-էն վեր կը բարձրանանք. կինը կը ձայնէ. դուրս կ'ելլեն կին մը և աղջիկ մը։ Ես անոնց Քիրվայ Մամոն կը հարցնեմ, իսկ անոնք իմ ինքնութիւնս կ'ուզեն ճշդել.—Եզ լավէ Սարգիս ըմ, կը պատասխանեմ։ Կինը այլայլած ներս կը վազէ ու ես դրան

ճեղքէն կը տեսնեմ Քիրվայ Մամոյին փայլող երեսն ու աղւոր մօրուքը։

Օճախին շուրջը կը շրջապատեն զիս Քիրվայ Մամոն, կինը և աղջիկը։ Հարցուփորձ ու ծանօթացում. նպատակ չունիմ նկարագրելու լացն ու կոծը, կարեկցութիւնն ու գգուանքը, Քիրվայ Մամոյին կնկան ծունկերուն զարնելն ու ողբը, ոչ ալ տան մէկ անկիւնը կեցող ու հոնքուր—հոնքուր լացող Արիֆ Էֆէնտիի մարդկային զգացումներուն, լուռ վշտին արտայայտութիւնները։

Ապահով տան մէջ եմ։ Կարագով ու մեղրով արցունք կը խմեմ։ Կը մտաբերեմ հարազատներս որոնք ուտելիք չունին։ Պէտք է շտապեմ։ Քիրվայ Մամոն մեզի ունեցած պարտքերու մասին կը խօսի. հօրս պարտական եղողներուն անունները կուտայ. բայց ես առնելիք հաւաքելու չեմ եկած. կ'ուզեմ երթալ նախ Մոխընտի գիւղը։ Հոն ալ ինծի ծանօթ մեծ Քիրվայ մը ունիմ՝ Քիրվայ Մէոն։

Յաջորդ առտու Քիրվայ Մամոյի փեսային հետ Մոխընտի կը մեկնիմ։ Կը գտնեմ այդ ծերունին որ կը գրկէ զիս, կը համբուրէ գլուխս ու կը հեկեկայ...«լավէ Սարգիս, լավէ պրայէ մրն...» ըսելով և կը հարցնէ ողջ մնացողներուս մասին։ Մեծով ու պըղտիկով Քիրվայ Մէոյին տունը կը հաւաքուին։ Ցասումի և զայրոյթի ձայներ կը բարձրանան։ Շուրջս համախմբուած Քուրդեր կը դիտեն զիս, կը մեղքանան ու կը կարեկցին վրաս։

Միաքս դրած եմ ժամ առաջ Բերրի վերադառնալ։ Կը մտածեմ թէ ինչպէս անօթի մնացին իմ սիրելիներս, բաժանումի երկու օրերու տեւողութեան։

Երկրորդ անգամ վերադառնալու խոստում տալէ յետոյ հրաժեշտ կ'առնեմ բոլորէն ու կ'ուղղուիմ դէպի Պլան, ապահովութեան համար ինծի ընկերացող տեղացիի մը հետ։ Մեր առջեւէն կը քալեն երեք էշեր որոնց վրայ բեռցուած են պարէնի տոպրակներ (ճուվալ)։ Պարունակութեան մասին գաղափար չունիմ։ Քիրվայ Մքոն կարգադրած է։ Կէսօրին, Քիրվայ Մամոյին տան առջեւն ենք արդէն։ Չեմ ուզեր վեր ելլել որպէսզի ժամ առաջ Բերրի հասնիմ։

Բարի մարդիկ կը հասկնան բարեկամի մը սրտին խռովքը։ Քիրվայ Մամոյին երկու էշուկներն ալ կը բեռնաւորուին, որպէս առժամեայ օգնութիւն։ Երեկոյեան ճամբայ կ'ելլեմ, զինուած երկու Քուրդերու ընկերակցութեամբ։ Սիրտս կը տրոփէ անհուն ուրախութեամբ։ Տասը տոպրակ ուտելիք ունինք. անպատճառ ալիւր, ցորեն կամ գարի։ Գուցէ մէկ տարուայ

պաշար... աշխարհի հարստութիւնը... Բայց ե՞րբ պիտի հասնինք Բերբի. 7էն 8 ժամ կը տեւէ։ Տէրսիմի էշերը՝ թէեւ պըզտիկ, բայց տոկուն, արագաչարժ են։ Ինձի ընկերակցող Քուրդերէն կը խնդրեմ որ արագ քշեն ու չտապեն։ Մանաւանդ որ կ'ուզեմ գիշերը հասնիլ տուն, որպէսզի դրացի անօթի Թուրքերու աչքին չերեւնայ մեր կարաւանը։ Կ'անցնինք գիւղերու քովէն ու Բերբի կը մտնենք գիշերով։ Մարդ մարդասանք չկայ։ Կը հասնինք մեր խեղճուկ տան առջեւ։ Հովի ձայնին հրապկոզ անքուն մայրիկս դուռը կը բանայ. կ'աղերսեմ որ գոպէ լացը ու լուռ մնայ։ Ինչա արագօրէն բեռները կը դիզենք տան մութ անկիւնը։ Փա՜ռք Աստուծոյ... եղբայրներս ու քոյրս ողջ են։

Զիս առաջնորդող Քուրդերը անմիջապէս կը վերադառնան իրենց գիւղը։ Մայրս՝ չուարած, կէս խաւնթացած վիճակի մէջ, ձեռքերը պատին, երեսին կը քսէ և դէպի երկինք կը բարձրացնէ։ Մահ և կեանք... որքա՜ն մօտ են իրարու։ Կարճած առպրակները կը քակեմ որպէսզի արթնցնեմ քոյրս ու եղբայրներս և ցուցադրեմ անոնց աչքին առջեւ կենսաբաշխ պարէնները։ Ահա սաճի հաց, իւղ, ընկոյզ, ալիւր, մեղր... ալ չեմ չարունակեր։ Միւս նորութիւնները կը յետաձգեմ յաջորդ օրուան։ Նախ պէտք է արթնցնեմ հաց եփող հոգիհատորները... հացին հետ անոնց տամ և՛ կարագ և՛ մեղր։ Ներքին վախով մը մօրս կը հարցնեմ. «Արթնցնե՞մ... չե՞ն խաւնթանար արդեօք. կը հաւատա՞ն միթէ...»։ Մայրս միկի մէկի անոնց երեսները կը չոյէ. «ելէ՛ք, ազբարը եկած է, ձեզի ինչե՜ր բերած է»։ Տժգոյն ու նուաղուն աչքերով մէկ՝ մօրս, մէկ՝ ինծի կը նային անոնք, պիշ պիշ աչքերով։ Ձեռքիս մէջ հացերը կը դողան և կ'իյնան անոնց գիրկը։ Բայց ես՝ այդ վայրկեանին, տապրակներուն դարձած, աչքերս կը սրբեմ չտեսնելու համար կուշտ գերդաստանի անօթի զաւակներուն այդ վիճակը ու հացին հրաշքը։ Ահա Տէրսիմցի Քուրդին բարեկամութենէն, քիրվայութենէն, հայասիրութենէն, ապահատակնութենէն ու մարդասիրութենէն մէկ պզտիկ օրինակ, որուն չնորհիւ փրկուեցաւ մեր ընտանիքը։

Ամէն անոնք, որոնք Տէրսիմցիներու հետ բարեկամ եղած կամ ապրած են Տէրսիմցիին հետ, համոզուած են անոնց անկեղծութեան և բարեացակամութեան։ Եթէ Տէրսիմցիները չի կրցան հայկական կոտորածի ժամանակ փրկարար դեր կատարել, կամ գինու զօրութեամբ պաշտպանել մեզ, գոնէ աղէտի ընթացքին և անկէ յետոյ հայկական գաւառներէն թրքական գօտին ճեղքելով Տէրսիմ հասնող Հայութեան տուին բարեկամի

ապահով տուն և հաց։ 1915—18 թուականներուն, Տէրսիմէն ազատուող Հայերուն թիւը՝ քսան հազարը կ'անցնէր։ Ասոնք ողջ առողջ Երզնկայի վրայով Հայաստան անցան։

Տէրսիմցի Քուրդերու և Հայերու միջեւ եղած բարեկամական այս յարաբերութիւնները օրըստօրէ զարգանալով, 1918էն վերջ կրնային յանգիլ ազգային ազատագրական միացեալ համաձայնութեան։ Քաղաքական դէպքերու դասաւորումն ու ժամանակակից աշխատանքները դժբախտաբար չկրցան իրարհասկացողութիւն ստեղծել՝ նոյնատիպ ճակատագրի ենթակայ այս երկու ազգերու միջեւ։

Հայ յեղափոխական ու քաղաքական վարիչները շատ քիչ անգամ զբաղեցան Տէրսիմով և չըմբռնեցին անոր հետ գործակցութիւն յառաջացնելու բացառիկ կարեւորութիւնը։ Տէրսիմ և Հայ զինւորական համաձայնութեամբ մը կարելի էր փրկել Երզնկան, Քղին, Բալուն, Բերրին, Խարբերդը, Չմշկածագը, Ակնը, Արաբկիրն ու Մեծկերտը, որովհետեւ այս շրջաններու բնակչութեան ջախջախիչ մեծամասնութիւնը կը բաղկանար Հայերէ և Քուրդերէ։

Տէրսիմի մեկուսացած դիրքը և Հայերուն անհեռատեսութիւնը աղէտի առաջնորդեց երկուքն ալ։ 1915ի Հայոց ջարդը տեսնելէ յետոյ է որ Տէրսիմը զգաց իր գործած պատմական մեծ սխալը, երբ աչքերը գոցած էր իր հարեւան Հայերու սպանդին ժամանակ։

1915-1916ին, թէեւ Տէրսիմը սթափեցաւ ու ուզեց կանխել նաեւ իր մահավճռին գործադրութիւնը և զէն ի ձեռին իջաւ Մեծկերտէն մինչեւ Խարբերդ, բայց շատ ուշ էր արդէն։

Այս յեղափոխական մղիչ ուժերու մասին Լ. Լիւլէճեան կը գրէ հետեւեալը.

«1915—1916ի տարիներուն Տէրսիմ ապաստանող Հայերը կրցին շարժել Քիւրտը դէպի վրէժխնդրութիւն։ Հայը կրցաւ շահիլ Քիւրտը նոր յաղափոխութեան մը համար։ Քիւրտ Աղաները Գըզըլպաշ Քիւրտերուն մէջ լուսագին հաւաքելու անունին տակ սկսան Սեյիտներ ղրկել Աղճատաղի, Սվազի, Տիգրանակերտի, Բալուի շրջանները և Երզնկա։ Այս ներքին գաղտնի փրօփականտը յառաջ գնաց մինչեւ որ Սեյիտներէն մէկը բռնուեցաւ Կիւրինի մէջ ու կախուեցաւ։

«Քրդական այս շարժումին մէջ գլխաւոր դերը կատարեց ողբացեալ փրօֆ. Կ. Լիւլէճեան, իրեն հետ ունենալով ողբացեալ Պր. Սարգիս Եազըճեանը և ողբացեալ Պր. Վահրամ Տէր Մանուէլեանը, որոնց ջանքերուն աջակցեցան Հմայեակ Տէր Մա-

նուէլեան, Միսաք Դազարեան, Սեդրակ Դազարեան և ուրիշներ։

«Այս ընդհանուր յեղափոխութենէն առաք, Տէրսիմի Քիւրաը իր մէջէն վտարեց և ապաննեց Մեծկերտի քաղաքապետը, կողոպտեց Փախի, Գզըլ Քիլիսեի, Օվաճուղի, Բեռիի, Բերդակի և Զարսանճագի կառավարական, զինուորական չէնքերն ու զօրանոցները, ահ ու սարսափի մատնելով Խարբերդի, Բալուի, Ակնայ, Արաբկիրի և Զմշկածագի շրջաններուն թուրքերը(*)»։

1916 Մարտ 30ին սկսած Տէրսիմցիներու արշաւը կանգ կ'առնէ Խարբերդ. 1916ի ապրիլ 23ին Թրքական 13րդ բանակը հակայարձակողականի կ'անցնի Տէրսիմցիներու դէմ Միրալայ Շեվկիքի հրամանատարութեան տակ։ Քրդական ռազմուժը կը նահանջէ մինչեւ Տէրսիմի լեռները։

1916 Յունիս 11ին, Ռուսական բանակը՝ հայկական կամաւորական գունդին հետ, կը գրաւէ Երզնկան։ 1918ին, հայկական գունդի հրամանատար կովսունցի Մուրաս, Տէրսիմցիներու հետ խորհրդակցելով կ'աշխատի ստեղծել Հայ եւ Քուրդ գործակցութիւն մը։

Այս շրջանին, մեծ թիւով Հայեր, Տէրսիմցիներու աջակցութեամբ Երզնկա կը բերուին չնորհիւ «մեկ հայ մեկ ոսկի» ֆօնտին, զոր հիմնած էին Սեպուհ և Մուրաս։

Հայ և Քուրդ գործակցութիւնը կը ձախողի Քուրդերու և Մուրաս Փաշայի սեռակէտներու տարբերութեան հետեւանքով։ Ըստ քրդական աղբիւրներուն, Մուրատ Փաշան կը պաշտպանէ հզոր Միացեալ Անկախ Հայաստանի սկզբունքը առանց սկնարկութիւն ընելու Քրդստանի մասին։

Տէրսիմի վերջին չարժումները կը սկսին 1925ին։ Շեյխ Սայիտի զեկավարութեամբ, որ 1925 Սեպտ. 4ին, 47 ցեղապետներու հետ կախաղան կը բարձրացուի Տիարպէքիրի մէջ։

1930ի գարնան, Սեյիտ Ռիզայի գլխաւորութեամբ և զեկավարութեամբ, Տէրսիմի Քուրդերը(**) յարձակողականի կ'անցնին

(*) Լ. Լիւլեճեան, *Պայքար*, 1923 Mars 15, Պոսթոն «Հայ եւ Քիւրտ ճարաբերութիւն»։

(**) ՔՈՒՐԴ, ՔՒՐՏ, ՔՈՒՐՏ բառերը այս երեք ուղղագրութեամբ գրուած են հատորիս մէջ, յարգած ըլլալու համար իւրաքանչիւր հեղինակին նախասիրած եւ գործածած ձեւը։ Իսկ մեր գործածութիւններու մէջ պահած ենք ՔՈՒՐԴ ուղղագրութիւնը որ կը համապատասխանէ մեր բնագաւառի բարբառին ու գործածութեան եղանակներուն։

Երզնկայի և Էրզրումի Թրքական զօրքերուն դէմ։

1937ին, *Թրքական բանակը և օդուժը կը գրոհեն Տէրսիմի վրայ։* 1937 *Սեպտ. 5ին,* Սեյիտ Ռիզան *դաւադրաբար կը ձերբակալուի և կը տարուի Երզնկայ ուրկէ կը ղրկուի* Մամիւրիէք իւլ Ազիզ, *պատերազմական տեսանին։ Ան մահուան կը դատապարտուի ու կախաղան կը հանուի Մեզրէի Պուզտայ մէյտանին։*

1938ի *Սեպտեմբերին, Տէրսիմի դիմադրութիւնը կը խորտակուի և վերջնականապէս Թուրք բանակը կը գրաւէ Տէրսիմը։*

Դ. ՄԱՍ

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ

1.— ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԳՈՅԱՎԻՃԱԿԸ

2.— ԲԵՐՐԻ

Ա. – ԲՆԱԿԱՆ ԴԻՐՔ

Բ. – ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Գ. – ՃԱՄԲԱՆԵՐ

Դ.— ԱՑԻՆԵՐ

Ե.— ԱՑԵԿՈՒԹՔ

Զ. – ԹԹԱՍՏԱՆՆԵՐ

Է.– ՏՈՒՆԵՐ

3.— ՄԵԾԿԵՐՏ

4.— ԲԵՐԴԱԿ

5.— ՋԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Դ. ՄԱՍ

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ

Տէրսիմ, Օսմանեան տիրապետութեան տակ իյնալէ յետոյ, ենթարկուած է վարչական զանազան բաժանումներու։ Սկզբնական շրջաններուն, Չարսանճագը կառավարուած է ինքնիշխան քուրդ աւատապետներու ստեղծած ՀԻԻՔԻԻՄԷԹ վարչաձեւով։ Այդ շրջանին, ո՛չ Օսմանեան կառավարութեան և ո՛չ ալ Սուլթաններու համարատու եղած է։ Տիարպէքիրի փաշայութեան ստեղծումով Չարսանճագը երկար ատեն մաս կազմած է այդ փաշայութեան։ 1878-ին, Տէրսիմի քաղաքական գոյավիճակը փոփոխութեան ենթարկելու մտադրութեամբ, Սուլթանի հրամանով, Տէրսիմ նահանգը կցուած է Խարբերդի (Մամուրէթ Իւլ Ազիզ) կուսակալութեան ու ստեղծուած է հետեւեալ վիճակը.

Ա.— ՏԷՐՍԻՄ ԳԱԻԱՌ, կեդրոն՝ Խօզաթ. Միւթէսարրֆութիւն (Լիվայութիւն):

Ենթակայ գաւառակներն են.

1.— Չարսանճագ, կեդրոն՝ Բերրի (գայմագամութիւն)
2.— Մեծկերs, կեդրոն՝ Մեծկերs (գայմագամութիւն)
3.— Խըզըլ Քիլիսէ, կեդրոն՝ Խըզըլ Քիլիսէ (գայմագամութիւն)
5.— Չմշկածագ, կեդրոն՝ Չմշկածագ (գայմագամութիւն)
6.— Փախ, կեդրոն՝ Փախ (գայմագամութիւն)
7.— Օվաճուղ, կեդրոն՝ Զերենիկ (գայմագամութիւն)
8.— Խուզուջան, կեդրոն՝ Ալթուն Հիւսէյին (գայմագամութիւն)

Բ.— ԽՕԶԱԹԻ ՄԻԻԹԷՍԱՐԸՖՈՒԹԵԱՆ ենթակայ գիւղերն են. Ընճղակ, Աղզունիկ, Սագեsիկ, Փայեկ, Երկան, Զամբեղ, Դաշsակ, Սին և Հալւորի:

Գ.— ՄԵԾԿԵՐՏԻ (ԳԱՍԱՊԱ) ԳԱՅՄԱԳԱՄՈՒԹԵԱՆ ենթակայ գիւղերն են. Լազուան, Դարմուդաղ, Տիլան Օղլի, Տանա Պուրան, Թուրուշմեկ, Շորsան, Գարմսի, Խոզնգեղ, Չուխուր, Հագըզ, Լամբ, Մասsան, Մարխոյ:

Դ.— ԲԵՐՐԻԻ (ԳԱՍԱՊԱ) ԳԱՅՄԱԳԱՄՈՒԹԵԱՆ ենթակայ գիւղերն են. Բաղնիբ, Խուշին, Թիլ, Սեյիդլի, Ղայաչի, Այվաթլի, Չորակ, Գոsարիճ, Ուրձ, Խուշին, Խուշնա Մրզան, Պասու, Ղուզուլճուղ,

Կեօք Թէփէ, Կորճան, Իսմայիլցիք, Հոշէ, Տենկ, Վասկերտ, Բաշաղակ, Աղ-մեզրէ, Վերի Ուռիկ, Մերճիմեկ, Նոր Գեղ, Թանց, Մարկեկ, Պալբշեր, Սորփիան, Սվճող, Ղարափունար, Վերի Հաւսեկ, Վարի Հաւսեկ, Վերի Խաճար, Վարի Խաճար, Լուսաստարիճ, Լալ Հայտար, Խբռնեկ, Շամցիք, Կատոսան, Սբմաղ, Ղազան Տերէ, Ճաֆրգան, Զերի, Չալխատան, Տեմիրչին, Սալլար, Խալէնտեր:

Ե.— ԲԵՐԴԱԿԻ (ՆԱՀԻԷ) ՄԻԻՏԻՐՈՒԹԵԱՆ *ենթակայ գիւղերն են.* Թիլ, Վայնայ, Սաղման, Ավ Շաքար:

* * *

Այս գաւառակներէն՝ Չարսանճագ, Մեծկերտ, Չմշկածագ և Դերջան, կառավարութեան հպատակ և կամ հարկատու էին։ Մնացածները՝ Խօզաթ, Խըզըլ Քիլիսէ, Փախ, Օվաճուղ, Խուզուչան կամ Աղքան գաւառակներն ալ կէս-հպատակ կը սեպուէին, որովհետեւ կառավարութիւնը անկարող էր օրէնքը պարտադրել այդ ըմբոստ քուրդ բնակչութեան և շատ անգամ մեծ դժուարութեանց առջեւ կը գտնուէր. ասոր համար այս գաստպաներուն օրինաւորութիւնը անուանական էր։

Չարսանճագ ունէր կառավարական երեք կեդրոններ՝ Բերրի, Մեծկերտ *և* Բերդակ: *Սաղման կամ Սահման գիւղաքաղաքը, որ հին ատեն բաւական մեծ թիւով բնակչութիւն ունեցած և երբեմն ալ գայմագամանիստ քաղաք եղած է, վերջերս ամայացած և կորսնցուցած է իր կարեւորութիւնը, աննշան գիւղի մը վերածուելով, ենթարկուած է Բերդակի միւտիրութեան։*

Բերրի և Մեծկերտ, հայաշատ գիւղերով շրջապատուած, մինչեւ վերջ պահեցին իրենց կառավարական կեդրոն ըլլալու հանգամանքը։

ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԳՈՅԱՎԻՃԱԿԸ

Բերրին՝ որպէս գայմագամանիստ կեդրոն (Գասապա), ունէր իր Մեճլիսի Իտարեն *(Վարչական ժողովը), որուն կը մասնակցէին, ըստ Սահմանադրութեան, երկու հայ անդամներ, մէկը՝ կղերական (տեղւոյն առաջնորդը) և միւսը՝ աշխարհական։*

Ունէր նաև Պիտայէթ Մահքեմեսին *(նախագատ դատարան), որուն գործունէութիւնը շատ սահմանափակ էր հետեւեալ պատճառներով. Ա.— Դատարանը կը գտնուէր Պէկերու ու Աղաներու զօրաւոր ազդեցութեան տակ և ազատ չէր օրէնքի համաձայն վճիռ արձակելու։ Բ.— Չարսանճագի ժողովուրդը դատարան դիմելու հնարաւորութենէն զրկուած էր։ Օրինակ. եթէ անի-*

բաւուած կողմը հայ գիւղացին էր, ան մտքէն իսկ չէր կրնար անցնել դատարան դիմելով իր իրաւունքները պաշտպանել Աղային կամ անոր խոլամներուն դէմ, որովհետեւ լաւ գիտէր, որ իր իրաւունքը չստանալէն զատ պիտի ենթարկուէր աւելի մեծ աղէտներու. ուստի կը լռէր և դատարան չէր երթար։ Միւս կողմէ, Աղաներն ու Պէկերը դատարան դիմելու պէտք չունէին արդէն, հայ գիւղացիին կամ առեւտրականին հետ իրենց ոեւէ մէկ հաշիւը կարգադրելու համար։ Այս պայմաններու տակ աւելորդ և աննպատակ գոյութիւն մը կը դառնար դատարանը, աւատապետներու կաշկանդումին տակ անկարող ըլլալով վճիռ արձակելու։ Ոեւէ մէկ Հայու դատի մասին, նոյնիսկ տրամադրութիւն ունենալու պարագային, դատարանը չէր կրնար նըպաստաւոր վճիռ տալ։

Իսկ Հայերը երբ իրարու հետ խնդիր ունենային և դատարան դիմէին, կը վաստկէր այն կողմը որուն Աղան աւելի ազդեցիկ էր։ Պէտք է ըսել որ այս պարագան ալ չատ հազուադէպ էր։

Ոճրային խնդիրներու նկատմամբ այս դատարանը գրեթէ անտեղեակ կը մնար, եթէ ոեւէ գիւղի մը մէջ կամ ոեւէ մէկ ճամբու վրայ Հայ մը սպաննուած ըլլար։ Այս մասին ոեւէ հետապնդում չէր կատարուեր, եթէ նոյն իսկ ոճրագործին ինքնութիւնն ալ յայտնի ըլլար (անշուշտ Քուրդ կամ Թուրք)։ Գալով Չարսանճագի Պէկերու և Աղաներու միջեւ մղուած յաճախագէպ և արիւնալի կռիւներու ընթացքին սպաննուած բազմաթիւ վարձկան Քուրդերուն, կառավարութիւնը այս խնդրով երբեք չէր հետաքրքրուեր և իր չէզոք դիրքը պահելով դիտողի դերին մէջ կը մնար։

Գողերու, աւազակներու դէմ ոչ մէկ հետապնդում և ձերբակալութիւն տեղի կ'ունենար. այնպէս որ Բերրիի Պիտայէք մահիմէմէսին միշտ անգործ կը մնար և Բերրիի բանտն ալ միշտ պարապ էր։

Բերրիի մէջ, հազարապետի մը գլխաւորութեամբ մէկ երկու վաշտ զօրքեր (Զաբդիա), հայկական գիւղերէն, Հայ գիւղացիներէն կառավարական հարկեր հաւաքելէ զատ ուրիշ ընելիք չունէին։

Իրաւազրկումի, բռնագրաւումի, ոճրագործութեան, կողոպուտի եւ հազար ու մէկ ոտնձգութեանց թատերաբեմը հանդիսացող Չարսանճագը ունէր արդարութեան ու օրէնքին ներկայացնելիք անսպառ խնդրանքներ, որոնց լուծման համար տասնեակ մը դատարաններու պէտքը կար։ Բայց իրականու-

թիւնը այն էր, որ Բերրիի փաթթոցաւոր հաբիմը (դատաւոր), Բերրիի չուկային մէջ Միւսելլէ քարին քով զոյգ բարտիներու չուքին տակ պարապ նստելէն կը ձանձրանար։

Նոյնն էր պարագան Մեծկերտի և Բերդակի համար, ուր՝ տասնեակ մը զաբթիաներ, կառավարական հաստատութեան վրայ հսկելէ զատ ոեւէ կարեւոր դեր մը չունէին։

ԲԵՐՐԻ

ԲՆԱԿԱՆ ԴԻՐՔ Բերրի՝ Չարսանճագի հարաւ-արեւելեան մասին մէջ, երկու բլրակներու թեւերուն վրայ տարածուած և մօտ 800 տուներէ բաղկացած, բնական գեղեցկութիւններով օժտուած քաղաք մըն է։ Անոր հիւսիսային կողմը կը բարձրանայ Արխաճի լեռը։ Արեւելեան կողմն ունի ընդարձակ հորիզոն մը, որ կ'ընդգրկէ Թլա բերդէն սկսեալ մինչեւ Հոչէ գիւղին համայնապատկերը. հարաւային կողմը կը տարածուի բաւական ընդարձակ, բարեբեր դաշտ մը, որուն սահմանը կը գծուի Բերրի գետով։ Գետին միւս կողմը անմիջապէս կը բարձրանայ Տէմիրջինի լեռնաշղթան, որ արեւելքէն դէպի արեւմուտք կ'երկարի։ Արեւմտեան կողմը, ընդարձակ տարածութեամբ, այգիներու և պարտէզներու տեսարանով կը վերջանայ։

Բերրին՝ գայմագամանիստ և միեւնոյն ժամանակ առաջնորդանիստ քաղաք ըլլալով, ամբողջ Չարսանճագի քաղաքական, տնտեսական և ազգային կեանքի կեդրոնը կը կազմէր։

ԱՆՈՒՆԸ Բերրի անուան ծագումը ստուգելու աշխատանքը մեզ կը տանի մինչեւ Ծոփաց Աշխարհի հայկական թագաւորութեանց շրջանը։

Ծանօթ աշխարհագէտ-պատմաբան Հիւբշման կը գրէ. «ԲԻՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ ՆՈՐ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԸ ԵՆԹԱՐԿՈՒԵՑԱՆ (536-)ին. ԱՌԱՋԻՆ, ԵՐԿՐՈՐԴ, ԵՐՐՈՐԴ ԵՒ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔԵՐԸ։ ԱՍՈՆՑՄԷ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔԸ, ՈՐ ԱՌԱՒԵԼԱՊԷՍ ԵՓՐԱՏԷՆ ՈՒ ԱՐԱԾԱՆԻԷՆ ԿԱԶՄՈՒԱԾ ԱՂԵՂԻՆ ՄԷՋ ԿԸ ԳՏՆՈՒԷՐ, ՀՌՈՎՄԱՅԵՑԻՆԵՐԸ՝ ՀԱՒԱՆՕՐԷՆ

ԱՆՈՐ ԽԱՌՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ, ԱԶԳԱՑ ԵՐԿԻՐ ԿՈՉԵՑԻՆ։ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔԸ, ՈՐ ԲՈԼՈՐՈՎԻՆ ՆՈՐ ԿԱԶՄՈՒԱԾ ԷՐ, ԿԸ ԲԱՂԿԱՆԱՐ ԽԱՌՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՄԲ ԽՕՋԱԹԻ, ԲԵՐՐԻԻ ԵՒ ՏԷՐՍԻՄԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐԷՆ։»

Ուրեմն Չորրորդ Հայքի կազմութեան ժամանակ (536 թուականին) երբ Բերրին կը յիշուի որպէս գլխաւոր շրջան, պէտք է եզրակացնել թէ՝ անոր գոյութիւնը շատ հին շրջաններէն կուգայ։

Բերրի անունը զուտ հայկական է։ Այդ անունը մեր շրջանին դրուած է իր ԲԵՐՐԻ հողին պատճառաւ։ Գետն ալ օժտուած ըլլալով կենսունակ տարրերով, իր շուրջը կենդանութիւն պարգեւած է, որուն համար նոյն անունը կը կրէ։ Ժողովուրդը, աւանդական ասացուածքի վերածած, կ'ըսէր յաճախ. «ԲԵՐՐԻԻ ԵԱԶԻՆ ՄԱՐԴ ՑԱՆԵՍ ԿԸ ԲՈՒՍՆԻ...։»

Բերրի անուան շուրջ կայ նաև տեսակ մը առասպելախառն տւանդութիւն։ Հայերս ԲԵՐՐԻ կը կոչէինք զայն, իսկ Թուրքերը՝ ՓԷՐԻ։ Հեթանոսական հին թուականներուն, երբ այս շրջանին մէջ ոգիներու հաւատալիքը շատ խոր արմատներ ձգած էր, երեւան եկած է դիւական պաշտամունք մը ՉԱՐ և ԲԱՐԻ ոգիներու։ ՃԻՆ, ՓԷՐԻ, ԷԼՔ, ԷԺՏԱՀԱՐ, ՄԵԶՄԷ ԱՂԷԿՆԵՐ յորջորջումները այդ օրերէն կուգան և անոնք որոշ ազդեցութիւն ձգած են ժողովուրդին վրայ։ Փերին, ըստ ոմանց, բարի ոգիներու կեդրոնավայրը եղած է։ Այս մեկնաբանութիւնը հաւանական և իրական չի թուիր, քանի որ Բերրիի անմիջական շրջապատին մէջ գտնուող շատ մը գիւղեր, ինչպէս՝ Բաղնիք, Չորակ, Լուսաստարին, Սուրբ Լոյս, Վասկերտ հայկական անունները Թուրքերու կողմէ ալ նոյն ձեւով կը հնչուէին։ Ասկէ կ'ենթադրուի որ Բերրին՝ անունով և կառուցուածքով, հայկական եղած է։

Բերրիի Թուրքերը ՓԷՐԻ գրած և հնչած են, որովհետեւ արաբատառ գրերով թրքերէն ԲԵՐՐԻ գրել կարելի չէ և ՓԷՐԻ կը կարդացուի տառային հնչումով։ Իսկ եթէ Հայերը գործածած են ՓԷՐԻՆ ԿԵՐԹԱՄ, ՓԷՐՆԱ ԿՈՒԳԱՄ ազաւազուած ձեւը, այդ եղած է հնչման դիւրութեան համար։ Չարսանճագցիներու համար ԲԵՐՐԻ ԿԵՐԹԱՄ, ԲԵՐՐԻԷՆ ԿՈՒԳԱՄ ոճին գործածութիւնը դըժւար է։ Ժողովուրդը միշտ ընտելացած և գործածած է դիւրին ու գործնական ձեւը։ Օրինակ. մանաւանդ գիւղացիք՝ ԿԱՐԱՊԵՏԸ նախընտրած են կոչել ԿԱՐՕ կամ ԿՐՊՕ, ԽԱՉԱՏՈՒՐԸ՝ ԽԱՉՕ և այլն։ Բազմավանկ բառերու կրճատումը ժամանակի խնայողութեան համազօր եղած է թերեւս։ Այնպէս որ առանց երկար

հետազօտութիւններու վատահ և որոշ կերպով կրնանք ըսել, որ Բերբի քաղաքը կառուցուած է Հայերու ձեռքով և անունն ալ մկրտուած է Բերրի, հայկական կոչումով։

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Բերբի քաղաքին դիրքը և ձևը կը նմանի թամբի մը, որ արեւելքէն և արեւմուտքէն ունի բարձրութիւններ. կեդրոնը կը կազմէ բաւական ընդարձակ և տափարակ մէջք մը, որուն կողերը հիւսիսէն կ'իջնեն դէպի Տօճ աղբիւր, իսկ հարաւէն՝ Ընբսուլ աղբիւրեն մինչեւ Անպար աղբիւր թազերը։ Արխաճի լերան վերջին իջուածքէն կ'ակսի քաղաքին սկզբնաւորութիւնը։ Կոլ Աղբիւրեն մինչեւ Կամար աղբիւրը վայրէջք է։ Շուկայէն կ'ակսի քաղաքին կեդրոնը մինչեւ ժողովարան, անկէ վերջը կ'ակսի զառիվերը մինչեւ Հայոց եկեղեցին և Առաջնորդարանը։

Քաղաքին հիւսիս—արեւմտեան կողմը, որ Արխաճի կողն է, կ'իջնէ դէպի Ք. ձոր, մինչեւ Հողպար լերան վերջաւորութիւնը, ուրկէ կ'ակսի Արտճի ճամբան դէպի արեւմուտք։

Հարաւային կողմը, կալերու և բանջարանոցներու վերջաւորութեան, կը բացուի Բերբիի տափարակ դաշտը։ Արեւելեան կողմը, Առաջնորդարանի բարձրութենէն կ'ակսի զառիվերը մինչեւ Խոշուկ աղբիւր և Խարապա Ջաղացքի ձորը՝ հանդիպակաց բլրակէ մը վերջ դէպի գետ իջնելու համար։ Խարապա Ջաղացքի ձորը դէպի հիւսիս կը շարունակուի մինչեւ նոր գերեզմանոցի արեւմտեան կողմը ու կը վերջանայ Տօճ աղբիւրի մօտ։ (Տես՝ Բերբիի տեղագրական քարտէսը)։

Բերբին, իր բարձրահայեաց դիրքով, շատ գեղեցիկ համայնապատկերը ունի իր շուրջը։

Հիւսիս-արեւելեան բաղնիքի ճամբուն երկու կողմերը մշակուած արտեր կան, որոնք կ'ընդմիջուին Սեփ Տէրէ և Մէլէիճ ձորերով, ուր բազմաթիւ պարտէզներ և այգիներ կան։

ՋՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բերբիի հիւսիսային կողմը կը գտնուի Կոլ աղբիւրը, որ կը բղխի Արխաճի լեռներէն և ամենէն պաղ ու մաքուր ջուրն ունի։ Քաղաքէն բաւական հեռու ըլլալուն համար Հայերը շատ չէին կրնար օգտուիլ անկէ։ Բերբիի ամենամեծ աղբիւրը ԿԱՄԱՐ աղբիւրն էր, որ շուկայի վերջաւորութեան չինուած էր։ Երեք խողովակներէ կը ծորէր. պաղպաղակ էր ու առատահոս, բնակչութիւնը գոհացնելու

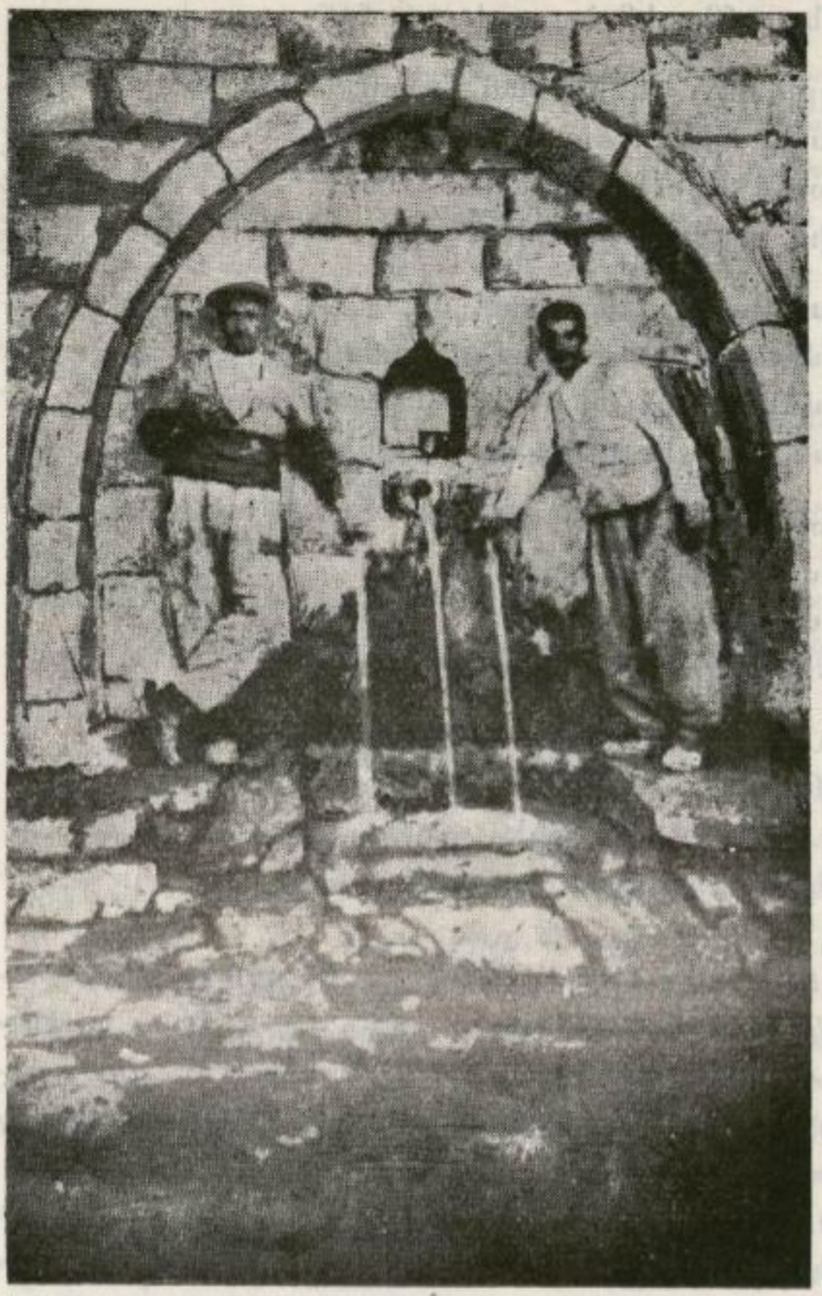

ԿԱՄԱՐ ԱՂԲԻՒՐԸ

չափ։ Առջեւը չինւած էր մեծ աւազան մը, կենդանիներու համար։ Ամրան եղանակին, կարգի սպասելու ատեն, երբեմն կըռիւներ ալ կ'ըլլային և մեծ ու փոքր կուժեր կը կոտրուէին գլուխներու վրայ։

Կամար աղբիւրին ջուրը չուկային մէջէն կը հոսէր երեք բաժանումներով. մէկ մասը կ'իջնէր դէպի բրուտներու թաղը, միւս մասը՝ չուկային ճիշդ մէջտեղէն մինչեւ Անպար աղբիւր և բանջարանոց, իսկ երրորդը՝ Միւսէյլէ քարէն դէպի քաղաքի կեդրոնը, Տօն աղբիւրի ուղղութեամբ չեղելով։

ԿԱՄԱՐ ԱՂԲԻՒՐԻՆ

Գրեց՝ Ս. ԲՈՒՋԻԿԵԱՆ

Հայրենի աղբիւր, աղբիւր կարկաչիւն.
Կարօտդ կըզգամ, կարօտ անսահման։
Տո՛ւր ինձ քու ջուրեդ շիթ մը պաղպաչիւն
Խոցուած որբ սրտիս իբրեւ բալասան։

Հազիւ ըմպեցի կայլակ մը ջուրեդ.
Հազիւ ողջունած գարնան արեւծագ,

Բախտը մեզ բաժնեց իրարմէ յաւէս.
Շրթներս մնացին ծարաւի, ցամաք:

Կը յիշե՞ս, աղբի՛ւր, մանկութեան օրրաց,
Հայրենի տունս պանծալի տեսով,
Կանգնած վեհօրէն եզերիդ վրաց
Որուն դուն էիր երգիչ հոգեթով:

Տունս է այժմ ճնդուած, աւեր...
Շիրիմներ են յոկ եզերիդ կանգնած,
Շիրիմներ բացուած, ուր մահուան սուեր,
Թուխս է ցսեր զերթ բու մ'աճիւնուած:

Իցի՛ւ թէ մի օր գնեիմ մեզ զիրար.
Փարէի ճեզի, աղբի՛ւր սիրական.
Ըմպէի ջրէդ. սրտիս հուրերը վառ
Քեզմով մարէին, աղբի՛ւր աննման:

Իցի՛ւ յսէի ցորեն հու երգեր
Խառնված պլպուլի ձայնին հաղցրալի...
Իցի՛ւ թէ հովիկդ կրկին օրօրէր
Մանկական յոյսերս, երազներս ոսկի:

ՀՈՒՀՍՈՒԼ ԱՂԲԻՒՐ (կալերու թաղը).— Կը բղխէր Երեւանլանների տան առջեն, ճերմակ ապառաժի մը մէջէն. ասիկա երկու խողովակներով կը բաժնուէր, բայց ջուրը քիչ ըլլալով թաղին բնակչութեան չէր բաւեր. այս պատճառաւ ալ յաճախ կուժերու կռիւին ականատես կը դառնայինք:

ԱՆՊԱՐ ԱՂԲԻՒՐ (կալերու թաղը).— Համարեակապ և հին աղբիւր մըն էր: Անոր ջուրը շատ քիչ անգամ կ'օգտագործուէր և շատ ալ մաքուր չէր:

ՄՈՐՇՈՒԿ ԱՂԲԻՒՐ.— Առաջնորդարանի արեւելեան վայրէջքէն կը բղխէր. աղբօրակ համ ունէր և գրեթէ խմելու համար չէր գործածուեր, այլ՝ լուացքի և անասուններու կարիքներուն համար կ'օգտագործուէր: Խորչուկ աղբիւրը հագուստները մաքրելու և ճերմկցնելու յատկութիւն ունէր, բայց կնդպանիներուն փորը կ'ուռեցնէր:

ՏՕՆ ԱՂԲԻՒՐ (Բերբերի հիւսիսային կողմը).— Թէեւ ջուրը առատ էր, սակայն խմուելու չէր ծառայեր գրեթէ, որովհետեւ թէ՛ գազէ, թէ՛ հակառաղէապահական էր:

Այս աղբիւրի ջուրն ալ կը ծառայէր լուացքի, անասուն-

ներու, ինչպէս նաեւ Բերրիի խաղախորդարաններու պէտքերուն։

Քաղաքի այս աղբիւրներէն զատ պարտէզներու և այգիներու մէջ կային բազմաթիւ մեծ ու փոքր ակեր. բոլորն ալ ձգուած էին անխնամ վիճակի մէջ։ Այգիներու այս ակերուն մէջ նշանաւոր էր Նորոյենց աղբիւրը, որ այդպէս կ'անուանուէր նոյնանուն գերդաստանի պատկանող հողերէն բղխած ըլլալուն համար։ Պզտիկ ձորի մը մէջ, երկու կողմերը այգիներով, ուռենիներով, մասուրայի ու սուտ վարդի թուփերով շրջապատուած նեղ ճամբայ մը ունէր։ Աղբիւրը գետնի հաւասար ակէ մը կը վազէր, քարէ փոքր դուռով։ Անհրաժեշտ էր երեսի վրայ գետին պառկիլ կարենալ ջուր խմելու համար։ Առջեւը փոսի մը մէջ լճակ մը կազմուած էր, լեցուն՝ կանաչածածկ խոտերով, մամուռով ու անխուսափելի գորտերով։ Երկու կողմի խիտ ծառերը զով շուք մը կ'ապահովէին ամրան տաք եղանակին։

Նորոյենց աղբիւրին ջուրը բուժիչ հանգամանք ալ ունէր։ Դողէ (ջերմ) բռնուողները անոր ջուրերուն մէջ կը լոգնային դարմանուելու համար։ Այս պատճառով հասարակութեան կողմէ ճանչցուած էր որպէս ԴՈՂ ԱՂԲԻՒՐ։ Աղբիւրին աջ կողմը բռինջի ծառ մը կար, որուն ամէն մէկ ճիւղէն զանազան հագուստներու գոյնզգոյն ծուէններ կապուած էին, հանդիսատեսներուն աչքին առջեւ երփներանգ պատկեր մը կազմելով։ Այս գոյնզգոյն կտորները կը կապուէին դարմանուածներու կողմէ, որպէս երախտագիտական տուրք՝ աղբիւրին և զայն բղխեցնող Աստուծոյ, որոնց շնորհիւ իրենց հիւանդութիւններէն բժշկուած և նախկին առողջութիւնին վերագտած են։ Այս նախապաշարեալ մտայնութիւնն ու արարքները աւելի շեշտուած էին Իսլամներու մօտ։

Մաքուր և պաղ ջուրի ակեր կային Կարմիր վանքի, Արխանի, Սեփ Տերեի, Կակօ Տերեի և այլ շրջաններու մէջ, որոնք յաճախ կալուածատէրերու անուններով կը յորջորջուէին։

ՃԱՄԲԱՆԵՐ

Բերրիի արեւմտեան կողմի ճամբան, որ դէպի այգիներն ու պարտէզները կը տանէր, ամենէն բանուկն էր։ Այս ճամբով կ'երթեւեկէին դէպի Զէրի, Վասկերտ, Բաշաղակ, Բերդակ և Խարբերդ։ Երկրորդ գլխաւոր ճամբան հիւսիսային Բաղնիքի ուղին էր, որ Բաղնիք և Խուշի գիւղերէն վերջ կը բաժնուէր և Զորակ, Խայաչին, Մաստան,

Ռըջիկ և Պաղին կը հասնէր։ Միւս թեւը կ'երթար Պլան և Տէրսիմ։ Առեւտուրի համար գործածուած ճամբան էր ասիկա։

Հիւսիս — արեւմուտքը, Թուրքերու գոռներու քովէն տարբեր ուղի մըն ալ կ'երթար դէպի Իսմայիլի, Կէօք Թէփէի և Մեծկերտի շրջանը։

Արեւելքէն, Խարապա ջաղացքէն կ'անցնէր Հոչէի ճամբան որուն մէկ թեւը՝ գետէն անցնելով, Հոչէ, Տէնկ, Ճաֆըգան և Պուլանըգ կերթար, իսկ միւս թեւը՝ Չալխատան, Սալլար, Տէմիրջին, Խազան Տէրէ, Իթ Եօգուչու և Արածանի։

Այս ճամբով դէպի Խարբերդ կ'երթեւեկէին միայն ամառը, երբ գետին ջուրը նուազելով, ուղեւորներու համար հուն (կէչիտ) կը գոյացնէր։

ԱՅԳԻՆԵՐ ՈՒ ՊԱՐՏԷԶՆԵՐ

Բերրիի այգիները լաւ խնամուած և մշակուած ըլլալով, խաղողի բերքը լիուլի կը բաւարարէր քաղաքի կարիքները։ Այգիներու ամենէն խիտ ու ընդարձակ մասը Խռաճի ճամբուն երկու կողմերը կը կազմէին, քաղաքէն հազիւ քառորդ ժամ հեռու։ Ք. ձորէն վերջ կ'սկսէր այգիներու զուգահեռ շարանը։ Առաջին այգին՝ Բերրիի Պէկինն էր, (Աղայենց էգին) որ նշանաւոր էր այլազան որթատունկերով և բնական գեղեցկութեամբ։ Աղայենց էգիին խաղողի տեսակները՝ Աղպընքէրի, Ռէնկ, Խաթուն, Պարմաղի կը գերազանցէին այլ այգիներու մէջ գըտնուածները։

Հարկ չկայ ըսելու, որ այս այգին խնամողը, փորողը, յօտողը, մշակողը Պէկին հայ մարապաներն էին։ Այս ծառայութիւնները կը մատուցուէին առանց վճարումի, կտոր մը հացի համար և ի գին ողջ պահուելու իրենց Երկրային տիրոջ կողմէ, որ Երկնային տիրոջ՝ Աստուծոյ բնական կարգադրութիւնն էր։

Աղայենց էգուն դիմացը, ճամբուն միւս կողմը, կը գըտնուէր Բերրիցի քաջ հովիւ Տէր Գրիգոր քհնյ. Մազմանեանի (Խուրի Պէկի) այգին, որ նոյնպէս ընդարձակ էր և շատ լաւ մշակուած։ Այս երկու մեծ այգիները սկզբնաւորութիւնը կը կազմէին 2-3 քիլօմեթր երկարութեամբ ճամբուն երկու եզերքները գտնուող մեծ ու պզտիկ այգիներուն, որոնց՝ մէկ-երկու բացառութեամբ, բոլորն ալ Հայերու կը պատկանէին։ Այգիներու վերջաւորութեան, Զէրի գիւղին մօտ, կը գտնուէին Չարոխենց (Թուրք) այգին ու պարտէզը։

Քաղաքին արեւմուտքը երկարող այս ճամբան, բաւական լայն և բնական կարծր աւազի խաւէ մը կազմուած ըլլալուն,

մեր նկարագրած օրերու ասիական անցքերու ապաւորութիւնը կը թողուր և քաղաքական ուժի հանգամանք էր։ Կառք և սայլեր կրնային դիւրութեամբ անցնիլ, փառք ասլով ոչ թէ չինող ազգութեան, այլ՝ բնութեան։ Ճամբուն երկու կողմերը նգերուած էին քարերով, մէկ ու կէս մեթր բարձրութեամբ։ Գարնան, այս քարէ պատերուն վրայ, կաղնիի խիտ ճիւղերով անանցանելի պատնէշ մը կը գոյանար, ծառուղիի երեւոյթով, և այգիներուն մուտքը արգիլելու համար։ Հարեւան այգիներու միջեւ ցանկապատ կամ առմանները ճշդող պատուարներ չկային։ Ամէն մէկուն սեփականութիւնը դրացիէն կը բաժնուէր միայարկ քարերու չարուածքով միայն։

Ամէն այգի իր մէջ ունէր պտղատու ծառեր՝ նուշի, ծիրանի, Բռինձի, խնձորի, սալորի, տանձի։ Յարմարագոյն վայրերու մէջ կը չինուէին նաև ԽՈՒՂԵՐ, բնակութեան համար։

Կարգ մը այգիներու մէջ կարելի էր հանդիպիլ հնձաններու և աղբիւրներու։ Այգիներու ձախ եզրը, Աղայենց այգիէն սկսեալ, կը լայնար դէպի գետեզերք, ուր կը սկսէին թուրթի ծառաստանները, մինչեւ Ջէրիի մօտերը։ Իսկ ալ ափը, Խուրի Պէկի այգիէն սկսեալ, կը բարձրանար դէպի հիւսիս, դէպի լեռնալանջ, ուր կը կազմէր աքանչելի բնապատկեր մը։

Այգիներու և պարտէզներու այս չղթան կը վերջանար Զարոխեցց պաղչայով։ Անկէ բաւական հեռու, դէպի հիւսիս, երկու բլուրներու ընդմէջէն կ'երկարէին Կակո Տէրէի պարտէզներն ու այգիները, որոնց մէկ մասը Թուրքերուն կը պատկանէր։ Այս պատճառաւ Հայերը միշտ զգոյշ կը գտնուէին այս չրջաններու մէջ։

Բերբիի հիւսիսային կողմը՝ կոլ աղբիւրի ճամբով, Արխաճի այգիներն ու պարտէզները կը տարածուէին ընդարձակ հողամասի մը վրայ։ Այս պարտէզներուն ծիրանը նշանաւոր էր։ Այս չրջանին մէջ, Քեխլիկ փուխարի (կաքաւի աղբիւր) կողմը նոյնպէս լաւ այգիներ կային։

Բաղնիքի ճամբուն վրայ, Մելիքի ձորէն վերջ, պատուհասի մօտ կը գտնուէր Սեփ Տէրեն։ Այս տեղի այգիներն ու պարտէզները նմանապէս լաւ մշակուած և բոլորն ալ Հայերու սեփականութիւններն էին։ Ունէին չատ առատ թուփ, խաղող, ծիրան, խնձոր և այլ համեղ պտուղներ։

ԱՅԳԵՄՇԱԿՈՒԹԻՒՆ

Բերբիի այգիներուն և պարտէզներուն պտուղները քաղաքի բնակչութեան տնտեսութեան մէջ չատ կարեւոր դեր ունէին։ Անոնց տէրերը,

ամբողջ ընտանեօք, կուշտ ու կուռ ուտելէ վերջ, ամրան ու աշնան եղանակներուն, ձմեռուան համար ալ առատ պաշարի պահեստ կը մթերէին, պատրաստելով՝ գինի, օղի, պաստեղ, ռոճիկ, ռուպ, թթալիր, չամիչ և խոռա, որոնցմով կը լեցուէին խզէնները (մառանները) և կարասները։

Ամէն մէկ Բերրիցի ունէր իր պարտէզն ու այգին, շատեր՝ մէկէ աւելի նոյնիսկ։

Մարտ ամսուան առաջին եօթնեակին կը սկսէին Բերրիի այգիներուն աշխատանքները՝ աչք բանալ, կըյրել, սերփինէ զարնել, փորել եւ այլն։

Մեր յարգելի ընթերցողներուն կը ներկայացնենք այս հայրենի անցեալի քաղցրայուշ գործողութիւններէն կարեւորները։

ԱՉՔ ԲԱՆԱԼ.— Աշնան վերջաւորութեան, երբ այգիները կը կթուին և ամէն գործ կը վերջանայ, սերփինէները հողէն քաշելով, գետնի մակերեսին վրայ և երկարութեան գծով կը պառկեցնեն որթատունկերը, մէկ—մէկ ծանր քար կը դնեն մէջտեղը, որպէսզի ձմեռը չի մսին(*)։ Գարնան առաջին օրերուն, այդ քարերը մէկ կողմ հաւաքելով, որթատունկի բունին շուրջը խորունկ և քիչ մը տարածուն փոս մը կը փորեն։ Ասոր կ'ըսեն աչք բանալ։ Այս կլորաձեւ փոսը գարնան տեղացող անձրեւներով կը լեցուի. որթատունկին արմատները, ամրան շրջանին, իրենց ջուրի պահեստը անկէ կ'ստանան։ Աչք բանալու աշխատանքը գրեթէ միեւնոյն օրը կը սկսի։ Ասիկա կը կազմէ Բերրիցիներու առաջին արշաւը դէպի բնութեան ծոցը՝ այգիներն ու պարտէզները։ Մեծաւորի մը առաջնորդութեամբ, երիտասարդ գործաւորներ՝ բահ ու բրիչ շալկած, խումբ առ խումբ ճամբայ կ'իյնան, անսահման ուրախութեամբ, իրենց պաղատու ծառն ու տունկերը, և անոնց կեանք տուող հողը սիրելու և գգուելու մտադրութեամբ։ Անգամ մը եւս կը մրմնջեն փառք քեզ Տերը, զիրենք և իրենց ընտանիքը ողջ պահած ըլլալուն համար։ Հեյ կիտի երանելի օրեր, որոնք մեզ կը փոթորկեն այսօր, իրենց յուշերով ու փուշերով, օտար երկիրներու տակ, հեռու՝ մեր բնաշխարհեն եւ անոր երանութենեն։

ԷԳԻՆ ԿԸՅՐԵԼ.— Մարտի կիսուն կարգը կուգայ այգին յօտելու աշխատանքին, որուն կ'ըսեն էգին կըյրել։ Փորձառու այգեպաններ, ուշի ուշով կը հսկեն որթատունկերու աճումին վրայ։ Էգին կըյրելու ժամանակը կախում ունի մթնոլորտային

(*) Այս գործողութեան, որ աշնան վերջաւորութեան տեղի կ'ունենայ, կ'ըսեն էգին էջըցնել։

պայմաններէն։ Ո՛չ կանուխ պէտք է յօտեն և ո՛չ ալ ուշ, որովհետեւ, Աստուած և մարդիկ ներող են, բայց բնութիւնը՝ ո՛չ։ Կանուխ յօտելու պարագային, կտրուած մասը պաղ հոսանքէն կը մսի. իսկ ուշանալուն պէս, ոստերը կը բացուին։ Այս գործողութիւնը շատ կարեւոր է տունկը կենսաւորելու և առատ բերք ապահովելու տեսակէտով։ Անոր համար միշտ փորձառուներու առաջնորդութեամբ և խրատներով առաջ կը տարուին աշխատանքները։ Նախ անհրաժեշտ է զանազանել պիտանի ճիւղը անպէտէն և վերցնել միայն այն ճիւղերը, որոնք աւելորդ կը համարուին։ Սխալ մը կրնայ մեծ վնասի ենթարկել այգեպանը։ Ընդհանրապէս այգի ունեցողները պարտաւոր են հմտանալ այս գործին մէջ, իրենց շահու բերումով։ Գալով անճարակ այգետէրերուն, անոնք պարտին օգտուիլ բարի դրացիէն, կամ վճարումով մասնագէտներ աշխատցնել և կամ վընասներու ենթարկուիլ։

Այգի յօտելու համար մասնաւոր շինուած կելուճներ (պըզտիկ յօտոց) կային, որոնք Բերրիցի երկաթագործներու կողմէ կը շինուէին։ Վերջին տարիներուն, Ամերիկայէն վերադարձող հայրենակիցները իրենց հետ բերած էին յօտելու գեղեցիկ մկրատներ, որոնցմով աւելի դիւրութեամբ և աւելի լաւ կը կտրուէին ճիւղերը։

ՍԷՐՓԻՆԷ ԶԱՐՆԵԼ. — Այգին կտրուելէ վերջ կ'սկսի գործը։ Սէրփինէելը՝ կաղնիի կամ բարտիի ճիւղերէն պատրաստուած մէկ-մէկուկէս մեթր երկայնութիւն ունեցող գաւազանիկներով կը կատարուի, որոնք որթատունկին մոլերուն որպէս յենարան կը ծառայեն, մէկ թիզ խորունկութեամբ հողին մէջ մխրճուելէ յետոյ, որպէսզի խաղողի ողկոյզները հողին փակելով չի վնասուին և արագօրէն աճին։

Երբ այգին կանանչ տերեւներով ծածկուի և խաղողները հասուննան, որթատունկը տեսակ մը պզտիկ խուղի կը նմանի։ Վերապրողները կը յիշեն անչուշտ խոշոր որթատունկերու տակ կռնակի վրայ պառկելով խաղող ուտելու երջանկութիւնը։

ՓՈՐԵԼ. — Այգին կտրելէ և սէրփինէ ընելէ լետոյ, մայիս ամսուան մէջ այգին կը փորեն սրածայր երկար բահերով, որպէսզի արմատին շուրջը դանուող փուշերն ու խոտերը արմատախիլ ըլլան։

Այսպէսով, այգիներուն գործը վերջացած կ'ըլլայ մինչեւ աշուն։ Այգիին տէրը, աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել տանտիկինը, այցելելով այգիին մատղաշ և կանանչ տերեւները, թէվեկները կը հաւաքէ։ Սիրտ այրող չարաճճի տղաք ու աղջիկներ,

գաղտագողի աղոխ կը հաւաքեն և կ'ուտեն։ Աղոխը գաղտագողի կը հաւաքեն ըսինք, որովհետեւ նախ՝ խակ պտուղ ուտելը առողջապահական չէ, և յետոյ՝ մինչեւ որ Ս. Աստուածածնայ տօնին խաղողը չօրհնուի, զայն ուտելը մահացու մեղքերէն մին կը համարուի աւանդապաշտ և կրօնասէր հասարակութեան կողմէ։

ԽԱՂՈՂԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ.— Երեսունի կը հասնի խաղողի տեսակներուն թիւը, որոնց գլխաւորները կը յիշենք հոս, մեր հայրենակիցներուն բերանները ջրոտելու և մեր շրջանի այս պատմութեան մէջ մասնաւոր տեղ մը յատկացնելու համար։ Աղպրնքերի, Խաթուն Պարմաղի, Դդմուկ, Ռենկ, Էօքիւզ Կեօզլիւ, Խաչկոզ, Քաչբեր, Կողոսկրայ, Չամչուկ, Խռչիկ, Շաքրուկ, Լեղեմրիկ, Շիլֆենե, Ճերմակ Խաղող, Հեվենկի Խաղող, Մարզումայ։ Այս վերջինը կը պահեն ձմեռուան համար։

Ասոնցմէ Աղպրնքերի, Ռենկ, Դդմուկ, Խաթուն Պարմաղի, Չամչուկ տեսակները շուտ կը հասնին, որով շուտ ալ կ'սպառին։ Այս տեսակներէն ամէն այգի 5—10 տունկէն աւելի չունենար։ Գինիի կարասները լեցնելու, պաստեղի, ռոճիկի, ռուպի համար ընդհանրապէս Քաչբերն ու Կողոսկրան կը գործածեն։ Քաչբերը ջրառատ է, իսկ Կողոսկրան՝ թանձր մաշկ ունի և քիչ մըն ալ փոթուկ է, ինչ որ շատ յարմար է գինիի պատրաստութեան համար։ Խոշոր ողկոյզին՝ կոզ, պզտիկին՝ գլիկ կ'ըսեն։

ԿԵԱՆՔԸ ԱՅԳԻՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Երբ վերջանան այգիներու աչք բանալու, կրյրելու, սերփինեյելու և փորելու աշխատանքները և երբ այգիներու ցանկապատերը ցախերով ու ճիւղերով պատուած են արդէն, այն ատեն այգիներուն կեդրոնը, բարձր բլուրի մը կամ ծառի մը վրայ, կը վերատնկուի այգեպանին կամ պաղպանչիին մեծ խուղը, որ քառակուսի սենեակի մը ձեւն ունի. շինուած ու ծածկուած է ճիւղերով ու բոզկեկի տունկերով։ Պաղպանչին կ'ընտրուի խիզախ և անվախ մարդոցմէ։ Ան զէնք կրելու արտօնութիւն կ'ունենայ, լաւ պահպանութիւն ընելու համար։

Մեր օրերու պաղպանչին Մարսուպ Աղբարն էր, որուն՝ Թուրքերը ՄԱՄԱ ՄԱՐՍՈՒՊ կ'ըսէին։ Սրտոտ, բարի և լաւ մարդ մըն էր։ Կը բաւէր որ իր բարձր խուղէն ուժով կանչէր. «Է՞յ, ո՞վ է մտեր ես եգին»։ Եթէ ենթական տնտնար հոն և գողնալու մտածումը յայտնագործէր, Մարսուպ Աղբօր ահարկու ձայնը անգամ մը եւս կը գոռար ու ապա էզրայէլի նման կը յարձակէր։ Վա՞յ այն մարդուն որ անոր ձեռքը կ'իյնար...։

ԲԵՐԲԻՆ ԻՆՉՊԷՍ ՈՐ ԷՐ
1915 - Ի
ՄԵՆՔ ԵՂԵՌՆԷՆ ԱՌԱՋ

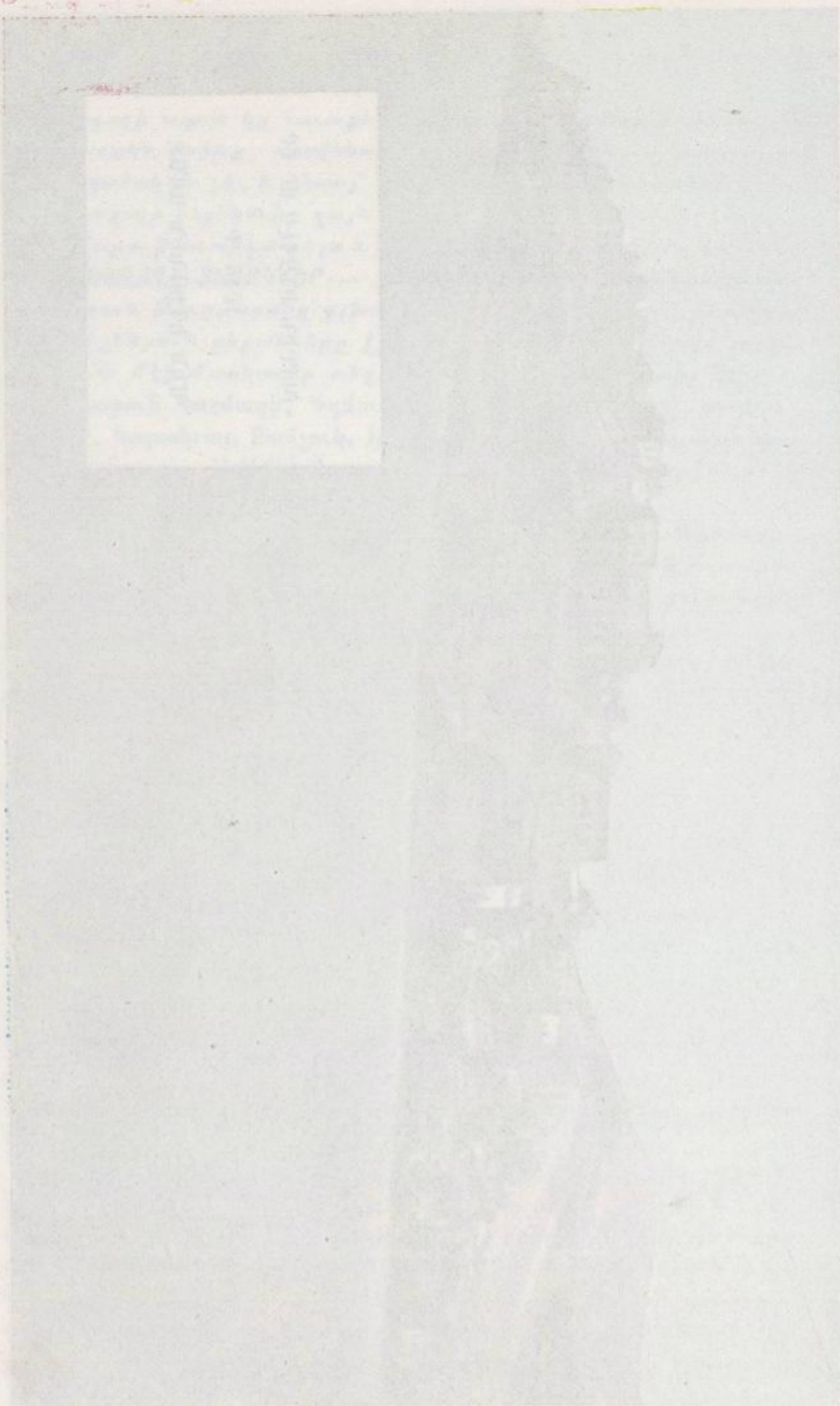

Ասոր համար Մարսուպ Աղբօր առաջին ազդարարութիւնը ի զօրու կը դառնար միշտ և պտուղ գողնալու փորձութեան ենթարկուողները ծակ կը փնտռէին Մարսուպ Աղբօր ձեռքէն ազատուելու համար։ Այդետէրեր, բերնէ բերան, առասպելներ կը հիւսէին անոր զօրութեան, արագութեան և սարսափին շուրջ։ Եռանդով կը պատմուէին այսինչին ու այնինչին կերած ծեծը (տայախ)։ Քուրդերն անգամ կը սոսկային անկէ։ Քանի քանիներ, ճաշակելով անոր հարուածները, երդում ըրած էին հեռու մնալու անոր հսկողութեան յանձնուած այդիներէն։ Հայերը, քիչ պարագաներու մէջ միայն այս յանցանքին վրայ կը բռնուէին և ան ալ՝ ոչ թէ խաղող գողնալու, այլ հաճոյք մը հետապնդելու մտադրութեամբ։

Այսպիսիներու նկատմամբ Մարսուպ Աղբարը աչք չէր գոցեր, այլ անաչառ կերպով կը կատարէր իր պաշտօնը, ի կարգ հրաւիրելով ենթական. հակառակ պարագային, անսաստողները ձեռնկապ կը յանձնուէին ծնողներուն։

ՄԱՐՍՈՒՊ ԱՂԲԱՐ

Բերրիի Խրաճի այդիներուն ու պարտէզներուն պահապանն էր (պաղպանչի) Մարսուպ Աղբարը։ Այս մասին կը ներկայացնենք ամերիկաբնակ հայրենակից Գէորգ Թաթոյեանի յուշերը։

«Բերրիցիները ընտրած էին զինքը որպէս պահապան, անոր համար, որ այդիներն ու պարտէզները (պաղչաները) բաժնուած էին բանուկ ճամբայով մը։ Հարաւի կողմէն եկող գիւղացիները պէտք էր անցնէին այդ ճամբայէն, որուն երկու կողերուն վրայ կը գտնուէին պարտէզներն ու այդիները։ Այդ գիւղացիները՝ Հայ, Թուրք կամ Քուրդ, իրենց առօրեայ կամ շաբաթական աշխատանքին արդիւնքը էշերու և ջորիներու վրայ բեռցուցած, Բերրիի հրապարակը կը բերէին ծախելու և փոխարժէքովն ալ իրենց գնումները կատարելու համար։ Վերադարձի ճամբուն վրայ շատ անգամ, անոնք կը մտնէին այդիները և խաղողով կը լեցնէին տոպրակները։ Այդ իսկ պատճառաւ, Մարսուպ Աղբարը իր պատսպարանը (խուղը) շինած էր բլրակի մը վրայ, ուրկէ կրնար դիտել ճամբուն անցուդարձը։ Օր մը, մենք մեր աչքերով տեսանք Մարսուպ Աղբօր՝ Քիւրտի մը օձիքէն բռնելը, երբ վերջինը կը պատրաստուէր այդիէն դուրս ելլել, խաղողով լեցուած տոպրակներով։ Կալանաւորը կ'աղաչէր, կը պաղատէր որ ազատ ձգէ զինք, բեռ մը փայտ խոստանալով անոր։ Մարսուպ Աղբար կ'սպառնար ոստիկանատուն տանիլ զինքը։ Ի վերջոյ ուղեկից ընկերները միջամտե-

ցին և երաչխաւոր եղան որ դող Քուրդը ուրիշ անգամներ այդ տեսակ քայլ մը պիտի չառնէ։ Մարսուպ Աղբար գաւազանի հարուած մը իջնցուց Քուրդի կռնակին ու թող տուաւ որ երթայ, սպառնալով որ երկրորդ անգամ գաւազանը կռնակին վրայ պիտի կոտրէ, եթէ նոյն ընթացքի մէջ բռնէ։

«Կիրակի օր մը, մի քանի բարեկամներով ժամադրուած էինք մեր լաւագոյն ընկերներէն՝ Պաղտասար Հոլոբիկեանի պարտէզը, որ կը գտնուէր Բերբի գետին եզերքը։ ԽՐԱՃի կողմի պարտէզներն ու այգինները, մեծ մասամբ, կը գտնուէին Բերբի գետին եզերքը։ Ամառ առանն, Բերբիցիները լողալու կ'երթային յաճախ։ Մեր ընկերներէն ոմանք կանուխէն գացեր էին, իսկ ես և Խօճեկացց Լիւոնը մի քիչ ուշ ճամբայ ելանք։ Բաւական մը քալելէ յետոյ Լիւոնը բաւ.

«— Գէորգ, աչքս մեացեր է ԽԱԹՈՒՆ ՊԱՐՄԱՂԻՆ, որ խաղողի լաւագոյն տեսակն է և Բերբիի Պէկին կը պատկանի։ Աչքդ Մարսուպ Աղբօրը ԽՈՒՂը ըրէ. տե՛ս, հո՞ն է թէ ոչ։

«Երբ մէկը չտեսանք, Լիւոնը մաաւ. ոզկոյզ մը խաղող փրցուց այդիէն. հագիւ դուրս ելած.

«— վա՛յ չան ձագտիք, պոռաց Մարսուպ Աղբարը հակառակ կողմի բլրակէն, որուն երբեք ուշադրութիւն չէինք ըրած։

«— Լիւո՛ն, պաղպանչին է, չուա վազէ՛, ըսի ու երկուքս մեանին կայծակի արագութեամբ սկսանք վազել, պահապանն ալ՝ մեր հետևէն։ Հասանք Պաղտասարենց պարտէզը, անմիջապէս հագուստներս հանելով մտանք գետը ու մեացանք մեր ընկերներուն, որոնք արդէն կը լողային։ Մարսուպ Աղբարը եկաւ, կտնգնեցաւ գետին եզերքը, աչքերը չորս կողմը պտտցուց, տեսաւ մեզ, ու Պաղտասարին մօրը — որ այդ պահուն, գետին եզերքը նստած, թաչկինակը կը լուանար—հարցուց.

«— Մարա՛ն պաճի, այդ երկու տղաքը որքա՞ն տեսնէ կը լողան։

«— Ի՞նչ գիտնամ, օղո՛ւլ, երկու ժամէ աւելի է որ գետին մէջն են։

«Մարսուպ Աղբօր հաչւոյն չկաւ Մարան Պաճիին պատասխանը։

«— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ անցեր գարձեր է, հարցուց Մարան Պաճին։

Մարսուպ Աղբար պատմեց եղելութիւնը։

«— Ատոր համար կ'արժէ՞ որ չճուղներուն հետևէն իյնաս. Թուրքերը ամէն տեսակ մեր պարտէզներուն և այգիներուն լաւագոյն պտուղները կը գողնան ու կ'ուտեն։ Ո՞ւր էիր, երբ

մենք անցեալ շաբթուն, թութերը թօթուեցինք, փռեցինք արեւին տակ չորցնելու համար. երբ յաջորդ օրը եկանք, մէկ հատ չոր թութ չի գտանք։

«Մարսուպ Աղբար յարեց.

«— Ես գիշերն ալ պահապան պիտի չըլլամ ա, ու հեռացաւ յայտնելով որ վաղն իսկ անոնց վարժապետին քով գանգատի պիտի երթայ։

«Լեւոնին հոգը չէր, որովհետեւ ինք շատոնց դպրոցը ձգած, երկաթագործի մը քով աշկերտութիւն կ'ընէր. իսկ ես կը նախընտրէի որ հօրս գանգատէր քան թէ ուսուցչիս։

«Յաջորդ օրը, վախով ու դողով, դպրոց գացի։ Աչքերս՝ մէյ մը դասերուս վրայ մէյ մը ուսուցչիս դէմքին կը նայէին։ Արդեօք ե՞րբ պիտի կանչէ զիս իր քովը պատժելու համար։ Երկու օր լուռ անցաւ։ Երրորդ օրը անունս տուաւ. ոտքի կանգնեցայ։ — Հոս, մօտս եկուր. անցեալ օր ուրիշ ընկերոջ մը հետ ×-ին այգին մտած ողկոյզ մը խաղող գողցա՞ծ էք, հարցուց սպառնական շեշտով։ Յայտնեցի թէ քիչ մը խաղող փրցուցած ենք ուտելու համար։ Ուսուցիչս, քմծիծաղով մը, գողութեան վերագրեց այս արարքը և գաւազանը ձեռքը առնելով, ափս բանալ տուաւ ու առաջին հարուածը իջեցուց։ Երկրորդ հարուածի ուժգնութենէն սարսափած, ձեռքս ետ քաշեցի իսկոյն։ Գաւազանը իր ազդրին դպաւ ու խիստ ցաւ պատճառեց անպատճառ, որ ուսուցիչս գոռաց. — «Վա՜յ անզգա՛մ, նզովեա՛լ արմաս... ամբողջ օրը այս պատին անկիւնը ոտքի վրայ պիտի կենաս, երեսդ պատին դարձուցած։ Հնազանդեցայ։ Իմ ուղածս ալ այդ էր արդէն։»

Մարսուպ Աղբարը կ'այցելէր բոլոր այգիները, կը հարցընէր, կը քննէր ու կը լսէր ամէն մէկուն գանգատը, դժուարութիւնները և առաջադրութիւնները։ Ամէն ընտանիք կը պատուէր զայն իր հարազատ տան անդամի մը պէս. մեկնումի պահուն Մարսուպ Աղբարը կ'ուրախացնէին պէսպիսի նուէրներով։

Քուրդ ճամբորդներ շատ քիչ անգամ մուտք կը գործէին այգիները խաղող գողնալու մտօք, որովհետեւ Մարսուպ Աղբարը քանի քանիները մեղքի վրայ բռնելով զանոնք ապաշխարելու վիճակին հասցուցած էր...։ Անոնք Մարսուպ Աղբարի մասին լաւ վկայութիւններ կուտային և Քուրդերուն կ'ըսէին. «ՖԸԼԼԱ ՀԱՅՈՒՆ ԽԱՂՈՂԸ ՈՒՏԵԼՈՒ ԳԱՑՈՂԸ ՄԱՐՍՈՒՊ ԱՂԲԱՐԻ ԳԱՒԱԶԱՆԸ (ՏԷԿՆԷԿ) ԿԸ ՃԱՇԱԿԷ ՈՒ ԿՈՒԳԱՅ։»

Այգիներու կեանքը կը տեւէր երեք ամիս։ Խաղողները հասուննալէն վերջ, ամէն այգիի մէջ կը շինուէր խուղ մը։

Դպրոցական արձակուրդին, բոլոր աշակերտութիւնը կը լեցուէր այգիներն ու պարտէզները։ Մանաւանդ Կիրակի օրերը, մարդ չէր մնար քաղաքը. բոլորն ալ կը խուժէին այգիները, կերուխումով, երգերով ու պարերով զուարճանալու համար։ Այդ պահուն տեսակ մը մասնակի աղատութիւն կը վայելէին աղջիկները, երիտասարդները կամ հարսերը, որովհետեւ Թուրքեր և Քուրդեր չկային հոն։

Այգեկութքին 15 օր մնացած, ամէն տունէ մէկ կամ երկու հոգիներ այգիներու մէջ կը գիշերէին։ Այս եղանակին, օդը կ'սկսէր ցրտել կամաց կամաց։ Գիշեր ատեն, եթէ մէկը դիտէր այգիներու ընդհանուր համայնապատկերը, պիտի տեսնէր տօնական բնոյթ առած հրավառութիւններ։ Ամէն այգիի մէջ կրակ կը վառէին, խաչ կ'եփէին։ Դրացիներ զիրար կը կանչէին բարձր ձայնով։ Երբեմն ալ առիթէն օգտուելով զէնքեր կը փորձէին։ Գործի մարդիկ առտուն կանուխ կը վերադառնային, պաղորակ խաղողի կողովներով ծանրաբեռնուած։

Բերրիի այգիները կրիաներ շատ կային, որոնք երբեմն այգի պառկողները կը վախցնէին գիշեր ատեն, իրենց ֆշշոցովը, կամ չոր տերեւներու վրայէն քալած ատեննին յառաջ բերած խըշրտուքներովը։

Սեփ Տերեի և Կակո Տերեի այգիներուն մէջ փորսուղ ալ կը գտնուէր. ասիկա՝ խաղողի սիրահար ըլլալով, գիշերները հանդիպած որթատունկը կը փճացնէր և չոր կուզպանքները կը ձըգէր միայն։

Բերրիցիներու համաձայն պաղպանչիի խուղին տակը կը գտնուէր փոս մը, որ որջն էր կոտոշաւոր, այծի մը մեծութեամբ, մազոտ օձի մը, զոր կը կոչէին «ՎԱՅ ՊԱՊՈՒԿ»։ Ասիկա, գիշերները կը գոռար, վախ ու սարսափ ազդելով մանուկներուն։ Այս պարագան կ'օգտագործէին մամիկները, որոնք՝ իրենց չար մանուկները զսպելու համար, «ՎԱՅ ՊԱՊՈՒԿ»ը կուգայ կ'ըսէին։

ԱՅԳԵԿՈՒԹՔ

Հոկտեմբերի սկիզբները կ'սկսի այգեկութքը։ Այգիները բանալու, կտրելու և այլ գործողութիւններու պէս այգեկութքն ալ մէկէն ի մէկ կ'սկսի։ Կառավարական գնահատող պաշտօնեան առաջին առթիւ այգիները շրջելով անոնց ուշուրը կը կտրէ, «տասանորդի գնահատումները» կը կատարէ, որոշ չափանիշով մը։ Օրինակ, այս այգին քանի բեռ խաղող կուտայ և որուն համաձայն կ'որոշուի դրուելիք տուրքը։ Բերրիցիները խաղողը օխայով կամ լիտրով չէին կըշ-

ռեր։ Անոնք կը գործածէին ԲԵՌ(*) չափանիշը։ Կ'ըսէին. «Մեր այգիէն 10 բեռ խաղող ելաւ։» Շատեր իրենց այգիի խաղողին քանակութիւնը ճիշդ չէին յայտներ, ոչ միայն կառավարական տուրքը նուազ տալու համար, այլ՝ չար նազարէ իրենց այգին պահելու նախապաշարումով։ Ընդհանրապէս աչքը կուcs մարդիկ էին։ Անոնք չէին հետաքրքրուեր թէ՝ իրենց դրացիի այգիէն որքան խաղող քաղուած է, որովհետեւ կը հաւատային թէ դրացիին ունեցածը Աստուծոյ պարգեւն է և Աստուած կուտայ այնքան, որքան ենթական գոհ ձգած է զինքը...։

Բերրիցիներու տարուան մեծագոյն աշխատանքը այգիիի գործն էր։ Այդ շրջանին, Բերրին գրեթէ կը պարպուէր։ Ամէն տուն, մեծով պզտիկով, այգիները կը թափուէր։ Իւրաքանչիւր անձ իր մասնաւոր աշխատանքը ունէր։ Կիները, հարսերը և աղջիկները՝ մէյմէկ գոգնոց կապած և ձեռքին կողով մը բռնած, կը կթէին որթատունկերը։ Այգիին յարմար մէկ վայրին մէջ կը կուտակէին քաղուած խաղողները որոնք կը լեցուէին խոշոր կողովներու մէջ, որոնց սափաթ կամ թայ կ'ըսէին, և որոնցմով խաղողները տուն կը փոխադրուէին, էշերու կամ ջորիներու վրայ բեռցուած։

Այգեկութքի շրջանին տնտնալ չկար. ամէն ոք պարտաւոր էր իրեն սահմանուած գործը տանիլ։ Անոնք, մեղուներու և մրջիւններու պէս, իրենց գործին կը նայէին ժամ առաջ խաղողը քաղելու, փոխադրելու և անկէ զանազան տեսակի անուշեղէններ պատրաստելու համար։ Այնպէս որ բոլոր աշխատանքներու մէջ աճապարանք կար։ Տենդոտ աշխատանքի այդ շրջանին, ծծկան մանկիկները, խոշոր թէվէկներու շուքին տակ կը ձգուէին երկար ժամանակ։ Մայրերը մտիկ իսկ չէին ըներ անոնց ճիչերուն, մինչեւ որ գործը՝ անոնց փափաքին գոհացում տալու առիթը ստեղծէր։

Այգիներու մեծութեան համաձայն երկու-երեք օրուան մէջ կը վերջանար այգեկութքը, որմէ յետոյ այգիները աւերուած ու թալանուած վիճակ մը կ'ստանային. ճամբաները կ'ամայանային կարծես, քանի որ էգիներու օր ը վերջացած էր։ Այգիներու աշխատանքի դադադարումին կը յաջորդէր տնային աշխատանքը, քաղաքէն ներս։ Խաղողը քամել, ռուպ եփել, խոռա եփել, գինիի կարասները լեցնել, ռոճիկ կամ պաստեղ շինել և այլն։ Բերրիցի կիները այս շրջանին է որ ցոյց կուտային իրենց տանտիկնութեան Հիւնարը։

(*) Մէկ ԲԵՌ խաղողը մօտաւորապէս 150 քիլոյի համարժէք է։

Խաղողին տեսակները զատ զատ կը քամէին, ամէն մէկ տեսակը իր յարմարութեան համեմատ օգտագործելու համար։ Խոշոր կարասները շիրայով կը լեցուէին։ Անկէ վերջ կ'եփէին, կը պատրաստէին ռուպը, խոռան, ռոճիկը, պաստեղը։ Տէրսիմի համեղ և իւղոտ ընկոյզներուն միջուկները, շարոց շարոց եղած, տուներու առաստաղէն կը կախուէին։

Ռոճիկի պատրաստութիւնը մասնագիտութեան կը կարօտէր. որովհետեւ ընկոյզի շարոցները երբ պատրաստուած մալեզի մէջ կը թաթխէին, յաճախ մալեզը չէր բռներ ու վար կը թափուէր։ Այս պայմաններու մէջ փորձառու, հասուն կիներ օգնութեան կը հասնէին և իրենց խորհուրդներով և կարգադրութեամբ կը դարմանէին եղածը։

«Ռահան պաճի, խուրպան ըլլիմ, հըլէ եկօ մեր ռոճիկը կը շոռբուի, չի բռներ, ինչ գլօխս պտէ լամ։»

Ռահան պաճին, միշտ պատրաստակամ ոգիով կը պատասխանէր նման դիմումներուն և կ'օգնէր անոնց, հասկնալէ վերջ թէ ի՞նչպէս պատրաստած են մալէզի բաղադրութիւնը, քիչ մը ալիւր կամ բռպի հող (ռուպի հող) կ'աւելցնէր, հինգ—վեց թաթխումով ռոճիկի պարանները հաստցնելու համար։

Օրեր շարունակ, ամբողջ քաղաքը շիրա կը հոտէր. տափարակ տանիքները ծածկուած կ'ըլլային պաստեղի սաւաններով։

Մառաններու (խզեն) մէջ կարասները կը լեցուէին և առիքը կը զարդարուէր մարզումայ (ձմեռուայ) խաղողի հեվեկնկներով։ Երեք ամիս ջուրի տեղ գինի կը խմէին ու չէր հատներ։ Զամիչը, պաստեղը, ռոճիկը կուշտ ու կուռ կ'ուտէին, բայց Հայր Աբրահամի պերեքեթով օրհնուածը չէր հատներ ու չէր պակսեր... հեյ կեսի օրեր...։

ԹԹԱՍՏԱՆՆԵՐ

Թութն ալ, խաղողի չափ, Բերրիցիներու տընտեսութեան մէջ կարեւոր տեղ կը գրաւէր։ Թութը, որպէս համեղ և օգտակար պտուղ, կը չորցուէր և կամ այլ ձեւի պատրաստութեամբ ձմեռուայ պաշարին մաս կը կազմէր։ Չոր թութը, թութի պաստեղը, թութի ռուպը, թթալիւրը Բերրիցիներու խզենին մէջ որոշ տեղ կը գրաւէին. մանաւանդ թութի արախը՝ որ տարուայ զախիրային(*) մէկ որոշ տեղը կը բռնէր։

Բերրիի թթաստանները, կամ տեղական բարբառով թութի պաղչաները, Բերրիի գետին Երանի լիճէն վերջ կ'սկսէին և

(*) Կը նշանակէ ձմեռուան պաշար։

գետի հոսանքն ի վար կը շարունակուէին մինչեւ Զէրի գիւղին մօտ։

Մօտաւորապէս չորս քիլօմեթր երկարութեամբ և իրարու կցուած այս պաղչաները, իրենց հաստաբուն և լայնատարած թթենիներով, հեռուէն իսկ տպաւորիչ կը դառնային. մարդ կ'զգար որ կը մօտենայ ընութեան պարզած անտառային գեղեցկութեան մը։ Սահման և շրջապատ գոյութիւն չունէին։ Ամէն մարդ իր ծառերը կը ճանչնար և յաճախ ալ կը կոչէր զանոնք իրենց յատուկ և մասնաւոր անուններովը։ Օրինակ. Ինճիրին Ծառը, Իշու Թթի Ծառը, Չաթալ Ծառը։ Անոնք կ'որակուէին նաև անկող կամ խնամող անձերու անունով։ Օրինակ. Աւային (մեծ մօր) Ծառը, Ամույին Ծառը, Գոգոյին Ծառը և այլն։

Այս Պաղչաները, առանց բացառութեան, հայերուն կը պատկանէին, բացի ամենավերջին պաղչայէն, որուն տէրը Թուրք էր։

Ամրան տաք օրերուն հաճելի բան էր քալել Պաղչաներու մէջէն։ Խիտ ծառերուն չուքը, օդին զովութիւնը, թթաստանի քովէն հոսող ջուրին անուշ կարկաչը խորհրդաւոր տպաւորութիւն մը կ'ստեղծէին։

Ապրիլի վերջերը թութին նշան(*) կ'իյնար։ Բնութեան ստեղծած այս երեւոյթը մասնաւոր հրճուանքով և ուրախութեամբ կ'ողջունուէր բոլորէն և մանաւանդ՝ նորահաս սերունդին կողմէ։ Շատեր այդ թութի նշանները իրենց աչքերուն կը քսէին։ Բերրիցի տղոց համար ծառերը մագլցելու և բարձրանալու ճարպիկութիւնը որոշ արժէք ունէր և հաճոյք մըն էր։ 5-8 մեթր բարձրութեամբ հսկայ և բազմաճիւղ ծառեր կային։ Ճարպիկ տղաք մինչեւ անոնց գրգրլիկը (դագաթ) կ'ելլային, թութ թօթուելու։ Մայիսին մէջ գրեթէ բոլոր տեսակի թութերը հասունցած կ'ըլլային. կ'արժէր տեսնել թէ ինչպէս ժողովուրդը կը թափուէր թութի պաղչաները։ Ծառերուն տակը մաքրուած և աւլուած կ'ըլլար։ Թութ թօթուելու ժամանակ, առտուն կանուխ, մարդիկ պաղչաները կ'երթային, հետերնին առած մեծածաւալ սաւաններ (չարշաֆ), սափաթ (կողով), սրթբլ, աման ու չաման և այլն։ Թութ թօթուելու պարտականութիւնը կ'ստանձնէր ընտանիքին երիտասարդ, վարժ և ճարպիկ մէկ անդամը, որ՝ ծառին վրայ բարձրանալով, մէկ կողմէն կը ճաշակէր և միւս կողմէն ալ իր աշխատանքը կը կատարէր։ Սա-

(*) Հասունցած առաջին թութը՝ երախայրիք։

ւանները կը տարածուէին ծառերուն տակը, վար թափուող թութերուն տարափը ընդունելու համար։ Մեծ հաճոյք էր այդ կարկտանման տեղատարափին ենթարկուիլը։ Գլխու, դէմքի վրայ ինկող թութերը կը յափշտակուէին, ճիչերով ու աղմուկով։ Յաճախ իրարու երեսները ներկելու անմեղ կատակներ ալ կը կատարուէին։ Հաճելի զբօսանքի երանելի պահ մը կ'ապրուէր այդ շրջանին։ Նախ ծառին վարի ճիւղերը կը թօթուէին, ապա աստիճանաբար կը բարձրանային մինչեւ բարձրագոյն ոստը։ Սաւանի մէջ հաւաքուած թութերը սեբեթներու և սրթըլներու միջոցաւ կը փոխադրուէին Սարկաններ(*) ու կը չորցուէին։

Շատ քիչեր թութի ռուպ կամ պաստեղ կը շինէին, որովհետեւ խաղողը շատ առատ էր մեր կողմը և խաղողէն պատրաստուած պաստեղն ու ռուպը աւելի յարգ ու արժէք ունէին։ Թութը ընդհանրապէս կը չորցնէին, մէկ մասը արախին (օղի) համար, մնացածն ալ՝ իբրեւ ձմեռուայ պաշար։ Այս, արախը՝ Բերրիցիներուն կեանքի շիճուկն էր, անոր անբաժանելի կենսահիւթը, ուրախութեան և տխրութեան պահերուն մէջ։ Հանապազօրեայ դոլլիկին խորհուրդը արախը էր, պտիկ մը արախ, տամլա մը արախ, մեծին ու պզտիկին հալալ էր եւ օգտակար։

Թութը հասուննալուն պէս պէտք էր թօթուել, այլապէս թռչուններու յարձակման կ'երթարկուէին թթենիները։ Թութերու թշնամիները՝ Թուք Ղուշի կոչուած ճնճղուկներն էին, որոնք երամներով կը խոյանային ծառերու վրայ։ Այս պատուհասներէն ձերբազատուելու համար մասնաւոր պահապաններ կը կարգուէին, որպէսզի փախցնեն զանոնք, թիթեղի ու թըմբուկի ձայներով։ Ահաբեկելու միակ միջոցն էր ատիկա, որովհետեւ քարերու գործածութիւնը կրնար վնասել նաև թութին։ Այս գործին մէջ մեծ դեր ունէին նաև մամիկները։ «հէ՞լ...հէ՞լ... հէ՞լ... նորեն եկան անտէրները, պիթուն թուքերը ցեցքեցին տակը թափեցին», կը կանչէին անոնք, ու այսպէս, պարտէզի մէկ ծայրէն միւսը, ալիք—ալիք կը յանկերգուէր «հէ՞լ... հէ՞լ... հէ՞լ...։»

Թութի տեսակները շատ էին. ինճիր թուք, անկուտ թուք, բրդոտ թուք, իշու թուք, մրճան, շէմշուկ, փայուք, պոչոտ, մոռ։ Ասոնց բոլորը՝ իրենց տեսակին համաձայն կ'օգտագործուէին։

(*) Այգիներու տափարակ տեղերը մաքրելով շաղախով կը ծեփէին եւ կը պատրաստէին պզտիկ կալի նման տեղեր, որոնց կ'ըսէին Սարկան։

Արտակարգ եռուզեռ կը տիրէր այս ժամանակաշրջանին, մասնաւորաբար Կիրակի օրերուն։ Բերրիի գետի երկայնքին, իրարու շղթայուած թութի պաղչաները տօնական օրուայ հանգամանք մը կ'ստանային։ Ամէն մարդ, իր ընտանիքին մեծ ու պզտիկ անդամներով, կը լեցուէր ՊԱՂՉԱՆԵՐԸ։ Ամէն տեղ, հսկայ ծառերու շուքին տակ, փռուած գորգերու, կարպէտներու և զանազան ձևի փռոցներու վրայ բազմած կ'ըլլային Բերրիցիները։ կախօրրանները կը ճօճէին ոչ միայն երախաներու, այլ մեծերու համար ալ, որոնք՝ այդ պահուն, մանկանալու փափաքին յանձնուած, հաճոյանալու միջոցներ կ'որոնէին։ Գործի վրայ կ'ըլլան տանտիկինները, նոր հարսերը և նշանուածները։ Քարէ օճախներուն ծուխը կ'սկսի բարձրանալ. խավուրմա, քուֆթա, խաչ և այլ տեսակի համադամ կերակուրներ պատրաստելու ժամն է։ Օղիի շիշերը՝ գետի ջուրերուն մէջ զովացած, կ'սպասեն Բագոսի խնկարկուներուն. ճաշը կը պատրաստուի. սեղանը ճոխ է իր բոլոր կողմերով... Թոնիրի բարակ հացը, անմահական թանը, աղի պաճը, պէսպիսուն աղանդերներն ու սալաթները շարուած են. սեղանին մէջտեղը բրգացած է միջով քուֆթան. անոր շուրջը շարուած են՝ խավուրման, խապուրղան, խորովածը, փիլաւը։ Վերջապէս և իսկապէս ՍԵՂԱՆՆ Է ԱՌԱՏ... և անոր շուրջը ծալլապատիկ նստած են տնեցիները, նահապետական աւանդութեամբ։ Աղօթքէն յետոյ տան երիցագոյն անդամի բաժակին ու դգալին կը հետեւին մնացեալ սեղանակիցները, օրհնեալ սեղանը վայելելու համար։

Ազատ և հոգեզմայլ այդ մթնոլորտը կարծես կեանքին ժանգը կը թափէր, զայն կը պաշտպանէր և կը մղէր հաճոյանալու և ուրախանալու։ Երգն ու պարը կը տեւէին այնքան երկար, որ այլեւս ենթականները կ'իյնային մրափելու և հանգըստանալու համար։ Այս պայմաններու մէջ ամենէն անզսպելիները՝ պատանիներն ու երիտասարդներն էին, որոնց երակներուն մէջ խայտացող տաք արիւնը միշտ զիրենք կը մղէր նորանոր շարժումներու, խաղերու և արկածախնդրութիւններու։ Ասոնցմէ մէկը՝ լոգանքն էր, որ ընդհանրապէս կէսօրէ վերջ կ'սկսէր, և որուն չէր կրնար մասնակցիլ իգական սեռը։ Տղաքը ժամերով ջուրէն չէին ելլեր և անվերջ կը լողային։ Ասոր համար է որ Բերրիցիներուն շատերը լողալ գիտէին, որովհետեւ ամրան շրջանին, տաքէն ազատուելու համար, գետին մէջ կ'անցնէին իրենց ժամանակը։ Շատ երկար լողացողները կը կոչուէին «Ջրի Գորտ»։

Ախ, սա քաղաքական պայմաններու հետեւանքով, ինչեր կորսնցուցինք մենք և ինչեր կորսնցուց Թուրքիան։ Մեր կորուստը միայն նիւթականով չափանշել սխալ է. Թիւերու և քանակի վերածել ճիշդ չէ։ Մեր կորսնցուցած բարոյական արժէքները, հոգեկան առաքինութիւնները, ֆիզիքական կայտառութիւնները՝ նիւթականէն շատ գերիվեր են։ Բերրիցին, այս մարզին մէջ, ուրիշներէն նուազ կորուստ չարձանագրեց։ Այս, շատերս մեր ներկայ նիւթական պայմաններով և դիրքերով կրնանք գերազանցած ըլլալ մեր երբեմնի գոյավիճակը, բայց այն հոգեկան ապրումները զորս մեր բնաշխարհին մէջ ունէինք, անվերադարձ չքացած են ներկայիս։ Մեր սրտերը դարձած են մէյմէկ վշտի սպիներ. մեր բռնազբօսիկ ուրախութիւնները չունին հին օրերու օրհնեալ շէնութիւնը և հարազատութիւնը։ Պիտի կրնա՞նք դարմանել այդ կորուստները... ահա խոշորագոյն հարցականը։

ԲԵՐՐԻԻ ՏՈՒՆԵՐԸ

Բերրի բաժնուած էր 6 գլխաւոր թաղերու. 1.— Կալերու թաղ, 2.— Շուկայի թաղ, 3.— Եկեղեցւոյ թաղ, 4.— Կամար աղբիւրի թաղ, 5.— Խորշուկի թաղ, 6.— Տօն աղբիւրի թաղ։ Բացի երկրորդէն, միւս բոլոր թաղերը հայաբնակ էին։ Շուկայի թաղին թուրք բնակչութիւնը հազիւ 100 ընտանիք կը հաշուէր։ Ասոնցմէ զատ, երբեմըն հայկական թաղերու մէջ մէկ-երկու թուրք ընտանիքներ ալ կային։

Բերրիի արտաքին ու բնական տեսքը կամ դիրքը շատ գեղեցիկ էր ու տեսակ մը շքեղութիւն կուտար հոգեպարար կանանչութեան մէջ։ Տունները ընդհանրապէս երկյարկանի էին, ներքին բաժանումները՝ գրեթէ միօրինակ։ Առաջին յարկին մէջ կը գտնուէին ախոռը, փայտանոցը, մարագը, թոնրատունը։ Բերրիի մէջ առանց ախոռի տուն չկար, որովհետև Բերրիցիները անպայման կ'ունենային կով, ոչխար, այծ, ձի, էշ, ինչպէս նաեւ հաւեր։

Երկրորդ յարկը կ'ունենար մէկ կամ երկու սենեակ, որոնց քովը՝ ննջարանն ու մառանը (խզէն)։ Իսկ եռայարկ տուներուն վերի մասը պզտիկ ծածք մը կ'ունենար, որուն կ'ըսէին այվան։

Բոլոր տուներուն առաստաղը ծածկուած էր գերաններով։

Երկյարկանի, քարաշէն և ապակիէ լուսամուտներով շատ տուներ կային Բերրիի մէջ։ Գլխաւոր սենեակը ուր կը նստէին, կ'ուտէին ու կը պառկէին, ունէր իր սաքուն, որուն

վրայ բուրդէ տոշակներ փռուած և բարձեր շարուած կ'ըլլային։ Սենեակին ճիշդ մէջտեղը կրակարանը (սոպան) դրուած էր. պատին մէկ կողմը կար ուէլբկը, ուր՝ ծալլուած անկողինները իրարու վրայ կը շարուէին խնամքով եւ կը ծածկուէին մեծ ծածկոցով մը։ Ուէլբկին քով դրուած էր տանտիկնոջ խոշոր սնտուկը, որուն մէջ կը պահէին ծանր հագուստները։ Պատին մէջ փորուած էր պատուհանի ձեւով ու դուռով գոցուած մեծ դարակ մը, որուն տոլապ կ'ըսէին, ուր կը դնէին օղիի շիշը, գաւաթները և թանկարժէք ամանները։ Գետին փռուած կ'ըլլային կարպէտ, ճէճիմ, քիլիմ և հազուագիւտօրէն՝ գորգեր։

Սենեակին դուրսի կողմը, միջանցքին մէջ, շարուած կը տեսնուէին ջուրի կուժերը, աւելը, ակիշը և այլն։

Տանիքներն ընդհանրապէս հողածածկ էին։ Գրեթէ իրարու կցուած ըլլալով, երբեմն թաղերու մէջ 10-15-20 տուներու տանիքները կը կազմէին ընդարձակ տարածութիւն մը, որ իբր խաղավայր կը ծառայէր աղոց։ Ամենէն ընդարձակը՝ Բուջիկեաններու տանիքն էր։ Դպրոցականները հոն կը հաւաքուէին վժբրիկ կամ չէլլիկ խաղալու համար, առանց ականջ կախելու մեր օրերու պատկառազդու մեծ Աննային հայհոյանքներուն և անէծքներուն. «Վա՜յ, շան ձգտի՛ք, տիները փլցուցիք, փախե՛ք, ահա կուգամ...»։

Ձմեռ ատեն, իւղոտուած թափանցիկ թուղթերով կը ծածկէին պատուհանները որպէսզի լոյս ըլլայ ներսը։ Ընդհանրապէս տան ներքին բաժանումները՝ մարագը, խոհանոցը, պատուհան չունենալով, շատ մութ կը մնային։ Բոլոր տուներու ներքին պատերը սպիտակ կաղճիով կը ճերմկցուէին, ինչ որ թէ' լոյսին կ'օգնէր, թէ' մաքուր տեսք կուտար։

Բերբիի փողոցները, մեծ մասով սալայատակուած էին, մանաւանդ շուկայի և քաղաքի կեդրոնական մասը բաւական մաքուր և ներկայանալի վիճակ ունէր. բայց քաղաքի ծայրամասի թաղերուն փողոցները խորտ ու բորտ և անկանոն էին, այնպէս որ ձմեռ ատեն և անձրեւներու ժամանակ շատ ցեխ կը գոյանար. իսկ ամրան եղանակին ալ՝ փոշի։ Անկանոն էին նաև կոյուղիները, քանի որ կառավարութիւնը և քաղաքապետութիւնը այդ ուղղութեամբ չէր մտածեր և ժողովուրդն ալ իր անտարբերութեամբ կը լրացնէր զայն։

Չարսանճագի մնացեալ գիւղերուն տուները միայարկ էին։ Կային մեծ ընտանիքներու յատուկ տուներ, որոնց մէջ 40-50 անձեր կը պատսպարուէին իրենց կենդանիներով։

Գիւղական տուները ունէին արտաքին մեծ դուռ մը իր

անմիջական ընդարձակ բակով, զոր դուրդա կը կոչէինք։ Բակին կից կը գտնուէին ախոռը, մարագը, հոգը (այծի և ոչխարի գոմ) և ներսի տունը, որուն դուռը կը բացուէր ախոռին և գոմին կողմէն։ Այս ներսի տունը, որ բնակութեան համար էր, ունէր իր յարակից բաժանումները՝ խզհնը, կտաւ գործելու հորը և փեթակները, ալիւր, ցորեն ամբարելու տեղը։ Ընդարձակ սրահին մէկ անկիւնը չինուած էր օճախը, ճիշդ մէջտեղը ունենալով ջրհոլը, որ երդիքին տակ չինուած էր ձմեռը երդիքէն վար գալիք անձրեւին և ձիւնին համար։

Տուներուն մեծ մասը իր լոյսը կ'առնար միայն երդիքէն։ Ընտանիքի անդամներուն ամէն մէկը պահպանելու համար ունէր իր յատուկ տեղը կամ անկիւնը։ Հարս ու փեսայի տեղը ցորենի և ալիւրի փեթակով բաժնուած կ'ըլլար սենեակի միւս մասերէն։ Մնացածները՝ մեծ ու պզտիկ, մէկ առաստաղի տակ քուն կը քաշէին, որովհետեւ այդ էր օրէնքը զոր սորված և որուն ընտելացած էր Զարսանճագցին։

ԶԱՐՍԱՆՃԱՓԻ ՀԱՅՈՑ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ

Դժբախտաբար, Զարսանճագի չրջանին մէջ մտնաւոր և կանոնաւոր մարդահամար չէ կատարուած. նոյնիսկ պետական տոմարներու տրամադրութիւնները չատ թերիներ ունին, ամբողջ ազգաբնակչութեան լրիւ պատկերը ցոյց տալու համար։

Անցագրային անհրաժեշտութիւնը անտեսուած ըլլալով, ժողովուրդը չատ ալ ախտուած չէր ծնունդներն ու մահերը ճշգրիտ կերպով և իր տանին արձանագրել տալու։ Այս պատճառաւ, նոյնիսկ մինչեւ ներկայ օրերը, արդիական և սիստեմատիկ վիճակագրութիւն մը չէ կատարուած։ Որով մեր կատարածը մօտաւոր գաղափար մը տալու փորձ կը նկատուի։

Աչքառու և անվիճելի իրողութիւն է որ Հայերը բացարձակ մեծամասնութիւն կը կազմէին, Հայաստանի բոլոր ներքին գաւառներու չարքին, Զարսանճագի չրջանին մէջ ալ։ Թրքական վիճակագրութիւնը քաղաքական հաշիւներով պատրաստուած ըլլալուն համար, կը գտնուի անվստահելի։

1872—73, 1879 և 1894ի վիճակագրութիւնները նոյնպէս չէին ներկայացներ Հայերուն ճշգրիտ թիւը։

1872—73ին, Ազգային կեդրոնական վարչութեան հրա-

տարակած գաւառական վիճակագրութեան մէջ Զարսանճագի Առաջնորդարանին մասին կը գտնենք տրձանագրութիւն մը, որուն համաձայն Զարսանճագի 60 գիւղերու մէջ կայ եղեր 1254 տուն Հայ, իսկ 998 տուն Տաճիկ (Քուրդ և Թուրք)։ Իսկ 1873ին, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի կողմէ գաւառներու մէջ Հայոց վիճակագրութիւնը պատրաստելու պաշտօն ունեցող Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտեանցի պատրաստութեան մէջ կը գտնենք թէ՝ Զարսանճագի 60 գիւղերու մէջ կար 1439 տուն Հայ։ Իսկ 1894-ին, ՏԷՐՍԻՄ գրքին համաձայն, 1769 տուն Հայ և 1204՝ Տաճիկ։

Այս 3 վիճակագրութիւնները ամփոփենք հոս և եզրակացնենք։

1872-ին	Զարսանճագի	մէջ	կար	1254	տուն	Հայ
1879-ին	«	«	«	1439	«	«
1894-ին	«	«	«	1769	«	«

Ուրեմն 1872-1894, քսան և երկու տարուան մէջ, 515 Հայ տուներ աւելցած էին։ 1894 էն 1915, 21 տարուան մէջ թուաբանական միջին հաշուով աւելցած պիտի ըլլար 1769+770= 2539 տուն Հայութիւն։ Իւրաքանչիւր հայ ընտանիքին թիւը, նթէ միջին հաշիւով 12 հոգի նկատենք (ինչ որ չատ չէ նահապետական այդ բազմանդամ ընտանիքներուն համար, որոնց անդամները յաճախ եղած են 20—40, մինչեւ իսկ 100), այն ատեն կ'ունենանք Զարսանճագի հայութեան 1915-ի մօտաւոր թիւը՝ 30468 հոգի։ Այս թիւը մենք կը ներկայացնենք նուազագոյն առումով։

Մենք մեր տրամադրութեան տակ ունինք մէկ-երկու գիւղերու 1915-ի ճշգրիտ մարդահամարը։ Օրինակ, Հոչէ գիւղի հայ բնակչութեան թիւը ներկայացուած է 80 հոգի. մինչդեռ 1915-ին, Հոչէի ցանկին անցած թիւն է 219 հոգի։ Այս համեմատութիւնը կը տեսնենք նաև ուրիշ քանի մը գիւղերու համար, որոնց մասին կրցանք լման տեղեկութիւններ քաղել համագիւղացի վերապրողներէն։ Ուրեմն կրնանք հետեւցնել, որ Զարսանճագի Հայութեան թիւը՝ 40.000 է ալ աւելի էր։

ՄԵԾԿԵՐՏ

Չարսանճագի երկրորդ և պատմական մեծ քաղաքն է Մեծկերs: *Ան կը գտնուի Բերրիի հիւսիսային կողմը, անկէ* 5 *ժամ հեռու։ Տէրսիմի սահմանակից է։ Կառուցուած է բարձր և սեպ ժայռերուն վրայ։*

Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտեանց, 1879*ին այցելած ըլլալով Չարսանճագ* (Թորոս Աղբար, *Բ. հատոր, Հայաստանի Ճամբորդ*) *հետեւեալը կը գրէ։—*

«Մեծկերs ուներ քառաժայռ բերդ մը, որոյ ուսին վրայ գոգաձեւ շինուած էին տուները: Շենքերը եւ աւերակները կը ցուցնէին թէ ինչ կարեւոր դիրք եւ դեր ունեցեր է այս բերդաւանը, որոյ չորս կողմն անտառապատ է եւ խոր ձոր մը ունի առջեւը: Եօթը—ութը եկեղեցիներու աւերակներ կը տեսնայինք եւ նշանաւոր խաչքարեր: Երկու եկեղեցի ալ քարի մէջ փորուած էին, գեղից դուրս, եւ կը կոչուէին ԴԱԼԱ ՍՈՒՐԲ, ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՄԱՆԿՈՒՆՔ: Օդն ու ջուրը աննըման:»

Մեծկերացիներու և չրջակայ գիւղերու մէջ բնակող Հայերու Պատմութեան համաձայն, հին ատենները Մեծկերտ չատ մեծ բերդաքաղաք մը եղած է, որուն սահմանները հասած են այժմու Լազուան *գիւղը և մինչեւ Մնձուր գետին եզերքը։ Մեծկերացիներու աւանդութեան համաձայն տապանաքար մը գտնուած է, որուն վրայ գրուած է եղեր։—* 80.000 թաղին, 10.000 փողոցին դերձակներու գլխաւորը ես էի. 40 հաւկիթը մէկ փարայի առած եւ զաւակներս կերակրած եմ...:»

Մեծկերտի մասին նշանաւոր պատմագիրներ կուտան հետեւեալ կարծիքները։—

Ինճիճեան կը գրէ։— «Թուրքերը զայն Մազկերs կը կոչեն. կը կոչուի նաեւ Գարաչօր(*):» *Ոմանք զայն կը կոչեն* Մենկերs, Մանազկերs, *և այս երկու անունները կը նոյնացնեն. ինչպէս Ալիշան* (Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, *էջ* 41)։

Մինչդեռ Ա. Ալպօյաճեան չիտակ չի գտներ որ Մենկերտ և Մանազկերտ նոյնացուին Մեծկերտի կամ Մազկերտի հետ։

(*) Գարաչօրը համազօր է ամբողջ Չարսաննագի, այնպես որ Մազկերs կամ Գարաչօր գործածութիւնը պէտք է հասկնալ Գարաչօրի Մազկերտը, այսինքն՝ Չարսաննագի մէջ գտնուող Մազկերտը:

Որովհետեւ Մենկերտը Բասեն գաւառի մէջ (Էրզրումի կուսակալութիւն) գիւղ մըն է և ոեւէ կապ չունի Մանազկերտին, Մազկերտին կամ Մեծկերտին հետ։ Իսկ Մանազկերտը Հին Հարք գաւառին (Վանայ լճին հիւսիսակողմը) գլխաւոր քաղաքն է, նշանաւոր՝ հոն գումարուած եկեղեցական ժողովով, Ասորւոց եկեղեցւոյն գործերուն կամ Հայ—Ասորի յարաբերութեանց համար։

Հետեւաբար, Մենկերտ ու Մանազկերտ կապ չունին Մեծկերտի կամ Մազկերտի հետ, որ «Երբեմնի Տիարպեքիրի փաշայութեան հին գաւառներէն մին էր և գլխաւոր գաւառն է ու վիճակը՝ Չարսանճագի» (Ինճիճեան, նոյն, էջ 226)։

Հիւբշմանի համաձայն, արդի Մազկերտը հիներու Մեծընկերտն է (հին Հայոց տեղւոյն անունները էջ 155 և 159) և Ծոփաց նահանգին մէջ կը գտնուէր։ Դաւիթ խաչկոնց (Բիւրակն, 1898, էջ 346 և 413), Գարամաշկերտի ու Մաշկերտի վրայ ըրած ուսումնասիրութեան մէջ կը գրէ, «Քարամաշկերտցիները գաղթած են Տէրսիմի լեռներու մէջ, Բալուի ու Քղիի մօտակայ Մազկերտ անունով անփառունակ գիւղաւանէն, ուր՝ սարաւանդի մը վրայ, ըստ Տայլբրի, կը բարձրանար Իրանեան «Հիւրմիւզկերտ» (ՈՐՄԶԴԻ ՔԱՂԱՔԸ), որ բառապէս — ՁԵԻՈՎ ՈՒ ՁԱՅՆՈՎ — Մազկերտ ձեւն առաջ բերած է։

Հիւրմիւզկերդ=Մազկերտի շէնքերու աւերակները շրջակայ այլադաւան ազգաբնակչութեանց համար ջերմեռանդ պաշտելութեան առարկայ մը դարձած է (Հմմտ. Էլիզէ Տէկլիւ, Վաղարշապատ, 1893, էջ 61)։

Հիւրմիւզկերտ = Մազկերտի անունով կոչուած է հոնկէ գաղթած ժողովուրդին նոր հայրենիքը՝ Մաշկերտ։

Այս տուեալներէն կ'եզրակացնենք, թէ Չարսանճագի չորս գաւառներէն մին է Մազկերտ, Մազկերդ կամ Մեծկերտ, որ երբեմն շատ անշքացած է։ Ժամանակով իր բնակչութեան մէկ մասը դէպի արեւմուտք տեղափոխուած և հաստատուած է Եփրատի եզերքը. հոն կառուցուած է նախ՝ Գարամաշկերտ, ապա՝ Մաշկերտ գիւղը։

Մազկերտը, ներկայիս, Տէրսիմի մէջ գաւառագլուխ քաղաք մըն է, որ հիներու կողմէ կոչուած է Մեծնկերտ։

Հին ատեն Մազկերտ կառուցուած է Հիւրմիւզկերտ քաղաքին տեղը, որ հաւանօրէն պարսիկ տիրապետութեան ատեն (այսինքն Քրիստոսէ առաջ, Ե. և Դ. դարերուն) պէտք է ըլլայ։

Կ. Պոլսոյ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան 1872—1873 թուի գաւառական վիճակագրութեան համաձայն, Մեծկերտի բնակչութեան մասին կը գրուի. 80 տուն Հայ և 60 տուն Տանիկ.

արհեստաւորներ՝ հողագործ, կառապործ, երկաթագործ. եկեղեցի՝ 2, Ս. Աստուածամայր և Ս. Յակոբ. վարժարան՝ 1. մանուկ՝ (աշակերտ) 40։

Մեծկերտի մասին (Անդրանիկ, Տէրսիմ, 1900, Թիֆլիս) կը կարդանք հետեւեալը. – «Մեծկերտի Կաստապան բաղկացած է մօտաւորապէս 700–800 տուներէ, որոնց մեծ մասը թէ՛ տեղացի և թէ՛ եկւոր Հայեր են։ Այս վերջիններըը կը պարապին միայն կառավարական գործերով և խանութպանութեամբ։ Հայերը ունին օրինաւոր եկեղեցի ու դպրոց։

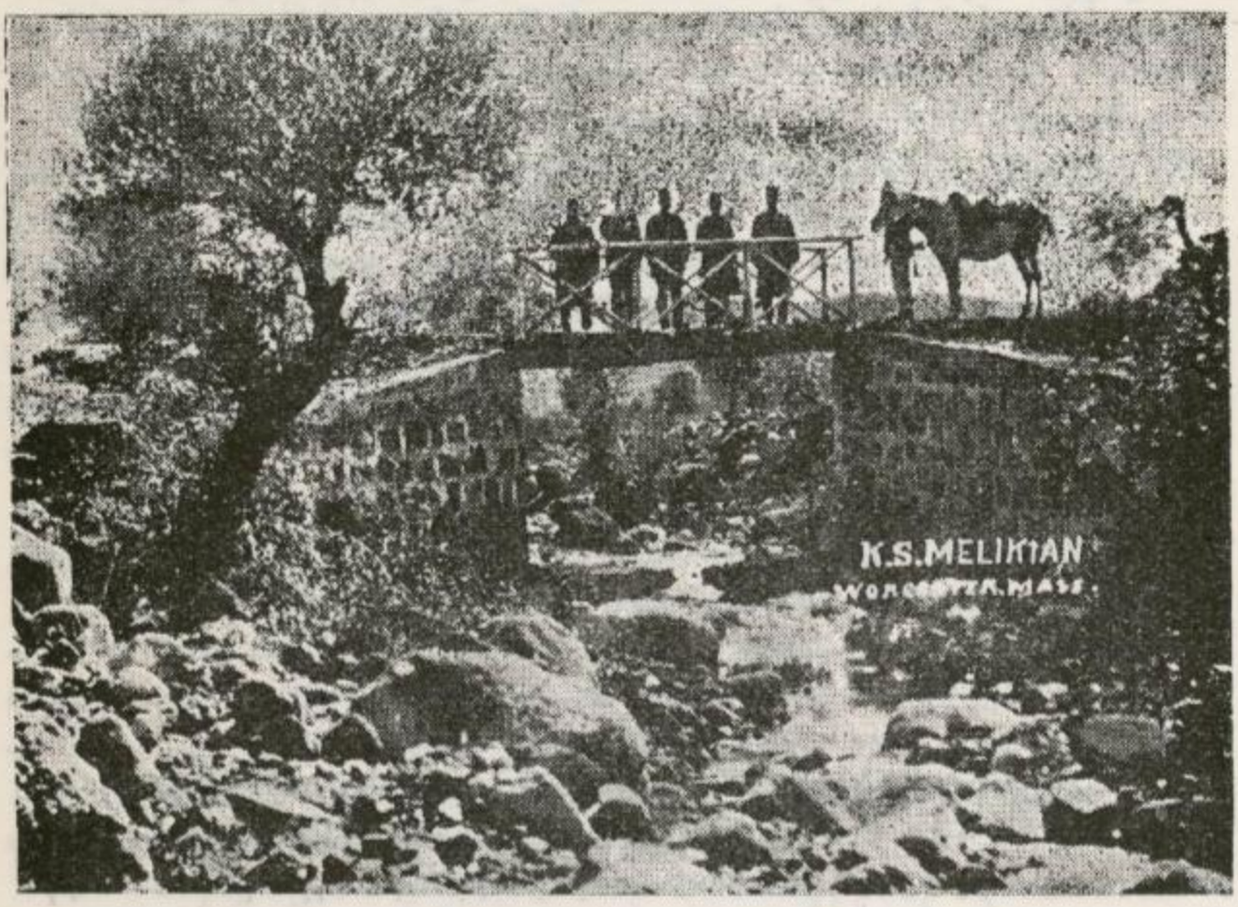

ՄԵԾԿԵՐՏԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Մեծկերտ գայմագամանիստ քաղաք մըն էր, որպէս ա-ռաջնորդանիստ կեդրոն կապուած էր Բերբիւ, որպէս միացեալ վիճակ։

Մօտաւորապէս 100 տուն հաշւող Մեծկերտի Հայութիւնը ունէր մէկ դպրոց, Հայոց Միացեալ Ընկերութեան հովանաւորութեան տակ։ Սահմանադրութենէն առաջ, Մեծկերտի մէջ ալ մեծ գործեցին Հնչակեան և Դաշնակցական կուսակցութիւնները։ Մեծկերտի վերջին քահանաները եղած են Տ. Մաղոյեան և Տ. Սողիկեան։

1915ին, Մեծկերտի Հայութեան մեծամասնութիւնը բռնադատուած է տեղւոյն վրայ Իթթիհատի կողմէ։ Կիներն ու մանուկները ալ տարագրուած և Բերբերի առջևէն գետը անցնելով Բալուի ճամբուն վրայ ջարդուած են։

Շատ քիչ վերապրողներ կան Մեծկերտէն։ Որոշ թիւով Մեծկերտցիներ կան Ամերիկայի մէջ։ Անոնք ունին Մեծկերտի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը։ Տարին անգամ մը ձեռնարկ կը կատարեն և բոլոր հայրենակիցները մէկտեղելով կ'ոգեկոչեն իրենց ծննդավայրը և իրենց նահատակները։ կարգ մը նուիրատուութիւններով կ'օգնեն իրենց չքաւոր հայրենակիցներուն։

Մեծկերտի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը հիմնուած է 1910ին(*)։ Անոր հիմնադիրներն են՝ Տանգուցեակ Մայիս Աստուրեան, Գաբրիել Մադոյեան, Սիմոն Գարբիճեան, Սարգիս Մալխասեան, Մարտիրոս Մելիոնեան, Յակոբ Միճաելեան, Պապա Գալուստեան, Աւետիս Միքայելեան եւ Սիմոն Հայրապետեան։ Այս վերջինը հեղինակն է Ընկերութեան Ծրագիր—Կանոնագրին։

Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, գալով ուսման անհրաժեշտութիւնը, կատարած է հետեւեալ նուիրատուութիւնները. 100 ոսկեր կաթողիկոսարան՝ Էջմիածնայ Դպրեվանքին. 1917ին, 1500 ոսկեր՝ Մեծկերտի գերեզմանոցին. 1500 ոսկեր՝ Խարբերդի վերաչինաց Միութեան, Հայաստանի Նոր Խարբերդի մէջ մէկ—երկու տուն չինելու, իբրեւ ապաստան Մեծկերտցի գաղթականներուն։ Այս բաղձանքի գործադրութեան պատահան ստացած է ժամանակին։ Զօրավար Անդրանիկի անունով եղած հանգանակութեան մասնակցած է 500 ոսկերով։ 1000 ոսկեր ծախսած է Ամերիկայի մէջ Մեծկերտցի կարօտեալներուն։ Զոնազան գումարներով քաջալերած է ազգային բոլոր ձեռնարկները առանց խտրութեան։ Ներգաղթի հանգանակութեան առթիւ Մեծկերտցիք չուրջ 3000 ոսկեր նուիրած են Բարեգործականին։

1915էն առաջ, Մեծկերտցիներուն ապրած ազգային կեանքի մասին դժբախտաբար ունէ տեղեկութիւններ չկան։ Թալանը, հրդեհը և սպանդը փճացուցին ինչ որ կար։ Իսկ վերապրողներու յիշողութեան մէջ կորսուած է ամէն բան։ Մեծկերտցիներու անցեալի պատմութիւնը և անոնց հայրենասիրական ոգին խտացած են հետեւեալ տողերու մէջ, որ արտայայտութիւնն է իրենց

(*) Երիտասարդ Հայաստան թերթին՝ 1955 Օգոստոս 5, «Մեծկերտցիներու Գաղտագնացութիւնը» խորագրով յօդուածը։

անցեալին և յիշատակը՝ իրենց նահատակներուն. – «...կարապես Աբրահամեանի զուռնաճ հայրենիքի եղանակներով գիլ կը ճնչեր: Պարեցին ու երգեցին ներկաները, կարծես վերակենդանացեր էր Մեծկերտը բոլորի սրտին մէջ, իր գուռնագեղ եւ լեռնային հմայքով: Մեծկերտցոց հոգւոյն մէջ բարձր տեղ կը գրաւէ սէրը՝ հայրենիքի, սէրը՝ ծաղկող Ս. Հայաստանի:»

Բ Ե Ր Դ Ա Կ

Զարմանճագի երրորդ մեծ գիւղաւանն է Բերդակ, որ կը բաժնուի երկու մասի. Ա.— Հին Բերդակ, իր հնագոյն ու կիսակործան Բերդովը որ Արածանիի աջ ափին վրայ կը գտնուի, և Խարբերդէն 4 ժամ հեռու է: Ներկայիս անիկա աւերակ և անմարդաբնակ է: Բ.— Նոր Բերդակ, որ հին Բերդակէն երկու ժամ հեռու է դէպի հիւսիս՝ լեռներու ստորոտը: Անիկա ընդարձակ դաշտի մը մէջ կը տարածուի:

Բերդակի տուները ցանցնուած են պտղատու ծառերու, պարտէզներու ու բանջարանոցներու մէջ: Օդը գեղեցիկ է, իսկ ջուրերը՝ պաղ ու առատ:

Բերդակի 350 տուներէն յիսունը՝ հայերուն, իսկ մնացածը՝ Թուրքերուն և Քուրդերուն կը պատկանին:

Հայերը՝ փոքրամասնութիւն ըլլալով հանդերձ, իրենց ձեռքին մէջ կեդրոնացուցած էին տեղւոյն գլխաւոր առեւտուրը: Տէրսիմցիներու ամենաբանուկ չուկան էր Բերդակը, ուր կ'իջնէին իրենց առեւտուրը ընելու: Ամէն Ուրբաթ օր, Բերդակի աւերակներուն մէջ տեղի կունենար մեծ առուծախ՝ ձուլմայ պազարի անունին տակ: Հինգշաբթի օրուընէ սկսեալ հոն կը հաւաքուէին Հայ և Թուրք առեւտրականները, մանրավաճառներն ու արհեստաւորները, իրենց այլազան ապրանքներով ու արտադրութիւններով: Ցաջորդ օրը, Տէրսիմցիք խումբ խումբ պազար կը խուժէին, միասին բերելով՝ ձի, ջոբի, այծ, ոչխար, ընկոյզ, բուրդ, մազ, պանիր, իւղ, եւլլն:

Ընդարձակ հրապարակին վրայ մէկտեղուած կ'ըլլային Հայը, Թուրքն ու Քուրդը որոնք կը ձեռնարկէին իրենց օրւան առեւտուրին, ընդհանրապէս փոխանակման եղանակով և զարմանալի, անըմբռնելի սակարկութիւններով: Հայ և Թուրք Չերչիները, իրենց բոլոր միջոցներն ու առեւտրական ճարպի-

կութիւնները ի գործ կը դնէին, Քուրդը աւելի չատ խարելու և մէկի դէմ հինգ—տասը կորզելու համար։

Մինչեւ իրիկուն անօրինակ եռուզեռ կը տիրէր և ահագին քանակութեամբ ապրանք կ'սպառէր։

Ուրբաթ իրիկուն ամէն մարդ կը հեռանար և Հին Բերդակը կ'ամայանար վերստին ու կ'առանձնանար իր աւերակներովն ու քայքայուած բերդովը։

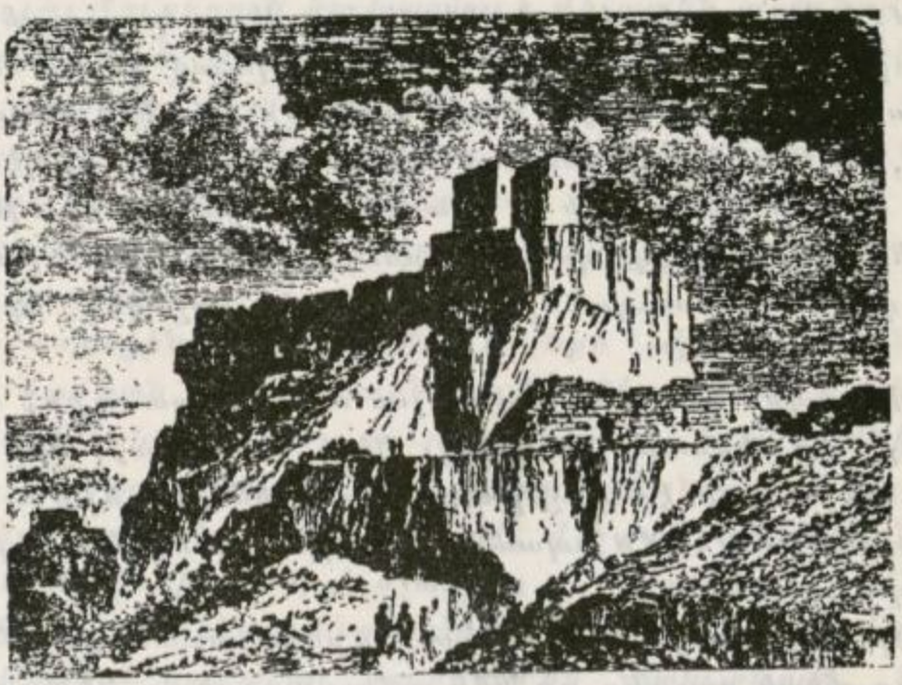

Բերդակի հին բերդը

Բերդակի Հայերը բաւականին կրթուած, ազգասէր և քաջ մարդիկ էին. կային մեծահարուստներ և ազդեցիկ երեւելիներ։ Բերդակ ունէր չորս եկեղեցի. Ս. Թորոս, Ս. Աստուածածին, Ս. Շմաւոն և Քառասուն Մանկունք:

«Գեղին վերի ծայրը, հոյակապ տաճարը Ս. Թորոսի կանգուն կը կենայ: Մեծամեծ վեմօք, գմբեթով, ընդարձակ եւ գեղեցկակերտ շինուածք մը, որ հիացում եւ պատկառանք կ'ազդէ մարդոց: Թեպէտ գմբեթն ինկած է, բայց կամարներն ու խորանները կը կենան: Առաջին կամարին մէջ նոր պատ մը քաշելով բրեր են եկեղեցի: Ս. տաճարին միւս մասերը լի են քարերով, հողերով, աղբերով. իսկ դրսի դրան տակէն կը բղխի մեծ ակը, ջրով սպիտակ, բարեհամ եւ սառնորակ:

«Ս. Թորոս մեծ վանք է եղեր, կ'ըսեն տեղացիք, եւ ասոր թեմն է Ս. ԹՈՐՈՍ ՆԱՀԻՑԷՆ, այժմ Զմշկածագու գաւառ համարուած: Այդ

գեղեցու Հայոց համար գրուած է արդեն թէ տաճկացած են ժամանակաւ:

«Ս. Թորոս կ'անուանուի նաեւ Ս. Տիկին: Որ հայտիկնոջ յիշատակն է արդեօք...» (Գր. Եպսկ. Սրուանձտեանց, *Թորոս Աղբար*, Բ. հատոր):

Ս. Թորոսի կամ Ս. Տիկինի մասին կայ հետեւեալ աւանդութիւնը:

Առնօք, չատ հին ժամանակներու մէջ, Ս. Թորոսի ակին մէջ վիշապ մը կը բնակի եղեր: Այս զարհուրելի հրէշը աղբիւրին ակը կը գոցէ եղեր արգելք ըլլալով ջուրի հոսելուն: Այս պատճառով, անոնց բնակչութիւնը վերջին ծայր տառապած է, առանց ջուրի մնացած ըլլալուն համար: Որպէսզի վիշապին կամքը կատարուի և հետեւաբար բարեհաճի թոյլատու գտնուիլ, Բերդակցիք պարտաւորուած են, ամէն տարի, մարդկային զոհ մը մատուցանել անոր, որպէս ողջակէզ, որպէս կաշառք:

Վիշապին զոհ մատուցանելու այս պարտադիր օրէնքին դէմ ոչ ոք կրնար առարկել: Ինչ ենթակայ, երբ հերթը իրն է, պարտաւոր էր գիշերանց աղբիւրին քով երթալ և ամենուն համբերութեամբ սպասել վիշապին կենդանի կերը դառնալու վայրկեանին:

Օր մը, կարգը կուգայ հայ աղքատ ընտանիքի մը՝ մայր մը և իր միակ զաւակը որ նոր ամուսնացած է: Ենթարկուելով անբեկանելի օրէնքին և անխուսափելի ճակատագրին, նորապսակ երիտասարդը կը պատրաստուի երթալ կամաւոր զոհը դառնալու համար վիշապին:

Նոր հարսը, մխիթարելով իր երիտասարդ ամուսնին, ցանկութիւն կը յայտնէ զայն փոխարինելու և կը յարէ մօրը. «Մայրի՛կ, դուն մէկ հատիկ զաւակ ունիս, եթէ ան երթայ, քու ընտանիքդ կը փճանայ, իսկ եթէ ես երթամ, դուն կրնաս վերամուսնացնել զայն, թոռներու տէր ըլլալ և այսպէսով ապահովել քու ընտանիքիդ ապագան»: Այսպէս, մայրն ու ամուսինը համոզելէ վերջ, խեղճ հարսը պիշերով կերթայ, Ս. Թորոս աղբիւրի ակին գլուխը կը նստի, ու, մէկ վայրկեանէն միւսը կ'սպասէ իր ողջակիզման:

Վերջապէս, կէս գիշերը անց, կը տեսնէ որ վիշապը իր որջէն դուրս կ'ելլէ և բերանը բացած իր կողմը կը յառաջանայ զինքը կուլ տալու համար: Նոյն պահուն կը լսէ նաև ձիու առնաձայն մը: Գլուխը վեր բարձրացնելով կը տեսնէ, որ ճերմակ ձիու վրայ հեծած՝ լուսաւոր դէմքով կարիճ մը, լուսաշող նի-

զակ մը ձեռքին մէջ, վիշապին վրայ կը խոյանայ։

Ճերմակ ձին, սուր խրխնչիւններ արձակելով, հաւի ոտքերուն վրայ կը բարձրանայ, մինչ ձիաւորը՝ իր ուժեղ բազուկներով, վիշապին կոկորդէն ներս կը մխրճէ իր լուսեղէն նիզակը։ Վիշապը դժոխային մռնչոցով ու դղրդացնող թաւալումով փուլ կուգայ ու անկենդան կը փռուի աղբիւրի ակին գլուխը։ Աղբիւրին ջուրը դուրս կը ժայթքէ առատօրէն և անոր զուլալ ջուրերուն կը խառնուի վիշապին արիւնը։

Սարսափի և չփոթութեան մատնուած հարսը կ'ուզէ ճըշդել խորհրդաւոր ձիաւորին ինքնութիւնը։ Սակայն, առանց պատասխան տալու, ձիուն գլուխը դարձնելով, ձիաւորը կը վերադառնայ. մինչ այդ. ձեռքը արեան մէջ թաթխելով, հարսը կը վազէ անոր ետեւէն և իր արիւնաա ձեռքին հետքը կը դրոշմէ ձիու գաւակին։

Լուսաբացին, Բերդակցիները՝ երբ ակը կը դիմեն ջուր բերելու, ճամբան կը հանդիպին ճերմակ ձիաւորի մը և միեւնոյն ժամանակ կը տեսնեն ձիու գաւակին կարմիր նշանը։ Անկէ վերջ ձիաւորը կ'անյայտանայ ու ժողովուրդը ականատես կ'ըլլայ կատարուած իրողութեան. հարսը՝ ազջ, վիշապը՝ անկենդան փըռուած, իսկ աղբիւրին ջուրը՝ մշտահոս ու անապրդիլ։

Դէպքը կը մեկնաբանուի հետեւեալ ձեւով. հարսին անձնազոհութեան և կամաւոր նուիրումին հետեւանքով, ճերմակ ձիաւոր մեծազօր Սուրբը եկած ու ազատած է զայն, փրկելով նաեւ ամբողջ ժողովուրդը։ Ասոր համար Սուրբ կոչուած են նաեւ այդ բարեսիրտ Հայ հարսը և անոր անունով ալ ակը կոչուած են Սուրբ Տիկին։

Առասպելներու, հէքեաթներու ծնունդ տուող հայկական այս օճախն ալ ներկայիս հէքեաթ դարձած է։ Նոթահաս սերունդը թող իմանայ ու պատմէ, որ 1915 ին, Բերդակի գեղեցկադէմ ժողովրդէն հարիւր չիսուն անմեղ հայ պատանիներ վար նետուեցան և Արածանիի ալիքներուն մէջ խեղդամահ եղան մեր անհաչա թշնամի՝ տաճիկ գարթիաններու կողմէ։

Բերդակի Հայութիւնն ալ ոչնչացուեցաւ տեղւոյն վրայ։ Վերապրողները պզտիկ թիւ մը կը կազմեն միայն։ Անոնցմէ՝ Ալեմեան մեծ գերդաստանի զաւակներէն, Տիգրան Ալէմեանը, իր ընտանիքով Հայաստան կը գտնուի։ Բերդակցիներ կան Ամերիկայի և Ցրտնաստի մէջ, որոնց մասին դժբախտաբար տեղեկութիւն տեղ չեզաւ, նախատակ մեր բազմաթիւ նամակներուն ու կոչերուն։

Ֆրանսա կը գտնուի բնիկ Բերդակցի Սեդրակ Սէմէրճեանը, իր ընտանիքով։

Սեդրակ Սէմէրճեան, 1915 ին, Տէրսիմ գտնուած է։ Քանի մը անգամներ, քրդական տարազով Խարբերդ իջած ու բաւական թիւով հայեր փախցուցած է Տէրսիմ, ջարդէն փրկելու համար զանոնք։ Վերջին անգամ, փոխանակ անձամբ երթալու, իր ծանօթ Քուրդերու միջոցաւ հայրն ալ Խարբերդէն Տէրսիմ առաջնորդել կ'ուզէ։ Բայց ճամբան, իր հայրը կը ձերբակալուի և Մէզրէի մէջ կը բանտարկուի։ Անօրինակ խոշտանգումներու և ծեծի տակ խեղճ մարդը կը մեռնի բանտին մէջ։

Սեդրակ իմանալով հօրը մահուան գոյժը, վրէժխնդրութեամբ լեցուած կը դիմէ նոր արկածախնդրութեան։ 1916 ին, Տէրսիմցիներու կողմէ թրքական քաղաքներու վրայ կատարուած արշաւանքի ժամանակ, ան կը միանայ ըմբոստ ցեղախումբերուն, կը հասնի Խօզաթ։ Քուրդերը կը պատմեն որ յանդուգն և քաջսիրտ Սեդրակը իր կարեւոր մասնակցութիւնը բերած է այս արշաւանքին և կարեւոր գործեր կատարած է։

Խարբերդցի հարուստ Թուրքերը կը լսեն, որ Սեդրակը, Խօզաթի կառավարիչը սպաննած է և մօտ օրէն Խարբերդ պիտի գայ։ Ահ ու սարսափի մատնուած, շատերը կը փախչին դէպի Սուրիա և Հալէպ։ Խարբերդի բնակչութեան մէջ տարածուած էր հետեւեալ լուրը. «Սեմէրճի օղլի կելիօր, ինթիգամ ալաճաղ» (Սէմէրճեանին տղան կուգայ, վրէժ լուծելու համար)։

Երբ Տէրսիմցիները, թրքական բանակի ճշման տակ նորէն Տէրսիմ կը քաշուին, Սեդրակն ալ անոնց հետ կը վերադառնայ։ Ռուսական բանակին Երզընկայէն մեկնելու պահուն, առիթէն օգտուելով կ'անցնի Կովկաս։

Զինադադարէն յետոյ կը դառնայ Պոլիս, և այդտեղէն՝ Հալէպ, ուր կը գտնէ իր ընտանիքն ու զաւակները։ Երկար ժամանակ Հալէպ մնալէ վերջ ընտանեօք կը մեկնի Ֆրանսա։

Սեդրակ Սէմէրճեանի այս շատ հակիրճ դրուագով ուզեցինք մատնանիշ ընել պզտիկ կայծ մը մեր հայկական պոռթկումներէն, որուն փայլատակումը կը լուսաւորէ մեր գոյութեան պայքարի ճամբան։

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

ՀՈՇԷ Բերրիի արեւելեան կողմը, կէս ժամ հեռաւորութեամբ, բաւական ընդարձակ հովիտի մը եզերքին շինուած է Հոշէ գիւղը։ Բերրիի գետը գրեթէ հաւասար տարածութեամբ կը բաժնէ Բերրին՝ Հոշէէն։ Այս վերջնոյն աշխարհագրական դիրքը սքանչելի է, շրջապատուած՝ գեղեցիկ բնանկարներով. արեւմտակողմը՝ Հոշէի Չեվլուկ դաշտագետինը, Բերրիի գետին ոլորապտոյտ գնացքի տեսարանը, Բերրիի բարձրահայեաց ընդհանուր տեսարանը, Արխաճի լերան կանանչազարդ կողերը և Բերրիի այգիներուն ու պարտէզներուն մէկ մասը։ Հիւսիսային կողմը կը գտնուին Բաղնիք, Խուշին գիւղերը և Թիլ բերդը։ Հարաւային կողմը կայ կանաչ կաղնիներով ծածկուած լեռնաշղթան որ կ'երկարի դէպի Չալխատան։ Լերան կողերն ու ստորոտը զարդարուած են Հոշէի պարտէզներով և այգիներով։ Արեւելքէն և հիւսիս—արեւելքէն, ափի մը պէս բացուած է Հոշէի բարեբեր, ջրարբի դաշտը։

Ահա թէ ինչ կը գրէ ամերիկաբնակ հայրենակից Մելքոն Տէրտէրեան, իր ծննդավայրի՝ Հոշէի մասին։

«Հոշէի դաշտը գրեթէ հաւկթաձեւ է։ Հիւսիսէն Հարաւ, անոր երկարութիւնը՝ չորս քիլօմեթր, իսկ արեւելքէն արեւմուտք, լայնութիւնը՝ երեք քիլօմեթր կը հաշուուի։

«Արեւելքէն կը հոսի պղտիկ գետակ մը՝ Հոշէի Չայ, որ Հոշէի արտերը կիսելով դէպի արեւմուտք կ'ընթանայ, միանալու համար Բերրիի գետին։

«Հոշէի դաշտը ունի երեք տեսակ հողեր. սեւ, սրճագոյն և աւազուտ։ Ամենէն բարեբերը՝ սև հողն է։ Գետի եզերքին մինչեւ գիւղի սահմանը, մօտաւորապէս չորս քիլօմեթր երկարութիւն ունեցող այս տարածութիւնը աւազուտ է, որուն մենք Չեվլուկ կ'ըսենք։

«Չեվլուկի վերջաւորութեան, տասը մեթր բարձրութեամբ, պարսպաձեւ ապառաժներու վերելքէն կ'սկսին գիւղը և Հոշէի արգասաբեր դաշտը։ Հոշէի Չեվլուկը նշանաւոր է իր հնամենի ու հաստաբուն բազմաթիւ ուռենիներով, որոնց առջեւ կը տարածուի կանաչապատ մարգագետին մը, ուր ամառ ատեն, գիւղի արջառներն ու ոչխարի հօտերը կ'արածին ծառերու զով շուքին տակ։ Մեր կոչումով այս Ուռիստանը, Կիրակի օրերը,

կը դառնար հաճոյքի և խրախճանքի վայր մը։ Բերրիցիներն ու Հոշէցիները հոն կը հաւաքուէին։ Պիւլպիւլէ աղբիւրին ու Քարաղբիւրին պաղորակ ջուրերուն եղերքը նստած, անոնք ուրախութիւններ կը սարքէին մինչեւ իրիկուն։

«Գիւղին հիւսիս-արեւելեան կողմը, երկու հարիւր մեթր հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր Քարին Վրայի արտը, որուն շուրջը՝ 500 մեթր տրամագծով, պարիսպի մը հիմնաքարը շարած են։ Այս պարիսպը՝ երկու մեթր բարձրութիւն, երկու մեթր լայնք և հինգ մեթր երկարութիւն ունեցող սրբատաշ խոշոր քարերով պատուած էր։ Այս պատին չորս կողմը թափուած կը մնային շատ մը անտաշ քարերու կոյտեր։ Տեսնողը այն տպաւորութիւնը կ'ունենար թէ՝ սկսուած շինութիւն մը կիսատ մնացած է։

«Յիշեալ պարիսպի շրջանակին մէջ Անդրանիկ Անթառամեանը ունէր արտ մը։ Հերկի ժամանակ, արօրին խուփը յաճախ քարերու կը հանդիպէր։ Յետ քննութեան, ստուգուեցաւ որ հոն գերեզմաններ գոյութիւն ունեցած են։ Այս գերեզմաններու մէջէն մեծ քանակութեամբ պղինձէ դրամներ գտնուեցան և եկեղեցիին յանձնուեցան։ Վերապրողները կը յիշեն, որ այդ դրամներով լեցուն տոպրակ մը Հոշէի եկեղեցիին մէջ պահուած էր։

«Սոյն պարիսպին մէկ կողմը կը գտնուէր խոշոր դուռ մը, որուն Բասուռ (բաց դուռ) կ'ըսէին։ Բասուռի երկայնքին տասնեակ մը խոշոր թթենիներ կային, որոնց շուքին տակ, ամառ ատեն, մշակները կուգային հանգստանալու և զովանալու համար։

«Աւանդութեան մը համաձայն, Տիգրան Մեծի օրերուն, Տիգրանակերտը հոս պիտի շինուի եղեր և այս պարիսպներուն հիմնաքարերը այդ ատենէն դրուած են եղեր։ Օր մը, շինող վարպետը կը տեսնէ, որ մուրճը և գործիքները չկան. կ'սկսի փնտռտուքը։ հոս չէ, հոս ալ չէ, և կը հասնի մինչեւ այժմու Տիգրանակերտի սահմանները և կը տեսնէ որ գործիքները հոն են։ Այսպէս, տեղափոխութեան կ'ենթարկուի Տիգրանակերտի քաղաքաշինութիւնը։ Հոս չէ, հոս չէ ասացուածքը աղաւաղուելով կը դառնայ Հոշէ»։

Հոշէի մէջ կային 30է աւելի ակեր, որոնցմէ կարեւորներն են՝ Թափբքին աղբիւրը, Պաղչին գլոխը, Կոլ աղբիւրը, Շախբրտանները, Քարին գլոխը, Քարաղբիւրը, Եամճին աղբիւրը, Պըլլէ քարը, եւայլն։

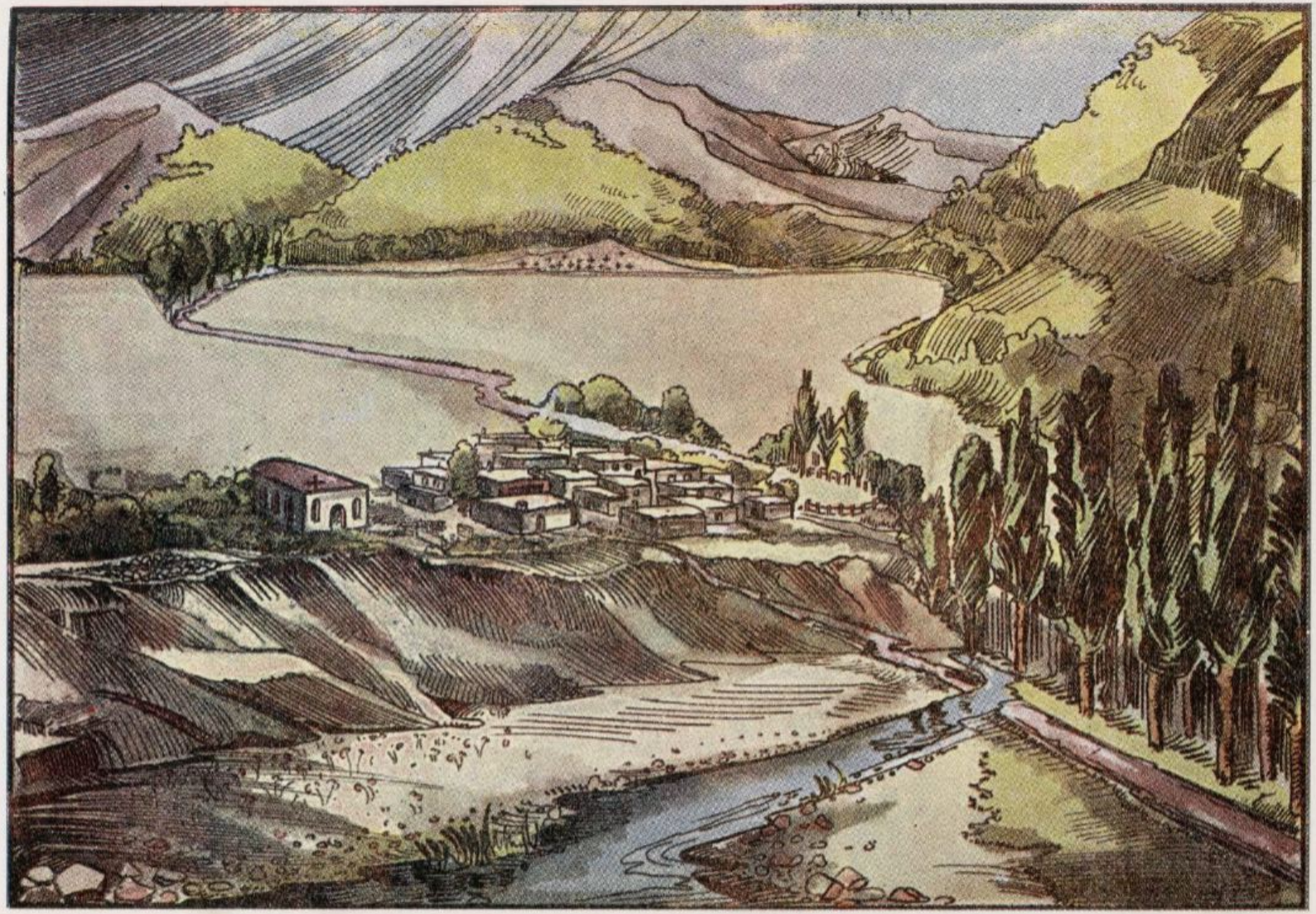

Հոծէ գիւղի բնդհանուր տեսարանը. դիտուած Բերրիի կողմեն

Հոչէի ակերուն ամենէն պաղը և առողջարարը Քարաղբիւրի ջուրն էր։

Գիւղին մէջ կար Զուրճահոնց, Իսեփենց, Անթոյենց և Գուռուն աղբիւրները, որոնցմէ առաջին երեքը՝ կամարաշէն էին։

Հոչէ գիւղը, սկիզբէն ի վեր, զուտ հայաբնակ եղած է։ 28 տուներէ բաղկացած այս պզտիկ գիւղը՝ հայկական ոգիով ու նահապետական սովորութիւններով օժտուած օճախ մըն էր։ 1915ին, Հոչէի բնակչութեան ընդհանուր թիւը կը հասնէր 219 չունչի։

Բազմանդամ ընտանիքներէն յիշենք. Անթառամեաններ՝ 35 հոգի, Յովսեփեաններ՝ 30, Զուրճահեաններ՝ 25։ Այսպէս 10—15 անդամներէ կազմուած էին Հոչէի տուները։

Հոչէցիներ լաւ հողագործներ էին։ Բերրի հողին արմտիքի արտադրութիւնը, տարուէ տարի, աչքառու կերպով կը բարձրանար։

Չարսանճագի բոլոր գիւղերուն, պէս Հոչէի հողերն ալ, հին ժամանակներուն, բռնագրաւուած էին Աղաներու կամ Պէկերու կողմէ։ Հոչէի հողերը, ատեն մը, Խարբերդի շրջանը գտնուող Շախտբվար գիւղին Աղաներուն կը պատկանէին։ Այս Աղաներու մահէն յետոյ, ժառանգորդները՝ մաս առ մաս, հողը ծախած են Բերրիի Թուրք Պէկերուն։

Հոչէի մէջ առաջին անգամ հող գնողները եղած են Յովսեփեաններ (Իսեփենք), 1900ին։ Այս թուականէն սկսեալ, Հոչէցի ամէն ընտանիքէ մէկ կամ երկու հոգի Ամերիկա արտագաղթելով, դրամ վաստկած ու իրենց հողերը գնած են Բերրիի Աղաներէն։

Զուրնաճեաններէն առաջին անգամ Ամերիկա մեկնողը եղած է Մարտիրոս Զուրնաճեանը, մօտաւորապէս 1890ին։ 1905ին, անոր կը հետեւի կրտսեր եղբայրը՝ Մարգարը։ Քանի մը տարի յետոյ, Ամերիկա կը մեկնի նաեւ անոնց եղբօրորդին՝ Գասպարը։ Բնակավայրի տան ղեկավարութիւնը կը յանձնուի իրենց միջակ եղբօր՝ Գրիգորին։

Մարտիրոս, Մարգար եւ Գասպար Զուրնաճեաններու յարատեւ աշխատանքով և խնայողութեամբ, 1912ին, 750 օսմ. ոսկիով Բերրիի Հիւսնի Պէկէն գնուեցան եօթանասուն կտոր ընդարձակ արտեր, այգիներ ու պարտէզներ։ Այսպէսով, Զուրնաճեանները տէր կը դառնան սեփական հողերու՝ որոնց արտադրութիւնը ամբողջ քաղաք մը պարենաւորելու տարողութիւնը ունէր։

Հողեր գնելու և սեփականատէր դառնալու ուղղութեամբ Հոչէցիներուն սնուցած երազը գրեթէ իրականացած էր։ Յով-

սէփեան, Զուրնաճեան և Անթառամեան մեծահարուստ գերդաստաններէն զատ, գիւղացիներն ալ, իրենց նիւթական կարողութեան համեմատութեամբ, տէր դարձան իրենց հողին ու պարտէզին։

Տակաւն, չարքաշ ու աշխատասէր էին Հոչէցիները։ Որպէս հայրենասէր մշակներ, իրենց հայրենի հողին կապուած կը մնային անոնք։ Վերջին ծայր չկրմնալնդ հաւատացեալներ

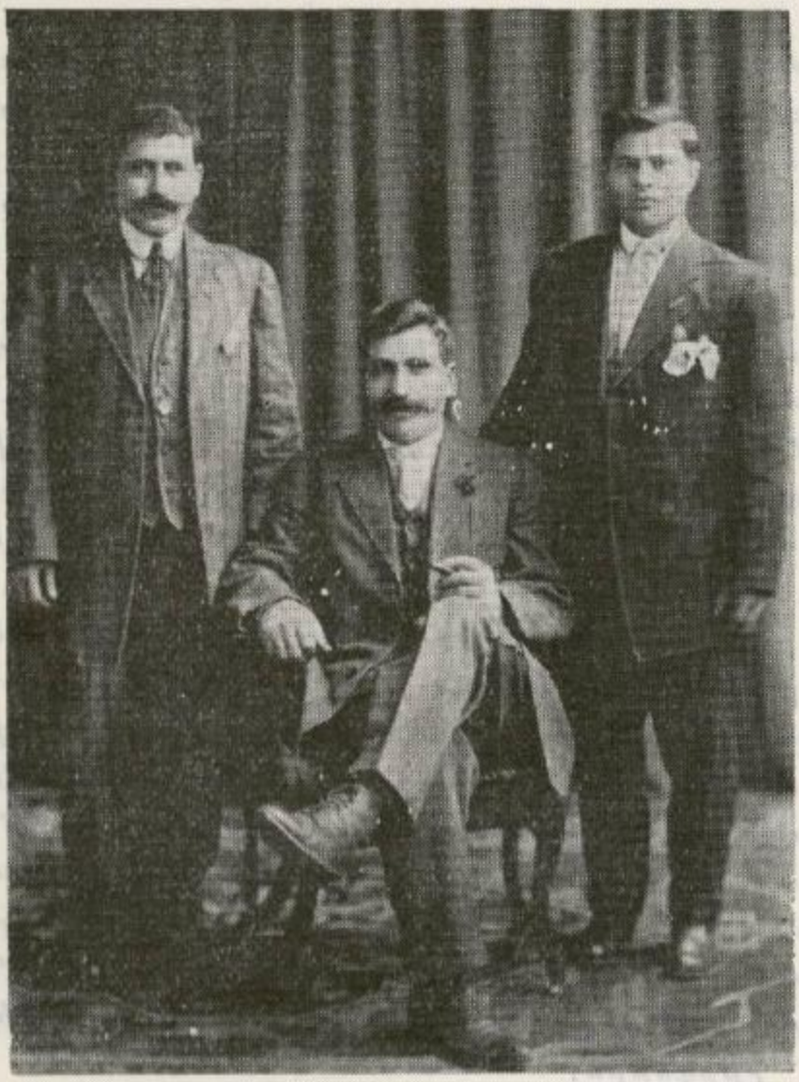

ԶՈՒՐՆԱՃԵԱՆՆԵՐԸ՝ Ամերիկայի մէջ
Ձախէն աջ՝ Սիմոն Զուրճաճեան (Գրիգորեան)
Մարգար եւ Գասպար Զուրճաճեաններ

էին, ու անխտիր, կը պահէին իրենց ազանդական սովորութիւնները։ Գիւղին ծայրը չինուած էր եկեղեցին, որ հին տաճարը արդէն դարուց ալ գործածուած է։

Հոչէի առաջին քահանան եղած է Տ. Մեսրոպ Զուրճաճեան, որ յետագային, բաժնուելով Զուրնաճեան գերդաստանէն, կոչ-

ւած է Տէրտէրեան։ Տէր Մեսրոպի վախճանումէն յետոյ, իր որդին՝ Առաքելը, քահանայ կ'օծուի։ Տէր Առաքել, հակառակ իր փափաքին, չի կրնար իր զաւակներուն որոշ դաստիարակութիւն տալ և 1880ին խոր ծերութեան մէջ կը վախճանի։ Իր թոռներն են Գէորգ և Մեսրոպ Տէրտէրեանները։ Մեսրոպ կը գտնուի Ամերիկայի Շիքակօ քաղաքին մէջ և ութսուն տարեկան է ներկայիս։

Տէր Առաքելին կը յաջորդէ Հոչէցի մը, Տէր Արիստագէս անունով։ Այս քահանան կը վախճանի 1895 թուականին։ Մինչեւ 1915, Հոչէի եկեղեցին կը զրկուի ծխատէր քահանայ ունենալու պատեհութենէն։ Կրօնական պարտականութիւնները կը կատարուէին Բերրիի քահանայ հայրերուն կողմէ։

Հոչէի մէջ երեք մեծահարուստներ կային. Յովսէփեան, Զուրնաճեան և Անթառամեան, որոնք՝ թէ' բազմանդամ և թէ' հարուստ էին իրենց խոշոր կալուածներով։

Կառավարութեան կողմէ ճանչցուած գիւղապետներն էին Ղուկաս Աղա Յովսէփեան և Գրիգոր Աղա Զուրնաճեան։ Ես պարտք կը համարեմ ամփոփ կերպով ներկայացնելու այս երկու պատուական նահապետները։

Ղուկաս Աղա Յովսէփեան խոհուն ու վարչագէտ մարդ էր։ Իր բազմանդամ ընտանիքը լաւագոյնս կառավարելէ զատ, գիւղի բարօրութեան համար ալ իր կարելին չէր խնայեր։ Հարուստ էր բառին իսկական առումով։ Կ'ըսէին թէ՝ Յովսէփեանները կարասներով դեղին ոսկի ունէին. տուներնին՝ ընդարձակ և լեցուն. բազմաթիւ արջառներ, ոչխարի հօտեր և մեղուի փեթակներ ունէին։ Հոչէի ամենէն շատ աշխատող ջաղացքը իրենց կը պատկանէր։ Գիւղին արտերուն մէկ քառորդը իրենց սեփականութիւնն էր։

Երեսունըհինգ հոգինոց այս նահապետական ընտանիքը բնաջնջուեցաւ 1915 ին։ Ազատուած են միայն 7 տարեկան աղջիկ մը և Ղուկաս Աղայի կրտսեր տղան՝ Մանուկը, որ այժմ կ'ապրի Միացեալ Նահանգաց Շիքակօ քաղաքին մէջ։

Գրիգոր Աղա Զուրնաճեանը, դիմագծով համակրելի ու պատկառելի մարդ մըն էր։ Չափազազանց բարեսիրտ ըլլալով բոլոր գիւղացիներէն սիրուած ու յարգուած էր։ Գրիգոր Աղայի գիւղապետութեան շրջանին Հոչէցիները խաղաղ կեանք մը վայելեցին։ Անոր հեղինակութիւնը զգալի էր ամբողջ Չարսանճագի մէջ։ Ոչ մէկ Քուրդ աւազակ կը համարձակէր չարիք մտածել Հոչէի նկատմամբ։ Նախընթաց օրինակներ կային։ Մի քանի առիթներով կարգ մը Քուրդ աւազակներ այնքան

խիստ կերպով պատժուած էին, որ միւսները չէին մտածեր նոյնիսկ Հոչէի քովէն անցնիլ։

1850 թուականներուն, Հոչէցիները բաւական նեղութիւն քաչած են Հոչէի հարաւակողմը՝ Տէմրջին գիւղը բնակութիւն հաստատած եկւոր իսլամ—քուրդ ընտանիքէն, Պերխօղլի Մըլլայ անունով եղեռնագործ ու աւազակաբարոյ ճիւաղի մը ձեռքէն։ Գրիգոր Աղային հօրեղբայրը՝ Մելքոն Զուրնաճեանը կարիճ և քաջ մարդ եղած է։ Քանի մը դէպքերու ժամանակ ցոյց տուած է իր խիզախութիւնը։ Մըլլան կը բարեկամանայ Մելքոնի հետ և երդում կ'ընէ, որ յետ այսու, անկեղծ բարեկամ պիտի դառնայ Զուրնաճեաններուն, և միեւնոյն ժամանակ՝ ամբողջ Հոչէցիներուն(*)։

Այս Մըլլան, իսկապէս բարեկամ մնաց Հոչէցիներուն. որով շրջակայ գիւղերուն Քուրդերը չհամարձակեցան ոեւէ փորձ կատարել, գողութիւն ընելու համար։

Գրիգոր Աղան կեանքը վայելել գիտցող անձնաւորութիւն մըն էր։ Ունէր արաբական ճերմակ նժոյգ մը. կը սիրէր կերուխումը. անոր սրտանց քահ-քահ խնդուքը հիւանդը ոտքի կը հանէր։ Շէն մարդ էր իր ժողովրդական վարուելակերպով։ Հայ, Թուրք կամ Քուրդ, բոլորն ալ իր ազդեցութեան տակ առած էր։

Շատ հիւրասէր էր։ Անոր տունը միշտ բաց և սեղանը առատ եղած է։ Կառավարութեան մօտ ազդեցութիւն ունէր. անոր ձայնը լսելի էր միշտ։ Գրիգոր Աղան զաւակ չունէր, բայց իր տան մեծն ու պզտիկը կը սիրէր իր զաւկին պէս։ 1912ին, Ամերիկայէն գիւղ վերադարձաւ իր պզտիկ եղբայրը՝ Մարգարը։ Երկու տարի հազիւ կրցան վայելել զիրար։ 1915 ին այս մեծ գերդաստանին արու արմատն ալ պոկուեցաւ մէկ անգամէն։ Անոր Մելքոն եղբօրը տղան՝ Յովհաննէսը, որ նոր ամուսնացեր էր, ժամանակ մը պահուած մնաց Պերխօղլի Մըլլային տունը, բայց կառավարութիւնը հետապնդեց ու սպաննեց այս վերջին մնացորդն ալ։

Զուրնաճեաններու վերապրողներէն Ամերիկայի մէջ կան հետեւեալները. Գասպար Զուրնաճեան՝ Մելքոնի տղան. Յարու-

---

(*) Այս Պերխօղլի Մըլլան է զոր Բաշաղակի Աղաները ուզած են կաշառել, որպէսզի Մէշէտի Աւեցօն սպաննել տան 1909ին, երբ Աւեցօն՝ իրենց գիւղեն խարբերդ պիտի երթար։ Մըլլան քաջ մարդոց նկատմամբ ցոյց տուած է համակրանք եւ չէ ուզած ձեռք բարձրացնել քաջ մարդու վրայ։ (Տես Մէշէտի Աւեցոյի կենսագրականը)։

թիւն եւ Անահիտ՝ *Մարտիրոսին զաւակները*. Հայկանուշ Գրիգոր-եան՝ *Մարգարին աղջիկը։ Հայաստան կը գտնուին Մարգարին աղջիկը՝* Եսթեր Շահինեան, *Գրիգոր աղային եղբօրը թոռնիկը՝* Ղազար Զուրնաճեան, *իր ընտանիքով։*

Տեր եւ Տիկին ՄԵՍՐՈՊ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ (Շիքակօ)

Սարգիս Աղա Անթառամեան, նմանապէս, Հոչէ գիւղին արժանի ներկայացուցիչն ըլլալով, միշտ մասնակից կ՚ըլլար

Ղուկաս և Գրիգոր Ազանեանց տուած որոչումներուն։ Թէեւ ինքը կառավարական գործերուն միջամուխ չէր ըլլար, բայց լաւագոյնս կ'արժեցնէր իր գիւղապետի հանգամանքը։

Անթառամեաններն ալ հոհոպետական ընտանիքի բարիքներով հարուստ էին։ Տուներնին՝ քաց, սեղաններնին՝ ճոխ էր։ Երբ Անթառամեաններուն ազաւնիները օդը բարձրանային, գիւղին արեւը կը խաւարէր գրեթէ, այնքան շատ էր անոնց ազաւնիներուն թիւը։ Շատ արջառ և ոչխարի հօտ ունէին, ինչպէս նաև բերրի արտեր։

Անթառամեաններուն վերապրողները կարելի է տեսնել մեր մարդահամարի բաժնին մէջ։

Հոչէի ամբողջ անցեալը նկարագրելու և իւրաքանչիւր ընտանիքի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները տալու համար հատորներ անհրաժեշտ են։ Այս ամփոփ յուշերով ուզեցինք ներկայացնել Հոչէն, իր ընդհանուր գիծերուն մէջ միայն։

1909 ին, Ամերիկացի Հոչէցիները կը կազմեն Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն մը, որուն օգնութեամբը եկեղեցիին քովը կը կանգնեցնեն 60 աշակերտի բաւարար քարաշէն դպրոց մը։ Հոչէի Ուսումնասիրացը, մինչեւ 1914 թուականը, գիւղի դպրոցի բարելաւման համար պէտք եղած օգնութիւնը ըրած է։ 1915 էն վերջ, օժանդակած է վերապրող կաթօլիկներուն։ Հոչէի Ուսումնասիրացը մասնակցած է Հայաստանի Հանրապետութեան բացած հանգանակութեան։ Ներկայիս 1100 տոլար ծախսած է Պէյրութէն Հայաստան փոխադրելու համար Ղազար Զուրնաճեանի ինը հոգինոց ընտանիքը։ Օհան Պօղոսեանին (Մեքսիկա) ղրկած է 400 տոլար։ Ս. Հայաստանի մատենադարանին ղրկած է 675 տոլար արժողութեամբ վրքեր, օտար լեզուով հրատարակուած։ Մինչեւ այսօր կ'օգնէ տակաւին Պէյրութի մէջ գտնուող երկու այրի Հոչէցի կիներու։

Հոչէի բնակչութեան 219 հոգիներէն 150 ը զոհ գացին 1915 ի եղեռնին։ Վերապրողներուն թիւը՝ կին կամ երեխայ, 35 հոգի է։ Ներկայիս Հոչէցիներուն ընդհանուր թիւն է 131 չունչ, ցրուած՝ հետեւեալ երկիրներու մէջ.

12 հոգի Հայաստան
15 հոգի Մեքսիկա
2 հոգի Պէյրութ
101 հոգի Միացեալ Նահանգներ։

ՀՈՇԷՑԻՆԵՐՈՒ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԸ

1955 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

	Ընդհ. Թիւ	Արական	Իգական
Յովսէփեաններ	23	15	8
Պօղոսեաններ	20	11	9
Անթառամեաններ	18	9	9
Տէրտէրեաններ	13	7	6
Զուրնաճեաններ	12	5	7
Վարդանեաններ	11	6	5
Մինասեաններ	9	5	4
Անթոյեաններ	8	5	3
Ղազարեաններ	8	4	4
Զաքարեաններ	7	4	3
Ժամկոչեաններ	2	1	1
Գումար՝	131	72	59

ԲԱՂՆԻՔ Բերրիի հիւսիս—արեւելեան կողմը, անկէ կէս ժամ հեռու, գետին աջ եզերքը, դաշտային գիւղ մըն է։ Ունէր 15 տուն Հայ (120 շունչ) և 5 տուն Քուրդ(*)։ Հոն կը նստէր գիւղին Պէկը։ Բաղնիքի մէջ կար մէկ եկեղեցի՝ Ս. Մինաս։ Հայ բնակիչները հողագործներ էին։ 1915ի սպանդին անոնք սպաննուեցան և գիւղն ալ աւերակ դարձաւ։

ԽՈՒՇԻՆ Բաղնիք գիւղէն քառորդ ժամ դէպի հիւսիս, գետին աջ եզերքը, դաշտային գիւղ մըն է։ Բնակչութիւնը կը բաղկանար 20 Հայ տուներէ (160 շունչ) և 3 Քուրդ տուներէ։ Գիւղին մէջ կը նստին Խուշիի Աղաները։ Ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին և մէկ դպրոց։ Մերձակայքը կը գտնուի Ս. Անտոն աւերակուած վանքը։

Խուշինցի Պօղոս Մարտիրոսեանի տուած տեղեկութեանց համաձայն, 1914ին Խուշին ունեցած է 50 տուն Հայ և 4 տուն

(*) Գիւղերու բնակչութեան թիւերը առնուած են 1894ի մարդահամարէն, մօտաւոր գաղափար մը տալու համար միայն։ (Տես՝ Անդրանիկ, Տէրսիմ, 1901 Թիֆլիս, էջ 131)։

Քուրդ։ Դպրոցի աշակերտութեան թիւը 75 հզած է։ Գիւղին մեծ քէհեան կը կոչուէր կարօ Քէհեայ Մարտոյեան։ Մեծ հողագործներէն կը համարուէին՝ Զաքոյեաններ, ձէրէճեաններ, Տէր Մբխսիեաններ ու Մարտոյեաններ։

Խուշիի արտադրութիւններու չորքին մեծ հռչակ կը վայելէին ցորենն ու բամպակը, իսկ մեծաքանակ արջառներու կարգին՝ գոմէշը։

Խուշինցիները սրտոտ, ազգասէր և քաջ մարդիկ էին։ Գիւղին քահանան՝ Տէր Սարգիս Զաքոյեանը, կրօնական պարտաւորութիւններէն զատ, ունեցած է նաեւ յեղափոխական գործունէութիւն։ Անոր մասին անդրադարձած ենք Հոգեւոր Իշխանութեան բաժնին մէջ։

1915 ի ջարդին, առաջին անգամ գիւղին մեծամեծները՝ թիւով 14 հոգի, Սէփ Տէրէի մէջ ապաննուած են, գիւղին Արաբան Պէկի ազուն՝ Իպրահիմի կողմէ։ Մնացածները թլա բերդը տարուած են։ (Անոնց մասին կարդալ Տարագրութեան բաժնին մէջ)։

Խուշինցի վերապրող ընտանիքները հետեւեալներն են.

Պօղոս Մարտոյեան (Հալէպ)	Արմէն Մարտոյեան (Ֆրանսա)
Տիգրան Մարտոյեան (Ֆրանսա)	Մարտիրոս Մարտիրոսեան »
Լեւոն Մուրատեան (Պէյրութ)	Յակոբոս Բարսեղեան (Հայս.)
Պետրոս Մարտոյեան (Հալէպ)	Ասատուր Բարսեղեան »
Տիգրան ձէրէճեան »	Արմենակ ձէրէճեան (Արժնթ.)
Սարգիս Զաքոյեան »	Արթին ձէրէճեան »
Գարեգին Ղազարեան »	Պօղոս Մուրատեան (Գամիշլի)
Պապա Բարսեղեան (Ֆրանսա)	

ԹԻԼ Խուշինի արեւելեան կողմը, կէս ժամ հեռաւորութեամբ, 20 տուննոց գիւղ մը, որոնց 16ը՝ Հայ, իսկ մնացեալը՝ Քուրդ։ Եկեղեցիէ և դպրոցէ զուրկ։ Թիլէն բաւական հեռու, ճիշտ գետեզերքին վրայ կը գտնուի բերդը որ կը կոչուէր Թլաբերդ։ Զարսանճագի համայն Հայութեան ապաստանոցը հանդիսացաւ այս վայրը։

ՊԱՍՈՒ Բերբիի հիւսիսային կողմը, մէկ ժամ հեռաւորութեամբ, դաշտային 25 տուննոց գուտ հայաբնակ գիւղ մը։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ. մէկ դպրոց։ 1895ին, հողագործները՝ լուծք վարած ատենին, վանքի մը հետքերը կը գտնեն։ Վերչերս գտան ուխտատեղիի վերածած

էին և հոն կ'երթային մամ վառելու համար։ Պատուցի Սեդրակ Աւետիսեան (Պէյրութաբնակ) իրենց գիւղին բնակիչները կը պատակերացնէ հետեւեալ մանրամասնութեամբ.—

Կակոյենք	3	տուն	40	անձ
Սողոյենք	3	»	35	»
Երվանենք	1	»	8	»
Պարսոյենք	2	»	7	»
Մխսինենք	2	»	10	»
Տէրտերենք	3	»	25	»
Մինասենք	2	»	10	»
Տէր Մանուէլենք	1	»	8	»
Առաքելենք	1	»	8	»
Պաբոյենք	2	»	8	»
Կարոյենք	2	»	9	»
Աւէտենք	3	»	9	»
Գոգլենք	1	»	13	»
Թիթէլենք	1	»	7	»
Էլէմէթենք	2	»	10	»

Ընդհանուր գումար՝ 29 ընտանիք, 207 անձ։ Վերապրողներուն ներկայ թիւը կը հասնի 33 անձի մէջ։ Պատուցիք նշանաւոր հողագործներ էին։ Մեծ համբաւ ունէր Պատուի խաղողը։

ՈՒՐՁ

Պատու գիւղին հիւսիսային կողմը կը գտնուի։ Ունի 18 տուն Հայ և 10 տուն Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Մինաս։ Հայերուն գլխաւոր զբաղումն էր հողագործութիւնը։

ԳՈՏԱՐԻՁ

Ուրձ գիւղին հիւսիսային կողմը։ 27 տուն Հայ և 15 տուն Քուրդ։

Ունի պատմական Ս. Գեորգ եկեղեցին, որ նշանաւոր ուխտատեղի մըն էր բոլոր Զարտանճապցի Հայերուն ինչպէս նաև Գըզըլպաշ Քուրդերուն համար։ Այս վերջիններուն ուխտի կ'երթային հոն. ոչխարներ կը մորթէին և ահագին նուէրներ կը տանէին։

Ամէն աշնան, չրջակայ գիւղերէն ժամանող ուխտաւորները կը լեցնէին վանքին ընդարձակ բակը և չրջակայքը։ Ժողովուրդը շատ մեծ հաւատքով կուգար Ս. Գէորգ եկեղեցին, իր ուխտը կատարելու և մատաղներ մատուցանելու համար։ Այս հաւատքի պօրութեամբ շատ մը հիւանդներ բուժուած էին։ Պատահած է նաև Հրաշք—Բժշկութիւն Ս. Գէորգի կողմէ. անդամա-

լոյծները՝ քալած և համրները՝ լեզու ելած են։ Հայերու և օտարներու կարգին, բազմաթիւ գիւղերէ շատ մը Քուրդ ընտանիքներ ալ կուգային մատաղ ընելու և բժշկութիւն խնդրելու Ս. Գէորգ Զօրավարէն։ Քրիստոնեայի մը ջերմեռանդութեամբ ու մաքուր հաւատքով կը ծնրադրէին տաճարին առջեւ, կ'աղօթէին ու հոգեկան գոհացում կ'ստանային։

Այս եկեղեցին հարուստ եղած է նաև ձեռագիրներով։ Այս մասին հայրենակից Տիգրան Չիթճեան կը գրէ. «Ս. Գէորգ վանքին մէջ կար մագաղաթեայ ձեռագիր Աւետարան մը, որուն յիշատակարանը կարդացած եմ անձամբ։ Թուականը չեմ յիշեր, բայց գրութիւնը հետեւալն էր.— Աւեցարանը կը պատկանի Ակբսի եկեղեցիին։ Իմ կարծիքով, յիշեալ Ակբսը Տէրսիմի Էքրզ կամ Հագրզ գիւղն է և հետաքրքրական հետեւեալ աւանդութիւնը ունի.

«Խուանդքար անունով բռնապետ մը, իր զօրքերով կը պաշարէ Ակբսը։ Առաջին անգամ կը պարտուի։ Յետոյ, աւելի մեծ ուժերով կրկին գրոհի կուգայ։ Տեղի կ'ունենայ անհաւասար կռիւ մը, աղեղներով ու նետերով։ Ակբսցիները ընկրկումի նշաններ ցոյց կուտան։ Ծերերն ու մանուկները, քահանաներու առաջնորդութեամբ, եկեղեցի կ'երթան աղօթելու համար, մինչ ռազմիկները կռիւը կը շարունակեն յուսահատօրէն։ Անակընկալ հրաշք մը կը պատահի։ Յանկարծ փոթորիկ մը կը պայթի Ակբսցիներու կողմէն, այնքան ահաւոր ու ուժգին, որ թշնամիին կողմէ արձակուած նետերը ետ կը դառնան և կ'սպաննեն նետ արձակողները։ Այս երեւոյթէն քաջալերուած, Ակբսցիները յարձակողականի կ'անցնին և կը կոտորեն թշնամիները, անոնցմէ 5—10 հոգիներ հազիւ կ'ազատին։ Այս ճողոպրածներէն սերած աշիրէթը, մինչեւ 1915, կ'ապրէր Տէրսիմի մէջ, Խուանդքար անունով։»

Գոտարին, Լամբ, Զորակ գիւղերու եռանկիւնին մէջ կիրճ մը կայ, որ ընդարձակ տարածութիւն ունի և չորս կողմէն քարայրներով շրջապատուած է։ Այս կիրճէն գետակ մը կ'անցնի ու Թիլի առջեւ կը թափի Բերբիի գետին մէջ։ Այս քարայրներու մէջ կը գտնուի Ս. Աստուածածին անունով աւերակ վանք մը, որուն պատին հաստութիւնը երկու կանգուն է։ Վանքին մօտ խոշոր գերեզմանոց մը կայ, խոյերու, գառներու, աղեղաւոր զինեալներու շիրմնաքարերով։ Գոտարիճ ուխտի գացողները անպայման այս ուխտատեղին ալ կ'այցելեն ու մոմ կը վառեն։ Ճիշդ վանքին դիմացը, քարայրին ճակատը, երկու կանգուն մեծութեամբ խոշոր խաչքար մը կը բարձրանայ։ Այդ հսկայ

խաչքարը բարձրաբերձ քարայրին գագաթը զետեղելու համար անհրաժեշտ է ունենալ ներկայ դարու ճարտարապետական հընարքներն ու համապատասխան մեքենաները։ Նոյնատիպ յուշարձաններ կը փաստեն, թէ բազմաթիւ հսկայ կոթողներ տապալուած են Զարսանճագի հողին վրայ ու չափազանց հին, հոյակապ պատմութիւն մը թաղուած է անոր ընդերքին մէջ։

1915 ի կոտորածէն յետոյ, Զարսանճագի բոլոր եկեղեցիները քանդուեցան Պէկերու և Աղաներու կողմէ։ Անոնցմէ շատերը եկեղեցիներու սրբատաշ քարերով խոնաղներ շինել տուին։ Գոտարիճի Աղան ալ, քանի մը Քուրդերու կը հրամայէ որ երթան ու Ս. Գէորգ Վանքը քանդեն։ Բանուոր Քուրդերը մինչեւ իրիկուն կ'աշխատին բայց հազիւ կրնան երկու քար քակել գմբէթէն։ Կը պատմեն, թէ գիշերը պառկելէ վերջ, առաւօտեան ոտքի չեն կրցած ելլել անոնք։ Բոլորն ալ անդամալոյծ եղած են, բերաննին՝ ծռած և լեզունին՝ համրացած։ Գիւղի Աղան, այս դէպքը իմանալով, անմիջապէս կը հրաժարի եկեղեցին քանդելու որոշումէն և հրաման կ'արձակէ, որ այլեւս չի մօտենան վանքին, որովհետեւ ինքն ալ, գիշերը, երազին մէջ տեսած է Ս. Գէորգը, իր զօրութեամբն ու մեծութեամբը։

Գոտարիճի հողագործ Հայերը բաւական խորամանկ ու բանիմաց մարդիկ էին շնորհիւ վանքին գոյութեան. որովհետեւ, ամէն տարի շփման մէջ կը մտնէին բազմաթիւ ուխտաւորներու հետ և նորութիւններ կը սորվէին անոնցմէ։

ՁՈՐԱԿ Գոտարիճի հիւսիս—արեւելեան կողմը, լեռնալանջի վրայ հաստատուած գիւղ մը։ 17 տուն Հայ և 10 տուն Քուրդ։ Ունի եկեղեցի մը՝ Ս. Կարապետ։ Բնակիչները կ'զբաղին հողամշակութեամբ։ Առողջարար օդով և անմահական ջուրով պարգեւատրուած գիւղ մըն է։ Զորին մէջ կը գտնուին Ս. Վարվառ և Ս. Աստուածամայր եկեղեցիները։

ՂԱՅԱՉԻՆ Զորակ գիւղին արեւելեան կողմը։ 26 տուն Հայ և 5 տուն Քուրդ։ Ունի եկեղեցի մը՝ Ս. Մինաս։ Ժողովուրդը հողագործ է։

ՀԱՅՎԱԹԼԻ Ղայաչին գիւղի հիւսիսային կողմը։ 15 տուն Հայ և 2 տուն Քուրդ։ Ունի եկեղեցի մը՝ Ս. Մինաս։ Հայվաթլիի Հայերը չափազանց բարի և ազնիւ մարդիկ էին։

ՄԱՍՏԱՆ Հայվաթլի գիւղին հիւսիսային կողմը կը գըտնըւի։ Անոր մերձակայքը կային Ս. Կիրակոս և Ս. Յուղիդայ եկեղեցիները։ Մաստանցի Ոսկիան Նալբանտեան, իր գիւղի մասին, կուտայ հետեւեալ տեղեկութիւնները.

«Ես 13 տարեկան էի երբ ձգեցի ծննդավայրս։ Ինչպէս Չարսանճագի բոլոր գիւղերը, նոյնպէս Մաստանի քովերն ալ եկեղեցիներու և սրբատեղիներու փլատակներ կային։ Գիւղին մօտ կային Գանիէ Ռաբ (քրդերէն՝ կը նշանակէ սեւ աղբիւր), Տուլմանան, Սեւ Քարեր որոնք սրբատեղիներ էին։ Մեր գիւղը 70 տուն ունէր, 37 տուն Հայ, 33 տուն Քուրդ։ Հայ և Քուրդ բարեկամութիւնը անկեղծ եղած է։ 1895ի թալանին ոեւէ Հայ ընտանիք Ֆնասի ենթարկուած չէ։

«Մաստան գիւղը կը բաժնուի երկու թաղերու՝ Վերի Թաղ և Վարի Թաղ։ Վերի Թաղին մէջ կը բնակէր Քուրդ Պալէ Աղայենց մեծ ընտանիքը. իսկ Վարի Թաղին մէջ՝ ահ ու սարսափ ազդող Կատուկենց ընտանիքը, որը իր ձեռքին տակ ունէր Իզօլի աշիրէթէն հազար չախմախլի զինուոր։ Չարսանճագի Թուրք Պէկերը կը դողային Կատուկենց ընտանիքէն։

«Մաստան բնակող Հայերէն ոմանք եկւորներ էին։ Անոնք արհեստով կ'զբաղուէին։ Գիւղը ունէր իր երկաթագործը, կօշկակարը, ոսկերիչը, զինագործը, կլայագործը, կտաւագործը։ Մաստանի եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Սարգիս։ Անոր կից ունէինք դպրոց մը, զոր կը յաճախէինՔուրդ աշակերտներն ալ, Հայերէն և Թրքերէն դաս առնելու։ Մօտակայ գիւղերէն ալ բազմաթիւ մանուկներ մեր դպրոցը կուգային։ 1910ին, Ամերիկայի մէջ կազմուեցաւ Մաստանի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, որ ամէն տարի մեր գիւղի դպրոցի ուսուցչին տարեթոշակը կը ղրկէր։

«Մեր դպրոցի հոգաբարձութեան ատենապետն էր Տէփոյենց Իսրայէլը (Դարբինեան), որուն տունը նահապետական ճոխ բարիքներով օժտուած էր։ Հայ կամ Քուրդ, ամէն օր, սեղանակից կ'ըլլային Տէփոյենց տունը։ Իսրայէլին հայրը՝ Տէփաբարը (Ստեփան), շատ խելացի ծերունի մը եղած է։

«Մեր գիւղին քաջերը կը համարուէին Նալբանտենց Թորոսը և Խազարենց Յարութիւնը, որոնք երբեմն Քուրդերու հետ կռիւ կ'ընէին։ 1913ին, մեր ընտանիքը Բերրի փոխադրուեցաւ։

«1915ին, հօրս կարգադրութեամբ, զարմիկս և ես Մաստանցի Քուրդ Խոլողլիենց Տէվրիշին ընկերակցութեամբ (որ Բերրիի մէջ ժանտարմա էր) Մաստան փախանք հոն պահուելու համար։ Որոշ ժամանակ մը վերջ ստիպուեցանք Մաստանէն ու-

բիշ տեղ փոխադրուիլ և գացինք Քարնձոր։ Մի քանի օր յետոյ լսեցինք, որ Մաստանի Հայերը գնդակահարուած են Բերրիի ժանտարմաներու կողմէ։

«1916 *թուականին, Տէրսիմցիներու ապստամբութեան ժամանակ, մենք կը գտնուէինք Քուրդ Սէյիտ Խասըմին քով։ Երբ Տէրսիմցիք նահանջեցին, Սէյիտ Խասըմ՝ իր ամբողջ ունեցածները պահեց Տուժիկ Պապայի քարանձաւներուն մէջ եւ մեզ տարաւ* Կունտէ Գուրէշան: *Անկէ անցանք Խորմաքցի աչիրէթներուն մօտ, որոնք Քղիի մօտերը կը գտնուէին։ Հոն տեսանք մեր հայրենակիցներէն՝* Փիլոյենց Մայրամ Պանին *և անոր եղբօրորդին՝* Նազոյենց Կարապետը:

«*Սէյիտ Խասըմի առաջնորդութեամբ, գիշերանց անցնենելով* Խըզըլ Քիլիսէի *արեւելքը, մենք ազատուեցանք զինւորական պաշարման շղթայէն։ Մեզի հետեւող Քուրդերը մեծ կորուստ տուած են։ Թուրք զինւորները՝ Քուրդերուն մէկ մասը սպաննած ու մաս մըն ալ գերի բռնելով մինչեւ Խարբերդ տարած են։*

«*Այդ երեկոյ մենք հասանք* Ճվարէ *ըսուած գիւղը, որ Սէյիտ Խասըմի ծուխն էր։ Մեզմէ առաջ հոն հասած էին արդէն մեր գիւղէն* Խազարենց Խազարը *և եղբայրը՝* Յարութիւնը, Թորոս Նալբանտեանը, *Թորոսին աներձագը, Քարնձորցի* Կարապետ Նաճարեանը *և ազան՝* Կիրակոսը: *Ասոնք խնդրեցին Սէյիտ Խասըմէն որ զիրենք Ռուսական սահման տանի, անձ գլուխ մէկական օսմանեան ոսկի վճարելու խոստումով։ Այդ ժամանակներուն Ռուսերը հասած էին մինչեւ Հարտիֆ, որ Ճվարքէն երկու օրւայ հեռու էր։ Անոնք մեկնեցան Սէյիտ Խասըմին հետ և ռուսական սահմանը անցնելով, Ռուս Գազաքի մը հսկողութեան տակ Կարին գացին։*

«*Կարին հասնելնուն պէս, Թորոս և ընկերները անմիջապէս կամաւոր կ'արձանագրուին հայկական վաշտերուն մէջ։ Քանի մը ամիս յետոյ Թորոս կը ղրկուի Երզնկայ և հոն կը կռուի Սեբաստացի Մուրատի հրամանատարութեան տակ, մինչ Յարութիւնը և եղբօրորդին Ղազարը կը կռուին Կարինի շրջանին մէջ։*

«1917*ի կիսուն, տաժանակիր ճանապարհորդութենէ մը յետոյ, Մաստանէն Կարին կը ժամանեն Թորոս Նալբանտեանի կինը, քոյրը և քերորդին՝ Նշան Դարբինեանը։ Ազատուած Նշանը, վրէժով տոգորուած, ինքն ալ կամաւոր կը գրուի և Յարութիւն Պաղտասարեանի ընկերակցութեամբ կը մտնէ Զօր. Անդրանիկի բանակին մէջ։*

«Քանի մը ամիս վերջ, Յարութիւնը իր քաջագործութիւնով մեծ համբաւի կը տիրանայ։ Սակայն դժբախտաբար, ընդհարումի մը ընթացքին, հերոսաբար կը նահատակուի «Պաsւոյ դաշs»ին վրայ։

«Թորոսը Երզնկայ կը մնայ մինչեւ նահանջի օրը։ Թուրքերու դէմ մղուած կռիւի միջոցին կը տեսնէ որ իր ընկերներէն մէկը՝ չատ ծանր կերպով վիրաւորուած, օգնութիւն կը հայցէ։ Թշնամի գնդակներու տեղատարափին տակ առաջ կը նետուի ու կ'ազատէ իր ընկերը հակառակորդին ձեռքը գերի իյնալու վտանգէն, հակառակ իր ստացած վէրքերուն։

«Թորոս, հայկական գունդերու հետ, Երզնկայէն Կարին կը հասնի, ուր կը գտնէ իր տարաբախտ ընտանիքը, զաւակները, քոյրը և քերորդին՝ Նշանը։

«Քանի մը շաբաթ վերջ, ընտանիքի բոլոր անդամներուն հետ միասին կ'անցնի Կարս։ Այս քաղաքի անկումէն յետոյ կը վերադառնայ Ղարա Քիլիսէ, Թիֆլիս, Պաթում և 1923ին՝ կը մեկնի Ֆրանսա։

«Ես ալ, Սէյիտ Խասըմի քովէն հեռանալով, հաստատուեցայ Մոխընտի։ 1923ին, Մոխընտին ձգելով Հալէպ գացի և անկէ ալ Ֆրանսա անցայ։»

Ստորեւ կը ներկայացնենք Մաստանցի վերապրող ընտանիքները, ղեկավարի անունով և բնակած երկրի յիշատակութեամբ.—

ՀԱՅԱՍՏՍՆ

Նշան Փիլոյեան
Կարապետ Նազոյեան

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ

Տիգրան Նալբանտեան
Նշան Նալբանտեան
Սեդրակ Նալբանտեան
Ալեքսան Նալբանտեան
Աղաճան Էրմոյեան
Աղաճան Գույումճեան
Կարապետ Պօյաճեան
Կարապետ Շահինեան
Կարապետ Պապիկեան
Կարապետ Խանոյեան
Մելքոն Գէոյեան
Պօղոս Գույումճեան
Նշան Լուսիկեան
Կարապետ Լուսիկեան
Մարգար Դարբինեան

ՖՐԱՆՍԱ

Նշան Դարբինեան
Յակոբ Շահինեան
Տօնապետ Շահինեան
Աբրահամ Լուսիկեան
Կիրակոս Խազարեան
Կիրակոս Գէոյեան
Ոսկիան Նալբանտեան

ՀԱԼԷՊ

Աստուր Նալբանտեան
Մարտիրոս Գլճեան
Կարապետ Մուսեղեան
Տիկ. Սառա Տէրտէրեան

ԽԱՐԲԵՐԴ

Կարապետ Գլճեան

ՊԱՂԻՆ Պաղին կամ Պաղնատուն, Մաստան գիւղի հիւսիս—արեւելեան կողմը, Բերրիի գետին աջ եղերքը կը գտնուի։

Պաղին պատմական հնութիւններ ունի։ Քարափոր հսկայ բերդը, գետին երկու կողմերը մեծ կամուրջի մը փլատակները, դէս ու դէն ցանցնուած բեւեռագիր արձանագրութիւնները և գիւղին շուրջը բոլորող աւերակները ցոյց կուտան անոր կարեւոր անցեալը։

Պաղինի միջավայրը կախարդական ու խորհրդաւոր է։ Բնութիւնն ալ մեծ դեր ունի այդ խորհրդաւորութեան մէջ։ Անդնդախոր ձորեր ու երկնասլաց լեռներ, դժոխային ժանգով սեւ ժայռեր ու դալարագեղ կաղնիներ, ակէ մը հանքային եռացած ջուր՝ իսկ քովինէն սառնորակ ու անմահական ջուր, եղնիկներու երամներ ու գայլերու վոհմակներ, գետի կարկաչն ու կաքաւներու գարգնճոցը, քարանձաւներու սպիտակ աղաւնիներն ու սեւ օձերը, բոլորն ալ ներկայ են, մէկը՝ միւսին քով, մէկը՝ միւսին դէմ։ Սքանչացումն ու սոսկումը զիրար կը հալածեն հոն։ Այդպէս է մեր Չարսանճագի հեթանոս Պաղինը՝ հակապատկերներու աշխարհ մը։

Պաղինի 10 տուննոց Հայ բնակչութիւնը, մեր պատմութեան հետ ծնած Հայկազեան ցեղի յաջորդներն էին, ասպետական ու բարի, ասպնջական ու վեհանձն, մանաւանդ՝ քաջ ու տոկուն լեռնցի Հայեր։

Կաքաւենց տունը, Մարտոյենց տունը գիւղին մեծաւորներն էին։ Ֆրանսաբնակ Ոսկիան Նալբանտեան կը պատմէ.

«Մեր օրերու նահապետն էր Կաքաւենց 120 տարեկան Կաքաւը (իսկական անունը այսպէս էր)։ Ունէր երեք զաւակներ։ Կարսեր աղան, կրակ ու բոց խառնուածքով, կ'իշխէր լեռներուն եւ ձորերուն։ Ան քաջ որսորդ մըն էր, որ իր սիրած զէնքով կը բարձրանար և որսը ուսին կ'իջնէր վար։ Կոյս անտառներուն խորերը կը թափանձէր. նոյնիսկ գազաններէն չէր վախնար։ Դէմը ելլող աւազակ Քուրդերը յարգանքով բարեւ կուտային լաճէ Կաքաւին։

«1914ին, Թրքական արիւնոտ ձեռքը հասաւ նաեւ այս անկիւնը և երեք եղբայրներն ալ զինւորագրելով զրկեց Էրզըրում։

«Ազատ լեռներու այս զաւակները չուտով գիւղ վերադարձան, ճամբան մէկ քանի հեղ կռիւներ մղելով։ Պաղին վերադառնալով, որպէս փախստական, անոնք բնակութիւն հաստատեցին անտառներու մէջ։

«1915ին, երբ սկսան Չարսանճագի Հայերը գնդակահարել, ծերունի Կաքաւը՝ իր երկու թոռները առնելով, գիւղէն մեկնեցաւ Ցարաճ գիւղը, որ Խռան աշիրէթին կը պատկանի։ Օր մը բազմաթիւ ժանտարմաներ կուգան Պաղին, կը հաւաքեն գիւղ մնացող տղամարդիկը, ու մօտակայ ձորին մէջ կը գնդակահարեն զանոնք։ Կիները, աղջիկներն ու մանուկներն ալ Մաստանի ճամբով Բերրի կը տանին։

«Կաքաւին երեք տղաքը՝ Կիրակոս, Այնազ և Մարտիկ, կ'անցնին Տաշդեաշան ու Խորմագի կողմերը՝ Չիգանի անտառներուն մօտ, կռիւի կը բռնուին քսանըհինգ ժանտարմաներու հետ։ Երեք կորիւնները հերոսաբար կը դիմադրեն սպաննելով երկու ժանտարմա. քանի մը հոգի ալ ծանրօրէն կը վիրաւորեն։ Կռիւը կը շարունակուի երկար ատեն։ Հայորդիներուն փամփուշտները կը հատնին։ Ի վերջոյ անոնք կը նահատակուին տեղւոյն վրայ։ Չիգանի Քուրդերը կը գտնեն անոնց դիակները ու կը թաղեն իրարու քով։

«Ծերունի Կաքաւը կը մնար Ցարաճ, Ալի Գագոյին տունը։ Ժանտարմաները կը հետապնդեն և օրին մէկը, անակնկալի բերելով, կը ձերբակալեն զայն իր երկու թոռներով, մէկը՝ 14 իսկ միւսը՝ 18 տարեկան։ Հակառակ Ալի Գագոյի միջնորդութեան, ժանտարմաները զանոնք թող չեն տար և ճամբան երեքն ալ կ'սպաննեն։ Ծերունի Կաքաւի աչքին առջեւ թոռնիկները սպաննելու անմարդկային արարքը շատ մեծ յուզում առաջացուց Խռանցի աշիրէթին մէջ, պարտականութեան մէջ թերացած ըլլալու զգացումը արթնցնելով միանգամայն անոնց սրտերէն ներս։ Խղճահարուելով, անոնք կ'ընդվզին գազանաբարոյ արարքին դէմ և բողոքի կ'երթան Մեծկերտ։»

Խռանցիներէն Սեյիտ Ղասըմ, Սեյիտ Պեքտաշ և Սեյիտ Ապպաս, ծանր մեղադրանքներով դատապարտեցին թրքական այս բարբարոսութիւնը և իրենց աշիրէթներուն քարոզեցին ապստամբութեան դրօշը պարզելու անհրաժեշտութիւնը։ Անոնք խորապէս համոզուեցան և համոզեցին իրենց ցեղակիցները թէ՝ անմեղ Հայերու բնաջնջումէն յետոյ Թուրքերը նոյն ճակատագրին պիտի ենթարկեն նաև զիրենք։ Սէյիտ Պէքտաշի այս ելոյթը Տէրսիմցիներու մէջ արծարծեց 1916 ի արշաւանքին բոցը։

ՔԱՐՆՁՈՐ Պաղին գիւղին արեւմուտքը, 8 տուննոց հայաբնակ գիւղ մըն է, աւերակներով շրջապատուած։ Զրկուած է եկեղեցիէ և դպրոցէ։

ՃԱՆԻԿ Քարնձորի հարաւային կողմը կը գտնուի։ Երեսունեւրկու տուն բնակչութիւն. 12ը՝ Հայ իսկ 20ը՝ Քուրդ։ Եկեղեցի և դպրոց չունէր։

ԽՈՋՆԳԵՂ Մեծկերթի հարաւային կողմը. 25 տուն Հայ, 7 տուն՝ Քուրդ։ Ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Յուսիկ, ուր կը գտնուի նաև Սուրբին գերեզմանը։

ՏԻԼԱՆ ՕՂԼԻ Խոզնզեղի և Մեծկերթի միջև 10 տուննոց հայաբնակ գիւղ մը։ Եկեղեցի չունէր։

ԼԱՄՔ Զորակի հիւսիսային կողմը. 16 տուն՝ Հայ, 3 տուն՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Լուսաւորիչ։ Գիւղին չրջակայքը կը գտնուին Ս. Աստուածածին և Ս. Թորոս վանքերը։

ՔԻՒՐԷՔԷՆ Լամքի արեւելեան կողմը. 20 տուննոց զուտ հայաբնակ գիւղ մըն է։

ԹՈՐՏԱՆ Խոզնզեղի հարաւային կողմը. 20 տուն՝ Հայ և 8 տուն՝ Քուրդ։ Ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Թագաւոր։

ՏԱՆԱՊՈՒՐԱՆ Շորտանի հարաւակողմը 15 տուննոց հայաբնակ գիւղ մը։ Եկեղեցի չունէր։ Համաչխարհային համբաւի տիրացած էր Տանապուրանի ծխախոտը։

ԴԱՐՄՈՒԴԱՂ Շորտանի արեւմտեան կողմը. 25 տուն՝ Հայ, 6 տուն՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Գէորգ։

ԼԱՋՎԱՆ Մեծկերթի արեւմտեան կողմը, Մնձուր գետին արեւելեան ափէն կէս ժամ հեռու։ Ֆրանսաբնակ հայրենակից՝ Պօղոս Գալուստեան, իր ծննդավայր Լազվանի մասին հետեւեալը կը գրէ.

«Լազվանը Տէրսիմի լեռներու փէշերուն տակ, Մեծկերտի արեւմտեան կողմը դաշտային գիւղ մըն է։ Գիւղը կը բաղկանար 20 տուներէ, տասը՝ Հայ և տասը՝ Քուրդ։

«Ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Աստուածամայր։ 1873 ին ունեցած է նաև դպրոց մը, բայց վերջէն փակուած է։ Գիւղին մանուկները Մեծկերտ կամ Սվճող կ'երթային ուսանելու համար։ Եկեղեցին քահանայ չունէր։ Տօներու առթիւ Մեծկերտէն կամ մօտակայ գիւղերէն քահանայ կուգար։

«Բոլոր գիւղացիներն ալ հողագործ էին։ Կային նաև արհեստաւորներ՝ որմնադիր, ատաղձագործ, ջուլհակ։ Հայ և Քուրդ, համերաշխ մթնոլորտի մը մէջ կ'ապրէին։ Լազվանի Հայ ընտանիքներէն յիշենք, մեր բարբառով ու իրենց մակդիրներով, հետեւեալները. Գալոյենք, Թորոյենք, Տատոյենք, Մանկոյենք, Կոշկրենք, Մառկոյենք, Ֆսֆս Սրգոյենք, Տոնոյենք, Խաչոյենք, Խեյո Գոգոյենք, Ընքապապ Սեմոյենք, Փեսայ Մլքոյենք։ Իսկ դրացի Քուրդերէն՝ Հասոյենք, Տավոյենք, Քարտըզենք, Նապոյենք, Քալխաշենք, Խտոյենք, Ալեկոճենք, Գառօբթոյենք, եւլն։ Բոլոր Քուրդերն ալ կը խոստովանէին, որ իրենց նախնիքը Հայեր եղած են։ Այս համոզումին որպէս բնական հետեւանք, շատ բարի դրացնութիւն կ'ընէին Հայերուն հետ, Քիրվայութիւն հաստատելով»։

Լազվան գրեթէ փողոց չունի։ Բոլոր տուները իրարու կցուած են, այնպէս որ տանիքներու վրայի ճամբով կը զատուի իւրաքանչիւրի տան դուռը։ Լազվանի դաշտերը բարեբեր են, օդը՝ գեղեցիկ, ջուրերը՝ պաղորակ և մաքուր։ Կ'արտադրէ ամէն տեսակ արմտիք և պտուղ։ Ծխախոտի դաշտն ու բերքը կը պատկանէին գիւղի Աղային։

Լազվանի և Մեծկերտի ճամբուն վրայ կը գտնուէր գմբէթաձեւ խոշոր բլուր մը որուն խալա (բերդ) անունը կուտային։ Չորս բոլորտիքը փլատակներ կային։ Բերդը սրբատեղի էր։ Տօնական օրերուն, գիւղացիք՝ բռինջի ծառին տակ մոմ վառելու կ'երթային։

Այս բլուրին արեւելեան կողմը կը գտնուէր գիւղին գերեզմանատունը, որ սրբատեղի կը համարուէր միեւնոյն ժամանակ, Ս. Անտոն անունով։ Գիւղին հիւսիսային կողմը, Տէրսիմի ճամբուն վրայ կար ժայռափոր քարայր մը, որուն՝ Դնպրլ Մրդարա կ'ըսէին։ Այս տեղն ալ պատմական վայր մ'ըլլալ կը թուէր։ Ունէր լուսամուտի մեծութեամբ դռնակ մը։ Ներքին մասին բարձրութիւնը՝ երկու մեթր, երկայնքը՝ 2 մեթր և լայնքը՝ մէկ մեթր էր։ Անցորդները զարմանքով կը դիտէին և հիացմունքով հարց կ'ուտային, թէ մարդիկ, ինչպիսի գոր-

ծիքներով փորած են այս պողպատի պէս կարծր և միակտուր ժայռը։ Մեր մեծերը կը հաստատէին, թէ հին ատեն, այս քարայրը ճգնաւորներու բնակավայրը եղած է, մեր օրերուն հովիւներու պատսպարան դառնալու համար։ Այս քարայրէն քիչ մը անդին կը գտնուէր Խոտիլուայ վանքը՝ Ս. Սարգիս անունով, խոշոր ապառաժներու փէշերուն տակ շինուած։ Այս վանքըն ալ, ատենօք, որպէս ապաստան ծառայած է վանականներուն։ Ամէն տարի, Ս. Սարգիսի տօնին առթիւ, գիւղացիները ուխտի կ'երթային հոն։

Գիւղին հիւսիս—արեւելեան կողմը, բաւական մեծ ու բոլորակաձեւ լիճ մը կար, որ Տրզուկ Կոլ կը կոչուէր։ Անոր մէջի ազրուկները կ'օգտագործուէին հիւանդներուն սեւ արիւնը քաշելու համար։ Այս լճակին մէջ կը բուսնէր տեսակ մը ճկուն խոտ, որ կենդանիներուն համետ շինելու և հնձուած խուրձերը կապելու կը ծառայէր։

Լազվանի կալերուն մէջ կը գտնուէր խոշոր լողքար մը։ Կ'ըսեն թէ այս լողքարը Մեծկերտի տանիքներէն գլտորուելով մինչեւ հոն հասած է։ Այս աւանդութիւնը կը փաստէ Մեծկերտի վաղեմի մեծութիւնն ու կարեւոր քաղաք մ'ըլլալը։

Գիւղի ամենավերջին նահատակուողը եղաւ Տտոյենց ծերունի Մարսուպ Էմուն։ Մանկութեան շրջանին, Մեծկերտի դպրոցը կը ղրկեն զայն։ Սակայն Մարսուպ կարդալու փափաք չունենալով չէր ուզեր դպրոց երթալ։ Որպէսզի արդարացնէ չուսանելու իր արամադրութիւնը և պատճառ մը գտնէ ուսումէն խուսափելու համար, Կաղիշնայ ըսուած թունաւոր բոյսին հիւթը կը կաթեցնէ իր աչքերուն մէջ։ Անոր երկու աչքերն ալ կը կուրանան և Մարսուպ կը հասնի իր նպատակին։ Մարսուպ Էմուն, գիւղացիներուն տօնացոյցը, օրացոյցը և միեւնոյն ատեն անոնց խորհրդատուն էր։

ՊԷԿԼԷՐ ՄԵԶՐԷՍԻ

Լազվանի հարաւային կողմը փոքրիկ գիւղ մըն է. 3 տուն՝ Հայ և նոյնքան ալ՝ Քուրդ։

ԿԷՕՔ ԹԷՓԷ

Տանապուրանի արեւմտեան կողմը, մընձուր դետի ձախ ափին մօտ, բաւական մեծ գիւղ մըն է։ Ունէր 90 տուն. վաթսունը՝ Հայ, երեսունը՝ Քուրդ։ Ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Կարապետ և մէկ դըպրոց։ Բնակչութիւնը հողագործութեամբ կ'զբաղէր։ Այս գիւղին

մէջ կը նստէր Զարսանճագի ամենէն ազդեցիկ և ամենէն բըռնապետ Պէկը։

ՂԸԶԸԼՃՈՒՂ Կէօք Թէփէի արեւելեան կողմը. 20 տուն՝ Հայ, 3 տուն՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Ասուածածին։ Այս եկեղեցիի մէջ կար մագաղաթեայ Աւետարան մը, որուն Ոսկի Աւետարան կ'ըսէին։ Շատ մը տեղերէ ուխտաւորներ կ'երթային այդ սուրբ Աւետարանը համբուրելու համար։

Գիւղին մէջ քանի մը բազմանդամ ընտանիքներ կային, օրինակ Խռնեկցոնք, որոնք 120 հոգիէ կը բաղկանային ու նահապետական աւանդութիւններով իրարու հետ համերաշխ կ'ապրէին։ Այս ընտանիքէն 5 հոգի վերապրողներ կան, որոնք՝ Միացեալ Նահանգներու Պինկամթըն և Բիչմոնտ քաղաքները կը բնակին։

ԿՈՐՃԱՆ Կէօք Թէփէի հարաւային կողմը. 15 տուն՝ Հայ, 3 տուն՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Ասուածածին։

ԻՍՄԱՅԵԼՑԻՔ Կորճանի հարաւային կողմը. 40 տուն՝ Հայ, 8 տուն՝ Քուրդ, մէկ եկեղեցի՝ Ս. Ասուածածին։ Ամերիկաբնակ Տիգրան Չիթճեան, իր ծննդավայրի մասին հետեւեալը կը գրէ.

«Զմայլէ (Իսմայելցիք), Մնձուր գետի ձախ եզերքը, բարձր դիրքի մը վրայ շինուած է. 1650 թուականներուն մեծ քաղաք մը եղած է, Զմայլէ կամ Զմայիլ անունով, որ յետագային փոխուելով եղած է Իսմայել կամ Իսմայելցիք։

«Գիւղին ձախ կողմը լեռնային է ու ամբողջութեամբ այգիներով, պաղատու ծառերով ու թթենիներով պատուած է։ Լերան մէկ մասը, որ Փոխթեօքեն կը կոչուի զինկի, պղինձի և անագի հանք ունի։ Գիւղէն 15–20 վայրկեան հեռու դէպի Արեւելելք բերդ մը կայ, որ ներկայիս աւերակ է և հողին տակ թաղուած է։ Մեր մեծերը կը պատմէին թէ՝ Բերդի կողմէն լող մը գլտորուելով տանիքներու վրայէն ինկած է Մնձուր գետը։

«Զմայլէի հողամասին տարածութիւնը Քարբակով (քարէ բլուր) ծածկուած է։ Չկայ արտ մը որ քանի մը քարբակներ չունենայ։ Բերդէն քիչ մ'առաջ մեծ աղբիւր մը կար՝ Խոզաղան։ Այս աղբիւրին ջուրը ջրաղաց մը դարձներու չափ առատ

էր։ Քիչ մ'անդին կար ուրիշ ազբիւր մը՝ Կակո։ Այս երկու ազբիւրները կ'ոռոգէին դիւղին բոլոր արտերն ու պարտէզները։

«Հերդին անմիջապէս քովը կը գտնուէր Ս. Լոյս վանքը (Ս. Լուսաւորիչ), որ հաւատացեալներու կարեւոր մէկ ուխտա-

Չիքճեան եղբայրներ (ձախէն աջ՝ Մանուկ եւ Տիգրան)

տեղին դարձած էր։ վանքը կիսաւեր էր. ունէր երկու կոնդակնի հաստատութեամբ պատեր. քանդուած խորանին վրայ մարդու հասակէն բարձր խոտ բուսած էր։ վանքին և բերդին մէջտեղէն ճամբայ մը կ'երթար դէպի Բերբի։ վանքի պարիսպներուն, դրան լայն սեմին և պատերուն տաշուած քարերը անպատրա կը ձնային և մէկ մեթր բարձրութիւն ունէին։ վանքի հողին մէջ

թաղուած գանագան մեծութեամբ կարասներ կային, որոնցմէ մէկ հատը մեր տունը կը պահէինք. անիկա կրնար չիսուն լիտր գինի պարունակել: Ուրիշ կարաս մըն ալ Տէր Սահակեանք հանեցին, նոյն մեծութեամբ: Այս կարասներուն բերանը և յատակը նեղ էին, բայց փորը՝ խոշոր ու կլոր: Վանքի կողքին կը բարձրանար Ս. Լուսա Լեռը որուն Օղլաճ Վէրճ կ'ըսէին: Այդ բարձր լերան գագաթէն կարելի էր ամբողջ Զարսանճապը դիտել արեւելքէն, արեւմուտքէն և հիւսիսէն, մինչեւ Տէրսիմի լեռները:

«Ս. Լուսա լերան բարձունքէն դէպի հիւսիս կը տեսնուէր Տէրսիմի Ս. Լոյս լեռը, զոր Քուրդերը Սիլբուս կամ Տիզկիճ Պապա կը կոչէին. իսկ արեւմուտքէն ալ մինչեւ Խարբերդի նշանաւոր Պուզլուղը (սառցարան) կ'երեւէր:

«Մեր լեռը ունէր գանագան տեսակի ծաղիկներ և խոտեր, որոնց չարքին տարօրինակ խոտ մը, որ ոչխարներու ախտանիշ ոսկի գոյն կուտար, ծամուած ժամանակ: Այս խոտը կ'անուանուէր Գիմիա Օթի: կը պատմէին թէ անոր ամենամիծ թշնամին ոզնին էր: Շատ կ'ախորժի այս խոտէն և գայն կ'ուտէ բուռներլուն պէս:

«Ջմայլէի հողերուն սահմանը Մնձուր գետի ձախ ափին կը վերջանար: Աջ կողմի ափը, այսինքն արեւմտեան տարածութիւնը, վաղեմի գիւղին կը պատկանէր:»

ՋԷՐԻ Բերրիէն մէկ ժամ հեռու, դէպի արեւմուտք, 15 տուներոց գիւղ մըն է: կային մի քանի տուն Հայեր միայն: Մնացածները՝ Քուրդեր էին:

ՈՒՌԵԿ Բերդակի արեւելեան կողմը, Արածանիի աջ ափին վրայ. 16 տուն Հայ, իսկ 2 տուն Քուրդ: Ունէր մէկ եկեղեցի միայն՝ Ս. Յովհաննէս:

ԹԻԼ Այս անունը պէտք չէ չփոթել Խուչինի արեւելակողմը գտնուող Թիլ գիւղին (Տես՝ էջ 192) հետ: Զանազանելու համար, ասիկա կը կոչուէր Թիլ Բերդակի: կը գտնուի Ուռհկի և Բերդակի մէջտեղը: Ունէր 40 տուն Հայ բնակչութիւն և մէկ եկեղեցի՝ Ս. Սարգիս, որուն համար կ'ըսէին թէ Թադէոս Առաքեալի չրջանէն հնացած է:

ՎԱՀՆԱՅ Բերդակի հիւսիսային կողմը. բնակչութիւնը կը բաղկանար 10 տուն Հայերէ, նոյնքան ալ՝ Քուրդերէ։ Ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Գեորգ։

ՍԱՂՄԱՆ կը կոչուէր նաեւ Սահմաճ։ Կը գտնուի Վահնայի հիւսիսային կողմը։ Բնակչութեան մեծամասնութիւնը Թուրքեր եւ Քուրդեր էին։ Ունէր 10 տուն Հայ, իսկ 100 տուն Թուրք եւ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Սարգիս։

Սաղման, սահնօք, մեծ քաղաք մը եղած է։ Նշանաւոր է անոր մզկիթը որ մոզայիքներով չինուած ճարտարապետական գլուխ գործոց մըն է։

ՀԱԻԾԱՔԱՐ Սաղմանի արեւելեան կողմը. 30 տուն Հայ, 4 տուն՝ Քուրդ։ Ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Գեորգ։

ՄԷՐՋՈՒՄԷԿ Բերդակի հիւսիս — արեւելեան կողմը. 9 տուն Հայ, իսկ 4 տուն՝ Ասորի։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Յովհաննէս։

ՎԱՍԿԵՐՏ Մէրճումէկի հիւսիս — արեւելեան կողմը. 35 տուն Հայ, 10 տուն Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Թորոս։

Վասկերտի դիրքը լեռնային է։ Շրջապատուած է կաղնիի անտառներով, պաղատու ծառերով եւ այգիներով։

Հալէպէն՝ Յարութիւն Գէորգեան, իր ծննդավայրի մասին կուտայ հետեւեալ տեղեկութիւնները.

«Հին Վասկերտը այժմու գիւղին հարաւային կողմը գըտնուած է, եղերուած՝ ապառաժներով։ Ունէր երկու եկեղեցի՝ Մայր Մարիամ եւ Քառասուն Մանկունք։ Առաջինը՝ պզտիկ եւ գետնափոր էր։ Անկէ մնացած են սրբատաշ պատերը եւ մկրտութեան աւազանը միայն։ Տօնական օրերուն հաւատացեալներ ուխտի կ'երթային եւ մոմ կը վառէին։

«Քառասուն Մանկանց եկեղեցին, իր դիրքովն ու տարածութեամբը, մայր եկեղեցիի հանդամանքը կը ներկայէր։ Եկեղեցիին հարաւային կողմը, 20—30 մեթր բարձրութեամբ եւ աւելի քան մէկ քիլօմեթր երկարութեամբ միակտուր ժայռ մը կար, որուն մէջ բազմաթիւ քարայրներ եւ ճամբաներ կային։ Ասիկա կը կոչուէր Աստուրին մղարաճ, որուն մէջ 75—100 այ-

բուձի կարելի էր պատսպարել, իրենց կազմածներով։ Չափազանց վտանգաւոր փորձ մըն էր այս քարայրէն ներս յառաջանալու փափաքը։ Լաբիւրինթոս մըն էր կարծես։ Այնքան բազմաճիւղ ճամբաներ ունէր որ մարդ կրնար կորսուիլ։ Անոր համար գիւղացիք վտանգի նշաններ դրած էին կարգ մը տեղեր։ Չմեռնային եղանակին, փոթորիկէն քշուած ձիւնը կը լեցուէր բացուածքէն ներս, և ամառ ատեն, գիւղացիներուն համար պատրաստ ձիւնամթերք մը կը կազմէր։

«Նոր Վասկերտը հին Վասկերտէն երկու քիլօմեթր հեռու շինուած էր, դէպի հիւսիս։ Մշակելի հողը քիչ էր։ Գիւղին մէջ կային արհեստաւորներ՝ երկաթագործ, կօշկակար, հիւսն, ջուլհակ, եւայլն։

«Վասկերտի շուրջը կը տեսնուին հանքային քարերու քաֆերը, որոնք ենթադրել կուտան թէ ժամանակին հոս զտարան գոյութիւն ունեցած է։

«Վասկերտ ունի կիսափուլ որմերով քարաբերդ մը, որուն կեդրոնէն անցք մը կ'իջնէ բերդին յատակը ուր ընդարձակ տարածութիւն մը կը փռուի։ Բերդին արեւմտեան կողմէն ըմպելի ջուրի աղբիւր մը կը բղխի։ Զայն կոչած են Խալային Աղբիւրը։

«1880 թուականներուն, Վասկերտ ունեցած է 100 տուն Հայ և 10 տուն՝ Քուրդ։

«Գիւղացիներէն շատերը չեն կրցած տոկալ Վասկերտի Աղային տուած չարչարանքներուն ու գաղթած են Խարբերդի և ուրիշ գիւղերու ուղղութեամբ։ 1905ին, Վասկերտցիները կ'ենթարկուին նաեւ պետական ճնշումներու։ Կառավարութիւնը ժանտարմաներ կը դրկէ գանձելու համար հողային տուրքերը (եմլեք վերկիսի)։ Գիւղին ամբողջ արտերը, պարտէզները և այդիները Աղային պատկանելով հանդերձ, ժանտարմաները խեղճ Հայերէն կը պահանջեն իրենց չունեցած արտին ու պարտէզին հողային տուրքը։ Գիւղին հայ մեծամեծները կը կանչուին և կը հրաւիրուին պարտադրաբար այս տուրքը վճարելու։ Գիւղացիք կը համախմբուին ու կ'որոշեն զանգուածային կերպով գաղթել դէպի Բերրի։ Որպէսզի Աղային կամ Քուրդերուն արգելքին չի հանդիպին, հնարամտութեամբ կը դիմեն խորամանկութեան և կ'ըսեն.— Մեր ունեցած կահ կարասիները Բերրի տանինք ծախենք եւ փոխարժէքներով վճարենք մեզմէ պահանջուած գումարը։

«Այս կարգադրութեամբ, Վասկերտցիները՝ աւելի քան ութսուն ընտանիք, իրենց ապրանքները ջորիներու վրայ

բևեռնելով կը գաղթեն դէպի Բերրի ու առաջնորդարան երթալով կը ներկայացնեն իրենց վիճակը։

«Առաջնորդարանը, իր հերթին, խնդիրը կը ներկայացնէ Բերրիի բարեխնամ իշխանութեան ուշադրութեան։ Կառավարութիւնը խուլ կը ձեւանայ ու ձեռնածալ կը նստի։ Վասկերտի տարագիր գիւղացիները կը տեղաւորուին Բերրիի մէջ, անգամ մըն ալ ծննդավայր գիւղը չվերադառնալու պայմանով։

«Այսպէս, Վասկերտ գիւղը կը պարպուի Հայերէ եւ կը դառնայ լքուած գիւղ։

«Վասկերտի Աղան, երեք տարի հաքը, Բերրի կուգայ եւ կը յաջողի 12 տուն համոզել եւ Վասկերտ վերադարձնել, խոստանալով անոնց արտ, պարտէզ եւ այգի։

«1915ին, այս գիւղացիները ալ կոտորուեցան։ Այս ձեւով վերջ գտաւ Աղայի տիրապետութիւնը եւ խեղճ գիւղացին յաւիտենական տառապանքը։»

Վասկերտ ունի պատմական բազմաթիւ վայրեր։ Գիւղին արեւմտակողմը կը գտնուի Ս. Վարվառայ վանքը։ Կ'ըսէին թէ հոն թաղուած են եկեղեցիին գանձերը։

Ակնաղբիւրը, որ Վճկի (Վիճակի) գոյգ ակերով կ'առաջէ տաճնակ մը ծառաստաններ։ Վճկի աղբիւրին հարաւակողմը կը բարձրանայ համանուն քարայրը, ուր գիւղացիներ կը կթէին իրենց արջառները եւ հօտերը։ Հարսեր ու աղջիկներ, կէսօրին կը կթէին կնդրանիները ու լեցուն ամաններով՝ խաղաց, կճիկ, երեկոյեան կը վերադառնային տուն, ուրախ ու չէնչող։

Ձգնաւորաց Այրը (Բիրէին Բոյնը)։ 5-8 մեթր բարձրութեան վրայ, նոր չաւիղէ մը վեր ելլելով կարելի է հասնիլ Այրին դուռը։ Ներքին մասը ունի 3 մեթր երկարութիւն, 2 մեթր լայնք եւ 175 սմ. բարձրութիւն։ Այս սենեակին մէջ, մէկ մարդ անցնելու չափ կլոր ծակ մը կայ, որմէ անցնելով կը գտնուի երկու առանձիններու առջեւ. մէկը կը տանի Ջարտաղը (այվան) ուրկէ կը նշմարուին ծառաստանները։ Երկրորդը կ'իջնէ յատակը։ Պատերուն վրայ տեսակ տեսակ գրութիւններ կան որոնք մեզի համար անհասկնալի մնացած էին։ Այս քարերուն կից, փորուած երեք խուցեր կան, որոնց՝ տղայոց, տիկնանց եւ աղջկանց Ջարտաղ (այվան) կ'ըսէին եւ ուրկէ կարելի էր տեսնել գիւղին եւ շրջակայ պարտէզներուն համայնապատկերը։

Վասկերտի շրջակայքը կը գտնուին նաեւ քանի մը տեսակ հանքեր։ Ճերմակ քարահանք մը կայ ուսկից հանուած ճերմակ քարը, նախապէս շատ դիւրութեամբ կարելի է դմելիով փորել կամ տեւէ ձեւ տալ, բայց հանքէն հանուելէն 48 ժամ

վերջ կը կարծրանայ մարմարի պէս, միշտ պահելով իր ճերմակութիւնը։ Գոյութիւն ունին նաև քարերու մանր ու խոշոր տարբեր տեսակներ եւս. կայծքար, Սրաքար, որձաքար, եւայլն։ Ջրէն հանուած հողը սեւ ներկի լաւագոյն տեսակն է (խարտպոյա)։

Մինաւուրի եկեղեցւոյ լերան քարերու ընդմէջէն, ամառ ատեն, անապի նման ճերմակ հիւթ մը կը ծորի, չափազանց փայլուն տեսքով։ Վանակերտի լեռները ծածկուած են կաղնիներով, ինչպէս նաև խնձորի և տանձի ծառերով։

ԲԱՇԱՂԱԿ Վանակերտի հիւսիս-արեւմտեան կողմը խիտ կարեւոր գիւղ մըն է։ Ունէր հարիւր տուն Հայ, 16 տուն՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Սարգիս և մէկ վարժարան՝ 3 ուսուցիչներով։ Բերդակէն վերջ Ջարսանճագի ամենանամուճ և հայաշատ գիւղն է Բաշաղակը։

Բաշաղակի պէկերը Ջարսանճագի ամենէն ազդեցիկներն էին։ Շնորհիւ եկեղեցիին և դպրոցին, Բաշաղակցի Հայերը բաւական բանիմաց էին ու գրել կարդալ գիտէին։ Մեծ թիւ կը կազմէին դիրքի և հարստութեան տէր Հայերը։ Դժբախտաբար, պէկերու վայրագութիւնները և 1915ի սպանդը ոչնչացուցած են Ջարսանճագի այս կարեւոր գիւղին թէ՛ բնակչութիւնը, թէ՛ պատմական ու նիւթական հարստութիւնները։ Այսքան մեծ գիւղէն գրեթէ վերապրող չէ մնացած, որպէսզի կարենանք ամբողջ ընդարձակօրէն պատկերացնել այս հայաշատ կեդրոնին ազգային կեանքը։ Որովհետեւ, Բաշաղակի Հայերը եղած են արթնամիտ և ազգային գործօնքի հանդէպ մեծապէս հետաքրքիր ու խանդավառ։

Բաշաղակի մօտերը, բլուրի մը վրայ կը գտնուէր Ս. Յովհաննէսի հակայ վանքը։

ԿԱՏՈՍԱՆ Վանակերտի հիւսիս—արեւելեան կողմը, Մինաւուր գետի աջ ափին վրայ կը գտնուի։ Ունէր 15 տուն Հայ, նոյնքան ալ՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Կարապետ։

ԽՈՆԵԿ Կատոսանի հիւսիսային կողմը. 15 տուն Հայ, 5 տուն՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Յակոբ։ Խրանեկցի Հայերը քաջ և ըմբոստ նկարագրի տէր եղած են։ Գիւղի պէկերուն հետ յաճախ խնդիր ունենալով, շատերը գաղթած են

Խարբերդ։ Թադէոս Առաքեալի չրջանէն հնացած եկեղեցի մը կայ, որուն գմբէթը կանգուն կը հնար տակաւին։

ԽԱՐԵՍԻԿ *Խռնկի արեւմուտքը. 40 տուն Հայ, 10 տուն՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին։*

ՃԱՄՑԻՔ *Խռնկի հիւսիսային կողմը. 7 տուն Հայ, 2 տուն՝ Քուրդ։ Ունէր աւերակուած եկեղեցի մը։*

ՍՄԱԽ *Շամցիքի հիւսիս—արեւմուտքը. 12 տուն Հայ, 6 տուն՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Գեորգ։ Օրին մէկը, սեւ կաւոս մը եկեղեցւոյ պատուհանէն ներս կը մտնէ։ Թուրք մը, այս մուտքը նշմարելով կը կարծէ թէ ֆէտայի մըն է մտնողը։ Անմիջապէս լուր կուտայ Խարեսիկ գիւղի Օսման պէկին։ Այս վերջինը, իր 50 զինուած խօլաճիներով, կը պաշարէ գիւղը ու կ'սկսի նեղել հայերը «Դուք Ֆէտայի կը պահէք, ձեր եկեղեցիին մէջ» *ըսելով։ Գիւղին մեծաւորին՝ Աւետաննեաց Պետրոս Աղբօր առաջնորդութեամբ եկեղեցիին դուռը կը բանան։ Սեւ կաւոսն դուրս կը ցատքէ սարսափով ու կը յաջողի անվնաս փախչիլ, հակառակ յիսուն Քուրդ զինուորներու համազարկին։*

ՂԱՐԱՓՈՒՂԱՐ *Բաչազակի հիւսիս—արեւմտեան կողմը. 17 տուն Հայ, 2 տուն՝ Քուրդ։ Եկեղեցի չկայ։*

ՆՈՐ ԳԵՂ *Բաչազակի հիւսիսային կողմը. 12 տուն Հայ, 6 տուն՝ Քուրդ։ Ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Գեորգ։*

ՎԵՐԻ ՀԱՒՍԷԿ *Սմախի հիւսիսային կողմը, Մնձուրի մօտ։ Բնակչութիւն՝ 18 տուն Հայ, 8 տուն՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Մինաս։*

ՎԱՐԻ ՀԱՒՍԷԿ *Բնակչութիւն՝ 15 տուն Հայ, 6 տուն Քուրդ։ Ունի մէկ եկեղեցի՝ Ս. Աճոռ։*

ՍՎԱՋՈՂ *Հաւսէկի հիւսիսային կողմը, Մնձուրի ձախ ափին վրայ։ 35 տուն՝ Հայ, 25 տուն՝ Քուրդ։ Ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Յակոբ և մէկ դպրոց։*

Ֆրանսաբնակ հայրենակից Սարգիս Պօյաճեան կը գրէ.

«Սվճոզ գիւղի վերջին քահանան էր Տէր Արիստագէսը։ Ունէինք նաև պարոց։ Գիւղացիք կ'զբաղէին երկրագործութեամբ։ Սվճոզ կ'արտադրէր գլխաւորաբար բամպակ, ցորեն, գարի, կորեկ, կըկըլ, չուշմայ, սեխ, ձմերուկ և ծխախոտ։

«Մնձուրի վրայով լաստերու միջոցաւ ապրանք կը փոխադրէին։ Արհեստաւորներ ալ կային։ Պօյաճեան ընտանիքէն կային մանուածագործ, կաւագործ և նկարկարաբ, որոնք Տէրսիմցիներու հետ գործ կ'ընէին։

«Գիւղին հարաւային կողմը բլուրներով եզերուած էր։ կային ջուրի առատահոս աղբիւրներ, որոնք՝ դաշտերն ու պարտէզները ոռոգելէ յետոյ, Մնձուր գետը կը թափուէին։ Գետափին վրայ կը բարձրանար ապառաժ մը, որուն կէսը ջուրին մէջը խրած էր։ Այս ապառաժին վրայ կառուցուած էր Ս. Սարգիս ուխտատեղին։ կ'ըսեն թէ Սուրբ Սարգիսը այդ տեղէն անցած է և ձիուն ոտքերը իրենց հետքերը թողուցած են ապառաժին վրայ։ Բազմաթիւ վայրերէ ուխտի կուգան հոն և մոմ կը վառեն։

«կար քանդուած զօրանոց մը։ Սվճոզի Թուրք բնակիչները (մի քանի տուն միայն) ունէին կիսաքանդ ու աղբատ մզկիթ մը։

«Սվճոզի մեծ ընտանիքներն էին Պօյաճեանները, Անտոնեանները, Յակոբեանները, Տէրոյեանները եւ Խաչիկեանները։

«Մեր ընտանիքը (Պոյաճեաններ) չորս գարու պատմութիւն մ'ունի։ Մեր նախահայրը՝ Մալխաս, 16րդ դարուն հաստատուած է Խարբերդի Ծովք գիւղը։ Օր մը, Տիգրանակերտի չրջանէն Թուրք վաճառականի մը հետ կրօնական վէճ կ'ունենայ և կ'սպաննէ զայն։ կ'սպաստանի Տէրսիմ և բնակութիւն կը հաստատէ Սվճոզի մէջ։ Արհեստով դերձակ եղած է և չատ սիրուած է գիւղացիներէն։ 1915 ին, Պօյաճեաններու 12 ընտանիքները 122 անձ կը հաշուէին։

«1700 թուականէն մինչև 1915, քահանայութիւնը ժառանգական եղած է տանց ընդհատումի։ Վերջինը՝ Տէր Արիստագէսը, 1915 ին նահատակուած է։ Ան կը պատկանէր Մալխասի ութերորդ սերունդին։

«Պօյաճեանները, ժամանակին, եղած են նաև Խրիմի (Բնկաբոյժ)։ Զրիօրէն կատարած են դարմանումները որպէս մարդկային պարտականութիւն, պարզապէս հոգևկան գոհունակութեան վարձատրութեամբ։»

Սվճողի մէջ նախ կազմակերպուած էր Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը, ապա՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որոնք կապ կը պահէին Բերրիի կեդրոնին հետ։

1890 թուականներուն, բաւական թիւով Սվճողցի երիտասարդներ կը գտնուէին Ամերիկա։ Անոնք կազմեցին Կրթասիրաց Միութիւն մը և իրենց դրամական օգնութեամբ սատարեցին իրենց գիւղի դպրոցին կրթական մակարդակի բարձրացման։ Կրթասիրացի հիմնադիրներն էին՝ Թադոյեան, Քիւրէճեան, Ունէկեան, Պօյաճեան և Թիւֆէնկճեան։

Ստորեւ կը ներկայացնենք Հայրենակից Կիրակոս Պօյաճեանի կենսագրական գիծերը, համառօտ կերպով։ Ան ծնած է 1870 ին, Սվճող գիւղը։ 1890ին, կը մեկնի Ամերիկա։ Ազգային չունչով տոգորուած, 18 տարիներ յետոյ երկիր կը վերադառնայ և կը ծանօթանայ Մէշէտի Աւետոյին (Աւետիս Գազանճեան)։

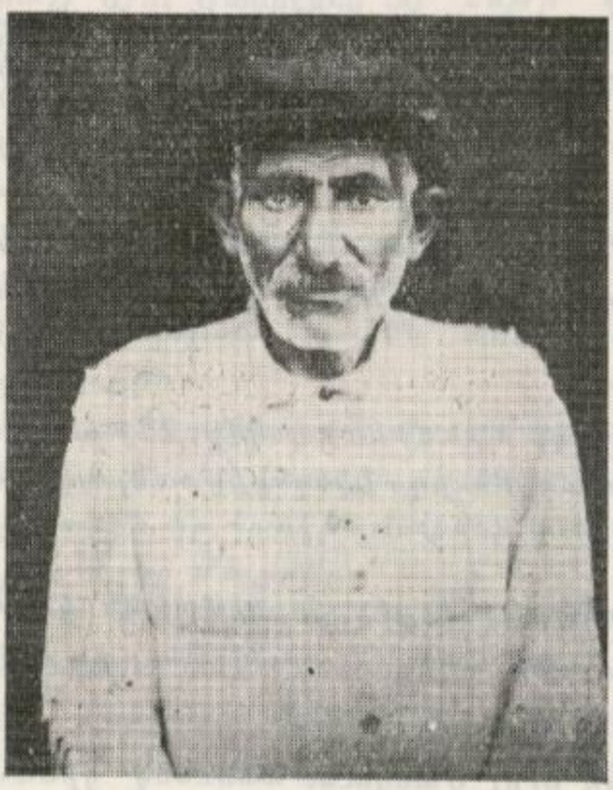

ԿԻՐԱԿՈՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Բերրիցի Աբգար Պուլուտեանի և Բաշաղակցի Յովսէփ Պարտիզպանեանի հետ կը կազմակերպէ ազատագրական շարշումը, ստեղծելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան Տաճար կոմիտէն։ Մաս կազմած է Զարսանճագի հողային դատի Յանձնախումբին։ 1914ին, Մէշէտի Աւետոյին հետ կը բանտարկուի Բերրիի մէջ։ Իրենց գիւղի Աղաներէն՝ Մուհամէտի միջոցաւ բանտէն կ'ազատուի ու կը վերադառնայ Տէրսիմ, այդտեղէն կ'անցնի Թիֆլիս, ապա՝ Ս. Հայաստան։

Մինչեւ 1937 Երեւանի մէջ ապրած է։ Իր հայրենակիցներուն կարօտը առած է Մայր Հայրենիքէն և իր աչքերը փակած՝ մայր հողին վրայ։ Իր հայրենակիցներուն մէջ ամենէն բախտաւորը կը համարուի անիկա, որովհետեւ կենդանի աչքերով կրցաւ տեսնել ու վայելել հայրենիքի լուսաշող իրականութիւնը։

Անուանական Սվճռոյի վերապրողներուն ցանկը.

	Ա. Ց ձ		Ա. Ց ձ
Նահապետեան	13	Փոխադրուած	41
Նուբխանեան	7	Անտոնեան	13
Մատուկեան	2	Պօյաճեան	15
Թէրզեան	1	Ալեքսանեան	4
Սէֆէրեան	1	Մոզմանեան	4
Ջուրնաճեան	2	Տէվրիշեան	1
Տէրոյեան	4	Ջավոյեան	5
Ղազարեան	4	Ափոյեան	1
Յակոբեան	7	Յովսէփեան	3
	41	Գումար՝	87

Այս վերապրողները տարագնուած են Ամերիկայի, Ֆրանսայի և Հայաստանի մէջ։ Պօյաճեան ընտանիք մը կը գտնուի տակաւին Մանչեսթրի մէջ։

ՎԵՐԻ ԽԱՉԱՐ

Սվճռոյի արեւմտեան կողմը. 10 տուն Հայ, 1 տուն՝ Քուրդ։ Ունէր փլած եկեղեցի մը։

ՎԱՐԻ ԽԱՉԱՐ

Սվճռոյի արեւմտեան կողմը. 25 տուն Հայ, 1 տուն՝ Քուրդ։ Եկեղեցին աւերակուած։

ԼՈՒՍԱՏԱՐԻՉ

Խաճարի հիւսիս—արեւմտեան կողմը. 20 տուն Հայ, 2 տուն՝ Քուրդ։ Ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Յակոբ և մէկ դպրոց։

Գիւղէն կէս ժամ հեռու Երեք Մանկուցի անունով կիսաւեր վանք մը կար, որուն խորանը և չորս պատերուն սրբատաշ քարերը կանդուն կը մնային։ Շատ մը տեղերէ ուխտաւորներ կ'երթային ու մոմ կը վառէին։ Եկեղեցւոյ դրան ճիշդ քովը մէկ ու կէս մեթր երկարութեամբ քար մը կար, որուն վրայ 15—20 տողնոց հայերէն արձանագրութիւն մը կար։ Կը ցաւիմ որ բովանդակութիւնը և թուականը յիշողութենէս ջնջուած են։

Ֆրանսաբնակ Պ. Նազար Իշխանեան, հետեւեալը կը գրէ. «Լուսատարիչի մասին կը յիշեմ հետեւեալը. 1910ին

Պէկերուն խզմէքերները՝ (խօլամներ) միշտ զինուած, մեր գիւղը կուգային։ Օր մը գիւղացիները ժողով ըրին և որոշում տուին որ յետ այսու պիտի արգիլեն անոնց զինուած գիւղ մտնելը։ Այս որոշումը հաղորդեցին անոնց։ Մայիս 14ին, տեսանք որ 5—6 զինուած քուրդեր, նորէն մեր գիւղը եկան, հակառակ գիւղացիներու ազդարարութեան։ Գիւղին բոլոր հայ բնակիչները հաւաքուեցան և զինաթափ ըրին Քուրդերը, որոնք խոստացան անգամ մըն ալ ոտք չկոխել Լուսատարիչ և աղաչեցին որ զէնքերնին վերադարձուին իրենց։

«Մեր գիւղը ունէր սրբատեղի մը՝ Երեք Մանկունք վանքը, ուր ամէն կողմէ ուխտի կուգային, մանաւանդ՝ Ս. Զատկի տօնին։ Իրենց կարմիր հաւկիթները վանքի հողին թաթխելով կ'ուտէին։ Երեք Մանուկներու գերեզմանն ալ ուխտատեղի էր։ Տապանաքարին տակ շատ դրամ կար, բայց ոչ ոք կը համարձակէր այդ նիւթը գողնալու մասին նոյնիսկ մտածում ունենալ։ Երեք Մանուկեն 50 մեթր դէպի հիւսիս, մեծ ծառ մը կար, նմանապէս՝ ուխտատեղի։ Անոր ճիւղերուն վրայ կապուած էին գոյնզգոյն հագուստի ծուէնններ։ Քիչ մը աւելի հեռու կը գտնուէր նեհլեթլեմէ (անիծեալ) բլուրը։ Ամէն անցորդ պարտաւոր էր քար մը նետել այդ բլուրին վրայ։ Մեր գիւղէն 1 քիլօմեթր դէպի արեւելք, խոշոր բլուր մը կար, որուն համար կ'ըսէին թէ ատենօք Հայ իշխաններու բերդը եղած է։ Անոր հողերուն տակէն տեսակ տեսակ պնակի կտորներ կը գտնուէին։

«Բերդին քովն էր շախշախ ըսուած ապառաժը, որ նշանաւոր էր իր կոտոշաւոր և խոշոր օձերով։ Գիւղին մօտակայ շրջանէն կը հանէին մաքուր կաւ, որ ճիշդ օճառի պէս կը փըրփըրէր և կը մաքրէր։

«1910 ին, մեր գիւղին մէջ դպրոց մը բացուեցաւ. 25 աշակերտ կար. ուսուցիչը՝ մեր գիւղացի Սահակ Տէրտէրեանն էր. ներկայիս Ամերիկա կը բնակի։

«Մեր գիւղի քահանան՝ Խարեսիկցի Տէր Կարապետ Պէսթէկցեանն էր, որ՝ տօնական օրերուն, ծխական այցելութիւն կուտար բոլոր տուներուն։

«1915ի Իթթիհատական եաթաղանը անցաւ նախ Լուսատարիչի վրայէն, խլելով բնակչութեան մեծամասնութիւնը, զազանաբարոյ միջոցներով։ Գիւղին բոլոր երիտասարդները զոհ գացին այդ վայրագութեանց»։

ԼՈՒՍԱՏԱՐԻՉ ԳԻՒՂԻՆ

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԸ

	Ա Ն ձ	Վերապրող
Պաղտոյենք	12	2
Իչխանենք	16	3
Սարգոյենք	7	—
Տատայենք	15	5
Տօնոյենք	17	—
Մարսուպենք	5	—
Օվակիմենք	7	—
Աբրամենք	11	—
Ճուվայենք Կարօն	7	2
Էկոբենք	13	—
Նիկոյենք	12	1
Տէրտրանք	19	3
Խազար Ամու	17	1
Այրասենք	13	—
Կէօկթէփցենք	21	1
Սիմոյենք	13	1
Քէհեայենք	19	1
Գումար՝	224	20

ՊԱԼԸՇԵՐ Սորփիանի հիւսիսային կողմը. 25 տուն Հայ, 18 տուն՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Սարգիս։

Ֆրէզնոյաբնակ հայրենակից՝ Պրն. Նուրիճան Պ. Պօղոսեան (Քէհեաեան), իր ծննդավայրի մասին մեզի կը հաղորդէ հետեւեալ տեղեկութիւնները։

«Մեծ մօրս մեծ հայրը կը պատմէ եղեր, թէ հին ժամանակներուն, մեր գիւղին անունը Մեղրաբաղաբ եղած է։ Այդ շրջանին ունեցած է եօթը հազար բնակչութիւն։ Մեծ վանք մը կար Խրանտիլի անունով։ Պալըշեր ունէր 4 հատ եկեղեցիներ՝ Ս. Թորոս, Ս. Սարգիս, Ս. Գրիգոր և Սեւ աղբիւրին վերի կողմը՝ Ս. Փրկիչ։

«Սեւ աղբիւրը շատ գեղեցիկ քարերով շինուած է։ Ջուրը բարձրէն կը հոսի առատօրէն։

«Մեր գիւղին արեւմտեան կողմը, 300—350 ոտք բարձրութեան վրայ ջրվէժ մը կայ, որուն բնական տեսարանին առջեւ մարդ կ'սքանչանայ ու կը հիանայ։

«Ամբողջ Չարսանճագի մէջ եզակի է բնութեան ստեղծած այս սքանչելիքը, որ տեսանելի է չորս ժամ հեռու գտնուող Մեծկերտէն և շրջակայ գիւղերէն։

«92 աղբիւրներ կը կարկաչեն Մեղրաքազաքի (Պալըշեր) հողին վրայ, որոնց մաքուր ու պաղորակ ջրերով անհամար ծառեր կը կենսաւորուին, անուշահամ պտուղներով։

«Ասոնցմէ՝ Կլոր աղբիւրը, Խաթուն Փունարը, Կաթնաղբիւրը, գիւղին մէջ՝ Կամար աղբիւրը նշանաւոր են։ Ունին առատահոս, պաղ ու առողջարար ջուր։ Պալըշերի լեռնային օդը իսկապէս աննման է։ Զայն շնչողը կը դառնայ լերան մարդ՝ ուժով, կայտառ ու ուրախ։

«Գիւղին շուրջը կային ալիւրի եօթը ջաղացքներ. Քէհեայենց, Պօյաճենց, Տէր Մխսոյենց, Ղուկասենց, Եալուզենց և Աղային ջաղացքները։

«Ժամանակին, այս գիւղին ամենէն մեծ տունը եղած է Միրագեաններունը (վերջէն՝ Քէհեայեան), որ 48 անդամ ունէր և մեծահարուստ գերդաստան կը համարուէր։ Կառավարական բանակին հայթայթիչներն ըլլալով անոնք մեծ վարկ և յարգանք վայելած են թէ' կառավարական պաշտօնատարներէն ու Քուրդերէն, թէ' Հայերէն։

«Պալըշերի Հայերը հողային կալուածներ ունէին։ Երբ Գարաչօրի Թուրք Պէկերը Բաչաղակ կը հաստատուին, անմիջապէս կը բռնագրաւեն տեղացի Հայերուն ստացուածքները։ Նոյն փորձերը կ'ուզեն կատարել Պալըշերի հողերուն նկատմամբ եւս, բայց կը հանդիպին Միրագեաններու ընդդիմութեան։ Թուրքերը, տեսնելով որ չեն կրնար չափուիլ այս հարուստ և քաջ մարդոց հետ, կը դիմեն Քուրդ Աշիրէթապետ Վալի Աղա անունով եղեռնագործի մը. կը կաշառեն զայն որպէսզի Պալըշերի Սարգիս Քէհեան սպաննէ։

«Վալի Աղան, տասնըհինգ մարտիկներով Պալըշեր կուգայ։ Իրազեկ այլ Քուրդ մը խնդիրը կը տեղեկացնէ Սարգիս Քէհեային։ Քէհեան կը կանչէ իր չորս եղբայրները՝ Պօղոս, Յակոբ, Թորոս, Աւետիս, իր տղան՝ Տիգրանը, եղբօրորդիները՝ Պետրոս, Յակոբ, Նազար. մինչեւ ակռաները կը զինէ զանոնք ու կը տեղաւորէ ճամբուն այն մասերուն վրայ ուրկէ պիտի անցնի Վալի Աղան։

«Հայ քաջերը դիրք կը բռնեն ճամբուն երկու կողմերը։

Երբ Քուրդերը կը հասնին, Աւետիսն ու Յովսէփը խրոխտ ձայնով կ'ազդարարեն Քուրդերուն որպէսզի անձնատուր ըլլան, հակառակ պարագային անխնայօրէն սպաննելու սպառնալիքը կ'ընեն։ Նկատելով որ պաշարուած են, Քուրդերը շփոթ կացութեան կը մատնուին։ Մինչ այդ Աւետիսը կը խոյանայ Վալի Աղային վրայ և զինաթափ կ'ընէ զայն։ Միւս Քուրդերն ալ կը յանձնուին։

«Վալի Աղան կը պաղատի Սարգիս Քէհեային որ ազատ արձակէ զինք, երդում ընելով որ յետ այսու բարեկամ պիտի ըլլայ։ Սարգիս Քէհեան, ասպետական ոգիով կը հրահանգէ տղայոց որ ձեռք չի վերցնեն. իր կարգին կը ներէ այս Քուրդերուն։ Արդարեւ այս Քուրդերը մինչեւ վերջ բարեկամ մնացին Քէհեային և անոր ընտանիքին հետ։

«Պալըշերը՝ Չարսանճագի ամենէն լեռնային գիւղն է։ Արեւմուտքէն կը տեսնուին Գուրեշանի, Էնկիճեի, Չբռինի, Դաստդեճի, Խենտելեի լեռները, որոնք մինչեւ Տէրսիմ կը հասնին և Խառեմազի լեռներ կը կոչուին։ Շատ ընդարձակ էր նաև գիւղին դաշտը, որուն սահմանները կը հասնէին Թանց, Շուրուկ, Լուսաստարիչ, Վերի Խաճար, Սվճող, Սորփիան, Մարկեկ, Խառեմազ գիւղերը։

«Լեռները զարդարուած էին կաղնիներով, վայրի պտուղներով, տանձի, շաքոքի, փալուտի ծառերով։ Շատ մը վայրի կենդանիներ կային անտառին մէջ։ Մեծ թիւ կը կազմէին յատկապէս լեռնային կաքաւները, որոնք՝ երամներով ժայռերու վրայ կեցած, իրենց գարգնճոցով ասպարէզ կը կարդային գիւղի մէջ ընտելացած բազմաթիւ կաքաւներուն։ Այս վերջինները, հաւերու պէս, ազատօրէն ման կուգային տանիքներու վրայ։ Լեռնցի կաքաւները երբեմն կը չափազանցէին իրենց սպառնալիքը։ Այսպիսի պարագաներուն, գիւղին կաքաւները լեռ կը բարձրանային, ու հոն, իրարու հետ կռուելէ և թերեւս սիրաբանելէ յետոյ, յաղթականօրէն գիւղ կը վերադառնային։

«Լրացնելու համար մեր գիւղին հեթանոսական պատմութիւնը, յիշենք նաեւ Պալըշերի անհամար փեթակները։ Ա՜խ, Մեղրաքաղաքի այն Չագու մեղրը... ամէն տարտի դարման քաղցը մեղրը, որ՝ կոյս անտառներու մէջ ծաղկած բիւրաւոր ալ ու ալվան ծաղիկներու սրտէն քաղուած հիւթերով առլցուն, պալասանն էր գեղջուկ հայու մարմնին ու հոգիին։»

ՍՈՐՓԻԱՆ

Սվճողի հիւսիսային կողմը. 20 տուն Հայ. 30 տուն՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Գեորգ։

ԹԱՆՑ Լուսաւորիչի հիւսիսային կողմը. 25 տուն Հայ, 10 տուն՝ Քուրդ։ Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Սարգիս։

ԹԻՐԻՃՄԷԿ Պալըչների հիւսիսային կողմը. 25 տուն Հայ, 10 տուն՝ Քուրդ։ Աւերակ եկեղեցի մը։

ՄԷՐԽՈՑ Կը կոչուի նաեւ Մարխօ. Թիրիչմէկի արեւմըտեան կողմը. 10 տուն Հայ, 10 տուն՝ Քուրդ։ Աւերակ եկեղեցի մը։

ԵՐԿԱՆ Նոր Գեղի հիւսիս—արեւմտեան կողմը. միայն երեք Հայ տուներ ունէր եւ մէկ եկեղեցի՝ Ս. Աստուածամայր։ Այս եկեղեցին 10րդ դարու հնութիւն մըն է, ճոխ՝ բազմաթիւ հնամեայ արձանագրութիւններով։ Վանքին բոլոր կալուածները յափշտակուած են Քուրդերուն կողմէ։

ԱՂՄԵԶՐԷ Քերդակի հիւսիսային կողմը. բնակչութիւն՝ 30 տուն Հայ, 10 տուն՝ Քուրդ։ Ունէր մէկ եկեղեցի՝ Ս. Քառասուն Մանկունք։

ՓԱԽ Մեծկերթի հիւսիս — արեւելեան կողմը. բնակչութիւն՝ 4 տուն Հայ, 10 տուն՝ Քուրդ։

ԸՆՁՂԱԿ Խօզաթի չրջանին մէջ. 28 տուն Հայ, 20 տուն՝ Քուրդ. մէկ եկեղեցի՝ Ս. Միքայէլ։

ՋԸՄԲԸՂ Մարխոյի արեւմտեան կողմը։ Նոյնանուն երկու գիւղեր կան։ Ա.— Վերի Ջըմբըղ. 10 տուն Հայ, 5 տուն՝ Քուրդ, մէկ եկեղեցի՝ Ս. Միքայէլ։ Բ.— Վարի Ջըմբըղ. 15 տուն Հայ, 4 տուն՝ Քուրդ։

ՄԱՐԿԷԿ Պալըչների արեւմտեան կողմը. 10 տուն Հայ, նոյնքան ալ՝ Քուրդ։ Եկեղեցի եւ պարոց չունէր։

ԽՈՒՃԻՆԱ ՄԵԶՐԷ Խուչին գիւղի հիւսիսային կողմը, 6 տուններոց զուտ հայաբնակ գիւղ մը. եկեղեցի եւ պարոց չունէր։

ՍԵՅԻՏԼԻ Թլա բերդի հիւսիսային կողմը. 4 տուն Հայ, 10 տուն՝ Բուրդ. ո՛չ դպրոց, ո՛չ ալ եկեղեցի։

ԴԱՇՏԱԿ Խոզաթի շրջանին մէջ. 8 տուն հայ, 10 տուն՝ Քուրդ։ Աւերակ եկեղեցի մը։ Դաշտակի մօտերը կը գտնուէր Ս. Թովմաս վանքը։

ԱՂՋՈՒՆԻԿ Խոզաթի շրջանին մէջ. 18 տուն Հայ, 10 տուն՝ Քուրդ։ Ունէր Մէկ եկեղեցի՝ Ս. Սարգիս։

ՀԱԼԻՈՐԻ Խոզաթի շրջանին մէջ. 7 տուն Հայ բնակչութիւն։ Նշանաւոր էր Ս. Աստուածամայր եկեղեցին։ Հալւորի մասին, երկաթօբէն անդրադարձանք արդէն նախօրդ բաժիններուն մէջ։

ԱՑԼՔ Խոզաթի շրջանին մէջ կային նաև հետեւեալ գիւղերը։

1. ՍԱԳԻՏԻԿ.— 8 տուն հայ։
2. ՓԱՑԻԿ.— 12 տուն Հայ։
3. ՍԻՆ.— 7 տուն Հայ։ Այս գիւղին շրջակայքը կը գըտնըւէր աւերակ եկեղեցի մը։

Ե. ՄԱՍ

Ա.— ՋԱՐԱՆՃԱԳԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

1.— ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

2.— ԲԵՐՔ

Բ.— ԲԵՐՐԻՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

1.— ԱՌԵՒՏՈՒՐ

2.— ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ

Գ.— ՀՈՂԱՄՇԱԿՈՒՄԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

1.— ՀԵՐԿ

2.— ՑԱՆՔ

3.— ՀՈՒՆՁՔ

4.— ԿԱԼ

Ե. ՄԱՍ

ՁԱՐՍԱՆՃԱՓԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

մբողջ Զարսանճապը գերազանցապէս երկրագործական չրջան մըն էր։ Վաթսուն գիւղերու մէջ, գրեթէ բոլոր արտերը կը մշակուէին Հայերու ձեռքով. այնպէս որ գիւղացիներուն ջանջանիչ մեծամասնութիւնը հողագործութեամբ կ'զբաղուէր։ Գիւղական հողերը, պարտէզներն ու այգիները, սեփականութիւններն էին 24 Ազաներու և Պէկերու, որոնց մարագան կամ աչխատասէր տարրերը կը կազմէին Հայ գիւղացիները։ Հայ մշակը պարտաւոր էր իր արտադրած բերքին վեցէն կամ ութէն մէկը կառավարութեան տալ։ Այս տուրքը տասնորդ կը կոչուէր։ Մնացածին կէսը կ'ստանար հողատէր Ազան կամ Պէկը, իսկ կէսն ալ կը մնար իրեն։ Քանըհինգ հոգինոց գիւղացի ընտանիքի մը մէկ տարուան մէջ գերադոյն ճիգով ձեռք բերած բերքին քանակը կրնար հազիւ իր չոր ապրուստը ապահովել։ Օրինակ. ընտանիք մը, աքնաչան աչխատանքով, կալին մէջ կը դիզէր 100 հօչեկ ցորեն (մէկ հօչեկը՝ 24 օխա). որպէս տասնորդ կառավարութեան կը յանձնէր 18 հօչեկը. մնացած 82 հօչեկին կէսն ալ հողատիրոջ կը յանձնէր. իրեն կը մնար 41 հօչեկ ցորեն։ Բայց ատոր, ան պարտէր դոհացնել հողատէր Ազաներու և Պէկերու խօլաճիները, գիւղին գգիրը և այլ պարագիաները, որոնց բաժինը կը հասնէր մօտաւորապէս 4 հօչեկի։ Որով, արիւն—քրտինքով ամբողջ տարի մը աչխատող գիւղացիին կը մնար 37 հօչեկ միայն, այսինքն՝ իր վատակին մէկ երրորդը։ Ամէն կողմէ չահագործումի, անարդարութեան և զրկումի ենթարկուած գիւղացին իր անասունութիւնը կը մատակարարէր յիշեալ չահաբաժնի համեմատութեամբ։

Տարեկան պաչարը մէկ կողմ դնելէ յետոյ էր, որ ան կրնար մտածել հագուստ—կապուտի կամ այլ կարիքներու մասին։ Նոյնանման պայմաններու տակ, խեղճ գիւղացին չէր կըրնար իր արտադրութեան մէկ մասը ծախել. ընդհակառակը, տարին կէս չեղած, չատեր կ'սկսէին պարտքով ապրիլ, նոր

կալի չրջանին վճարելու յանձնառութեամբ, այսպէս ենթակայ մնալով անկուշտ վաչխառուներու կողոպուտին։ Տնտեսական այս ճնշիչ մթնոլորտին տակ, գիւղիքական գրկանքներուն միացած հոգեկան դառնութիւնները անլուր ուժերներ կը գործէին տըգէտ, ամէն բանի համակերպող և այս բոլոր եղածները «Աստուծոյ կողմէ ցախասահմանուած» դաւանող ժողովուրդին մէջ։

ԲԵՐՔԵՐ Զարսանճապի բերքերը՝ ցորեն, գարի, ոսպ, ճուլպանա և բամպակ, կը մթերուէին Աղաներու կամ պէկերու ամբարներուն մէջ, ծախուելու համար Խարբերդցի և այլ վաճառականներուն։

1908-ի Սահմանադրութենէն վերջ, խաբուսիկ երեւոյթէն տարուելով, Ամերիկայէն երկիր վերադարձող մեր հայրենակիցները, իրենց խնայած դրամարները հետերնին բերած, վառ յոյսերով գործի ձեռնարկեցին։ Գնուեցան արտեր և կենդանիներ։ Քանի մը տարուան մէջ Զարսանճապի կեանքին դիմագիծը փոխուեցաւ, տնտեսութիւնը զարգացաւ, ընկերական կեանքին մէջ չէնութիւն և խանդ ծլարձակուեցան, արցունքառ աչքերը տակաւ սրբուեցան, մաքերը սկսան լուսաւորուիլ և առեղծագործել. վերջապէս ժողովուրդը թմբիրէն սթափեցաւ և խաւարէն վերջ արշալոյս մը ողջունելու անյապ կարօտով տոգորուեցաւ։ Սակայն ա՜ւ, չտեսով պայթեցաւ հայկական հունձքի պտուտքեր փոթորիկը՝ 1915ի եղեռնը...։

Զարսանճապի երկրագործութիւնը յառաջ կը տարուէր նախնական միջոցներով, ուղղակի բազուկի ոյժով։ Ասոր հետ մէկտեղ, բարերախտ հողերուն չնորհիւ առատ բերք ձեռք կը ձգուէր։ Այդ առատ բերքին չահը կը յղփացնէր խօլամները, Աղաները, Պէկերը, կառավարութեան պնակալէզները և միեւնոյն ատեն, ապրուստը կ'ապահովէր չարքաշ գիւղացիին, հոգ չէ թէ չատ համեստ կերպով։

Զարսանճապի բերքերը լաւորակ էին և չուկայի մէջ լաւ գնորդներ ունէին։ Ցորենը, գարին, ոսպը, սիսեռը, բամպակը (թէեւ քիչ) չատ նշանաւոր էին։ Եթէ գիւղատնտեսական արդիական միջոցներով մշակուէին մեր հողերը, անկասկած որ տասնապատիկ բերք ձեռք կը ձգուէր։

Ինչպէս նախապէս յիշեցինք, գիւղացիները հողագործ էին. հազուագիւտ էին արհեստաւորները, անոնք ալ չուլհակներ էին ընդհանրապէս։ Այս արհեստը կապ ունէր արտադրութեան հետ։ Բամպակը կամ բուրդը տեղական էին. դանոնք կը գզէին,

կը մանէին և անոնցմէ կը հիւսէին զանազան հագնելիքներ ու ծածկոցներ։ Գիւղացիներուն մէկ մասը այսպէսով կ'ապահովէր իր հագուստ-կապուստը. Մնացած մէկ մասն ալ իր ուտելիքէն աւելցած բերքերը կը փոխանակէր պիտանի հագուստեղէնի կամ այլ կարիքներու հետ։

Զարսանճագի շրջանին ազգային առեւտրական, մշակութային կեդրոնը կը հանդիսանար Բերրին։ Կարժէ մասնաւոր կերպով խօսիլ այս մասին։

ԲԵՐՐԻԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ԱՌԵՒՏՈՒՐ Զարսանճագի տնտեսական կեանքին բազկերակը էր Բերրին, տեսակ մը յայտարար չափանիշը՝ անոր կենսունակութեան։ Լաւապէս կ'արժեցնէր իրեն վերապահուած այս դերը, շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքին, որպէս վաճառականութեան և արհեստներու կեդրոն։

Հակառակ Մեծկերտի մօտիկութեան, Տէրսիմցիք կը նախընտրէին Բերրի իջնել և հոն ընել իրենց առեւտուրը, որովհետեւ Բերրին զիրենք աւելի կը շահագրգռէր ապրանքներու ճոխութեան և առուծախի դիւրութեան տեսակէտով։ Բերրիի բանուկ շուկային վրայ անոնք կը ծախէին իրենց լաւորակ իւղը, ընկոյզը, բուրդը, կարպէտը, այծի մազը, մսացու կենդանիները, դշտուրը, (միամեայ էգ այծ), չէփիչը (միամեայ արու այծ), դազպոնը, մեղրը, ինչպէս նաեւ նապաստակի, աղուէսի և սընսարի մորթերը։ Շատ նշանաւոր և ընտիր էին Տէրսիմի աղուէսի և սեւ սընսարի մուշտակցու մորթեղէնները։ Այդ շրջանին, մէկ սընսարի մորթը կ'արժէր 2-3 օսմ. ոսկի։ Այս ապրանքները, Բերրիի վաճառականներու կողմէ գնուելով կը փոխադրուէին Խարբերդ և մեծ շահերու աղբիւր կը դառնային։ Տէրսիմցիները՝ Բերրիի մէջ իրենց ծախած ապրանքներուն փոխարժէքովը կը գնէին անհրաժեշտ հագուստեղէններն ու այլ տեսակի պիտոյքները։

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ Բերրիի վաճառականութիւնը, մանաւանդ Սահմանադրութենէն յետոյ, շատ զարգացաւ։ Կ'արժէ յիշատակել և պատմութեան յանձնել Բերրիի տընտեսութեան գլխաւոր ազդակները հանդիսացող անձերը. Կարա-

պեs Վասկերտլեան, Եղիազար Զագմագճեան, Պաղտասար Պօյաճեան, Պօղոս Երեւանեան, Մարտիրոս Հոլոբիկեան, Մարտիրոս Դագեսեան, Յարութիւն Պանտազեան, Մարտիրոս Նալբանտեան, Սարգիս Ճիզմեճեան, Գարեգին Փեշեքերեան, Գրիգոր Տեր Կարապետեան և ուրիշներ, որոնք՝ Խարբերդի վաճառականներուն հետ առեւտրական կապեր հաստատելով, ոչ միայն կ'արտածէին այլ նաեւ կը ներածէին մեծ քանակութեամբ չուխայ, կերպաս, ապածոյ, պասմա, եւրոպական հիւսուածեղէններ, օճառ և այլ նիւթեր։

Վերոյիշեալ մեծ վաճառականներէն զատ կային նաեւ երկրորդական առեւտրականներ, խանութպաններ, մանրավաճառներ։ Յիշատակութեան արժանի են.— Մարտիրոս Մազմանեան, Սահակ Մինասեան, Յակոբ Ենովքեան, Յովհաննես Փաշանուղեան, Յովհաննես Մխսի Մքայելեան, Պետրոս Մխսի Մքայելեան, Պետրոս եւ Մարտիրոս Տեմիրճեաններ, Մեծիկ Թադոյեան, Մերկերոս Վասկերտլեան, Մեսրոպ Տերոյեան, Գրիգոր Թերզեան, Պետրոս Փեշեքերեան, Մեսրոպ Գազանճեան և ուրիշներ։

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ Բերրիի մէջ, Թուրքիոյ զանազան կեդրոններու նման, արհեստները կեդրոնացած էին Հայերուն ձեռքը։ Հարիւրի մօտ արհեստաւորներէն միայն վեցը Թուրքեր էին, որոնցմէ մէկը՝ սափրիչ, միւսը՝ մանրավաճառ։

Ստորեւ կը ներկայացնենք Բերրիի գլխաւոր արհեստաւորներն ու անոնց զբաղումներուն տեսակները։

Ա. ԲՐՈՒՏ.— Բրուտները կը գտնուէին քաղաքի հիւսիսային կողմը և տեղացի բարբառով կը կոչուէին պարտախճիներ։ Անոնց արհեստը ամենէն ընդհանրացածն ու զարգացածն էր իսկապէս։ Անոնք կը պատրաստէին զանազան տեսակի նուրբ կաւեղէններ, որոնցմով Զարսանճագն ու Տէրսիմը ողողելէն զատ գետի ճամբով (լաստ = Քալաք) կը ղրկուէին մինչեւ Կեպան - Մատեն և Մալաթիա։ Անոնք կը պատրաստէին ջուրի սափորներ, կուժեր, պուտուկներ, հաստիր, բղող, քարզան, փարչ, կարաս, խնոցի, ձէթի ճրագաման, կրիճ, փորղանք, ուռեկ և թոնիր, իրենց բազմազան տեսակներով։ Համբաւաւոր էր Բերրիի բրուտներուն պատրաստած աղի կուժը, որ ամառ ատեն ջուրը կը պաղեցնէր։ Այս արհեստը ժառանգական դարձած էր կարծես. հայր մը իր որդին կը պատրաստէր, որպէսզի ապագային զինք փոխարինէ։ Անոնք՝ իրենց տիրացած հմտութեան և դաղտնիքին վերահասու ընել չէին ուզեր ուրիշները,

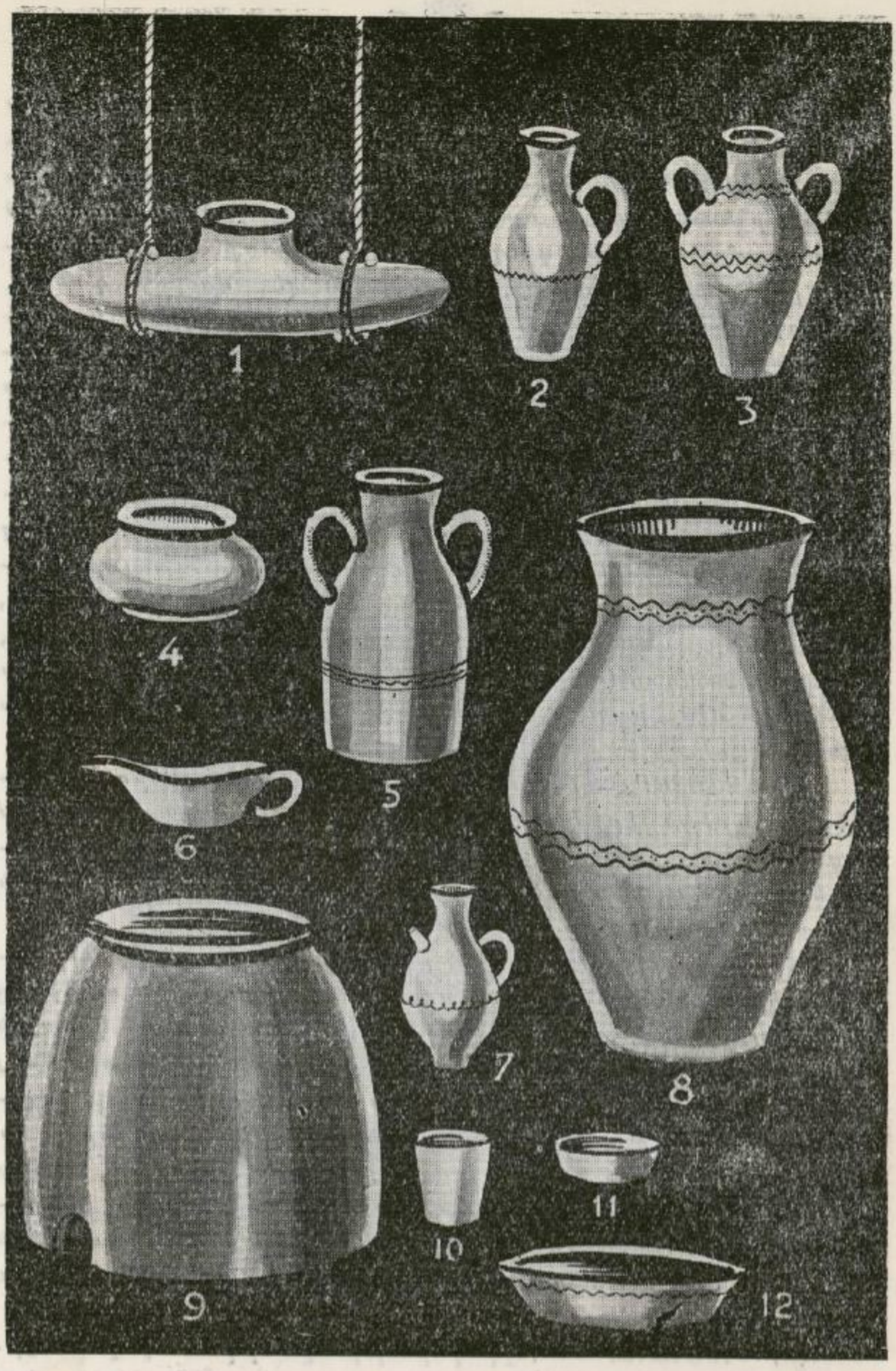

ԲԵՐԲԻԻ ԲՐՈՒՏՆԵՐՈՒ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԵՆԷՆ

1) Խնոցի, 2) Ագլի կուժ, 3) Ադի կուժ, 4) Պուտուկ, 5) Բղոդ, 6) Ձրագ, 7) Փարչ, 8) Կարաս, 9) Թոնիր, 10) Կրիճ, 11) Ուռեկ, 12) Հաստիր:

նամանաւանդ՝ օտարները։ Բրուտ ծանօթ գերդաստաններն էին Նորոեան Եղայրներ և Յակոբ Մալխասեանը։

Բ. ԵՐԿԱԹԱԳՈՐԾ. — Երկաթագործութիւնը բաւական շահաբեր արհեստ մըն էր, որովհետեւ Բերրին շրջապատուած էր մեծ մասամբ հողագործ գիւղացիներով։ Անոնք կը շինէին արօրի խոփ, կացին, ուրագ, յօտոց, քիւլպէ, մուրճ, դանակ, մանգաղ, պայտ, պայտի գամ ինչպէս նաեւ տուներու և արհեստներու անհրաժեշտ պիտոյքներ և առարկաներ՝ ակիշ, շամփուր, ունելի եւայլն։ Երկաթագործութիւնը կը պահանջէր չարքաշութիւն, տոկունութիւն, զօրաւոր մարմին, ամուր մըկաններ և ուժեղ ջիղեր, պայքարելու համար երկաթին և կրակին հետ։ Վարպետ և աշկերտ, քրտնաթոր կ'աշխատէին առտուընէ մինչեւ իրիկուն։ Ասոր հետ մէկտեղ պէտք է խոստովանիլ թէ՝ երկաթագործութիւնը շահաբեր արհեստ էր։ Գլխաւոր վարպետներ կը համարուէին Պաղտասար և Կարապետ Նորոյեաններ, Մանուկ Հոլոբիկեան, Գրիգոր Չագմագճեան, Օհան Չագմագճեան, Քերոբ Մելիտոսեան (միեւնոյն ժամանակ լաւ ջութակահար)։ Այս արհեստին մէջ բացարձակ կերպով տիրապետողները՝ Հայերն էին։

Գ. ՊԱՅՏԱՐ. — Բերրիի մէջ, երեք ընտանիքներու մենաշնորհը դարձած էր կարծես պայտարութիւնը։ Անոնք ունէին ընդարձակ խանութ-ախոռներ, ուր կապուած կ'ըլլային պայտուելիք կենդանիները (ձի, էշ, ջորի) և իրենց հերթին կ'սպասէին պայտուելու համար։

Պայտարները (նալպանտ) ընդհանրապէս գործ կ'ունենային Պէկերու և Աղաներու հետ։ Ասոնց գրաստներն ու ձիերը պայտելու ատեն, պզտիկ սխալմունքի մը հետեւանքով կրնային Աղային կամ Պէկին վրէժխնդրութեան ենթակայ մնալ։ Վա՜յ այն վարպետին որ այսինչ Պէկին կամ Աղային ձին նալելէ (պայտել) վերջ կաղութիւն կը յառաջացնէր...։ Այսուհանդերձ կար նաև մետալին միւս երեսը։ Իրենց լաւ գործին համար, անոնք կը շահէին մեծաւորներուն բարեկամութիւնը և անոնց նուէրները։ Իբրեւ նշանաւոր վարպետներ մեծ համբաւ շահած էին Ահարոն Նալբանտեան և որդին՝ Խոսրով Նալբանտեան, Պետրոս Նալբանտեան և Գրիգոր Նալբանտեան։

Դ. ԿՕՇԿԱԿԱՐ. — Կօշկակարութիւնը երկու ճիւղ ունէր. մէկը՝ եւրոպական կաշեղէնով կօշիկի պատրաստութիւնն էր, իսկ միւսը՝ տեղական կաշիով ոտնամանի (Եէմէնի) շինութիւնն էր։ Առաջին ճիւղի արհեստաւորները կը կոչուէին գոնտուրանի, իսկ միւսները՝ Կօշկար կամ Եէմէնիճի։ Արդիական կօշիկ

պատրաստողներուն մէջ կային 1-2 նշանաւոր վարպետներ, որոնք կ'աշխատէին ընդհանրապէս Պէկերու, Աղաներու, պետական պաշտօնեաներու և մեծահարուստներու համար։ Մասնաւոր հպարտութիւն կ'առթէր անոնց պատրաստած կօշիկներէն

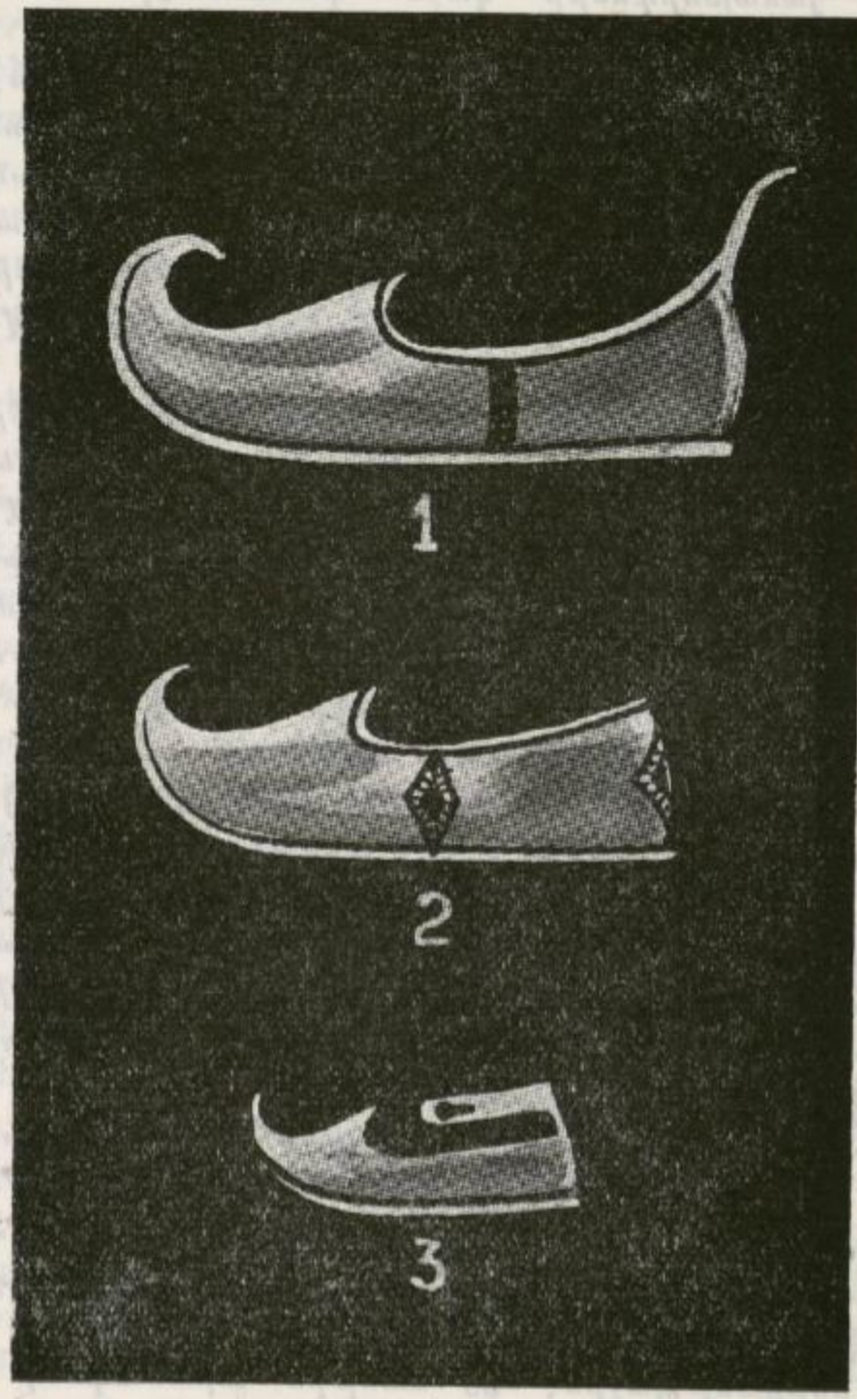

1) Ուլուզկար, 2) Ջեճեճե, 3) Չեցիկ

հագուիլը։ Անոնք վարպետ էին նաեւ կանացի կօշիկներու շինութեան մէջ։ Կը կարէին Պօթ, պօթին, գալոշ պօթին (կրկնակօշիկ) մասնաւոր չափով և ապսպրանքի վրայ։ Այս վարպետ արհեստաւորները միշտ ի պատուի էին, որովհետեւ գործ կ'ունե-

նային բարձր դասու մարդոց հետ։ Կօշկակարի արհեստը արուեստի աստիճանին բարձրացնող այս վարպետներու շարքին ծանօթ էին Գասպար Ուրֆալեանը և Աղա Պէկը, որուն մականունը դժբախտաբար չի կրցանք ստուգել։ Այս վերջնոյն Հայ, Թուրք և Քուրդ յաճախորդները զայն կ'անուանէին Գօնտուրանի Աղապէկ։

Եէմէնիի(*) գործով զբաղողները աւելի շատ էին, որովհետեւ Զարսանճագի և Տէրսիմի գիւղացիները այդ ոտնամանը կը գործածէին։ Կօշկակարները իրենց կարած ոտնամաններուն երեսի և տակի կաշին իրենց ձեռքով կը պատրաստէին տեղական պայմաններով, այնպէս որ կօշկակարութիւնն ու խաղախորդութիւնը (տապաղ) յաճախ նոյնացած կ'ըլլային կարգ մը վարպետներու մօտ։

Աշնան վերջին ամիսներուն, ամէն կօշկակար՝ իր կարողութեան համեմատ, հաւաքած այծի և ոչխարի մորթերը էշերու վրայ բեռցնելով գետեզր կը տանէր և գետին մէջ թաթխումի գործողութիւնը կը կատարէր։ Պարաններով կը կապէր մորթերը և վրան քար կը շարէր։ 15 օր հոսան ջուրին մէջ մնալով, մորթերը թէ' կը թրջուէին, թէ' կը մաքրուէին։ Կօշկակարը տուն կը փոխադրէր և կը քերէր զանոնք, վրայի մազերն ու բուրդերը հանելու համար. ապա, ախոռին մէկ անկիւնը շինուած հորերուն մէջ կը լեցնէր աղտորով (սմախ) լաւ մը ծածկելէ վերջ։ Իսկ գոմէշի և եզի մորթերէն կաշի պատրաստելով կօշիկի ներբանի համար կը գործածէին։ Աղտորէն զատ կը գործածէին նաև գխտորի և նուռի կեղեւ։ Երեսի կաշին, որ այծի մորթէն կը պատրաստուէր Սեկ կը կոչուէր և միայն սև ներկուած կ'ըլլար, իսկ ոչխարի մորթէն պատրաստուած կաշիին մէշին (աստարցու) կ'ըսէին։

Զմրան երեք ամիսներուն կօշկակարները խաղախորդութիւն կ'ընէին, իսկ մարտին՝ կօշիկի երեսները կը կարէին ու պատրաստուած վիճակի մէջ կը կախէին։ Երբ յաճախորդը գար, անոր ուզած քանակութիւնը և չափերը ճշդելէ յետոյ, վարպետը մուշտայով (ծեծիչ) կը ծեծեր նախապէս ջուրը դրուած և կակուղցած ներբանի կաշին, 50 սանթիմ տրամագծով ընկոյզի

(*) Թեեւ Եէմէնիները ապսպրանքի վրայ կը շինուէին, սակայն չափ առնելու համար սանթիմի չափանիշ չկար։ Պզտիկներու ոտքին չափը տարիքեն կ'եզրակացնէին, մի քանի կաղապարներով, 2-3 չափերով. իսկ տղամարդոցը՝ Աթմանա, Ուլուզկար, Օրթաեաղ, Պաթթալ եւայլն. կիներունը նմանապէս, զոր զեննէ կը կոչէին։

կլոր կոճղին (տեզկեան) վրայ։ Յետոյ կօշկակարը կը ձեւէր կաշին և աշկերտներուն կը յանձնէր։ Այս վերջինները 20—30 զոյգ կը կարէին մինչեւ իրիկուն։ Վարպետը մասնաւոր փայտով մը կը դարձնէր կարուած եէմէնիները և կը կաղապարէր զանոնք։ Ապա կը յղկէր եզերքը և առանց չորցնելու կաղապարէն կը հանէր ու զոյգ զոյգ կը շարէր։ Եթէ յաճախորդը Տէրսիմէն եկած ըլլար ու մեծաքանակ ապսպրանք կատարէր, մէկ երկու օր կօշկակարին տունը կը հիւրասիրուէր և կը մեծարուէր մանաւանդ խավուրմայով և բիլաւով։ Եէմէնիները պատրաստ ըլլալէն յետոյ Տէրսիմցիք կամ գիւղացիները՝ երկայն գաւազաններու վրայ կը շարէին զանոնք ու իրենց կըռնակը շալկած կը մեկնէին գիւղ։ Ճամբու ընթացքին թաց կօշիկները կը չորնային։ Նշենք նաեւ, որ այս առիթներով, կատակաբան կօշկակարները զուարճալի խաղեր կ'ընէին իրենց քիրվա յաճախորդներուն հետ։ Այսպէս Մշմշեան Մարսուպ Աղբարը, իր քիրվա յաճախորդին ներկայութեամբ, աշկերտին կը հրամայէր. «Տղայ Գէվօ', սրխ նսիր ու փարս բանիր։ Տmsm Պապա Տոսթու է, կ'երթայ չի գար, կ'առնէ չի տար։» Ըսել կ'ուզէ. «Շուտ շուտ կարէ', խոշոր կարերով եւ լրացուր։» Մինչդեռ յաճախորդը կը կարծէ թէ լաւ կարելու հրահանգ կը տրուի աշկերտին։ Այս ձեւով, միամիտ յաճախորդը շնորհակալութիւն կը յայտնէ վարպետին, իրեն հանդէպ ցոյց տրուած մասնաւոր հոգածութեան համար։

Բերրիի ծանօթ կօշկակարներէն յիշենք Պետրոս Շպուրեանը (որ առաջնութիւնը կը շահէր այս արհեստին մէջ, իր մաքուր և ձեւաւոր գործերովը), Յովհաննես Ենովքեանը, Նշան Գզիրեանը, Պետրոս Բուջիկեանը, Սահակ եւ Գեորգ Սեմերճեաններ, Վարդան Մարապանեանը, Սիմոն Երեւանեանը, Մեսրոպ Խաչիկեանը, Սարգիս Երեւանեանը, Գաբրիել եւ Մխսի Պազիրկեանեաններ, Սարգիս Մշմշեանը, Աւագ Մշմշեանը, Օհան եւ Պետրոս Մշմշեաններ, Սահակ Հագալմազեանը, Յակոբ Ուրֆալեանը, Գաբրիել եւ Մեսրոպ Հալանեաններ, Թորոյեան (կօշկար Թորոյենք) Եղբարք, Սահակ Մեյնազարեանը, Մեյնազար Մեյնազարեանը, Թորոս Մարապանեանը, Սահակ Մարապանեանը, Կարապետ Եզիկեանը, Պետրոս Տօլաշեանը եւայլն։ Ինչպէս վերը յիշեցինք, այս բոլոր կօշկակար արհեստաւորները ունէին նաեւ երկրորդ օժանդակ արհեստ մը՝ խաղախորդութիւնը։ Յիշեալ վարպետներէն շատերը միեւնոյն ատեն մսագործ ալ էին։

Ե. ՄՍԱԳՈՐԾ.— Բերրիի մէջ մսագործութիւնը իր կատարելութեան հասած էր։ Մորթուած կենդանիներուն մորթը

միսէն զատելու ատեն թէ՛ միսը և թէ՛ մորթը անվնաս պահելու վարպետութիւնը ունէին անոնք։Աղախ եղած որակեալ կաշի ունենալու համար մորթի քերթուածքը պէտք է ըլլար մաքուր։ Մորթին վրայ գոյացած ծակ մը կամ դանակի խորունկ հետք մը մեծապէս կը նուազեցնէին անոր արժէքը։ Հում կաշիի միջազգային շուկան ամենէն շատ կը հետաքրքրուէր լաւ քերթուած մորթերով։ Մեր արհեստի բերմամբ ծանօթ ըլլալով եւրոպական զանազան տեսակի մորթերուն, անվարան կրնանք ըսել, որ Բերրիի մսագործներուն պատրաստած հում մորթերը անվիճելիօրէն բարձր որակ ունէին։ Խարբերդի շրջանին մէջ, Բերրիի սպանդանոցին (մասլախ) մորթերը առաջնութիւն կը շահէին։ Տեղական պէտքերը գոհացնելէ վերջ, ատոնք կ՚արտածուէին արտասահման, մինչեւ իսկ Ֆրանսա և կը վաճառուէին բարձր գիներով։

Այծի կամ ոչխարի մորթերու քերթումէն յետոյ, աղումի կամ բնական չորացումի գործողութիւնը այնքան մասնագիտութեամբ կը կատարուէր, որ հում վիճակին մէջ իսկ կարելի կ՚ըլլար երկար ժամանակ պահել զանոնք, առանց փճացման վըտանգի։ Կենդանին մորթելու ատեն, այնքան վարպետօրէն և համաչափ կը ճեղքէին մորթը, որ վիզէն դէպի պոչը, հորիզոնական կերպով երկուքի ծալլուելու պարագային, աւելորդ կամ պակաս մաս չէր մնար։

Բերրիի ժողովուրդը չափազանց մսակեր ըլլալուն թէ՛ մսագործներուն թիւը բարձր էր և թէ՛ երկարատեւ աշխատանքը նշանաւոր վարպետներ կը դարձնէր զանոնք։Մեր մսագործները սրտոտ էին, և կամ, սրտոտ կը դառնային իրենց արհեստին մէջ, աստիճանական զարգացումով։ Չէ՞ որ իրենք տիրականօրէն կը գործէին, մինչ զոհերը պարտաւոր էին հնազանդիլ անոնց պիրկ բազուկներուն։ Այս վիճակը հոգեբանօրէն մսագործները կը դարձնէր ջարդող-կտրող խիզախ մարդիկ։ Անոնց մէջքէն միշտ կապուած կ՚ըլլային դանակներն ու գօտին (խայրաթ խուշաղին)։ Երբ ժողովուրդը հասարակ զմելի մ՚անգամ չէր կրնար կրել, անդին, մսագործները՝ ազատ համարձակ իրենց մէջքին կը փայլեցնէին տեսակ տեսակ դանակներ և խայրաթ խուշաղին, ուսկից՝ շղթայով մը կապուած, կը ճօճէր մասաթը։ Թուրքերը խնդիր և վէճ ունենալ չէին ուզեր հայ մսագործներուն հետ։ Վերջապէս... արիւն հանողներ էին, չէ՞...։

Բերրիի հիւսիսային կողմի բրուտներէն տասը վայրկեան աւելի հեռու, Պասուի ճամբուն վրայ կար պզտիկ սպանդանոց մը, ուր օրական մօտաւորապէս 75—100 ոչխար կամ այծ կը

մորթուէին և երկար փայտերու վրայ անցուած քաղաք կը բերուէին, խանութներու առջեւ կախուելու համար։ Հոն, այծին կամ ոչխարին մարմինը կը բաժնէին չորս մասերու՝ պուs, խապուրդա, sոc եւ պէթըլամ(*)։

Զմեռ ատեն սպանդանոցը չէր բաներ գրեթէ, որովհետեւ ոչխարի և այծի փոխարէն կով, եզ, հորթ, գոմէշ կը մորթէին շուկային կեդրոնը, ուր առնուազն 50 սանթիմ ձիւն թանձրացած կ'ըլլար։

Յաճախորդը, նայած պատրաստուելիք կերակուրին, մսագործին կը յանձնարարէր. «Սա պուsр, կամ սա խապուրդան կcռէ։» Մսագործը՝ ծանրութեան չափը ճշդելէ յետոյ կը պատասխանէր. «Աճա՛, չորս օխա ու կես, կեսը չկայ ա՛ռ բեզի չորս օխա։» Գնողը իր վճարումը կ'ընէր, մսին ծակուած տեղէն մատը կ'անցնէր ու տուն կը տանէր։

Ամենէն շատ այծ, չեփիճ (ամիկ), դcsուր (միամեայ այծ) կը մորթուէին։ Կառավարական թուրք պաշտօնեաները ընդհանրապէս ոչխարի միս կ'ուտէին։ Մեր երկրին մէջ, այծին միսը շատ համեղ կ'ըլլար, մանաւանդ որ անոնք կը սնանէին կաղնիի տերեւով և լեռնային լաւորակ խոտերով։ Աշնան, ամէն մէկ ընտանիք, իր կարողութեան և ընտանիքի անդամներու թիւին համաձայն, 5—15 այծ խավուրմա կը պատրաստէր որպէս ձմեռնային պաշար։ Այս խավուրմացու դcsուրներ էրզրումի կողմերէն, Պէրէթանցի ըսուած խաշնարած Քուրդ վաճառականներէ կը գնուէին։ Այս կարգի առեւտուրը կը կատարէին Բերրիի մեծ և հարուստ մսագործները, որոնք յետագային, տեղացիներուն կը ծախէին։ Անոնք մէկ անգամէն 500—1000 այծ կամ ոչխար (մոռ մաքի) կը գնէին, կանխիկ վճարումով։

Հետաքրքրական էր գոմէշ մորթելու արարողութիւնը ձմրան եղանակին։ Յայտնենք նախ թէ գոմէշ գնելը՝ բաւական բարդ խնդիր մըն էր և կը կարօտէր երկար բանակցութիւններու։ Դրամատէր մսագործներուն վերապահուած էր գոմէշ գնելու և մորթելու առաւելութիւնը։

Զարսանճագի բոլոր գիւղերուն մէջ ալ գոմէշ կը պահուէր։ Գիւղացիները շատ դժուարաւ իրենց գոմէշը ծախել կ'ուզէին, որովհետեւ այս չարքաշ և լծկան կենդանին՝ գիւղացիի

(*) Միսը ոսկորեն զատելու, խըյմա ընելու գործերը մսավաճառներու կողմէ չէին կատարուեր։ Նիւկիւյով եւ փաունտով միս ծախել չկար, որովհետեւ բիչ միս գնել ուզող յաճախորդները կը վռնտուէին։

աշխատանքին կարևոր սիւնը կը կազմէր։ Անիկա մեծ դեր կը խաղար հողը հերկելու, կամճելու և բերքը փոխադրելու գործին մէջ։ Գոմէշը կը ծախուէր միայն այն առեն, երբ կենդանին կը կորսնցնէր աշխատելու կարողութիւնը, կամ եէրը մատնուէր դրամական խիստ նեղութեան։ Իսկ մեծատուն հողագործները իրենց խնդիացած գոմէշները կը ծախէին անոնցմէ ազատուելու համար։ Կ'արժէ դիտել գոմէշներուն անհաւելի կռիւը, որ տեղի կ'ունենար գարնան սկիզբները, երկու Պէկերու կամ Բէհեաններու գոմէշներուն միջեւ։ Այդ մասին պիտի չանդրադառնանք հետաքրքրական պատկեր մը ներկայացնել յարմար առիթով. այժմ սկսինք նկարագրել գնման արարողութիւնը։

Ամիսներ առաջ, բերրնէ բերան, անուղղակիօրէն կը տեղեկացուի թէ այսինչ գիւղին մէջ, այսինչին գոմէշը պիտի ծախուի այս առթի։ Մսագործները՝ լուրը ճշդելէ յետոյ, չատ փափկանկատ մերձեցումով կը ներկայանան գոմէշի տիրոջ, որովհետեւ գիւղացին կրնայ ըսել. «Եթէ հազար ոսկի ալ տայ, այդ մարդուն գոմէշս չեմ տար։» Ամէն մարդու պէս, գիւղացիներն ալ աէր են ինքնասիրութեան մը... Գոմէշ գնողները ճարպիկ պէտք է ըլլան, այլապէս աղջիկ ուզելու գացող և ձեռնունայն վերադարձող անճարակներու տխուր վիճակին կը մատնուին։ Մսագործը, ձմեռուայ այդ փուքին, պարտի քանի մը հոգ գիւղ այցելել և յարմար առիթներ առիղծել գոմէշի տիրոջ հետ սեղանակից ըլլալու, աղ ու հացով, խմիչքով զիրար ճանչնալու և յարաբերութիւն առիղծելու համար։ Յարաբերութիւնը արքան մտերմիկ ըլլայ, գնման հաւանականութիւնը այնքան կը զօրանայ։ Այդ պարագային, տիրոջ նոյնիսկ ընտանեկան պարագաները՝ տիկինը, զաւակը կամ փեսաները, խնդրին մէջ բարեխօսութիւններ և միջամտութիւններ կ'ընեն ի նպաստ յաճախորդ հիւրին ու վերջապէս. «Osur մը չէ, ուզածը fաiի nr գոմէշ մըն է, տաiմ բող երթայ» ըսելով մեծաւորին սիրտը կ'բնեն ու հաւանութիւնը կ'ապահովեն։ Անկէ վերջ կ'սկսի ուրիշ դժուարութիւն մը՝ առկարկութիւնը։

Այնպիսի վարպետ մսագործներ կային, որոնք՝ մսացուին socին ու fաcին(*) նայելով, արժէքը կը հասկնային և ըստ այնմ կը վերաբերուէին կենդանին գնելու համար։ Անչուշտ առկարկութիւնը կը վերջանար տիրոջ պարտութեամբը և ծախուած գոմէշը առն տիրոջ առաջնորդութեամբ ետերի կը բերուէր, և այլեւս պատրաստ կ'ըլլար մորթուելու։ Շատթէ մ'առաջ,

(*) կեղգաճիին կուրծքին եւ աճուկին մասերը։

լուր կը տարածուէր, թէ այսինչ գիւղի այսինչ Քէհեային խենթ գոմէշը՝ պոզօն, պիտի մորթուի։ Գոմէշները շաբաթ օրերը կը մորթուէին։ Ուրբաթ իրիկուընէ մսագործին տունը տօնական բնոյթ կ'ստանար։ Սեղանը բաց էր, գինին կը հոսէր ու մսագործը՝ իր շուրջը հաւաքելով օգնականները, վաղորդայնի գործողութեան յայտագիրը կը պատրաստէր։ Յարգուած օրէնք էր, որ գոմէշին առաջին դանակ զարնելու պատիւը ընծայուէր տարեց մսագործ—վարպետին։ Ստորագասները կամ կրտսերները պարտադրուած էին ենթարկուելու այս անգիր, աւանդական օրէնքին։

Գոմէշը ախոռէն հանելէ առաջ շատ զօրաւոր պարաններով օղակներու մէջ կ'առնեն կենդանիին մէջքը, վիզը, ոտքերը, չափազանց զգուշութեամբ և ճարպիկութեամբ(*)։ Պարաններու ծայրերէն բռնողները կ'ելլէին ախոռէն առաջին անգամ։ Գլխուն—վզին կապը բռնողը՝ երիտասարդ ըլլալու էր։ Անկէ կը պահանջուէր ուժ և յանդգնութիւն։ Այս վիճակին մէջ, կամաց կամաց ախոռէն դուրս կը հանուէր գոմէշը և կ'առաջնորդուէր սպանդանոց—վայրը, հազար ու մէկ զգուշութեամբ։ Գոմէշին (մանաւանդ կարմրցած աչքերով խենթ գոմէշ մը) մօտենալ, զայն օղակներու մէջ առնել, ախոռէն դուրս բերել և մորթել... հասարակ գործ մը չէր ասիկա։ Գոմէշին մէկ ցընցումը կրնար տապալել շուրջինները։ Այս բոլորէն վերջ կար և ուրիշ պատուհաս մը։ Կէս գիշերին, երբ ձիւնը առատօրէն իջած էր ու սառեցնող քամին ալ իր խայթիչ ցուրտով ու սուլոցով կը սառեցնէր շրջապատը, ահաւոր վիճակ մը կ'ստեղծուէր։ Այս թոհ ու բոհին մէջ արթնցած թուրք լակոտները, մէյ մէկ թիթեղ առած, կ'սկսէին ժխոր և աղմուկ հանել, գոմէշը ահաբեկելու և փախուստի հրահրելու համար։ Քանի քանի անգամներ պատահած է, որ գոմէշի ցնցումներուն չդիմանալով, պարանները չաթր—չաթր կտրուած են, սարսափազդու կացութիւն մ'ստեղծելով։ Պատահած է նաեւ, որ գոմէշը ազատուի զինք կաշկանդող կապերէն և զանազան վնասներ հասցնելէ վերջ, փախի դէպի իր գիւղը։ Ահա թէ ինչո՞ւ համար օղակելը շատ կարեւոր կը դառնար։ Երբ գոմէշը իր վերջին հանգրուանը կը հասնի, վարպետի ազդարարութեան վրայ, մէջքի պարանները երկու կողմէն անոր սրունքներուն կ'իջեցնեն ան-

(*) Այս գործողութեան շարաղ նետել կ'ըսէին։ Կը պահանջէր յանդգնութիւն, փորձառութիւն եւ վարպետութիւն։ Ամէն մսավաճառի գործ չէր խենթ գոմէշ մորթելը։

միջապէս և չորս կողմէն քաշելով գետին կը տապալեն կենդանին։ Ապա, արագ արագ կը սկսին ոտքերուն կապերը։ Մեծապոյն վտանգը գլխու կողմէն կուգայ։ Վա՛յ անոր, որ գոմէշի գլխու չարժումներու ընթացքին չի կրնար ինքզինքը պահել։ Այս պատճառաւ երեք–չորս հոգիներ գլխու կապը կռնակի կողմէն տանելով կը միացնեն հետեւի պարանին, որպէսզի գոմէշը անշարժութեան դատապարտուի։ Երբ օղակները պրկուած են, գոմէշը՝ անշարժացած և գետին տապալած, այն ատեն աւագ վարպետը իր սուր դանակի հատու հարուածով(*) արիւն կը հանեցնէ և կարմիրով կը ներկէ ձիւնածածկ գետինը։ Երբ գոհը յաղթահարուած է, կ'արժէ տեսնել մսագործներու յաղթական ելոյթը։ Անշարժացած մսակոյտին վրայ նստած, իրենց սիկարէթները կը փաթթեն յաղթանակի գովերգութեամբ։ Մինչ անդին, տասնեակ մը չուներ՝ կարմիր լճակին եղերքը բոլորուած, տաք արիւն կը լափեն։

Ահէ վերջ կ'սկսին մորթազերծումն ու անդամահատումը, որոնց կը յաջորդէ մսի վաճառումը։ Այս գոմէշապատումէն յետոյ թուենք Բերբիի ծանօթ մսագործները, որոնք իրենց գործին մէջ հռչակ ստացող մասնագէտներ էին. Կարապետ (Զալի) Ուրֆալեան, Սարգիս Երեւանեան, Մխսի Պէզիրկեանեան, Ստեփան Հազարմազեան, Սահակ եւ Գեորգ Սեմերճեանցներ, Թորոս Մարապեանեան, Օհան Թադոյեան եւ Իսրայէլ Թադոյեան։

Զ. ԴԵՐՁԱԿ.— Բերբիի և շրջակայքի մէջ դերձակութիւնը միացած էր սկսար և նախնական վիճակի մէջ, քանի որ միայն ունեւոր դասակարգն էր որ դերձակի հետ գործ կ'ունենար և անոր քովը կ'երթար։ Ժողովուրդին ազքատ դասը, որ բացարձակ մնծամասնութիւն կը կազմէր, ատն մէջ իր ձեռքով կը պատռատէր հագուստը։ Ժողովրդական հագուստը կը կազմէին՝ պուճը, շալվարը, ելակը, շապիկը եւայլն։ Ատոնց բոլորն ալ կը կարուէին տան մէջ։ Բերբիի դերձակները կրնային կարել շալվարը, ելակը, սաֆօճ։ Մինչև տահմանադրութեան հռչակումը (1908), եւրոպական տարազը գրեթէ մուտք չէր գործած Բերբիի մէջ։ Բերբիցին ունէր, անգլական չափանիշով, երեք նշանաւոր դերձակներ՝ Սարգիս Թերզեան, Ղազարոս Ուրֆալեան, Վիքթոր Թերզեան։

(*) Հայ մսագործներն անգամ, առաջին դասնակը զարնելէ առաջ, սխալուած էին բառարանայն ըսել. «*Պիսմիլլահ, Բահման իլլ Բահիմ Ալլահը էքպէր էմրի իլէ ֆէրմանը Չոպ*»։ Առանց այս արտայայտութեան եղած մորթումները, Թուրքերու կողմէ պիղծ կը համարուէին ու չէին գնուեր։

Է. ՇԵՐԱՄԱԲՈՅԾ.— Գրիգոր Հոլոբիկեանի երկու որդիները՝ Առաքել և Խոսրով Հոլոբիկեաններու նախաձեռնութեամբ է որ շերամաբուծութիւնը մուտ գործեց Բերրի, 1911-1913 ին։ Դժբախտաբար, անծանօթ պատճառներով, անոնք դադրեցուցին այս աշխատանքը։

Ը. ՆԵՐԿԱՐԱՐ (ՊՕՅԱՃԻ).— Տեղական մանածները, կտաւները, բուրդէ հիւսուածեղէնները ընդհանրապէս ներկել կուտային չիվիտի (լեղակագոյն) ներկով։ Գոյներու և ներկերու տեսակները շատ չէին։ Սեւը կամ լեղակագոյնը ընդհանրացած էին։ Բերրիի ծանօթ ներկարարները կը համարուէին. Համբարձում Պօյաճեան և Աւագ Պօյաճեան։

Թ. ՀԱՄԵՏԱԳՈՐԾ (ՍԷՄԷՐՃԻ).— Համետագործութիւնը ընթացիկ և գործնական էր, քանի որ Բերրիի շրջակայ գիւղացիները հոն չինել կուտային իրենց գրաստներուն համետները։ Կենդանիները ճամբորդութեան և փոխադրութեան օգտագործելու համար կը գործածուէին՝ թամբ՝(էյէր), համեs (սէմէր), իրենց սարքաւորումով։ Մասնաւոր սարաճներ չկային, ասոնց գործը կը կատարէին համետագործները, որոնց մէջ նշանաւոր էին Ալեքսան Մարապանեան, Մանուկ եւ Պեsրոս Սեմերճեաններ։

Ժ. ԿԼԱՅԱԳՈՐԾ-ԱՆԱԳԱԳՈՐԾ (ԳԱԼԱՅՃԸ).— Չարսանճագի բոլոր գիւղերուն մէջ գործածուած պնակները պղինձէ էին։ Հետեւաբար, կլայագործները լաւ կ'աշխատէին և բաւական մեծ թիւ մը կը կազմէին պղնձագործներու հետ։ Առաջինները՝ շրջուն և վերջինները՝ մասնաւոր խանութներու մէջ կ'աշխատէին։ Գիւղերու մէջ, իրենց աշխատավարձ-դրամի փոխարէն կ'ստանային բերք՝ ցորեն, գարի, իւղ եւ այլն։ Այս արհեստի վարպետներն էին՝ Պեsրոս եւ Կարապեs Բուջիկեաններ, Պաղsասար Աւագեան (փros Պաղso), Սահակ Եզիկեան։

ԺԱ. ՀԱՑԱԳՈՐԾ-ՓՌԱՊԱՆ (ՖՐՈՒՆՃԻ)։— Նկատի ունենալով, որ Բերրիի ընտանիքները ընդհանրապէս տուներու մէջ կ'էփէին իրինց հացը, բնական է շատ պէտք պիտի չունենային փռապաններու, եթէ կառավարական պաշտօնեաները և շուկայի արհեստաւորները չըլլային։ Բերրիցիին համար ամօթի պէս բան մըն էր շուկայէն (փուռէն) հաց գնելը, բայց բացառիկ պարագաներու տակ, (հիւանդութեան, գործի, ալիւրի պակասի հետեւանքով) Բերրիցիները հացագործներու հետ գործ կ'ունենային, հոն եփել տալով միսէ, լոլիկէ, սմբուկէ, սխտորէ, պաճէ բաղկացած նշանաւոր կերակուրը (կիւվեճ), որ շուկայի մարդոց նախասիրած կերակուրն էր։

Ամրան և աշնան եղանակներուն, փուռերը լեցուած կ'ըլլային տարախլբխի ու բուշտայի բազմաթիւ ամաններով(*), որոնց եփուած ժամանակ արտաբերած մսի հոտը փուռերու առջեւէն անցնողներուն ռունգերը կը լեցնէր և քիմքերը կը գրգռէր, անշուշտ զուտ ցորենի հացի անուշ բուրմունքին հետ միասին։

Բերրիի ծանօթ հացագործները կը հանդիսանային Պետրոս Ուրֆալեան, Ալեքսան Կոփոյեան, Պետրոս Չագմագճեան։

ԺԲ. ԶԻՆԱԳՈՐԾ.— Տէրսիմի և Չարսանճագի շրջաններուն մէջ գործածուած զէնքերու (ընդհանրապէս՝ չախմախլի) նորոգութիւնը յառաջ բերած էր զինագործութիւնը։ Տեղական պատրաստութիւն եղող չախմախլիներէն վերջ արտասահմանէն սկսան գալ երկփող (չիֆթէ) և միափող (թէք թիւֆէնկ) հրացանները, որոնք երկու տեսակ կ'ըլլային՝ տօլմա և ղբրմա։ Տօլման՝ չախմախլիյի նման, այն զէնքն է որուն փողին մէջ վառօդ կը լեցնեն և մասնաւոր շիշով կ'ամրացնեն. ապա սաչմա կը դնեն ու դարձեալ շիշով կը ծեծեն։ Կրակելու համար, անհրաժեշտ էր բլթակին բերանը գաբսօլ դնել։ Ցուցամատի ճնշումով, բլթակը ուժգին կ'իջնէ գաբսօլին վրայ, որուն արձակած կրակի կայծէն վառօդը կը բռնկի և կը պատճառէ գնդակին կամ գընդիկներու արձակումը։ Չիֆթէն կամ թէք խըրման զսպանակի միջոցաւ կը բացուի, փամփուշտը կը տեղաւորուի փողին մէջ և բլթակի հարուածով կրակ կ'առնէ։ Այս զէնքերէն զատ կային նաեւ պատերազմական զէնքեր, մարթինի և մաւզերի տեսակներ և ատրճանակներ՝ լիվեր, խարատաղ, թոփլի, ալթը փաթլախ։

Տէրսիմի Քուրդերը, գրեթէ առանց բացառութեան, գոնէ չախմախլի մը կ'ունենային։ Չունենալը նախատինք էր ենթակային համար։ Զէնքը ազգային առարկայ մըն էր կարծես։ Անոր կողքին պէտք էր ունենալ նաև թուր, սուր, դաշոյն (խանչէր)։

Ահա այս պատճառներով, Բերրիցի զինագործները կը փնտռուէին միշտ։ Որպէս անուանի վարպետներ, կը յիշուէին՝ Նշան Գզիրեան, Աւետիս Գզիրեան, Սարգիս Չագմագճեան, Յակոբ Պանտոյեան, Խաչատուր Պանտազեան, Սահակ Պանտազեան եւ Պետրոս Բուչիկեան։

ԺԳ. ՈՍԿԵՐԻՉ.— Ոսկերչութիւնը ծաւալուն արհեստ մը չէր, սակայն և այնպէս ի վիճակի էր գոհացնելու Բերրիի և շրջակայքի պահանջները, յատկապէս իգական սեռի յատուկ

(*) Կենդանիին ողնայարէն դեպի վիզը՝ աջ ու ձախ բաժանման այն մասը, որուն միսը թէ՛ կակուղ եւ թէ՛ համեղ կ'ըլլայ, երբ մանաւանդ փուռի մեջ խորոված դառնայ։

զարդիզէններու (ոսկիի և արծաթի) պատրաստութիւնը։ Ոսկին չատ հազուագիւտ էր, որով զարդիզէններուն մեծ մասը արծաթէ կը պատրաստուէր։ Ոսկեզէն զարդը կը կազմէին օսմանեան ոսկիի, զապիի, հալաբզի չարոցները, մանեակները կամ հինգ օսմանեան ոսկինոցները (պեճի պիրլիճներ)։ Արծաթի վրայ սավաթով մատանիները, ապարանջանները չատ գործածական զարդիզէններ էին։ Նշանաւոր էին սավաթլի պիլեզիկներ (արծաթէ ապարանջան), որոնց վրայ բանուած արուեստակեալ գործ կար։ Փորագրութեան մէջ ալ Բերբիի ոսկերիչներուն մէջ չընորհալիներ կային։ Տէրսիմի և Զարսանճագի բնակչութեան զարդիզէններու պահանջը կը գոհացուէր Բերբիի ոսկերիչներու միջոցաւ, որոնց մէջ որոշ համբաւի տիրացած էին Պեsrոս Էրմոյեան, Պաղտասար Էրմոյեան, Այրաս Տէոյեան, Կարապետ Նոռոյեան։

ԺԴ. ԵԱՋՄԱՃԻ (ՋԻԹՃԻ)։— Այս արհեստաւորները ճերմակ կտաւի կամ մետաքսեզէններու վրայ գունաւոր և գծաւոր զարդեր կը տպէին։ Այս արհեստի ներկատեղ վարպետն էր՝ Ցակոբ Կոփոյեանը։

ԺԵ. ԹԻԹԵՂԱԳՈՐԾ.— Բերբիի մէջ երկու թիթեղագործներ կային, որոնք թիթեղեայ առարկաներ կը չինէին։ Առանց գործն էր նաև ատն վառարաններու (սօպաներու) պատրաստութիւնը, ինչպէս նաև խողովակներու սարքաւորումը։ Բերբիի վարպետ թիթեղագործներն էին Ցակոբ Սրբուկեան եւ Գեւորգ Խոճեկեան։

ԺԶ. ՋՈՐԵՊԱՆ.— Բերբիի կամ շրջակայ գիւղերու մէջ, փոխադրական փոքր գործողութիւնները կը կատարուէին անձնական միջոցներով։ Այսինքն ամէն մարդ իր ունեցածը հարկ եղած տեղերը կը փոխադրէր սեփական գրաստներով։ Առեւտրական մեծաքանակ փոխադրութիւնները կը կատարէին կեդրոններէ կեդրոն։ Օրինակ, Խարբերդէն Բերբի՝ Ջորեպաններու միջոցաւ։ Այս փոխադրական աշխատանքը ոչ թէ էշով կամ ձիով կ'ընէին, այլ Ջորիներով, նկատի ունենալով որ Ջորին աւելի չարքաշ կենդանի մըն է։ Ջորեպանները ընդհանրապէս Թուրքեր կ'ըլլային, որոնք կը կոչուէին դաբբրեր։ Հայերու մէջ այս զբաղումը չէր ընդհանրացած, բայց Բերբիի Ջորեպաններուն մէջ ծանօթ Հայեր չէին պակաս, որոնք կը ճամբորդէին ոչ միայն մինչեւ Խարբերդ, այլ՝ յաճախ մինչեւ Մալաթիա, Սեբաստիա, Տիգրանակերտ, Տրապիզոն, Երզնկա, Էրզրում։ Այս ուղղութեամբ յիշատակութեան արժանի Ջորեպաններ կը հանդիսանային՝ Գասպար Էմիրճանեան, որ 40—50 Ջորիներով կարաւան մը կազմած կ'երթեւեկէր

ամէն ուղղութեամբ. անկէ վերջ կուգար Մանուկ Մխսի Միքայելեան:

Ջորեպանութիւնը կը պահանջէր արկածախնդիր, յանդուգն և համբերատար նկարագիր, կլիմայական խստութիւնները, ջորիներուն յարուցած դժուարութիւնները և անապահով վայրերու յելուզակային յարձակումները դիմակալելու համար:

Մենք այս գլուխին մէջ ջանացինք ներկայացնել Բերրիի առեւտուրի, արհեստակցական և մասնաւոր զբաղումներու բաւական մանրամասնեալ պատկերը, առնուած ստոյգ տեղեկատուներէ և վերապրող վկաներէ, ուրուագծելով այս բոլոր զբաղումները և ատոնց գլխաւոր դերակատարները, որոնք գոյութիւն ունեցած էին 1915-ի սեւ թուականէն առաջ:

Ամբողջացնելու համար այս բաժինը քիչ մըն ալ խօսինք ազաս ասպարեզներու մասին: Բերրիի մէջ չենք ունեցած վըկայեալ բժիշկներ, դեղագործներ, ատամնաբոյժներ, փաստաբաններ, երկրաչափներ, լուսանկարիչներ եւայլն: Սակայն գտնուած են ժողովրդական պահանջներուն գոհացում տուողներ, որոնք փոխանակ համալսարաններէ վկայեալ կամ մասնագէտ ըլլալու, իրենց փորձառութեամբ տիրացած էին որոշ դիրքերու և հարկ տեսնըւած պարագային կը ջանային օգտակար ըլլալ ժողովուրդին:

Մեր «բժիշկները» անուն հանած փորձառու մարդիկ էին: Կային բեկաբոյժները (խըռըխճիներ), չար նազարին դէմ համայլը և նուսխա գրողներ, կարդալով և աղօթելով ջերմը բուժողներ, դեղերը պատրաստող աթթար մանրավաճառներ: Այս բոլորը կարծես ժառանգական հանգամանք ունէին: Հայր մը իր որդւոյն կը փոխանցէր իր մասնագիտութիւնը: Առողջական և դարմանական միջոցները շատ անգամ պատրաստի դեղերէ աւելի բուսական արմատէ, կեղեւէ և տերեւներէ կը բաղկանային: Պատրաստի դեղերու մէջ կային սոլֆաթոն և հնդկաիւղը: Երբ մէկուն ակռան ցաւէր և զայն քաշել տալու պէտք զգար, պարտաւոր էր դիմել մասնագէտ սափրիչներուն, որոնք՝ իրենց միջնադարեան, երբեմն ժանգ կապած ու քանի քանի բերաններ մտած ու ելած աքցանով, կը քաշէին կամ կը ջարդէին ցաւող և յաճախ առողջ ակռաները, անասանելի չարչարանքներու ենթարկելով հիւանդը: Վարպետ ատամնահանի հռչակ ունէին սափրիչ Իպօն և Սահակ Էրմոյեանը, որոնց վարպետութիւնը և հարտարութիւնը լորձնաշուրթն կերպով կը պատմուէր դիւղէ դիւղ:

Դարմանական միջոցառումներէն մին կը համարուէր սափրիչի նշդրակով բազուկի մայր երակէն արիւն առնելը: Յա-

ճախ կը տեսնէինք, որ առուի մը եղերքը կամ փողոցի մէկ անկիւնը նստած մարդ մը, իր սօթթուած թևը կ'երկարէր, բթամատն ու ցուցամատը իրարու կպցուցած, դրամ հաւաքելու վիճակին մէջ, իր երակէն սեւ արիւն ցայտել կուտար, մինչեւ վարպետ-սափրիչին ազդանշանը: Այս պայմաններու մէջ երբեմն արիւնը անհաչիւ կը վազէր ու ենթական կը նուաղէր կամ...: կտրած թեւ ու ոտք կապելու կամ դարմանելու համար օճախ կոչուած տուներ կային, որոնք՝ դարմանական այլ հնարքներ ալ կ'ունենային:

Ինչպէս յիշեցինք, վկայեալ փաստաբաններ չունէինք, սակայն փորձառեալ դատաստանական և օրէնսդրական որոշ հմտութիւն ունեցողներ կային, որոնցմէ կ'արժէ յիշել Աբգար Պուլուտեանը:

Բերրիի տունները ճարտարապետական կառուցուածքէ զուրկ էին. անոնք չէին չինուեր որոշ ոճերով (սթիլ): Այսու ամենայնիւ կային վարպետ որմնադիրներ և տաղտապզործներ: Այս արհեստի լաւագոյն վարպետները Բալուէն կուգային:

Ժէ. ՊԱՇՏՕՆԵԱՑ.— Թուրքիոյ ամէն կողմը պետական և այլ գրասենեակներու պաշտօնէութեանց մէջ շատ քիչ համեմատութեամբ տեղ գրաւած էին Հայերը: Առը լուրջ պատճառներէն մէկը այն է, որ Թրքական կառավարութիւնը, իր պաշտօնէութեան ապահովման մէջ, միշտ նախապատուութիւնը տուած է իսլամ տարրին. ոչ-իսլամին տեղի տուած է բացառիկ պարագաներու մէջ միայն, երբ նեղը մնացած է և պահանջուածը չէ կրցած գտնել իսլամ շրջանակին մէջ: Երկրորդ պատճառը կուգայ ուղղակի Հայերէն, որոնք նախընտրած են առևտուրը, արհեստը կամ երկրագործութիւնը: Այսուհանդերձ, կառավարական շրջանակներու մէջ, հայ պաշտօնեանները՝ իրենց բացառիկ արժէքներուն համար, միշտ գնահատուած են ոչ-քրիստոնեայ տարրերու և տեղական իշխանութեան կողմէ:

Բերրիի բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը Հայերէ բազկացած ըլլալով հաղաքապետը միշտ Հայ մը կ'ըլլար: Մեր օրերուն, նշանաւոր քաղաքապետ մը եղաւ Գրիգոր Էֆ. Հոլոբիկեան: Պետական պաշտօնէութեան մէջ յարգուած և հմուտ դէմք մը դարձած էր Աբգար Էֆ. Պուլուտեան, որ քսէ օրէնդրական մը, Թրքագէտ մըն էր և Մէճլիսի Իսաբէի անդամութիւնը կը վայելէր մեծ հեղինակութեամբ: Պետական գանձիչի (Թահսիլսար) պաշտօնին մէջ ծանօթ էին՝ Յարութիւն Էրմոյեան, Կարապետ Գոնդոյեան: Ունէինք նաև քանի մը զապթիա-ժանտարմաներ:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԻՎԱՅՐՈՒՄՆԵՐ

Այսպէս, մեր ժողովուրդը նախընտրած ասպարէզին մէջ կ'աշխատէր ապրուստ մը ճարելու և իր անհատականութիւնը բարելաւելու համար։ Դժբախտաբար սակայն, 10 կամ 20 տարի չանցած, ծրագրեալ քաղաքական անապահովութիւն մը՝ թալանի և կոտորածի փոթորիկ մը ծայր կուտար և հայութիւնը կը մատնէր անասելի զրկանքներու և զուլումներու։ Տեղահանութեան և ապանդի արհաւիրքներէն փրկուելու համար, միայն հայկական հրաշագործ առիղծագործութիւնը կար, որուն չնորհիւ, եղեռնին յաջորդող կարճ ժամանակամիջոցին, այդ թալանուած ժողովուրդը դարձեալ կը սիրանար անհատական նախանձելի դիրքերու, նոյնիսկ զինքը թալանող, հալածող և ջարդող Թուրք, Քուրդ, Չերքէզ տարրերու հիացմունքին արժանանալով։

Տէրսիմի և Զարսանճաղի Քուրդերն ու Զազանները՝ որպէս գործիք Թրքական կառավարութեան, ալան-թալանի այս քաղաքականութեան մէջ գործօն դեր կը կատարէին։

Մեր մեծերու ըսածին համաձայն, 1895-ի թալանէն 20 տարի առաջ, նոյնն թալան մը եղած է։ Այս պատճառով Բերբրի և այլ հայկական կեդրոններու մէջ գրեթէ հարստութիւն չէ մնացած Հայերու մօտ, քանի որ այդ թալանի ընթացքին, հայկական տուներու մէջ հին ատել մըն ալ չէր մնացած։ Այս դժբախտ պայմաններու մէջ ի՞նչպէս կրնար հարստանալ և յառաջդիմել ժողովուրդ մը։ Նման կացութեան մը առջեւ, ուրիշ ազգեր՝ յուսահատութեան պիտի մատնուէին. բայց հայ ժողովուրդը, չնորհիւ իր բնածին չինարարական ոգիին, չարքաշութեան և թրծուածութեան, ոչ միայն առկայ իրերայաջորդ այդ փոթորիկներուն, այլ վերականգնեց ինքզինքը, 1895-ի թալանին ջնանները դարմանելով։ 1895-1914, այս քանի տարուայ կարճ ժամանակաշրջանի մը մէջ, Բերբրեցի Հայը ինքզինքը պահեց, տուն-տեղ չինեց ու չէնցուց և հակայարայլ յառաջդիմութիւններ արձանագրեց առեւտուրի, արհեստի և այլ ասպարէզներու մէջ։ Հայ գիւղացիին դոմը կրկին լեցուեցաւ կովերով և եղներով, իսկ Բերբրի խանութները՝ ապրանքներով ու չէն կեանքով։

Ահա այսպէս, երբ Հայ ժողովուրդը կ'սկսէր քալել դէպի վերելք, վրայ հասաւ պատմութեան մէջ նմանը չտեսնուած աննախընթաց եղեռնը, որ մեր ինչքին հետ խլեց նաեւ մեր կեանքը։ ՄԵՌԱՆՔ, ԲԱՑՑ ՉԿՈՐԱՆՔ։ Ահա դարձեալ ոտքի ենք

Սասունցի Դաւիթի նման, հարուածող Նամերտին դէմ գոչելով՝ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՆՔ ԴԵՌ։ Այս մեր վերջին եզրակացութեան ապացոյցը մեր վերածնող Մայր Հայրենիքն է ինչպէս նաև սփիւռքի Հայութեան ներկայ գոյութիւնը, հակառակ դժնդակ պայմաններու։

Զարսանճագի Հայութիւնը, այս տեսակ աննըման ժողովուրդի մէկ մասն էր, որ պէտք էր տոկար. ան տոկաց այդ բոլորին՝ երբ երկրին մէջ էր, երբ կը ներշնչուէր իր հողէն, ջուրէն ու օդէն և նաեւ Հայ նահատակներու անմեռ շունչէն ու հոգիներէն։ Վտանգը աւելի իրական և ահաւոր եղաւ երբ մեր հայրենի բնագաւառէն դուրս ելանք և դիմեցինք օտար ափեր, կեանքի ապահովութիւն որոնելու համար։ Մինչդեռ հայրենի հողին վրայ, շատ մը զուլումներու ենթարկուելով հանդերձ, կրցած էինք նորէն վերագտնել ինքզինքնիս, վերաշինել նախկին դիրքերը, շնորհիւ Հայ ստեղծագործ ոգիին։

Հոս կը ներկայացնենք 1895-ի թալանէն վերջ ոչինչէն սկսած և մինչեւ 1915 բարելաւուած մեր կեանքը։ 20 տարուան ընթացքին Բերրիի մէջ շինուեցան առնուազն 100 նոր տուներ։ Այդ ժամանակաշրջանին, հողեր ու պարտէզներ գնուեցան Աղաներէն, մաս առ մաս։ Կոլ աղբիւրի կողմը Անթառամեաններ և ուրիշներ ահագին տարածութեամբ հողեր գնեցին պարտէզի վերածելու համար։ Բերրի գետին արեւելքը գտնուող Հոշէ գիւղի բարեբեր և ջրարբի հողերը, որոնք՝ նախապէս Բերրիի Աղային կը պատկանէին, մինչեւ 1915, Հոշէցիներու կողմէ գնուեցան, այնպէս որ Աղան այլեւս մէկ թիզ հող չունէր այդ կողմերը։ Հոշէցի հողագործները, իրենց կալերու բերքէն պետական տասնորդը տալէ վերջ, մնացածով իրենց ամբարներն ու մառանները կը լեցնէին։ Բարեկեցիկ վիճակի տիրացող այս երկրագործներու նման, մեր ամենահամեստ արհեստաւորներն ալ իրենց ոսկիներու պահեստները ունեցան։ Առեւտրական դասուն մէջ դրամական կարողութիւնները նախանձելի գումարներու հասան։ Խանութներու մէջ մթերուած էին ապրանքներ, տուները լիքն էին ուտելիքներով և պիտոյքներով։

Տէրսիմի և Զարսանճագի Քուրդերէն և Զազաներէն գանձելի ապառիկները խոշոր համեմատութիւններ ստացեր էին։ Քուրդն ու Թուրքը՝ պարտական, Հայը՝ պարտապահանջ դարձած էր։

1915ին, Բերրիի մէջ 100 տուն Թուրք կար։ Այդ 100 տուներու մէջ շատ քիչերն էին որ ինքնաբաւ էին. մնացածները

ողորմելի գոյավիճակ ունէին. բնական է ակնդէտ կ'սպասէին ալան—թալանի հրամանին, Հայոց ունեցածները իրենց յարկերէն ներս փոխադրելու համար։ Առանց աշխատանքի ապրելու և վայելելու հոգեբանութիւնը տիրական էր անոնց հոգիին մէջ։ Դժբախտաբար չուշացաւ երազուած այդ պահը, երբ՝ խեղճուկ ախոռներէն սկսեալ մինչեւ ամենայետին անկիւնը լեցուեցաւ Հայու ապրանքներով, Հայու հարստութիւններով։ Անոնց տուները լեցնելէ վերջ, հայկական եկեղեցիներու և ընդարձակ վայրերու մէջ կեդրոնացուեցան յաւելեալ իրերը։

Բերրիցի 800 հայ տուներու տնտեսութիւնը, այսպէսով, 1915ին դարձեալ փճացաւ, սակայն աւա՞ղ... այս անգամ՝ վերջնականապէս...։

ՄՇԱԿՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԷՆ

Մեր ունեցած ծանօթութիւններով ջանացինք ներկայացնել Բերրիի առեւտուրին և արհեստներուն ընդհանուր պատկերը, կարելի բոլոր մանրամասնութիւններով, այնպէս՝ ինչպէս որ տեսած ու ապրած ենք։ Բայց Զարսանճագի հայութեան առեւտրական կամ արհեստակցական կացութեան յատկացուած այս մասը թերի պիտի մնար, եթէ զանց ընէինք վաթսուն գիւղերու Հայութեան կեանքն ու զբաղումը։

Հակառակ մեր հրատարակած կոչերուն ու բազմաթիւ նամակներուն, մեր հայրենակիցներէն ոեւէ գրութիւն մը չստացանք. տեղեկագրութիւն մը՝ որ մեզի պատկերացնէր հայ մշակի ապրելակերպն ու գործելակերպը։

Մեզի ղրկուած ոտանաւորներու ու բանաստեղծական գրուածքներու մէջ չկրցանք գտնել Զարսանճագի ոսկի արտերուն բանաստեղծութիւնը կամ մաճկալին երգը։

Մեր բնագաւառը՝ իր լեռներով ու դաշտերով, բնական գեղեցկութեամբ օժտուած վարուցանքի երկիր մըն է, որուն հողը կը մշակուի Հայուն կողմէ միայն, և ասիկա՝ ի սկզբանէ անտի։

Այսօր, նոյն այդ հողին վրայ, մէկ հատ իսկ Հայ չէ մընացած։ Սփիւռքի չորս ծագերուն տարաղնուած, վերապրող, վտարանդի Զարսանճագցիները զրկուած են իրենց պապենական յիշատակները ապրեցնող տեսանելի ու շօշափելի իրակա-

նութիւններէ։ Մեր հայրենի տունը, արտերը, պարտէզները, աղբիւրներն ու լեռները խլուեցան մեր ձեռքէն, որպէսզի մոռացումի վիհին մէջ թաղուին այն բոլորը, որոնք մերն էին երէկ, բայց չկան այսօր։

Որպէսզի մեր նոր սերունդը միշտ յիշէ իր նախնեաց երկիրը և լաւագոյնս ճանչնայ իր պապերուն նուիրական աշխատանքն ու անոնց ապրած կեանքը, մեզի հետ միասին թող այցելութիւն մը տայ Զարսանճագի աշխարհին մէկ անկիւնը ծուարած հայաբնակ Հոչէ գիւղին, որպէս մէկ նմոյշը՝ Զարսանճագի բոլոր գիւղերուն։

Մեր ժամադրավայրն է Բերրիի դաշտը։ Ահա՛ հոս, ձեր ոտքերուն տակ, Բերրիի բարեբեր հողը՝ քնքոյշ, կակուղ ու գորգի մը պէս բազմագոյն։ Հոն՝ վերերը, Զարսանճագի սիրտը եղող գեղեցիկ Բերրին է, որ զոյգ բլուրներու թեւերուն մէջ պարփակուած է, շէն ու պայծառ։ Այդ կանաչազարդ կողերով հարուստ բարձրութիւնը՝ Արխաճի լեռն է, որուն փէշերուն վրայ կը հանգչին Հայոց այգիները։ Դէպի արեւմուտք, այգիներու և պարտէզներու պարն է որ կը միանայ հորիզոնին։ Սա ձեր դիմացի անտառապատ սարը՝ Տէմիրջինի լեռնաշղթան է։

Այս մեղեդին որ կը դիւթէ ձեզ և կ՚առինքնէ ձեր հոգիները, սրընթաց գետին երաժշտութիւնն է կամ գահավիժող ջուրերուն ահեղագոռ ժխորը։

Հորիզոնը շատ սահմանափակ է հոս։ Օ՛ն, քալենք դէպի հիւսիս—արեւելք, բայց միշտ արտերու եզերքներէն՝ սինոռեն, որպէսզի Խորունի Տէվրոյին սարսափազդու ազդարարութիւնը չի լսենք։ Քաղեցէ՛ք ապրիմ—մեռնիմներէն, այս խաս կարմիր լալեներեն, Սուսամներեն։ Լիաթոք շնչեցէ՛ք այս զգլխիչ օդը՝ ծաղիկներուն ու հողին քաղցր բոյրը։

Սա դիմացի պղտիկ թումբը անցնի՛նք որպէսզի գետը տեսնենք։ Աղբիւրի մը ակին պէս զուլալ է մեր Զարսանճագի գետը։ Շարուեցէ՛ք գետեզերքը, մօտեցէ՛ք ու ափով խմեցէ՛ք անուշ ու պաղորակ ջուրը։ Մեր Հայաստանի ջուրն է, անոր ակը՝ Կարինի Բիւրակնեան (Պին Կէօլ) լեռնէն կը բղխի։ Մերն է անիկա, հայկական բարձրաւանդակի ծոցէն ծնած Հայու գետ, Հայու ջուր։

Անոր եզերքին՝ սեւ քարն է, 8-10 տարեկան փոքրերու լոգնալիք տեղը։ Քիչ մը վերը, չէչ քարն է, առաջինէն աւելի խորունկ։ Սա ճերմակ մեծ քարը՝ ձին քարն է. սա խոշոր ժայռը, որ բարտիներով պճնազարդուած է, խավախ քար կը կոչուի և

որուն տակը գետը անդունդ մը բացած է։ Գետին ճիշդ մէջտեղը երեւցողը՝ խոs fարն է։ Կը տեսնէ՞ք թէ ինչպէս կը պsոsէ ջուրը։ Ամենէն վտանգաւոր և խորունկ տեղն է։ Նշանաւոր լողորդներ միայն կը համարձակին զայն կտրել-անցնելու փորձը կատարել։ Դէպի հիւսիս, գետին եզերքը, մշուշի ընդմէջէն նշմարուող սեւ կէտը՝ Թլա Բերդն է, որուն պատմութիւնը կը կարդաք յետագայ էջերուն մէջ։

Նայեցէ՛ք դէպի արեւելք. ահա՛ Հոշէի գեղատեսիլ համայնապատկերը։ Առանց ժամանակ կորսնցնելու հանուեցէ՛ք իսկոյն, կապեցէ՛ք ձեր հագուստները, զոյգ-զոյգ իրարու ձեռք բռնած հետեւեցէ՛ք մեզի։ Մի՛ վախնաք, մեր գետը բարի է, ու այս եղանակին՝ շատ խելօք։ Ջուրի վազքին ուղղութեամբ մի՛ նայիք որպէսզի գլուխնիդ չդառնայ։ Ձեր աչքերը դիմացի ափը թող դիտեն։ Այժմ, ամենէն խորունկ վայրն ենք։ Մինչև մեր կուրծքը ջուրին մէջ թաղուած ենք։ Մի՛ սարսափիք... քիչ մնաց։ Վարի կողմէն մի՛ քալէք որպէսզի Չրռը(*) չիյնաք։ Դիտեցէ՛ք եզերքները խմբուած ձկնիկներու երամները։

Բերրիի գետը՝ այսպէս, մարդը կը վախցնէ։ Բայց միանգամայն կը կազդուրէ զայն։ Հիմա, կրնանք հագուիլ։

Կլոր ու սպիտակ քարերու, աւազներու այս մասը՝ գետին սահմանն է, գարնանային օրերուն։ Այժմ կը գտնուինք Հոշէի առաջին ջաղացքին առջեւ։ Որոշապէս չեմ կրնար ըսել Պողսոյե՞նցն է, թէ ոչ՝ Իսեփենցը։ Կը լսէ՞ք ջաղջի քարին վրայի չախչախին միօրինակ երգը։ Ներս մտնե՛նք, մեր բաժինը առնելու համար ջաղջի բաղարջէն, ցորենի ալիւրով շինուած քաղցրահամ բաղարջէն։

Ահա՛ այն ճամբան որ մեզ գիւղ պիտի առաջնորդէ։ Հորիզոնական գծով շարուած մատղաշ բարտիները բարեւի կեցած են ձեզի։ Նայեցէ՛ք անոնց սլացիկ հասակներուն։ Մտիկ ըրէ՛ք սօսափիւնը, մութ կանաչ ու սրտաձեւ տերեւներուն, որոնք ծափ կը զարնեն, քնքուշ զեփիւռի հպումներէն ասաղերու նման կը պլպլան, մեղմանուագ մեղեդիի մը ներդաշնակ եղանակներով։ Այս ճամբան, ամէն ատեն, զովութեան մէջ կը թարմացնէ անցորդները։ Նայեցէ՛ք ծառաշարքերու ընդմէջէն վազող այս առուակին, որ կը փութայ ջաղացքին քարերը դարձընելու։ Մօտեցէ՛ք և անոր ափերէն քաղեցէք, թարմ ու կանաչ առուեզերուկ ու կոտոմ, դեղ ու դարման ախորժաբեր բանջարները։

(*) Գեsին սրընթաց եւ fարfարուs գիծը, որ բարձրութենէ մը յեsոյ վայրէջ կ'ունենայ։

Հիմա որ կը վերջանայ ծառուղին պատրաստ եղէ՛ք Հոշէի գետակին վրայէն ցատքելու։ Կամուրջ կամ կամրջակ մի՛ փնտռէք։ Այսպէս, քար առ քար ու ճարպիկ ոստումներով անցէ՛ք։ Հոս՝ Հոշէի Չեվլուկն է։ Եկէ՛ք ճանչնալու մեր երկրին բոյսերը. այս տունկին անունը անուխ աւել է, սա միւսինը՝ ծաղիկ աւել։ Ի՞նչ զգլխիչ բոյր ունին...։ Այս բոյսերը, չորնալէ ետքն անգամ կը պահեն իրենց կանանչութիւնը, թարմութիւնն ու հեշտալի բուրմունքը, անուշ հոտով մը լեցնելով շրջակայքի մթնոլորտը։

Տեսէ՛ք գիւղի սկզբնաւորութեան բարձրացող սա բլրակը։ Հոն, ամէն գիշեր լոյս մը կը վառի և մինչեւ իսկ Բերրիէն կը նշմարուի։ Ճրագի մը պէս զօրաւոր այս լոյսին գաղտնիքը ցարդ անհասկնալի և անմեկնելի խորհրդաւորութեան մէջ մընացած է։ Ոչ ոք կրցած է բացատրել այս երեւոյթին խորքն ու դրդապատճառը։ Բազմաթիւ անգամներ փորձած են մօտենալ անոր, էութիւնը ստուգելու նպատակով։ Հազիւ հասած են լոյսին, երբ ան աներեւութացած է, միշտ տեսանելի մնալով սակայն հեռուէն դիտողներուն։

Ասիկա մէկ փոքրիկ նմոյշն է տակաւին Չարսանճագ աշխարհի հազար ու մէկ գաղտնիքներէն։

Վերջապէս, գիւղի մուտքին ենք։ Ահաւասիկ առաջին աղբիւրը՝ Զուրճանոնց աղբիւրը։ Տեսէ՛ք, ինչպէ՞ս կը գոջայ։ Եղնիկի պէս վազող ասս երկչոտ աղջիկը աղբիւր եկած է ջուր տանելու։ Այսպէս են մեր գիւղին բոլոր աղջիկները։

Այս բրգաձեւ թրգըբոցները պիտի տեսնէք ամէն գիւղի առջեւ, առանց այս նշաններուն՝ աւերակ և անմարդաբնակ կը սեպուի գիւղը։ Ուշադրութիւն ըրէք անոնց կողերուն ու մինչեւ գագաթները կակտացող հաւերուն ու հպարտ աքլորներուն։ Մեր գիւղերու շէնութեան զարդերն են ատոնք։

Մտնե՛նք առաջին դռնէն ներս։ Մի՛ վախնաք, զօրանոց մը չէ ատիկա, այլ՝ գիւղի Բեհեային՝ Զուրնաճոնց բնակարանն է։ Շատ մը գիւղեր ասկէ ալ աւելի խոշոր տուներ ունին։ Եթէ դուռը այսքան մեծ ու լայն չըլլար, ախոռէն արձակուած գոմէշները՝ կէսօրին, ի՞նչպէս դուրս պիտի ելլէին իրենց վիթխարի մարմիններով։ Սալայատակուած այս ընդարձակ բակին դորդա կ՛ըսեն. գիւղական տուներու համար ամենէն գործածական մասն է ասիկա։ Այս բացօթեայ բակին մէջ կը մակաղեն կենդանիները, կը կթեն մատակները, կովերն ու ոչխարները։ Հորթուկները, ուլերը, դառնուկները, հոս է որ կը ծծեն իրենց մօր կաթը։ Նոյն վայրին մէջ կը քննեն տան մեծ ու

պզտիկ կենդանիները, կը խուզեն այծերն ու ոչխարները, կը թափեն կամ կը բառնան բեռները։ Յառաջացէ՛ք մի քիչ եւս։ Այս բացուած դուռը ձիթեհանքին տեղն է, ուսկից թեփի հոտ մը կը ծաւալի։ Հաստ գերանին կռթնած չէչ քարը կը թաւալի ու կապուած ձին բոլորաձեւ կը դառնայ։ Հոս, պլղուր կամ ծեծած կը ծեծեն։ Այն ջզրտուքը որ կը լսէք, ջաղացքի քարին երգն է զոր մտիկ կ՚ընեն ձին և անոր ետին դարձող պլղուր ծեծողը։ Երբորդը՝ դուրսի դուռը, ուրկէ պիտի մտնենք հիմա, մութ ճնճիկ է։ Այս երկար անցքը մեզ կը տանի դէպի ախոռ, քոզ ու տան ներքին դուռը։

Մտնենք նախ ախոռը, բայց խիստ մեծ զգուշութեամբ որպէսզի չիյնաք կամ գլուխ գլխի չի զարնուիք։ Այս տեղն ալ շատ մութ է և բան մը չէք կրնար տեսնել անմիջապէս. միայն կ՚զգաք որ շնչաւոր էակներու միջավայրի մը մէջ կը գտնուիք։ Քանի մը վայրկեան վերջ ձեր աչքերը կը վարժուին ու տակաւ տեսնել կ՚սկսիք։ Գիւղական բոլոր ախոռներն ալ այսպէս մութ են, պատուհան չունին։ Վեր նայեցէ՛ք և կը տեսնէք աղօտ լոյսի հետքեր։ Հոն է երդիքը ուսկից աղօտ լոյս ու օդ կ՚ստանայ ախոռը։

Այս քանի մը վայրկեանի միջոցին դուք լսեցիք ոտքի թփրտուքներ, որոճացողներու կճռտոցն ու ռնգային ֆշշոցները։ Այժմ դիտեցէ՛ք ձեր շրջանակը։ Դրան քով, մսուրներու առջեւ կապուած իշուկները, անոնց քովը՝ ջորիներ, աջ կողմը՝ կովեր, երինջներ, մատակներ։ Այս երկու շարքերու միջեւ գտնուող կոյտը՝ թրքանոցն է, ճիշդ երդիքին տակը։ Շարժեցէ՛ք առաջ, աջ կողմէն՝ կովերու շարքին, որովհետեւ ջորիներու կողմը վտանգաւոր է. աքացիի տարափով կը բարեւեն օտարները։ Այս բաժինը դուրսի ախոռ կը կոչուի։ Հիմա անցնինք ներսի ախոռը, որ կիսապատերով բաժնուած է և դուռ չունի։ Զախակողմը՝ ձիերուն յատկացուած տեղն է, իսկ աջակողմը՝ գոմէշներուն, եզներուն և ընճուղներուն։ Զուսպ եղէ՛ք և շատ մի՛ մօտենաք։ Հոշէի գոմէշները շատ խենթ են։ Չէ՞ք սարսափիր անոնց արիւնռուշտ աչքերէն։ Ետ դառնանք։ Նորէն մութ միջանցքի մը մէջ ենք։ Ներկայիս, մտնե՛նք քոզը։ Այս տեղը շատ մութ չէ, որովհետեւ դորդայի կողմը պզտիկ լուսամուտ մը կայ։ Հոս ձեր տրամադրութիւնները կը փոխուին։ Սա չարաճըճի ուլիկներուն նայեցէք. մանկապարտէզի մանուկներու պէս զիրար կը հրմշակեն։ Դիտեցէ՛ք սա նոր ծնած ճերմակ ու սեւ գառնուկներուն անմեղ նայուածքը... սիրեցէ՛ք, գրկեցէ՛ք ու շոյեցէ՛ք անոնց փափուկ մարմինը։ Սա ոսկեգոյն ու

տխմար հորթուկներու միամիտ ու անթարթ աչքերուն նայեցէ՛ք։ Հապա սա խելօք կեցող, ականջը կախ պքիրը, որ սև սաթի նման կը փայլի. ինչքա՜ն անշուշ է անոր թուշը. ճակտին ալ կարծես ճերմակ լուսին դրոշմուած է. անիկա՝ երբ մեծնայ, պտշ պիտի անուանուի։ Համբերատարօրէն ունկնդրեցէ՛ք անոնց բառաջը, մայիւնը, իրենց մօր կարօտի երգը։ Պէտք չկայ հաւնոցը այցելելու. անցնի՛նք թոնրատունէն ու մտնե՛նք ներսի տունը։ Քալեցէ՛ք ուղիղ դէպի օճախը ու կարգով նստեցէ՛ք այս կարպէտներու և տշակներու վրայ։ Բոլորիդ ալ տեղ կայ. մե՜ծ է Հայոց օճախը, մեծ և տաճարի մը պէս՝ սուրբ ու նուիրական։ Հայոց օճախին կրակը՝ անմար, կաթսաներու մէջ եռացող հատիկները՝ օրհնեալ ու անհատնում են։

Մի՛ աճապարէք. հայ գեղջուկին տունը ոտք դնողը պէտք է վայելէ անոր մեծարանքը և միասին բաժնէ աղն ու հացը։ Բոլորուեցէ՛ք այս տախտակէ կլոր սեղանին շուրջ ու ծալլապատիկ նստեցէ՛ք։ Նախ խաչակնքեցէ՛ք, ապա՝ ըրէ՛ք ձեր նախաճաշը՝ թոնիրի անմահական հաց, գոմէշի սեր, մածուն, կարագ, ձագու մեղր, հաւկիթ։ Համտեսեցէ՛ք այս ամանէն որուն խեր կ՛ըսեն։ Ծննդաբերութիւն ունեցող կովուն առաջին կաթն է զոր խունկով եփած են։ Կերէ՛ք կուշտ ու կուռ։ Հայր Աբրահամի պերեքեթը ունի այդ սեղանը որմէ կը ճաշակեն հանապազ Հայը, Քուրդը և Թուրքը։ Չարսանճագի բոլոր գիւղերուն մէջ այսպէս են Հայ ընտանիքներուն սեղանները՝ Աստուծոյ օրհնութեամբ պարգեւատրուած։

Դուք ծանօթացաք միայն տան ղեկավարին ու անոր տիկնոջը։ Բայց այս երդիքին տակ 30 հոգիէ աւելի մեծ ու պզտիկ անդամներ կան։ Կուզէ՞ք հասկնալ թէ ո՞ւր են անոնք ու ի՞նչ կ՛ընեն։

Նախ պէտք է գիտնաք, որ գարնան վերջաւորութեան շատ հազուադէպօրէն կրնաք տղամարդու մը հանդիպիլ գիւղին մէջ։ Անոնք կ՛աշխատին արտերու մէջ, գործակից ունենալով երիտասարդ հարսերն ու կիները։

Շարունակենք ճանչնալ տան բոլոր կողմերը։

Կանգ առէ՛ք սա անցքին վրայ. ահա խզէնը (մառան). դիտեցէ՛ք պատերուն տակ շարուած հաստափոր կարասները (որոնց մէջ կը պղպջայ կարմիր գինին), անհամար կոտերն ու բղողները (որոնց մէջ ամբարուած է վեցամսեայ պարէն)։ Պատերէն կախուած մեծ ու պզտիկ տոպրակներու մէջ լեցուած են չոր տանձ, կուլլըգ ու լուինճ. այս կողմի խոշոր կոտերուն ու մազոտ այծի տիկերուն մէջ՝ կարագը, իւղը, չեօ-

ճելիքը, թոմասը (պանիր, կարագ, սեր, մածուն՝ խառն), պանիրը։ Հոն՝ պարիսպի մը քարերուն պէս շարուած առարկաները, փեթակներ են որոնց մէջ պահուած են շուշման, կանեփը, սիսեռը, ոսպը, պլդուրն ու ծեծածը։ Դրան քովի այս կարասներուն մէջ ալ կան՝ աղի ու թթու պաճ, թթու տանձ, թթու սմբուկ, կանաչ լոլիկ։ Զմրան եղանակին այցելելու պարագային, այս խզեն առաստաղը ամբողջութեամբ ծածկուած պիտի տեսնէիք խաղողի հեվեհկներով ու ձմեռուան համար կախուած դենուկ սեխերով։

Ուղղուեցէ՛ք դէպի ձախ, Հոր տունը։ Ահա՛ կտաւ գործելու տեղը և գործիքը։ Ես չեմ կրնար ձեզի բացատրել այս արհեստը, բայց գիտեմ, որ գիւղացիներ՝ իրենց արտէն հաւաքած բամպակը կը զտեն, կը մանեն, այս հորին մէջ կտաւ կը գործեն ու իրենց հագուստեղէնները կը պատրաստեն։

Մի քանի քայլ եւս նետեցէ՛ք։ Հոս ներքին տան ներսի փեթակները կան, որոնց մէջ պահուած է տան հարստութիւնը՝ ալիւր, ցորեն, գարի։ Փեթակներու ետին, նորապսակ ամոլի մեղրալուսնային աշխարհն է, խաղաղ ու լուռ։

Այս նեղ բացուածքը՝ մարագին դուռն է։ Ներս նայեցէ՛ք, լերան պէս դիզուած յարդի ու խոտի փիլաներ կը տեսնէք։

Դառնա՛նք ետ ու երթա՛նք լոյս աշխարհ։

Դորդայի քարէ աստիճաններէն բարձրանանք երկրորդ յարկը՝ այվանը։ Այստեղը՝ ամառնային բնակութեան մասն է։ Սա մէկ սենեակը՝ հիւրանոց է, իսկ մնացած կիսածածքը ամբողջութեամբ՝ եփելու, ուտելու, խմելու և պառկելու յատկացուած բաժիններն են։

Տանիքին եզերքը շարուածները մեղուի փեթակներն են, իսկ միւս կողմը՝ դորդայի դրան ճիշտ վերեւը, պահակ չան՝ քոմոյին (գամբռ) տեղն է, իր լակամանով ու ջրամանով։

Երդիքի մաքուր մասին վրայ, ամրան ու աշնան օրերուն, փռուած կ՛ըլլան պլդուր, ծեծած, չորթան, տանձի չոր, սալորի չոր, և բազմաթիւ չորցուելիք այլ պտուղներ։ Մնաց միայն բարսի (բարձր) տանիքը։ Հոն կը տեսնենք լողքար մը և հարաւային ծայրը՝ արագիլին բոյնը։ Էգ արագիլը նստած է հաւկիթներուն վրայ, ահա կուգայ նաեւ արու արագիլը, իր լգուցին մէջ բռնած՝ գորտ ու մողէզ։

Ուշադրութեամբ դիտեցէ՛ք անոնց փոխադարձ վարմունքը. էգը կը խլրտի ու կը կափկափէ, վիզը ետին ձգած, ի նշան ուրախութեան. մինչ արուն՝ կտուցէ կտուց, կը շռայլէ սնունդ եւ սէր...։

Այս տանիքէն կը տեսնէք Հոշէի բոլոր տուները։ Ընդարձակ գիւղ մը չէ Հոշէն, բայց մեծ տուներ ունի, բոլորն ալ Հայու տուներ։ Այդ մեծ բնակարանը Իսեփենցն է, առաջինին չափ ու թերեւս անկէ մեծ ու ճոխ։ Միւսը՝ Տերտանց, քովինը՝ Ժամկոչողլոնց, յաջորդները՝ Պողսոյենց, Մինասենց, Վարդանենց տուները. գիւղի վերջաւորութեան գտնուողը՝ Անթառամենցն է, մեծատուն և բազմանդամ։ Վերջապէս, 28 տուննոց այս չէն գիւղը, մէկ տիպարն է Չարսանճագի 60 հայաբնակ գիւղերուն՝ որոնց մասին դժբախտաբար հնարաւորութիւն չունիմ լայն տեղեկութիւն տալու։

Տանիքներու վրայէն քալելով երթա՛նք գիւղի եկեղեցին։ Սրբատաշ ու քարաշէն այս եկեղեցին կը կոչուի Ս. Աստուածածին: Հնութիւն չունի, բայց կառուցման թուականն ալ չէ յիշուած. այս եկեղեցիին կից քարաշէն սենեակը՝ գիւղի դըպրոցն է։ Մտնե՛նք եկեղեցի ու խաչակնքե՛նք սեղանին առջեւ։ Աղօթքէն վերջ շարունակենք մեր ճամբան։

Եկեղեցին շինուած է գիւղին ծայրը։ Անկէ յետոյ կ՛սկսին կալերը, որոնց քովի ճամբայով անցնինք արեւելեան կողմը...։ Ահա, Հոշէի ընդարձակ բարեբեր դաշտը։ Այս բոլոր արտերը Հոշէցիներու սեփականութիւններն են։

Հպարտօրէն հիացէ՛ք արտերու ցորեններուն, որոնք մարդու պօյին չափ բարձրացած են։ Այնքան խիտ են անոնց ցողունները, որ օձը չի կրնար ճամբայ բանալ։ Տեղ տեղ դեղնած են հասկերը, որպէս հասունութեան նշան։ Տեսէ՛ք հովը ինչպէս կ՛ալեկոծէ միօրինակ ու հաւասար ալիքներով։ Մտէ՛ք այս քարի գլխուն արտը, ծռեցէ՛ք և քաղեցէ՛ք քուշմարդը, պանուկը և կէրէ՛ք։ Վերջապէս հասանք Բասուռը (բաց դուռ)։ Այս երկար շարքով ու հաստաբուն թթենիները դարաւոր կեանք ունին։ Եկէ՛ք, գրկե՛նք այս ծառին բունը։ Երեք հոգի ձեռք—ձեռքի տալով հազիւ օղակ մը կը կազմենք անոր շուրջը։ Անոր գագաթը տեսնելու համար գլխարկնիդ բռնեցէ՛ք որպէսզի վար չիյնայ... Որքան մեծ ու պզտիկ ճիւղեր ունի։ Հապա վրայի հասունցած թութերը... այնքան շատ և կոզ—կոզ եղած են որ տերեւները չեն երեւիր։ Այս ծառերու թութերը չեն շահագործուիր Հոշէցիներու կողմէ։ Ասոնց խեյրու (բարիք) թութ կ՛ըսեն։ Այդ ճամբով անցնող ուղեւորները կը թօթուեն զանոնք ու կ՛ուտեն։ Դաշտին մէջ գործող աշխատաւորները կը հանդչին այս ծառերու շուքին տակ։ Որքա՜ն անուշ ու մեղմ կը փչէ...։ Ամառուան ամենէն տաք օրերուն իսկ խիստ զով է այս տեղը։

Կանգնեցէ՛ք այս խոշոր քարերուն վրայ և պահ մը դիտեցէ՛ք ընդարձակ հորիզոնը, աջ ու ձախ կողմերը ցրուած պարտէզները, այգիները և արտերը։ Դէպի արեւելք կը տեսնէք Բերրիի համայնական տեսարանը։ Սա բլրակին վրայէն որոշապէս կ՚երեւին Հայոց եկեղեցին, Առաջնորդարանը և Դպրոցին շէնքը։ Ետեւի բլրակի վրայէն կը տեսնէք Ճամիին մինարէն ու Աղային խոնաղը։ Քաղաքը այս երկու բլրակներու միջեւ տարածուած է։ Քիչ մը վեր կը տեսնուին Բազնիք և Խուշին գիւղերը, Թլա բերդը։ Իսկ դէպի հիւսիս, կապոյտ մշուշին մէջ կորսուած կէտը՝ Մեծկերտն է որ վեց ժամուայ հեռաւորութիւն ունի։ Սոյն շրջանին մէջ տարաղնուած են հայկական գիւղերը՝ Պասու, Գոտարիճ, Ուրձ, Զորակ, իսկ աւելի դէպի հիւսիս—արեւելք՝ Խռանի և Կոլլանի լեռները։

Դէպի արեւելք Հոշէի այս լերան ետեւը կան Կարսան, Տէնկ քրդաբնակ գիւղերը։ Հարաւային կողմը Տէմրջինի լեռներն են, իսկ գիւղին ձորը կը շարունակուի դէպի արեւելք, ուր բազմած է Հոշեցւոց եժտահարը՝ Տերէլի Ալոն, Զորապեսը և Հոշէի ջուրերուն վիշապը։ Այս աւազակ Ալոն ջաղացքի ջուրերուն յափշտակիչն է. եթէ ուզէ կրնայ առուները քանդել և Հոշէցիները ջուրէ զրկել։ Երեք ջաղացքները և բոլոր արտերը կը մնան անջուր։ Ոչ ոք կը համարձակի այս պատուհասին խօսք հասկցնել. Կառավարական ժանտարմաները նոյնիսկ չեն ուզեր հետապնդել զայն։ Հոշէցիները ցորեն, գարի և դրամ կուտան անոր որպէսզի ջուրէ չի զրկուին։

Հոշէի ձորին միւս ափին վրայ կը տարածուին այգիները ու պարտէզները։

Զարսանճագի այգիին կարմիր վարդը աննըման է, իր մութ կարմիր գոյնով ու իր հոտով, որ կը գինովցնէ այգի մտնող անձերը։

Այսպէս շարուեցէ՛ք այս մեծ հիմնաքարներու վրայ և ծառերու շուքին տակ նստելով ծանօթացէ՛ք ձեր բոլորին ուշադրութիւնը գրաւող այս պարսպաձեւ պատին։ Ձեր տեսած այս սրբատաշ և հսկայ քարերուն պատմութիւնը շատ հին է։ Այդ պատմական կոթողները մեզի աւանդ ձգուած են Մեծն Տիգրանի օրերէն։ Այդ շրջանին կոչուած է բաց-դուռ, ինչ որ յետագային աղաւաղուելով եղած է Բասուռ։ Այս քարերուն պատմութիւնը կարդացէք Հոշէ գիւղի բաժնին մէջ։ Այժմ ձեզի պիտի պատկերացնեմ մեր գիւղացիներուն առօրեայ աշխատանքը։

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՀՈՂԱՄՇԱԿՈՒՄԸ

ՀԵՐԿ Թող ներողամիտ ըլլան Չարսանճագցի հողագործ հայրենակիցներս, երբ իրենց զբաղումը մենք ներկայացնելու ու բացատրելու յանդգնութիւնը կ'ունենանք։ Թերեւս ոմանք ընդվզին, ուրիշներ զգացուին. սակայն իրականութիւնը այն է որ այս մասին ոչ ոք գրեց մեզի. ու մենք, որպէս գիւղացիի քրորդի և ականատես վերապրող կը ջանանք ներկայացնել աշնանային աշխատանքը։

Երբ առաջին անձրեւները կակուղցուցած են արտը, գիւղացիները հերկի կը ձեռնարկեն։ Առտուն կանուխ լծուարը կը հագնի ճերմակ կտաւէ շինուած հաստ շալվարը, ոտքին կ'անցնէ չարուխներ (տրեխ), գլխուն՝ քէչեն (թաղիք), իսկ մէջքին ալ՝ կտաւէ գօտի կապելով շաբրգը կը հագնի (պաղ օրերուն՝ բուրդէ Ապա), դրան ետեւէն կ'առնէ մասուսան որուն վրայ կ'անցնէ խոփն ու փոկը։ Այսպէս, առջեւը ձգած առոյգ ու հուժկու եզները, կ'երթայ որոշուած արտը, կ'առնէ արօրն ու լուծը որոնք միշտ արտին մէջ կը ձգուին. եզները կը սազէ ու ձեռքը մաճին վրայ դնելով նախ կը խաչակնքէ «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» ու կ'աղօթէ «Եա Տէ'ր Աստուած, Դուն ոյժ ու կարողութիւն տուր»։ Կը ձայնէ եզներուն որպէսզի արօրը քաշեն։ «Հօ՞, պօրօ՛, հօ՞, խուրպա՛ն հօ՞...»։ Եզները կը շարժին ու խոփը իր ետեւը կը թողու արտին բացուած սիրտը։

Հերկուած արտը պէտք է հանգչի։ Մօտաւորապէս տասը օր վերջ՝ երբ նպաստաւոր վիճակ ստանայ, այսինքն երկրորդ անձրեւէ մը յետոյ կրկին անգամ կակուղնայ (ասոր թէլպիս եղած է կ'ըսեն), այն ատեն կարգը կուգայ ցանքին։

ՑԱՆՔ Աշնան եղանակին ընդհանրապէս կը ցանեն ցորեն ու մենճեքի։

Ցանքի օրը, առտուն կանուխ, Հայ մշակը, վարպետ սերմնացանը, ցաքողը, իշու մը վրայ կը բեռցնեն մաքուր սերմնցուն ու եզներով, արօրով ու ցաքով արտը կ'երթան։ Սերմնացանը՝ հաստ կտաւէ շինուած մեծկակ սաւանը իր մէջքին կապելով, անոր երկու ծայրերէն կը բռնէ և մէջը կը լեցնէ սերմնցու ցորենը։ Սերմնապարկին երկու անկիւնները

ձախ ձեռքով կը բռնէ և աջ ձեռքով ցորենի հատիկները բուռ—բուռ կը նետէ ակօսներուն մէջ։ Սակայն, նախքան սերմանելու աշխատանքին սկսիլը, ի խորոց սրտի կ'աղերսէ Երկնաւոր Հօրը. «Տեր Աստուած քու աչքդ վրան ըլլի, չաղա չօլուղին երեսը հայիս, մենք կը ցանենք դուն բուսցուր, մենք կուտանք հողուն, Դուն տուր մեզի:» Ներդաշնակ քայլերով ու հատիկներուն համաչափ ցրուելուն ուշադիր, արտին երկայնքն ի վեր կ'երթայ ու կուգայ սերմնացանը։ Անոր կը հետեւի հերկողը, ցանուած մասերը կը ծածկէ, ցորենի հատիկները հողին տակ թաղելով։ Սերմանելու. հերկելու և ցաքելու աշխատանքը մէկ օրուան մէջ կը կատարուի, որպէս լրացուցիչ արարողութիւններ։ Այսպէս երբ սերմը՝ մայր հողի արգանդին մէջ կը տեղաւորուի, ցանքը վերջացած կ'ըլլայ։ Գիւղացին կ'սպասէ գարնան, ուրախ և յուսայորդ աչքերով տեսնելու ցանքին ջրբոսը։

Ցանուած սերմերը թող հողին տակ աճին ու ուռճանան մինչեւ գարուն. մինչ այդ մենք ապրինք մեր մշակներու հետ ու կենդանի աչքերով դիտենք անոնց կեանքը՝ ձմրան եղանակին, բուք ու բորանին։

ԶՄԵՌՆԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔ

Աշնան հերկն ու ցանքը վերջացած են։ Արտին մէջ ձգուած արօրն ու լուծը տուն բերուած են։ Գիւղացիին յոյսը հողին տակ թաղուած է ու արգասաւորումի շրջան մը կը բոլորէ։ Զմեռուան աշխատանքները կ'սկսին։ Լծւորները կը հանգստանան և ախոռի կենդանիներուն հոգ կը տանին։ Տան միւս անդամներէն ոմանք լեռ կը բարձրանան, ձմրան փայտի պաշարները ապահովելու և ջորիներով ու էշերով տուն փոխադրելու համար։ Ուրիշներ, աշնան անձրեւներուն տանիքի վրայ բացուած ճեղքերը կը գոցեն, լողքարով կը լողեն, ցուիքներուն փլփլած մասերը կը նորոգեն և կը թակեն։

Զմրան եղանակը, գիւղացիներու համար, կատարեալ հանգիստի շրջան մըն է. անոնք կ'ուտեն, կը խմեն և ախոռ սաքուներու վրայ նստած կը շաղակրատեն։ Այս ժամանակամիջոցը ընդհանրապէս կ'օգտագործուի նշանտուքի, հարսանիքի համար. տեսակ մը սիրոյ եղանակ է։ Գիւղացիք իրենց աղջկան կամ տղուն մասին ձմեռ ատեն կը մտածեն։ Գիշերներն ալ ազգականներու, բարեկամներու այցելութեան կ'երթան, իրարու վիճակ կը հարցնեն, մտերմիկ խօսակցութիւններ կ'ունենան ու երբեմն ալ փոխադարձ ճաշկերոյթ կուտան իրարու (տավէք)։

Գիւղացիներու համար կայ նաեւ տնային աշխատանք։ Օրինակի համար, կաւե գործողներ կ'օգնեն իրենց տիկիններուն ու երբեմն իրենք կը նստին հոբը, տեազկաճին առջեւ և կաւ կը գործեն։ Ամէն տան մէջ տեսակ–տեսակ մանրագէտներ անպակաս կ'ըլլան. ամանք՝ ձկնորսութեան համար թոռ կը հիւսեն, ուրիշներ՝ խազըլ (մաղ) կը մանեն ճարմաճով (իլիկ)· տարբեր անձեր՝ պարան կը հիւսեն կամ կանեփի ցողունին կեղեւը զատելով առտառ կը գործեն չոկտաճով, եղներու կամ (տանձ) կը պատրաստեն, երկու մաճճի, մասուսայ կը շինեն, կամի տակէն կտրած ու թափած գայլախազները կը նորոգեն։ Բացի նմանօրինակ զբաղումներէ, իրենց ժամանակին մեծ մասը տխուր կենդանիներու կերուխտումին, քիմարին հոգ կը տանին։

Ձիւն տեղացած օրերուն, երդիքի վրայի ձիւնը (կէս մեթրի չափ կ'իջնէ գիշերները), մանաւոր գործիքով (*) տանիքներէն վար կը թափեն։ Երբեմն ալ կաքաւի կամ ազուէսի որսորդութեան կ'երթան։

Գիւղացի տանտիկիններէն, նոր հարսերէն և աղջիկներէն իւրաքանչիւրը, իրեն յատուկ տնական գործերով կ'զբաղի, կաւ կը գործէ, հագուստ կը կարէ, կարկատան կ'ընէ, բուճ կը մանէ, գաւակ կը նաչխէ, բանբելա կամ ձեռագործ կը բանի և խնոցի կը հարէ։ Իսկ տան երիցագոյն կինը՝ կերակուրներ պատրաստելու, բոլորին վրայ հսկելու և գանոնք դեկավարելու պաշտօնը կը կատարէ։

Վերջապէս, գիւղական կեանքը՝ ձմեռուան մէջ, տեսակ մը կազդուրման և գարնանային աշխատանքներու նախապատրաստութեան շրջանն է։

ԳԱՐՆԱՆԱՑԱՆՔ

Մարտ 15էն վերջ, երբ ձիւնանալը վերջանայ և օդերը տաքնան, գիւղի բնակիչները այլեւս տունը չեն կենար։ Աշխատանքի ժամը հնչած է և ամէն մարդ դէպի գաշտ կը վազէ։

Աշնան ցանքերը կանչրցած են. գարնան արեւին հետ մշակի սրտին մէջ ալ արեւ կը ծագի երբ կ'այցելէ ու կը տեսնէ սրտին հոգեպարար տեսարանը։ Մշակը՝ երկար ամառան մէջ լաւ մը կազդուրուելէ յետոյ, խիստ բարձր տրամադրութեամբ կ'սկսի հերկել գարնան ցանուելիք սրտերը։

(*) Փայտէ երկայն ձող մը, որուն ծայրը՝ եռանկիւն տախտակ գամուած, իսկ վրան՝ այծի մորթ ձգուած է։ Այս գործիքը կը կոչուի *Սիւրիւմէ* (ձոց)։

Նախապէս յիշեցինք արդէն թէ աշնան՝ միայն մէնճէքի, ցորեն կը ցանեն. իսկ գարնան՝ ցորենի քանի մը տեսակներ. շիկոն, աշուրա, ինչպէս նաեւ գարի:

Շատ մը շրջաններու մէջ, սերմանելէ առաջ, արտերը քանի մը հեղ կը հերկեն յաջորդաբար։ Բայց Զարսանճագի հողը այնքան բարեբեր և հարուստ է, որ մէկ կամ երկու անգամ հերկելէ վերջ սերմը կը ցանեն, արդիւնքն ալ վերջին ծայր գոհացուցիչ կ'ըլլայ։

Այսպէս ցանուելիք ցորենն ու գարին հողին յանձնելէ յետոյ, կարգով կը սերմանեն նաև քուշնայ, ֆիթ, ոսպ, սիսեռ, բակլայ, շուշմայ, կտաւաց, որոնք ընդհանրապէս ապրիլ ամսուան մէջ կը ցանուին. իսկ կորեկն ու կըլկըլը աւելի ուշ, այսինքն՝ յունիսին։ Մայիս ամսուն մէջ կը սերմանեն կութայ, վարունգ, սեխ, ձմերուկ:

ԲԱՄՊԱԿ Բամպակի մշակումը տեղի կ'ունենայ ապրիլի վերջերը։ Ասիկա՝ հողագործներու համար ամենէն դժուար և նուրբ աշխատանքն է։ Բամպակի արտը չորս հինգ անգամ պէտք է հերկուի։ Բամպակի սերմնցուն մէկ շաբաթ առաջ կը պատրաստուի մասնաւոր ձեւով։ Կովերու մայիս (աղբ) ին մէջ կը դնեն, զայն կակուղցնելու համար։ Մէկ-երկու օր յետոյ է որ տեղի կ'ունենայ անոր սերմանումը։ Սերմանելու, հերկելու և ցաքելու գործողութիւնը կատարելէ վերջ կավառները և կորիները կը շտկեն որպէսզի արտը ջրուելու պատրաստ ըլլայ։

Ցանքէն տասը օր յետոյ բամպակը կը ծլարձակուի նախ երկու տերեւներով ու հետզհետէ կ'աճի ու կը մեծնայ։ Մէկ թիզ բարձրութեան հասնելուն պէս, հողագործը արտին մէջ գտնըւող աւելորդ և վնասակար խոտերը արմատախիլ ընելու աշխատանքին կը լծուի։ Ասոր կ'ըսեն քախանք ընել։ Քախանքի աշխատանքը վերապահուած է հարսերու և աղջիկներու, որոնք խումբով արտը կ'երթան քիւլպտներ առած և գործի կը ձեռնարկեն փորձառու և մասնագէտ կնկայ մը հսկողութեան տակ։ Քախանքի աշխատանքը կը կատարուի մեծ ուշադրութեամբ որպէսզի քիւլպտյով չվիրաւորուի բամպակի տունկը և միեւնոյն ատեն արմատախիլ ըլլան միւս բոլոր խոտերը՝ վարճոխ, բաղեղ, սեզ, պրտիկ, փշփշուկ: Հարս կամ աղջիկ, մէջքերնին ծռած, կը յառաջանան արտին մէկ ծայրէն միւսը, արածող ոչխարներու խումբի մը պէս, ուրախ ու զուարթ երգելով, կատակելով ու խնդալով։ Տղամարդիկ, այս քախանքաւորուհիներուն հանդէպ շատ

սիրալիր վերաբերմունք ցոյց կուտան, քանի որ անոնք ալ կը մասնակցին արտի աշխատանքներուն։ Քախանէի գործը կը կրկնուի մինչեւ որ բամպակի տունկը մեծնայ ու զօրանայ։ Քախանէը կը դադրի այն ժամանակ, երբ արտին մէջ վնասակար խոտ մնացած չէ այլեւս։

Բամպակի արտը շատ ջուր կը պահանջէ. ամէն քախանքէ վերջ պէտք է ոռոգուի անպայման։

Երբ բամպակի թուփերը բաւական մը կը բարձրանան, աղջիկներն ու հարսերը նորէն արտը կ'երթան բամպակին գլոխը կըյրելու համար։ Երբ բամպակին ցօղունը կ'երկարի առանց ճիւղ տալու, պէտք է այդ ցօղունի գլուխներուն ծայրերը ձեռքով կտրել, որպէսզի հասակը շատ չերկարի և ճիւղեր արձակուին։ Այսպէս, կիները՝ առջեւնին մէյմէկ գոգնոց կապած, կը մտնեն բամպակի արտին մէջ և ձեռքով կը փրցնեն կէս մատնաչափ երկարութեամբ ցօղունի մատղաշ ծայրերը։

Կրկին արտը կը ջրուի։ Բամպակի տունկերը ճիւղեր կ'արձակեն, կը ծլին և կը ծաղկին։ Մինչեւ Օգոստոս, բամպակի կանաչ խճեճները չորնալ կ'սկսին ու քառանկիւն ճեղքերով կ'սկսի երեւնալ ճերմակ ու հասունցած բամպակը. հեռուէն դիտող մը կամ բամպակին անծանօթ մէկը կը կարծէ որ նոր ծաղկած շուշանի ծաղկաստանին մէջ կը գտնուի։

* * *

Մինչեւ Մայիս՝ ամէն վար ու ցանք լրացած կ'ըլլայ. հողագործները մէկ կողմէն իրենց ցանքերը կ'այցելեն, կը հսկեն, իսկ միւս կողմէն՝ կը պատրաստուին մեծ աշխատանքին։

Երբ եղանակը լաւ եղած է ու ոեւէ տեսակի պատուհաս չէ պատահած (կարկուտ, երաշտ, եւայլն), հողագործները հոգեկան մեծ գոհունակութեամբ ու երջանիկ սրտով կը դիտեն իրենց արտերուն կանանչութիւները և անոնց արգասաւորումը։

Իրիկունները, ընթրիքէ վերջ, իրենց տպաւորութիւնը կը պատմեն իրարու։ «Քար աղբիւրի մեճճէքները մաշալլահ պոյ մը բարձացած են, Ասուած չար աչքէ հեռու պահէ, լաւ ըլ քալլա (գլուխ հասկ) կապեր են։» Ուրիշ մը կ'ըսէ. «Ըս օր պլլէ քարը գրցի, գարիները շիկոնի պէս պոյ տուեր են, չային արտերը դազդեր են, դազդե՞ր...։» «Գասբարը Մելէշրդէն մեճճէքիի նշան բերած է։» «Ըս տարի Ասուած երեսնիս հայի նը երկու զոգ եզ տահա պտէ առնիմ։ Մէմրլ տեսնրք ինչ կը մնայ ձառքերնիս ընով ըլ Ովանէսը կը կարգինք ձմեռը։»

ՀՈՒՆՁՔ Ցունիսի մէջ, օր մը, ատն մեծաւորը պաշտօնապէս կը յայտարարէ մանկտուորճեռուն որ պատրաստ ըլլան վաղը այսինչ արտը հնձելու։

Ցաջորդ առաւ, նախապէս որոշուած էրիկ մարդիկ, երիտասարդ ու կորովի հարսներ չատ կանուխէն ճամբայ կ'ելլեն դէպի հունձքի արտը, իրենց ուսին դրած՝ սրուած ու նոր մանգաղներ, տլճոկներ, հարսերուն և երախաներուն չաթմաներբ և ջուրին կուժը։ Արեւածագէն առաջ արտը պէտք է ըլլան։ Մանկտուորճեռու առաջնորդը, որուն Օճճի կ'ըսեն, երեսը կը խաչակնքէ. «Ցանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» ըսելով. կը ծռի և արտի եզերքէն մէկ բուռ ցորեն կուտայ մանդաղին բերանը։ Այս ազդանշանին վրայ, պատրաստ և մէկ չարքի վրայ կեցող մանկտուորներբ կը ծռին և մանդաղներբ կը գործեն աջ ու ձախ։ Հունձքը սկսած է ու մանդաղը՝ մտած արտին մէջ։

Մանկաղ քաղղներբ հաւասար գծի վրայ ու մանկաղներու հաւասար զարկերով յառաջ կ'երթան գիրկ—գիրկ հնձուած ցորեններու խուրձերբ գրկած, մինչեւ որ իրենց դեկավարին որոշած օճր լմննայ (Օճր՝ հնձուելիք արտին բաժնուած մէկ մասն է)։

Մինչեւ արեւածագ մանկտուորներբ օճ մը հնձած կ'ըլլան արդէն, որմէ յետոյ կը նախաճաշեն, ապա կը վերսկսին գործի ու առանց դադարի կը չարունակեն օն առ օն հնձել մինչեւ կէսօր։

Այս պահը աշխատանքի ամենէն տաք չրջանն է։ Ծծկան երեխան չաթմային տակ կը քնանայ կամ կուլայ. անոր մայրը հոգ չըներ, չի լսեր, որովհետեւ գործը աւելի կարեւոր է. մը-տահոգուելու պէտք չունի քանի որ հաւատարիմ չունը՝ Եոմոն, երկու թաթերը գետին դրած, օրօրոցին քով դիրք բռնած կը հսկէ մանուկին վրայ և թոյլ չատր որ մրչիւն մ'իսկ մօտենայ անոր։

Տան պատանիներբ և պզտիկ աղչիկներբ բոլորն ալ իրենց աշխատանքը ունին. կուժերով ու սափորներով պաղ աղբիւրներէն ջուր կը հասցնեն մանկտուորներուն, կութայի ու վարունգի արտերէն թարմ պտուղներ կը քաղեն ու հնձուորներուն(*) կը հրամցնեն։ Կեմ չինողներբ աղբիւրներու գետին կամ առուներու մէջ ջուրբ դրուած կեմերբ էշերու վրայ բեռցուցած խոզանը կը փոխադրեն։ Խուրձ կապողներբ մանկտուոր-

(*) Մանկտուոր կամ ճնճուոր միեւնոյն նշանակութիւնբ ունին այսինքն ճնճողներ՝ մանգաղով հաղողներ։

ներուն գետին թափած ցօղունները կը հաւաքեն և խնամքով ու ուժով խուրձ կը կապեն։

Այդ շրջանին, գիւղական տուները ամբողջովին կը պարպուին, բոլորն ալ արտերը կը թափուին. գիւղ կը մնան աշխատելու անկարող ծերերը և տան նահապետուհին միայն։ Այս վերջինին վիճակուած է տեղի մեծ պարտականութիւն։ Պէտք է կերակրէ արեւին տակ քրտինք թափող իր արսլաններն ու հոգեհատորները։

Հունձքի ժամանակ, տանտիկինը իր ամբողջ կարելին կ'ընէ ամենէն անուշ կերակուրները եփելու և ճիշտ ժամանակին արտերը հասցնելու համար։ Մանկղուոր եղողը միայն կ'զգայ այն մեծ ուրախութիւնը, որ կը համակէ բոլոր աշխատաւորները, երբ հեռուէն ճամբուն վրայ կը նշմարուին հաշէ բերող պատանիները։

Օնը կը վերջանայ։ Մանկղուորները մէջքերնին շտկելով ու իրենց ճակտին քրտինքը սրբելով կը յառաջանան դէպի խոզանի այն մասը ուր նախապէս չաթմայ զարնուած է և ուսկից կը հասնի համադամ կերակուրներուն հոտը։ Մանկաղ քաղող կիները կը քակեն խոշոր հացլաթը, զայն կը փռեն խոզանի վրայ ու մէջտեղ կը շարեն օրուան կերակուրը և թրջուած թոնիրի անմահական հացը. չորս կողմը ծալլապատիկ կը շարուին մանկղուորները, գիւղական ախորժակով ուտելու համար իրենց հալալ հացը։

Ընդհանրապէս կերակուրները եզավասակ կ'ըլլան, այսինքն՝ պլղուրեղէն. պլղուրով ու մաքուր իւղով փիլաւ, պայմանաւ որ ամանին տակ երկու մատ իւղ կոյած ըլլայ. առատ ու թանձր, պաղ թան։ Մանկղուորի զրկուելիք թանը նախապէս տիկերու մէջ կը լեցնեն և պաղ աղբիւրներու ակին մէջ կը դնեն որպէսզի պաղի։

Մանկղուորներու համար պատրաստուած կերակուրներէն կարելի է յիշել՝ թանխաշ, սրռում, էլեհոշ, փրթփրթիկով փիլաւ, փերփերով հաճուխ։ Այս բոլոր ուտելիքներու քով անպակաս կ'ըլլան սոխն ու սխտորը։ Որպէս պտուղ կարելի է յիշել թութ, վարունգ, կութայ, ձմերուկ, սեխ։

Մսեղեն կերակուրները գրեթէ անտեսուած էին մեր հողագործ մշակներու կողմէ։

Կուշտ ու կուռ ուտելէ վերջ, հարսերը՝ մէկ կողմ քաշուած, իրենց երեխաներուն կաթ կուտան. աղամարդիկ՝ քիչ մը անդին, մի քանի խուրձ իրարու միացնելով, անոնց

չուքին տակ կ'երկննան, կամ մօտակայ ծառերու չուքին տակ մէկ ժամ հանգիստ կ'ընեն։

Երբ օնճին՝ ղեկավարը, ոտքի կը կանգնի ու դէպի հնձուելիք կէտը կ'ուղղուի, բոլորն ալ ոտքի կ'ելլեն ընդոստ ու կը հետեւին Օնճիին։ Հանգիստի ժամը վերջացած է ու մանկղուորները նոր եռանդով գործի կ'սկսին։ Կէսօրէ վերջի այս աշխատանքը ամենէն դժուարն է. կիզիչ արեւին տակ, մանկղուորները արիւն-քրտինքի մէջ կը մնան, մինչեւ որ արեւը մարը մտնէ և աշխատանքը վերջանայ։

Պէտք է մօտենալ այդ չարքաշ հնձուորներուն լսելու համար անոնց սրտին հեւքը, տեսնելու՝ անոնց արտորանքը, երբ արեւը լերան ետեւը պահուրտիլ կ'սկսի, ինչպէս նաև անոնց վերջին ճիգը՝ երբ խուրձերուն շուքը մինչեւ իրենց ոտքը կ'երկարի։ Վերջին պահն է օրուան աշխատանքին։ Մանգաղներու կիսալուսնին մէջ ցօղունները կը պառկին իրարու ետեւէ ու ալճակներու ըրխըրխուքը միանուագ կը բարձրանայ։ Մանկղուորները կ'աճապարեն ու առաջ կ'երթան. կը լսուի Օնճիին յոգնած ձայնը. «հա՜ խուրպան հա՜, քիչ մրն ալ...։» Օնի վերջին ցօղունները կը խլուին ու կը դադրի աշխատանքի երգը։ Մանգաղներու տաք ու փայլուն բերանները կը մնան պարապ. կը չտկուին մանկղուորները. վերջացած է այդ օրուան քաղը։

Երեկոյեան, գիւղի չորս ճամբաներէն, խումբ-խումբ մանկղուորներ՝ յոգնած ու ուժասպառ, տուն կը դառնան։ Մօտեցէ՛ք անոնց ու դուք պիտի առնէք քրտինքի, ցորենի ու հողի հոտ, բայց ամենէն աւելի՝ արեւի հոտ։

Մանկղուորները, առաջին օրուան պէս և առանց փոփոխութեան, իրենց աշխատանքը կը շարունակեն մինչեւ Օգոստոս ամիսը, նայած արտերու մեծութեան ու մանկաղ քաղողներու թիւին։ Մէկ երկու շաբաթ առաջ իրենց աշխատանքը լրացնողները օգնութեան կ'երթան ազգականներու ու դրացիներու։

ԿԱԼ Հուձքին կը յաջորդէ անմիջապէս կալի աշխատանքը։ Հնձուած խուրձերը կալ կը փոխադրուին հնարաւոր բոլոր միջոցներով։ Բազմաթիւ գիւղերու մէջ կարգադրութիւնները այնպէս լաւ դասաւորուած կ'ըլլան, որ հունձքը կալ կը փոխադրուի նոյն օրը։ Այս կարելիութիւնը ձեռք ձգելու համար պէտք է ունենալ շատ մարդ և փոխադրական միջոցներ։

Կարգ մը գիւղերու մէջ ալ, հնձուած խուրձերը տեղւոյն վրայ դէզ կը շինեն և յետոյ կը փոխադրեն։

Կալը կը շինուի միշտ գիւղին մօտ։ Մանգաղը սկսելէն մի քանի օր առաջ, կալին տեղը կը ջրեն, կը հերկեն, կը ցաքեն և կը լողեն, այնպէս որ գետինը թէ՛ կը հարթուի և թէ՛ կը կարծրանայ, կարենալ դիմանալու համար ծանրութիւններու եւ կենդանիներու կոխկրտումին։

Թէև Չարսանճագը դաշտային երկրամաս կը նկատուի, բայց և այնպէս խորտուբորտութիւններ շատ ունի։ Անոր ճամբաները սայլերու գործածութեան համար աննպաստ ըլլալով՝ ցանքը կը փոխադրուի էշերով ու ջորիներով։

Կալին չորս կողմը շարքով կը դիզեն ցորենը, գարին, ճուլպանտը, ոսպը, Ֆիթը, և այլն։ Շատ մը գիւղերու մէջ առաջին անգամ կը կամնեն գարին, ֆուշնան, ոսպը, Ֆիթը և այլն, մինչ ուրիշ տեղեր նախապատուութիւն կուտան ցորենին՝ որպէս ամենէն կարեւոր արմտիքը։

Մանկղուորները, հունձքը աւարտելէ յետոյ, մէկ երկու օր հանգիստ կ՛ընեն. կը լոգնան, կը մաքրուին, կը հանգչին ու բաւական մը կազդուրուելէ վերջ դէպի կալ կը փութան։

ՉԱՐՉ ԸՆԵԼ

Գիւղի զաւակներուն վերապահուած է այն գերագոյն հաճոյքը զոր կը վայելեն անոնք չարչի օրը։ Աղջիկ, տղայ, մեծ ու պզտիկ դէպի կալը կը վազեն, աշխատանքի ու ուրախութեան համար։ Չարչի օրը՝ հանդէսի և ներկայացման պահն է մանուկներուն համար, որոնք ուրախ զուարթ կը բացագանչեն «Այսօր չարչ կա՛յ... չա՛րչ...» ու կալին շուրջը կը բոլորուին։

Ահա չորս հինգ տղամարդ՝ ձեռքերնուն մէջ բռնած երկու մաննիներ, կը յառաջանան դէպի ցորենի դէզը։ Երկու հոգի կը մագլցին ու գագաթը կը բարձրանան։ Վերէն մէկիկ մէկիկ վար կուտան խուրձերը։ Ուրիշներ իրենց երկու մաննիներով կը բռնեն տրուած խուրձերը ու կալին կեդրոնը կը շարեն զանոնք, հասկերը դէպի ներսի կողմը դարձնելով։ Երբ բոլորակաձեւ շարքը կ՛ամբողջանայ, այն ատեն հարսերն ու աղջիկները իրենց ձեռքի մանգաղներով կ՛սկսին խուրձերուն կեմերը (կտպ) կտրել։ Կալերու մեծութեան համեմատ կը դասաւորուին խուրձերը։ Անմիջապէս որ խուրձերը կը կտրուին, ուժեղ տղամարդիկ իրենց ձեռքի հինգ մաննիներով կ՛սկսին խուրձերը ցրուել ու հաւասարեցնել։

Ութէն—տասը մեթր տրամագծով ու մէկ մեթր բարձրութեամբ ցանցնուած հաակերուն այս դասաւորութեամբ չորչ կը կոչուի, որուն կը յաջորդէ հետաքրքրական ու ցնծալի պահը։ Լծուած զոյգ գոմէշները չարչին քուվ կ'առաջնորդուին. կամին կամրճտեն կ'անցնեն լուծի փոկին ու կամը կը նետուին չարչին վրայ։ Հանդիսութեան հերոս երիտասարդը՝ մատուսան ձեռքին, կը կանգնի կամին վրայ ու չարչին մէջ կը քշէ լծուած գոմէշները, որոնք ցրուած ցօղուններու մէջ կը լողան կարծես։

Չորս կողմէ ուրախութեան ճիչեր ու բացագանչութիւններ կը լսուին։

Կաճնողը իր կամին հետ կ'խլէ ու կ'իջնէ, ալեկոծ ծովու վրայ լողացողի մը նման։

Գոմէշներուն կռնակները միայն կ'երեւին. անոնք կը վազեն ու կը փչչան. կաճնողը ամէն հնարք ի գործ կը դնէ իր հաւասարակշռութիւնը պահելու համար, և սակայն ի զո՞ւր...։ կը պատահի անխուսափելին՝ կամը կը չրջի...։

Չարչին քէյֆը սկսած է. կամը, գոմէշը, ձանձն ու կաճնողը իրարու կը խառնուին վայրկեան մը։ Չարչին հանդիսականները՝ տղայ, աղջիկ, հարս ու պառաւ, երջանիկ վայրկեաններ կ'ապրին։ Եթէ կաճնողը նչանուած կամ նչանուելիք երիտասարդ մըն է, մինչեւ ականջները կը կարմրի ամօթէն, բայց նորէն կը չարունակէ իր խաղը կամին վրայ։

Երբեմն գոմէշները փախուստ տալ կ'ուզեն չարչին մէջէն, բայց իսկոյն կը զսպուին չուրջը հսկողներէն ու աչալուրջ պահակներէն։

Այս առաջին օրուան կաճնումով ցորենի ձանձերը անուշ ճարճատումով կը տափակնան ու յաջորդ առտու կամը կը սահի աւելի հարթ մակերեսի մը վրայ։

Չարչը ընդհանրապէս կէսօրէ վերջ կ'սկսին ու կը տեւէ մինչեւ երեկոյ, իսկ լուսնակ գիշերներուն՝ աւելի ուշ։

Հոս վերջ կը դնէ չարչին գործողութիւնը ու կ'սկսի խաղող կաճնելու աշխատանքը։ Ցաջորդ առաւօտուն կամ կամնելու հերթը պզտիկներուն է։ Անոնցմէ մէկը կամին վրայ կանգնած կամ պզտիկ աթոռակի մը վրայ նստած ու ձեռքը մատուսան՝ «հո՜, մէջ եկո՛, հո՜...» ուրախ կանչերով կամին վրայ կը դարձնէ եղնները։ Մանուկներու համար մեծ հաճոյք է կամ կաճնելը։ Դժբախտաբար երկարատեւ չէ այդ հաճոյքը, որովհետեւ կարգի սպասողներուն թիւը միշտ բարձր է և ատն բոլոր մանուկներն ալ կ'ուզեն վայելել այս ուրախութիւնը։

Այնպէս որ, ամէն ժամ կամին վրայ փոփոխութիւններ կ'ըլլան։

Կէսօրուան տաքին, երբ «կրակ կը թափի» կ'ըսեն, եզները կը քակուին իրենց սամիներէն, աղբիւր կը տարուին ջրուելու և ապա մէկ-երկու ժամ պատերու շուքին տակ կը թողուին որպէսզի հանգչին։ Ետինքին կը վերսկսին կամնելու գործողութիւնը. կալւորը երկու մաննիներով մէկ կողմէն չարչը կը խառնէ, յատակէն չփշրուած ձանծերը կալին վրայ կը հանէ. ասոր կ'ըսեն կալը վրան տալ։

ԱՆՈՒՇ ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

Ամէն ամառ դպրոցական արձակուրդի ժամանակ Հոշէ կը վազէի Քեռանցս տունը և կը մասնակցէի կալին ու կալամաստին։

Կամ կամնելը կը սիրէի, բայց կանոններուն չէի հետեւեր։ Պէտք է ընդունիլ որ կամնելն ալ իր օրէնքներն ունի. կամնողը ուշադրութիւն պէտք է ընէ, որ կամը եզերքէն չքըշւի և գետինը չիյնայ, եզները դունչերնին մալաղմային մէջ կոխելով չկենան ու ցորենը չլափեն (եզներ կան որոնք ջուր խմելու պէս ցորենը կուլ կուտան), մասուսային ծայրի գամը շատ զօրաւոր չի մխթուի եզներու զիստերուն, որովհետեւ կ'արիւնի և եզները կ'սկսին շատ արագ վազել։ Կամնողին աչքերը եզներու յետոյքին պէտք է նային միշտ, որպէսզի անոր պոչին բարձրացումով թրքելու ազդանշանին վրայ՝ կամին առջեւը դրուած կշկուրի գոռոնը առնէ և ետեւը բռնէ. Թրիքը մալաղմային մէջ թափուելու չէ, հակառակ պարագային ցորենը կ'աղտոտի։

Ես զանց կ'ընէի յաճախ այս վերջին գործողութիւնը։ Յամառ քմահաճոյք մըն էր ինծի համար եզները արագօրէն վազցնելը։ Այս նպատակին հասնելու մտադրութեամբ զօրաւոր կերպով կ'ասղնտէի կենդանիները և արիւն կը հոսեցնէի անոնց կողերէն։ Այս մանկական չարաճըճիութեանս և անխիղճ ընթացքիս հանդէպ, ազնիւ և բարի քեռիներս բնաւ չէին բարկանար ինծի և ընդհակառակը քահ—քահ կը խնդային։ Յաւէտ օրհնեա՛լ ըլլայ անոնց յիշատակը...։

Կամնելը կը վերջանայ այն ատեն երբ ցորենի ցօղունները լաւ մը կը մանրուին ու կը դառնան յարդ ու ցորեն։ Այն ատեն այս մանրուածը՝ մալաղման, կը հաւաքեն և թեղ կ'ընեն։

Ցորենը յարդէն զատելու համար նախնական ձեւը հոսելիով կ'ըլլար. հինգ մաննիով մալաղման հովի հոսանքին

կ'ուտային։ Բայց Չարսանճագի բոլոր գիւղերու ինչպէս նաեւ Հոշէի մէջ մասնաւոր զտիչ մեքենաներ կային։ Մալաղման կը լեցնեն այս մեքենային վերի մասը գտնուող խոռոջին մէջ և երկու կողմերէն ձեռքով կը դարձնեն անիւները։ Մեքենան խուլ աղմուկով կ'աշխատի ու կը զտէ յարդը, մրեղը, մաքուր ցորենը, քարերը և կոթնիկները (չի փշրուած հասկերը)։ Այս գործողութիւնը մաքենայ զինել կը կոչուէր։

Զտուած ցորենը կը հաւաքեն և բրդաձեւ շեղջակոյտ մը կը շինեն. ճիշդ այդ միջոցին, շայնան (տասանորդի ներկայացուցիչը) մասնաւոր կնիքով ցորենի շեղջը կը կնքէ բոլորակի ձեւով. այս կնիքին թան կ'ըսէին։ Կնքուած ցորենի այս շեղջը գիւղացիներու պաշտպանութեան կը ձգուի, մինչեւ որ չափելու օրը հասնի։ Վա՛յ անոր որ յանդգնի կնիքին մէկ մասը աւրել...։ Գիւղացիք մասնաւոր հսկիչ կը դնեն կնիքը անվթար պահպանելու համար, որպէսզի շայնային փորձանքէն հեռու մնան և ցորենը գողնալու ամբաստանութեան տակ չառնուին։

Ցորենը չափելու օրը կ'որոշուէր հողատէր պէկին, տասնորդի գանձիչ պետական պաշտօնեային և շայնային կամեցողութեամբ։ Վերջապէս կուգայ կալը չափելու օրը։ Գիւղացիներու համար աշխատանքի ամենէն լուրջ և վաստակի ճշդորոշման ճակատագրական ժամն է։ Ուրախութեան հետ միասին խառնուած կ'ըլլան նաեւ մտահոգութիւններ և հաշիւներ, որոնց ազդեցութիւնը կը նշմարուի տան մեծաւորի դէմքին վրայ։

Կը հաւաքուին շայնան, գիւղին գզիրը, գիւղին քեհեան, պեցական գրագիրը, կնքապահը, ինչպէս նաեւ կալաուծատիրոջ մարդիկը՝ իրենց ճուվալներով (պարկ) և ցորենը չափելիք մեծ եօլչեկով։

Երբ շեղջի կնիքին անաղարտ մնացած ըլլալը կը հաստատուի կնքող շայնայի կողմէ, այն ատեն հրաման կը տրուի որ եօլչեկը մօտեցնեն ցորենին։ Երկու կողմէն թիով ցորենը կը լեցնեն ու կ'սկսին չափել։ Եօլչէկը 24 օխա է։ Երբ եօլչէքը կը լեցուի այն ատեն գիւղին գզիրը ձեռքի փայտի կտորով եօլչէկին բերանը կը հարթէ, աւելորդը դետին թափելու համար։ Եօլչէկի երկու անկիւնէն երկու հոգի կը բռնեն և քիչ մը անդին տանելով մաքրուած կալին մէջ կը թափեն։ Այս պահուն գզիրը բարձրաձայն կը համրէ. «Պիր Ալլահըմ պի՛ի՛ի՛ր։» Շուրջինները միաբերան կը կրկնեն. «պի՛ի՛ի՛իր։» Յետոյ, երկրորդին՝ «Իքի պարտքոթ...»։ Միւսները՝ «Իքի՛ի՛ի՛ի...։» Միօրինակ

կերպով կը չարունակուի քանակութիւնը չափելու և համրելու եղանակը։

Չափուած ցորենին կէսը հողատէր Աղան կամ Պեկը կ'առնէ։ Մնացածին ութնուկէսը տասանորդի կը յատկացուի, իսկ մնացածին մնացածն ալ՝ գիւղացիին։ Այս բաժանմունքի հիման վրայ գիւղացին՝ կալէն տուն կը տանէր իր աշխատանքի արդիւնքին 30ο/օը միայն։

Գիւղացին ցորենը տուն փոխադրելէ առաջ, կալին մէջ բաժին կը հանէ նաեւ աղքատներուն. ատոր կ'ըսեն կալամաս. կալը չափելու օրը, իսկոյն կը հասնին նաեւ պարտատէրերը, վաճառականը, կօշկակարը և իրենց առնելիքի փոխարէն կ'ըստանան ցորեն, գարի եւ այլն։

Բազմաթիւ գիւղերու մէջ կը գտնուէին հողատէր գիւղացիներ, որոնք լաւ տնտեսութիւն ունէին և տասանորդէն վերջ մնացած արմտիքը իրենց կը պատկանէր։

Այն բոլոր գործողութիւնները որոնք կը կատարուէին ցորենի հունձքին կամ կալին համար, կը գործադրուէին նմանապէս գարիին, քուշնային, ոսպին, սիսեռին, բակլային, ֆիթին։

Ցորենը ճուվալներով տուն փոխադրելէ վերջ, մեծ կողովներով յարդը և մրեղը կը կրեն։ Յարդը տանիքներու վրայ բացուած ծակէ մը վար՝ մարագ կը թափեն, իսկ մրեղը մասնաւոր տեղ կը լեցնեն և հողի հետ խառնելով մասնաւոր շաղախ մը կը պատրաստեն, տան պատերը և յատակը ծեփելու համար։

Գիւղերու մէջ կը գտնուին ճուվալակներ (հող վարելու և ցանելու անկարող գիւղացիներ), որոնք քանի մը կաթնտու կենդանիներ կը պահեն և հողագործներու քով աշխատելով իրենց տարեկան ուտելիքը կ'ապահովեն։ Հողագործ գիւղացիները այս ճուվալակներու նկատմամբ միշտ բարեացակամ կը գտնուին որպէսզի սեֆիլ չմնան։

Գիւղերու մէջ ամենէն աներեսը գզիրն է։ Ան միշտ առնելու վարժուած է։ Իւղոտ պատառները իրեն կը վերապահէ և ամէն կողմէ կ'օգտուի. հետեւաբար ոեւէ բանի կարօտ չի մնար և կապահովէ իր տարեկան ապրուստը։ Պէտք է խոստովանիլ որ գզիրն ալ, առանց տրտունջի, հոս ու հոն կը վազէ։ Գիւղացիներուն ընդհանուր գործակատարն է անիկա, ինչպէս նաև մուխթարին ու գիւղի Քեհեային հրամանին տակ սպասարկող պաշտօնեայ մը։

Որպէսզի լման ըլլայ կալ ու կուտի պատկերացումը,

պարտք կ'զգանք նաև գրել գիւղերու ընդհանուր տեսարանին մէջ որոշ տեղ գրաւող կշկուրներու մասին։

Կշկուրը՝ կովուն, եզան կամ գոմէշին թրիքն է։ Երկու ձեւ կայ կշկուր շինելու։ Առաջին ձեւ. – Ամէն օրուան ախոռին մէջ հաւաքուած թրիքը հաւաքելով ոտքով լաւ մը կը շաղեն և գունդերու վերածելով, քենկերէի վրան կը շարեն յարմար գետնի մը վրայ, ուր կնիկները ձեռքով կը տափակցնեն զանոնք և կը թողուն որ չորնան։ Եթէ յարմար տեղ չըլլայ, տան պատերուն վրայ կը փակցնեն և ներսէն ու դուրսէն պատը կը զարդարեն կլոր, սեւ, սրճագոյն կշկուրներով։ Երկրորդ ձեւ.— Ժամանակի ընթացքին գիւղին զանազան կողմերը դիզուած ու չորցած թրիքները ջուրով կը կակուղցնեն. քանի մը մարդիկ ալ ոտքերով կը շաղեն։ Այս մեծաքանակ կշկուրները ընդհանրապէս կալերը կը տանին ու հոն կը կողեն։ Այս աշխատանքին կշկուր կողել կ'ըսեն։ Չմոռնանք ըսելու որ ամէն գիւղացի կշկուր նաշխելու ու զանազան ձեւ տալու իւրայատուկ ոճ ունի. ոմանք՝ կլոր, ուրիշներ՝ հաւկթաձեւ, ոմանք՝ մէկ շարոցը չորցնելէ յետոյ վրան նորէն կը կողեն, ինչ որ տեսակ մը պատի ձեւ կ'առնէ։ Կշկուրը կողելէն վերջ երբ վրայի մասը միայն չորցած է, պէտք է շրջել զայն որպէսզի յատակն ալ չորնայ։ «Հայտէ՛ աղջիկ գնա՛, կշկուրները շրջէ՛» կը հրամայէ տան մեծաւորուհին։

Կշկուրը գիւղացիներուն պատրաստ վառելիքն է։ Որքան ալ կաղնիի փայտը առատ ըլլայ, կշկուրին կրակն ալ իր որոշ տեղն ունի։ Ասոր համար ալ, ամէն գիւղացի՝ կշկուր կողելու պաշտօնը ինչպէս նաև իր կշկրտունը ունի, տան մէկ անկիւնը։

Բացի գիւղացիներէ, քաղքցիներն ալ, ինչպէս Բերրիցիները, Մեծկերտցիները, Բերդակցիները, որոշ չափով կըշկուրով կը զարդարեն իրենց տանիքներն ու տան դրան պատերը։ Կըշկուրը ունէր նաև իր առողջապահական դերը։ Ամառը, երբ մժեղները շատնային, տանիքը պառկողներ՝ հանդիստ ու անվրդով քնանալու համար, կշկուր կը վառէին։ Անոր մուխէն կը փախչէին մժեղները։

Հունձքի և կալի գործերը մինչև Սեպտեմբեր կը վերջանան։ Այս շրջանէն յետոյ, վերստին կը հասնին հերկի և ցանքի օրերը, երբ աշնան անձրեւները կ'սկսին ու ծառերը կը մերկանան։

Գեղջկական կեանքը բնութեան չորս եղանակներու բնորոշիչ դրոշմն ունի. գարնան հետ կը ժպտի, ամառուան պէս

կը բեղմնաւորուի, աչնան նման կը խոկայ ու ձմեռուան պէս կ'ինքնամփոփուի։

Գիւղացիներու աչխատանքը՝ մարդկային մարմնի ֆիզիքական նորմալ մարզանքն է, որ տեղի կ'ունենայ արտին մէջ, կալէն ներս, արեւին ու անձրեւին տակ։ Գիւղացիին վաստակը՝ աչխարհի բոլոր վաստակներէն գերիվեր, սուրբ և հալալ է։ Գիւղացիին բնութեան համը ու հոգեկան բաւարարութիւնը, զգացած երջանկութիւնը, չունի և չի կրնար ունենալ քաղքենի տարբը, իր արուեստական բոլոր ճոխութիւններով։

Զարմանճագի մշակը ապրեցաւ պարզ կեանք մը, նախամարդու պէս պարզ ու միամիտ. սիրեց հողը. անոր ծոցը թափեց իր քրտինքը ու ապրեցաւ հողի օրհնեալ բերքով. ցաւնեց հաւատքով ու յոյսով և հնձեց գոհութեամբ ու օրհնութեամբ։

Ջ. ՄԱՍ

ՋԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԿՐՕՆԱ_ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Ա.— ՀՈԳԵՒՈՐ ՀՈՎՈՒՈՒԹԻՒՆ ԾՈՓԱՑ ՀԱՅԵՐՈՒ
Բ.— ՋԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ
Գ.— ՋԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԸ
Դ.— ԿԱԽԱՐԴԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏԱԼԻՔՆԵՐ
Ե.— ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՑՈՒՑԱԿԸ
Զ.— ՋԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Ք. ՊԱՏԿԱՆ

Զ. ՄԱՍ

ՁԱՐԱՆՁԱՓԻ ԿՐՕՆԱ-ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ուրը Գրիգոր Լուսաւորիչի որդին՝ Ս. Արիս-տակէս, Ծոփաց գաւառին մէջ կը գտնուէր, իւր հովուական պաշտօններով ժողովուրդը զօ-րացնելու համար։ «Արքեղայոս՝ Ծոփաց նա-խարարը, ինքն անձամբ պատահել ի ճանապարհի, ապան դնա սրով։ Արիստակէսի հետ կը յիշուին իւր աշակերտները որք Ծոփաց գաւառին մէջ էին։ Թէպէտ յայտնի չէ թէ որ գիւղէն կամ որ ձորէն, անոր մարմինը փոխադրեցին եկեղեաց Գաւառը և պատուով թաղեցին Թիլ աւանի մէջ։ Արիստակէսի գերեզ-մանը կը գտնուի այսօր Երզնկայի Ջուխտակ — Հայրապետ վան-քի մէջ» (Օրմանեան, Ազգապատում, Ա. հատոր, էջ 123 — 124)։

Զարանձափի չատ մը գիւղերու մէջ գտնուած հին եկե-ղեցիներու մասին կ'ըսեն, որ անոնք Ս. Թադէոս Առաքեալի օրերէն մնացած են։ Բերդակի աւերակներէն դէպի արեւելք մէկ ժամ հեռաւորութեամբ, Արածանիի ալ ափին վրայ կը գըտ-նուի Թիլ աւանը (նախկին Թորդան), որու մօտ հին ժամանակ-ներէ մնացած եկեղեցի մը կայ։ Աւանդութեան համաձայն, այս եկեղեցին Ս. Թադէոս Առաքեալի ժամանակ չինուած է, ինչ-պէս նաեւ պաղինի բերդին մօտ քարակերտ հին մատուռը։

Իսկ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի օրերուն հայ հաւատքի ծաղկումը առաջին անգամ տեղի ունեցած է Տէբսիմի և Զար-սանճապի շրջանը՝ ուր հարիւրաւոր եկեղեցիներ կառուցուած են։ Տէբսիմի Տուժիկ պապայի գագաթը չինուած Ս. Գէորգ ե-կեղեցին՝ քառասուն խորանով, Ս. Արիստակէսի ձեռամբ չին-ուած է։ Ցեռապայ էջերու մէջ, Պր. Ա. Ալպոյաճեան հանգամա-նօրէն կը պատկերացնէ Զարսանճապի քրիստոնէական դիմա-գիծը, հին դարերէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը։

ՀՈԳԵՒՈՐ ՀՈՎՈՒՈՒԹԻՒՆ ԾՈՓԱՑ ՀԱՅԵՐՈՒ

Ծոփք՝ իբրեւ կապադովկիոյ դրացի երկրամաս մը՝ հաւանօրէն Հայաստանի նահանգներուն մէջ ամենէն կանուխ քրիստոնէական քարոզիչներ ընդունած նահանգներէն մէկը եղած է։

Այրարատ նահանգը, Տարօն և Եկեղեաց գաւառներն ալ նոյնպէս կանուխ քրիստոնէացած են։ Ինչպէս տեսնուեցաւ, Ծոփք և Աղձնիք, 287-ին, Հռոմի տիրապետութեան ներքեւ դրուած են և միացած՝ հռոմէական տիրապետութեան, տակ մինչեւ 362, ինչ որ աւելի նպաստած ըլլալ կը թուի քրիստոնէական տարածումին այս նահանգներուն մէջ։ Յ. Մարկուարտ, իբր եպիսկոպոսութիւն իր հնագոյնութեանց, կ'ըսէ թէ հայ եպիսկոպոսներու թիւը չատ սահմանափակ էր Լուսաւորիչի և անոր անմիջական յաջորդներու առեն (տես Հայկական թեմերուն սկզբնաւորութիւնը, ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՕՐԵԱՑ, 1934, էջ 112 — 124) և կը կարծէ թէ՝ Լուսաւորիչի ժամանակ Հայաստանի մէջ կային երեք եպիսկոպոսներ միայն. ինքը՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ, իր որդին ու աթոռակիցը՝ Արիստակես եւ իր բնդհանուր փոխանորդը՝ Դանիէլ Քորեպիսկոպոս Տարօնոյ։

Ծոփքը, որ այն առեն Հռոմէական կայսրութեան հոգ էր, իր առաքեալ եպիսկոպոս ունէր Արիստակէսը։ Ուրեմն Լուսաւորիչի ժամանակները աւելի չէրջուն եպիսկոպոսաններ կային քան հաստատուն թեմակալներ։ Ասոնք կը գործէին Հայաստանի մէջ, ծայրագաւառները և սահմանէն դուրս։ Այսպէս, Դանիէլ Քորեպիսկոպոսը մինչեւ Պարսկաստան գացած է։ Մանուկն Գրիգորիս մինչեւ Հիւսիսային կովկաս տարածած էր իր քարոզչական չրջանակը և Արիստակէս, Ծոփաց և Եկեղեաց հարաւային սահմանակից երկիրներու մէջ գործած էր (Համմա. Յ. Մարկուարտ, ՀԱ. 1934, էջ 124)։

Ծոփաց այս անդրանիկ եպիսկոպոսը, որ յետոյ եղաւ հովուապետ Հայաստանի (298 — 339 ըստ Ակինեանի, 325—333 ըստ Օրմանեանի և 306 — 315 ըստ Մալխասեանի), մասնակցած է՝ ըստ ամանց, Նիկիոյ ժողովին, 325-ին, մինչ Մարկուարտ այդ ժողովին մասնակցած ցոյց կուտայ Դանիէլ՝ Տարօնի եպիսկոպոսը։

Յ. Մարկուարտ կը կարծէ թէ Լուսաւորիչէն մինչեւ Մեծն Ներսէս Պարթեւ, խիստ սահմանափակ էր Հայ եպիսկոպոսական թեմերու թիւը։ Ներսէս Պարթեւի ատեն երբ բաւական ամրապընդուած էր քրիստոնէութիւնը, եկեղեցիին վարչական կազմակերպութիւնը կանոնաւորուեցաւ։

«Բազմացոյց զկարգս պաշտօնեից յամենայն տեղիս իշխանութեանն ի սահմանացն Հայոց, եւ յամենայն գաւառս կացոյց տեսուչս եպիսկոպոս եւ հանապազ զգուշանայր տեսչութեան իւրոյ եւ իշխանութեան, որչափ եկաց նա ժամանակս» (*ՓԱԻՍՏՈՍ, Է., ԻԱ. էջ* 270 — 1)։ *Եւ որչափ կ'երեւի Փաւստոսի մէկ խօսքէն, Ներսէսի հօտին տարածութիւնը ամբողջ Հայաստանը չէր ընդգրկեր։*

Փաւստոս (Դ. ԺԴ) կը գրէ թէ «զայնու ժամանակաւ Սուրբն Ներսէս շրջէր ընդ իւր ձեռական իշխանութիւնսն, զի հնգեւտասան գաւառ զայն ձեռական իշխանութիւն ունէին իբրեւ սեպհական ի բնէ, առանձին առոշոգի նոցա էր կարգեալ։ Եւ յայն գաւառ գլխաւոր գաւառք այս էին՝ Այրարատ, Դարանաղի, Եկեղեաց, Տարօն, Բզնունիք, *ԾՈՓՔ* եւ որ ընդ մէջ նոցա եւ շուրջ զնոքոք»։

Ուրեմն Ծոփք հիմնական հնագոյն թեմերէն մին էր։ Եթէ ճիշդ է թէ Դ. դարուն 12 *եպիսկոպոսութիւններ կային (Յ. Մարկուարտի համաձայն), անոնցմէ մէկը անխուսափելի կերպով Ծոփքն էր։*

Հ. Ն. Ակինեան կ'ըսէ թէ՝ Դ. դարուն պէտք էր գոյութիւն ունեցած ըլլային 12 *թեմեր և իրենց անուններով յիշատակուած միայն* 8 *հատը ծանօթ կը նկատէ (տես՝* Եղիշէ Վարդապետ եւ իւր պատմութիւնն Հայոց պատերազմին, *էջ* 622)։

Այս ութին մէջ չէ Ծոփքը։ Կը խորհինք թէ չյիշատակուած չորսերէն մին պէտք է ըլլայ։

Ե. դարուն կէսերուն, Ղազար Փարպեցի և Եղիշէ կը յիշեն 17 *եպիսկոպոսութիւններ միայն պարսկական Հայաստանի մէջ, առանց հաշուելու բիւզանդական Հայաստանի թեմերը, որոնց մէջ կը գտնուէին արդէն, Դ. դարէն ծանօթ, Աղձնեաց և Կորդուաց եպիսկոպոսութիւնները և ուրիշներ, ինչպէս նաեւ հաւանօրէն Դ. ՀԱՅՈՑ (Ծոփք, Հաշտեանք) եպիսկոպոսութիւնը (Հ. Ակինեան,* նոյն 621), *որոնց անյիշատակ մնալը՝ Արտաշատի ժողովին մասնակցողներուն մէջ, զարմանալի չէր քանի որ այդ ժամանակամիջոցին Բարձր Հայք, ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ, Աղձնիք և Կոճտէք, այսինքն՝ Հայաստանի արեւմտեան և հարաւային չորս նահանգները՝ Բիւզանդական տիրապետութեան տակ կը գտնուէին։*

Հետեւաբար, ԾՈՓՔ կամ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ, հայ հնագոյն եպիսկոպոսական աթոռներէն մին էր։ Ե. և Զ. դարերուն, երբ եպիսկոպոսական աթոռները կը բազմանային այս նահանգին մէջ, պէտք էր երկրորդական աթոռներ ալ կազմուած ըլլային։ Շատ հաւանաբար կազմուած էին 1. Խորձեան 2. Հաբտեանց 3. Հանձիթի կամ Անձիտի եպիսկոպոսութիւնները, հաւանօրէն Ծոփաց արքեպիսկոպոսութեան ենթակայ կամ անոր բաժանումով կազմուած։

Ժ. դարուն, Ուխտանէս (Ա. 100) կը ներկայացնէ ցուցակ մը եպիսկոպոսութեանց, որոնք իբր թէ Լուսաւորիչէն հաստատուած էին։ Ասոնց մէջ չէ Ծոփաց աթոռը, որ Ժ. դարուն ապրող նշանաւոր վարդապետի մը՝ Սամուել Կամրջաձորեցիի կազմած ցուցակին մէջ կրկին չէ յիշուած, հակառակ անոր, որ ըստ Ուխտանէսի 30-ին տեղ 38 եպիսկոպոսութիւններու անուններ կան, նոյնպէս իբր թէ Լուսաւորիչէն հաստատուած։ Սակայն, ԺԳ. դարուն, Մխիթար Այրիվանեցի մէջբերած է Ծոփաց աթոռը (Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանց, Մխիթար Այրիվանեցի, Նորագիւտ արձանագրութիւնը եւ երկեր, էջ 20)։

Միայն այս ցուցակին մէջ, որ երկու շարք ունի, աջակողմեանք և ձախակողմեանք կոչուած, Չորրորդ Հայքի աթոռը կը յիշուի աջակողմեաններու կարգին, իբր 18րդ, և Միւս Ասորւոց(*) աթոռը՝ ձախակողմեաններու կարգին, իբր 18րդ., երկուքն ալ աշխարհագրապէս իրարու դրացի։

Ուրեմն Դ. և Ե. դարուն գոյութիւն ունեցող Ծոփաց արքեպիսկոպոսութիւնը, քաղաքական պայմաններու բերմամբ ստացած էր այդ շրջանակին քաղաքական բաժանումներուն համապատասխան անուն մը և կոչուած էր Չորրորդ Հայոց եպիսկոպոսութիւն, իր մէջ ունենալով Ժ. դարէն յետոյ գոյութիւն առնող եպիսկոպոսութիւնները, որոնք Ծոփաց արքեպիսկոպոսութեան ենթակայ էին թերեւս և չէին յիշուած գուցէ դեռ կազմակերպուած չըլլալով։

Այս երեւոյթը անմեկնելի չէ, երբ նկատի ունենանք թէ ինչպէ՛ս բիւզանդական կայսրութիւնը կը հալածէր հայադաւանները իր պետութեան սահմաններուն մէջ և թէ ի՛նչ հալածանքներ գործադրուած են Թ. և Ժ. դարերուն հայադաւաններու դէմ, մասնաւորապէս Փոքր Հայքի մէջ (տես՝ Հայ — Կեսարիա, էջ 385-6)։

(*) «Միւս Ասորիք» կը համապատասխանէ Ամիթի - Տիարպէքիր (տես՝ Պատմ. Հայաստանի Սահմանները, էջ 39)։

Այս պատճառով հայադաւաններու եպիսկոպոսական թեմեր չունենալը կամ անոնց գոյութեան յիշուած չըլլալը զարմանալի չէ, թէեւ կրնայ ենթադրուիլ որ Հայերը ունէին իրենց եկեղեցական վարչութիւնը, որ գաղտնի կը պահէր իր գոյութիւնը։

Ժ. դարուն, Ստեփաննոս Ասողիկ, կը պատմէ թէ Վահան Սիւնեցի (968 – 969) Կաթողիկոս, իր քաղկեդոնական հակումներուն համար Անիի մէջ գումարուած ժողովով մը գահընկէց եղաւ և տեղը ընտրուեցաւ Ստեփաննոս Սեւանցի (969 — 971), երբ արդէն Վահան Կաթողիկոս ապաստանած էր Վասպուրական Զորոյ վանքը, պաշտպանութեամբ Արծրունի Աբուսահլ թագաւորին, և ինչպէս կը թուի, Վասպուրականի մէջ իր իշխանութիւնը կը կիրարկէր. մինչ Ստեփաննոս, ինչպէս Ասողիկ յըստակ կերպով կ'ըսէ «հովուեր զարեւմտեան կողմն Հայոց, ժողով բազմութեան կրօնաւորաց արարեալ ի Տարօնոյ, ի Հաշտենից, ի Ծոփաց, ի Խորձեայ» և անոնց որոշումով կ'երթայ անձամբ Վահանի մօտ և կը բանտարկուի (Ազգապատում 1116-20)։

Տարօն, Հաշտեանք, Ծոփք և Խորձեանք, արաբ և յոյն տիրապետութեան տակ ըլլալով 968-ին, անկողմնակալ դիրք ունէին հանդէպ Բագրատունի և Արծրունի իրարու դէմ մաքառող թագաւորութիւններուն։ Ստեփաննոս Կաթողիկոս (967 — 969), անոնց այս դիրքէն օգտուելով, կ'ուզէր անոնց ազդեցութեամբ կաթողիկոսութեան երկուքի բաժանման վտանգը բառնալ։

Հոս նշանակելի է որ Տարօնի, Հաշտենից, Ծոփաց և Խորձենայ կրօնապետներէն ժողովի մը գումարումը կը պատմուի, և ինչպէս միշտ սովորութիւն եղած էր եպիսկոպոսներու անունը չյիշատակել, ինչ որ նշան մը կրնար համարուիլ անոնց գոյութիւն չունենալուն կամ Հայ թագաւորութիւններուն գործերուն խառնուիլ չուզելու զգուշաւորութեան։

Ամէն պարագայի մէջ, մինչեւ ԺԲ. դար, չենք հանդիպիր Դ. Հայոց մէջ Հայ եպիսկոպոսական աթոռներու։

Առաջին անգամ 1179-ին, լայնագոյն սահմանով առնելով Դ. Հայք նահանգը, կը հանդիպինք նոյն նահանգին մաս կազմող վայրերու եպիսկոպոսական աթոռներու։

Արդարեւ 1179-ին, Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոսի Հռոմկլայի մէջ գումարած ժողովին մասնակցած են Դ. Հայոց հետեւեալ եպիսկոպոսները.

ՆՓՐԿԵՐՏի (Մուֆարղին = Մարտիրոսաց քաղաք) Գեորգ եպիսկոպոսը։

ՄՈՓԱՑ՝ Սեբաստիոս Եպիսկոպոսը։

Ինչպէս կը տեսնուի, հակառակ անոր որ այլեւս Դ. Հայք կոչումը պէտք էր նուիրագործուած ըլլար, եպիսկոպոսական աթոռը կը պահէր իր պատմական անունը, Մոփաց եպիսկոպոսութիւն կոչուելով, իր հին պատմական անունով և հին Մոփքի սահմաններով։

Իսկ Նփրկերտ, երբեմն վարչականապէս Մոփաց կցուելով Դ. Հայք նահանգը կազմած էր. սակայն ԺԲ. դարուն արդէն չատոնց դադրած էր Դ. Հայէի մաս կազմելէ։

Թէոդոս Բ. (408—450) և Յուստինիանոս (527—565) կայսրերու ատեն, Նփրկերտ՝ Դ. Հայք նահանգին մէջ էր, բայց վերջը՝ Աղձնիքի մաս կազմեց։

Յարենացիի վերապրուած Աշխարհագրութեան մէջ, Նփրկերտ՝ միշտ Աղձնիքի մաս կը համարուի։

591-ին Պարսիկները սահմանեցան Աղձնիքը Հռոմայեցիներուն տալ։ Հռոմայեցիք Մեծ-Մոփքը նոյն ատենուան Դ. Հայքէն բաժնելով միացուցին Աղձնիքի և Միջագետքի սահմանակից մասին հետ, և կազմեցին Հռոմայեցիներու Վերին Միջագետք կամ Առաջին Ջորրոդ Հայոց նահանգը. *իսկ նախկին Դ. Հայոց միւս գաւառներէն կազմեցին* Երկրորդ Ջորրոդ Հայքը (Հիւպրչման, էջ 165)։

Մեծ Մոփք անունն ալ այլեւս չգործածուեցաւ (նոյն). *հետեւաբար պէտք չէր որ Նփրկերտը Մոփաց մէջ նկատուեր, քանի որ այլեւս Դ. Հայոց սահմաններէն դուրս կը մնար, և ԺԲ. դարուն, Նփրկերտը՝ Մոփքի մաս համարուելէ դադրած էր։*

Նոյնիսկ կարելի է ենթադրել թէ Նփրկերտ, որ կառուցուած էր ի յիշատակ Մարտիրոսներու, իր քրիստոնէական նըշանակութեան համար եպիսկոպոսական աթոռի պատիւ ստացած էր, որ տեւական չէր եղած, այդ շրջանակը Հայերէ աւելի Ասորիներով բնակուած ըլլալով։ Հետեւաբար կարելի չէ նկատել զայն՝ Մոփքի մաս։

Այս ԺԲ. դարուն վերջընթեր տարին (1199—ին) *կը յիշուի Լեւոնի թագադրութեան հանդէսին* (1199 Յունուար 6) *ներկաներու շարքին, Ըճկուզուտի Միխիթար եպիսկոպոս մը, որ հետեւաբար Մոփաց մէջ վայր մը, յատկապէս Ջմշկածագի մօտ պիտի ըլլայ, թէեւ զայն կիլիկիոյ մէջ կը կարծեն շատերը։*

Այս կարծիքը ունենալու մղուած եմ մի քանի պատճառներով։

Ա. 1199-էն քիչ յետոյ, ԺԳ. դարուն *մէջ կը յիշատակուի Ջմշկածագի Առաւաւածատուր եպիսկոպոս մը* (տես Բիւզանդիոն Դ.

3014)։ Ասիկա կրնայ փաստ մը համարուիլ թէ հոն քիչ առաջ ալ առաջնորդութիւն մը կրնար գոյութիւն ունենալ։

Բ. 1434-ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ սա տողերը կը տեսնուին (ՀԱ. 1905, էջ 216, կամ Հրաչեայ Աճառեան՝ Յուցակ Ձեռագրաց Թաւրիզի, էջ 12).

«Արդ ես Դաւիթս որ գրեցի
զԱւետարանս տեառն Յիսուսի
Չեմ արժանի այս սուրբ կարգի
Չի կորուսի զփառս հայրենի
Բայց գրեցաւ սա յանապատի
Որ ընկուզեաց անուն կոչի
Ի դրունն Սուրբ Աստուածածնի
Եւ Մկրտչին տեառն Յիսուսի
Ի գաւառիս յԵրապալուսի
Որ Զմշկածագ այժմ կոչի։
Ձեռամբ Դաւիթ կրաւնաւորի
Որ եմ գերեալ սատանայի
Արդ զառաչնորդ սրբոյ ուխտիս
Առաքել վարդապետիս,
Տացէ Յիսուս պարգեւ բարիս.
. . . . . .

Այս յիշատակարանը կը ճշդէ Ընկուզուտի տեղը, որ Մոփաց մէջ էր և Զմշկածագի մօտ, և վերջապէս՝ Հերապոլիս կամ Երապոլիս էր Զմշկածագի հին անունը։

Դ. Աբրահամ եպիսկոպոս Մարցի, յետոյ Պատրիարք Երուսաղէմի, ինքնագիր յիշատակարանի մը մէջ կը յիշէ թէ գացած է Արզնի «երկայն Ընկուզենց» վանքը, (Ազաւնուն, Միաբանիւ եւ Այցելուէ, էջ 3) որ կը խորհիմ թէ Զմշկածագի վերոյիշեալ վանքն է։

Դ. Ընկուզց և երկայն Ընկուզիի վանքերուն միևնոյնը ըլլալը կը հաստատուի Երուսաղէմի վանքը պահուած ձեռագիրի մը (թ. 25) յիշատակարանով։ Այս ձեռագիրը յայտնութիւնք մըն է, որ 1445-ին, Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին յիշատակ կը թողուի Առաքել վարդապետի և հայազգի Արեւշահի կողմէն, Դամասկոսի մէջ, Երուսաղէմի վերոյիշեալ եպիսկոպոսին՝ Աբրահամ Մարցիի ձեռքով, վկայութեամբ՝ Արզնու Յովհաննէս եպիսկոպոսի։

Առաքել վարդապետ հաւանօրէն նոյնն է 1434-ին գրչագրեալ Աւետարանին մէջ յիշուած Ընկուզեաց Ս. Աստուածածին

և Ս. կարապետ վանքին նոյնանուն Առաջնորդի հետ (Աղաւնուն եպս., Միաբանիւ եւ Այցելուի Հայ Տրուսադեմի, էջ 28. Արտաւազդ եպս. Սիւրմէեան, Մայրացուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Տրուսադեմի Ս. Յակոբեանց վանքի, Ա. հատոր, էջ 129-133, ուր կան բազմաթիւ յիշատակարանները):

Այսպէս, մինչեւ ԺԲ. դարուն վերջը, Տոփոց աշխարհին մէջ կը յիշուին միայն երկու եպիսկոպոսութիւններ՝ Տոփի եւ Ըճկուզ:

Առանցմէ Ըճկուզեաի աթոռավայրը ճշդուած է, սակայն չենք գիտեր թէ Տոփի՞ն ինչ սահման ունէր. Միծ Տոփ՞քն էր թէ Փոքր կամ Շահունեաց, և ո՞ւր կը նստէր իր եպիսկոպոսը, քանի որ Տոփքը փոփոխակալ իմաստ մը ունէր:

Առհասարակ կ'ենթադրուի թէ Խարբերդ է Տոփոց եպիսկոպոսներուն նստոցը և 1179-ին Հռոմկլայի ժողովին մասնակցող Ստեփաննոս եպիսկոպոս Խարբերդի մէջ կը նստէր:

Սակայն կասկածելի է որ ասիկա ճիշդ եղած ըլլայ. վասընզի ԺԴ. դարուն սկիզբն իսկ, տակաւին Խարբերդի մէջ հայ եպիսկոպոսական աթոռի մը հաստատութեան որոշ փաստը կը պակսի, վասնզի միակ ապացոյցը Խուլէ վանքին մէջ գտնուած իրը թէ Ներսէս Շնորհալիէն կնքուած մխուռնի չիշին ընկերացող վկայագիրն է, որուն վաւերականութիւնը չափազանց կասկածելի է, իր պարունակած չատ մը անյարիր տեղեկութիւններով, որոնք հետի ըլլալ կը թուին ճշմարիտ ըլլալէ, բայց սոսկ անդրադառնալու տեղը չէ հոս:

Այսպէս, կը կասկածիմ որ 1179-ին, Տոփոց եպիսկոպոսին աթոռը Խարբերդ եղած ըլլայ և նոյնիսկ հաւանական չեմ նկատեր որ Հայերը Խարբերդը բուն Տոփքին մէջ համարած ըլլան. ուրիշ բան որ վարչականօրէն Խարբերդը իրեն կեդրոն ունեցող Անձիթ կամ Հանձիթ գաւառը՝ իր կարգին, Տոփոց հետ միացեալով Դ. ՀԱՑՔ նահանգը կազմած ըլլար:

Այս տեսակէտով արդէն Խարբերդ հին Հայերու Տոփք նկատած չրջանակին մէջ չէր գտնուեր:

Ցաջորդ ԺԴ. դարուն սկիզբը, դարձեալ կը գտնուինք նման իրողութեան մը առջեւ:

1307-ին, Սիսի ժողովին ներկաներուն մէջ կը յիշուին երկու եպիսկոպոսներ, որոնք լայնագոյն առումով Տոփոց աշխարհին կը պատկանին: Անոնք են.

1. ՄԵԾԿԵՐՏ (Մածկերտ) Կարապետ եպիսկոպոս
2. ԽՈՐՉԵԱՆ (Քղի) Փիլիպպոս եպիսկոպոս:

Այս երկու եպիսկոպոսութիւններէն Մեծկերտ (Մածկերտ)

իսկապէս Ծոփաց աշխարհին կը պատկանի և ճշտիւ կը համապատասխանէ արդի ՋԱՐՍԱՆՃԱԴԻՆ։ Հետևաբար, առաջին անգամ Ժդ. դարուն ակիզբն է որ այս վիճակին եպիսկոպոսին յիշատակութեան կը հանդիպինք։ Իսկ ԽՈՐՋԵԱՆ գաւառը իրապէս հին Հայոց Ծոփաց նահանգին մաս չէր կազմեր, ինչպէս վերը բացատրուած է, և 591-ին (գրեթէ ի. դարուն) է որ կըցուած է Դ. Հայք նահանգին, որով մեզ չի չահագրգռեր, մանաւանդ որ Խորձեան գաւառը յետոյ կցուած էր Բաձր Հայքի։ Ցետոյ դիտելի է, որ Սիսի ժողովականներու Կալաճոսէ ներկայացուած ցուցակը բաւական կասկածելի կազմութիւն մը ունի, քանի որ անգամ մը 26 եպիսկոպոսներու և անգամ մը 36 եպիսկոպոսներու անուններ կը ներկայացնէ (տես Ազգապատում, էջ 1785-6). մինչ Ջամչեան (Գ. 309-310) կը թուէ 41 եպիսկոպոսներ։

Առանց չատ խորացնելու մեր քննութիւնը, ըսենք թէ ասկէ առաջ յիշուած աթոռներէն հոս կը յիշուին.

1. ՆՓՐԿԵՐՏԻ՝ Աւետիք եպիսկոպոսը(*) *որ Ծոփքի չի պատկանիր ինչպէս բացատրուեցաւ։*

2. ՋՄՇԿԱԾԱԴԻ՝ Հայրապետ եպիսկոպոսը։

Եւ երկու ուրիշ եպիսկոպոսներ, որոնց ԾՈՓԱՑ ՆԱՀԱՆԳԻ սահմաններուն մէջ ըլլալը թերևս առարկելի համարեն ոմանք։ Ասոնք են.

1. *ՄԵԾԿԵՐՏԻ ԴԱՇՏԻՆ՝* Կիրակոս եպիսկոպոսը

2. *ՈՇՈՎՊՈՑ ՇԱՀԱՊՈՒՆԵԱՑ ԳԱՒԱՌԻՆ՝* Շմաւոն եպիսկոպոսը։

Սոյն ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսներուն մէջ, ինչպէս վերը յիշուեցաւ, կար Մեծկերտի կաթուղիկոսը, որմէ անջատ, Օրմանեան՝ կալանոսի լատիներէն բնագիրէն առնելով, կը յիշէ նաև Մեծկերտի Դաւտին՝ կիրակոս եպիսկոպոսը։ Ջամչեան (Գ. 310) և Հ. Ղուկաս Ինճիճեան (Հնախօսութիւն Հայաստանի, 527) կիրակոս եպիսկոպոսը կը յիշեն Սիսի ժողովին մասնակցողներուն մէջ, բայց իբր «Մժնկերտի եպիսկոպոս» և ոչ թէ «Մեծկերտի Դաւտին»։ Օրմանեան, որ աչքին առջև ունէր Ջամչեանի Հայոց պատմութիւնը երբ այս սրբագրութիւնը կ'ընէր, անշուշտ հիմ մը ունի, քանի որ իբր սկզբնական աղբիւր, կալանոսը ունի։

Հետևաբար իր ընթերցումը վաւերական համարելով,

(*) Այս եպիսկոպոսը, 1316-ին, Աստանայի ժողովին ալ մասնակցած է։

«Մեծկերտի» եպիսկոպոսէն զատ «Մեծկերտի Դաշտից» եպիսկոպոսի մը գոյութիւնը 1307-ի Սիսի ժողովականներուն մէջ վաւերական կրնայ նկատուիլ։

Իսկ Մժնկերտը զոր Ալիշան Մանազկերտի հետ նոյնացուցած է (Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, էջ 41), իսկ Հիւբշման (Հին Հայոց Տեղւոյ անուններ, էջ 376) երկու Մժնկերտ կը յիշատակէ. մեծ Աբեղինից կամ Բասենի մէջ (Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Արարատ, էջ 38) և միւսը՝ վանայ ծովուն հարաւակողմը՝ Մենուասայ Լրուղիին վրայ։

Եթէ Սիսի ժողովին մասնակից կիրակոսը՝ Մժնկերտի եպիսկոպոս է, այն ատեն Ծոփաց աշխարհին հետ ունէ կապ չի կրնար ունենալ։

Գալով «ՈՅՈՎՊՈՑ ՇԱՀԱՊՈՒՆԵԱՑ ԳԱԻԱՌԻՆ՝ ԱՅՆ Ի ՅՈՓՔ ՇԱՀՈՒՆԵԱՑ» տիտղոսով յիշատակուած Շմաւոն եպիսկոպոսին (Զամչեան, Գ. 310), բաւական դժուար հարց մը կայ զոր կարելի չէ վճռական կերպով լուծուած համարել։

Օրմանեան, որ կալանոսէն քաղած է ցուցակները, Զամչեանի բացատրութիւնները չի տար, այլ՝ պարզապէս, իբր եպիսկոպոս Օծոպի կը յիշէ Շմաւոն եպիսկոպոսին անունը։

Հաւանական է, որ Զամչեանի յաւելուածները՝ իր կողմէն արուած մեկնաբանութիւններ են, որոնց արչափ վաւերական ըլլալը կասկածի տակ կրնայ ձգուիլ վասնզի Օծոպ (Ոծովպ) չէ յիշուած այլուր։ Ինծի անծանօթ է այս անունին մասին արբուած լուսաբանութիւն ունէ հեղինակէ մը։ Միայն Սաւալան (Պատմ. Երուսաղէմ, Ա. հատոր, 499) «փորձուած է» (իր բառերով) նոյնացնելու՝ 1836-ին Երուսաղէմի Ս. Յակոբ Տաճարին ծեփերը նորոգուած ատեն ձախակողմի յետին սիւնին վրայ երեւան եկած 1286 թուականով յիշատակարանին մէջ Ծալվայ բառը Ծովպայ կարդալ և ունէլի առաջ երթալով «Ծալվայ վարդապետ» կոչումով անանուն եկեղեցականը, քանի և մէկ տարի հաքը գումարուած Սիսի ժողովին մասնակցող Օծոպի Շմաւոն եպիսկոպոսին հետ նոյնացնել յանդգնօրէն։

Այս նոյնացումը բնաւ տրամաբանական չէ։ Որովհետեւ Ա.— Շմաւոն անունը չէ դրուած։ Բ.— եպիսկոպոս տիտղոսը չէ դրուած։ Գ.— «Ծալվայ վարդապետ» բացատրութիւնը ունէլի վանքի մը հետ կապ կը մատնանշէ քան քաղաքի մը կամ գաւառի մը։ Դ.— Ինչ որ ամենէն կարեւորն է, վարդապետին «յարեւելից» նկած ըլլալն է։

Մենք գիտենք թէ «արեւելեան» կը կոչուէին Մայր Հայաստանի եկեղեցականները, որով Մեծ Հայքի մէջ վանք մը

միայն կրնար ըլլալ Ծալվայ և ոչ թէ Ծոփաց. ուստի կարելի չէր այս նոյնացումը, որուն արձագանգ եղած է նաեւ Աղաւնունի Եպս. (Միաբանք եւ Այցելուք, էջ 168)։

Բոլորովին չփոթեցուցիչ պարագայ մըն է սա իրողութիւնը, որ Նախիջեւան քաղաքին մօտ (Զամչեան, Գ. հատոր, 502), Ջահուկ գաւառակին մէջ հիմա Բատամլու կամ Նշուտի գիւղը (Մեսրոպ Եպս. Սմբատեան, Երնջակ, 485) կը կոչուէր Ոծովպ։ Ալիշան (տես՝ Սիսական, էջ 483-4) Ոծոպը կամ Օծոպը կը յիշատակէ իր Աստուածածին վանքովը։

Առաքել Դաւրիժեցի (Գ. տպ. էջ 430) կը յիշէ «Օծոպու վանք մը» Սիւնեաց «Շահրունուց Զոր»ի մէջ։

Կը խորհիմ թէ Ծալվան՝ Ծոփաց հետ չփոթուած կարծելէն աւելի հաւանական է Շահրունուցը՝ Շահունեաց-ի հետ չփոթուած կարծելը։

Հետեւաբար Շմաւոն եպիսկոպոսի Ծոփաց շրջանակին մէջ աթոռ մը ունենալը շատ կասկածելի է։ Ուստի մէկ կողմ թողլով զայն, ինչպէս նաեւ Նփրկերտի և Խորձեան աթոռները, բուն Ծոփաց մէջ, մինչեւ ԺԵ. դարուն սկիզբը, կազմուած կ'ունենանք.

1.— Ծոփաց
2.— Ընկուզուտի (Զմշկածագ)
3.— Մեծկերտ (Մազկերտ = Զարսանճագ = Խօզաթ)
4.— Մեծկերտի դաշտի

Առաջնորդութիւնները, որոնց վրայ կ'աւելնան յետոյ.

1. ԱՐՂԸՆ — ԱՐՂԱՆԱ ՄԱՏԷՆ, որ ԺԵ. դարու կէսերուն կազմըւած է, և թէեւ Ծոփաց մաս էր, սակայն Աղձնեաց միացած և յետոյ ալ Տիարպէքիրի առաջնորդութեան ենթարկուած է։ Նախաշ Մկրտիչ Եպս.էն կազմակերպուած էր, արդի վանքին շինութեամբ։

3. ԲԱԼՈՒ առաջին անգամ իր անդրանիկ առաջնորդով կը յիշուի 1562-ին։ Թերեւս աւելի առաջ ալ ան ունեցած ըլլայ իր առաջնորդները։

3. ՉՆՔՈՒՇ առաջին անգամ յիշուած կը գտնենք 1608-ին։

Այս երեքը՝ աւելի փոխ—առաջնորդութիւններ են, ստեղծըւած՝ զանազան պատճառներով։

Այսպէս Ծոփաց նահանգին մէջ կ'ունենանք 6—7 առաջնորդութիւններ, որոնք շարունակուած են մինչեւ Ի. դար, աւելի կամ պակաս կանոնաւորութեամբ, երբեմն իրարու միանալով և երբեմն՝ իրարմէ անջատ։

Արդ, Ծոփաց եպիսկոպոսական թեմը եթէ ընդունինք թէ խարբերդը կեդրոն ունէր, պէտք է ըսել թէ Հայց. եկեղեցւոյ հնագոյն հոգեւոր վարչութիւններէն մէկը ըլլալով հանդերձ, Ծոփքը չէր կրցած իր գոյութիւնը պահել և մասերու բաժնուած էր, որոնք կապուած էին վանքերու։

Եւ գիտենք թէ Խարբերդի չորս գլխաւոր վանքերը ունէին իրենց սեփական թեմերը, և, առանձին առաջնորդութիւններ կը կազմէին։

Իրաւասութեան խնդիրներ և վէճեր անպակաս էին այս նահանգին մէջ, որ անցեալ դարուն սկիզբը չորս թեմերու բաժնուած էր հետեւեալ կեդրոններով.

ա.– Գասիմի Ս. Աստուածածին վանքը
բ.– Ապտիւլ Մեսիհի վանքը (Ջարդարիչի Ս. Աբել Մահն)։
գ.– Սորսորի Սբ. Գեորգ վանքը
դ.– Գուլէի Ս. Գեորգ վանքը կամ Մովսեսավանք։

Այսպէս.

1. Գասէմի համար ըսուած է որ 9 գիւղ ունէր իբր սեփական թեմ.

2. Ջարդարիչի կամ Ապտիւլմահնի վանքին համար ըսուած է որ 24 գիւղ ունէր իբր թեմ.

3. Սորսորի Ս. Գէորգ վանքն ալ բնական է ունէր իր թեմերը.

4. Գուլէ վանքը նոյնպէս ունէր թեմեր, որոնց մէջ էին Ջմշկածագ և կապան Մատէն։

Պէտք է հոս ըսել թէ երբեմն կապան Մատէն՝ կուսակալութեան կեդրոնն էր երբ կը չտնտպտծուէին արծաթի հանքերը. յետոյ էր որ Խարբերդ դարձաւ կուսակալութեան կեդրոն և առացաւ կարեւորութիւն։

Խարբերդ՝ իբր հին Անձիտ կամ Հանձիթ գաւառի կեդրոն, եփրատէն արեւմուտք գտնուող հոգերու վրայ հաստատուած հնագոյն ժամանակներու Ծոփաց գաւառին սահմանէն դուրս գտնուելով, նախնական և հնօրեայ Ծոփաց մէջ կ'ուննենանք հետեւեալ առաջնորդութիւնները.

1.– ԾՈՓՔ 2.– ՋՄՇԿԱԾԱԳ՝ ի հնումն Ըցկուզs 3.– ՋԱՐՍԱՆՇԱԳ՝ երբեմն Մեծկերs կամ Մազկերs 4.– ԱՐՂՆ կամ Արղացա Մատեն 5.– ԲԱԼՈՒ 6.– ՋՆՔՈՒԾ։

Առանց առաջինը պէտք է նկատել արքեպիսկոպոսութիւն և միւսները՝ անոր առորդաս փոխ – առաջնորդութիւններ. սակայն պէտք է համոզուինք թէ ոչինչ որոշ էր և չատ խառնակ վիճակ մը կը ներկայացնէին արքեպիսկոպոսութիւնը (հա-

ւանօրէն Խարբերդ) և իրեն կապուած փոխ — առաջնորդութիւնները։

Գաղափար մը տալու համար միայն և ոչ թէ անոր վաւերականութիւնը և իրականութիւնը ընդունելով, ըսեմ թէ Ոսկան Եպիսկոպոս Երեւանցի (1614-1674) *իր կազմած* Հայց. Եկեղեցիի թեմերու ցուցակին *մէջ, որ ինչպէս Օրմանեան կը նկատէ Ոսկանի կողմէ իր եկեղեցին լատին աշխարհին կարգաւորեալ ներկայացնելու ձեռնարկ մըն է, «իրականը կանոնականի մերձեցնելով»* (Ազգապատում *էջ* 2546), *հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ Ծոփաց և Աղձնեաց նահանգներու եկեղեցական վարչութիւնը։*

ԺԱ. Արքեպիսկոպոսարան՝ Ամիտ:

Եպիսկոպոսարաններ՝ 1. Ակլ (*Էկլ*) 2. Արղնի 3. Բալու 4. Եդեսիա 5. Ջերմիկ 6. Մերտին 7. Չնիուշ 8. Թուլկարան:

ԺԲ. Արքեպիսկոպոսարան՝ ԽԱՐԲԵՐԴ (իմա՛, Ծոփաց)։ Եպիսկոպոսարաններ՝ 4 *անծանօթ կամ աղաւաղեալ անուններ։*

Իսկ ասոնցմէ դուրս, Ոսկան եպիսկոպոս Երեւանցի կը յիշէ Օծոպ, Նփրկերտ, Ճապաղջուր, Մեծկերտ *և* Խորձեան *Եպիսկոպոսութիւնները*(*)*։ Ասոնք ցոյց կուտան թէ չափազանց խառնակ են այս վիճակներու պատմութիւնը։*(**)

(*) Ոսկանի այս ցուցակին, որ Լատիներէն հրատարակուած է, (տես՝ Mr. Benoist, Dictionnaire de Géographie sacrée et ecclésiastique, Paris, Imp. Migne, 1854—1862, Ա. Հատոր, 820—23), Ալիշան *Արարատի* մէջ (էջ 231) զետեղած է թարգմանութիւնը բայց այնքան այլայլեալ եւ փոխուած են վայրերու անուններ, որ անհասկնալի մնացած է շատ տեղեր: Ձեռքի տակ չունէի դժբախտաբար անոր լատինական բնագիրը, որ՝ ըստ Օրմանեանի, օտարներու կողմէ ընդօրինակուած ըլլալով կարգ մը անուններ բոլորովին անճանաչելի եղած են:

(**) 1745-ին, Երեմիա դպիր Օշականցի կազմած է Էջմիածինի նուիրակութիւններու ցանկը, ուր նշանակած է իւրաքանչիւրին ենթակայ վայրերը:

Հոն ՏԻԱՐՊԷՔԻՐի նուիրակութեան մէջ ցոյց կը տրուի *Բալու, Ճապաղջուր, Զարսանճագ, Ցաղման, Բերդակի սուրբ Մակաբայեցւոց թեմն, ի Մշու Ս. Առաքելոց թեմն, Սղերդ, Զռքան, Շիրվան, Մերտին, Փէրին (Բերրի), Մեծկերտ, Չմշկածագ, Խարբերդ,*

(Շարունակութիւնը տեսնել յաջորդ էջ)

Մեր տեսութեամբ, պէտք է Ծոփ *նկատել արքեպիսկոպոսութիւն մը որուն ստորագաս էին իբր եպիսկոպոսութիւն՝*

1. Չմշկամագ
2. Չարսանճագ
3. Արղն *կամ* Արղանա Մաչեն
4. Բալու
5. Չնքուշ

եւ թերեւս ուրիշներ, որոնք երբեմն առանձին և երբեմն՝ միացեալ առաջնորդութիւններ կազմած են։

* * *

Այս հինգ վիճակներէն մասնաւորապէս մեզի շահագրգռողը այն է թէ՝ Չարսանճագ *կամ* Մեծկերտ, *առաջին անգամ իբր առանձին եպիսկոպոսութիւն յիշուած է ԺԴ. դարուն սկիզբը,* 1307-*ին, ինչպէս տեսնուեցաւ։*

Գրեթէ միաժամանակ կը յիշուէր Երապոլիսի (Յերապոլիս), այսինքն Չմշկածագի Առաջնորդութիւնը, որուն կեդրոնը՝ կ'երեւի թէ Ընկուզուտի վանքն էր։

Իրարու դրացի այս երկու վիճակները գրեթէ միեւնոյն կեանքը ունեցած են և գրեթէ միշտ միացեալ վիճակ կազմած են։

Ասոր փաստ կրնայ ծառայել սա իրողութիւնը, որ 1307-*էն ետքը, մինչեւ անցեալ դարուն կէսերը, բնաւ չէ յիշուած* Չարսանճագի *յատուկ առաջնորդ մը, մինչ Չմշկածագի մէջ կանոնոնաւոր կերպով իրարու յաջորդած են հետեւեալ եկեղեցականները, որոնք՝ վստահութեամբ կրնամ ըսել, թէ կը հովուէին նաեւ Չարսանճագը։*

ԺԴ. դարուն.— ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԵՊՍ. *Չմշկածագի (տես* Բիւզանդիոն, *Բ.* 3014)։

1307-*ին.—* ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. *Չմշկածագու, որ Սիսի Ժողովին մասնակցած է (տես* Չամչեան, *Գ.* 309)։

1342-*ին.—* ԴԱՆԻԷԼ ԵՊՍ. *Չմշկածագու. Սիսի Բ. Ժողովին ներկայ (*Չամչեան *Գ.* 341 *և* Ազգապատում *էջ* 1869. *Աճառեան* Անձնանուանց բառարան, *Բ. հա.* 122)։

Հիւսէինիկ, Արղնի, Մատան, Ջերմուկ, Չնքուշ, Մուսէպին, Սէվէրակ, Ուրհա, Ակըլ, Հայնէ, Ղուլբ, Ղիան, Լըճէ, Կասկէ, Հազրու, Բըշէրիկ, Սասուն, Հզու, Ալիփըզար, Գոյլու, Կարմուջ, Ճօխ, Բաշխէ եւայլն։

Ինչպէս կ'երեւի հոս ալ, առանց դասակարգութեան, խառնակ է։

1403-ին. — ԴԱՒԻԹ ԵՊՍ., որ իբր ականատես պատմած է. — «Հրով կատարումն Զմշկածագի Տէր Յովհաննէս սրբակրօն քահանայի ի նմին քաղաքի... ի Սեպտ. 10 ՊԾԲ.» (Փիրզալէմեան, Նosարf, էջ 19)։

1417-ին. — ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԵՊՍ. (Բիւզանդիոն, Թ. 3014)

1428-ին. — ՅԱԿՈԲ ՐԱԲՈՒՆԱՊԵՏ, որ կը յիշատակուի գրչագիր ճառընտիրի մը մէջ։ «Որ ետ կարողութեան հասնել ի յետին դիծ Ոսկեփոր Տաւնականիս, որ կոչի Կողուց վանք. ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և սուրբ նշանացն Քրիստոսի, յառաջադրութեան... Յակոբայ բաբունապետին։ Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ Կարապետի և անպիտան գրչի. յամի ՊՀԷ (1428) թուականի տոմարի» (Տրդատ Եպս. Պալեան, ցուցակ Վանօրեից, ԼՈՅՍ, 1906 էջ 570)։

Յայտնի չէ թէ Յակոբ բաբունապետ սոսկ վանահա՞յր է թէ միանգամայն Առաջնորդ գաւառին (Տես նաեւ Բիւզանդիոն, Թ. 3014)։

1434-ին. — ԱԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. Ընկուզուտ Անապատին Առաջնորդ, տես վերը էջ 281։ Նոյնպէս որոշուած չէ իր հանգամանքը։ Վանահա՞յր է սոսկ թէ նաեւ առաջնորդ (Հանդես Ամսօրեայ, 1905, էջ 210)։

1436-ին. — ՄԵԼՔԻՍԷԹԷԿ ԵՊՍ. Գանձարանի մը յիշատակարանին մէջ կը կարդանք «... Արդ՝ գրեցաւ սա ի նահանգին Փռուգիոյ ի գաւառս Երոպոլեայ, որ այժմ մականուամբ կոչի ի հոմանուադրութիւն Զմշկիկ Յովհաննէս թագաւորի... ի թուականութիւնս մերում ՊԷ (1436) ամէն։ Ի Հայրապետութիւն Կիլիկեցւոց Տեառն Կոստանդեայ և յաշխարհակալութեան Ալի Պէկին, ի յերկիրս Զմշկածագու, ի սուրբ ուխտս Կարմիր Վանք, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետին և Աստուածընկալ Սուրբ նշանացս, ի յԱռաջնորդութեան Տէր Մելքիսէթի ... ձեռամբ անարհեստ Մկրտչի սուտ անուն կրօնաւորի... (Տրդատ Եպս. Պալեան, նոյն, էջ 569 և Փիրզալէմեան, Նosարf, էջ 108։ Տեսնել նաեւ Բիւզանդիոն, թիւ 3014)։ 1448-ին գրչագրուած է Կարմիր Վանք Սուրբ Նշանի մէջ Մաշտոց մը (ԼՈՅՍ, 1906, էջ 559)։

1541-ին. — ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. (Տես Բիւզանդիոն, Թ. 3014)

1541-ին.— ԹԱԴԷՈՍ ԵՊՍ. (Տես Բիւզանդիոն, թ. 3014)

1648-ին.— ՄԻՔԱԷԼ ԵՊՍ. ՋՄՇԿԱԾԱԳԻ (Տես Բիւզանդիոն, թ. 3014)։

1684-ին.— ԱԽԵՏԻՍ ՎՐԴ. ՎՆՏ. Ս. Նշանի Վանքին (Տես Բիւզանդիոն 3014)։

Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. «Գրեցաւ Սուրբ Աւետարան ի թվ. ՌՃԼԳ (1684) ամին, ձեռամբ Արսէն Աբեղիս ի Ջմշկածագ, ի կարմիր վանք, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետին և Սուրբ Սարգիսին և Սուրբ Նշանին, յԱռաջնորդութեան Սուրբ Ուխտիս Աւետիս վարդապետի, և ի Հայրապետութեան Տեառն եղիազար կաթողիկոսին, այլեւ Սուրբ Ուխտիս սպասաւոր է (7) անձն կրօնաւորքն որ կան ի յայս ճեմարանիս» (ԼՈՑՍ, 1905, էջ 569)։

1745-1765-ին.— *ՊԵՏՐՈՍ ՎՐԴ. ՏԻՎՐԻԿՑԻ, որ քսան տարի առաջնորդական պաշտօն վարելէ վերջ, 1765 Սեպտ. 18-ին Արաբկիրի և Ջմշկածագի միացեալ վիճակներուն վրայ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի։ Դիւան Հայոց Պատմութեան (Գ. Հատոր, էջ ճԽէ) մէջ, Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցիի կենսագրութեան մէջ Գիւտ Աբգ. Ազայեանց կը պատմէ թէ 6 ամբաստանութիւններ կային Յակոբոյ Առաջնորդ Պետրոս վարդապետին դէմ, որոնցմով այդ վարդապետը կաթոլիկ ցոյց կը տրուէր։ Պետրոս Վրդ., որ ըստ վաղեմի սովորութեան, Սիմէոն կաթ. ի ընտրութենէն տարի մը յետոյ էջմիածին գացած է իր հպատակութիւնը յայտնելու նոր կաթողիկոսին, Սիմէոնի կողմէ հոն վար կը դրուի անոր աղթարմատական ձգտումներուն մասին ժողովրդական բողոքները քննելու համար։ Բայց քննութիւնը և ժողովրդական սուտար մեծամասնութեան վկայութիւնները ցոյց կուտան, որ այդ ամէն բողոքողները որոնք հասած էին էջմիածին, դրպարտութիւններ էին չարամիտ անձերու կողմէ։ Ուստի Սիմէոն կաթողիկոսի կողմէ վերահաստատուելով իր պաշտօնին մէջ, կը ղրկուի իր վիճակը։ Այս առթիւ կատարուած են զանազան թղթակցութիւններ (տես Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գ. Հատոր, էջ 274–298 եւն)։*

Պետրոս Վրդ. Տիվրիկցի՝ աշակերտն էր Նալ-

նան Յակոբ Պատրիարքի (տես Մեկնութիւն Նարեկի, Ցիշատակարան)։

ԺԼ. դարուն վերջերը կամ ԺԹ. ի սկիզբները, Զմշկածագ, կապան Մատէնի հետ միասին, Խարբերդի Խուլէ վանքին սեփական վիճակ էր, ինչպէս Խարբերդի միւս երեք վանքերը ունէին իրենց վիճակները։ Այնպէս որ առեղծուած էր անկարգ և խառնակ վիճակ մը, և վէճեր ու իրաւաստութեան խնդիրներ պակաս չէին։

1845-ին, Պատրիարքարանը՝ նկատելով այս չորս իրարու մերձակայ և չափաւ սահմանով առաջնորդութիւններու անհեղութիւնը, թեմական գործոց կանոնաւորութեան համար միացուց չորս վիճակները, և կազմեց միակ առաջնորդութիւն մը՝ Խարբերդ կեդրոնով։

Երկու տարուան տեւողութենէ մը յետոյ, այս միութիւնը քակտուեցաւ և ապահովաբար այս առթիւ այս թեմը ունեցաւ իր Առաջնորդը։

Արդարեւ, Պատրիարքարանի արձանագրութեանց համաձայն, 1849-ին, կապան Մատէնի ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎՐԴ. ը առաջնորդ կը կարգուի Զմշկածագի և վանահայր՝ Խարբերդի Խուլէ վանքին։

Այս վարդապետը մինչեւ ե՞րբ պաշտօնավարած է, չեմ գիտեր։ Միայն կը կարծեմ թէ մինչեւ 1856 պէտք է պաշտօնավարած ըլլայ, վասնզի նոյն թուականին Պատրիարքարանը երկրորդ անգամ կը միացնէ այդ վիճակները և այս անգամ կը յանձնէ իրագործել իր ծրագիրը։

Պատրիարքարանը Խարբերդի չորս վանքերուն մէջ տիրող ծանր անկարգութեան վերջ տալու համար, 1859-ին, այս չորս վանքերուն ենթակայ չորս թեմերը կը միացնէ և Պոլսոյ Պատր. Փոխանորդ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՎՐԴ. ՎԵՀԱՊԵՏԵԱՆը (յետոյ Պոլսոյ և Երուսաղէմի Պատրիարք) կը ղրկէ Խարբերդ, իբր առաջնորդ. սակայն ան երկար չի կրնար տեղալ և կը դառնայ Պոլիս, իսկ Խարբերդի չորս վանքերը դարձեալ նախկին վիճակը կը առանձին։

Այս օրերուն է որ Զմշկածագ և Ջարսանճագ կ'ունենան առանձին առաջնորդներ։

1858-ին, ԴԷՈՐԳ ՎՐԴ. ԽԱՐԲԵՐԴԻՑԻ՝ կ'ըլլայ առաջնորդ Ջմշկածագի, կապան Մատէնի և Դուլէ վանքին, ինչպէս իրեն Պետրոս կը հաստատէ։

Բայց 1864-ին, իր պաշտօնը առհմանափակուած է միայն Դուլէ վանքին մէջ. վասպի Ջմշկածագը բաժնուած է և միացած է Խարբերդի, որուն առաջնորդն էր ԱՀԱՐՈՆ ՎՐԴ. (տես՝ Ժամանակ, 1865. Թ. 61 էջ 66)։

Յաջորդ տարին՝ 1865-ին, Ջմշկածագը կը բաժնուի Խարբերդէն և Ջմշկածագի Պատրիարքական Փոխանորդ կը նշանակուի ԱՒԱՔԵԼ ՎՐԴ. ՄԱՋԼՄԵԱՆ, Քաղ. Ժողովի 1865 Նոյեմբեր 19-ի որոշման համաձայն. սակայն կ'երեւի կարելի չէ եղած այս որոշումը գործադրել։

Դէորդ վրդ. Խարբերդցի, իբր վանահայր, Դուլէ վանքը մնացած է իր այդ պաշտօնին մէջ երկար տարի, հաւանօրէն մինչեւ 1874-1875 թուականը։ Սրուանձտեանց, իր Ծnrnu Աղբարին մէջ (Բ. 116) կը յիշէ այս վարդապետը, որ «իբր քառասուն հազար ղրուշի հանգանակութեամբ և ժողովրդեան աշխատութեամբ, պարիսպ մը կանգնեցուցած է չրջապատ վանուցս և երկու մեծ սենեակներ, ընդարձակ սխոր մը և մարտպ մը (բայց մատուռը մնացեր է ատեր), աջակցութեամբ Մուրատեան Փիլիպպոս և Աւետիս էֆէնտիներուն.,. եւն.»։

Այս վարդապետին Ջմշկածագի առաջնորդ կարգուած տարին, 1859-ին, կ'անջատուի Չարսանճագը և առանձին առաջնորդ կը նշանակուի և երկար տարի միացեալ այս երկու վիճակները կը բաժնուին, հաքը նորէն միանալու համար։

Այս բաժանեալ չրջանին Ջմշկածագի առաջնորդութիւն վարած են՝

10 Մեպտ. 1877 — 1879 ՊԵՏՐՈՍ ՎՐԴ. ՆԵՐԿԱՐԱՐԵԱՆ

1880 — 1885 ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ՎՐԴ. ՊԱՂՃԵԱՆ

Երկու արդիւնաւոր եկեղեցականներ որոնց յաջորդ մը ճարել անճարկելով, Պատրիարքարանը կրկին կը միացնէ երկու առաջնորդութիւնները։

ՉԱՐԱՆՃԱՓԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ

Չարանճապի և Ճմշկածագի բաժանումէն վերջ, 1859 — 60... ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎՐԴ. կ'ըլլայ առաջին նշանակուած Առաջնորդը Չարանճապի թեմին, ըստ Պատրիարքարանի արձանագրութիւններուն։ Հաւանօրէն անոր յաջորդած է՝ նոյն արձանագրութեանց համաձայն, պերթեվ՝(*)

1864 — 1880 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ՆԷՎՐՈՒԶԵԱՆ որ միշտ իր վիճակայիններուն իրաւունքները պաշտպանելուն համար խնդիր ունեցած է կառավարութեան հետ։

1868ին նոյնիսկ Պոլիս տարուած է, սակայն Պատրիարքարանը յաջողած է զինքն իր վիճակը դարձնել։ Սրուանձտեանցի Չարանճապ այցելած տեղն այս վարդապետը պաշտօնի վրայ էր։ 1880-ին հրաժարած է։

1880-1881 ՍԱՐԳԻՍ ՎՐԴ.՝Առաջ. Տեղապահ նշանակուած է(Մասիս)։

1882 ՏԻՄՈԹԷՈՍ Ծ.ՎՐԴ. ՀԱՆԷՍԵԱՆ՝ Առաջնորդ կ'ընտրուի։

1884 ՀՈՐԷՆ ՎՐԴ.ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ՝ Առաջնորդ էր այս թուականին։

1885 ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՎՐԴ. ՏԻՎՐԻԿԼԵԱՆ՝ Առաջ. Տեղապահ կը ղրկուի։

1885 ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ՎՐԴ. ՊԱՂՃԵԱՆ՝ Առաջ. Տեղապահ ղրկուած է Պոլիսէն։

1887-ին Չարանճապ կը միացուի կրկին Ճմշկածագի։

1887 ՍԱՐԳԻՍ ՎՐԴ. ՎԱՐԴԱՊԵՏԵԱՆ՝ Առաջ.Տեղապահ. հաւանօրէն փոխ-առաջնորդ։

1889 ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ԹՈՄԱԵԱՆ՝ Առաջ.Տեղապահ կամ ուխլի ճիշդը՝ փոխ — առաջնորդ նշանակուած է։

(*) Նոյն Հիճրէի 1231 (Քր. 1864) թուականին *Խմբը Ալի*-ով (Եպարխոսական հրամանները այսպէս կը կոչուէին) Չարսանճագի առաջնորդութեան սահմանուած վիճակն էր *Տէրսիմի սանճագին Չարանճագ գազան*։

Ցետոյ այս առաջնորդութեան կցուած են Չարսանճագին գաս *Խոզաթ* եւ *Մազկերթ* գազաները։

1892-1895 ՄԱՄԲՐԻ ՎՐԴ. ՔՋՆՈՒՆԻ,(*) միացեալ վիճակին Առաջնորդ կ'ընտրուի։

1898 ՄԱԿԱՐ ՎՐԴ. ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ՝ Առաջ. Տեղապահ միացեալ վիճակին։

1899 ԹԱԹՈՒԼ ՎՐԴ. ԴՈՒՐԵԱՆ՝ Առաջ. Տեղապահ Զմշկածագի։ Անոր կը յանձնուի նաեւ Զարսանճագը։

1903-1905 ԿՈՐԻՒՆ ՎՐԴ. ԷԼԼԻՏՐԱՄԵԱՆ՝ որ 1899-ին, պէրաթով, Զմշկածագի Առաջնորդական Տեղապահ նշանակուած էր եւ կը վարէր իր պաշտօնը, երբ 1903-ին անոր հովուութեան կը յանձնուի նաեւ Զարսանճագը։

1906-1915 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ՝ կը յաջորդէ Կորիւն վրդ.ին եւ կը կառավարէ երկու վիճակները մինչեւ տարագրութեան օրերը։

* * *

(1808 — 1898) Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Զարսանճագցի, Կիլիկիոյ Կիրակոս Ա. Կաթողիկոսին կողմէ (1796 — 1815) (1808*) Օգոստոս թուականը Հայրապետական կոնդակով Առաջնորդ կարգուած է Այնթապի եւ Մարաշի վիճակին։

Այս Յովհաննէս Եպիսկոպոսին կեանքի եւ մահուան շուրջ հրաշալի եւ հետաքրքրական զրոյցներ կան Այնթապի Հայերու եւ Թուրքերու մէջ։

Եպիսկոպոսը օր մը Աւագ սարկաւագ Փանոսը եկեղեցի տանելով կ'ըսէ. «ես մեռնելու ըլլամ նէ՝ այս աւանդատան մէջ պէտք է թաղէք զիս։» Քանի մը օր վերջ, իրօք կը վախճանի Առաջնորդը եւ կը թաղուի զինքը եկեղեցւոյ հիւսիսային աւանդատան մէջ։ Իր գերեզմանը նոր չինուելիք եկեղեցւոյ յատակագծին սահմանին մէջ կ'իյնայ, բայց չեն ուզեր քրքրել զայն, յարգելու համար ժողովուրդին զգացումը. որովհետեւ իրրեւ ուխտատեղի կը յարգուէր թէ՛ Հայերու եւ թէ՛ Թուրքերու կողմէ միանգամայն։ 1832ին Զէյթունն գանուած է։

(*) Բաղիշեցի, նախապէս ուսուցիչ ի Մարզուան։ Վարդապետ ձեռնադրուած Յովհաննէս եպս. Եդեսեանէ. 1884ին Պոլիս Ռամելի Հիսայրի քարոզիչ։ 1886 — 1887 Ապրիլ, Եւդոկիոյ Առաջ. Տեղապահ (Տես՝ *Պատմ. Եւդոկիոյ Հայոց* 680 — 685)։ Ապտոռական Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքը, եւ ապա 1888 Յունուար 30-ին Առաջ. Տեղապահ Ամասիոյ։ 1890 — 1891-ին Զարսանճագ—Զմշկածագի առաջնորդ եղած է։

Բերրին՝ որպէս քաղաքական ու վարչական կեդրոն, եղած է նաեւ հոգեւոր հովուութեան ու կրօնական վարչութեան կեդրոն։ Մեր քաղած տեղեկութեանց համաձայն, 1859-60 թուականներուն միայն, Զարսանճագը ունեցած է իր առաջին առաջնորդը։ Այդ թուականէն առաջ, Զարսանճագի հոգեւոր հովուութեան մասին որոչ և յստակ տեղեկութիւններ չունինք, որովհետեւ Զարսանճագը՝ կապուած է Ծոփաց արքեպիսկոպոսութեան և անոր ենթակայ եպիսկոպոսութիւններուն, որոնք Զարսանճագի հետ հովուած են նաեւ Խօզաթը, Չմշկածագը, Արդնը, Մատանը, Բալուն ու Չնիուշը։

Ուրեմն Զարսանճագը՝ որպէս առանձին վիճակ, և Բերրի ալ՝ որպէս առաջնորդանիստ կեդրոն, հոգեւոր հովուութեան կազմաւորումը կ'ունենայ 1860 թուականին։

1860 — 1915, Բերրին ունեցած է տասնը հինգ առաջնորդներ կամ առաջնորդական փոխանորդներ։ Հոգեւոր Իշխանութեան հետ զուգընթաց, ծնունդ առած ու գործած են Ազգային Վարչական Մարմիններ, մինչեւ ապրիլեան եղեռնը։ Ազգային Մարմիններու գործունէութեանց մասին դժբախտաբար ոչինչ ունինք պատմութեան յանձնելու, որովհետեւ խիստ թանկարժէք յիշատակարաններու հետ մոխրացած ու անհետացած են նաեւ բոլոր այդ տեղեկութիւնները։

Բարեբախտաբար, Զարսանճագէն դէպի արտասահման (յատկապէս Ամերիկա) ղրկուած նամակներէն մաս մը պահուած ըլլալով, ամերիկաբնակ վերապրող հայրենակիցներու շնորհիւ կրցանք ձեռք անցնել զանոնք։ Այս փաստաթուղթերուն բովանդակութիւնը մեզ կը լուսաբանէ օրուայ Առաջնորդին, մեր Ազգային Մարմիններուն և 1898ական թուականներուն տիրող գոյավիճակին շուրջ։

Ստորեւ, այդ նամակներէն կարեւորները հանրութեան սեփականութիւն կը դարձնենք, հարազատօրէն պահելով բնագիրներուն ոճը, ուղղագրութիւնն ու կէտադրութիւնը։

1899ին, Բերրիէն կը գրեն Ամերիկա (Ստենֆորտ) գտնուող մեր պանդուխտ հայրենակիցներուն։

Զարսանճագ — Բերրի 13/25 Յունիս 1899

Մեծայարգ և Ազնուամիտ

Բերրիցի պանդուխտ Ազգայինք մեր

յԱմերիկա — Ստենֆորտ

Սիրելիք մեր ի Տէր,

Նախախնամութիւնը տարիէ մ'իվեր իր առատ գթութեամբ բաւական մխիթարութիւններ շնորհեց մեզ, հետզհետէ

ունեցած ենք անձնուրաց Առաջնորդ, բարեկարգ դպրոց և կըրթական պաշտօնեաներ, որոնք Բերբին զարգացնելու և նախանձելի վիճակի մը հասցնելու խթաններ են։

Վերջին անգամին, Սրբազան Պատրիարք Հայրը՝ որ մասնաւոր քաղցրութեամբ վերաբերուիլ բարեհաճած է միշտ Զարասանճագի հետ, Տեղապահ Ս. Հօր աղաչանաց և թախանձանաց վրայ չնորհ ըրաւ որբանոցի մը բացման արտօնութիւն տալ և այս նպատակին յատկացուց ամսական տասն երկուք ու կէս օսմ. ոսկի նպաստ։ Հոգաբարձութիւն մը կազմուեցաւ իսկոյն և գործի ձեռնարկուեցաւ, առայժմ քսան և հինգ որբեր խնամելու որոշմամբ։

Գիտէք թէ անտեսական տագնապէն իվեր հարիւրաւոր որբեր, ծնողազուրկ և անպաշտպան կը թափառին աստանդականն թէ՛ Բերբիի և թէ՛ գիւղօրէից մէջ։ Մենք այդ անմեղ թշուառներուն օգնելու պարտականութեամբ մեր կարեաց չափով հանգանակութիւն ըրինք տեղս և կը խնդրենք որ դուք ալ հոգ ձեր կողմէն հաճիք օգնել այս նուիրական գործին, սըրտայօժար նուէրներով, ի սէր Քրիստոսի և ի պատիւ ձեր մայր եկեղեցին։

Մնամք ձեզ բարեմաղթու Թաղական Խորհուրդ Բերբիի

Համբարձում	Ղազար	Յովհաննէս	Թորոս
Պօյաճեան	Պաճտզեան	Միխայէլեան	Մարապեան

15 Մարտ 1900ին, Բերբիի Առաջնորդական Տեղապահ Տ. Մակար վրդ. Տ. Յովհաննէսեան, նոյնպէս նամակով մը Ամերիկայի մեր հայրենակիցներէն դրամական օժանդակութիւն կը խնդրէ դպրոցին և 25 որբերուն համար։ Այս նամակէն կը հասկըցուի, որ ինչ-ինչ պատճառներով, Ամերիկայի հայրենակիցները դադրեցուցած են իրենց օգնութիւնը։ Առաջնորդական Տեղապահը կը յորդորէ զանոնք որպէսզի վստահութիւն ունենան և դրամ ղրկեն։

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԱԾ ԿՆԻՔ

Ի ԴԻՄԱՑ ՈՐԲ. ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ

Ա. դպիր՝ Ա. պետ՝ ՁԱՐՍԱՆՃԱԳԻ և Նախագահ

Մանուկ Համբարձում որբանոցի և վարժարանաց

Հոլոբիկեան Պօյաճեան Հոգաբարձութեան

Դանիձապետ ՄԱԿԱՐ ՎՐԴ.

Պ. Սէմէրճեան Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՍԵՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆԱՑ

Պաղտասար Պաղտասար Աբգար

Հոլոբիկեան Պանտազեան Պուլուտեան

Հոգաբարձութիւն Որբանոցի
Ի Զարսանճագ

Բերրի 5/17 Յունիս 1899

Թիւ — 3 —

Մեծայարգ Տիարք

Բերրիցի Ազգայինք մեր, յԱմերիկա
Ի Ստենֆորտ

Ինչպէս տեղւոյս Վարչական Ժողովոյ կողմանէ հաղորդուած է ձեզ, պատշաճ համարեցինք և մենք գրել ձեր սիրելութեանց և խնդրել ձեր սրտայօժար օգնութիւնն ի նպաստ տեղւոյս նորաբաց որբանոցին։

Թէեւ քաղցր այլ շատ իսկ ծանր գործ մ'յանձնուեցաւ մեզ, մենք պատրաստ ենք ամէն զոհողութեամբ յառաջ տանիլ զայն։ Բայց անշուշտ ձեզ նման ազնիւ ազգայնոց առատաձեռն նուիրատուութեանց վրայ դնելով մեր յոյսն, մանաւանդ առաջին տարւոյս համար որ վաթսուն լիրայի բաց մը ունենալ հարկ եղաւ ելեւմտացոյցին տախտակը, քսան և հինգ որբեր առ այժմ որոշած ենք խնամել և հետզհետէ պիտի աւելնան անոնք։

Ուստի կը փութանք ձեր գթութիւնն խնդրել այսօր մեր հոգածութեան տակ գտնուող այդ եղկելիներուն համար, և վստահ ենք թէ պիտի բարեհաճիք քաջալերել զմեզ մեր այս ծանրակիր պաշտաման մէջ։

Հոգաբարձութիւն Ազգ. Որբանոցի

Անդամ՝	Անդամ՝	Ատենապետ՝	Նախագահ՝
Մանուկ	Համբարձում	Պողոս Քհնյ.	Մակար վարդապետ
Հոլոբիկեան	Պօյանեան	Տ. Կարապետեան	Տ. Յովհաննէսեան

8 Օգոստոս 1899, Բերրի

Առաջնորդարան Հայոց

'Ի Չարսաննագ

Առաջնորդական Տեղապահը իր յորդորական նամակով օգնութիւն կը խնդրէ Ամերիկայի մեր հայրենակիցներէն և կը թելադրէ իրենց որ չի հաւատան կասկած ստեղծող գրութիւններուն և կ'աւելցնէ. «Այս տարի, Մայիս ամսոյ ատենը, Խոզաթի վսեմ. կառավարիչ Փաշան անձամբ մեր վարժարանը այցելեց և մեծ ուրախութիւն յայտնեց մեր վարժարանի յառաջդիմութեան մասին։ Աշակերտները բարի գալուս երգը երգեցին և տնօրէն դասատուն՝ Վարժապետեան Մամիկոն Էֆէնտին թրքերէն ճառ մը կարդաց։

«Նաեւ Յունիս 27ին, տարեկան հարցաքննութեանց հանդէս տեղի ունեցաւ։ Վսեմ. Տեղակալ Պէյը և կառավարութեան միւս պաշտօնեայք եւս հրաւիրուեցան։ Աշակերտներ յաջող քննութիւն տուին, այնպէս որ պաշտօնեայք իսկ զարմացան։ «Աշխարհագրութեան ու թուաբանութեան մէջ խիստ յաջող էին...»։

ՄԱԿԱՐ ՎՐԴ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Առաջնորդարան Հայոց
'Ի Չարսաննագ

Բերրի 7/19 Յունվար 1900

Թիւ — 334

Ազնուամեծար

եւ սիրեցեալ պատուական ազգայինք

մեր, որ յԱմերիկա 'ի Սաենֆորտ.

«...Ուստի վերստին կը գրենք Ձեզ և կը յանձնարարենք ձեր սիրելիութեանց, որ միամիտ սրտով և առանց կասկածանաց փութացնէք ձեր դրամական օգնութիւնները, գիտնալով թէ այս տարի մեր վարժարանաց ծախսերը աւելի են նախորդ

տարիէն և որբանոցին եւս մեծ կարօտութիւն կայ նպաստի. զի պատրիարքարանէն 150 լիրա կը տրուի մխայն և մնացեալ ծախքը մեր կողմանէ կը հոգացուի։ Որքաց թիւն որ այս տարի 25 է, յաջորդ տարւոյն մէջ 30 պիտի լինի...»։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ

ՄԱԿԱՐ ՎՐԴ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ԱՋԳ. ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Անդամ՝ Ա. դպիր՝ Ա. պետ՝

Ներսէս քհնյ. Պօղոս քհնյ. Կրպ. քհնյ.
Չիթճեան Տ. Կրպ.եան Մազմանեան

ԱՋԳ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Անդամ՝ Անդամ՝ Անդամ՝ Ա. դպիր՝ Ա. պետ՝

Գրիգոր Գրիգոր Գէորգ Եղիազար Թորոս
Տ. Կրպ.եան Դագէսեան Ուրֆալեան Զագմագճեան Մարտպանեան

ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԲԵՐԲԻՒ

Կրպ. Առաքելեան, Կրպ. Էրմոյեան, Համբարձում Պօյաճեան, Կիրակոս Հալոբիկեան, Ղազար Պանոսպեան, Մելքոն Միլիտոսեան

ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ՁԱՐՍԱՆՃԱԳԻ

Մանուկ Հալոբիկեան Համբարձում Պօյաճեան Պօղոս քհնյ. Տ. Կարապետեան

ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆ ԲԵՐԲԻՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆԱՑ

Պ. Պանոսպեան, Պետրոս Սէմէրճեան, Աբգար Պուլուտեան։

ԿՐԹԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԷՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԱՑ

Ուսուցիչ՝ Ուսուցիչ՝ Տեսուչ երկ. Վարժարանաց՝
Յ. Մազմանեան Մ. Սամուէլեան Մամիկոն Վարժապետեան

Պոլսոյ Ս. Փրկիչ հիւանդանոցի ընդարձակ օրացոյցին մէջ գրուած է, 1905ին.

«Զարսանճագ՝ միացեալ վիճակ Տէրսիմ Սանճագին, Զարսանճագ, Խօզաթ, Մազկերտ գազաները։ Առաջնորդ՝ Տ. Կորիւն Վրդ. Էլլիտրամեան։ Կրօնական Ժողով՝ Տէր Կարապետ Քհնյ. Մազմանեան, Տէր Պօղոս Քհնյ. Տէր Կարապետեան, Տէր Խորէն Քհնյ. Փաշալեան, Տէր Ներսէս Քհնյ. Զիթճեան։ Քաղաքական Ժողով՝ Աւետիս Հոլոբիկեան, Գէորգ Սէմէրճեան, Ստեփան Հագալմազեան, Պետրոս Նալբանտեան»։

1905էն մինչեւ 1915, Բերրիի Ազգ. Իշխանութիւնը թէ՛ աւելի գործունէութիւն, թէ՛ լաւապէս կազմակերպուած վիճակ ունեցաւ։ 1911ի հողային դատի կարեւոր հարցին մեծ ջանք թափեցին, եկեղեցական և դպրոցական գործերը իրենց կանոնաւորութեամբը պայծառացուցին։ Բայց այդ թուականի գործունէութեան կապակցութեամբ ոեւէ գոյութիւն չունենալով, զանոնք կորսուած կը նկատենք, ազգային այլ մեծ կորուստներու շարքին։

Յովհաննէս Վրդ. Յակոբեանի առաջնորդութեան շրջանին, որպէս Առաջնորդական Փոխանորդներ Բերրի եկած են. Համազասպ Ծ. Վրդ. Վարդանեան, 1912 թուականին։ Անոր յաջորդած է Գէորգ Ծ. Վրդ. Նալբանտեան (Ընծայր), ծնած՝ 1870ին, Ուրֆա։ «Գէորգ Վարդապետ՝ Հուրրիէթին, Սղերդի Առաջնորդ էր. այն տեղից էլ անցել էր Խարբերդ, Զարսանճագ, որ քրդական տիրապետութիւն էր դարձել և ուր հողային մեծ վէճեր կային։ Այնտեղ միւս առաջնորդների նման իր հօտի հետ միասին հերոսաբար նահատակուել էր» (Արամ Մանուկեան, Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները, էջ 585)։

Համազասպ և Գէորգ Ծայրագոյն Վարդապետներուն ո՞ր թուականին Բերրի գտնուիլը թէեւ որոշ չէ, բայց 1912—1914 ժամանակաշրջանին ըլլալու է, որովհետեւ 1911ին, Յովհաննէս Վարդապետ Յակոբեան Բերրիէն կը հեռագրէ Պոլսոյ Պատրիարքարանին. «Պէկերն ու Աղաները բռնի կը գրաւեն Հայոց ստացուածքները եւ դուրս կը ձգեն տերերը իրենց տուներէն, պարտէզներէն եւ արտերէն։ Ի՞նչ պիտի ըլլայ ասոր վերջը։»

Բոլոր այն առաջնորդները, որոնք սիրտ ու քաջութիւն կ՛ունենային ու կուգային Զարսանճագի հայութիւնը հովուելու, յուսահատ ու սրտաբեկ կը վերադառնային։

Թուրք կառավարութեան անհոգ կեցուածքը և Պէկերուն ու Աղաներուն անտանելի բռնապետութիւնը, անհանդուրժելի վիճակի մը ենթարկած էին դիւղացի Հայերը, որոնք ամէն օր

Բերրիի առաջնորդարանը կը լեցուէին իրենց հազարումէկ ցաւերն ու բողոքները ներկայացնելու, օրուան Առաջնորդին։

Չարսանճագի առաջին Առաջնորդը՝ Խաչատուր Վարդապետ, մէկ տարի (1859-1860) պաշտօնավարած է։ 1860 էն մինչեւ 1864, Չարսանճագը մնացած է առանց Առաջնորդի, որովհետեւ Պատրիարքարանի կողմէ նշանակուած շատ մը հոգեւորականներ չեն ուզած ոտք դնել Չարսանճագի վտանգաւոր հողին վրայ։ 1864ին միայն Յովհաննէս Վրդ. Նէվրուզեան յանձն կ'առնէ Չարսանճագի առաջնորդութիւնը և զայն կը վարէ մինչեւ 1880։ Ան կորովի կերպով կը պայքարի Պէկերու, Աղաներու հարստահարութեան դէմ ու իր ամբողջ կարելին կ'ընէ բարելաւելու համար ճնշուած ու իրաւազրկուած գիւղացին։ Յովհաննէս Վարդապետ Նէվրուզեանի մասին Պատուելի Համբարձում Սարաճեան կը գրէ հետեւեալ դէպքը.

«1880-ի ատենները, Չարսանճագի Բաշաղակ գիւղին մէջ Պէկ մը(*) կ'ապրէր։ Ասիկա շատ հարուստ ու զօրաւոր աւատապետ մըն էր։ 32 գիւղ ունէր. ամէնքը կը սարսափէին իրմէ։ Հայերը իրեն համար կ'աշխատէին, ի գին հարստահարութեան, չարչարանքի և զոհողութեան։ Արդէն Հայերու ստացուածքները բռնի կերպով գրաւած էր։ Այս աւատապետին ազդեցութիւնը այնքան զօրացած էր, որ նոյնիսկ կառավարութիւնը կ'զգուշանար անկէ։

«Այդ օրերուն, Չարսանճագի Խեզեն՝ Բերրի, առաջնորդ եկաւ Սղերդցի Յովհաննէս(**) կոչուող վարդապետը։ Յիշեալ Առաջնորդը կը տեսնէ որ Պէկը Հայերուն ստացուածքը կը բռնագրաւէ, պաշտօնապէս դատ կը բանայ Պէկին դէմ. հարցը մինչեւ Բարձագոյն Դուռը կը հասնի։ Պէկը կը փորձէ կաշառել

(*) Այս շրջանին Բաշաղակի Պէկը եղած է Իսաք Պէկը, որ իր վայրագութեամբ սարսափ ձգած է ո՛չ միայն Հայերուն այլ իր շրջանի Աղաներուն վրայ ալ։

(**) 1864-1880, Չարսանճագի Առաջնորդ եղած է Յովհաննէս Վրդ. Նէվրուզեան, որ ծուխերուն իրաւունքները պաշտպանելու եւ կատարուող հարստահարութեանց, բռնագրաւումներու դէմ բողոքելու համար, խնդիր ունեցած է կառավարութեան եւ Պէկերու հետ։ 1868ին, նոյնիսկ Պոլիս տարուած է։ Սակայն Պատրիարքարանը յաջողած է զայն իր վիճակը դարձնել։ Սրուանձտեանցի Չարսանճագ այցելած ատեն այս վարդապետը *պաշտօնի* վրայ էր։ 1880 ին հրաժարած է։

վարդապետը որպէսզի հրաժարի այս դատավարութենէն։ Սա կը մերժէ և կը չահի պէկին թշնամութիւնը։ Պէկը ունէր 20-30 աւազակ մարդիկ որոնք զինուած էին իրեն համար կռուելու, կողոպտելու և թալանելու։

«Անգամ մը, վարդապետը հաշտակէն հերթի կ'երթար իրիկնամուտին, իր Փոքրաւորին ընկերակցութեամբ։ Պէկը կ'իմանայ. քանի մը աւազակ կը ղրկէ որ վարդապետը սպաննեն։ Առնք կը հանդիպին Մուշուրի գետեզերքը։

«Փոքրաւորը նախազգացումով վարդապետին կ'ըսէ. «Հայր Սուրբ, տե՛ս, Պէկը մարդիկ դրկած է որ մեզ սպաննեն»։ Վարդապետը կը պատասխանէ. «Մի՛ վախնար, գաւա՛կս, մեզի հետ եղողները (Աստուծոյ հրեշտակները) աւելի զօրաւոր են»։ Այս վարդապետը չատ բարեպաշտ և աստուածավախ անհատ մըն էր։

«Մինչ վարդապետը և Փոքրաւորը ձիերու վրայ հեծած գետէն կ'անցնէին, Պէկին զինուորները նշան կ'առնեն որ զարնեն։ Վարդապետը կ'անյայտանայ աչքերնուն առջեւէն։ Երբ վար կ'առնեն իրենց հրացանները, կը տեսնեն որ ան կը չարունակէ իր ճամբան։ Այսպէս երեք անգամ կը փորձեն, երեք անգամին ալ նոյն դէպքը կը կրկնուի։ Ուստի կուգան, Պէկին կը պատմեն եղելութիւնը։ Պէկը կ'եզրակացնէ, որ այս մարդը Աստուծոյ մարդն է և կրնայ հրաշքներ գործել՝ ինչպէս այս դէպքին մէջ։

«Վարդապետը թէև գաւը կը չահի՝ բայց իր պաշտօնն ալ առիթ կը փախցրուի ուրիշ տեղ»։

Աչքառու խիզախութիւն ու գործունէութիւն ցոյց տուած է նաև կորիւն վրդ. Էլլիսեամեան, ծնեալ՝ 1848ին, կարին։ 1892ին, Ղեւոնդ Եպիս. Շիշմանեանէ վարդապետ կը ձեռնադրուի։ 1899ին պէրթով Առաջնորդական Տեղապահ կը նշանակուի Զնքուշի։ 1901—1905 կը վարէ Զարեհանճագի առաջնորդական պաշտօնը։

Կորիւն վարդապետի մասին, Ամերիկաբնակ Պր. Վահան Զուգասըզեան կուտայ հետեւեալ տեղեկութիւնները, որպէս ականատես. որովհետեւ այդ թուականներուն Հերթի դռնուած է նաև Պր. Վահանին հայրը՝ Մինաս էֆ. Զուգասըզեան, որպէս Գայմագամի օգնական։ Այս վերջնոյն մասին առանձին պիտի անդրադառնանք մեր քաղաքական բաժնին մէջ։

«Մեր Հերթի դռնուած պահուն՝ այն տեղի ու չրջաններու առաջնորդն էր կորիւն Ծայրագոյն Վրդ. Էլլիսեամեան։

«Այս առաջնորդը ճարպիկ և կարիճ մէկն էր, բեմական

և վարչական փորձառութեամբ օժտուած. քիչ մըն ալ ջղայնոտ էր, բայց միշտ՝ հայրենասէր ու ժողովրդանուէր։

«Շինել տուած էր գեղեցիկ առաջնորդարան մը։ Սրատես աչքերով կը հսկէր դպրոցական, եկեղեցական ու հանրային գործերուն։ Բոլորին յարգանքը կը վայելէր անխտիր։

«Գիտէր թէ փափուկ էր իր պաշտօնը, արիւնարբու Համիտի սուլթանութեան այդ շրջանին, երբ՝ ո՛չ միայն Թուրքին հալածանքը կար յայտնի կամ գաղտնի կերպով, այլ՝ գազան Պէկերու, Աղաներու ու անոնց ասպատակներու վտանգը։

«Իր անձին ու իր հովուած ժողովրդին ինքնապաշտպանութեան համար միջոցներ կ՚որոնէր։ Երբեմն ճոխ սեղաններ կը պատրաստէր Բերրիի գայմագամին ու այլ պաշտօնեաներուն, որպէսզի հայութեան վնաս չհասցնեն։ Բայց պատահեցաւ շրջան մը երբ վատ արարած մը գայմագամ նշանակուեցաւ։ Այս վերջնոյն ընթացքը այնքան զայրացուցած էր զինք, որ կիրակի օր մը, եկեղեցիին մէջ Պահպանիչ ըսած պահուն, այլեւս չի կրցաւ զսպել ինքզինքը և բարձրաձայն աղաղակեց. «յանօրէն Գայմագամէն ազատեա», իր ակնարկները դէպի երկինք ուղղած։

«Նախախնամական ի՞նչ կարգադրութիւն... նոյն գայմագամը խենթացաւ ու չուեց Բերրիէն, մեծ գոհունակութիւն պատճառելով բոլորի կարգին նաեւ այս բարեմիտ հոգեւոր հովիւին։

«Կորիւն Վարդապետ ուրիշ միջոցներ ալ կ՚որոնէր և իր գործելակերպին մէջ կը դնէր դիւանագիտական նուրբ դարձուածքներ։

«Եկաւ նոր պատեհութիւն մը։ 1904ին, Սուլթան Համիտի մէկ որդին մեռած էր, որուն համար յետոյ ըսուեցաւ, թէ փատիշահը իր կեանքին դէմ վտանգ մը տեսնելով, զայն սպաննած էր։

«Առաջնորդը ցաւակցական հեռագիր մը յղեց կայսերական պալատը, որուն անմիջապէս պատասխանուեցաւ թէ Սուլթանը իր խորին շնորհակալութիւնը կը յայտնէ։

«Բոլորը լսեցին։ Կառավարական պաշտօնեաները՝ գայմագամէն սկսեալ մինչեւ ամենայետինը, լեցուեցան առաջնորդարան ու ծունկի եկան։ Անոնց ներկայութեան Առաջնորդը ցոյց տուաւ հեռագիրը, խնդրելով միեւնոյն ատեն որ ծունկերնին քակեն ու հանգիստ նստին։ Ամէն ոք առաւ հեռագիրը, համբուրեց զայն ու կարդալէ յետոյ վերադարձուց։

«Կորիւն Վարդապետ, որ միշտ կ՚անիծէր Թուրքը՝ Սուլ-

թանէն սկսեալ մինչեւ յետին պաշտօնեան, այդ հեռագիրը գործածեց իբր ինքնապաշտպանութեան զէնք։ Դարձաւ աւելի համարձակ ու կտրիճ։ Այդ օրերուն, Բերրիի Հիւսնի Պեկին վատոգի եղբայրը՝ Քեօռ Հանի Աղան երբ Հայ մը ծեծել տուած էր, Առաջնորդարանի տանիքէն Կորիւն Վարդապետ պոռաց. «Պիզ Չարսանճագ Պէյլերին եսիրի տէյիլիզ, սեվկիւլիւ փատիշահրմըզըն՝ Սուլթան Համիտըն եսիրի երզ», որ կը նշանակէ. «Մենք Չարսանճագի Պեկերուն գերին չենք, այլ մեր սիրելի թագաւորին՝ Սուլթան Համիտին գերին ենք»:

«Այս խօսքերը, դիւանագիտական ու վարչական ընդունակութիւն ու փորձառութիւն ունեցող անձի մը արտայայտութիւններն էին, որոնց համար ի հարկէ Համիտ արարածը կը ներկայանար որպէս գազաններու մեծագոյնը, ահռելիօրէն»։

Կորիւն Վարդապետ իսկապէս քաջ հովիւ եղած է։ Չարսանճագի Հայերուն և Պէկերուն վրայ մեծ ազդեցութիւն թողուցած էր։ Ունէր գեղեցիկ, ճերմակ ձի մը։

Օր մը, Օսման Պեկին խոլամներէն՝ գող Ապտիւրահմանը, առաջնորդարանին տակի ախոռը կը մտնէ Վարդապետին ձին գողնալու։ Ձին՝ աքացի մը տալով չան սատակ կ'ընէ աւազակը, որուն մահը յաջորդ առաւօտ յայտնի կ'ըլլայ։ Բոլոր Թուրքերը, լսելով այս դէպքը, թէ՛ կը զայրանան, թէ՛ կը վախնան, նկատելով որ Վարդապետին ձին ալ կը զանազանէ չարը՝ բարիէն։

Կորիւն Վարդապետ Էլլիտրամեանի մասին կան նաեւ հետեւեալ տեղեկութիւնները.

2 Յուլիս 1901 թուակիր նամակով, Բերրիի Քաղաքական, Կրօնական ժողովներու ինչպէս նաեւ երեւելիներու ստորագրութեամբ, Ամերիկայի մէջ գտնուող Բերրիցիներուն կը տեղեկացուի հետեւեալը.

Բերրիցի Մեծայարգ Պանդուխտ Ազգայինք

յԱմերիկա, ի Նիւ-Եօրք

Ազնի՛ւ Պարոնայք,

«Սրտի զեղուն ցնծութեամբ կը փութանք ձեր սիրելիութեանց աւետել գալուստն վիճակին նորընտիր Առաջնորդ Հոգշ. Տ. Կորիւն վարդապետին, որ ժամանեց ասա նախորդ ամսոյ 10ին, և անցաւ իր պաշտօնին գլուխը։

«Նորին գերապատուութեան ժամանման երրորդ օրն ալ

նախորդ Առաջնորդական փոխանորդը մեկնեցաւ ի կարին, յոյժ ամօթահար և գլխիկոր, պի սա՝ հակառակ իր սուրբ կոչման, սոսկալի դաւաճանութեամբ մատնած էր տեղւոյս երեւելիներէն 11 հոգի, իր վրէժխնդիր կրքին գոհացում տալու յոյսով. այլ սակայն իր երեւակայեալ ծրագրին գործադրութիւնը ոչնչացաւ իրեն հետ ու չի կրցաւ նպատակին հասնիլ չնորհիւ նորեկ Առաջնորդին։

«Կը փութանք նաեւ աւետել ձեր սիրելիութեանց թէ ցարդ ժողովականներուս մէջ տիրող անհամաձայնութիւնն ու գժտութիւնը, կռւտակցութեանց բաժանումն ու երկպառակտումը մի անգամ ընդ միշտ վերջ գտան չնորհիւ նորընտիր Հոգշ. Առաջնորդ Ս. Հօր ձեռք առած ազդու ջանքերուն և հայրական քաղցր յորդորանաց, որոնցմէ չափազանց զգացուելով թողուցինք ամէնքս ալ մեր հասսիրութեան յոռի կացութիւնը ինչպէս նաեւ մեր յարաբերութեանց ցրտութիւն պատճառող սրտի բոլոր կնճիռները։ Միաբան սիրով ուխտեցինք, ի մէջ Ս. Եկեղեցւոյ, յետ այսու միահաղոյն գործակցութեամբ և համերաշխ ոգւով գործել յօգուտ պետութեան, երկրին ու հայութեան։

«Ակնի՛ւ պարոնայք, նաեւ աւետել չի մոռնանք, որ ցարդ տեղս պաշտօնավարող Առաջնորդներուն չի նմանցնէք վիճակիս նորընտիր Առաջնորդ Հայր Սուրբը։ Նորին Գերապատուութիւնը օժտուած է բազում ձիրքերով. ունի ազնիւ բնաւորութիւն, անբիծ սէր և վեհ հոգի։ Իր սրտին մէջ բոյն դրած են համակրանքն ու արդանդանքը. ճշմարիտ հօր մը գորովանօք կը սիրէ իր հօտը և կը գուրգուրայ անոր վրայ. ծայրահեղ դըպրոցասէր մըն է. նորա գլխաւոր փափաքն է կազմակերպել վարժարանը և զանոնք փայլուն վիճակի մէջ պահել, որպէսզի մատաղատի մանկտիք պահանջուած ուսումն ու դաստիարակութիւնը առնուն և լինին անոնք օգտակար անդամներ պետութեան, երկրին ու Ազգին։

«Մաղթելով Ձեզ քաջառողջ կեանք ու կորով, մնամք ապառող ձեր Միութեան երջանկաւիթ լուրին»։

Մանուկ Հոլոբիկեան	Յարութիւն Էրմոյեան
Պօղոս Երեւանեան	Յ. Մազմանեան
Գրիգոր Դադէեան	Մ. Սամուէլեան
կարապետ Էրմոյեան	Կիրակոս Հոլոբիկեան
Եղիազար Զազմազճեան	Ղազար Պանասպեան
Սահիան Հազալմազեան	Յակոբ Զուլֆայեան
Գրիգոր Տէր կարապետեան	Գրիգոր Զազմաճեան

Համբարձում Պօյաճեան
Աւետիս Գասպարեան
Կարապետ Մխոի Միքայէլեան
Մարտիրոս Զուրնաճեան
Կարապետ Ղզիրեան
Պաղտասար Էմիրչատեան
Պաղտասար Գըրդեան
Յովհաննէս Հայրապետեան
Աւետիս Քուզոյեան
Միքայէլ Բուլչիկեան

Գրիգոր Քիզիրեան
Մարտիրոս Հոլոբիկեան
Պօղոս Մարտպանեան
Միսրոպ Մշմչեան
Յարութիւն Նորոյեան
Յովհաննէս Նորոյեան
Պօղոս Անթառամեան
Գաբեգին Զագմագճեան
Մէյնազար Մէյնազարեան
Պօղոս Պուլուտեան

ԴԻՒԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՑ

Ատենապետ՝ Գէորգ Սէմէրճեան

Ատենադպիր՝ Աւետիս Հոլոբիկեան

կնիք Առաջնորդարանի

ԴԻՒԱՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՑ

Ատենադպիր՝ Պօղոս քհնյ. Տ. կարապետեան

Ատենապետ՝ Վասն հանդուցեալ կրպ. քհնյ.ի՝ Ներսէս քհնյ. Զիթճեան

կնիք Առաջնորդարանի

* * *

ԿՈՐԻՒՆ ՎՐԴ. ԷԼԼԻՏՐԱՄԵԱՆ

1910 Հոկտեմբեր 16ին, Պոլսոյ (Նարլը Գարու) մէջ կը վախճանի կորիւն վրդ. Էլլիտրամեան, 62 տարեկանին, յետին թշուառութեան մէջ։ Ղեւոնդ եպս. Շիշմանեանի ձեռամբ ձեռնադրուած է, 1892ին, կարնոյ կաւմիր վաճուց միաբան, 18 տարի, մանաւանդ տագնապալի օրերու մէջ պաշտօնավարած է Զարսանճագի, Մուշի, Զմշկածագի, եղեսիոյ մէջ։ Բազէշ պիտի երթար իբր առաջնորդ, բայց դարմանուելու համար Պոլիս եկած էր։

Ահա թէ ինչ կը գրէ, 1910 Հոկտ. 17ին, Ե. Սրմաքէշխանլեան, «Ծիրեական Մաի ւքս» վերտգրին տակ։

«Ձեմ գիտեր ինչո՞ւ սա Էլլիտրամեանին եղերական վախճանը խորապէս կը վրդովէ զիս։ Այսօր բոլոր հայ թերթերուն մէջ կարդացի այդ լուրը, սեւ՝ ինչպէս Հայուն ճակատագիրը, տխուր՝ ինչպէս մեր վաղնջական գոյութիւնը։ Բոլորն ալ միաբերան — ու հոս գոնէ կուսակցականութիւնը տ՛ւ դեր չէր խաղար — կը ծանուցանէին թէ Էլլիտրամեան՝ անօթութենէ մեռած էր։

«Ահա մեր քնական ենթադրած այս մահով մեռած է նաեւ հայ եկեղեցիի պաշտօնեայ մը, հայ ժողովուրդին մէկ հովիւը, վարդապետ մը, առաջնորդ մը և ո՞ւր... Անատոլուի լերան մէկ ծա՞յրը... Հայաստանի մէկ հեռաւոր գիւղի՞ն մէջ։ Նա՛. հուսա քիթերնուս և աչուընուս առջեւ։ Պատրիարքարանէն քանի մեթր անդին, հայութեան ամենէն հոծ կեդրոնին՝ փառապանծ մայրաքաղաքին մէջ։ 20 տարի Հայաստանի ամենէն հեռաւոր թեմերը հովուող առաջնորդ մը գայ անօթեւանել մեռնի՝ հայկական ամենէն հարուստ ոստանին մէջ... ասիկա եղելութիւն մըն է որուն վրայ կ'արժէ երկարօրէն մտածել։

«Էլլիսթա՛մեան..., ի՛նչ ալ խորհրդանչական մակաւնուն... Էլլիսթամ հայի պակասութեամբ իր բազմաչխատ կեանքը վրայ առաւ հէք մարդը։ Եւ անցորդ է եղեր մեր մէջ, Հայաստանին մէկ կողմէն եկեր՝ միւս կողմը կ'երթայ եղեր նորէն հայ համայնք մը հովուելու, ինքը՝ որ հայութեան ամենէն չաւուար կեդրոնին մէջ չգտաւ հայ մը որ պինք հովուէր։

«Հայկական արիւնոտ պատմութիւնը թող աս ալ արձանագրէ»։

(Թէոդիկ, Ամենուն Տարեցոյցը, 17 Հոկտ. 1910)

ԶԱՐՍԱՆՁԱՓԻ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԸ

Ամէն գիւղ, իր եկեղեցիին համար, առանձին քահանայ չուներ. այնպէս որ քահանայ մը՝ քանի մը գիւղերու ծխատէր հովիւի բոլոր պարտականութիւնը կը կատարէր միաժամանակ։

1915 ին, Զարսանճապ ունեցաւ հետեւեալ քահանայ հայրերը։

ԲԵՐԲԻ.—	Պօղոս Քհնյ. Տէր Կարապետեան
	Խորէն Քհնյ. Փաշալեան
ԻՍՄԱՑԻԼՑԻՔ.—	Ներսես Քհնյ. Չիքճեան
ՊԱՍՈՒ.—	Կարապետ Քհնյ. Կակոյեան
ԽՈՒՇԻՆ.—	Սարգիս Քհնյ. Չաճոյեան
ԳՈՏԱՐԻՃ.—	Յովհաննէս Քհնյ. Փորիկեան
ՄԵԾԿԵՐՏ.—	Յուսիկ Քհնյ. Սոլիկեան
	Սիմէոն Քհնյ. Միհրասեան
ՍՎԱՃՈՂ.—	Արիստակես Քհնյ. Պօյաճեան
ՍՈՐԲԻԱՆ.—	Մարտիրոս Քհնյ. Թորոյեան

Յիշատակուած անուններէն զատ մոռցուածներ ալ կան, ինչպէս Բերդակի և մանաւանդ՝ Բաշաղակի քահանաներունը։ Հարիւր տուննոց հայկական գիւղ մ'ըլլալով՝ Բաշաղակ ունեցած է իր եկեղեցին ու կանոնաւոր դպրոցը. անպայման ունեցած է նաև իր ծխատէր քահանան։ Դժբախտաբար բազմաթիւ հայրենակիցներ անտարբեր մնացին այս ուղղութեամբ մեզի անուններ և տեղեկութիւններ հաղորդելու տեսակէտով։ Պարտաւորուեցանք գոհանալ մեր տրամադրութեան տակ գտնուող և արտաքին աղբիւրներէ քաղուած փաստաթուղթերով։

* * *

Տ. ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅ ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ

1895 ին, Բերրիի Քահանայ եղած է Տ. Գրիգոր Քհնյ. Մազմանեան (Խուրի Պէկ): Մեր մեծերը շատ գովեստով կը խօսէին այս արժանաւոր և քաջ եկեղեցականի մասին։ Հաւատարիմ ու նուիրեալ ոգիով ծառայած է ու հոգեկան մխիթարութիւն տուած՝ իր ժողովուրդին։ Մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հանդէպ հաւատք ու աստուածային սէր քարոզած է իր բազմաչարչար ժողովուրդին, անհուն զոհաբերութեամբ և նուիրումով։ Ս. Խաչի և Ս. Աւետարանի պաշտամունքէն զատ, ան հաւատացած է նաև չարը՝ չարով խափանելու իմաստութեան։ Այս իսկ պատճառով, Աւետարանի ու Խաչի կողքին՝ անբաժանօրէն կրած է նաև զէնքն ու սուրը։

Կը պատմեն որ մեր Տէր Գրիգորը մեղանչած է Ս. Գրքի «Մէկ երեսիդ զարնողին, միւսը դարձու՛ր» պատուիրանին. որովհետեւ թշնամիին ապտակը տակաւին չստացած ինք զարկած է անոր դէմքին։ Ասոր համար ալ անհաւատները իրմէ վախցած են ու Խուրի Պէկ (խուրի՝ Արաբերէն քահանայ կը նշանակէ) մակդիրը տուած են անոր։ Ըսել ուզած են թէ՝ սքեմաւոր ըլլալով հանդերձ, պէկ ալ հանդիսացած է։ Պէկ բառը պէտք է նկատել էաջի, կտրիճի, զարնողի հոմանիշ։

1895-ի թալանի ժամանակ, Բերրիի ինքնապաշտպանութեան և դիմադրութեան առաջին հերոսը՝ Տէր Գրիգոր եղած է։ Զէնքով կռուած ու քանի մը Քուրդեր գետին փռելէ յետոյ նոյն զէնքով ալ խօսած է Բերրի Պէկին հետ։ Երբ այս վերջինը՝ իր խոնաղէն, համազարկ բացած է Տէր Գրիգորի վրայ, այս անգամ անվեհեր Հայ Քահանան զէնքին փողը Պէկին դարձուցած ու անվրէպ նշանառութեամբ՝ լռութեան դատապարտած

է ամբարտաւան վաշխառուն։ Խուրի Պեկը իր քաջութեամբը, սարսափ ազդած է Թուրքերուն, յոյս ներշնչելով միանգամայն խեղճ ու կրակ ժողովուրդին։

Օրհնեա՛լ ըլլայ մեր քաջ հովիւ Տ. Գրիգոր Մազմանեանի յիշատակը։

* * *

ՏԷՐ ՊՕՂՈՍ ԵՒ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐ

1900ին, Բերբիի քահանաները եղած են՝ Տ. Պօղոս Քհնյ. Տեր Կարապետեան եւ Տ. Կարապետ Քհնյ. Մազմանեան։

Բերբիի վերջին քահանաներէն էր Տէր Պօղոսը, որ բարի, ամբասիր, ժողովրդանուէր Հայր մըն էր։ Իսկ Խորէն Քհնյ. Փաշալեան, աւելի երիտասարդ ըլլալով, տոգորուած էր ազատագրական գաղափարներով ու յեղափոխական իտէալով։ Անոր մէջքէն անպակաս էին զոյգ ատրճանակները։ Կիրակի օրերը, բոլոր երիտասարդները՝ լարուած յափշտակութեամբ կ'ունկընդրէին իր քարոզը, որ Աստուծոյ խօսքին հետ լսելի կը դարձընէր նաեւ ազատութեան ձայնը։ Կ'ըսէին թէ Տէր Խորէնը Ֆետայիներու հետ կը յարաբերուէր։ Աւա՜ղ... «խորհուրդ մարդկանց կամէն Աստուծոյ» ասացուածքը փաստուեցաւ անգամ մըն ալ մարտիրոսացող այս քաջ հոգեւորականին համար։

* * *

ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍ ՔՀՆՅ. ԶԱՔՈՅԵԱՆ

Ազգային հպարտութեամբ ու երախտագիտական երկիւղածութեամբ կ'ոգեկոչենք նաեւ յիշատակը՝ Խուշիցի Տ. Սարգիս Քհնյ. Զաքոյեանին, որուն կեանքն ու գործը կը պատկերացնենք հետեւեալ տողերու մէջ։

Դժբախտաբար մանրամասն և ստոյգ տեղեկութիւններ կը պակսին իր կենսագրական ծանօթութիւններու մասին։ Բայց, վերապրող իր ազգակիցներէն կարելի եղաւ իրական տեղեկութիւններ ստանալ իր մասին։

Տ. Սարգիս Քհնյ. Զաքոյեան ծնած է Չարսանճագի Խուշի գիւղը, 1860 թուականներուն, բազմանդամ ու մեծ ընտանիքի մը մէջ։ Այդ շրջանին, մութ ու խաւար Անատօլուի մէջ, հազւագիւտ էր գիր—գրականութիւն գիտցողներ գտնել։ Տ. Սարգիսի ծնողքը յաջողած էին իրեն հայերէն կարդալ—գրել սոր-

վեցնել, մասնաւոր անձերու քով ղրկելով պայն։ Դպրոց–դաստիարակութիւն չկար։ Բայց և այնպէս ան յաջողած էր հայերէն կարդալ ու գրել սորվիլ, մասնակի դասեր առնելով որոշ անհատներէ։ 1895ի դէպքէն տարի մը առաջ, իր բնակավայրի չրջաններու քանի մը պիւղերէն, հանրաքուէ կը կազմուի

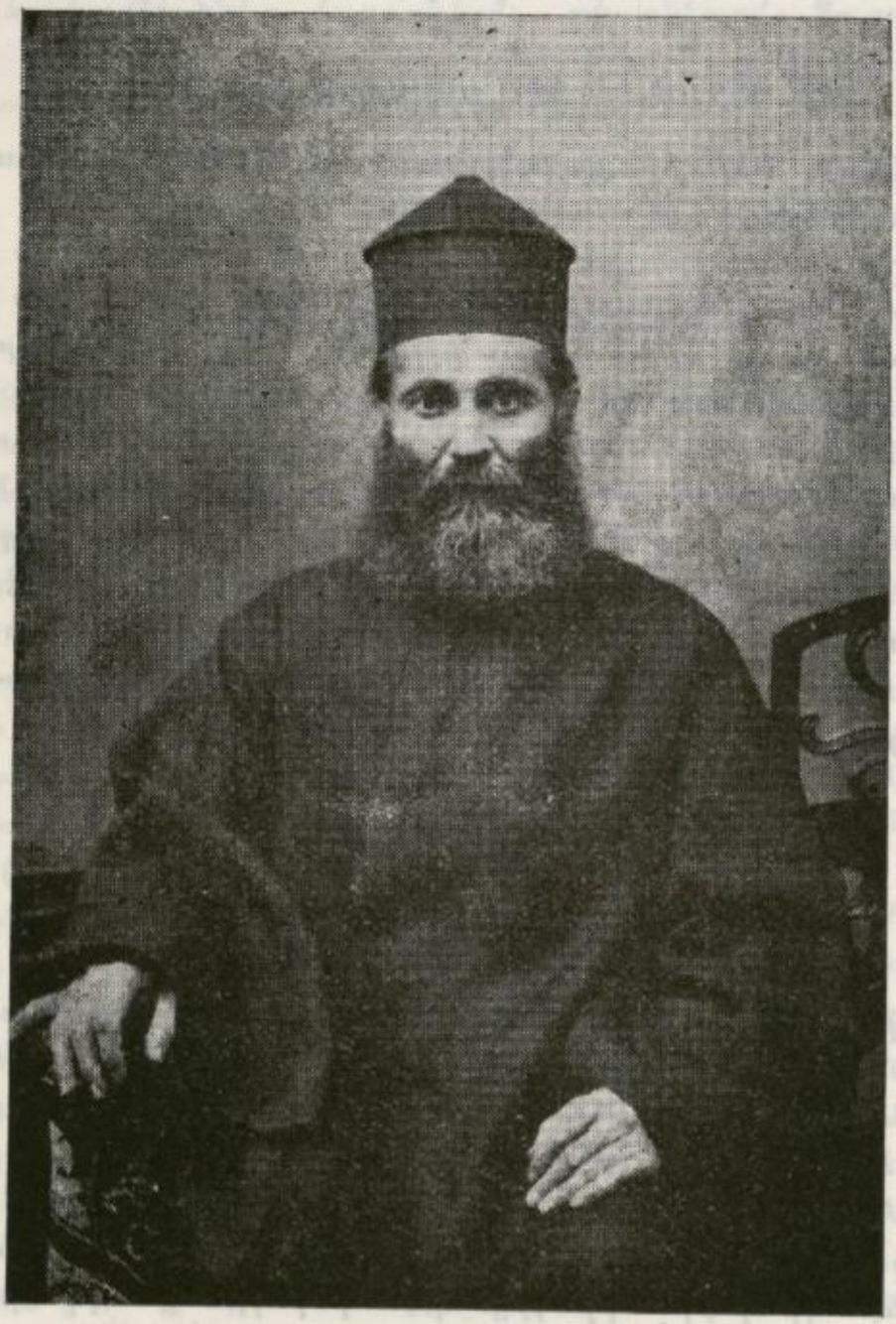

Տ. ՍԱՐԳԻՍ ՔՀՆՑ. ՉԱՔՈՑԵԱՆ (խուճիցի)

Տ. Սարգիսը Քհնյ. օծել տալու։ Շատ մը պիւղեր եկեղեցի ունեցած են առանց քահանայի։ Եկեղեցական մը ունենալու տուր պահանջը չափազանց չեշտուած էր հաւատացեալ բազմութեան հոգեկան մխիթարութիւն տալու համար։ Հաւանաբար Տ. Սար-

դիսը հայերէն կարդալ—գրել գիտցող միակ անձը եղած է այդ շրջանին, շուրջի գիւղերուն մէջ։ Հանրաքուէն կը կազմուի և զինքը կը ղրկեն Սեվէրէկ—Տիգրանակերտ՝ ուր քահանայ կը ձեռնադրուի։

Ուրեմն, իր ձեռնադրութիւնը կը կատարուի 1894ին, Սեվէրէկի մէջ։ Դժբախտաբար անծանօթ կը մնայ ձեռնադիր եպիսկոպոսին անունը։ Անկէ յետոյ կը պաշտօնավարէ իր ծնընդավայր Խուշիի և շրջակայ գիւղերու մէջ իբր հոգեւոր հովիւ։ Անմիջապէս յետոյ, վրայ կը հասնի 1895ի դէպքը։ Ընտանեօք կը փոխադրուին Խարբերդ։ Դէպքերու դադարէն յետոյ կրկին կը վերադառնան իրենց հայրենի բնակատեղին՝ Խուշի գիւղը։ Չարսանճագի Հայ գիւղացիութեան հողային դատը, որ երկար տարիներէ ի վեր կը հետապնդուէր Պոլսոյ մէջ, Բերրիի Առաջնորդարանին և Քաղաքական Ժողովոյ միջամտութեամբ, դեռ որոշ հետեւանքի մը հասած չէր։ 1910ին, Բերրիի Քաղաքական Ժողովը և Առաջնորդարանը կ'որոշեն ուղղակի իրենց կողմէ ալ 4 ներկայացուցիչներ ղրկել Պոլիս «Հողային դատին» հետապընդումը աւելի օրինական գետնի վրայ դնելու։ Երկու անգամ չորսական անձեր կը նշանակուին։ Բայց ընտրեալները կը մերժեն երթալ, բացի Բաշաղակի Տօնապետ Քէհեայէն, որ յանդուգն և վրէժխնդիր հայորդի մը եղած է։ Միւսները՝ Թուրքերու կողմէ ապագային վրէժխնդրութեանց նշաւակ ըլլալու մտավախութենէն սարսափած, զանազան պատճառաբանութեամբ կը մերժեն իբր ներկայացուցիչ Պոլիս երթալ։ Բերրիի Քաղաքական Ժողովը և Առաջնորդարանը անելի առջեւ կը մնան։ Ի վերջոյ, Տէր Սարգիս Քհնյ. Զաքոյեան կամաւորապէս կը տրամադրուի ընկերանալու Տօնապետ Քէհեայի, գիւղացիութեան հողային արդար դատը հետապնդելու նպատակով։

«Դատը» գոհացուցիչ արդիւնք չ'ունենար երկու տարւան ընթացքին։ Տ. Սարգիս Քահանայ կը վերադառնայ Չարսանճագ իր գործակից Տօնապետ Քէհեայի հետ, զեկուցում տալու Բերրիի Առաջնորդարանին իրենց գործունէութեան մասին։ Վրայ կը հասնի 1915ի ահաւոր եղեռնը։ Ուրիշներու կարգին, առաջին օրէն իսկ կը ձերբակալուի և Բերրիցի ընտրեալներու հետ կը տարուի Թլա բերդը և հոն ջուրին եզերքը կը խողխողուի անպատմելի խժդժութիւնով մը, Թուրք Պէկերու կողմէ, որոնք ատելավառ վրէժխնդրութեամբ մը լեցուած էին Տ. Սարգիսին հանդէպ. որովհետեւ ան յանդգնած էր երթալ Պոլիս և իրենց դէմ Հայ գիւղացիութեան հողային դատը պաշտպանել։ Այս պատճառաւ ալ Թուրքերը զինք կը կոչէին

Ֆեսայի Քէշիշ: Ահա այսպէս կը վերջանայ յանդուգն, հայրենասէր և նուիրեալ այս Հայ կղերին կեանքը:

* * *

Տ. ՆԵՐՍԷՍ ՔՀՆՅ. ՉԻԹՃԵԱՆ (ՉՄԱՅԼԷՑԻ)

Աւազանի անունով Ասլան. ծնած է 1845-ին, Իսմայէլցիք (Զմայլէ) գիւղը: 1881 Մարտ 8ին, Խարբերդի մէջ քահանայ կը ձեռնադրուի, Զէյթունցի Յակոբոս եպս. Ճգնաւորեանի ձեռամբ, որուն խարտաւիլակը կ'ըլլայ այն ատենուան Արաբկիրի առաջնորդ Եզնիկ եպս. Ապահունի: Ձեռնադրուելէն յետոյ գիւղ կը վերադառնայ ու կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1915, ապրիլեան մեծ եղեռնը: Մինչեւ իր մահը կը մնայ զինքը ձեռնադրող ազգասէր եպիսկոպոսներու արժանաւոր սանը: 1915ին, Բերրիէն խումբ մը ոստիկան-զօրքեր գիւղ կուգան. անակնկալօրէն կը ձերբակալեն թէ' Տէր Ներսէսը և թէ' Ֆէտայի Մեշեսի Աւետիս Գազանճեանը, որը հիւանդ պառկած էր: Շատ մը չարչարանքներէ յետոյ զայն կ'առաջնորդեն նախ՝ բանտը, ապա՝ Խարբերդ, Մեզրէի կեդրոնական բանտը: Հոն, զայն ամիս մը պահելէ յետոյ, ոտքերուն Նալ (պայտ) կը գամեն և այդ վիճակին մէջ հետիոտն կը տանին Մեզրէէն վեր դէպի քաղաք տանող ճամբուն Զեվա ըսուած տեղը, ուր քարիւղով կը վառեն:

Տէր Ներսէսի երկու աղաքը՝ Տիգրան և Մանուկ Չիթճեան եղբայրները, այժմ կը գտնուին Ամերիկայի Շիքակօ քաղաքը:

Այսպէս, մեր Առաջնորդներն ու քահանաները, իրենց ժողովուրդի հետ նահատակուեցան անիմանալի չարչարանքներու ենթարկուելէ յետոյ: Օրհնեա՜լ ըլլայ անոնց անմեռ յիշատակը:

* * *

ՎԵՐ. ԱՍԱՏՈՒՐ ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ

Մեր հոգեւորականներու կարգին յիշատակութեան արժանի է նաեւ Բերրիի Բողոքական համայնքին և բոլոր ժողովուրդին կողմէ սիրուած Վերապատուելի Ասատուր Նիկողոսեանը (Խուլագիւղցի):

Ան ծնած է Խուլագիւղ (Խարբերդ), 1860ին: Փայլուն յաջողութեամբ աւարտած է Եփրատ Գոլէճը: Յետոյ տեղւոյն մէջ հետեւած է աստուածաբանութեան: 1891ին, որպէս քաղաքի Աւետ. համայնքի քարոզիչ, Բերրի կը ղրկուի:

1895ին, եպիսկոպոս և այլ հոգիներ կը ճամբորդէ հանգանակութեան համար, որուն արդիւնքով չինել կուսայ քաղաքի (Խերրիի) Բողոքականաց ժողովարանը։ 1897ին, կը նշանակուի պաշտուելի։ 1898ին, Խերրիի կառավարիչի (գայմագամին) հայ օգնականին սպանութեան դէպքին մէջ, դիտաւորեալ մեղսակցութիւն մը կը վերագրուի իրեն Թուրքերու կողմէ և երկու տարի բանտի մէջ կը մնայ, մինչեւ որ կը յայտնուի իրեն վերագրուած ղրպարտութիւնը քօղազերծել և ազատ արձակուիլ բանտէն։

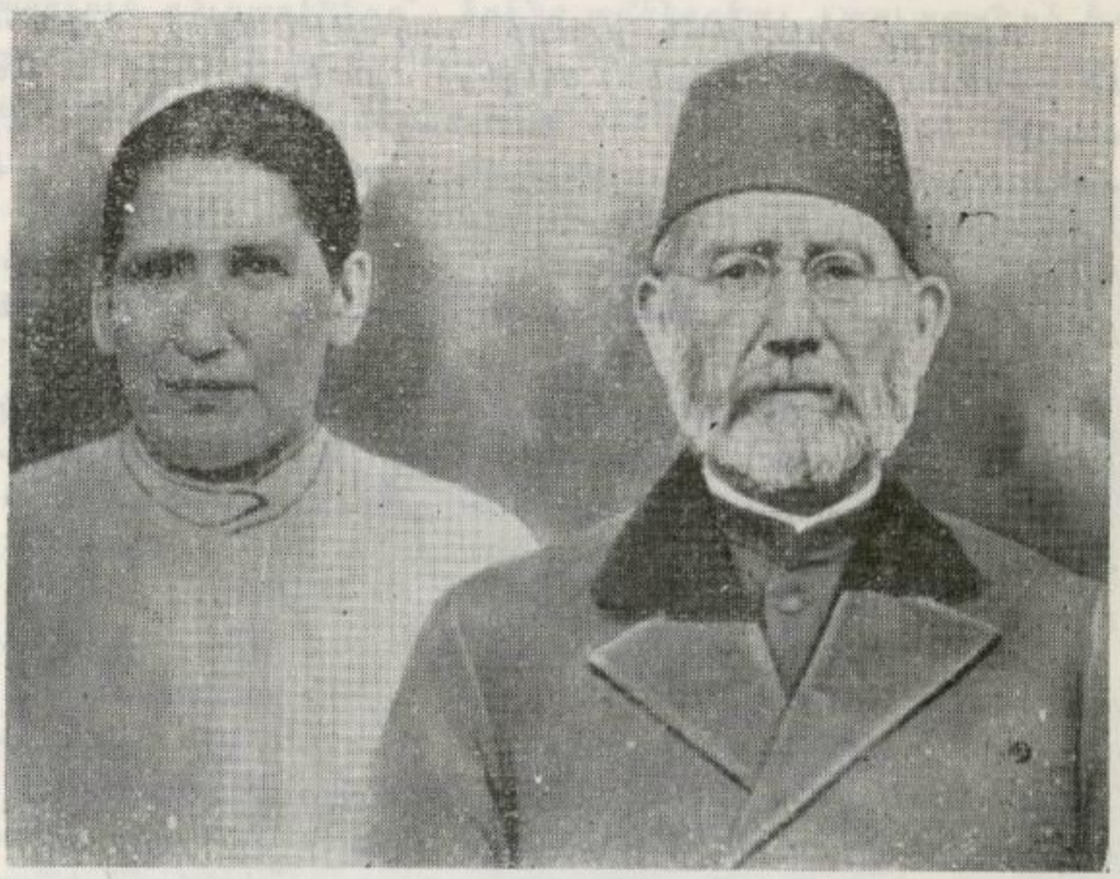

Վ. Երապատուելի Ասատուր Նիկողոսեան (հայրիկ)
եւ Բամբիճ մայրիկը՝ Եղիսաբէթ

Խերրիի հոգեւոր մէջ տարիներով ծառայած է նաեւ որպէս արքեպիսկոպոսական գործիչ և հոգեւոր։

Վ. Ասատուր Նիկողոսեան, հմուտ ատենաբանութեան, լուրջ, խոհուն և պատկառազդու անձնաւորութիւն մըն էր։ Բոլոր Խերրիցիները անխտիր կը սիրէին զինքը և հայրիկ կը կոչէին։ Իր սիրելին՝ Բամբիճ Եղիսաբէթ, նոյնպէս հաւատարիմ, բարի ու առաքինի կին մըն էր։

Իր մեծ տղան՝ Նիկողոսը և քույրը՝ Եսթերը, այժմ կ'ապրին Միացեալ Նահանգներու Նիւ — Yorf քաղաքը։

Բերրիի մէջ քանը հինգ տուն Բողոքական կար։ Անոնք ունէին ժողովարան և դպրոց։ Համայնքային վէճ գոյութիւն չունէր։ Ժողովուրդը համերաշխ էր և կրօնական պահերը բոլորի յարգանքին կ'արժանանային։

* * *

ԲԵՐՐԻԻ ՄԱՑՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Քաղաքի արեւելեան բլուրի գագաթին վրայ, սրբատաշ մեծ քարերով չինուած հսկայ եկեղեցի մըն էր Բերրիի Ս. Աստուածածին եկեղեցին։ Շատ հին ժամանակներու մէջ չինուած էր։ Ոմանք կ'ըսէին թէ Թադէոս Առաքեալի օրերէն մնացած է։ Ս. Աստուածածին կը կոչուէր նաեւ Հոչէի եկեղեցին։ Բերրիի եկեղեցիի գաւիթին մէջ կը գտնուէին չորս-հինգ գերեզմաններ, որոնցմէ մէկուն համար կ'ըսէին թէ եպիսկոպոսի դամբարան է և արուն վրայ մամ կը վառէին։

Եկեղեցին ունէր երկաթեայ երկու դուռ. մէկը՝ կիներու համար, վերնատուն կառաջնորդէր, իսկ միւսը՝ այր մարդոց համար։ Առաստաղը հաստատուն գերաններով ծածկուած և զօրաւոր սիւներու վրայ հաստատուած էր։ Հազուածածկ տանիքը երկու զմբէթներ ունէր։

Յարանը ընդարձակ ու ապաւորիչ էր։ Բերրիի եկեղեցին թանկարժէք անօթներ և հին Աւետարաններ կը պարունակէր։ Ոսկի ու արծաթ սպասներ, ծանր ու ձեռահիւս վարագոյրներ, ոսկեշող կանթեղներ կը կազմէին անոր զարդարանքը։ Շէն ու ճոխ էր մանաւանդ առաջնորդներով, քահանայ հայրերով, սարկաւագներով ու երեք տասնեակ դեղաձայն զպիրներով և յատկապէս հաւատացեալ ու ջերմեռանդ հոծ բազմութեամբ։

Եկեղեցիին արեւմտեան կողմը՝ աղջկանց վարժարանը, հիւսիսային կողմը՝ մանչերու վարժարանը, իսկ կողքին՝ Բերրիի Առաջնորդարանը կը գտնուէին

Քարտանճապցիները՝ առանց բացառութեան, աստուածավախ, կրօնասէր և եկեղեցասէր էին։ Քրիստոնէական հաւատքը անոնց էութեան մաս կազմած էր։ Քարտանճապցին՝ արդէս անբաժանելի միութիւն կ'ընդունէր ազգն ու կրօնքը։ Եթէ մէկը հարցնէ Քարտանճապցիի մը «Ի՞նչ ես դուն». ան կը պատասխանէ «Հայ Քրիստոնեայ եմ»։ Հայ և Քրիստոնեայ բառերը հոմանիշներ դարձեր էին. մէկը միւսին տեղ կը գործածուէր առանց զա-

նազանութեան։ Իննկիլիզը, Ֆրանսուսը, Մոսկոֆը կը ճանչնային որպէս՝ խաչապաշտ, և այն ըմբռնումն ու համոզումը ունէին, որ Քրիստոսի ամենէն մօտիկն ու սիրելին՝ հայ ազգն էր և Հայերը՝ ճշմարիտ ու ուղղափառ քրիստոնեաներ են։ Այս հաւատքը այնքա՞ն մեծ էր, այնքա՞ն կլանած էր անոնց հոգին, որ դարերով դժոխային կեանք ապրեցան, հուրէ ու սուրէ անցան, անօթի ու թշուառ մնացին, բռնակալներու ու սատանաներու չարչարանքին ենթարկուեցան, բայց տակցին, հանդուրժեցին ու մխիթարուեցան Քրիստոսի սէրով. իրենք մեռան՝ ապրեցնելու համար Քրիստոսի լոյս հաւատքը։ Անուս ու խնդճուկ գիւղացիները՝ իրենց ամենօրեայ չարչարանքի խաչը չալկած՝ աւելի կը մօտենային Քրիստոսին ու անկէ կ'սատնային յաչտրդ օրուան յոյսն ու դիմանալու ոյժը։

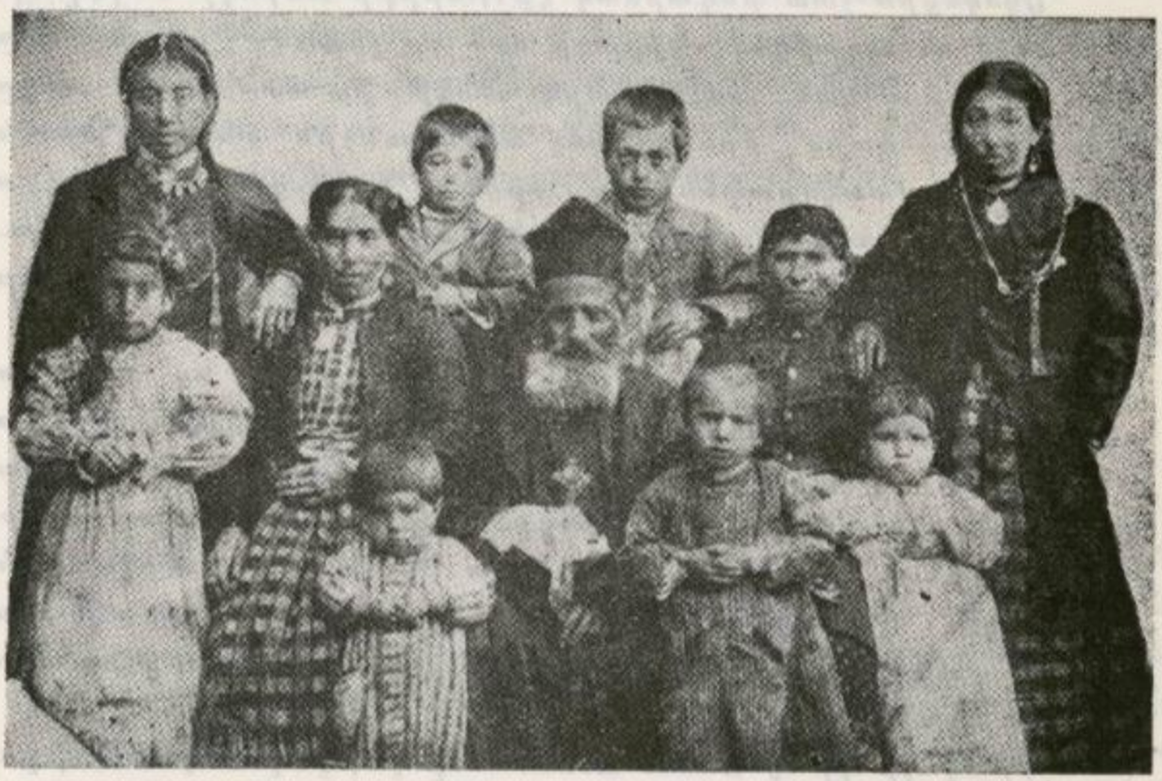

Տէր Արիստակես Քհնյ. Մաղոյեան՝ իր ընտանիքով (Մեծկերցի)
վախճանած՝ 1915 թուականին առաջ

Թուրքը կը չարդէր, Քուրդը կը թալանէր, Ազան կը հալածատանդէր հայ քրիստոնեան. հրապարակաւ՝ բոլորն ալ կ'սատնարդէին ու կը հայհոյէին։ Հայ քրիստոնեան կը հանդուրժէր ու մութ անկիւն մը կեցած՝ երկու ձեռքերը վեր բարձրացնելով Քրիստոսի կը դիմէր, անոր յանձնելու համար իր դատը, ներկայացնելու՝ իր բողոքը, այն անխախտ հաւատքով որ վերէն

Քրիստոս կը տեսնէ բոլոր անիրաւութիւնները և օր մը անպատճառ դատաստան կ'ընէ, չարերը կը պատժէ ու հաւատացեալները կ'ազատէ։

Չարսանճագցին չափազանց եկեղեցասէր էր։ Ամէն օր, առտու և երեկոյ մէկ անգամ ժամ կ'երթար ու երկու ծունկ աղօթք կ'ընէր։ Կիրակի օրը, անպայման ներկայ կ'ըլլար Ս. Պատարագին՝ լոյս պատարագին, «ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ» աղօթելու համար։

Վերջին ծայր բծախնդիր էին ու մօտէն կը հետաքրքրուէին եկեղեցական գործերու բարւոք մատակարարմամբ։ Բառ առ բառ կը հետեւէին փոխասացութիւններուն, սաղմոսներուն ու շարականներուն։ Եկեղեցական պաշտօնեայի մը հմտութեամբ գոց սորված էին շարականներուն ու աղօթքներուն մեծ մասը։

Եկեղեցին շատ ընդարձակ էր։ Բերրիի ամբողջ ժողովուրդը՝ մեծով ու պզտիկով, Կիրակի օրը կը լեցուէր առանց խըճողումի, որովհետեւ ամէն մարդ ունէր իր մասնաւոր տեղը։ Դպրաց դասի ետին, իրենց որոշ տեղն ունէին Բերրիի երեւելիներն ու մտաւորականները, որոնք երկիւղածութեամբ ու բարեպաշտութեամբ արարողութիւններուն կը հետեւէին, միւս կողմէ ալ աչալրջութեամբ կը հսկէին որպէսզի՝ դպիր կամ սարկաւագ, սխալ չգործեն։

Մեր օրերուն (1908–1914), պատկառազդու ու աններող հսկիչներն էին Մանուկ Հոլոբիկեան և Պօղոս Երեւանեան(*), որոնց ներկայութենէն կը դողային դպիրէն սկսեալ մինչեւ քահանան կամ քարոզիչ Առաջնորդը։ Այդ երկու ազգայինները թոյլ չէին տար որ վանկ մը պակաս հնչուի։ Կը միջամտէին անմիջապէս։ Դպրաց դասէն անմիջապէս դուրս հանել կուտային այն դպիրը որ սխալ կը հնչէր բառերը և թերի առոգանութիւն կ'ունենար։

Գրակալի վրայ Ճաշու Աւետարանը կարդալու պահուն, քահանաները իրենց ակնարկը կ'ուղղէին վերոյիշեալ երկու ազգայիններուն, որոնց դիմագծէն կը հասկնային ճիշտ կամ սխալ ընթերցում ըրած ըլլալնին. որովհետեւ, շատ անգամներ, եկեղեցիիէն ներս տիրող քար լռութեան մէջ յաճախ լսուած է անոնց ուղղիչ ձայնը. «Տերտե՛ր, չեղա՞ւ... այդորիկ չէ, այսօրիկ

(*) Պօղոս Երեւանեան Բերրիի մէջ ուսում առած եւ քանի մը տարի ալ ուսուցչութիւն ու դպրապետութիւն ըրած է. հմուտ եղած է եկեղեցական գիտելիքներու եւ գրաբար լեզուի։ Իւղաբերից Աւետարանը իր ձեռագրով ընդօրինակած է։

է»: Խեղճ Քահանան ստիպուած էր վերսկսիլ և ուղղել իր սը-խալը։

Ժողովուրդը խոր ակնածանքի և յարգանքի վերաբեր-մունք ցոյց կուտար իր կրօնական պետերուն հանդէպ։ Ասոր հետ մէկտեղ չէր հանդուրժեր ոեւէ մէկ ոտնձգութեան։

Բերրի եկող առաջնորդներու արտաքին տեսքէն, նիստ ու կացէն, ժողովուրդը կ'եզրակացնէր արդէն իր որոշումը.

«Այս նոր եկող Առաջնորդին աչքերը կը խաղան, շաս խելքի պառկելիք չէ»: «Այս վարդապետին մօրուքը ցանցառ է, լաւ քարոզ չի կրնար տալ»: «Այս Առաջնորդին ձայնը խժուկ է, մեր Տէրտէրը իրմէ լաւ պատարագ կ'ընէ»: «Աստուած մեր երեսը նայեցաւ: Մեր նոր Առաջնորդը սուրբի կը նմանի, երեսէն լոյս կը ցողայ, Աստուծոյ շնորհքը կայ վրան, քարոզ տուած ատենը մարդ կը կշտանայ, ինչքա՜ն բարի է անոր հայրական նայուածքը, շաս խելացի, ազգասէր ու քաջ է մեր Առաջնորդը»:

Մեր ժողովուրդը թէեւ բարձր ուսում չունէր, բայց գնա-հատելու ինքնածին յատկութեամբ օժտուած էր և հաւատարիմ կը մնար «պատիւ արժանաւորաց» սկզբունքին։

Գ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ ԲԵՐՐԻԻ ՄԱՍԻՆ

1879-ին, Ներսէս Պատրիարքի մասնաւոր կոնդակով, Մեծ ու Փոքր Հայաստան զրկուած է Գ. Եպս. Սրուանձտեանց, Ամասիոյ, Մարզուանու, Եւդոկիոյ, Շ. Գարահիսարու, Սեբաստիոյ, Տիվ-րիկի, Ակնայ, Չարսանճագի, Արաբկիրի, Չմշկածագի, Խար-բերդի, Չնքուշի, Բալուի, Մալաթիոյ և Տիարպէքիրի շրջան-ները վիճակագրելու և այդ գաւառներու եկեղեցիներու, վան-քերու, դպրոցներու և կալուածներու մասին տեղեկագիր պատ-րաստելու համար։ Այս ուղղութեամբ, Գ. Եպիսկոպոս Սրուանձ-տեանց կը ներկայացնէ շահեկան տեղեկութիւններ։

«Երեկոյեան ժամն 12-է. հասանք Զէրին գեղը Քրդաց։ Կալ-ւորները այս զովագին ժամուս, խաղ կանչելով ցորեն կը կա-սեն. գեղից գամբռները հաչելով վրանիս կը վազեն. Քրդաց տռէք, կրճէք և լամուկներ զմեզ կը դիտեն։ Դեռ ժամ մը կայ մին-չեւ ի Փերին։ Քսան վայրկեանէն հասած ենք Փերինի այգես-տանները. այգիներու միջով է ճամբան։ Ի՜նչ գեղեցիկ լուս-

նակ գիշեր... չէ՞ն այգիներ... գետակին տեսքն ու ձայնը։ Ահա Փէրինի կալերը. գեղի տներէն՝ ճրագներ իրենց շառաւիղները կը բլբլացնեն։ Նեղ ու քարուտ փողոցներէ անցնելով մըտանք Հայոց Եկեղեցին և ի վերայ տանեաց հանգչեցանք։ Հոն էր առաջնորդարանը։

«Հետեւեալ օրը Ազգ. Ժողովականներ և Երեւելիներ կանչուելով եկան ի տես. ընդհանրապէս մեծ յուսահատութեան մէջ էին. մէկ քանիները հազիւ կ'ուզէին պատմել իրենց վիճակը և խստիւ կը պահանջէին որ Պատրիարքն ու Կեդր. Վարչութիւնը ունենային մեծ ոյժ, քանի որ թագաւորին և նախարարաց քով կը նստէին, կը տեսնուէին և կը խօսակցէին։

«Կ'ուզէին որ իրենց կրածները հասկցնէի Պատրիարքին և Վարչութեան որպէսզի այսքան տարիէ ի վեր իրենց յարուցած դատը գլուխ հանէին, դատապարտել տալով Չարսանճագի անիրաւ բռնաւորները, իրենց տալով մշակելու երկիրներ, տէր ընելով զիրենք իրենց տներուն, այգիներուն և այլն։

«Մեր խնդիրը յարուցանելէն առաջ աւելի քիչ չարիք կը կրէինք, կ'ըսէին. այժմ տասնապատիկ ծանրացած է մեր դատն ու գրկանքը. մեր կեանքը մերը չէ. մեր վաստակը մերը չէ. եմլաքի տուրքը մենք կուտանք, բայց կալուածն աղայինն է. հողային տուրքը մենք կը վճարենք սակայն հողն աղայինն է. եզն ու քրտինքը՝ մերը, արդիւնքը՝ աղայինն է։

«Աշխարհիս երեսը թռչունն ու մրջիւնը բոյն մը ունին, Չարսանճագցի ժողովուրդը տուն ու հող չունի...։ Ալ մեր ի՞նչուն համար է Պատրիարք, ինչո՞ւ Առաջնորդ. ինչո՞ւ համար եկեր ես դու հոս...»։

«Այնքան սաստիկ յուզմամբ և ցասմամբ կը խօսէին և այնպիսի լեզուով մը, որ երեք օր ընդունայն եղան իմ բոլոր յուսադրութիւններս և յորդորներս. ապա տասնի չափ անձինք քիչ մը մեղմացուցին իրենց խստութիւնը։

«Ինչպէ՞ս ալ մեղադրել... լրագրի երես տեսած չէին. Քաղաքականութենէ և աշխարհի ընթացքէ անտեղեակ, մերձակայ քաղաքներու հեան անգամ անհաղորդ, ուսմունք — գիրք իրենց անծանօթ, խորին կարեկցութեան արժանի մարդեր էին։

ԿԱԽԱՐԴԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ

«Գաւառիս հայը՝ ազէտ լինելով հանդերձ, իր պահքին, հաւատքին և աղօթքին պինդ է. յաճախ փորձ ըրած են բողոքականք և չեն յաջողած որսալու։ Կախարդական բաներու վրայ շատ կը խօսին. թուղթ նայելու, թուղթ գրելու շատ կը հետե-

ւին. Ֆրանգ Կարապետ անուանեալ ճարտար և զուարճախօս Հայ մը կը խօսէր այսպէս «Հա՛յր սուրբ, այս երկիրը դիւանական բաներու շաս կը հաւատան, իմ խելքս չի հասնիր: Իմ հարսը հիւանդ եղաւ. ըսին՝ դիւանական է: Օրը չորս գլուխ Աւեսարան կարդալ կուտայի: Զօր ըրին թէ թուղթ նայիլ տուր. հայել տուի: Ա՛յ, ա՛յ, դիւական է, ճին կայ ըսին: Ո՞վ բերենք, ո՞վ չի բերենք. Թիլ գիւղի Մօլլան բերենք. ընի ճիներ կը ժողվէ: Կնիկ մարդ անխելք է, բայց խօսքը անց է, չի կրցայ փողպատս (եախաս) ազատել, Մօլլան բերինք: Եկաւ, նստեր է կը պտպտայ (մնջիկ կարդալ): Եղեգ մը ուզեց, դանակ մը հանեց, գեսնեն դանակով կը ժողվէ եղեգի մէջ կը լեցնէ.— Տօ՛, ես ի՞նչ է կը ժողվես, Մօլլա՛, հարցուցի:— Դեւ է կը ժողվեմ. Ո՞ւր է: — Ահա հոս, չե՞ս տեսներ:— Պէ՛ աղբար, քորնամ թէ բան մը կը տեսնեմ: Աչքերս կը շփեմ, բան չկայ: — Մենք կը տեսնենք կասեն. — Է՛հ, աղէկ: Ժողվեց, լցեց եղեգը, բերանը մոմեց որ չի փախչեն, տուեց ինծի եւ ասաց. — Պիտի տանես տեղ մը խորես, տեղ մը ցուցուց: Է՛ փարա տո՛ւր.— աղէ՛կ, թէ որ հարսս աղէկցաւ տա՛մ.— Չէ՛, փարա տո՛ւր: Զօր արին, հանեցինք երկու հինգ դրուշնոց տուինք: Չերթար. նեղուեցայ: Գնաց որ եսքեն գայ մնացածը առնէ: Հարսս չաղէկնար: Էս ու էն կասեն. — դու չես հաւատար:— Հա՛. կեցէ՛ք, ասի: Եղեգը զարկեր էի առաստաղը, վար առի. ահ ու որոտում ընկաւ նստողներուն մէջ, թէ՝ վա՛յ դեւեր պիտի ելլեն դուրս: Մոմը բացի, եղեգի ծայրը դրի բերնիս մէջ — աղբե՛րք, դուք մի՛ վախնաք, դեւեր թող մտնեն իմ փորը: Բան չկայ որ մտնէ:»

«*Պ. Գասբար որ գիտնականութեան համբաւ ունէր, խառնակ գրերով տետրակ մը ցոյց տուաւ ինծի*, Սողոմոնի (*իր տետրակի անունը*), *որոյ մէջ մարդոց բաղդ կամ ճակատագիր կը նայէր։ Կենդանակերպից անուանք կարգաւ գրուած էին։ Խոյ, կարիճ, կշիռ եւայլն։ Իւրաքանչիւր կենդանակերպին հանդէպ* գրուած է. — ծնեալն եթէ կին է ազիզ լինի եւ գեղեցիկ. առաջի այրն մեռանի. երկրորդով երանելի լինի. իմաստուն եւ բախտաւոր այլ ի զաւակաց չցնծայ *եւայլն։* — Թէ այր ծնանի մեծագլուխ լինի, կտրիճ, ինչ բանի ձեռք ձգէ, յաջողի, կնոջմէ խաբի, եթէ հիւանդանայ ոչ մեռանի, այլ նոր բաղդի տիրանայ *եւայլն եւայլն։*

«*Այս խոյին, կարիճին ալ ձախորդ կամ յաջող կերպ մը, նոյնպէս և կշռին։*

«*Խեղճ կինը կամ այրը, հաւատալով թէ իրեն համար նախասահմանուած է լինել աղքատ, հիւանդ, դժբախտ, կը հալի շարունակ այդ վիճակին մէջ։*

«*Ուրիշ մը թէ՝ երիտասարդ հասակին մէջ մեռանի պիտի,*

թէ ամուսինէն կամ զաւակաց չցնծայ։ Միշտ ախ ու վախով իր կեանքը կ'անցունէ։

«Անդին — գեղեցիկն, աղեղն, բաղդն ու տան իմաստունն — կը զօրէ, կը զօրէ որ Սողոմոնի ըսածին պէս լինի և չի կրնար։ Աւելի ձախորդն կայ, մինչեւ անգամ կը գուշակէ թէ — այս կինը անհամեստ պիտի լինի կամ պարկեշտ, գող կամ արդար, սպաննող կամ հաւատարիմ։ Այս գաղափարը կը տիրէ գիրը նայել տուողին երեւակայութեանը վրայ։ Եւ կասկածներ անպակաս կը լինեն տունէն։

«Գիշեր մը նստած էինք եկեղեցւոյ տանիքը ուսկից կ'երեւին դաշտ, արօտայք և գիւղօրայք զուարճալիք. Փերնայ գետն ոլորուն կը հոսէր գեղին մէկ քովէն. լուսափայլելով լուսնակին լուսով, որոյ ջրոյ մէջ մերթ ընդ մերթ շփուելով հովն խոշորաձայն խշրտոցներ կը հանէր.— Հայէ՛, հայէ՛, հայր սո՛ւրբ, կ'բսէ Ֆրանգ Կարապետն, վիշապները եկան ջուր խմելու։ Վիշապ կը լինեն այն օձերը, որ եօթն տարի ադամորդւոյ երես չի տեսնան. թեւեր եւ եղջիւրներ կ'ունենան. մեծ են մեծ հա՛. մարդ, գազան կը կլլեն։ Թէ որ Աստուծոյ հրամանքով հրեշտակներ երկաթէ զննիրով չքաշեն երկինքը, երկրի վրայ մարդ չի մնար կը կըլլեն։ Կը քաշեն, կը քաշեն, կը թողեն հունա բարձր լեռներու վրայ կտոր կտոր կանեն։

«Հին ժամանակներէ Ճեացած այս ախտաւոր երեւակայութիւնը թէեւ վերջերս սկսաւ կորսուիլ, բայց թողուց իր հետքերը, ինչպէս նին, փերի, այքի պատմութիւնը։ Փէրինէն — Բերրիէն — կէս ժամ հեռի՝ Հոշէ(*) անունով հայու գեղ մը կայ աչքերնուս առջեւ։ Ջրէն անդին, գեղին վերեւը ճրագ մը կը վառի. կը ցուցնեն ինծի և կը պատմեն՝ տարուայ չորս եղանակներու մէջ, Աստուծոյ գիշեր, այս նրագը կը վառի. ասկէ պարզ կը տեսնանք։ Հոշեցիք չեն տեսնար։ Մարդ կը դրկեն որ երթան տեսնան թէ ինչ է։ Գեղին քով կը հասնին, նրագը կը կորսուի, բայց միեւնոյն ժամանակ ասկէ կ'երեւի։ Սուրբի տեղն է ինչ է այն, չենք գիտեր. մեր պապերն ալ միշտ տեսած են։

«Արդարեւ ես ալ կը տեսնայի, բայց մէջ ընդ մէջ կը մարէր փարոսի նման և դարձեալ կը վառէր։

«Ինչո՞ւ Հոշէ կոչուած է այս գեղը։ Կը պատմեն հետեւեալը.— Տիարպէքիր չշինուած, ուզեր են այդ քաղաքը հոս շինել. ընդարձակ հիմունքներ եւ կոփածոյ մեծ քարեր կան այստեղ. հիմն կը ձգեն եւ

(*) Հոշէի հիւսիս — արեւելեան կողմը Բասուռ բսուած տեղը կան մեծ հիմնաքարեր եւ տաշուած մեծ քարեր։

ամեն օր հիմանց վրան շենքը կը շինեն: Առաւօս մը կ'երթեն, կը տեսնեն որ գործիք կորսուած են: Վարպետը կը հարցնէ — գործիքը ո՞ւր է: կը պատասխանեն.— Հոս չէ, ուրեմն մեր շինելիք հաղարին տեղը հոս չէ: Տեղւոյն անուանը կը մնայ հոս չէ՝ Հոշէ: Յառաջ կ'երթան շինողներ մինչեւ կը հասնին Տիարպեքիրին տեղը: Հոն հարստահարեն իր գործիքը կը գտնէ. կրողներն են կրած: Ասուծոյ կամքը այստեղն է կ'ըսէ ու կ'սկսի հաղարը շինել:

«Տէրսիմի քրտաբնակ սեղերու վրայօք այնքան չատ բաներ կը պատմեն, որ եթէ ատոնք լինէին յատուկ հետազօտութեան արժանի պիտի դառնար այս լեռն ամբողջ, ուր ոչնչացած և դեռ չոչնչացած բաներ կրնան գտնուիլ: Պատմուածներէն մաս մը հաւանական կը թուէր. կային չափազանցութիւնք եւս. մինչեւ առասպելաց կը հասցնէին, քանի մը գեղերու անուններ տուին, որոնց աւերակաց մէջէն ամաններով արծաթ և ոսկի դրամներ ու զարդեր գտած են Քրդերը:

«Ատոնք հաւանաբար, ասպատակութեանց և մարտից օրերը թաղուած գանձեր են, որոց տէրերը մեռնելով կամ չդառնալով, մնացած են թաղուած տեղերը:

«Քարայրները՝ կ'ըսէին, յորս լցուն հին գրքեր կան Հայերէն, և այրերու դռները չարուած. տեղ տեղ բացուներ և երբ ձեռք ձգեր են որ գիրք մը հանեն, թղթերը փտած ու ապականուած վար թափեր են մոխիրի պէս: Այս եւս կրնայ ճշմարիտ լինել գժբախտաբար, որ և բացատրութիւն չպահանջեր:

«Քարայրներ կամ քարու կիր չինուածքներ, կ'ըսէին, որոնց մէջ անասուկներով լցուն են ոսկի և արծաթ և այլ կահ կարասիներ ու զէնքեր. բայց ոչ ոք կրնայ ներս մտնել կամ ձեռք կարկառել, զի ազազակներ և որոտմունք կը լսուին և վախէն կը մեռնին: Մտնաւորապէս հետեւեալը պատմեցին չորս անձինք. բայց անոնք՝ լսողաց ննջ ըսին, տեսողաց չենք.— Էրմոյեան Մանուկն իրեւ իր աչքով տեսած այսպէս պատմեց:

«Փերիներն չորս ժամ հեռի, Տերսիմի ճերսը, Ղուրան — Խուրան — աշխարհին Ալտուլլահ անուն Քուրդն բլոյ մը վրայ իրեն համար տուն մը կը շիներ, ասկէ հազար տարի առաջ: Ղուրան մեծ հաղարի պես տեղ է եղեր եւ ունի շատ աւերակներ: Քուրդն իր տան հիմունքը պեղած ժամանակ հար ու կիր կամարակապ ճերմակաւոհի մը բացուեցաւ. պատուհանին, դռնին նայեցանք, որ կոյս-կոյս ոսկի եւ արծաթ դրամներ, սնտուկներ, մահուր եւ բնտիր զէնքեր, ձիոց սանձ եւ թամբեր եւ կերպ — կերպ հագուստներ: Քրդերն մեկը գինն ճերս ճեռեց եւ սնտուկ մը գրկելով դուրս վազեց, բայց ինկաւ եւ մեռաւ: Գանձուց

պահպանող աճեռեւոյթներ չարաչար զարկեր էին զինքն: Այդ սքեսուկով ոսկին Աբդուլլահին տունը կը կեցայ, կը տեսնաս, բայց չես կրնար ձեռք տալ կամ հաս մը վերցնել. իսկոյն կը մեռնին: Աճեռեւոյթ պահապան կայ տովը: Աբդուլլահ իր տունը շինեց այդ կամարակապին վրայ, որ կ'բսուի նաեւ ԵՂԵՐԻ տուն. ծակեր բողած ունի, ամեն մարդ կրնայ նայիլ, տեսնել պատմածներս: Ինչպես նաեւ տան մէջը դրուած սնտուկն, ոսկին ու արծաթն: Այս Աբդուլլահն ուրիշ տեղերէ ալ գտած ունի եղեր հին դրամներ: Նա երեք հաս ոսկի տուաւ ինծի, ամեն մէկն 12 տիրամ, պղինձ դուրուշնոցի մեծութեամբ. տարայ խարբերդ փոխանակեցի մէկն 1140 դրուշի, Թֆենկչեան Գեորգին»:

«*Այս առտի էր թէ հին դրամներ և այլ հնութիւններ բանական կը տեսնուէին այս գաւառի բնակչաց քով. ու չատն ալ ժողմեր էին ու կը ժողվէին չահագէտներն, պատմեցին նաև թէ փերնայ քովերը տաճիկ մը փորելով գտնէ հանեց. վերցնէր պիտի, անոնք եւրոպիներ սեւ Արաբ էին, չարաչար զարկեր էին զինքը, ցաւէն ու ահէն լեզուն լալ եղաւ, և ականջները՝ խուլ: Անչուշտ իր երեւակայութեան պատուղն էր: Ծածկեալ գանձուց համար սեւ Արաբներու կամ անոնց եւրոպիներու պահպանութիւնը առտուընէ առ էր ժողովուրդը կը խօսի:*

«*Հոս մեծ հաւաք ունէին ՐԱՄի գոնապան հմայութեանց:*

«*Թող առասպել լինին մեր ըսածները: Սակայն կը թուի թէ այդ ամուր լեռանց խորչերը իրօք բաներ կան յայտնուելիք: Արչակունեաց օրերէն հետէ, իբրեւ ամրոց, իբրեւ ապաստան, իբրեւ գաղտն կրնանք նկատել Տէրսիմն: Ինչպէս նաեւ լի են բերդերու, դղեակներու, վանքերու, չիրխիններու հետքերը, որք՝ ոչ միայն Ազգ. պատմութեան, այլ նաեւ քաղաքականութեան և գիտութեան ալ նիւթ կը մատակարարեն:*

«*Առաջնորդ(*) Հայր Սուրբը վերադարձած էր Խարբերդէն: Իր ուշադրութիւնը խնդրեցի պատմական և իրական հնութեանց վրայ: Նա ցոյց առաւ ինձ փոքրիկ կուռք մը հղկերաւոր ցուլի, որ գտնուած է Բերրիի արտի մը մէջ հօտապի մը ձեռքով և այլ քանի մը բաներ: Նա ընծայեց ինձ տատասկ բեւեռ մը Ս. Լուսաւորչի չարչարանաց վանքէն. և մի այլ տա-*

(*) 1879ին, Բերրիի Առաջնորդն էր Տ. Յովհաննէս վրդ. Նիւրուզեան: Այդ ժամանակ, Զարսանճագի կառավարութեան տանիկ եւ հայ Աղաներք՝ հայոց առաջնորդին հետ խարբերդ կանչուած էին դատուելու համար, որովհետեւ աճուճ բողոքած էին Բերրիի գայմագամի հասցէին:

ատակ ունէր, որ կլոր պնդուկի մը չափ էր փուչ–փուչ. փափաքանօք համբուրեցի։

«Վիճակագրութեան չսկսած, եկեղեցիները այցելեցի. մթին և ողբմելի չէնքեր, նոյնպիսին և եկեղեցականները, բայց գոնէ կը գանուին և ժողովրդին հոգեւոր պէտքերը կը հոգացուին։ Ո՞վ հոգացեր է դիրենք, ո՞վ կրնայ մեղադրել դիրենք։ Օրհնեալ լինի Աբտրատեան Ընկերութիւնը, որ մեր առաջարկութեան վրայ վարժարան մը հիմնեց Փէրին, որ կը կառավարէ ցարդ Միսցեալ Ընկերութիւնը»։

ՉԱՐՍԱՆՁԱՓԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՑՈՒՑԱԿԸ

Ա Ց ՈՒ Ց	Վ Ա Յ Ր
Ս. ՍԱՐԳԻՍ եկեղեցի (40 *խոթանով*)	Տուժիկ
Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ վանք	Հալուոր
Ս. ՆՇԱՆ վանք	Տհրսիմ
ԴՈՒՌԴՐՆԱ վանք	Տհրսիմ
ԲՈՋ վանք (*Բիւզանդից*)	Տհրսիմ
ԴԱՇՏԱԿԻ վանք	Տհրսիմ
ՍԻՆԻ (*Շէն*) *եկեղեցին*	Տհրսիմ
ԻՆԸ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ	Իճր Գիւղ
ԾԱՂԿԵԶՈՐ (*Այգեձոր*) *եկեղեցիներ*	Իճր Գիւղ
ՀԱԳՍԻ 100 *եկեղեցիներ*	Հազս Գիւղ
ԼՈՒՍՆԱԿԻ եկեղեցին	Տհրսիմ
ԲԼՈՒՐԻ եկեղեցի (*աւերակ*)	Մճձուր
ԽԱՉԵԼԻ եկեղեցիներ	Տհրսիմ
ԵՐԿԱՆԻ եկեղեցի	Տհրսիմ
ՄՈՒՇԿՐԱԿԻ Մենաստանը	Տհրսիմ
Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (*Սոբբիան*)	Տհրսիմ
Ս. ՓԱՌԱՍՈՒՆ ՄԱՆԿՈՒՆՔ	Տհրսիմ
ԽՈՐԽՈՐԻ Ջոյգ եկեղեցիները	Տհրսիմ
ԽԷՌ վանքը (*Դէլագիկեան*)	Տհրսիմ

Անուն	Վայր
ՀԱՐՍԻ, ՏԱՆՁԻԿԻ Վանքերը	Տերսիմ
ԲԵԼ Վանքը	Տերսիմ
ՃԳՆԱՒՈՐ Վանք	Տերսիմ
Ս. ՓՐԿԻՉ Եկեղեցի	Խոզաթ
ԽԸԶԸԼ ՔԻԼԻՍԷԻ Եկեղեցի	Խըզըլ Քիլիսէ
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ Եկեղեցի	Բերրի
ԿԱՐՄԻՐ Վանք	Բերրի
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՄԱՅՐ Եկեղեցի	Մեծկերs
Ս. ՅԱԿՈԲ Եկեղեցի	Մեծկերs
Ս. ԱԹԱՆԱՍ Վանք	Մեծկերs
Ս. ԵՂԻԱ Վանք	Մեծկերs
Ս. ՄԵՍՐՈՊ Վանք	Մեծկերs
Ս. ՍԱՐԳԻՍ Վանք	Մեծկերs
Ս. ՓՐԿԻՉ Վանք	Մեծկերs
ՊՕՂՈՍ—ՊԵՏՐՈՍ Վանք	Մեծկերs
Ս. ԳԷՈՐԳ Վանք	Մեծկերs
Ս. ԹՈՐՈՍ Եկեղեցի	Բերդակ
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ Եկեղեցի	Բերդակ
Ս. ՇՄԱՒՈՆ Եկեղեցի	Բերդակ
ՔԱՌԱՍՈՒՆ—ՄԱՆԿՈՒՆՔ Եկեղեցի	Բերդակ
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ Եկեղեցի	Հոcէ
Ս. ՊՕՂՈՍ Վանք	Հոcէ
Ս. ՄԻՆԱՍ Եկեղեցի	Բաղնիք
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ Եկեղեցի	Խուcին
Ս. ԱՆՏՈՆ Վանք	Խուcին
Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ Եկեղեցի	Պասու
Ս. ՄԻՆԱՍ Եկեղեցի	Ուրձ
Ս. ԳԷՈՐԳ Եկեղեցի	Գոsարին
Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ Եկեղեցի	Ձորակ
Ս. ՎԱՐՎԱՌ Եկեղեցի	Ձորակ
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՄԱՅՐ Եկեղեցի	Ձորակ
Ս. ՄԻՆԱՍ Եկեղեցի	Ղայազին
Ս. ՄԻՆԱՍ Եկեղեցի	Հայվաթլի
Ս. ԿԻՐԱԿՈՍ Եկեղեցի	Մասsան
Ս. ՅՈՒՂԻԴԱՅ Եկեղեցի	Մասsան
Ս. ՍԱՐԳԻՍ Եկեղեցի	Մասsան
Ս. ՅՈՒՍԻԿ Եկեղեցի	Խոզնգեղ
Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ Եկեղեցի	Լամք

Անուն	Վայր
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ վանք	Լամֆ
Ս. ԹՈՐՈՍ վանք	Լամֆ
Ս. ԹԱԴԱԻՈՐ եկեղեցի	Շորտաճ
Ս. ԳԷՈՐԳ եկեղեցի	Դարմուդաղ
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՄԱՅՐ եկեղեցի	Լազվաճ
Ս. ԱՆՏՈՆ վանք	Լազվաճ
Ս. ՍԱՐԳԻՍ (Խաստեղուայ) եկեղեցի	Լազվաճ
Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ եկեղեցի	Կեօֆ Թեփե
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ եկեղեցի	Ղըզըլճուղ
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ եկեղեցի	Կորճաճ
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ եկեղեցի	Իսմայելցիֆ
Ս. ԼՈՑՍ վանք	Իսմայելցիֆ
Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ եկեղեցի	Ուռեկ
Ս. ՍԱՐԳԻՍ եկեղեցի	Թիլ—Բեռդակի
Ս. ԳԷՈՐԳ եկեղեցի	Վահճայ
Ս. ՍԱՐԳԻՍ եկեղեցի	Սաղմաճ
Ս. ԳԷՈՐԳ եկեղեցի	Հաւշամար
Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ եկեղեցի	Մեռճումեկ
Ս. ԹՈՐՈՍ եկեղեցի	Վասկեռս
ՔԱՌԱՍՈՒՆ–ՄԱՆԿՈՒՆՔ եկեղեցի	Վասկեռս
ՄԱՅՐ ՄԱՐԻԱՄ եկեղեցի	Վասկեռս
Ս. ՍԱՐԳԻՍ եկեղեցի	Բաշաղակ
Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ եկեղեցի	Կաշոսաճ
Ս. ՅԱԿՈԲ եկեղեցի	Խոնեկ
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ եկեղեցի	Խարեսեկ
Ս. ԳԷՈՐԳ եկեղեցի	Սմախ
Ս. ԳԷՈՐԳ եկեղեցի	Նոր Գեղ
Ս. ՄԻՆԱՍ եկեղեցի	Վերի Հաւսեկ
Ս. ԱՆՏՈՆ եկեղեցի	Վարի Հաւսեկ
Ս. ՅԱԿՈԲ եկեղեցի	Սվճող
Ս. ՍԱՐԳԻՍ եկեղեցի	Սվճող
Ս. ՅԱԿՈԲ եկեղեցի	Լուսաշարիչ
ԵՐԵՔ ՄԱՆԿՈՒՆՔ վանք	Լուսաշարիչ
Ս. ՍԱՐԳԻՍ եկեղեցի	Պալըճեր
Ս. ԹՈՐՈՍ եկեղեցի	Պալըճեր
Ս. ԳՐԻԳՈՐ եկեղեցի	Պալըճեր
Ս. ՓՐԿԻՉ եկեղեցի	Պալըճեր
Ս. ԳԷՈՐԳ եկեղեցի	Սորփիաճ

Անուն	Վայր
Ս. ՍԱՐԳԻՍ եկեղեցի	Թանց
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՄԱՇՐ եկեղեցի	Երկաճ
Ս. ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՄԱՆԿՈՒՆՔ եկեղեցի	Աղմեզրէ
Ս. ՄԻՆԱՍ եկեղեցի	Ըճճղակ
Ս. ՄԻՆԱՍ եկեղեցի	Զըմբըղ
Ս. ԹՈՐՈՍ վանք	Պաճտակ
Ս. ՍԱՐԳԻՍ եկեղեցի	Աղզուճեկ

Վերոյիշեալ եկեղեցիները կանգուն կը մնային մինչեւ 1915 թուականը, իսկ վանքերէն չատերը ժամանակի ընթացքին աւերակ դարձած են, ինչպէս այն բազմաթիւ անանուն վանքերը՝ որոնց աւերակները միայն կը տեսնուին ամէն գիւղի չըրջակայքը։

Այն օրը երբ Իթթիհատը զօրծադրեց Հայ ժողովուրդը բնաջնջելու իր ծրագիրը ու Զարսանճագի ամբողջ Հայութիւնը սրէ անցնելէ յետոյ մնացած կիներն ու երախաներն ալ բռնի տեղահանեց ու աքսորեց մեր հայրենի հողերէն, քանդեց, աւերեց նաեւ մեր եկեղեցիներն ու վանքերը։ Այսօր աւերակներ ալ գոյութիւն չունին և անոնց տեղն անգամ յայտնի չէ։ Մեր եկեղեցիներու հիմնաքարերը նոյնիսկ հանած ու տարած են պալատ ու զօրանոց չինելու համար։ Քար քարի վրայ չեն թողուցած, միանգամ ընդմիշտ ջնջելու համար Հայկական գրոշմը մեր պապենական հայրենի հողին վրայէն։

ՉԱՐՍԱՆՃԱՓԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Հայկական Ոսկեդարէն յետոյ, մինչեւ 18րդ դարը, մեսրոպեան գիրի ու գրականութեան մշտավառ պահպանմանն մէջ մեծ դեր ունեցած են Հայ Արքունիքն ու Հայ եկեղեցականութիւնը։

Մեր վանքերն ու եկեղեցիները, հաւատքի տաճար ըլլալով հանդերձ, հանդիսացած են նաեւ մայրենի լեզուի ուսուցման կեդրոններ, ուր՝ բազմաթիւ բախտաւորներ հնգած ու գրած են մեսրոպեան մեր լեզուն, յետագային անոր ջահակիրները դառնալու ուխտով։

Չարսանճագ ունէր հնակառոյց բազմաթիւ վանքեր և եկեղեցիներ։ Այս սրբավայրերու մէջ անպակաս է եղած միշտ նուիրեալներու փաղանգ մը, որ՝ բացի սաղմոսներու և չարականներու ուսուցումէն, պատեհութիւններ ստեղծած է նաեւ նոր սերունդին սորվեցնելու քերականութիւն, թուաբանութիւն ու այլ պիտանի նիւթեր։

Եկեղեցիները չէն ու պայծառ պահելու բծախնդրութեամբ, Չարսանճագցիները մտահոգուած են անոնց ապագայով։ Այս իսկ հեռատեսութեամբ, անոնք պատրաստած են իրենց կարդացող տիրացուն ու ապագայ քահանան։ Այս ձեւով միայն, հայ գիրն ու գրականութիւնը իրենց գոյութիւնը յաջողած են պահել հայկական գաւառներու մէջ, մինչեւ 1850 ական թուականներուն։

Մեծանուն բանասէր Տիար Ա. Ալպօյաճեան այսպէս կ'արտայայտուի.

«Մեր դպրոցական կեանքը կ'սկսի երեք հանգրուաններով։ ԱՌԱՋԻՆ.— 1839ի Թանզիմաթը։ ԵՐԿՐՈՐԴ.— 1855-1856ի Խրիմի պատերազմը և 1859ի իսլահաթի հրովարտակը։ ԵՐՐՈՐԴ.— Պերլինի Վեհաժողովը (1878)։ Այս թուականէն յետոյ է որ դպրոցական գործը կ'ստանայ իր իսկական թափը, դէպի վերելք և դէպի բարեկարգում։

«1834ին, Պոլսոյ Պատրիարքարանի կազմած մէկ վիճակագրութեան համաձայն, բովանդակ գաւառներու մէջ 20-25 դպրոց կար։»

1790 թուականին, Պոլսոյ մէջ, եկեղեցիներու հասոյթով մատակարարուած դպրոցներ կը բացուին հասարակութեան կըրթութեան համար։ 1860ին, Ազգ. Սահմանադրութեան հաստատումէն առաջ, Պոլսոյ բոլոր թաղերուն մէջ կային այս տեսակ դպրոցներ։ 1853 Հոկ. 22ին կազմուած էր անդրանիկ Ուսումնական Խորհուրդը, որ նուիրագործուեցաւ Ազգ. Սահմանադրութեամբ։ 1846 Ապրիլ 1ին կը հիմնուի Համազգային Ընկերութիւնը, Մուրատ-Ռափայէլեան Սաներուն նախաձեռնութեամբ։ 1847-ին, Իզմիրի մէջ կը հիմնուի Սիւնեաց ընկերութիւնը. Պոլսոյ մէջ՝ Անձնուեր Ընկերութիւնը։ 1864 Մայիս 24ին կը հիմնուի Օրթագիւղի Սանուց ընկերութիւնը Ս. Թարգմանչաց Վարժարանի, որ 1876 Ապրիլ 15-ին կը վերածուի Արարատեան Ընկերութիւն-ի, Հայաստանի մէջ դպրոցներ բանալու առաջադրութիւններով։ 1870ին, Դպրոցասիրաց Ընկերութեան հիմը կը դրուի։ 1871ին, Վարդանեան ընկերութիւնը մարմին կ'առնէ Հաճընի մէջ, որ 1878 Փետ. 18ին, բովանդակ Կիլիկիան սահմանած ըլլալով որպէս

գործունէութեան դաշտ, կը վերամկրաւի Կիլիկեան Ընկերութիւն անունով։ Ցետագային Արեւելեան ու Պոլոցասիրացը կը միանան (1878 Սեպտ. 1ին) ու իրենց առաջին վարժարանը կը բանան Մուշի մէջ։

1880ին, Ararատեանի և Կիլիկեանի միացումով կը հիմնուի հանրածանօթ Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը, որ՝ մինչև 1895 թուականը, մեծ ու բարերար դեր կը կատարէ։ Քաղաքական կացութեան բերումով, այս կրթական կազմակերպութիւնը կը լուծուի, ապա կը վերակազմուի և նոր առաջադրութիւններով գործի կը մղուի 1908—1914։ Գրեթէ հայկական բոլոր գաւառներու մէջ բազմաթիւ դպրոցներ կը բանայ զգալի ու գնահատելի խոյանք մը տալով հասարակական կրթութեան կազմակերպումին։

ԶԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Բերրիի մէջ առաջին դպրոցը կը բացուի 1878 ին, Ararատեան Ընկերութեան կողմէ։ Ցիշեալ թուականէն յետոյ կրթարաններ կը հիմնուին նաև Մեծկերտի, Խօզաթի, Բերդակի մէջ։ Մինչև 1901 թուականը, Զարսանճագ օժտուած էր արդէն 12 դպրոցներով։

1901 թուականին, Պոլսոյ Ուսումնական Խորհուրդին պատրաստած գաւառական Ազգ. վարժարանաց վիճակագրային մէջ, Զարսանճագի դպրոցներու մասին արձանագրուած է հետեւեալ վիճակագրութիւնը. (Տես՝ էջ 325)

* * *

Մեզի համար անկարելի է պատմական ու վաւերական տուեալներով ցոյց տալ Զարսանճագի բոլոր դպրոցներուն բացման թուականը և անոնց կրթական մակարդակը։ Գիւղական դպրոցները, վերապրող հայրենակիցներու ականատեսի վկայութեան համաձայն, բազմաթիւ անգամներ թրքական կառավարութեան կողմէ փակուած են, յաճախ ալ Քուրդ աւազակներու կողմէ խորտակուած ու թալանի ենթարկուած են։

Բոլոր գիւղերու դպրոցները իրենց բնական ու խաղաղ ընթացքը ունեցած են 1900 էն սկսեալ մինչև, մինչև 1914 թուականը։

Բերրիի դպրոցը՝ 1878 թուականէն սկսեալ, կանոնապէս չարունակած է իր ուսումնական տարեշրջաններն ու առանց ոևէ ընդհատումի գոյատեւած է մինչև 1914ի վախճանը։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ ՁԱՐՍԱՆՃԱԳԻ

— 1901 —

	Վայր	մակարդակ	Աշակերտներ մանչ	աղջիկ	գումար	Ուսուցիչներ այր	կին	Մուտք դպրոց	Պատիարքրն.	Ընդհ. Գումար.
1	ԲԵՐՐԻ	Ե.	178	101	279	4	2	236	594	830
2	ԽՈՉԱԹ	Բ.	42	14	56	1	—	15	108	123
3	ՄԱՉԿԵՐՏ	Բ.	80	29	109	1	—	82	108	190
4	ԲԵՐԴԱԿ	Բ.	36	15	51	1	—	20	108	128
5	ԹԱՆՅ	Ա.	36	—	36	1	—	40	—	40
6	ԲԱՇԱՂԱԿ	Ա.	77	25	102	1	—	50	—	50
7	ՎԱՍԿԵՐՏ	Ա.	35	5	35	1	—	30	—	30
8	ԻՍՄԱՅԵԼՅ.	Ա.	28	—	33	1	—	30	—	30
9	ԳՈՅԱՐԻՃ	Ա.	30	—	30	1	—	50	—	50
10	ՁՈՐԱԿ	Ա.	20	—	20	1	—	40	—	40
11	ՈՒՐՋ	Ա.	20	—	20	1	—	35	—	35
12	ԽՈՒՇԻՆ	Ա.	35	–	35	1	—	40	—	40
			617	189	806	15	2	668	918	1586

1.— Ձարսանճագի մէջ (Բերրի), Հայ Աւետ. Համայնքը ունէր որբանոց մը՝ 51 եկսեռ որբերով, որոնք կը յաճախէին Բողոքականաց դպրոցը: Բացի այս որբերէն, նոյն վարժարանը կը յաճախէին նաեւ 16 մանչ եւ 18 աղջիկ ուսանողներ:

2.— Ազգային որբանոցին 25 որբերը՝ Բերրիի աշակերտներուն թիւին մէջ են:

Պոլսոյ վիճակագրութիւնը ինքնին կը փաստէ Բերրիի դպրոցին բաւական կարեւոր կրթական հաստատութիւն մ'ըլլալը, որպէս հնգամեայ դասընթացքով օժտուած նախակրթարան մը, որ աստիճանական զարգացումով ունեցած է նաև վեցերորդ դասարան մըն ալ։

Բերրիի դպրոցի մասին մեր քաղած վաւերական տեղեկութիւնները կ'ընդգրկեն մինչեւ 1893 թուականը երկարող ժամանակաշրջանը։

Բերրին՝ որպէս Զարսանճագի առաջնորդանիստ քաղաք, 1864 թուականին կ'ունենայ իր առաջին Առաջնորդը և կազմակերպուած Ազգային Մարմինները, ինչպէս նաև երկսեռ վարժարանը։ Առաջնորդարանի կնիքը վաւերացուած է 1881 թուականին։

ԿՐԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՆԵՐ

Բերրիի դպրոցի բացումէն (1878) մինչեւ 1890 թուականները, պաշտօնավարող կրթական մշակներու մասին՝ դժբախտաբար ոեւէ տեղեկութիւն ձեռք ձգել անկարելի եղաւ։

1892ին, Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը Բերրի կը ղրկէ Մամիկոն Վարժապետեանը, երկսեռ նախակրթարանին աւագ ուսուցչի պաշտօնով։ Մամիկոն Վարժապետեան երեք տարի ձեռընհասօրէն կը կառավարէ հաստատութիւնը և իր կարողութիւնովը մեծապէս օգտակար կը հանդիսանայ նոր սերունդի մտային զարգացման և անոր հայեցի դաստիարակութեան։

1895 թուականի թալանի ու կոտորածի օրերուն, երբ Բերրին՝ Քուրդ խուժանով կը պաշարուի, Մամիկոն Վարժապետեան՝ իր տանը մէջ, քանի մը Բերրիցիներու հետ, ինքնապաշտպանութեան կը դիմէ, ութը ժամ զէնքով կը դիմադրէ Քուրդ խուժանին, պաշտպանելով իր տունը և դրացիները. վառօթի ու գնդակի սպառումը կը ստիպէ զինքը որ իր հետքը անհետացնէ իսկոյն և հրաշքով մը կը փրկուի ստոյգ մահէ։

Թալանէն մէկ տարի վերջ, 1896ին դարձեալ կը հրաւիրուի Բերրի, այս անգամ՝ տեսուչի պաշտօնով. կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1901 թուականը, որմէ յետոյ կը փոխադրուի Կարին և կը դասախօսէ Հայ Կաթոլիկներու վարժարանին մէջ։ Կ'արժէ մի քանի տողերով անդրադառնալ անոր կեանքին ու գործունէութեան։

Մամիկոն Վարժապետեան ծնած է Քղիի Թէմրան գիւղը, 1866ին։ Հայրը՝ Մելքոն Վարժապետ, նշանաւոր հանդիսացած

Մամիկոն Վարժապետեան

է այդ շրջանին, իբրեւ ուսեալ, բարեգործ, պերճախօս ազգային և պետական պաշտօնեայ։

Պատանի Մամիկոն, իր նախնական ուսումը կ'ստանայ նախ՝ հօրմէն, ապա՝ տեղական դպրոցին մէջ։

1884ին Պոլիս կ'երթայ և կը մտնէ ուսուցչական ասպարէզը։ 1886ին, Ազգ. Կեդրոնական Ուսումնական Խորհուրդէն կ'ստանայ «Զաթոռ երկրորդական ուսուցչի»։ 1886ին, Մինաս Չերազի կողմէ՝ անօրէն ուսուցչի պաշտօնով, Զօրլու կը ղրկուի։ 1887ին, կրկին պաշտօնի կը կանչուի Սամաթիա, Ս. Սահակեան Վարժարանը։ 1888ին կը մեկնի իր ծննդավայրը՝ Քղի, ու կը լծուի կրթական կազմակերպչական գործին։

1891 ին, Մուշի Ս. Կարապետ Վանքը կը հրաւիրուի։ 1892 ին կրկին Քղի կը վերադառնայ Միացեալ Ընկերութեան բարձր. նախակրթարանին Բ. ուսողութեան պաշտօնով։

1892 էն մինչեւ 1901 թուականը կը պաշտօնավարէ Բերրիի Հայոց Միացեալ Ընկերութեան երկսեռ նախակրթարանը։

Մամիկոն Վարժապետեան Բերրիի ժողովուրդին կողմէ շատ մեծ յարգանքի ու պատիւի արժանացած է, շնորհիւ իր զոհաբերութեան ոգիին ու դաստիարակչական մեծ տաղանդին։ Իր հրատարակած շատ մը գրքերէն մէկը՝ «Այէոյին Նախնիրները», Զարսանճագցիներու կողմէ խիստ մեծ հետաքրքրութեամ կարդացուած է։

Մամիկոն Վարժապետեանի ազգասիրական ոգիին մասին, 1892-1901 շրջանի անոր պաշտօնավարութեան տարիներէն, յարգանքով ու ակնածանքով կը խօսին իր շրջանաւարտ սաները, որոնք՝ յետագային, ազգային գործերու ղեկավարներ եղան։

* * *

ՄԵՍՐՈՊ ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ (Բերրիցի), երկար տարիներ ուսուցիչ եղած է Բերրիի մէջ։ Իր պաշտօնավարութեան շրջանը կը սկսի մօտաւորապէս 1890ական թուականներուն։

Հմուտ հայագէտ մ'ըլլալով հանդերձ, եղած է նաեւ թըրքագէտ մը։ Խոհուն ու պատկառազդու արտաքինով օժտուած, իսկական դաստիարակ մը նկատուած է։ Մեր հին սերունդի վերապրողները մեծ գովեստով կը խօսին անոր մասին։

Հայերէն (գրաբար եւ աշխարհաբար) ուսուցիչ ըլլալէ զատ, եղած է նաեւ որակեալ երաժիշտ և դպրապետ։

1893էն մինչեւ 1901 թուականը, դպրոցի տեսուչ Մամիկոն Վարժապետեանի և ուսուցիչ՝ Յովհաննէս Մազմանեանի հետ աշխատակցելով, դպրոցին կրթական մակարդակը բարձրացուցած և աւանդապահ ու լրջախոհ սերունդ մը պատրաստած է։

1906 թուականներուն, ըստ բերանացի տեղեկութեանց, Թուրքերուն կողմէ կ'սպաննուի Մեսրոպ Սամուէլեանը։ Քոմլիկ փուխարի իրենց այգիէն վերադառնալու ատեն, Կոլ աղբիւրի քով, դարանամուտ Թուրքերը կը մեռցնեն այս պատուական Հայորդին։ Թուրքերը չեն հանդուրժած, որ այսպիսի համակրելի հայ մը ապրի, իր նմանողութեամբ սերունդ պատրաստելու համար։ Անոր սպաննութեան գոյժը մեծ յուզումի մատնած է բոլոր Բերրիցիները։

Անձնուրաց ու մեծարժէք այս կրթական մշակին մասին այս շատ հակիրճ տեղեկութիւնները պատմութեան յանձնելով, կ'ոգեկոչենք իր անմոռաց յիշատակը։

* * *

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ (Բերրիցի), Բերրիի դպրոցին նահապետ ուսուցիչն եղած է։ Աւելի քան երեսուն տարի ծածառայած է կրթական ասպարէզին մէջ։ Պրն. Յովհաննէս Մազմանեանը ապրեցաւ մինչեւ 1914 թուականը։ Բերրիցի բոլոր վերապրող հայրենակիցները երախտագիտական զգացումներ կը տածեն անոր հանդէպ, մօտէն ճանչցած ըլլալով անոր համակ անձնուիրութիւնն ու զոհաբերութիւնը։

Պ. Յովհաննէս Մազմանեան՝ Բերրիի երկսեռ վարժարաններու տեսակ մը տանտէրն էր։ Շրջակայ գաւառներէն Բերրի եկող տնօրէն կամ ուսուցիչ պարտաւոր էր նկատի առնել

ՄԵՍՐՈՊ ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ իր ընտանիքով

Աջէն ձախ՝ տղան՝ Խաչատուրը, Մեսրոպ Սամուէլեան: *Ձախէն աջ*, տիկինը՝ Գոհար, պզտիկ աղջիկը՝ Առուսեակ որ այժմ Գալիֆորնիա կը գտնուի:

զինքը։ Շրջանէ շրջան փոխանցումներ կատարողը, իրարու ծանօթացնողը, անհրաժեշտ տեղեկութիւններ տուողը՝ ինքն էր։ Ամէն տարի փոփոխութիւններ կը կատարուէին։ Նոր ուսուցիչներ կուգային ու կ'երթային, բայց Պրն. Յովհաննէսը՝ միշտ հոն էր։

1907ին, երբ մենք մանկապարտէզ կ'երթայինք, տեսանք ծերունի Պրն. Յովհաննէսը և վայելեցինք զինքը մինչև 1914, մինչեւ մեր վկայականներու բաշխման օրը։

Միջահասակ ու ջղուտ կազմուածք ունէր. դէմքը՝ չոր ու լուրջ արտայայտութիւն կ'արտաբերէր։ Ամառ թէ ձմեռ, սմոքին կը հագնէր, արագ արագ կը քալէր, քիչ մը ցնցուելով կը կաղար և ոտքերը գրեթէ գետին քսելով կը յառաջանար։ Ունէր երկու անբաժան ընկերներ. ձեռքին՝ գաւազանը, իսկ աչքին՝ ակնոցը։

Հարկ կա՞յ աւելցնելու որ կարմիր Ֆէսն ալ գլխուն փակած էր, քանի որ այդ շրջանին, առանց Ֆէսի վարժապետ չկար։

Բերրիցի բոլոր աշակերտներուն սարսափն էր Պր. Յովհաննէսը։ Հին մարդն էր, հին ըմբռնումով։ Ամէն աշակերտ դպրոց կուգայ բան մը սորվելու, մարդ ըլլալու։ Եւ մարդ ըլլալու համար կարդալէն եւ գրելէն զաս ուրիշ ընելիք պէտք չէ ունենայ աշակերտը։ Խաղալը, խնդալը, կանչելը ու ցատքելը մէյմէկ մահացու յանցանքներ էին Պրն. Յովհաննէսի հասկացողութեամբ։

Շատ խիստ ու աններող էր դասաւանդութեան ժամանակ։ Փոխանցիկ դողով մը կը վարակուէին աշակերտները երբ անոր պահը մօտենար։ Ծոյլեր կը ճաշակէին անոր գաւազանի հարուածները, որոնք կը տարբերէին միւս ուսուցիչներուն ափին մէջ զարնելու մեթոտէն։ Պրն. Յովհաննէս՝ ծեծի իւրայատուկ սիսթէմ ունէր։ Ամուր կերպով կը բռնէր թեկնածուին ձեռքը և քանակին սուր կողմովը կը հարուածէր մատներուն ոսկորները ու ««Նզովից արմատներ...» կը մռմռար ակռաները սեղմելով ու կճրտացնելով։

Պր. Յովհաննէսը այս բոլորը կը կատարէր խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ, որպէսզի աշակերտները բան մը սորվին ու մարդ դառնան։ Այս էր իր նշանաբանը։ Ան կը դասաւանդէր հայերէն, թուաբանութիւն և աշխարհագրութիւն։

Աւագ ուսուցիչ խստաբարոյ Պրն. Յովհաննէսը սիրած ու յարգած են իրենց կրթաշրջանը աւարտող բոլոր աշակերտները, որոնք՝ իրենց գործնական կեանքին մէջ, փորձելով տեսած և համոզուած են որ Պրն. Յովհաննէսը իրաւունք ունէր։

* * *

ԱՐՇԱԿ ՊԱՐՈՆԵԱՆ (Զմշկածագցի), 1910-1912, Բերբիի երկաեռ նախակրթարանի տնօրէնութիւնը վարած է։ կարճահասակ, դիրուկ և գեղադէմ էր Արշակ էֆէնտին։ Բալուածքը՝ խրոխտ, արտայայտութիւնը՝ տպաւորիչ ու պատկառազդու։ Համառ էր թուրքերէնի և ֆրանսերէնի։ Բերբիի դպրոցին մէջ ֆրանսերէն այբուբենը իր օրերուն մուտք գործեց։

Դաստիարակութեան ժամանակ եռանդուն ու ոգևորիչ էր։ Ունէր ուսուցանելու սքանչելի մեթոտ ինչպէս նաեւ աշակերտները հմայելու, օրուան դասը սիրցնելու և լաւագոյնս օգտակար հանդիսանալու բացառիկ կարողութիւն։ Հեռատես, փորձառու և վարչագէտ էր։ Տարեվերջի քննութեան ներկայ եղող պետական բարձր պաշտօնեաները կը հիանային Արշակ էֆ. Պարոնեանի ունեցած թուրքերէն լեզուի կարողութեան վրայ և բերանէնին բաց մոիկ կ'ընէին թրքերէն լեզուով անոր խօսած ճառերը։

Բարձր արժանիքով օժտուած աննման ու նուիրուող այս կրթական մշակը, 1915ին, Զմշկածագի բանտերուն մէջ, Իթթիհատի անմարդկային չարչարանքներուն ենթարկուեցաւ։ Ոտքերուն պայտ գամելէ վերջ սպաննեցին զայն։ Պր. Արշակ Պարոնեանի վերապրող աշակերտներուն սրտին մէջ վառ կը մնայ անոր անմեռ յիշատակը։

* * *

ՊԵՏՐՈՍ ՍՐԱՊԵԱՆ (Բզեցի), պատրաստուած ու երկար տարիներու փորձառութեամբ դաստիարակ-ուսուցիչ եղած է։ 1910էն առաջ, քանի մը տարի պաշտօնավարած է Բերբիի վարժարանին մէջ, որպէս ընդհանուր տնօրէն, անմիջական գործակից ունենալով նաեւ իր տիկինը, որպէս ուսուցչուհի։ 1912էն յետոյ Միացեալի կողմէ կրթական ընդհ. քննիչ կը նշանակուի Բերբիի, Բզիի և Բալուի վարժարաններուն։

* * *

ՍՈՂՈՄՈՆ ՌԱՀԱՆԵԱՆ (Բզեցի), ծնած է 1890 Մարտ 3ին, Բզիի Թէմրան գիւղը։ Գիւղին դպրոցը աւարտելէ յետոյ կը մտնէ Խարբերդի Եփրատ Գոլէճը ուսկից չրջանաւարտ կ'ելլէ 1909ին։ Նոյն տարին իսկ, Երզնկայի կեդրոնական վարժարա-

նին մէջ, ուսուցչական պաշտօնի կը հրաւիրուի։ Երեք տարի յաջող պաշտօնավարութենէ յետոյ, իր ծնողաց փափաքին ընդառաջելով կ'ընդունի Բերրիի դպրոցներուն տեսչութիւնը Հայոց Միացեալ ընկերութեան առաջարկով։

Երկու տարի պաշտօնավարած է Բերրիի երկսեռ վարժարանին մէջ։

* * *

ՏԻԿԻՆ ԱՆՆԱԿԻԻԼ ՌԱՀԱՆԵԱՆ (Բերրիցի), ծնած է Բերրի՝ Ուրֆալեան գերդաստանէն։ 1911ին, շրջանաւարտ եղած է Եփրատ Գոլէճէն և նոյն տարին ամուսնացած է Սողոմոն Ռահան-

Տիկին Անահիտ (Աննակիւլ) Ռահանեան
եւ իր որդին՝ Արմենակ

եանի հետ։ Մէկ տարի պաշտօնավարած է Երզնկայի աղջկանց վարժարանին մէջ և յետոյ իր ամուսնոյն հետ, Բերրի գալով աղջկանց վարժարանի տեսչութեան հրաւիրուած է։ Սողոմոն էֆ. Ռահանեանի և Տիկ. Աննակիւլի՝ (Ուրֆալեան) այս նուիր-

նաև կրթական գոյգ մշակներու գործունէութեան մասին գրելը նուիրական պարտականութիւն մը և երախտագիտական պարտք կը սեպեմ, որպէս իրենց նախկին սաներէն մին։

1912ին, ուսումնական տարեշրջանի քացումին՝ Բերրիի չորս հարիւր յիսունէ աւելի երկսեռ աշակերտութիւնը կը ծանօթանար նոր ժամանած երիտասարդ Տնօրէնի մը և Բերրիցիի աղջիկ՝ տեսչուհիի մը։ Չափազանց կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ զգալի փոփոխութիւններ կատարուեցան դպրոցի ներքին կարգ ու սարքէն ներս. դասարաններու բաժանումներ, նոր գրասեղաններու չինութիւններ, մանկավարժական ու արդիական մեթոտներու կիրարկումներ, որոնք՝ դպրոցական կեանքը դարձուցին հաճելի ու սիրելի բոլոր ուսանողութեան համար։

Աշակերտութիւնը թօթափեց վախ ու սոսրակայութեան զգացումներուն լուծը. վերցուեցան ծեծն ու ֆիզիքական պատիժի վայրագ ձեւերը։ Մռայլ ու ճնշիչ դէմքերու փոխարէն, մենք տեսանք բարի ժպիտով, մայրին լոյս ջամբող և իրենց կոչումին հետեւողական՝ երկու արժանաւոր կրթական մշակներ։

Սողոմոն Էֆէնտին դարձաւ մեր յարգելի Տնօրէնը, իսկ Տիկին Աննաքիւլը՝ մեր բոլորին սիրելի վարժուհին։ Փոխադարձ յարգանք ու սէր առեղծուեցաւ աշակերտութեան և անոնց միջեւ։ Մեր դասացուցակին մէջէն ամենէն աւելի փնտռուածները՝ Սողոմոն Էֆէնտիին ու Աննաքիւլ վարժուհիին պահերն էին։ Անոնք՝ սորվեցնելու, դասը բացատրելու ու աշակերտին մտքանչի դարձնելու իւրայատուկ կերպեր ունէին։ Եւ անդ ու կորով կ'առեղծէին երբ կը խօսէին մեզի։ Իրենց խրախուսիչ նայուածքին տակ, ամենէն դժուար դասը կը դառնար դիւրամատչելի ու թուաբանութեան մանուածապատ խնդիրները կը քակուէին հեշտութեամբ։

Աննաքիւլ վարժուհին՝ Աղջկանց բաժնին տեսչութիւնը վարելէ զատ, մանչերու հինգերորդ և վեցերորդ դասարաններուն կ'աւանդէր անգլերէն և թուաբանութիւն։

Իրենց հետ բերին անգլերէն այբուբենը, որովհետեւ՝ իրենցմէ առաջ, Ֆրանսերէնի դասընթացք հաստատուած էր արդէն։

Երկու տարուայ յարատեւ ու յամառ աշխատանքին չնորհիւ, կրթական հունձքը ճոխացաւ ու ապագայ խոստացող սերունդ մը յառաջացաւ, չնորհիւ Աննաքիւլ վարժուհիի աշխատանքին ու սորվեցնելու կարողութեան։

Սողոմոն Էֆէնտին՝ իր վարչական կարողութեամբ, հիմնովին փոխեց Զարսանճագի խաւարակուռ գոյութիւնը ազգա-

յին կալուածէն ներս։ Փայլեցաւ նաեւ վարժարանին ներքին ու արտաքին տեսքը։ Մաքրութիւն ու կարգապահութիւն տրվեցաւ։ աշակերտներու մտային զարգացման հետ, մտահոգուեցաւ նաեւ անոնց ֆիզիքական ու առողջապահական կացութեամբ։ Մարմնամարզի կանոնաւոր դասընթացք սահմանեց ինչ որ նորութիւն մըն էր Բերբիի դպրոցին համար։ Շաբաթը մէկ օր, Բերբիի դաշտին մէջ, տեղի կ'ունենար մարզանքի ու խաղի մրցում, իր առաջնորդութեամբ և իր մասնակցութեամբը։ Ֆուտպոլի խաղին ալ ծանօթացան Բերբիցի աշակերտները։

Սողոմոն էֆ. զարգացած ու ազատական գաղափարներով տոգորուած, նոր ըմբռնումներուն հաւատաւոր երիտասարդ մըն էր։ Աննախիւլ վարժուհիին կատարեալ մանկավարժ և կարող դաստիարակ մը եղաւ։

Այս երկու կրթական մեծ մշակներու յիշատակը, միշտ անմահ պիտի մնայ, Բերբիցիներու սրտին մէջ։

Աննախիւլ վարժուհին իր որդւոյն՝ Արմենակի հետ այժմ կը բնակի Ամերիկա՝ Վիսքանսըն։

* * *

ԱԲՐԱՀԱՄ ԷՕՒՍԻՃԵԱՆ (Բերբիցի), մէկն է այն համեստ կրթական մշակներէն, որոնք՝ կոչումով ուսուցչական ասպարէզ են նետուած ու տարինե՛րվ, ատանդական կեանք ապրելով, նուիրուած են նորահաս սերունդներու առմիկ դաստիարակութեան։ Անոնց ցոնած գաղափարներէն ուռճացած ծիլերն են որ ծաղկած ու չէնցուցած, երբեմն ալ կարմիր արիւնով ներկած են յեղափոխութեան, ազգային ազատագրութեան դաշտը։

* * *

ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԵԼԻՏՈՍԵԱՆ (Բերբիցի), մէկն է այս վերոյիշեալ անձնուէր ու անձնուրաց կամաւորներէն։ Ան չբլանաւարտ եղած է տեղւոյն Միացեալ Ընկերութեան վարժարանէն, ապա իր ուսումը շարունակած է երզնկայի ուսուցչանոցը, կրթական ասպարէզին նուիրուելու կանխամտածութեամբ։

Պաշտօնավարած է Բերբիի և Բալուի դպրոցներուն մէջ։ 1908էն 1915, Բերբիի կրթարանին մնայուն ուսուցիչը եղած է։ Դաստիարակած է թուրքերէն, իրաւագիտութիւն, քաղաքացիական կրթութիւն, Հայոց Պատմութիւն և մխանգամայն՝ երաժշտութիւն։ Բերբիի եկեղեցիներու սոխակ — զարթապետը եղած է, իր հոգեզմայլ ձայնով։ Վերապրող Բերբիցիները կը յիշեն անկաւակած, կիրակի օրերուն, պատարագի ընթացքին անոր երգած հոգեպարար մեղեդիները։

Խիզախ ու կորովի էր։ Նոր սերունդը կը վարժեցնէր

անվախութեան ու կը քարոզէր ազգային պայքարի սէրը։ Իր այս անչահախնդիր գործունէութեան համար սիրուած էր բոլոր Բերբիցիներէն։

Վկայեալ Ուսուցիչ՝ (Բերրիցի) Աբրահամ Էօհսիւզեան,
իր կինը՝ Ուսուցչուհի Տիկ. Զարուհի եւ աղջիկը՝
Տիգրանուհի։ Այր եւ կին ուսուցչութիւն բրած
են Բերրի, Պաղին, Տիգրանակերտ, Կիւմիւշ
Մասեն, Ֆարղին եւ Մեծկերտ

* * *

ՍՏԵՓԱՆ ԿՈՓՈՑԵԱՆ

ՍՏԵՓԱՆ ԿՈՓՈՑԵԱՆ Զարմանճագի ականաւոր ուսուցիչներէն կը նկատուի (Բերբիցի), որ ծանօթ կոփոյեան գեր-

դասատուին կը պատկանի։ Իր նախնական ուսումը առած է ծննդավայրի վարժարանին մէջ։ Ինքնաչխատասիրութեամբ մասյին բաւական պաշարի տիրանալով կամովին ընդգրկած է ուսուցչական ասպարէզը։ Կը սիրէր հայ գիրն ու գրականութիւնը։ Թէ՛ կը սորվէր, թէ՛ կը սորվեցնէր։ Աանն մը պաշտօնավարեց Ֆարղընի դպրոցին մէջ։ Կը դասաւանդէր հայերէն, պատմութիւն և գիտութիւն։

Արմենակ Մելիտոսեանի հետ, բարձրագոյն կարգերու սանուց հոգիներէն ներս կ'արթնցնէր ազգային ազատագրութեան գաղափարին գիտակցութիւնը և անոնց մատղաշ սրտերուն կը ներարկէր յեղափոխութեան ու պայքարի գաղափարականութիւնը։

* * *

Բերբիի մեր կրթական մշակներէն յիշուելու արժանի են.

Յովհաննէս Թադոյեան	(Բերբիցի)
Մարտիրոս Զուլճեան	(Հիւսէյնիկցի)
Պրն. Դաւիթ	(Բաշաղակցի)
Վարդան Կասարիկեան	(Հաւնցի)
Կարապետ Կասարիկեան	(Հաւնցի)
Խոսրով Ուրֆալեան	(Բերբիցի)

Իսկ վարժուհիներէն՝

Or. Արաքսի Զազմագճեան	(Բերբիցի)
Or. Մահրունի Էմիրճասեան	»
Or. Ազնիւ Ուրֆալեան	»
Or. Անահակիւլ Էմիրճասեան	»
Or. Աղաւնի Գասբարեան	»
Or. Մարիամ Ս. Ուրֆալեան	»

Վերոյիշեալ ուսուցիչ-ուսուցչուհիներու մեծ մասը պոհ գնաց 1915ի սպանդին։ Ըլլա՛յ նահատակներուն, ըլլա՛յ վերապրողներուն կենսագրութիւնը և իրենց պաշտօնավարութեան ժամանակաշրջանը ճշդելու հնարաւորութիւն չունենալով, կը բաւականանանք անոնց յիշատակութիւնը պատմութեան յանձնելով։

* * *

Ամերիկաբնակ հայրենակից Լեւոն Մելիտոսեան մեծ պոհաբերութեամբ ու մանաւանդ աշխատանքով կրցած է ձեռք ձգել կարգ մը դեղնած թուղթեր, որոնց ծալքերուն մէջ պահուած գտանք մեր անցեալէն կտակուած կարեւոր փշուրներ։

Սորին կը ներկայացնենք ընդհանուր ցուցակագրութիւն մը Զարսանճագի կրթական կեանքի մասին։

Հրատարակութեան արժանի է նաեւ 1911 թուին, Բերրիի դպրոցը յաճախող ուսանողներու անուանացանկը, զրկուած՝ Ամերիկայի մեր պանդուխտ հայրենակիցներուն, որոնք՝ հակառակ իրենց դարիպ ըլլալու հանգամանքին, դիշեր ցերեկ մտածած են նաեւ իրենց ծննդավայրի դպրոցին մասին ու իրենց յարատեւ նիւթական ու բարոյական աջակցութիւնով, մեծապէս սատարած են կրթական վերելքին։

Հանրագրութիւն պատրաստուած՝ դպրոցական աշակերտներու ծնողներէն, 28 Մարտ 1911ին, ի Բերրի

Բերրի 27 Մարտ 1911

Պատուարժան Անդամք

Բերրիի Ուսմ. Ընկերութեան

Ամերիկա

Տիարք,

Տարիներէ ի վեր ձեր ճակտին քրտինքով ծախսուած դրամները որ մեր վարժարաններուն բարելաւման պիտի օգնէր, կը ցաւինք ըսելու թէ, այս տեղէն կարգ մը մարդիկ այդ վըսեմ յարկերը նսեմացնելու և մեր մատաղ սերունդը ագիտութեան մէջ պահելու նախանձովը տարուած, զանազան սուտ լուրերով միշտ ջանացած են ձեր անկեղծ մտքերը շփոթել և արդելք ըլլալ տարուէ տարի ի նպաստ վարժարաններու խոստացուած դրամին առաքման։ Ցաւօք սրտի լսեցինք թէ կարգ մը մարդիկ այս տարի եւս, զանազան սուտ տեղեկութիւններ հաղորդած են Ձեզ, ի մէջ այլոց յիշեցնելով որ մեր վարժարանները կը յաճախեն եղեր միայն 25 աշակերտ։

Այս ահագին սուտը հերքելու համար, ծնողներս՝ նուիրական պարտք սեպեցինք մեր ստորագրութեան տակ գրել Ձեզ, յայտնելով որ մեր վարժարանները կը յաճախեն՝ մանչ և աղջիկ, մօտ 200 աշակերտներ և թէ վարժարանները այժմ ամէն տարուընէ շատ աւելի կանոնաւոր և արդիւնաւոր վիճակ մը ունենալով, կրթական պաշտօնեաները՝ բոլորն ալ, խղճամիտ անձնաւորութիւններէ կը բաղկանան։

Ուստի եթէ ներէք, պիտի խնդրենք, որ այդ կարգի անհարկի գրուածքներու առանց կարեւորութիւն տալու, կատարէք ձեր խղճի պարտքը և ըստ ձեր խոստման, անպայմանօրէն զրկել բարեհաճիք խոստացուած գումարը, վստահ ըլլալով նաեւ թէ, ցարդ ոեւէ աշակերտ մէկ փարայ կրթաթոշակ իսկ վճարած չէ։

ԱՆՈՒԱՆՔ ԱՇԱԿԵՐՏԱՑ

ՄԻՋԻՆ Բ. ԿԱՐԳ

1. Գրիգոր Սէմէրճեան
2. Յոսրով Նալպանտեան
3. Ալիքսան Յովհաննէսեան
4. Գաբիգին Երմոյեան
5. Ճիվան Պօյաճեան
6. Յոսրով Ուրֆալեան
7. Փարաւոն Ճիզմէճեան

ՄԻՋԻՆ Ա. ԿԱՐԳ

1. Գաբիգին Երեւանեան
2. Նիկողոս Դանիէլեան
3. Գէորգ Երեւանեան
4. Իսահակ Առաուբեան
5. Լեւոն Կոփոյեան
6. Խաչատուր Յարութիւնեան
7. Պաղտասար Պանտազեան
8. Կարապետ Վասկերեցեան

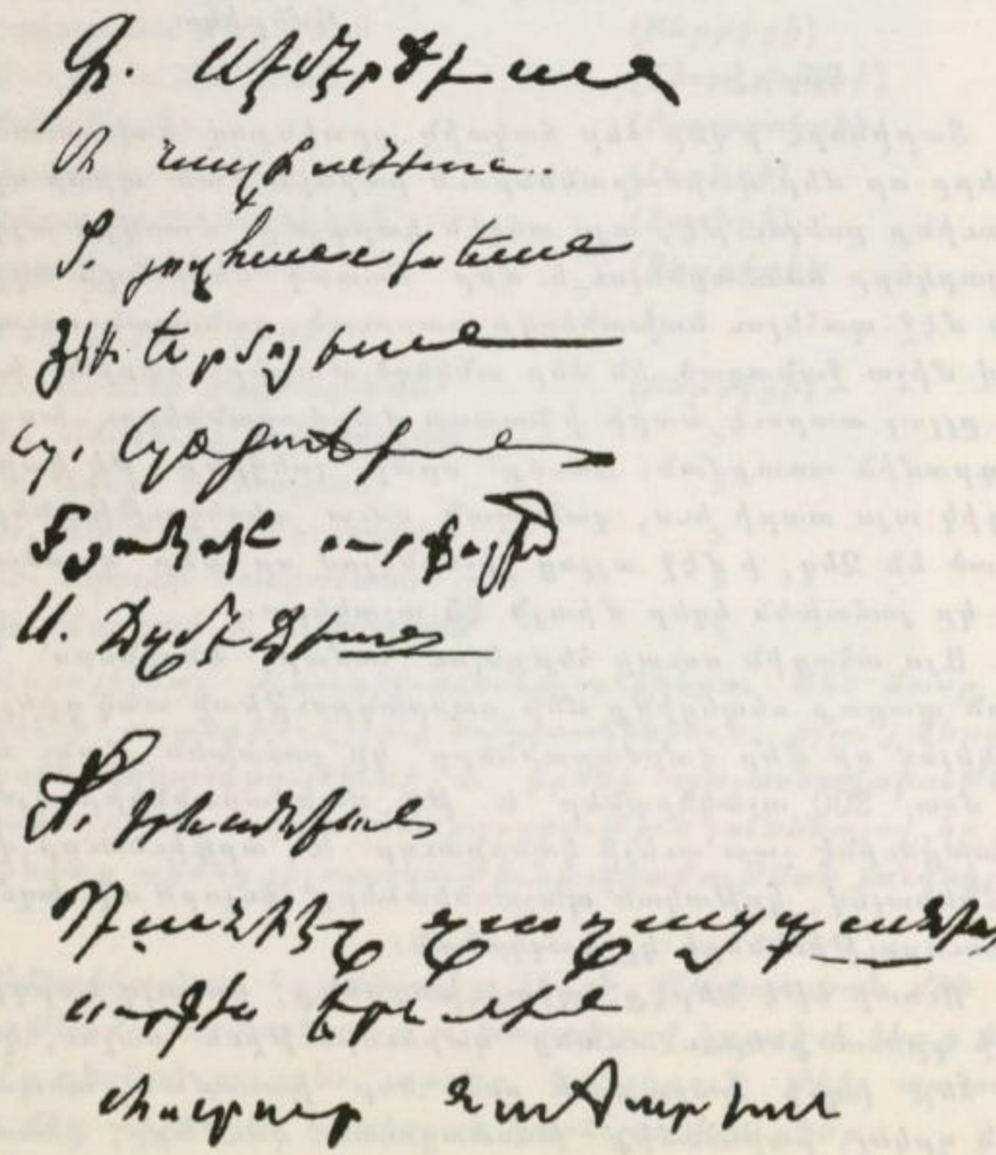

Ծնողներու ստորագրութիւններէն նմոյշ մը

9. Մարտիրոս Պանոսպեան
10. Յովհաննէս Պանոսպեան
11. Գէորգ Բուլղիկեան
12. Աստուր Անթոսամեան
13. Ղազար Յարութիւնեան

ՏԱՐՐԱԿԱՆ Բ. ԿԱՐԳ

1. Յակոբ Հոլոբիկեան
2. Վահան Պանոսպեան
3. Լեւոն Զազմազճեան
4. Աւետիս Քզիրեան
5. Մանուկ Բուլղիկեան
6. Սարգիս Նորոյեան
7. Մխիթար Չիճեան
8. Տիգրան Մէյնազարեան
9. Դեւոնդ Պանոսպեան
10. Նշան Ուրախեան
11. Պօղոս Պետրոսեան
12. Աւետիս Մէյնազարեան
13. Հայկազ Նալպանտեան
14. Յակոբ Քէնոյեան
15. Արմենակ Թազոյեան
16. Մելիտոս Մազմանեան
17. Ձիվան Մարտպանեան
18. Պօղոս Բուլղիկեան
19. Միսաք Մազաքեան

ՏԱՐՐԱԿԱՆ Ա. ԿԱՐԳ

1. Թորոս Մալխասեան
2. Վահան Թազոյեան
3. Պետրոս Երմոյեան
4. Մարտիրոս Անանիկեան
5. Գէորգ Նորոյեան
6. Համբարձում Չիճեան
7. Գասպար Չիճեան
8. Համայեակ Մուրատեան
9. Գրիգոր Մանուկեան
10. Սուբէն Մելիտոսեան
11. Մարտիրոս Ենովքեան
12. Խաչատուր Եզիկեան
13. Վարդան Յակոբեան
14. Արմենակ Էօքսիւզեան
15. Մելքոն Թէրզեան
16. Մխիթար Միքայէլեան
17. Լեւոն Մելիտոսեան
18. Նշան Մարտպանեան
19. Մխիթար Միսաքեան

ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ Գ. ԿԱՐԳ

1. Լեւոն Փաչաճուղեան
2. Աւետիս Յակոբեան
3. Մեսրոպ Երեւանեան
4. Գեղամ Պանոսպեան
5. Հրանդ Մելիտոսեան
6. Մղսի Նորոյեան
7. Համբարձ. Տ. Կարապետեան
8. Մխիթար Էօքսիւզեան
9. Մղսի Նալպանտեան
10. Տիգրան Նորոյեան
11. Տօնապետ Վարդանեան
12. Յովհաննէս Եզիկեան
13. Զազար Զաքոյեան
14. Դեւոնդ Եզիկեան
15. Աբէն Սուքիասեան
16. Սամուէլ Մկրտիչեան
17. Յակոբ Գէորգեան

ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ Բ. ԿԱՐԳ

1. Հաճիպէկ Դերձակեան
2. Մխիթար Պանասյեան
3. Ճիվան Անթառամեան
4. Տիգրան Հագալմազեան
5. Մխիթար Զագմագճեան
6. Յովհաննէս Խլըճեան
7. Լեւոն Առաքելեան
8. Թադէոս Գազանճեան
9. Խորէն Փաչաճուղեան
10. Մանուկ Զուլֆայեան
11. Կարապետ Խաչատուրեան
12. Գրիգոր Էօքսիւզեան

ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ Բ. ԿԱՐԳ

1. Մարտիրոս Թորոյեան
2. Վարդան Գազանճեան
3. Մարգար Հագալմազեան
4. Ղազար Էչկիւլեան
5. Ղեւոնդ Կակոյեան
6. Պօղոս Բուլչիկեան
7. Յակոբ Հագալմազեան
8. Ճիվան Կակոյեան
9. Յարութիւն Մէյնազարեան
10. Յարութիւն Վասկերեցեան
11. Մարտիրոս Սուսուլեան
12. Մխիթար Կոփոյեան
13. Զատուր Գրիգորեան
14. Լեւոն Երեւանեան
15. Լեւոն Մշմըշեան
16. Պօղոս Մշմըշեան
17. Երուանդ Զագմագճեան
18. Քազէբ Պաղտասարեան
19. Կորիւն Վասկերեցեան
20. Աստուր Մանուէլեան
21. Գրիգոր Խաչիկեան
22. Տիգրան Տօնիկեան
23. Եղիշէ Տ. Կարապետեան
24. Յասրով Քուզոյեան
25. Երուանդ Երեւանեան
26. Կորիւն Յակոբեան
27. Երուանդ Միքայէլեան
28. Իսահակ Կարապետեան
29. Յարութիւն Զագմագճեան
30. Մարտիրոս Միքայէլեան
31. Եղիշէ Տ. Ներսէսեան
32. Մովսէս Մարտպանեան
33. Ներսէս Տ. Ներսէսեան

ԱՆՈՒԱՆՔ ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆԵՐՈՒ

ՄԻՋԻՆ Ա. ԿԱՐԳ

1. Զարուհի Գրըղեան
2. Երանուհի Էմբշաեան
3. Պատասխան Հոլոքիկեան
4. Մարիամ Աբէլեան
5. Գեղանոյշ Մէյնազարեան
6. Աղաւնի Մարտպանեան
7. Գոհար Թադոյեան
8. Սուլթան Գէորգեան

ՏԱՐՐԱԿԱՆ Բ. ԿԱՐԳ

1. Մարիամ Մարտպանեան
2. Աղաւնի Գաբազարեան
3. Զարուհի Փաչաճուղեան
4. Զարուհի Զորակեան
5. Աննավարդ Գրըղեան
6. Ագնիւ Կոփոյեան
7. Եղիսաբէթ Գագէսեան
8. Արուսեակ Զագմագճեան

ՏԱՐՐԱԿԱՆ Ա. ԿԱՐԳ

1. Նուարդ Երմոյեան
2. Արփինէ Մարապանեան
3. Ծաղիկ Դաւիթեան
4. Մարիամ Կակոյեան
5. Վարդուհի Գասապեան
6. Սուլթան Պանտազեան
7. Փայլածու Թոփճեան
8. Մարիքա Խշտոյեան

ՊԱՏՐԱՍՏԻՑ Գ. ԿԱՐԳ

1. Արմինէ Բուջիկեան
2. Ազնիւ Ս. Գ. Չագմագճեան
3. Ազնիւ Ս. Կ. Չագմագճեան
4. Մարիամ Չագմագճեան
5. Եսթեր Հագալմազեան
6. Խաթուն Մէյնազարեան
7. Արուսեակ Բուջիկեան

ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ Բ. ԿԱՐԳ

1 Սուլթան Մարապանեան
2. Աննա Նորոյեան
3. Խաթուն Սէմէրճեան
4. Ազնիւ Բուջիկեան
5. Արուսեակ Դագէսեան
6. Եղիսաբէթ Բաշալեան
7. Յասմիկ Յովնանեան
8. Գոհար Եզիկեան
9. Պայծառ Էմրշատեան
10. Արաքսի Թադոյեան
11. Արաքսի Պուլուտեան

ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ Ա. ԿԱՐԳ

1. Աննա Ուրախեան
2. Արաքսի Էմրշատեան
3. Արաքսի Հագալմազեան
4. Զարուհի Գրըղեան
5. Արաքսի Պաղտիկեան
6. Արշալոյս Մարապանեան
7. Աղաւնի Նորոյեան
8. Աննա Պօղոսեան
9. Աննա Մուսեղեան
10. Աղաւնի Բուջիկեան
11. Արուսեակ Երմոյեան
12. Սաթենիկ Պէզիրկէնեան
13. Աղաւնի Պիտակեան
14. Նազելի Երմոյեան
15. Վարդուհի Կիրակոսեան
16. Վարդուհի Անթառամեան
17. Եղիսաբէթ Նորոյեան
18. Թէրվիզ Մէյնազարեան
19. Արշալոյս Էօքսիւզեան
20. Լուսին Երմոյեան
21. Արշալոյս Կոփոյեան
22. Ալթուն Պէրպէրեան
23. Ալթուն Փաշաճուղեան
24. Եղիսաբէթ Երմոյեան
25. Վարդանոյշ Աղզիկեան
26. Վարդուհի Կակոյեան
27. Սիրանոյշ Պուլուտեան
28. Վարդուհի Էօքսիւզեան
29. Զապէլ Տ. Կարապետեան
30. Արուսեակ Թէրզեան
31. Եսթեր Կարապետեան
32. Ազնիւ Պետրոսեան
33. Արուսեակ Էօքսիւզեան
34. Ազնիւ Տէրոյեան

Բերրիի երկսեռ վարժարանաց մէջ 196 աշակերտ ու աշակերտուհի յաճախած ըլլալը, և այս տետրին մէջ ծնողաց բաժինին մէջ գրուած ստորագրութիւններուն ճշտութիւնը կը հաստատենք ի պաշտօնէ։

Սարկաւագ՝	Երեց Բողբ. Հայոց՝	Ատենադպիր՝
Գ. Հոլոբիկեան	Ա. Նիկողոսեան	Կ. Բուջիկեան
Ա. Պետ.՝ Ա. Պուլուտեան	Առաջ. Փոխ. Պօղոս Քհնյ.	Տ. Կարապետեան

ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՌ ԲԵՐՐԻԻ ԵՐԿ. ՎԱՐԺԱՐԱՆԱՑ

ՄՈՒՏՔ	Ղրշ. փր.
1909 — 1910 տարւոյ շրջանի աւելորդ դրամ ըլլալով նախորդ Հոգաբարձութենէն փոխանցուած։	496.20
Նիւ Եօրքէն զրկուած՝ Պրն. Յ. Կոփոյեանի միջոցաւ, ի նպաստ վարժարաններու եղած մասնաւոր հանգանակութեան մը արդիւնք ըլլալով։	675.00
Ի նպաստ վարժարանաց Նիւ-Եօրքի հանգանակիչ մասնախումբ Պրն. Խ. Գասպարեանի, Պրն. Լ. Խշտոյեանի, Պրն. Յ. Լ. Քուզոյեանի միջոցաւ զրկուած երեսուն օսմ. ոսկին։	3240.00
Ի նպաստ վարժարանաց Պինկէմթնի հանգանակիչ մասնախումբէն հասած քսանըութը օսմ. ոսկին, որ Պրն. Յովսէփ Գրղեանի միջոցաւ զրկուած էր։	3024.00
Ի նպաստ վարժարանաց Շիքակոյի և Վեսդփուլմէնի հանգանակիչ մասնախումբ Պրն. Պետրոս Քիրաճեանի, Պրն. Ս. Մարապանեանի, Պրն. Վ. Հագալմազեանի, Պրն. Գ. Մշմշեանի և Պրն. Ս. Հագալմազեանի միջոցաւ զրկուած քառասունը չորս ու կէս օսմ. ոսկին։	4806.00
Պրն. Զատէյեաններու 1910 — 1911 տարւոյ տան վարձքի արդիւնք (մէկ տարեգին)։	108.00
Պրն. Զատէյեաններու 1910 — 1911 տարւոյ այգիի արդիւնք (պաղչան կարկուտահար եղած)։	100.00
Վարժարանաց գրասեղաններու շինութեան առթիւ ձեռնարկուած հանգանակութեան արդիւնք (Բերրիցիներէն)։	942.00
Գրասեղաններու շինութեան առթիւ Տէրսիմի Միւթէսէրիֆ փաշային կողմանէ տրուած նուէր (երեք օսմ. ոսկի)։	324.00
Կառավարութեան սնտուկէն՝ միայն մեր վարժարանի Թուրքերէն լեզուի ուսուցչին վճարուած տարեթոշակի գումար։	1985.20
Թանգարանէն վաճառուած դասագրքերու գին։	25.00
Հարսանեաց հանդէսներէն հանգանակուած նուէրներ։	204.20
Տօնախմբութեանց » » »	347.00
Ի նպաստ վարժարանաց Ս. Եկեղեցւոյ մէջ պաղտցուած պնակի արդիւնք։	261.10
Ընդհ. գումար մտից՝ մինակ տասնը վեց հազար հինգ հարիւր երեսունը ութը գրուշ, երեսուն փարա։	16.538.30

Եւ մենք կը հաստատենք հաշուեկշռի այս ճշտութիւնը
Թաղական Խորհուրդ Բերրիի երեք թաղերու

Վ. Յ. Մարապանեան — Ա. դպիր՝ — Ա. պետ՝
Գ. Զագմագճեան — Գ. Էմրշատեան — Կ. Բուջիկեան

Առաջ. Տեղապահ Զարսանճագի
Համաղասպ Ծ. Վրդ. Վարդանեան

1910—1911 ՏԱՐԻՈՅ ՇՐՋԱՆԻ

ԵԼՔ	Ղրշ. փր.
Երկս. Վարժարանաց Տնօրէն ուսուցիչ Արշակ էֆ. Պարոնեանի տարեգին վճարուած քառասուն օսմ. ոսկի	4320.00
Երկս. Վարժ. Բ. ուսուցիչ Պրն. Կարապետ Կարապետեանի վճարուած քսանը չորս օսմ. ոսկի։	2592.00
Վարժ. Գ. ուսուցիչ Խաչատուր Պանտոյեանի վճարուած տասներկու օսմ. ոսկի։	1296.00
Վարժ. Դ. ուսուցիչ Յովհաննէս Մազմանեանի վճարուած տասնըմէկ օսմ. ոսկի։	1188.00
ԻԳ. Վարժարանի Ա. ուսուցչուհի Օր. Մարիամ Ուրֆալեանի տարեգին վճարուած ութը օսմ. ոսկի։	864.00
Իգ. Վարժարանի Բ. ուսուցչուհի Օր. Մաքրուհի Գ. Էմըրշատեանի տարեգին վճարուած երկու օսմ. ոսկի։	216.00
Վարժարանաց տնտես Գարեգին Կօլլըքդըզեանի տարեգին վճարուած երկու օսմ. ոսկի։	216.00
Ընդհ. գումար ուսուց. եւ ուսուց. հեաց տարեթոշակներու։	10692.00
Վարժարանաց գրասեղաններու շինութեան համար գընուած 542 հատ տախտակներու արժէք արտաքոյ իր բոլոր ծախսերով։	1845.00
Վարժարաններու համար գնուած թղթի, տետրակի, գըրչի, մելանի և կաւիճի գին։	75.20
ԻԳ. Վարժարանի պատուհաններուն համար գնուած կտաւի, թղթի, մխի և ձէթի գին։	30.10
Կրակարանի, ակիշի, գաւաթի և ջրկրի վճարուած։	14.10
Գրատախտակներու նորոգութեան ծախսուած։	25.00
Փոստայի ծախսուած։	5.00
Տիար Մինասեանը Բալուէն Բերրի բերելու համար ղըրկըւած մասնաւոր սուրհանդակի վարձք վճարուած։	20.00
Միացեալ Ընկերութեան տրուած երկու հեռագրերու գին։	73.00
Տիար Մինասեանի՝ ի Քղի տրուած երկու » »	35.30
Հարկաւորները մաքրող մշակներուն վճարուած	20.00
Պրն. Զատէյեաններու տարւոյ կալուածական տուրքերը վճարուած։	10.30
Պրն. Զատէյեաններու այգին իջցնող մշակի վարձք վըճարուած։	5.00
Ամավերջի քննութեան կառավարական պաշտօնէից մատուցուած թէյի, սուրճի և այլնի գին։	33.00
Գումար ընդհանուր ծախուց։	12.884.20
Աւելորդ դրամ ըլլալով 1911 – 1912 տարւոյ շրջանին փոխանցելի	3.654.10
Զիրար հաւասարակշռող ընդհ. գումար՝ տասնը վեց հազար հինգ հարիւր երեսունը ութը դրուշ, երեսուն փարա։	16.538.30

Հոգաբարձութիւն Բերրիի Երկսեռ Վարժարանաց

Գանձապետ՝ Ատենադպիր՝ Ատենապետ՝

Պ. Կ. Բուջիկեան Գ. Չազմազեան Վ. Ց. Մարապանեան

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՅՈՒՇԵՐ

Անցած քառասուն և ութը տարիներու մշուշապատ անցեալը յուզել չէ մեր նպատակը, այլ ամփոփ պատկերացումը կատարել այդ ժամանակաշրջանի մեր վարժարաններու վիճակին ու անոնց կրթական ասպիճանին։

Ինչպէս բոլոր ուսանողները, նոյնպէս նաեւ ես կը յիշեմ այն առաջին օրերը երբ ընկերներով վարժատուն կ'երթայինք։

Երբ պատանիներու դպրոցական տարիքը հասնէր, Բերբիցի մայրիկներուն առաջին գործը կ'ըլլար իրենց զաւկին չինել տոշակ մը և գրքերու համար՝ տոպրակ մը։ Հարուստ կամ աղքատ ուսանողին առչակները կը զանազանուէին իրենց նոր կամ հին երեսներով, ինչպէս նաեւ անոնց մէջ գրուած բուրդէն կամ բամպակէն։ Վիզէն անցուելիք տոպրակէն ալ (որուն չհնար ալ կ'ըսէին) կարելի էր որոշ եզրակացութիւններ հանել։

Դպրոցի բացման առաջին օրը, մայրը իր զաւկին մաքուր ու նոր Ֆիսացը կը հագցնէր, մազերը կը սանտրէր, չհնարեն իր ձեռքով անոր վիզէն կը կախէր, անոր խոչոր գրպանը թոնիրի ջարդուած չոր հաց լեցնելով, ու տոշակն ալ թեւին տակ տալով կը յանձնէր հօրը։ Հայրը՝ աղուն ձեռքը բռնած, կ'առաջնորդէր մարդ ըլլալու վայրը՝ վարժատունը։ Արձանագրելու ժամանակ ծնողքը օրուան վարժապետին կ'ըսէր. «Տղաս եզի ամացաք, միսը՝ եզի, ոսկորը՝ ինձի, մարդ բրէ՛, այլեւս ես չեմ խառնուիր»։

Մեր օրերուն անհնար չկար։ Առաջին օրը վարժապետը քարեամախտակ մը և վրան թելով կապուած քարեգրիչ մը կուտար նորեկին, քարեամախտակին վրայ գրելով խոչոր Ա մը։ Պատանին երեկոյեան տուն կը դառնար այբով միասին, անոցիններու գուգուբանքին արժանանալով։ Անոնք կ'ըսէին. «ակռաներդ ոսկի են եղեր։» Հին առեն մանկապարտէզ չկար, խաղալու և երգելու ժամանակ չունէին պզտիկները. վարժապետը պիտի սորվեցնէր. իսկ ազան պարտաւոր էր ամէն օր գիր մը աւելի սորվիլ, այլապէս ծնողները կ'ընդվզէին ու կը գոչէին. «տասըհինգ օրէ մեր տղան վարժատուն կ'երթայ, տակաւին ԱԹՌ ԲԵՆ ԳԻՄԸ կիս չէ բրած։ Ըսանկ վարժատո՞ւն կ'ըլլայ...։»

Այսպէս ուրեմն դասը կը սկսէր առաջին օրն իսկ. ամէն ամիսը անգամ մը քննութիւն կը տրուէր կարգը փոխելու համար։ Առաջին երկու տարիներուն որոշ դասարան չէր ունենար մանուկ ուսանողը։ Ով օր դասը սորվէր, կարգը կը փոխէր։

Ամէն ամսագլխուն, պատի տակ նստած աշակերտները՝ վարժապետին հրահանգով ոտքի կը կենային, գրկելով իրենց տակի տոշակը և չհնչեին: Վարժապետը կը կարդար անոնց անունները իրենց ստացած նիշերով: Այդ պահուն, ընդհանուր տեղափոխութիւն տեղի կ'ունենար:

Ամէն աշակերտ, առաուն կանուխ տունէն դուրս կ'ելլէր, մէկ ձեռքով՝ փայտի կտոր մը, իսկ միւսովը՝ թոնիրի լման հաց մը բռնած. դպրոցի դրան առջեւ կը սպասէր տնտեսը, որուն բաժինն էր հացը: Տնտեսը իրաւունք ունէր նաև տուն ճամբելու այն աշակերտը որ հաց չէր բերած: Փայտերը կը նետուէին վայտանոց, ցուրտ օրերուն կրակ ունենալու համար:

Աշակերտներ կարգով ու ծալլապատիկ կը նստէին ընդարձակ սրահի մը մէջ, որ բաժնուած կ'ըլլար չորս կարգերու: Կարգերէն մէկուն՝ Թուաբանութիւն, միւսին՝ հայերէն կամ պատմութիւն կը դասաւանդուէր: Մինչ նոյն պահուն, հակառակ ուսուցիչներու բարձրաձայն բացատրութեան, միւս դասարաններուն աշակերտները պարտաւորուած էին իրենց դասերը պատրաստել:

Մայր աշակերտները անխնայ կը պատժուէին ուսուցչին կողմէ: Այդ ընդարձակ սրահին մէկ անկիւնը գրուած էր վարժապետին սեղանը, վրան՝ զանգակ մը, նոթի տետրակ մը, մատիտ կապտամար մը, գրիչ մը, մատիտ մը, ճերմակ կաւիճ և քարեգրիչներ: Այս բոլոր պիտոյքներուն վրայ երկնցած կը հանդչէր կաղնիի գաւազանը: Այն չրջանի վարժապետներէն գրեթէ բոլորն ալ, բարկացած և դաժան երեսով մարդիկ էին, որոնք՝ իրենց վարժապետ ըլլալը կը փառաէին գաւազանի հարուածներու տեղատարափին տակ խեղճ աշակերտներու ձեռքերը կարմրցնելով:

Սիրտ պէտք էր դիմանալու համար աշակերտի տոկունին, երբ ուսանողը ձեռքը կ'երկարէր հլու ու հնազանդ. գաւազանը զօրաւոր թափով կը հարուածէր անոր ափերը, կատարեալ կանոնաւորութեամբ «ՇՈՑԵԼՈՎ» Թէ՛ ձախը, Թէ՛ աջը:

Դասարանին լռութիւնը խանգարող կամ անկարգութիւն ընող աշակերտներուն համար ալ տարբեր տեսակի պատիժներ կային: Վարժապետը ոտքի կը հանէր այն աշակերտը, որ քովի ընկերոջ հետ կը խօսէր: Այդպիսին պարտաւոր էր կենալ անկիւնը, դէմքը պատին դարձուցած: Ծանցանքին տարողութեան համաձայն կը ծանրանար նաև պատիժը: Ցաճախ, ոտքի կենալու դատապարտուած տանը, վարժապետի հրահանգով, մէկ ոտքը վեր բռնելու կը պարտադրուէր, յար և նման ապտերուն:

Ոտքը գետին դնելու պարագային, գաւազանի հարուածներ կը տեղային անմիջապէս։

Հին շրջաններուն աշակերտողները գիտեն ու կը յիշեն թէ՝ Հայերէն սորվելու համար պէտք էր նախ հեգել գիտնալ։ Վարժապետը ոտքի կը հանէր աշակերտ մը և անոր կը հրամայէր· «հեգէ՛ տեսնեմ, ԸՆՏԱՆԻՔ բառը»: Ու ենթական չիկնելով· «Ըթ-նու = ԸՆ, տիւն-այբ = ՏԱ ըն-տա = ԸՆՏԱ, նու-ինի-ֆէ = ՆԻՔ, ըն+տա+նիֆ = ԸՆՏԱՆԻՔ...»: Շա՜տեր, շա՜տեր չէին կրնար անսըխալ պրծիլ այս լաբիւրինթոսէն ու թերիներ կ'ունենային։ Այն ատեն, վարժապետը աչքերը կը պտտցնէր նստող աշակերտներուն վրայ, որոնք՝ մատերնին վեր բարձրացուցած, սխալը շտկելու արտօնութեան կը սպասէին, իմանալու համար թէ որո՞ւն պիտի վիճակուէր այդ մեծ պատիւը...։ Երբեմն, ծոյլ աշակերտներու երեսին թուֆ ալ կը տեղար, սխալը սրբագրող ընկերոջ կողմէ, անշուշտ միշտ՝ վարժապետին հրամանով։ Այսպէս էր մեր երկրին մէջ (ուրիշ տեղեր ալ բնականաբար), ուր՝ բռնատիրական երկրի մը մէջ, բռնապետ վարժապետներ կային ու բռնի ուժով, բիրտ միջոցներով սորվեցնելու մեթոտներ կը կիրարկէին։ Հարկ չկայ յիշելու՝ պատիժներու կարգին, այն զօրաւոր ապտակները, զոր վարժապետը կ'իջեցնէր անառակ և չար աշակերտներու երեսին, հինգ մատներուն կարմիր հեսֆերը հոն դրոշմելու աստիճան ուժգին։

Հին ժամանակներու դպրոցական կեանքի այս նկարագրականով չենք ուզեր դատապարտել միջավայրի զաւակ եղող մեր թանկագին ուսուցիչները։ Անոնց միակ մտահոգութիւնն էր ժամ առաջ բան մը սորվեցնել իրենց յանձնուած աշակերտներուն, որոնց «միսը վարժապետին կը պատկանէր, իսկ ոսկորը ծնողաց...»: Այսպէս կը պատուիրէին ծնողները, արձանագրութեան օրերուն։

1910–12, Բերրիի եկեղեցիին մէջ սպասարկող դպիրներէն կամ սարկաւագներէն ո՞ր մէկը չէ ճաշակեր լուսահոգի Տէր Պօղոսին կռուփի հարուածները, բառերը սխալ արտասանած կամ ճիշտ ժամանակին վարագոյրը քաշած չըլլալուն համար։

Մինչեւ 1910, հին մեթոտ ունէր Բերրիի մեր դպրոցը, իր կարգ ու սարքով ու սորվեցնելու, պատժելու եղանակներով։ Արշակ Էֆէնտի Պարոնեանի Տնօրէնութեան ժամանակ զգալի փոփոխութիւններ եղան։ Բարձրագոյն դասարանները՝ առաջին անգամ ըլլալով, գրասեղաններով օժտուեցան և կանոնաւորութիւն մտաւ դասացուցակին մէջ։

Անկէ յետոյ, Սողոմոն Էֆ. Ռահանեանի և իր տիկնոջ՝ Աննակիւլ վարժուհիի օրով, Բերրիի երկսեռ վարժարանը հիմնովին բարեկարգուեցաւ երկու տարուան մէջ և արդիական նախակրթարան մը դարձաւ։ Գաւազանները դուրս նետուեցան. պատիժները գրեթէ ջնջուեցան կամ գոնէ մարդկայնական հանգամանք ստացան։

Գրասեղաններ չինուեցան մանկապարտէզէն սկսեալ մինչև վերի դասարանները։ Վերջ տրուեցան ամէն առտու հաց և փայտ կրելու պարտաւորութեան ու մէկ անգամէն բարեշրջուեցան աշակերտներուն տրամադրութիւնները։ Ուսման մակարդակը զգալի վերելք արձանագրեց։ Հայոց Միացեալի կողքին՝ Բերրիցի ժողովուրդն ալ, իր նիւթական և բարոյական օժանդակութեամբ, մեծապէս սատարեց դպրոցի արդիականացման ու զօրացման։ Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է ամերիկաբընակ մեր հայրենակիցներուն զոհողութիւնն ու աջակցութիւնը, տարիներու ընթացքին։

1913 և 1914 ուսումնական տարեշրջաններու շրջանաւարտները (որոնցմէ աւա՞ղ շատ քիչ վերապրողներ կան այսօր), հպարտութեամբ պիտի յիշեն այդ երկու շրջաններուն փառաւոր ու արժէքաւոր դպրոցական հունձքը։

Ստորեւ կը ներկայացնենք Բերրիի երկսեռ նախակրթարանի շրջանաւարտներուն անուանացանկը։ Անոնց ստացած վըկայականները վաւերացուած էին թէ՛ Միացեալ Ընկերութեան և թէ՛ կառավարութեան կողմէ։

Աղջիկներ	Մանչեր
Օր. Երանուհի Էմրշատեան	Պ. Գրիգոր Սէմէրճեան
Օր. Մարիամ Աբիկեան	Պ. Խոսրով Նալբանտեան
Օր. Աղաւնի Գասպարեան	Պ. Ճիւան Պօյաճեան
Օր. Զարուհի Փաշաճուղեան	Պ. Խոսրով Ուրֆալեան
Օր. Մարիամ Մարապանեան	Պ. Գէորգ Երեւանեան
Օր. Գոհար Թադոյեան	Պ. Գարեգին Երեւանեան
Օր. Գեղանոյշ Մէյնազարեան	Պ. Լեւոն Կոփոյեան
Օր. Աղնիւ Կոփոյեան	Պ. Խաչատուր Յարութիւնեան
Օր. Զարուհի Ձորակեան	Պ. Պաղտասար Պանտազեան
Օր. Աղաւնի Մարապանեան	Պ. Նիկողոս Դանիէլեան
Օր. Եղսա Դագէսեան	Պ. Ասատուր Անթառամեան
Օր. Սուլթան Գէորգեան	

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

1.— Մասեցասիրաց Ընկերութիւն

1880–82 *թուականներուն իսկ, Բերբիի մէջ կազմուած է եղեր «Մասեցասիրաց Ընկերութիւն» մը, նպատակ ունենալով զարկ տալ և օգնել տեղւոյն եկեղեցիի բարեզարդութեան և դպրոցի կանոնաւորութեան ու յառաջդիմութեան։ Այս բարեընպատակ ընկերութեան հիմնադիր անդամներն եղած են.*

Յարութիւն Երմոյեան, Վարդան Մարապանեան, Աբրահամ Էօքսիւզեան, Կարապետ Խչոյեան, Գասպար Էմիրչատեան, Գրիգոր Հալտրիկեան, Պետրոս Հալտրիկեան, Կիրակոս Քէհիայեան, Մանկան Պօյաճեան, Սիմոն Խօճէկեան, Մարտիրոս Ենովքեան, Խաչատուր Տէր Պօղոսեան, Մեսրոպ Պանտազեան, Մեսրոպ Գազանճեան, Կարապետ Մազմանեան, Գիւտակ Ճէլալեան, Պաղտասար Պօյաճեան, Սարգիս Միքայէլեան, Մարտիրոս Դագէսեան, Մանկան Զաւլֆայեան, Վարդան Հագալմազեան, Մեսրոպ Սամուէլեան։

Դժբախտաբար, արձանագրութիւններ չկան գիտնալու համար թէ՝ այս ընկերութիւնը քանի՞ տարի և մինչև ո՞ր թուականը պահած է իր գոյութիւնը։ Վերոյիշեալ տեղեկութիւնները ստացուած են, Նիւ–Եօրք բնակող մեր տղերց հայրենակից Պ. Աստուր Խչոյեանէն՝ իբր բանաւոր վկայութիւն մը։

Կը թուի թէ՝ այս նոյն ընկերութիւնը յետագային անուանափոխուելով, կրած է Ուսումնական Խորհուրդ անունը և իր նպատակն ու գործունէութիւնը աւելի որոշ գարձուցած է, նըւիրուելով մասնաւորաբար, տեղւոյն դպրոցի բարեկարգութեան և արդիականացման, մինչև քաղաքին մէջ Ազգային և Քաղաքական ժողովներու կազմութիւնը։

Այս վկայութիւնը կը հաստատէ թէ՝ հակառակ մռայլած, խաւարակուռ չրջան մը ըլլալուն, հակառակ բարբարոսական աիրապետութեան խժդժութեան, Բերբիցիները՝ չատ կանուխէն, հաւատք ու սէր յայտնաբերած են դէպի մեր եկեղեցին և կըրթութեան լոյսը։

2.— Բերբիի Երիտասարդաց Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն

Ընկերութեան արձանագրութիւնները ցոյց կուտան որ ան կազմուած է Նիւ–Եօրքի մէջ, 1894 Յունիս 10ին։ Այս թուականը կը հաստատէ թէ՝ Բերբիցի չատ մը երիտասարդներ,

1890ական թուականներէն առաջ Ամերիկա գաղթած են։ Բայց, կարելի չեղաւ առուգիլ թէ ո՞վ եղած է Ամերիկա գացող առաջին Բերբիցին։

Ազատ երկրի մէջ հաստատուած երիտասարդները, տեսնելով «լոյս» աշխարհին ընծայած բարիքները մարդկութեան, չէին կրնար անտարբեր մնալ իրենց ծննդավայրի մէջ ապրող ազգակիցներուն և կրթութեան բարիքին կարօտ սերունդի հանդէպ։ Եւ ահա վերոգրեալ թուականին կը կազմուի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, նկատի ունենալով՝ օգնել իրենց ծննդավայրի «Ուսումնական Խորհուրդ»ին և դպրոցի հոգաբարձութեան, բարձրացնել տեղւոյն երկաեռ վարժարանին կրթական մակարդակը, հաստատուն տարեկան պիւճէով մը յարատեւ և ապահով դարձնել անոր գոյութիւնը։

Հիմնադիր անդամները եղած են.— Յովհաննէս Զաքմաքճեան, Յակոբ Կափոյեան, Շահէն Մելիտոսեան, Յակոբ Մելիտոսեան, կարապետ Հոլոբիկեան, Գասպար Հոլոբիկեան, Պաղտասար Հոլոբիկեան, Պետրոս Զանչոյեան, Մկրտիչ Ուրֆալեան, Վարդան Ուրֆալեան, Յակոբ Պօրոյեան, Յարութիւն Բուլղիկեան, Մեսրոպ Պանասպեան, Պաղտասար Պանասպեան, Դաղար Քուզոյեան, Յովհաննէս Քուզոյեան, Սարգիս Խալաճեան, Յակոբ Հայրապետեան, Գէորգ Նալբանտեան, Սարգիս Վարդանեան, Կիրակոս Բուլղիկեան, Աւետիս Գասպարեան, Յակոբ Պիտակեան, Վարդան Զաքմաքճեան, Մարտիրոս Ենովքեան, Մեսրոպ Գազանճեան, Յովհաննէս Զատէյեան, Գրիգոր Թէրզեան, Պօղոս Պաղտիկեան։

Ընկերութեան կազմութեան յաջորդող տարիներուն, հետզհետէ կը չատնայ երկրէն Ամերիկա հասնող հայրենակիցներուն թիւը, որոնք գործ գտնելու հարկադրանքին տակ կը ցրուին զանազան քաղաքներու մէջ։ Շատով ընկերութիւնը մատնաճիւղեր կ'ունենայ, Նիւ-Եօրք, Փինկհէմթըն, Պրիճփորթ, Ֆիլատելֆիա, Շիքակօ, Թամաընվիլ, Քէմպրիճ։ Գալիֆօրնիոյ և այլ չրջաններու մէջ ցրուած անհատ հայրենակիցներ ալ միշտ կապ պահած են և նիւթապէս ու բարոյապէս օգնած են կեդրոնին և մատնաճիւղերու ձեռնարկներուն։

Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, 1910ին, կ'ուրոչուի դիմումի կատարել Պոլսոյ Միացեալ Ընկերութեան, որպէսզի չարք մը ուրիշ չրջաններու կարգին, առանձնէ նաեւ Բերբիի երկաեռ վարժարաններու հոգաբարձութեան և մատակարարութեան գործը։ Երկար բանակցութիւններէ յետոյ, կը յաջողին այդ դիմումին մէջ և Միացեալ Ընկերութիւնը կը

վերստանձնէ այդ հոգատարութիւնը։ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնն ալ յանձնառու կ'ըլլայ տարեկան հարիւր օսմ. ոսկիի օժանդակութիւն ընել Միացեալ Ընկերութեան։ Այս համաձայնութենէն յետոյ, Ուսումնասիրացի Կեդրոնի և Մասնաճիւղերու կողմէ խանդավառ ջանքեր կ'ըլլան, կազմակերպելով վիճակահանութիւններ, նուիրատուութիւններ, հրապարակային հաւաքոյթներ եւայլն, ապահովելու համար դպրոցին ի նըպաստ իրենց ստանձնած պարտականութիւնները։

Դժբախտաբար, ինչպէս մեր հասարակական շատ մը գործերուն, այս ընկերութեան խանդավառ և համերաշխ գործունէութեան առաջին տարիներուն կը յաջորդէ բաժանման և պառակտումի տխուր շրջան մը։

Անձնական և հատուածական կիրքերը իրենց աւերիչ դերը կը կատարեն տեղի տալով ցաւալի անհասկացողութեանց և բարոյալքիչ քաշքշուքներու։

Հետեւանքը կ'ըլլայ տխուր բաժանումը այս օգտաշատ ընկերութեան։ Դժգոհներ կը հեռանան ընկերութենէն և կը կազմեն նոր մը՝ Չարսանճագ—Բերրիի Ուսումնասիրաց Միութիւն անունով, ու կը սկսին անջատ գործունէութեան մը հետեւիլ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ
ՉԱՐՍԱՆՃԱԳ-ԲԵՐՐԻ

EDUCATIONAL SOCIETY
CHARSANDJAK - PERRY
ORGANIZED IN ARMENIA IN 1908

3.— Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն Չարսանճագ-Բերրի

1908ի շրջանին կազմուած այս ընկերութիւնը, արտակարգ եռանդ և զոհաբերութիւն կը յայտնաբերէ և կը յաջողի գոյութիւն ունեցող մասնաճիւղերու անդամներուն և անտարբեր հայրենակիցներուն համակրանքը գրաւել։ Մէկ—երկու տարուան կազմակերպչական աշխատանքի շրջանը յաջող և բարերար արդիւնք մը կուտայ։ Մասնաճիւղեր կը կազմուին դարձեալ Նիւ-Եորք, Ֆիլատէլֆիա, Պինկհէմթըն, Թամսընվիլ, Պրիճփորթ, Շիքակօ, Քէմպրիճ քաղաքներուն մէջ և թղթակցութիւններով յարաբերութիւններ և կապ կը պահուին տարբեր քաղաքներու մէջ ցրուած անհատ հայրենակիցներուն հետ։ Այս

ընկերութեան նպատակն ալ համանման եղած է, ինչ որ էր «Երիտասարդաց Ուսումնասիրաց»ինը, այն փոքր տարբերութեամբ, որ Զարսանճագ—Բերրի Ուսումնասիրացը, ուղած է գործակցութիւն հաստատել գիւղացի հայրենակիցներուն հետ ալ։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին, Ամերիկայէն երկիր վերադարձող երիտասարդներ Բերրիի մէջ ալ կը կազմեն Ուսումնասիրաց Ընկերութեան մասնաճիւղ մը և կը ստանձնեն ուսուցիչներու և դպրոցի հսկողութեան գործը աւելի արդիական մեթոտներով և մանկավարժական դրութեամբ կառավարելու միսիան։ Ծանր և անախորժ երեւոյթներ տեղի կ'ունենան նաեւ Բերրիի մէջ, նախկին հոգաբարձութեան և նորակազմ ուսումնասիրացի անդամներուն միջեւ, որոնք կ'անդրադառնան նաեւ Ամերիկայի կեդրոնին և կազմակերպութեան վրայ։

Հազիւ երեք տարի տեւող կարճ շրջանի մը գնահատելի ճիգերուն և գործունէութեան կը յաջորդէ դժբախտաբար համաշխարհային Ա. Ընդհ. Պատերազմը։ Յետոյ... ահաւոր ու աներեւակայելի Մեծ Եղեռնը...։

Բոլորը շշմած, բարոյալքուած են իրենց սրտահատորներու և սիրելիներու վայրագ խողխողումի աղեխարշ լուրերէն։ Անտեղեակ են անոնց ճակատագրուած ահաւոր սարսափէն։ Իւրաքանչիւրին սիրտը՝ իրենիններու կորուստին կսկիծն ու ողբը ունի։

Ասոր կը յաջորդէ ինքնամփոփումի շրջան մը։ Ինչպէս իւրաքանչիւր Հայու նոյնպէս բոլոր Զարսանճագցիներու սրտին մէջ կ'եռայ ու կը ծաւալի արդար վրէժխնդրութեան հուրը։ Կը կարդացուին հայ կամաւորական գունդերու կազմութեան լուրերը։ Շատերուն անզուսպ վրէժխնդրութիւնը կը մղէ զիրենք կամաւոր արձանագրուելու և կը մեկնին թրքական ճակատ իրենց սիրելիներու արեան հատուցումը իրենց ձեռքով իրականացնելու համար։ Մնացեալները՝ անսովոր ճիգերով, գործի կը մղուին ընկերութեան աշխատանքները յառաջ տանելու և այդ միջոցաւ օգնելու թրքական դեհենէն ճողոպրած վերապրող բեկորներուն։

Բարոյապէս և նիւթապէս արդիւնաւոր տարեշրջաններ կը բոլորուին։ Ընկերութիւնը զանազան միջոցներով դիմումներ կը կատարէ բոլոր հաւանական քաղաքներ և երկիրներ, Բերրիցի մնացորդներ փնտռելով։ Եղեռնին յաջորդող չորս տարիներու ընթացքին ընկերութիւնը իր միջոցներով աւելի քան 1500 տոլարի կարեւոր գումար մը յատկացուցած է Կով-

կասի փախստական բեկորներուն և Հայ Ազատագրութեան նը-պատակին։

Բաց աստի, 1922ին, Թուրքիայէն Հալէպ (Սիւրիա) հասած վերապրող գաղթական հայրենակիցներու կողմէ տեղւոյն մէջ բացուած Զարսանճագցիներու հայրենակցականի դըպրոցին օգնած է 4 տարի շարունակ, որոշ պիւտճէով մը։ Պատերազմի տարիներուն, քանի մը փորձեր եղած են Երիտասարդաց Ուսումնասիրացին հետ, փոխադարձ հասկացողութեան և միացման համար։ Դժբախտաբար, փորձերը ապարդիւն անցած են և գործունէութիւնը շարունակուած է անջատ։ Ի վերջոյ, ամէն յոյս և նկատում (ուսումնական մարզին մէջ) ի դերեւ ըլլալուն, 31 Մարտ 1946ին կարելի եղած է նոյն քաղաքի այս երկու ընկերութեան անդամներու միջեւ ուրախալի համաձայնութիւնը գոյացնել և միանալով կազմել «Բերրիի Հայրենակցական Միութիւն»ը որ ահա արդիւնաշատ գործունէութիւն ունեցած է մօտ տասը տարիներէ իվեր։

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԵՓՐԱՏ ԳՈԼԷՃԷՆ ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏ ԵՂՈՂ ՉԱՐՍԱՆՃԱԳՑԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐ

1894ին.— ՍԱՐԳԻՍ ՄՈՒՄՃԵԱՆ (Խօզաթցի). Պէյրութի Ամերիկեան Բժշկական դպրոցէն շրջանաւարտ, 1899ին։ Վերադարձած է Խարբերդ։ Ատենէ մը վերջ գաղթած է Ամերիկա, ապա՝ վերադարձած և հաստատուած է Խօզաթի մէջ։ Նահատակուած՝ 1915ին։

1902ին.— ԱՆՆԱ ԱՒԱԳԵԱՆ (Բաշաղակցի). պաշտօնավարած է Եփրատ գոլէճի մէջ, 5 տարի, Չմշկածակ՝ 4 տարի, Մէզրէի կեդրոնական՝ 3 տարի։ Նահատակուած է 1915ին։

1903ին.— ԳԱՍՊԱՐ ՊՕՅԱՃԵԱՆ (Բերդակցի). ուսուցիչ՝ Մէզրէի գերմանական միջավայրին մէջ։ Ներկայիս կը գտնուի Միացեալ նահանգներու Ֆրէզնօ քաղաքը։

1904ին.— ՍԱՐԳԻՍ ԹԷՐԶԵԱՆ (Բաշաղակցի). Մէզրէի գերման դպրոցին մէջ պաշտօնավարած է մէկ տարի։ Գաղթած է Ամերիկա։

1905ին— ԱՌԱՔԵԼ ՀՈԼՈԲԻԿԵԱՆ (Բերբիցի)· շրջանաւարտ ըլլալէ յետոյ Ամերիկա գաղթած է։ Այժմ կը բնակի Նիւ-Եօրք։

1906ին— ԱԼԵՔՍԱՆ ԽԱՅԱՃԱՆԵԱՆ (Բերդակցի)· մեկնած է Քանատա։ Թորանթոյի համալսարանէն շրջանաւարտ։ Վերադարձած է Մերտին։ Ամերիկեան վարժարանին մէջ աշխատած է որպէս ուսուցիչ, յետոյ՝ Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճին մէջ։ Պէյրութի Համալսարանէն ներս բժշկութիւն ուսած և մեկնած է Պոլիս։

1907ին— ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԱՐԱՃԵԱՆ (Բերդակցի)· Եփրատ Գոլէճի մէջ ուսուցչուհի։ Ամուսնացած է Պրն. Յակոբ Պէրպէրեանի հետ։ Ներկայիս կը բնակի Ֆիլատելֆիա։

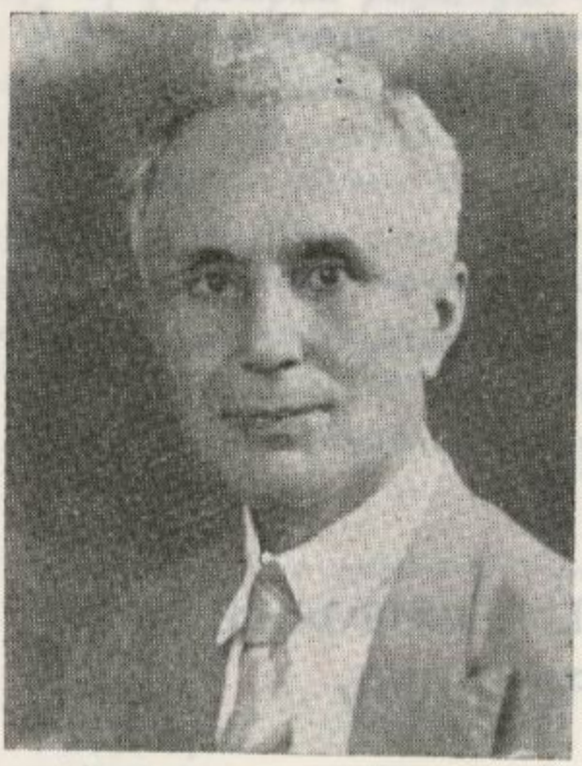

Նուրիճան Մովսեսեան

1908ին— ՆՈՒՐԻՃԱՆ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ (Լուսատարիճցի)· Պոլսոյ Պետական Համալսարանի ելեւմտական դասընթացքը աւարտած է։ Ելեւմտական ուսումնասիրութիւններու համար Ֆրանսա ղրկուելիք աչակերտաց մրցումին մէջ առաջին մրցանակը շահած ըլլալով Բարիզ ղրկուած է։ Վերադարձին, Պէյրութի մէջ ելեւմուտքի օգնական — քննիչի պաշտօնին կանչուած է։ Այժմ կը մնայ Պէյրութ։

1908ին— ՆՇԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ (Բերդակցի)։

1908ին— ԱՐՄԷՆ ՍԱՐԱՖԵԱՆ (Բերդակցի)։

1909ին— ԱԲՐԱՀԱՄ ԽԱՉԻԿԵԱՆ (Բերբիցի)· ուսուցիչ եղած է։

1909ին— ԱՐՓԻԱՐ ՏԷՐ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ (Բաչաղակցի)· ուսուցիչ Պիթլիսի ամերիկեան վարժարանին մէջ, մէկ տարի։ Շրջանաւարտ Պոլսոյ Իրաւաբանական վարժարանէն, 1914ին։ Մասնակցած է Պալքանեան պատերազմին՝ Ա. Տեղակալի աստի-

ճանով։ 1919 – 25ին, ուսուցիչ՝ Պոլսոյ Օրթա Գիւղի աղջկանց որբանոցին։

1911ին— ԱՆՆԱԿԻԻԼ (Անահիտ) ՈՒՐՖԱԼԵԱՆ (Բերրիցի)։ պաշտօնավարած է Քղիի Թէմրուն գիւղը, Տիգրանակերտ, Չընքուշ, մէկական տարի։ Երզնկայի և Բերրիի Միացեալ Ընկերութեան վարժարաններու մէջ երեք տարի ուսուցչութիւն ըրած է։ Ամուսնացած է Պրն. Սողոմոն Ռահանեանի հետ։ Իր զաւկին Արմենակի հետ կը մնայ Ամերիկա՝ Վիսքանսըն։

1911ին— ՓԱՅԼԱԾՈՒ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ (Բերրիցի)։ ատեն մը պաշտօնավարած է, ապա՝ գաղթած է Ամերիկա, ուր մեռած է Գալիֆորնիոյ Ֆրէզնօ քաղաքը։

1911ին— ՎԱՐԴԵՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ (Հաւշաքարցի)։ Իջմէի, Բալուի, Խույլուի մէջ մէյ-մէկ տարի ուսուցչութիւն ըրած է. Հայնէի մէջ՝ երկու տարի, Եփրատ գոլէճի մէջ՝ ութը տարի, Պէյրութի Ամերիկեան որբանոցին մէջ՝ երկու տարի։ Ամուսնացած է Պրն. Միհրան Պօղիկեանի հետ։ Հիմա Գալիֆորնիա կը գտնուի։

1912ին— ԻԻՂԱԲԵՐ ԳԷՈՐԳԵԱՆ (Բերդակցի)։

1916ին— ԳՈՀԱՐԻԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆ (Բերրիցի)։ մէկական տարի ուսուցչութիւն ըրած է Երզնկայի, Տիգրանակերտի, Եփրատ Գոլէճի, Սեբաստիոյ, Հաճիգիւղի (Մէրզիֆուն), Սամսոնի և Աթէնքի մէջ։

ՀԱՏ ՈՒ ԿՏՈՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՄԱՍԻՆ

1888ի Պոլսոյ ընդհանուր օրացոյցէն քաղուած նօթեր. «ՉԱՐՍԱՆՃԱԳ. գլխաւոր վայրերը՝Բերրի, Մեծկերտ և Խօզաթ։ Թեմերը՝ 68, 2200 տուներով։»

«Հիճրէթի 1201 և Քրիստոսի 1864 Էմրը Ալիով սահմանուած այս վիճակը կ'ընդգրկէ Տէրսիմի Սանճագին Չարսանճագ գազան։»

* * *

Օրմանեան Պատրիարքին հրատարակած «Նպասից Յանձնաժողով, հաշուեցուցակ եւ տեղեկագիր, 1897-1908» գրքին 28-րդ էջին վրայ կը կարդանք. «Չարսաննագ՝ արդեն իսկ ինքնին մի-

ջոցներէ զուրկ, արկածներով եւ տնտեսելու դժուարութեամբ եւս քան զեւս վնասուեցաւ:» «Այդ վիճակին յղուած նպաստները եղած են ընդամէնը 270 օսմ. լիրա, առաւելապէս առաջին տարիներու մէջ ղրկուած:»

Նոյն գրքի 45-րդ էջին վրայ ալ կը կարդանք. «Զարսանճագի կեդրոն՝ Բերրի աւանին մէջ, որբանոցէն զատ վարժարանին ալ նպաստ սահմանուեցաւ 1898ի Սեպտեմբերին, ամսական 3 օսմ. լիրա, որ 1899ի Մարտին՝ եղաւ 4 օսմ. լիրա և վճարուեցաւ սնտուկի հաչւոյն։ Նոյն վիճակի Մազկերտ կամ Մեծկերտ գիւղի վարժարանը բացուեցաւ 1898 Հոկտեմբերին, 1 օսմ. լիրա ամսական նպաստով, սնտուկի հաչւոյն։ Դարձեալ Զարսանճագ վիճակին Թեմ և Տէրսիմի կեդրոն՝ Խօզաթ աւանին մէջ ալ վարժարան բացուեցաւ 1899ի Հոկտեմբերին, ամսական 1 օսմ. լիրա նպաստով սնտուկի հաչւոյն։ Նմանապէս, Զարսանճագ վիճակի Բերդակ գիւղին մէջ վարժարան մը բացուեցաւ 1899ի Հոկտեմբերին, ամսական 1 օսմ. լիրա նպաստով։ Վերջէն այդ վարժարաններուն թոչակները ամփոփուելով և տրամադրութիւնը առաջնորդարանին թողելով, նախ՝ ամսական 6 օսմ. լիրա և հետզհետէ նուազմամբ՝ 1 օսմ. լիրա յղուեցաւ և կը չարունակուի տակաւին։ Իսկ վիճակին յղուած վարժարանական նպաստը եղաւ բովանդակ՝ 537 օսմ. լիրա։»

* * *

Զարսանճագ ղրկուած նպաստներուն ընդհ. գումարը

1897ին	90,30	օսմ.	ոսկի
1898	—		
1899ին	115	»	»
1900ին	30	»	»
1901ին	6	»	»
1902ին	—		
1903ին	5	»	»
1904ին	—		
1905ին	24	»	»
1906	—		
1907	—		
1908	—		
Գումար	270,30	օսմ.	ոսկի

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ՀԱՄԱՐ ՂՐԿՈՒԱԾ ԳՈՒՄԱՐՆԵՐ

1899ին	87,50	օսմ.	լիրա
1900ին	149	»	»
1901ին	180	»	»
1902ին	144	»	»
1903ին	65	»	»
Գումար	625,50	օսմ.	լիրա

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳՑԻՆԵՐՈՒՆ ԴՊՐՈՑԸ ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՋ

1922 Հոկտ. 22ին, Հալէպի մէջ բացուած է Չարսանճագի Գաղթային Վարժարանը։ Արտակարգ զոհաբերութեամբ հիմնուած այս դպրոցի պատմականը տեսնել Հայրենակցական Միութեան տուած տեղեկագրին մէջ։

Է. ՄԱՍ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

1.— ԶԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՊԼԿԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

2.— ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

3.— 1895Ի ԹԱԼԱՆԸ

4.— ՕՍՄՆ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

5.— ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

6.— ԶԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՀՈՂԱՑԻՆ ԴԱՏԸ

7.— 1914Ի ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

8.— 1915Ի ՍՊԱՆԴԸ ԵՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Է. ՄԱՍ

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՊԷԿԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այն օրէն երբ Քուրդ աշիրաթապետները ոտք դրին Չարսանճագի հողամասին վրայ, այս շրջանը դարձաւ զուլումի ու չարչարանքի աշխարհ մը, իսկ Հայ ժողովուրդը՝ գերի ու ստրուկ։ Հինգ դար չարունակ, Չարսանճագի Հայութիւնը տեսաւ ու ապրեցաւ սեւ օրեր և արիւնով ու քրտինքով շաղախուած տառապալից կեանք մը։

Չարսանճագցի Պէկերն ու Աղաները՝ իրենց սանձարձակ, անարգել իշխանութեամբը, անօրինակ հալածանքի ու չարչարանքի ենթարկեցին Հայ ժողովուրդը և ազրուկի նման քամեցին անոր արիւնը։

1514էն սկսեալ, Օսմանեան տիրապետութեան մաս կազմող Չարսանճագը, մինչեւ 1915 թուականը կառավարուեցաւ աւատապետներու կողմէ, որոնք իրենց միահեծան կամքը պարտադրեցին յաջորդական բոլոր Սուլթաններուն, տէրն ու տիրականը դառնալով այդ շրջանի քաղաքական ու անտեսական գոյավիճակին։ Իրականին մէջ Չարսանճագը Պեկիսան էր և ոչ թէ Թուրքասան: Հայերուն հոգերը յափշտակող այս տերեպեկիներ հաշուետու անդամ չէին թուրք կառավարութեան, որուն գոյութիւնը ստուեր մըն էր լոկ յիշեալ հողամասին վրայ, անւանական ուժ մը պարզապէս։

Ի սկզբանէ Չարսանճագը փաստօրէն կառավարուած է Պէկերու կողմէ. իր կարգին, թուրք բռնապետութիւնն ալ յաճախ քաջալերած է զանոնք, հրահրելով անոնց հակահայ կեցւածքը։

Հետզհետէ աճող ու բազմացող այդ զաւթիչներու սերունդը մեծագոյն պատուհասը հանդիսացաւ Չարսանճագի խաղաղասէր Հայ ժողովուրդի գլխուն։

Գարեգին Եպսկ. Սրուանձտեանց, իր «Թորոս Աղբար» երկի Բ. հատորին մէջ, կը ներկայացնէ հետեւեալ պատկերացումը.

«1900ական թուականներուն, Չարսանճագի մէջ կային երկու նշանաւոր Քուրդ Պէկեր. մէկը՝ Օսման Պէկ, միւսը՝ Իսախ Պէկ, որոնց իշխանութիւնը կը տարածուէր մինչեւ Խարբերդ: Ասոնցմէ զատ կային նաև ուրիշ Պէկեր և Աղաներ, որոնք ստորադասներ էին այս երկու հեղինակութիւններու մօտ: Հոս թուենք Չարսանճագի շրջանի Պէկերն ու անոնց ազդեցութեանց շրջանները:

1.- ՓԱՇԱՎԱՆՔ (Բաշաղակ)	Իսախ Պէկ
2.- ԽԱՐԵՍԻԿ	Օսման Պէկ
3.- ՎԱՍԿԵՐՏ	Քիւչիւկ Աղա
4.- ՄԷՐՃՈՒՄԷԿ	Իպիւ, Մահմուտ եւ Ապտի Աղաներ
5.- ՊԱԼԸՇԷՐ	Հիւսէյին, Մսդաֆա եւ եղբայրը
6.- ՎԵՐԻՆ ՀԱՒՍԷԿ	Սալման Աղա
7.- ԿԱԼՈՒԳԱՐ	Եուսուֆ Աղա
8.- ԽՌՆԷԿ	Մեհմէտ Աղա եւ եղբայրները
9.- ԳԱԼԱՆՏԱՐ	Աբուշ Աղա
10.- ԲԵՐՐԻ	Սատրգ եւ Օսման Աղա
11.- ԲԱՂՆԻՔ	Նահիպ Աղա
12.- ԽՈՒՇԻ	Օսման Աղա
13.- ՍԷՅԻՏԼԻ	Իսմայիլ Աղա
14.- ՂԱՅԱՉԻ	Զիլֆի Աղա, Սեֆօ Աղա եւ Եղբայրը
15.- ՁՈՐԱԿ	Իպիւ Աղա
16.- ԳՈՏԱՐԻՃ	Եուսուֆ եւ Թօսուն Աղաներ
17.- ՈՒՐՁ	Ահմէտ Աղա եւ եղբայրը
18.- ԿԷՕՔԹԷՓԷ	Ահմէտ Աղա
19.- ԿՈՐՃԱՆ	Ալի Աղա
20.- ԻՍՄԱՅԻԼ	Սուլէյման, Աբօշ, Օսման Աղաներ
21.- ՎԱՀՆԱՅ	Իսմայիլ Աղա [եւ որդիք
22.- ՁԷՐԻ	Քիւչիւք Աղա
23.- ՍՈՐՓԻԱՆ	Ահմէտ Աղա եւ հօրեղբօրորդիները
24.- ՊԱԼԸՇԷՐ	Հահի Մսդաֆա Աղա

«Ահա ասոնք են երկրին տէրերը, որոնց պետն է Իսախ Պէկ, որ ունէր 36 կտոր գիւղ և մազրա: Անոր ստորադասները ունէին 12, 10, 6, 4 կտոր գիւղեր: Անոնց բոլորը՝ իրենց գիւղերուն հողերը իրենց անուան թափու ըրած են, առանց բնակչութեանց հարցնելու: Միայն Մեծկերտ, Սվճող գիւղերու Հայերը

և չնչին մաս մըն ալ Բերդակցիք իրենց վրայ թափու եղած կալ-ւած ունէին, սակայն հողային և կալուածական տուրքերը, ինչպէս նաև ի հարկին խանեներ գիւղացիք կը վճարէին, ինչ որ կը գրուէր ի հաչիւ Աղաներու և անոնց անուան գոչաններ կը տրուէին։ Անշուշտ յայտնի է որ գիւղացիք՝ մարապա ըլլալով, բերքերը կը բաժնէին Աղաներու հետ։

«Առանց Աղայի հաւանութեան և հրամանին եղած ամուսնութիւնները շատ ծանրագին կը նստին այդ յանդգնութիւնը գործող ժողովրդեան վրայ։ Կան Աղաներ, որոնք կ'ուզեն որ իրենց գիւղին մէջ եկեղեցի և քահանայ գտնուի, որպէս զի սեր, միութիւն և հնազանդութիւն քարոզէ իշխանաւորներու հանդէպ, և մանաւանդ, գոհ զգալով ինքզինքնին, ուրիշ Աղայի հողերուն վրայ չի փոխադրուին։

«Այս պէկերու ԱՀԷՆ է, որ Տէրսիմի Քուրդերը ամէն կողմ վնասներ կը գործեն, բայց Չարսանճագի վնաս մը չեն կրնար հասցնել։ Իսախ Պեկը յաճախ ամբաստանուած է, թէ գովելի մէկը չէ։ Ասիկա յաճախ միւս Աղաները կ'ընեն, որպէսզի ասպարէզը իրենց մնայ. իսկ եթէ չյաջողին, նորէն Հայերը պիտի նեղուին և պիտի ստիպուին իրենց գլխուն ճարը նայիլ։ Բարեխնամ կառավարութիւնը՝ քանի՞, քանի՞ անգամներ, քննիչ զրկած է հոն, օրինաց արդարութիւնը գործադրելու համար»։

Այս 24 տերեպեկիներու (ձորապետ) տիրապետութեան ատեն Չարսանճագի գիւղացիներուն վիճակը աւելի յստակ պատկերացնելու համար կը ներկայացնենք նախ Ճանիկ գիւղի Կիրօ Քէհեան, ապա՝ անոր 1888ի պատմութիւնը(*)։

«Կիրօ Քէհեան, ըստ երեւոյթին, խիստ համակրելի դէմք և բնաւորութիւն մ'ունէր։ Դիրուկ, միջահասակ, ամուր կազմուածքով, 90-95 ատրեկան ծերունի մըն էր։ Նա հագուած էր գեղջկական պարզ տարազ, մազէ չալվար մը, ճերմակ կտաւէ բաճկոն ու կապոյտ կտաւէ կրկնաբաճկոն մը։ Մազոտ կուրծքը կիսով չափ բաց էր և որպէս դօտի՝ մէջքին փաթաթեր էր 5-6 արշին կապոյտ կտաւ, որմէ վար կը կախուէր ծխախոտի փոքրիկ և կարմիր քէսան և անկէ ալ՝ ծխափողի երկայն չպուխը։ Գլխուն դրած ունէր խոշոր էուլահ մը, որուն վրան փաթթեր էր նաև քանի մը կանգուն գոյնզգոյն չիթեր, որոնց մաշած ու քրքրուած թելերը սակայն կախուած էին նրա սպիտակախառն թաւ յօնքերու և կապոյտ ջրալից աչքերուն վրայ։ Երբ կարգ մը խօսակցութիւններէ յետոյ, Կիրօ Քէհեային

(*) Անդրանիկ, Տէրսիմ Ճանապարհորդութիւն, էջ 50-62։

հարցուցի թէ ինչո՞ւ այդպէս անկանոն ու անճաշակ հագուած է փոխանակ լաւի, նա ի միջի այլոց պատմեց հետեւեալ պատմութիւնը. —

«Մեր Չարսանճաղն օր կայ, Տէրսիմու մեծ մասն m ու շատ էլ գեղեր ունի։ Շատ մի աշիրէթներ կային mտ գիւղերուն մէջ, օր հին ատենները, պապս կ'ըսէր, օտար տեղերէ եկած բնակռած են mս կողմերը։ Անոնց շատերը մmռmն անցան գացին։ Հիմա անոնց միակ մեծերէն Իսախ Պէկն ու Օսման Պէկն կան, մէկալները շատ բանի չեն ի գար։

«Աղայիս ըսիմ, աղէկ մտիկ էրm ինծի, օր հասկնաս։ Հիմայ իմ mս տարիքս տօխսան – տօխսան հինգ (90-95) կայ. երբ օր ես 15 տարեկան էի նը, աղայիս ըսիմ, mս մեր կողմերը Ենիչարի ու տmրmպmկիներ կային, օր mտոնց մինակ չորս հատը գլխաւոր էին։ Հա, mտոնք իրենց ձmռքին տակ շատ մը Քուրդ Աղաներ ունենալէն զատ, mս տեղաց Հայերն ըլ իրենց մէջ թախսիմ (բաժանում) էրած էին. ինչու օր ամենքս ըլ mնոնց եսիր (գերի) էանք։ Հիքիմաթ (կառավարութիւն) չի կար mն ատենը. mս տեղաց հիքիմmթն ըլ իրենք էին ու թագաւորն ըլ։ Ինչպէս օր mստեղ հիքիմmթ չի կար, mնպէս ըլ Խորբերդ, Բալու, Արաբկիր, Ակը, Մալաթիա, ինչ գիտնամ ըլ, Տիարպէքիր, պիթուն (բոլոր) կողմերն ըլ տmրmպmկիներուն ձեռքով էր։ Էրկրի հողերը, ջրերը, տները, մալերն ու միլքերը պիթունն ըլ տmրmպmկիներուն էր։ Տmրmպmկին թէ օր ուզէր մեզի կը պէյէր (պահեր), թէ օր չուզէր չէր պէյէր, ինչպէս հիմա ըլ. թէ օր ուզէր կը մորթէր։ թէ օր չուզէր չէր մորթէր։ Ու, կէսզինի սmվտիկիմ (աչքդ սիրեմ), mսի mսպէս, Հայերս՝ տարին տասներկու ամիս, օլուզով ու չուճուզով կը բանէանք, կդատէանք մինակ mնոնց համար։ Շատ հեղու (անգամ) կ'ըլլէր օր երբ մէկ տmրmպmկին մէկալ տmրmպmկուն դէմ տուշմանութիւն ունենար, մեզ - երկու կողմի Պmկերուն Հայերս - դիմաց դէմ կը կայնըցընէին ու մէկմէկու դէմ ծեծիւ (կռիւ) էնել կուտային, հազկէ օր (մինչեւ որ) մէկ կողմինը աղկէկ մը ջարդուէր ու ալթ ըլլէր (յաղթուեր)։ Երբոր Հայերուս մէջ աղկէկ հարս մի, աջխին (աղջիկ) մի, եա (կամ) կըյրիճ աղայ մի օր տեսնային, եա սպաննել, եա տաճկցնել պիտի տային...։ Վmր հասըլի (վերջապես), մենք պիթունս ըլ անոնց համար կապրէանք ու կաճէանք... մէկ խօսքով, մեղա՞յ, մեղա՞յ, մեր ասուազն (Ասբուած) անոնք էին։

«Հեղ մի, միտքս կուգայ օր պիթուն Պmկերն ու Աղաները մէկմէկու հետ պարբշուեցան (հաշտուեցան), պիթունն ըլ մէկ-

տեղ թօփուեցան (հաւաքուեցան) աստեղ քէֆ էնելու։ Աղայիս ըսիմ, ի՞նչ տեսնանք, աղէկ m. հեղ մըլ տեսանք օր պիթուն Պտկերն ու Աղաները իրենց Հայերը թօփեցին ու ըսին. — Պիտի էլլաք տs եազինը (դաշտ) փոսերուն մէջ նստէք, մէկ արբն խորութեամբ, օր Պտկերն ու Աղաները ճիրիթ պիտի խաղան ձեր վրայէն:

«Ա՜խ, սեւ օր, սեւ օր, բացագանչեց ու լացեց խեղճ ծերունին և շարունակեց. — Շատ լացանք, շատ աղաչեցանք, շատ պաղատեցանք ու գացանք տտ Պտկերուն ոտքերը պագանք, որ խղճան մեզի. ըմը ի՞նչ ֆայտա (օգուտ). մեր լացն ու աղի արցունքը նտ (ոչ) Ասուազ լսեց, նտ ըլ տտ անասուազ Պտկերը։ Պիթունիս ըլ (տղամարդեր) հանեցին ու եազնին մէջ փորած փոսերուն մէջ նըստեցուցին, ու պաշլըյէցին (սկսան) ձիանը տս ու տն կողմ քչել ու խաղցնել մեր վրայէն... վա՜խ, վա՜խ, վա՜խ, սէֆիլ (խեղճ) Հայեր... պազիսին (ոմանք) մառտն, պազիսուն գըլօխը ճեղքաւ, պազիսուն փառթը (փորոտիքը) դուրս թափաւ, պազիսուն ըլ թեւը կօյրաւ (կոտրեցաւ), ճուռը կօյրաւ, աչքը ելաւ... վո՞վ գիտնայ, ալ ինչեր եղաւ։

«Ես օր քառասուն տարեկան եղայ տահա (դեռ) տս կողմերն տապէս էր։ Ասսու օրը մեր գիւղերուն մէջ թապուռներով (վաշտ) Ենիչտրիներ, Չտչտններ, Չտրքտղներ, Առնաուտներ ու ֆասլիներ կուգային։ Ու ատոնք օր հոս կուգային նը, մեր տըվներուն մէջ կնստէին, կկայնէին, կուտէին, կխմէին ու գիշերները կպառկէին։ Երբ որ հաց տուտէին (պիտի ուտէին), տվտլ—տվտլ (ամենեն առաջ) տիշ քիրասը (ատամներու վարձ) կ'ուղէին մեր մընէ, աղայիս ըսեմ։ Օր չի տայեանք ալ խալըսում (ազատում) չունէանք անոնց ձառքէն։ Ըմը մենք ի՞նչ կրնայինք ընէր տնոնց որ թուր ու թըֆանք ունէին իրենց ձառքին մէջ, ու մենք ըլ հէչ բան մը չունէանք. հասկըսա՞ր Աղաս։

«Վար հասըլի, մեր տս տեղաց հալն ատպէս էր, հազկէ օր Իսդամպուլէն (Կ. Պոլսէն) Ռաշիտ փաշան եկաւ Խարբերդ, ու Աղայիս ըսիմ, պաշլայեց պիթուն Տարտպտկիներուն, Աղաներուն, Շէխերուն, խոշոր գլօխներուն ու մեծամեծներուն կախել, կըյրել, քերդել ու տիկ հանել... կէօզինի ստվտիկիմի, ողորմած հոգի Ռաշիտ փաշան օր տապէս չըրա՞ց, պիթուն Տաճիկներուն ու Քրդերուն մէջ ահ ընկաւ։ Շատերը կըսէին քի, «տտ փաշան կեավուռ տ. օր (երբ) անի ասկէ դիպի Տիարպէքիր գնաց նը անտեղ աղույեցին (թունաւորեցին) ու

մառցուցին ատ խեղճին. ըսելով քի՝ ասի կեավուռ ա, ու կեավուռներուն թագաւորութին տի կայնըցընա:

«Ի՞նչ գլօխդ ցաւցնիմ, վար հասըլի, մենք օր լսեցանք քի Ռաշիտ փաշան եկած ա Խարբերդ ու անտեղաց Հայերուն կպաշտպանա, օղորմած հոգի աղբօրս հետ խորուրդ էրինք, օր էլլանք դոր Խարբերդ էրթանք ու ա ս տեղաց Պակերուն վրայով դանկատ տանք: Ըմը ա ս տեղաց Պակերն օր լսեցին, քի ատպէս բաներ կայ (Ռաշիտ փաշի ջերմ պաշտպանութիւնն առ Հայս) Զարսանճախի չորս բոլորտիքը մարդ կայնըցուցին, օր ատեղաց Հայերը Խարբերդ չերթան ու իրենց վրայով բաներ չի նախլեն (պատմեն): Թող անոնք ատպէս մարդ կայնըցնեն, մենք ըլ ա ս կողմը մեր գործուն հայինք: Աղայիս ըսեմ, օր մի ես ու իմ լուսահոգի աղբարս գիշերով էլանք փախանք գացանք դոր Խարբերդ, ու հոն հասազնուս պէս, ալա (լաւ) արզուհալ մի (աղերս) տօնանտուրմիշ էրանք (զարդարեցինք) ու տուանք Ռաշիտ փաշին. ըմը ինտուր արզուհալ օր, գիտե՞ս, շունն օր ուտէր անի կը կատղէր. ալ մի հարցնէր դուն: Հա, ատ արզուհալը տալէն երկու օր սողը (վերջը), կէօզինի սավտիկիմի, ի՞նչ տեսնանք աղէկ ա. հեղ մըլ տեսանք օր, մեր Զարսանճախի պիթուն Պակերուն, Աղաներուն, Շէխերուն ու Մեծամեծներուն ձառքերն ետեւները կապտատած դոր Խարբերդ բերին: Մէկ իրկունը բերին, մէկալ վաղվընէն (առաւօտը) պիթունին ըլ մէկ տեղ հանեցին տարին Ասլան աղբիրին(*) դորը, ու անտեղ պազիսուն կախեցին, պազիսուն գլխատեցին, պազիսուն խազուխն (հաստ ցից) հանեցին, պազիսուն վրան խազեաղը (քարիւղ) լեցուցին ու վառեցին, պազիսուն քերթեցին ու տիկ հանեցին,(**)

(*) Ասլան-Աղբիւր Խարբերդի հին եւ նոր քաղաքներու ճիշդ մեջ տեղն է, լերան ստորոտը, ուր կը միանան ու կը բաժնուին զանազան մեծ ու փոքր հանապարհներ, զանազան քաղաքներ երթալու համար:

(**) Այս վերջին մասը լսած էի նաեւ 120 տարեկան մեծ մօրմէս, որն ականատես եղած էր Խարբերդի մէջ Ռաշիտ փաշայի գործքին: Նա կը պատմէր, որ Ռաշիտ փաշի գալած ժամանակ, Խարբերդի Չօթել Զատէ Հանի-Խանըմը մեծ բազմութեամբ սոսկալի դիմադրութիւն ցոյց տուեց Օսմանեան բանակին, որ բարենորոգմանց համար Կ. Պոլսէն զրկուած էր, եւ շատ զինուորներ ջարդել տուեց: Բայց տեղացի Հայերը եռանդուն աջակցութիւն ցոյց տուին Ռաշիտ փաշին, մինչեւ որ նա երկար ժամանակ պատերազմելուց յետոյ, կարողացաւ միացեալ Եփրատն անցնելով Խարբերդ մտնել (ԱՆԴՐԱՆԻԿ, Տերսիմ):

պաղիսուն ըլ աչուղ պուրղուսին զտրկին. վո՞վ գիտէ, ալ ինչե՞ր ըսես օր չբերին տտոնց գլխուն։ Հըպա տտոնց ձտներնին, մեղայ Տէր, ալ մի ըսեր դուն, արարոց (աշխարհի) լեցաւ... Եաման-մտտաթ (օգնութիւն, Ասուած), պիթուն լառները ինկիլամիչ (վայնասուն) կըլլէին... հասկցա՞ր մի, Աղաս. ալ սիրտ չէր դիմանար։

«Ասսու օրն տատեղ 8-10 հատ խոշոր գլոխ մենծամենծներ պիտի բերէին ու պիտի կախէին ու կըյրէին։ Տաճիկները հըպը, հէչ չես հարցընէր, մկան ծակ մի հազար քէսայի(*) կփընտռտէին, ըմի, ի՞նչ ֆայտայ, չի կար։ Շատ ու շատ պէթար (գէշ) կը վախնային տա Փաշայէն, չունքի (որովհեսեւ) Ռաշիտ Փաշան մէկէն ի մէկ չէր մտռցնէր տտոնց, օր խալըսէին (ազատուէին) հըպը անոնց թանթախ (կակուղ) մսերէն կկախէր չտնկալներուն վրայ, օր իրեք չորս օր տնպէս կպօռային, կպօռային ու կսատկէին։

«Ռաշիտ Փաշան տսպէս Խարբերդու մէջ քանի մ'ամիս մնալով օրթալըղը (մէջտեղը) էփէյի (բաւական) խաղաղութին էրաց։ Տաճիկներն ալ ասիութին (ապստամբ) չէին էնէր. պիթունն ըլ հըռաթ (հանդարտ) էին, չունքի Ռաշիտ Փաշան աղքատի խըլըխ (կերպ) մտած ամէն հեղ, ամեն տեղ թապտիլ (ծրպտած) կոլըրտէր ու կհայէր երկրի հալը, երկրի դրութինը... ալ վո՞վ կրնար ճըգտուգ հանել, ձան հանել. վո՞վ կրնար Հայուն ըսել քի աչքիդ վրայ ունք (յօնի) կայ-չի կայ, եա տա (կամ թէ) դուն վո՞վ ես, վո՞վ չես, ո՞ւր կերթաս, ո՞ւր չես երթար. չունքի, տֆտնտըմ, ամեն տեղ նիզամ (օրէնի), ոստիկանութիւն կար. վով որ մէկուն ծուռ հայէր ալ Ասուաղ տնտեղ բան չունէր. տնոր հախէն կուգային։

«Անցաւ քանի մշաբաթ. կէօզինի սավտիկիմի, հեղ մըլ տեսանք օր, ըսին քի Ռաշիտ Փաշան Խարբերդու պիթուն իշուանները (իշխանները) կանչած ու ըսած տ.— Օղուլներս, ես կտեսնամ օր դուք տս տաճիկներու ձտռքը շաս կնեղուիք ու օր-արեւ չէք տեսնար. հիմայ ես կուզեմ օր, տս ազգը զատեմ ձեր մընէ, ու եա ձեզ Եարպաքիր (Տիգրանակերտ) ճամբեմ ու տնտեղաց Տաճիկները տստեղ բերել տամ, եա տստեղի Տաճիկները տնտեղ ճամբեմ ու տնտեղաց Հայերը տստեղ բերել տամ. որը կուզէք, ըսէք ինծի օր, տնպէս ընեմ:—Փաշա տֆտնտի, ըսին մենծամեծ իշուանները. մենք ինտո՞ւր, ի՞նչ թավուր (պէս) տի զատուինք. կվախնանք օր

(*) Իւրաքանչիւր քէսան հաւասար է հարիւր հազար (100.000) դրուշի:

մնոնք *մն* *առևն* *մեր* *վրայ* *պատեռուն* (արշաւանք) *գան։* — Օղու, *ըսաց* *փաչան*, ես *ոտոնք* պիտուճն ըլ գիտեմ ու խորհեր եմ. ինչ *թովուր* հնեկն իմ բանս *ո*: Հիմայ դուք ձեր մեջ *օրոշեցեք* *որ* մի տեղը կուզեք. ես ձեզ իրարու մբնեք կզոտիմ. ու ձեզի սիլահ (*զէնք*) ըլ կուտամ, ամեն բան ըլ կենիմ ձեզի համար. ոն վախըը դուք ձեր մբնեք նիզամ (*ոստիկանութիւն*) ըլ *օհնեցեք*, ու *ոկոր* (*եթէ*) Ասուազ ինձի սաղ-սալիմ (*ողջ-առողջ*) խոդամպուլ *օր* հասցուց նե ես ձեզի մեկ խելացի հայ փաշայ մըլ կնամբեմ. դուք միանակ էի ձեր վերկուն (*գինուորական* *տուրք*) տարուց տարի նամբեցեք մեր թագաւոր ապրածին։ — *Փաչայ* *ոֆոնտի*, *ոտքդ* *պադնանք*, *կինտ* *ըսին* *մեր* *իշխանները*, *թող* *թագաւոր* *ապրածը* *ողջ* *կենայ*. *մեզի* *իրէք* *օր* *մէյլոթ* (միջոց) *տուր*, *օր* *մենք* *մեզի* *ազկէկ* *մի* *խորհինք*։

«*Փաչան* *ևրնք* *օր* *մէյլոթ* *տուեց* *իշխաններուն*, *օր*, *ապայիս* *ըսին*, *էրթան* *խորհուրդ* *էնենն*։ *Իշխանները* *թօփան* *գացին* *խորհուրդ* *ընելու*։ *Մենք* *ըլ* *լուսահոդի* *ոգբօրս* *հետ* *գացանք* *ոտ* *մոյլխին* (մեկլիս-ժողով) *գտուեցանք*. *ներս* *մտանք*, *կէօզինի* *սէվախկիմի*, *ու* *դոր* *գացանք* *ախոռ* *սաքուսին*, *օր* *ինչ* *տեսնանք*, *ազկէկ* *ո*. *տեսանք* *օր* *պիթուն* *ճերմակ* *մօրուք* *մենծամեծ* *իշխաններ* *չարսուած* *էին* *թախտին* *վրայ* *ու* *կիյոտ* (իբրեւ) *խորհուրդ* *կընէին* *մէկմէկու* *հետ*։ *Դուն* *հոն* *ըլլէիր* *ու* *հող* *մի* *անոնց* *գլօխներըը* *տեսնայիր* *զար* *աբսէիր* (պիտի բսէիր) *քի* *գլօխներըը* *մենծ* *ո* *քան* *գիտեր*։ *Գինի* *ու* *առաղը* *մէջտեղ* *դրած* *կխմէին*։ *Մեզ* *օր* *տեսան* *կանչեցին* *ու* *պաշլայեցին* *մեզի* *ըլ* *խըմցնել* *ըմբ* *օղորմած* *հոգի* *ոգբորս* *չի* *խըմեց*։ *Ինչ* *գլօխդ* *ցաւցնեմ*. *ալ* *էփէյի* *գլօխներըը* *տաքցած* *ու* *պիթուն* *ըլ* *ճերմակ* *ու* *կարմիր* *ձիանը* *հնծած* *էին*։(*)

«*Մոյլխի* *ոտյիսը* (նախագահը) *ըսաց*։— Էհ, տղաք, գիտեմ էի դուք ըլ *էփէյի* բան տեսած ու լսած եք, *էփէյի* բան գիտեք ու կնասկնամ. հիմայ դուք ինչ *տըսեք* Ռուսիս Փաշի *ոս* խօսէին։ *Մարդ* *մի* *անդիէն* *ելլու* *ու* *ըսաց*։— *Աղբրտիք*, *ասի* *յատուկ* *Աստու* *մըն* *է*, *օր* *տաճիկ* *փաչան* *կուգա* *մեզի* *գտնել* *ոտ* *անօբէննեբուն* *ձոռքէն*... *դեկէք* (դեհ եկեք) *օր* *գտուինք*։ *Ուրիշ* *մըլ* *անդիէն* *ըսաց* *քի*՝ *ոկոր* կուզեք *օր* գատուինք եկեք *օր* Եարպաիրն ուգենք, *օր* աւնոր *հաղաբը* պոտոն ունի (*պարիսպով*) է։ *Մէկը*՝ *Հա* *ըսաց*, *մէկալն* *ըլ* *Չէ* *ըսաց*, *ու* *ոսպէս* *մոյլխը* *խառնեցին* *ու* *պաշլա-*

(*) Սա տեսակ մը այլաբանօրեն բսելու ձեւ մըն է զոր կը գործածեն երբ մեկը խմած ու հարբած է. եթէ մարդը օղիով հարբած է, կ'բսեն «*ճերմակ* *ձին* *է* *հնծեր*», իսկ եթէ գինիով հարբած է, կ'բսեն. «*կարմիր* *ձին* *է* *հնծեր*։»

յեցին պօռալ ու պօռպըռալ. մարդ մարդու խօսք չէր կրնար հասկնալ։ Օղորմած հոգի ողբորս *ըլ* ոտ *վախթը ելաւ ու ըսաց.—* ձայներնիդ վար դրէք օր, աղբրտիք, ես ըլ բան մի տըսիմ: Հա, գիտէ՞ք ոս տանիկները կըյրին ու հարուստ եղած են. անոր համար օր անոնք երկրնին աղկէկ տեղուանքն են նստած ու բընակըռած, ըմը մենք դոր եազիններուն մէջ ենք լեցուած: Մենք կբնանինք, կդատինք. անոնք կուգան կխլեն մեր ձառքերէն, անոնք՝ զանկին (*հարուստ*) ու մենք՝ աղքատ... հիմայ օր ոկոր կուզէք մարդ ըլլիլ դեկէք օր զատինք ու ոս խարբերդն ուզինք, ինչու օր ոստեղ շատ աղէկ ո. ամեն բան կըլլի: Երբոր ոստեղաց տանիկներն ոնտեղ համբեն ու ոնտեղաց Հայերն ըլ օր ոստեղ բերեն շատերնիս կերթանք Տերսիմու բարս (*բարձր*) լառներուն վրայ կբնակըռինք. հոն փոտ (*փայտ*) ըլ շատ կայ. մէյվայ (*միրգ*) ըլ շատ կայ, ու ամեն բան ըլ շատ կայ. ոչխար ըլ կպէյինք. հերիք ո օր փաշան մեզի սիլահ ըլ կուտայ. ոն վախտն ամեն բան շատ կըլլի ու աղէկ կըլլի: Երբոր տուշման մի գայ մեր վրայ ոն վախտն մենք ըլ կըյրինի պես կծեծուինք (*կռուիլ*) հետերը. ալ վո՞վ կրնայ մեզի դեմ կենալ: ոկոր օր մենք մէկ սիրտ ու մէկ հոգի ըլլինք Ասուած վկայ, ալ մեր կռնակը գետին չիգար: Ըմը Եարպաքիր ըսած տեղդ տուզ օվա ո. դուրան ժոշտ է, անոր Եարպաքիրու չօլը (*ճահիճ*) կըսեն. մարդուս մորը կլացնո, գիտէ՞ք. պիթունս ըլ անտեղ կմոռնինք. ոնտեղ չենք կրնար բնակռիլ, չունքի չենք սորված ոնտեղաց հավային (*կլիմային*)... վոր հասըլի, մեզի պես մարդոց համար աղէկ չո անպես տեղ, ինչերուս պէտք ո, եկէք օր ոստեղ ուզենք, ողբրտիք, ինչո՞ւ կվախնաք»:

«*Կինո մէկն ՀԱ ըսաց, մէկալն ըլ ՉԷ ըսաց, ու կինո խառնուեցան իրար։ Ռայիսն* ոտ *վախտն ըսաց.— աղաքս, մի պօռպռաք, դուք տահա ճահիլ էք, ըմը ես ձեզի պէս աղաքներ ունիմ. հէյ,* ոս *ճերմակ գլօխս նէչ*ո — *նէչ*ո *խարսանպաներու* ո *ըռաստ եկած* (քանի քանի փորձանքներու պատահած է) *ու պիթունն ըլ անցուցած։ Հիմա կեցէք օր ըսիմ. իրաւ, փաշան հարնախատար օր* (որչափ որ) *ըսաց ըմը տահա* ոնի *աղէկ չի գիտեր մեր* ոտրտը, *մեր ցաւը. անոնք* (տանիկները) *իշու պըտուր* (իշու աղբ) *են. ինչ վախդ օր ջրին մէջ ձգես կինո էրէսը կելլեն. ըմը մենք կովու թըրիք ենք. ինչ վախդ օր ջրին մէջ ընկնինք ալ չենք կրնար էրեսն ելլել, կմնանք* ոտ *ջրին յատակը. հասկցա՞ք, աղաքս։ Կինո ամենէն աղէկն ան* ո, *օր էրթանք փաշին օտն ու ձառքն ընկնինք ու ըսինք քի՝* փաշա ոՖոնտի, Ասուազ թագաւոր ապրածին ու ձեզի երկար կեանք տայ, օր ասչափ խաղաղութիւն ձգեցիք երկրին մէջ, հիմայ մենք շատ ու շատ ըռազի (*գոհ*) ենք տանիկներէն. անոնք մեր մեծ ողբրտիքն

են, ու մենք ըլ տնոնց պըզտիկները, տնոնք մեր պաշ թանին (գլխու թագ) են, մեր բերանները կծռի. օր մազի չափ բան մը ըսենք տնոնց... մենք ալ բան չենք ուզեր: Հիմա դուք ի՞նչ թափուր կ'ըսէք հըպը, տս խօսքերս ինտուր կտենաք, իմ տռտջ խաթերս համար ըսէք. մի վախնաք, աղաքս։

«Մայլիսը կինտ խառնուեցաւ, պաշլայեցին պիթունն ըլ պօռպռալ ու ռայիսին քֆրել (հայհոյել)։ Լուսահոգի տղբտրս ըլ հերսոտեցաւ (բարկացաւ) ու թողեց դուրս եկաւ տտ ախոռ—սաքիսի մայլիսէն, ես ըլ անոր ետեւէն գացի։

«Աղայիս ըսիմ, ինչ գըլօխդ ցաւցնիմ, վտր հասըլի, մէկալ օրը Ռաշիտ Փաշան տտ մայլիսի ռայիսին կանչեց ու հարցուց.— ի՞նչ բրիք խուզիներս։ Մենծամենծ իշուաններէն տվալ ռայիսն ըսաց ինչ որ որոշեր էին նախորդ երեկոյին։ Աղաս, տտ փաշան օր չի լսեց քի Հայերն տտպէս որոշած են, կէօզինի ստվտիկիմի, դուն մի ըսէր, հերսոտեցաւ ու քաշել տուաւ տտոնց փալախային տակ ու աղկէկ մի ծեծել տուաւ, ու սողը պիթունն ըլ իրեն քովէն խըստեց (վռնտեց)։

«Իրէք—չորս ամիս անցաւ տտոր վրայ, աղայիս ըսիմ, աղբօրս հետ մենք կինտ էլանք ու էկանք տստեղ։ Ալ էփէյի աղկէկ էր. հռաթութիւն կար տս կողմերը, չունքի պիթուն տտրտպտկիները սպաննած էին, ու անոնց լակոտանքն ալ չէին մարթէր, օր տվալքու պէս ասիութիւն էնէին։ Կինտ, հտրնախատար օր էրկրի հողերն ու ջրերը տնոնց ձառքին տակն էր մենք էփէյի վրայ էկանք (հարստացանք)։

«Սողնտնճամի (վերջապէս) աղայիս ըսիմ, Ռաշիտ Փաշան քանի օր Խարբերդ էր, մենք պիթունս ըլ աղէկ ու ըռահաթ էանք, ըմը երբոր տնի անցաւ ելաւ գնաց նէ, կինտ տն առջի (առաջուան) Պակերուն լակոտանքը ելան իրենց պապերուն պէս եղան...։ Հիքիմտթն ըլ տնոնց կողմը բռնեց Ասուած ըլ անոնց կողմը բռնեց ու ամէն բան ըլ անոնց կողմը բռնեց։ Հիմայ հտմ (թէ) Պտկերը մեր վաստկածը մեր ձառքէն կխըլեն, հտմ ըլ հիքիմտթը։ Թէ օր տվալ մենակ Պտկերու լակոտանքն են. ալ որո՞ւ էրթաս, ո՞ւր տտրտդ պայան էնէս (ցաւդ յայտնես), ո՞ւր էրթաս, ո՞ւր մնաս... տ կէօզըմ.ուր օր ըլ էրթաս, կինտ հօխան չորս հարիւր տրտմ տ (միեւնոյն անարդարութիւնն է). քու ձտնըդ հէչ լըսող ու մտիկ էնող չի կայ. անոր մէկ սուտը քու հարիւր իրաւէդ իստին տ (աւելի է)... դեկոյ տեսնըմ սիրտդ ի՞նչ կուզտ, ու տեսնըմ քի ինչ թավուր մարդ տըլլիս, եախուտ (կամ թէ) ինտուր տուն—տեղ տըլլիս, ու օղլու շաղ (ընտանիք) տի պէյես։ Եա, աղաս, անոնք աւազակութիւն ըլ կէ-

նէն, մարդ էլ կը սպանեն, գողութիւն ու բողութիւն ըլ կէնէն, ու ակար մեր քով աղկէկ բան մըլ օր տեսան ան ըլ կխլեն մեր ձառքէն. ըմը մենք խեղճ ինք, սէֆիլ ինք, նա (ոչ) աւազակութիւն կրնանք էնէլ, նա մարդ թալանել ու սպանել գիտենք, նա գողութիւն ու նա ըլ բողութիւն էնել կմարթինք։ Մենք կբանինք, կդատինք, կվաստկինք, անոնք կուգան մեր ձառքէն կխլեն ու կուտեն։ Մեր ճակտին քրտինքը անոնց մարդ էրած ա, եօխսայ (թէ ոչ) անօթութենէ գլօխները կուռենար։ Դեհ, երբոր սիլահ ըլ չիկայ, ալ մենք ինչ գլօխնիս լանք ու ինչ թավուր մեր տըվնին ասպէս մըղարայի (որջ) պէս չի շինենք, ինտուր հին լաթեր չիհագնինք ու ինտուր մեր կնիկները իրենց էրէսները չի կալցընեն ու թըրիքով չի շըխեն... դուն օր ըլլէիր մեր տեղը, հըպը ինչ տընէիր, երբոր տեսնայիր քի վաստակդ քուվդ չա, տունդ քուվդ չա, հողդ, ջուրդ, մալըդ ու միլքդ քուվդ չա, նամուսդ քուվդ չա, օղլուշաղդ քուվդ չա, վար հասըլի չոր հոգի մունիս, ան ըլ քուվդ չա...։ Ա՜խ, ալ վո՞ր մէկն ըսիմ, խուռպան, վո՞ր մէկը խօսամ ու վո՞ր մէկը լամ... Թողէք, թողէք օր ա պէմուրատ ձանըս վար դընիմ. ա սիրտս եարալու ա, իրար մի տաք... Ասուազ ինծի լըռանք (լռութիւն) տայ ու ձեզի ըլ համբերանք, օր համբերէք, տղաքս»։

Աւատապետական այս ձորապետները (Տէրէպէկիները), որոնք բոյն դրած էին Հայկական Աշխարհի այդ անկիւնը, դարերով չարչարեցին մեր ժողովուրդը։ Պարսկական տափաստաններէն Հայաստան խուժող և միշտ թալանի մոլուցքէն տարուած այս եկւոր թափառաշրջիկները միշտ ալ վայելեցին թըրքական կառավարութեան ուղղակի և անուղղակի քաջալերանքներն ու թոյլտուութիւնները։ Այսպէսով, անոնք հայ գիւղացիի ձեռքէն խլեցին անոր սեփական կալուածը, պարտէզը, արտը և ամէն ինչքը. հայ մեծատունն ու գիւղացին հետզհետէ դարձուցին ՌԱՅԱ, ՄԱՐԱՊԱ կամ տեսակ մը ստրուկ, որը ոչ միայն զրկուած էր իր ստացուածքէն, այլ միանգամայն զրկուած էր նաև կեանքի ապահովութեան ամենէն տարրական միջոցներէն։

Կիրօ Քէհեայի նման ուրիշներ ալ ունին զայն գերազանցող սրտաճմլիկ պատմութիւններ, Չարսանճագի մէջ Հայոց վիճակուած այդ կենդանի մարտիրոսագրութենէն, այդ սեւ օրերու անցեալէն։ Թէ ինչեր քաշած են անոնք այս աւատապետ Պէկերու ձեռքէն, պէտք է զիրենք խօսեցնել, Կիրօ Քէհեայի նման, պայմանաւ որ ունկնդիրը սանձահարէ իր յուզումնե-

ը։ Ամէն օր խոշտանգում, առեւանգում, սպաննութիւն, ըստ Պէկերու քմահաճոյքին։ Որովհետեւ Պէկը մեր Աստուածն էր, եթէ ուզէր կը պէյեր, եթէ ուզէր չէր պէյէր այսինքն՝ եթէ ուզէր կը պահէր, եթէ ուզէր չէր պահեր։

Պէկերը՝ ստացուածքին տէրը ըլլալով, ինքզինքին տէրը կը նկատէին նաև իրենց «Մարապա»ներու կեանքին։ Ուզած ատեննին կրնային ծախել, փոխանակել կամ սպաննել. Բացարձակ ազատութիւն ունէին ընելու այն ինչ որ կը կամենային։

Չարսանճագի Հայութեան համար ստեղծուած քաղաքական և տնտեսական այս անտանելի վիճակը շարունակուեցաւ 15րդ դարէն մինչեւ 1900 թուականը։ Սկզբնական շրջանին, Հայ շինականը ուզեց ապրիլ ու մնալ իր պապենական հողին վրայ, ի գին մեծ զոհողութեան։ Որպէս մարապա հերկեց, ցանեց, հնձեց, քրտինք թափեց, բայց արդիւնքը պատկանեցաւ Պէկին. այդ վաստակներով Պէկերու ամբարները լեցուեցան, իսկ բուն յոգնողները, մաշուողները սովահար մնացին, ենթակայ՝ անասելի զրկանքներու և նեղութիւններու։

Հայ գիւղացին սակաւագոհ դարձաւ, իր գոյութիւնը պահելու համար։ Շատ կ'աշխատէր, քիչ կ'ուտէր։ Հայուն տոկունութիւնը և գոյապայքարը կը շարունակուէին իր հիանալի ընթացքովը, երեւան բերելով յաճախ նախանձելի երեւոյթներ։ Պէկերու ուշադրութենէն չվրիպեցան Հայ գիւղացիին ոչ միայն գոյատեւելու, այլ՝ յաճախ ալ խնայողութեամբ իր կեանքը քարշ տալու համբերութիւնը։ Պէկերը՝ իրենց որդեգրած շահագործումի ձեւերը թեթեւ գտան, երբ տեսան որ բազմանդամ ընտանիքի մը համար յատկացուած և հազիւ 6 ամսուան բաւելիք պարէնը զայն կ'ապրեցնէր մէկ տարի։ Կեավուր մարապան պէտք չէ կշտանար, մանաւանդ աճէր ու բազմանար։ Կարմրաթուշ հայ լաճերու երեւումը՝ Պէկերու համար, սարսափազդու երեւոյթ էր. որովհետեւ իրենց ապագային համար մղձաւանջ պատճառող սպառնալիք մըն էր։ Պէտք էր աւելի ճզմել, աւելի սահմանափակել անոնց ապրելու միջոցները։ Մարապան պէտք է ըլլար նիհար, տխեղծ, ճղճիմ, ստորնաքարշ արարած մը պարզապէս, մարդակերպ ուրուական մը, որպէսզի գլուխ ցցելու ուժ և կարողութիւն չունենար, որպէսզի յաւիտենականանար իր միահեծան տիրապետութիւնը։

Վայրագ և ընչաքաղց Պէկերը, Աղաներն ու խոյամները, հայ գիւղացիներու հանդէպ սկսան գործադրել հետզհետէ աւելի վատ ու անմարդկային միջոցներ։ Բերքի տասանորդութիւնը, որ կառավարական տուրք մըն էր, ընդհանրապէս Պէկերու կող-

մէ կը հաւաքուէր։ Այսպէս, բամպակի, այգիի տասանորդի տուրքերը կ'որոշուէին ենթադրական չափով։ Արտ մը, որ հազիւ 100 օխա բամպակ կրնար արտադրել, Պէկի քմահաճ կարգադրութեամբ 150–200 օխա կը գնահատուէր, այսինքն՝ կըրկնապատիկը։ Այս ուղղութեամբ գիւղացիին ըրած դիմումը, խընդրանքն ու աղաչանքը լսող չէր ըլլար։ Հաւաքուած բամպակը՝ եթէ պէկի գնահատումեն նուազ ըլլար, գիւղացին պարտաւոր էր պակասը լրացնել, ուրիշ տեղէ գնելով, այլապէս՝ բազմատեսակ շինծու ամբաստանութիւններու տակ կ'իյնար և կ'ենթարկուէր անլուր զուլումներու և հրապարակային բռնագրաւումներու։

Հայ գիւղացիութեան ապրած դժոխային կեանքին դեռ մէկ պատկերն է ասիկա։

Մայրս, Պաղտատ Երեւանեան, ծնեալ ի Հոչէ, Զուրնաճեան գերդաստանէն, այժմ 80 տարեկան, այս առթիւ իր անցեալի յուշերէն կը ներկայացնէ հետեւեալ դրուագը. — «Տղաս, Գէո՛րգ, ես ալ բան մը ըսիմ գրէ գրքիդ մէջ։ —Ես 6-7 տարեկան հազիւ կայի. հայրս մեռած էր։ Մեր տունը Հոչէի մեծ տուներէն էր. ունէի 6 եղբայրներ՝ Ղազար, Մարտիրոս, Պաղտասար, Յարութիւն, Գրիգոր և Մարգար։ Ունէի նաեւ 2 հօրեղբայրներ՝ Մելքոն և Յովհաննէս։ Հօրս անունը Կարապետ էր։ Կը պատմէին թէ ես մէկ տարու եղած ատենս մեռած է անիկա։ Մեր ընտանիքը 25 անդամէ կը բաղկանար և բոլորն ալ հայ նահապետական տան վայել սիրով մը կապուած էին իրարու հետ։

«Մեր տան ընդհանուր կառավարիչը մայրիկս էր։ Զիս խնամողը և մեծցնողը եղած է Յարութիւն եղբօրս կինը՝ Մայրամը, որ զիս շատ կը սիրէր և ես ալ իմ մայրիկիս չափ զինքը կը սիրէի։

«Զմեռուայ խստութեան մէջ էինք։ Ս. Ծնունդը եկած ըլլալով, Սրբութիւն առնելու համար եկեղեցի պիտի երթայի, որուն համար Մայրամը տաշտին մէջ ինծիս լոգցուց և բերաւ օճախին առջեւ նստեցուց։ Մերկ էի. կռնակիս ետեւ կեցաւ և սկսաւ Ֆիսանս չորցնել. մէյմալ տեսայ որ Մայրամը կուլայ և հեկեկալով բաներ մը կ'ըսէ։ Նայեցայ, ազդուեցայ և հարցուցի թէ ինչո՞ւ կուլայ։ — Հիչ, բան չի կայ, դուն սուս եղիր, պատասխանեց ու շարունակեց դարձեալ լալ։

«Աւելի հետաքրքրութեամբ մը նորէն հարցուցի իր լացին պատճառը։ Այս անգամ սկսաւ աւելի բարձր ձայնով լալ ու ըսաւ. — Ինչո՞ւ շաս կը հեսաքրքրուիս. քեզի ի՞նչ ըսեմ, ի՞նչպէս հասկցնեմ...։ Ա՛խ, թագաւո՛ր, տունդ աւրի. բրրբշակ ըլլի... հէ՛յ ա-

ցասուածցիր, ըսի ֆուռելիք բա՞ց է: Երկիցէի Աստուածը պատժէ ձեզ պուլաֆիմ...: Վարիցիք, ցանիցիք, հաղիցիք, թօփիցիք եւ իրենց տանիք ու հապէս չըպլախ մնանիք ու նուլի մը հասրէքը ֆռիցիք...: Ախ, ե՞րբ պիտի խալըսիքիք, փրկուիքիք այս կեանքէն: *Այսպէս խօսելով կարկըտնուած ու միակ հագուստս եղող այդ ֆիստանը վրաս անցուց և մազերս հիւսեց։ Բոպիկ ոտքով վազելի ժամ, Սրբուհիներս առնելու։*

«10-12 *տարեկան կայի. ալ խելքս տեղ կ'ընէր։ Օր մը Մայրամը ինծի պատմեց թէ ի՞նչ պատճառաւ այդ օրը լացած էր ու մանրամասնեց.* — Այդ տարին, Չայիցի հովի ջաղջին արտը բամպակ ցաներ էին: Բամպակը հասըլցնելը շատ դժուար էր. ֆանի՜ անգամ խոտը, հաղանի, ջրտուխ, խեճերը հաղել կ'ուզէ, ի՜նչ գիտցամ...: Խեճերը հասնելէն վերջը չէ որ աղաճ կուգայ բամպակը կըյրելու (*տասանորդը որոշելու*)։ Եղբայրդ Յարութիւնն ալ՝ հո՛ն, արտը կ'ըլլայ: Աղաճ կ'ըսէ որ այս արտէն չեմ գիտեր ինչ խրտըր (*որքան*) բամպակ կ'ելլէ եւ խիստ չափազանցուած ձեւով կը սահմանէ տասանորդը: *Յարութիւնը կը խնդրէ, կ'աղաչէ.*

— *Աղա՛, այս արտէն այդքան բամպակ չհելլէր. ինտաֆ ըրէ և քիչ մը պակսեցուր։*

«*Աղան տասը վրայ տասանիկ բարկանալով ձին կը քշէ հղբօրդ վրայ և գայն ձիուն ոտքերուն տակ կ'առնէ։ Ինձզ Յարութիւնը՝ խելակորոյս կը տապլտկի ձիու ամբակներուն տակ։ Լուր եկաւ մեզի. գացինք, Յարութիւնը չալկած առուն բերինք. կողոսկրները ջարդուած էին. ալ անկէ վերջը չի կրցաւ ոտքի կենալ ու քալեց, քալե՜ց, մինչեւ որ մեռաւ։ Ասիկայնեմ որ այդ տարուայ բամպակը՝ Յարութիւնին ըսածին պէս պակաս եղաւ. դրացիներէն պակաս բամպակը գնեցինք և Աղան գոհացուցինք, քանի որ այդ պատճառաւ կրնայինք նոր գոհար ալ տալ։ Աստուած օճախնին-պուճախնին քոռցնէ։ Աչեղ անցնելիք թել մը չի մնայ քովերնիս... Պաղատա՛տ, (այս է մօրս անունը) իշտէ տասր համար կուլայի այդ օրը, հասկցա՞ր»։*

Զարսանճագի մէկ ծայրէն մինչ գանուող բոլոր Հայերուն վիճակը այս էր, առաւել կամ նուազ։ 1850 Թուականէն սկսեալ կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի միջոցաւ Բ. Դրան ուղղուած և յանձնուած թագրիր-դիմումնագրերը անհետեւանք կը մնային։ 1865-ին, կ. Պոլսոյ Ազգ. Ընդհ. ժողովին կողմէ Սուլթանին մատուցուած թագրիրները ապարդիւն անցան։ Օսմ. Սահմանադրութենէն վերջ, 1911-ին, հողային հարցի արծարծումը և հետապնդումը ապարդիւն մնացին, մինչեւ որ

1915-16ի սեւ օրերուն, թրքական կեդր. կառավարութեան որոշումին համաձայն, հայ զոհերը վերջնական լռութեան դատապարտուեցան, վայրագօրէն սպաննուելով և ջարդուելով քուրդ Պէկերու, Աղաներու, խոլամներու և անոնց խուժանին կողմէ։ Թրքական կառավարութիւնը՝ ջարդուող հայութենէն վերջ, յարմար առիթին սկսաւ իր հալածանքի քաղաքականութիւնը գործադրութեան դնել նաեւ Քուրդերուն դէմ, մինչեւ որ զանոնք ալ հաշուեյարդարի ենթարկեց, վերջ դնելով քուրդ տերեպեկիներուն, Աղաներուն և անոնց հրամանով շարժող ցեղախումբերուն։

Անդրադառնալով մօտաւոր անցեալին մէջ Զարսանճագի հայութեան պարտադրուած աղեխարշ վիճակին, չպիտի կրնանք հարազատութեամբ ներկայացնել զայն։ Հպանցիկ յուշագրութեամբ մը պիտի ջանանք ուրուագծել ապրուած դժոխային պայմաններու պատմութիւնը։

Զարսանճագցին օսմ. հպատակ չէր միայն։ Ասիկա արտաքին և պաշտօնական ձեւն էր։ Իրականին մէջ, մինչեւ այդ հանգամանքին հասնիլը, Զարսանճագցին՝ իր քաղաքական ու տնտեսական գոյավիճակով, կ'անցնէր ճզմիչ զոյգ գլաններէ։

ԱՌԱՋԻՆԸ կը հանդիսանար այն շրջապատը, որ գիւղացիներու հետ ուղղակի յարաբերութիւն կը պահէր, յանուն իր Պէկին և Աղային։ Ասոնք խոլամներ կը կոչուէին, «Պեկերուն խըզմեթքեարները»։ Բարոյական հասկացողութիւններէ բոլորովին զուրկ, տգէտ, անգութ, կաշառակեր գող և աւազակ էին անոնք, որոնց մէջ նկարագիր դարձեր էին չարաշահութիւնը, գողութիւնը և սճիր գործելու տրամադրութիւնները։ Խոլամներու մէկ խօսքը երկուք չէր ըլլար, այլապէս գիւղացիները կ'ենթարկուէին բազմատեսակ հալածանքներու։ Կարելի է ըսել, որ խոլամները՝ երբեմն Պէկերէն աւելի կը հարստահարէին իրենց շրջանի ժողովուրդը։ Երբ մէկը չենթարկուէր իրենց կամքին ու քմահաճոյքին, անլուր սեւացրէքի կ'արժանանար տիրակալ Պէկերու և Աղաներու մօտ։

Այս խըզմեթքեարներու ջոլիրին կատարած չարագործութիւններու մասին, խեղճ գիւղացին կը վախնար մեծաւորին բան մը յայտնելէ։ Այդ պարագային, ո՛չ միայն Խոլամները, այլ Պէկերն ու Աղաները աւելի խստապահանջ կը դառնային. եւ այլեւս Ասուած օգնե՛ր այդպիսի խեղճերուն...։ Ահա ասոր համար էր, որ Պէկերու այս շրջապատի մարդիկը գոհացնելու համար,

անհրաժեշտ էր Նուիրել անոնց նախասիրած քուռակը, ոչխարը, կամ այլ կենդանին, հագուստ, եւայլն, իբր ԿՐԾՈՆ: Ընդհանրապէս գողութիւնները կը կազմակերպուէին ասոնց միջոցաւ: Օր չէր անցներ որ չի լսուեր կողոպուտի և գողութեան մը մասին: Օրինակ, առտուն ժողովուրդի բերանն էր թէ՝ Մխսոնց ախոռի պատը քակեր, ՍԸՂԸՐԸ (արջառ) քշեր տարեր են: Պողսոյենց գոմեն ոչխարներ եւ այծեր փախցուցեր են: Խալայճի (կլայագործ) մը թալլեր, չերչի (մանրավաճառ) մը կողոպտեր, խույումճիի (ոսկերիչ) մը ունեցածը առնելեն յետոյ զինքն ալ սպաններ են...: Այսպիսի բաներ սովորական էին, կը կատարուէին տիւ և գիշեր և որոնց մասին բողոքները անլսելի կը մնային:

ԵՐԿՐՈՐԴ ճզմիչ գլանը՝ Պեկերն ու Աղաներն էին: Չարսանճագի իրական իշխանութիւնները ասոնց ձեռքն էր: Ասոնք՝ աւատապետական հոգեբանութեամբ սնած՝ անկուշտ, արիւնարբու բռնապետներ էին, որոնց խօսքը պատգամ էր, իսկ կամքը՝ օրէ՛նք: Խոլամները՝ կոյր հնազանդութեամբ և հաւատարմութեամբ, անմիջականօրէն կը գործադրէին իրենց տրուած հրահանգները: Կառավարութիւնը ասոնց ցուցմունքին համաձայն կը կառավարէր երկիրը: Անիրաւութեան դէմ, «կեավուր»ի մը կողմէ կատարուած բողոքը նկատի չէր առնուեր: Նոյնիսկ եթէ կեդրոնէն հրահանգ մը գար Պէկին, ոչ միայն այս վերջինը կ'անտեսէր զայն, կամ կ'անգոսնէր այդ հրահանգը իրեն հաղորդող կառավարական պաշտօնեան, այլ միւտիրը, գայմագամը հրապարակաւ կ'ապտակէր որպէսզի անգամ մըն ալ չվերադառնան անոնք ու փախին, աւելիին չարժանանալու համար: Չարսանճագի մէջ պետական հեղինակութիւնը ձեւական և անուանական էր: Կառավարական ուժը միայն Հայերուն նկատմամբ խստօրէն կը գործադրուէր:

Ընդհանրապէս հողերը և լաւ կալուածները կը պատկանէին Պէկերուն և Աղաներուն. եթէ մատի վրայ համրուելիք Հայեր սեփականութեանց տէր էին, անոնք ալ ամէն օր բռնագրաւումներու կ'ենթարկուէին: Կառավարական տուրքերը Հայ գիւղացիներէ կը գանձուէին, բայց գօչանը (ստացագիր) կը գրուէր այդ շրջանի Պէկին կամ Աղային անունովը:

Հայ գիւղացիներուն կրած անիրաւութիւնները, չարաշահութիւնները, առեւանգումներն ու սպաննութիւնները, մեր մօտաւոր անցեալի արիւնոտ դրուագները կը կազմեն ու որոշ տեղ մը կը գրաւեն մեր պատմութեան կամ գրականութեան մէջ:

Քուրդերը՝ որոնք մեզի արիւնակից, ցեղակից և բախտակից եղած են, սխալ դաստիարակութեամբ մը դարձած են մեր պատուհասները։ Անոնք՝ թալանելու և անաշխատ կեանք մը վայելելու վարժութիւնը ժառանգելով Թուրքերէն, դարձած են անոնց մութ ծրագիրները գործադրող մեղսակից գործօնները։ Թուրքերը գործածեցին Քուրդերը մինչեւ Հայուն տարագրութիւնը։ Այնուհետեւ, հալածանքի նոյն քաղաքականութիւնը կիրարկեցին անոնց հանդէպ ալ։

Չարսանճագի հայ բնակչութիւնը ուրեմն վերի երկու ճզմիչ գլաններէն անցնելէ ետքը, կը հասնէր պետական հարթիչ գլանին, որ կ'ամբողջացնէր տառապալից կեանքին պակասը ու կ'ստեղծէր Հայկական ոդիսականը։

Կառավարական հարթիչ գլանի կամակատարները կը հանդիսանային տեղական կառավարիչները, ոստիկանները, զապթիէները և հարկահաւաքները։ Անոնց ըրած աննկարագրելի զուլումները անթուելի են։ Կառավարութիւնը կար ո'չ թէ ժողովուրդին իրաւունքները պաշտպանելու համար դատարաններու և գործադիր պաշտօնէութեան միջոցաւ, այլ հայահալած և հայաջինջ ծրագիրներ որոճալու, այդ ուղղութեամբ աշխատողները քաջալերելու և 15-20 տարին անգամ մը, Պէկերու և Աղաներու գլխաւորութեամբ ջարդեր և թալաններ կազմակերպելու համար։

Ամբողջացնելու և լրացնելու համար Չարսանճագի Հայութեան դժոխատիպ կեանքին հարազատ պատկերը, կ'արտագրենք Մ. Գ. Ներսիսյանի Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թյուրքական Բռնապետության դեմ, 1850-1870 Թ. (1955 Երեւան) պատմական երկէն, էջ՝ 48-49ի մասը։

«Չարսանճագի հայ բնակիչները 1867 թվականին Էջմիածնի Կաթողիկոսությանն ուղղած բողոքագրում, խօսելով այն հարստահարությունների ու կեղեքումների մասին, որոնց ենթակա էին իրենք, հայտնում էին.— Կույս աղջիկ եւ կամ այրի ամուսնացած ժամանակը հինգ հարյուրեն մինչեւ հազար հինգ դուրուշ կանխիկ ստակ պիտի վճարենք գյուղի մեջ նստող Աղային, որ հրաման ընէ ամուսնանալու եւ հեռ այնորիկ արտօնություն ունենանք հարսանեաց հանդեսը կատարել։ Ամեն մարդ տարին տասներկու ամիս անխախտ, ձրի և առանց հացի և հացերնիս մեր քսակէն հետերնիս առնելով, արտորեից, այգեստանաց և պարտիզաց մշակությունը անխափան պիտի կատարենք։ Ամեն տուն իր Աղային հիսուն-վաթսուն բեռ փայտ տարոց տարի պիտի հատուցե, նաեւ որքան որ պետք ըլլայ, իշխանին համար յուղ,

ոչխար, գառ, մուճակ ամենայն կարեւոր պիտույքը ձրիաբար պիտի հատուցանենք։ Եթէ ընդիմանանք կամ զանց առնենք և կամ սակավ ինչ ուշանա, չղթա, գելան, մահադեղ, սուր, հրացան արդեն մեզի համար պատրաստուած է...։ Ութսուն տարիէն ավելի է, որ անոնց (Աղաներին) թագավորական հարկը դարձյալ մենք պիտի վճարենք, իրենք ազատ են...։ Այդի, պարտէզ և տուն կը հաստատենք կամ հայրենական ժառանգ մնալով, բարկացած ժամանակը մեր ձեռքեն կառնեն ուրիշի մը կուտա. կամ գյուղեն կվանէ։ Ժամանակին Չարսանճագն երեք հազար տուն էր, այժմ հազար հինգ հարյուր տուն մնաց... անոնց ալ թագավորական հարկը դարձյալ կառնեն կառավարութիւնը մենե։»

Նոյն հեղինակը, իր գրքի (Մատենադարան, արխիվային բաժին, կաթողիկոսական դիվան 1867, թդթապանակ 202, վավերագիր 549) 55րդ էջին մէջ կ'աւելցնէ հետեւեալը. —

«1867 թվականին Չարսանճագի հայ բնակիչները Կ. Պոլսի Հայ Պատրիարքին ուղղած իրենց նամակում ասում էին, թէ իրենք հարկ են վճարում ննջեցեալներին գերեզմանոցում թաղելու համար, այլապես չի թույլատրվում որեւէ թաղում կատարել։ Թյուրք փաչաները մեր ննջեցեալները գերեզմանատուն չթողուցին ամփոփել՝ ասելով թե երկիրը մերն է։»

1895-ի ԹԱԼԱՆԸ

Թրքահայաստանի ծանօթ 6 նահանգաց (Կարին, Վան, Պիթլիս, Սեբասիա, Խարբերդ, Տիգրանակերտ) շրջաններու մէջ Հայերու ողբալի կացութիւնը միջազգային դիւանագիտութեան մէջ արծարծեց ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ, որ՝ Թուրքիան ընկլուզող մեծ պետութեանց մրցակցութեան առիթ ստեղծող ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴՐԻՆ մէկ կարեւոր օղակը կը կազմէր։ Դժբախտաբար Եւրոպական հզօրներու հակամարտութեանց պատճառաւ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ մնաց իր սաղմնային վիճակին մէջ և իր արդար լուծումը չստացաւ։ Ո՛չ Ռուսիոյ կողմէ Սուլթանին ներկայացուած Սան-Սթեֆանոյի (1878) 16րդ. յօդուածը, ո՛չ Պերլինի 61րդ. յօդուածը (որ 16-ի շրջումն է) և ո՛չ ալ վեց պետութեանց 1880-ին, Բ. Դրան յանձնած հաւաքական ծանուցագիրը (որով կը պահանջուէր խոստացուած բարենորոգումներու անմիջական գործադրութիւնը), կրցան պարտադրել Սուլթանին, որպէսզի դադրեցընէ հակահայ հալածանքները։

Հայութիւնը՝ իր բնագաւառներուն մէջ, հետզհետէ կը զրկուէր իր սեփականութիւններէն և յուսահատութեանց կը մատնուէր։ Այս անտանելի տառապանքն ու ճնշումները Սասունի քաջարի բնակչութիւնը պարտադրեցին 1894-ի ըմբոստութեան, գլխաւորութեամբ Հնչակեան Կուսակցութեան լիազօր գործիչ ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏի (Համբարձում Պօյաճեան)։

Այս շարժումը պատրուակ բռնելով Սուլթան Համիտ սրէ անցուց ոչ միայն Սասունն ու շրջակայքը, այլ նաեւ հայաբնակ բոլոր վայրերու հայութիւնը։

Ինչպէս ամենուրեք, նոյնպէս Զարսանճագի մէջ, այդ հայաջինջ փոթորիկը, ջարդն ու թալանը տեղի ունեցան 1895-ի աշնան։ Զարսանճագի կառավարիչն ու պաշտօնեաները, ներքին հրահանգի մը համաձայն, այնպէս կարգադրած էին որ շրջանի Պէկերն ու Աղաները, Տէրսիմի քուրդ պետերու հետ միասին, գործադրեն թրքական կառավարութեան հրամանը։

Հայ անզէն ժողովուրդը՝ ի տես այս ահաւոր ողբերգութեան, մատնուած էր յուսահատութեան։ Նախ չար պատահարին շուրջ շշուկներ տարածուեցան, որոնք յետագային վերածուեցան Թուրքերու հրապարակային արտայայտութեանց և ըսպառնալիքներու։ Հայ գիւղացիութեան ականջը կը լեցուէր Տէրսիմցիներու կողմէ կատարուելիք մօտալուտ յարձակումներու տարաձայնութիւններով։ Ժողովուրդին բարոյական կորովը և վտանգը դիմակալելու արիութիւնը կը տկարանար։ Ան կ'ըզգար թէ ամէն օր, կաթիլ կաթիլ կը մեռնէր և ասիկա՝ անըզգալաբար։ Ամէն վայրկեան անոր աչքին առջեւ կ'ուրուագծուէր կարմիր փոթորիկը, որուն հաւաքական զոհը պիտի դառնար։

Քուրդերու և Թուրքերու բարի դրացիութեան ապաւինելու տրամադրութիւնները սկսան զարգանալ։ Ծանօթ անձեր կը թելադրէին իրենց «կեավուր» բարեկամներուն, որ իրենց մօտ պահ դնեն արժէքաւոր գոյքերնին։ Հայութիւնը չուարած վիճակ ունէր և ամէն օր մահուան սպասումի արհաւիրքը կ'ապրէր, երբ՝ նոյն պահերուն, Տէրսիմցի Քուրդերուն մարդկային հեղեղը թափուեցաւ Զարսանճագի շրջանը։ Անոնք զինուած էին չախմախլիներով, ատրճանակներով, սուրերով, թուրերով, կացիններով ու բազմապիսի զէնքերով։ Տէրսիմցի այս խուժանը՝ սովալլուկ գայլերու նման, Մեծկերտէն և Զորակէն դէպի Զարսանճագի դաշտը մտաւ, հաւարի տալով և թալանելով ամէն հայ գիւղ, տուն և անձ։ Ապա հեռացան անոնք, մարախներու նման իրենց ետին չոր ամայութիւն ձգելով։ Հայութիւնը՝ սարսափած, ինքն իր մէջ կը գալարուի։ Ի՞նչ ընէ, ո՞ւր փախչի.

շրջապատը՝ լեռ, սար ու ձոր. ճամբաներն ու կապանները՝ լիքը Քուրդերով, որոնք նախ կը ծրագրեն թալանել, թալանել ինչ որ գտնեն և յետոյ, ընդդիմացողները սպաննել։ Սեւ ուրուականը կը տարածուի չորս դին, կը հասնի մինչեւ Բերրի։ Լեռներու, դաշտերու վրայ կը վխտան Քուրդերը, իրենց հաւարով և յօլօճերով։ Աղաչանք, լաց, կոծ, աղօթք, անհետեւանք կը մնան. փախչի՞լ... բայց ո՞ւր, ոչ ոք գիտէ։ Պէկերու և Աղաներու դօճախները, ազդեցիկ Քուրդերու դռները կը փակուին հայութեան առջեւ։ Աղաները չուզեցին պաշտպանել նոյնիսկ իրենց մարապաները։

ԹԱԼԱՆԸ՝ ԲԵՐՐԻԻ ՄԷՋ

Երբ մէկ կողմէն, Չարսանճագի հայ գիւղերը, իրարու ետեւէ, մէկիկ մէկիկ կը թալանուին ու կ'ամայանան, Բերրիի բնակիչներն ալ իրենց հերթին նոյն դժբախտ բաղդին կ'արժանանան։ Քուրդերու խուժանը բաղնիքի կողմէն մուտք կը գործէ ու հայ բնակչութիւնը կ'սկսի փախչիլ և կ'ուղղուի դէպի հարաւ, ուր փախուստի միակ ճամբայ մը մնացած է։ Բերրիի գետը անցնելով Հայերը պիտի ապաստանէին Տէմիրճիի լեռներուն վրայ ու կիրճերուն մէջ, ուր կը կարծէին իրենց հետքերը կորսնցնել։ Դժբախտաբար Հայերը գետը անցնելու ատեն կը հանդիպին Քուրդ յորդաներու, որոնք կը բաւականանան Հայ փախստականները թալանելով։

Քուրդերը՝ Բերրիի մուտքին հաւանական ընդդիմութիւն մը նախատեսելով, Հայերուն վրայ ազդելու և իրենց ուժը ցուցադրելու համար, համազարկով և սովորական հաւարով կը ձեռնարկեն յարձակումի։ Հրացաններու ձայները՝ միացած մարդկային վոհմակներու արձակած անճոռնի աղաղակներուն, զարհուրելի վիճակ մը կ'ստեղծեն։ Քուրդերը կը տեսնեն որ դիմադրական փորձ չկայ. ընդհակառակը բոլորը կը փախին, կ'աղաչեն ու կ'աղօթեն։ Ահա, այն ատեն է որ կացիճն ու նաճախները գործի կ'անցնին։ Կը խորտակուին դռները, ալանի ու թալանի կ'ենթարկուին տուներն ու խանութները, որոնք հետզհետէ կը պարպուին ու կը մերկանան իրենց նիւթական հարըստութիւններէն։

Այս շրջանին, Բերրիի ԽՈՒՐԻ ՊԷԿ Հայ քահանան (Տէր Գրիգոր Քհնյ. Մազմանեան), իր քաջութեամբ և խելացիութեամբ հեղինակութիւն դարձած էր Հայերու, Թուրքերու և Քուրդերու մէջ։ Քաղաքին մէջ հազուագիւտ ինքնապաշտպանութեան դի-

մող Հայերէն մէկը կ'ըլլայ այս քաջարի քահանան, որու հետեւանքով կ'սպաննուին քանի մը Քուրդեր։

Այս դէպքին մարդկային շատ կորուստ չէ տուած Բերրին. միայն 15 Հայեր և 4-5 Քուրդեր սպաննուած են։

Կ'արժէ լսել, 1895-ի դէպքին կենդանի վկաներէն՝ Ամերիկաբնակ Հոչէցի Պ. Մեսրոպ Տէրտէրեանին յուշերը որոնք կը նկարագրեն այս տխուր դէպքը։

«1895 Սեպտ. 23-ին անտառ գացեր էի, էշերով վառելիք փայտ բերելու համար։ Վերադարձիս, մոլլա մը և Քուրդ մը վրաս յարձակեցան։ Մոլլան, աւելի անգութ, գաւազանը գլխուս իջեցուց, և երբ, հակառակ ընդդիմութեանս, իր հարուածները շարունակել կը փորձէր, քովիս Քուրդը, որ ծանօթ մըն էր, ուզեց արգելք ըլլալ։ Բայց մոլլային գաւազանի հարուածը իջաւ Քուրդի ձեռքին որ շորբուեցաւ։ Վերջապէս արիւնլուայ վիճակի մէջ էի, երբ վազելով հասայ Յովսէփեաններու ջաղացքը։ Հոն տեսայ Մխսի Պետրոսը, որ հակառակ 80 տարիներու բերան ծանրութեան, երիտասարդի մը նախանձը շարժող կորովով, շէշխանէ թֆանկը աջ ձեռքին, փալասխան և փամփըտակալը կապած, հոգէառ հրեշտակի պէս հասաւ մօտս և ըսաւ.— Տղայ Մասօ, ի՞նչ պատահեցաւ։ Պատմեցի գլխուս եկածը։ Փառք տուին որ ողջ մնացած էի, քանի որ մեր դէպքը իր արձագանգը գտած էր Հոչէի ու շրջակայքի մէջ չափազանցեալ կերպով, որով մերինները մատատանջութեան մատնուած էին։

«Յովսէփեաններու ջաղացքը Հոչէի մուտքին էր և այդ օրերուն լեցուն էր ցորենի, գարիի պարկերով։ Քուրդերը՝ ասոր հոտը առած ըլլալով կուգան և թալանը կը սկսի։ Ջաղացքը գտնուող Աւագը անմիջապէս գիւղ կը հասնի և կը պատմէ եղելութիւնը։ Գիւղացիներէն խումբ մը՝ Մխսի Պետրոսի առաջնորդութեամբ, թէեւ ջաղացք կը հասնին, սակայն կը տեսնեն որ ջաղացքը պարպուած էր Քուրդերէն։ Մխսի Պետրոսին եղբօրորդին՝ Գասպարը, Քուրդերու կողմէ առանձին բռնուելով չարաչար կ'սպաննուի, դաշոյնի հարուածներով։ Մարտիրոսն ալ կը վիրաւորուի, բայց Ղուկասը կը յաջողի ճողոպրիլ անոնց ձեռքէն։ Գիւղացիներու մէջ զէնք շատ չկար. միայն Գասպար Պօղոսեանը և Մխսի Պետրոսը շէշխանէներ ունէին և եղբայրս՝ տապանչա մը։ Միւսները մաշկերտ պարութով էին, որոնք յաճախ կրակ չէին առներ։

«Մխսի Պետրոսը երբ Գասպարին դիակը տեսաւ, ձեռքերը գօտիին մէջ դրած բարկացաւ Աւագին. ի՞նչու աւելի շուտ լուր

չի տուիր, որ քանի մը Քուրդեր անոր քով պառկեցնէի, հասցաելու համար թէ մխսի Պետրոսը դեռ չէ մեռած...:

«Յաջորդ օրը, Բերրիէն կառավարական մարդիկ եկան քննութեան. քանի մը մէճիտիէ կաշառք ուտելով վերադարձան։ Գասպարին մարմինը գիւղ փոխադրուելով թաղուեցաւ։

«Լուր մը տարածուեցաւ թէ Հոշէն Քուրդերու կողմէ պաշարուած է։ Հոշէն՝ Բերրի գետին արեւելեան կողմը, միակ հայկական գիւղն էր։ Շրջակայ գիւղերն էին Խարա Եուսուֆ, Տէմիրջին, Սալլար, Զալխատան, Պաղշիշ, Քարը, Ճաֆրգան, Քէրքէզնին, Խոլակին, Փիտան, Տենկ. բոլոր այս գիւղերը քրդաբնակ էին և ոչ մէկ հայ բնակիչ ունէին։ Հոշէն պաշարող Քուրդերը ահա այս գիւղացիներն էին։ Հայութիւնը սկսաւ վախնալ և փախչելու մասին մտածել։ Այդ միջոցին Բալուէն Սուվարի Զապթէի մը հասաւ Հոշէ։

— Վա՜յ խնզիր կեավուրնե՛ր... Բալուի մէջ կեավուր չի մնաց. դուք դեռ կ՚ապրիք։ Կեցէ՛ք Բերրի հասնիմ որ տեսնէք ձեր գլխուն գալիքը։

«Քիչ վերջ Տէմիրջնայ Պէրխօղլի Հաճի Եուսուֆ, Հաճի Տըմըրենց Մոլլան և Խելլօն՝ իրենց խոլամներով, եկան Հոշէ, հաւաքեցին բոլոր աղամարդիկը և իրենց զէնքերը տուին անոնց և ըսին.— Մենք ձեզի հոս չենք կրնար պաշտպանել, ամէն մարդ իր քիրվային կամ ծանօթին քով թող երթայ պահուի, եթէ դիմադրութիւն չընէք ձեզի չեն սպաններ. բայց հրաման կայ որ անպայման թալանեն ձեզ։

«Հոշէի մէջ Զուրնաճեաններ թէեւ սեփականութիւն չունէին, բայց մեծ ընտանիք էին։ Անոնք շրջակայ գիւղերու մէջ ալ մեծ յարգ և պատիւ ունէին ու Քուրդերու մէջ շատ մը բարեկամութիւններ շահած էին։

«Պէրխօղլու Մոլլան, Զուրնաճեաններու բարեկամն էր։ Մելքոնին թելադրեց, որ մինչեւ մութը կոխելուն, բոլոր ունեցածնին իրենց տունը փոխադրեն։ Տէմիրջին Հոշէէն մէկ ժամ հեռու էր։ Մոլլան յետոյ մեզի դառնալով պատուիրեց որ Քէշիշ Օղլուն ալ հետերնիս տանինք, որովհետեւ Մոլլան՝ Տէր Առաքելին և հօրս Տէր Գրիգորին ալ բարեկամն էր։ Ասոր վրայ մեր ունեցածները տարինք Տէմիրջին, Մոլլային տունը։ Յաջորդ առտու, Սեպտ. 25-ին, Քուրդերը կոխեցին Բերրին. Բերրիի մէջ քիչ մը դիմադրութիւն եղաւ։ Պ. Յարութիւն Էրմոյեան իր չիֆթէյով կը կրակէր շուկայ գացող Քուրդերուն վրայ։ Մեզի ազատող Մոլլան որ նշանաւոր աւազակապետ մ՚էր և Բերրի բնաւ չէր երթար, այդ օրը թալանելու փափաքով

գնաց։ Ան երբ Պ.Յր. Էրմոյեանենց տան կը մօտենայ, հրացանի ձայն մը կը լսուի, որուն վրայ Մոլլան կը հրահանգէ Էրմոյեանին, որ կրակը դադրեցնէ, որ ինք եկած է զիրենք ազատելու համար ու նամուսին վրայ երդում կ'ընէ։ Խեղճ Էրմոյեանը կը հաւատայ միամտաբար և կը դադրեցնէ կրակը։ Մոլլան տէր կը մնայ իր խոստումին և հակառակ շատ մը դժուարութիւններու, Էրմոյեանը ընտանեօք կ'ազատէ։ Մոլլային յուսախաբութիւնը երեւան կ'ելլէ երբ Էրմոյանին ձեռքինը կը տեսնէ որ չիֆթէ մըն է և ո'չ՝ մարթին, որուն տիրանալու մեծ փափաք ունէր։

«Բերրիի մէջ, իբր դիմադրող, անուն շահեցան Մխսի Մքայելենք և զինագործ Նազար Բուջիկեանը ինչպէս նաև Տէր Գրիգոր Քհնյ. Մազմանեանը, որ Թուրքերու և Քուրդերու կողմէ կը կոչուէր ԽՈՒՐԻ ՊԷԿ։ Ասոնք ինքնապաշտպանութեան սուրբ կռիւը մղած էին ու ապա՝ հետքերնին կորսնցուցած։

«Յիշեալ Տէր Գրիգոր Քհնյ. Մազմանեանը՝ մեծ հօրս Տէր Առաքելին հետ քահանայ ձեռնադրուած է։ Տէր Գրիգոր շատ քաջագործութիւններ ըրած էր։ Անիկա խաչին քով միշտ կը պահէր զէնքը, Աւետարանին հետ՝ սուրը։ Ունէր քանի մը տեսակ զէնքեր։ Դէպքի օրերուն գլուխը դրած էր Տէրսիմցուց քիւլահը, ձեռքը՝ չէշխանէն և մէջքը՝ բէվօլվէրն ու դաշոյնը։ Ան տանիքի ծխնելոյզին քովը պառկած կը կրակէր անխընայ ուր որ թշնամի կը տեսնէր։ Բերրիի Սատըգ Պէկը իր խոնախէն տեսնելով ԽՈՒՐԻ ՊԷԿԻ այս վիճակը, ուզած է հաշիւը փակել իր արձակած գնդակներով. սակայն Տէր Հայրը նշմարելով անոր շիլ նպատակը, անմիջապէս փոխադարձած է իր գնդակներով։ Երկուստեք արձակուած գնդակները իրենց նպատակին չեն հասած ու վնաս մը չեն պատճառած։

«Սեպտ. 27-ին, կառավարութիւնը լուր ղրկեց Մոլլային որ քովը պահուած Հայերը դուրս հանէ։ Մոլլան քիչ մը պաշար տալով ձգեց մեզ ու մենք անցանք Տէմիրջինի լեռները, ուրկէ շատ յստակ կրնայինք տեսնել Բերրիի մէջ կատարուածները. այլ եւս ոչ մէկ հրացանի ձայն կը լսուէր. գիւղը ամայացած վիճակ ունէր։

«Զալխատանցի Սէյիտ Հիւսէին Հոշէ կերթայ ժամկոչեաններու արջառները պահելու, երբ վրայ կը հասնի մեր Մոլլան՝ իր հետեւորդներով, որոնք ժամկոչեանները Տէմիրջին փոխադրելու գացած էին։ Սէյիտ Հիւսէին և տղան կուզեն դիմադրել, որուն վրայ Մոլլայի մարդիկը Սէյիտը և տղան կ'սպաննեն։ Այս ընդհարումի ատեն Մոլլային երկու մատները կը կտրուին։ Մոլլան՝

բնական է, բարկացած կուգայ և Հայերու երեսին կը պոռայ. — Աճա ձեռքիս երկու մատները կտրուեցան եւ երկու մարդիկ ալ հոն սպաննուեցան, բոլորը ձեր երեսեն է. այլեւս հոս մի՛ սպասէք. գացէ՛ք, որովհետեւ մեր այդ սպաննած Սէյիտ Հիւսէինին եւ տղուն պատկանող Իզօլի աշիրէթը մեր վրայ պիտի յարձակի, իրենց մարդոց վրէժը մեզմէ առնելու համար: Այն ատեն ձեզի շատ վնաս կրնայ գալ. լաւ է որ չի տեսնուիք այս տեղերը:

«Ստիպուեցանք Հոշէ դառնալ: Տան դռներն ու պատուհանները ջարդուած էին, մէջը՝ պարպուած. ո՛չ ուտելիք մնացած էր, ո՛չ հագնելիք: Երբ ուտելիք փնտռելու համար ժամկոչեաններու տունը գացինք, տեսանք որ ժամկոչենց Պօղոսը փորէն շրշած և գլուխն ի վար գինիի կարասին մէջ կախած են...: Ամէն կողմ սրտաճմլիկ տեսարաններ: Յովսէփեաններու տունը դեռ կը վառէր. ալ չէինք կրնար Հոշէ կենալ. անցանք Բերրի, որ նոյն ատեն կարծես աւելի խաղաղ վիճակ մը կը ներկայացնէր: Անկէ վերջ անցանք Պուլուտեան Աբգար էֆէնտիին տունը:

«Ուրբաթ օր մը, կառավարութիւնը մունետիկ կանչել տուաւ, որպէսզի հայ գիւղացի փախստականներն ու վերապրողները հաւաքուին կալերը, իսկ Բերրիի Հայերն ալ լեցուին մզկիթը և իսլամանան, այլապէս առանց խնայուելու պիտի ջարդուին:

«Կալերը հաւաքուող Հայերը չորս կողմէն պաշարուած էին զինեալ ուժերով. նոյն վիճակը կը ներկայացնէին մզկիթին մէջ հաւաքուող Բերրիցի Հայերը: Այս թուականին, Բերրիի մէջ Զմշկածագցի Սանտրգ Էմինի (պետական արկղակալ) Նշան էֆ. անունով մէկը կար, որ միշտ գայմագամին մօտն էր: Ան տեղեկացած էր որ Հայերուն ինչ սեւ ճակատագիր կ՚սպասէր: Նշան էֆէնտին՝ գայմագամին հետ, ճար մը կը խորհի այս Հայերը փրկելու: Վերջապէս գայմագամը՝ ամէն վտանգ իր աչքը առած, չինծու հեռագրի օրինակներ կը ղրկէ ամէն կողմ, որպէս թէ թագաւորէն ներում եկած է Հայերուն և յետ այսու Հայու արիւն թափողը խստօրէն պիտի պատժուի: Ամէն հայ, որ կ՚ընդունի հագ տինը՝ (ճշմարիտ կրօն) իսլամութիւնը, կը փրկուի: Նշան էֆէնտիի և գայմագամի այս հնարքով ստոյգ մահէ կ՚ազատուին Հայերը: Իրաւ ալ քանի մը օրէն Պոլսէն կը հասնին նոյնիմաստ նոր հեռագիրներ:

«Մզկիթի մէջ իսլամանալու համար լեցուած Հայերուն մէջ Յովսէփեան Սարգիս Աղբարը՝ փութկոտօրէն գլուխը ճերմակ չիթ մը փաթթած, կը սկսի ջերմեռանդօրէն երեսը խա-

չակնքել, առանց անդրադառնալու իր արարքին վրայ։ Ասոր վրայ իրեն կ'ազդարարեն որ խաչ հանելէն վազ անցնի, որովհետեւ իսլամը խաչ չի հաներ... Մուլլան և Հօճան կը յայտնեն թէ կամաց կամաց կը սորվի իսլամական աղօթքը՝ ճամազը...։ Մխոի Պետրոսը կալերը կը բռնեն ու ծունկի բերելով կը հրամային Փիտտանցի Ալի Խայային, որ իսլամացնէ Մխոին։ Ալի Խայան կ'ըսէ.— Մխո՛, սելավաք կեթուր։ Մխոին խաչակնքելով կը պոռայ.— Ցաւուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ։ Քուրդը՝ տեսնելով որ անկարելի է այս խարդ կեավուրը մխուլիման դարձնել, Աղային հետ համախորհուրդ կ'որոշէ ապաննել զայն։ Սակայն եկուր տես որ Ալի Խայան՝ Մխոին չտա հացը կերած ըլլալուն և աղ ու հացով կապուած ըլլալուն, Մխոի ականջին կը փսփսայ.— Ես զեզնս պարապի պիտի առնակեմ ու պիտի բսեմ որ Մխոին արդար ըլլալուն գլդակը չի բացաւ վրան։

«Այսպէս, մի քանի անգամ զէնք պարպելէ և ՄԽՈԻԻՆ ՍՈՒՐԲ ԸԼԼԱԼՈՒՆ ԳՆԴԱԿ ՉԻ ԲԱՆԻՐ ըսելէ վերջ, զայն կ'ապաէ մահէն, Սուրբի անուն ալ չահիլ տալով անոր։

«Թալանի այդ օրերը ինչ չարչարալից և տառապալից անցուցինք, միայն ապրողներս գիտենք։ Բակլայի, կորեկի և կըլկըլի ալիւրով պատրաստուած հացը եղաւ մեր անուդը, մինչեւ նոր հունձքը. իսկ հագուստներս այլեւս հագնուելիք վիճակ մը չունէր...։»

Անցնի՞ն ու ալ չգա՞ն այդ թուականները...։ Մի քանի օրուան մէջ, քուրդ խուժանը մարախի նման իջաւ մեր դաշտերն ու տուները. ճարակեց, ուտեց ու տարաւ Զարսանճագի հայութեան բոլոր ունեցածները, իր ետին ձգելով աւեր ու ամայութիւն, ողբ ու կոծ...։ Հայերը անօթի ու մերկ մնացին իրենց քանդուած տուներուն մէջ։ Անոնք՝ իրենց մարած օճախներուն չուրջը բոլորուած, սկսան ապրիլ ոչ միայն ողբալի ներկայի մը զրկանքներով, այլ վաղուայ ցաւատանջ հեռանկարներով, որովհետեւ գալիքը՝ անգութ ձմեռն էր, իր զարհուրելի սպառնալիքներով։

Ի՞նչ պիտի ըլլար բազմանդամ ընտանիքներուն ճակատագիրը, երբ անոր ձեռքէն առած էին իր ուտելիքը, հագնելիքը, արջառները, որոնցմով խեղճ գեղջուկը հոգին բերանը առած հողէն հաց կը հանէր։ Ի՞նչ պիտի ընէր արհատաւոր Հայը, երբ բոլոր ունեցածներուն հետ տարած էին իր դործիքները, որոնց սպասինած էր աղու քրտինքով իր և ընտանիքին ապրուստը ճարելու համար...։

Այս բոլորին պատասխանը թագնուած է հայ ժողովուրդի հրաչագործ ստեղծագործութեան և անոր աստուածարեալ զօրութեանը մէջ։ Այո՛, ուշ կամ կանուխ, հայ ժողովուրդը՝ շընորհիւ իր չարքաշ աշխատասիրութեան, պիտի կրնար դարմանել այդ բոլորը ու դարձեալ փայլիլ ու ցուցադրել վիճակ մը, որ նախանձը գրգռէր թալանելու, ջարդելու մոլութեամբ կուրցած վատաբարոյ շրջապատին։

ՕՍՄ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ

10 ՅՈՒԼԻՍ 1908

Տասն և երեք տարիներ անցեր էին այն սեւ օրերէն, երբ Չարսանճագի հայութիւնը անցուցած էր գեհենային աղէտ մը, իբրեւ բաղդակիցը և մէկ մասը՝ Թրքահայոց։ Սակայն գերմարդկային ճիգերով և իր շինարարական տենչով կրցած էր դարմանել իր կրած վնասները։ 1895-1908ի կարճ ժամանակամիջոցին մէջ, նորէն հայ գիւղացին՝ կենդանի շունչով, կրցաւ լեցնել իր ախոռներն ու գոմերը. փեթակներու մէջ յորդեցնել կենսատու բերքը։ Ամէն տուն և ընտանիք, իր տնտեսական կարիքները գոհացնելով, սկսաւ շունչ առնել և իր երջանկութեան նուիրուիլ։ Հասաւ Սահմանադրութեան հռչակումը՝ 10 Յուլիս 1908ին։ Կը սկսէր ժամանակաշրջան մը, որ պիտի առաջնորդուէր բոլորովին նոր ոգիով, մարդկային և յառաջդիմական սկզբունքներով, նշանաբան ունենալով Ֆրանսական յեղափոխութեան հռչակած ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ, ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՒԱՍԱՐՈՒԹԻՒՆ (Հիւրրիյեթ, Ատալեթ, Մուսավաթ) բառերը։ Թուրքիոյ բնակչութիւնը ընդհանրապէս, ոչ իսլամ տարրը և մանաւանդ Հայերը մասնաւորապէս, նմանեցան այն մարդոց, որոնք երկար ատեն խաւարի մէջ ապրելու դատապարտուելէ վերջ, յանկարծ դուրս կուգան անկէ և ինքզինքնին գտնելով լուսապայծառ իրականութեան մէջ, պահ մը կը վարանին ընդունիլ տեսնուած երեւոյթը. բայց հետզհետէ կ՚ընտելանան նոր իրականութեան, կ՚ապրին խառն կեանք մը, հինով սնուած, նորով արտայայտուած և լեցուն՝ ծայրահեղութիւններով...։ Մենք այս խաբուսիկ շրջանին մէջ ականատես եղանք ու ականջալուր դարձանք շատ մը տարօրինակութիւններու, որոնք

բռնապետական շրջանէ մը ազատութեան թեւակոխողներուն համար բնական հետեւանքներ կրնային ըլլալ և յառաջ գալ սխալ հասկցուած և մեկնուած իրողութիւններէ։ Անոնց մասին իր ատենին կ'անդրադառնանք։

Ժողովուրդին կարգախօսն էր. Եաշասո'ւն Հիւրրիյէթ, Ատալէթ, Մուսավաթ. Եաշասո'ւն Միլլէթ։ Ամենուրեք կը լսուէին այս բացագանչութիւնները։ Այս բոլորը լաւ, սակայն հայ գիւղացին չէր ուզեր իր աչքերուն և ականջներուն հաւատալ։ Ազատութիւն ըսելով ի՞նչ պիտի հասկնար. ո՞ր պաշտօնեան, Աղան կամ Պէկը չպիտի հարցնէր իրեն. — Օլան կեավուր, ո՞ւր կերթաս, ի՞նչ կ'ընես, ուսկի՞ց կուգաս... Թուրքիոյ մէջ արդարութիւն կրնա՞ր գոյութիւն ունենալ. կամ հաւասարութիւն կրնա՞ր ըլլալ Աղայի ու Մարապայի միջեւ։ Այս բոլորը՝ մասնաւորաբար հայ գիւղացիի մտքին մէջ, ստեղծեցին խոշոր և լուրջ հարցականներ, անլուծելի առեղծուածներ ու կասկածներ։ Այս կասկածին իբր հետեւանք, Հայը շատ չխանդավառուեցաւ նոր կացութեամբ, մեաց վերապահ, նոյն իսկ որոշ տուեալներու վրայ նախազգաց շողշողուն թակարդի մը լարուիլը։

Աւա՜ղ որ խաբկանքի երազկոտ օրերը անցան և անոնց յաջորդեցին դա'ռն յուսախաբութեան պահերը... հուսկ ապա՝ արիւնալի եւ սեւ օրեր...։ Չէին սխալած մեր անուս և միամիտ հայ գիւղացիները, երբ թերահաւատ էին Հիւրրիյէթի, Ատալէթի և Մուսավաթի շողշողուած բացագանչութիւններուն, ինչպէս նաեւ Թուրքերու և հպատակ Քուրդերու անկեղծ բարեկամութեան։

* * *

Սահմանադրութեան հռչակումը՝ Թուրքիոյ ամէն կողմը, մասնաւոր հանդիսութեամբ կատարուեցաւ։ Բերրիի մէջ եւս կառավարական շէնքը, շուկան և կարեւոր կեդրոնները դրօշազարդուած էին այդ օրը։ Տավուլն ու Զուրնան ժողովուրդին խանդավառութիւնը կը բոցավառէին։ Թուրքերը չափազանց ուրախ էին և կ'ուզէին որ Հայերն ալ մասնակից դառնային օրուայ խրախճանքին։ Չէ՞ որ Սահմանադրութեան բերած բարիքներէն ամենէն աւելի՝ մինչեւ հիմա ստրուկի անազատ կեանքը ապրող Հայութիւնը պիտի օգտուէր և մանաւանդ որ Հայերն ալ մաս ու բաժին ունէին ձեռք բերուած այս յաջողութեան մէջ։

Հանդիսութենէն քանի մը օրեր առաջ, հայ դպրոցի աշակերտութիւնը մասնաւոր եռուզեռի մէջ էր։ Անոնք ուսուց-

չաց արիւն քրտինքով կը սորվէին օրուան նուիրուած թրքերէն երգերը, հանդէսին օրը երգելու համար։

Հանդիսութեան օրը, աւելի քան 300 հայ աշակերտներ, մաքուր և ներկայանալի հագուստով, ուսուցչական կազմի առաջնորդութեամբ և գլխաւորութեամբ Տնօրէնի և Ազգային Իշխանութեան, խոշոր դրօշներով և երգերով դիմեցին դէպի կառավարական ղօնախն ու հրապարակը, արժանանալով բոլորին ուշադրութեան։

Աշակերտութիւնը կ'երգէր անընդհատ, այնպիսի երգեր, որոնք նոր էին և լսուած չէին հասարակութենէն։ Թուրքերը կը զարմանային Հայերու այս հնարամիտ նախաձեռնութեան վրայ։ Հայերը ո՞ւր տեղէն սորված էին այս երգերը։ Հայկական այս հանդիսաւոր թափօրը ծափահարութիւններու և բացագանչութիւններու մէջ հասաւ կեդրոն և գրաւեց իր արժանաւոր տեղը, զինուորական շարքով մը։

Ղօնախի պատչգամին վրայ կ'երեւար Գայմագամ Պէյը, շուրջն ունենալով իր շքախումբը, որոնց մէջ պատւոյ տեղը գրաւած էր Հայոց Առաջնորդը։

Մեզմէ յետոյ հասաւ թրքական մէտրէսէի աշակերտութիւնը, խիստ խեղճ արտաքինով, խառնիճաղանճ վիճակով ու հաֆրզի մը առաջնորդութեամբ։ Անոնք հրելով հրմշտկելով հազիւ կրցան անկիւն մը գրաւել։

Հանդէսը սկսաւ օրուայ քայլերգով, որմէ կը յիշեմ հետեւեալ տունը։

— ՍԱՆՃԱՂԸՄԸՋ ՇԱՆԸՄԸՋ, ՕՍՄԱՆԼԸ ԻՒՆՎԱՆԸՄԸՋ,
ՎԱԹԱՆ ՊԻՋԻՄ ՃԱՆԸՄԸՋ, ՖԷՏԱ ՕԼՍՈՒՆ ԳԱՆԸՄԸՋ...։

Ապա սկսան ճառախօսութիւնները պետական մարդոց և համայնքներու պետերուն կողմէ, նուիրուած՝ օրուայ տօնակատարութեան սէր և միութիւն բերող Սահմանադրութեան։ Իսլամի և ոչ-իսլամի եղբայրակցութեան ապացոյցները տրուեցան դիրկընդխառնումներով, համբոյրներով և փոխադարձուած կեցցէներով, մաղթանքներով և խլացուցիչ ծափահարութիւններով։

Հանդէսի վերջաւորութեան, ըստ վերէն տրուած նշանի, ժողովուրդը ցրուիլ սկսաւ։ Մեր վերադարձին, թրքերէն երգերու կարգին երգեցինք, շուկայի մէջ, յեղափոխական և հայրենասիրական շատ մը երգեր. «Հեռաւոր Երկիր, Կռուեցէք Տբղերք, Ազատն Ասուած, Տալւորիկ, Մենք Անկեղծ Զինուոր Ենք, Դարձեալ Փայլեց» եւայլն։ Ուշ ատեն ցրուեցանք մեր տունները։

Մեր մանկական երեւակայութիւնը և խանդավառութիւնը իրենց գագաթնակէտին հասած էին և մեր տուներու մէջ սկսանք շարունակել մեր խրախճանքը։

Երբ գիշերը հասաւ, ամէն կողմ վառեցին ջահերն ու լապտերները և Տօնանմա ըրին։ Անշուշտ տավուլն ու զուրնան անդադրում կը թնթացնէին մթնոլորտը. ու սկսաւ ժողովրդական պարը (Հալայի)։ Գուցէ առաջին անգամն էր, որ Ահմէտի հետ ձեռք ձեռքի ու կողք կողքի, հայրենասիրական գինովութեամբ մը կը պարէր Արտաշէսը, որպէս հարազատ վաթանտաշներ։ Տանիքներու վրայ խռնուած բազմութիւններ կուշտ ու կուռ դիտեցին ու վայելեցին Հիւրրիյեթին բերած այս շլացուցիչ անակնկալը։

Օրերը իրար յաջորդեցին. կեանքը նորութիւններ ծնաւ։ Ի ցոյց մարդկանց, կարգ մը Պէկեր ու Աղաներ՝ անիրաւուած Հայերու հետ հասկացողութեան եկան։ Անոնք սկսան կատակել իրենց մարապա կեավուրին հետ. նոյնիսկ զանոնք կանչեցին հարազատ Հայու անունովը, առանց Ֆլա կամ կեավուր պիտակի։ Ասոնք աննախընթաց բաներ էին և կը նկատուէին Սահմանադրութեան բերած և դեռ բերելիք բարիքներէն մէկ մասը, որուն հրապոյրով Հայութիւնը գինովցնել կ'աշխատէին։ Անկեղծօրէն խոստովանինք, որ քանի մը ամիսներ, այս զօրաւոր խաբկանքը շարունակուեցաւ, առանց կասկածի կամ կասկած ներշնչելու առիթներ ստեղծելու։

Բերրիի մէջ ազգային կեանքը զարթնումի նշաններ ցոյց տալ սկսաւ։ Քաղաքական տիրող երկու կուսակցութիւններ՝ Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութիւնը և Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը նոր թափ տուին իրենց գործունէութեան։ Բացուեցան լսարաններ. իրար յաջորդեցին պերճախօս ատենախօսութիւններ։ Բերրիի մէջ, մինչեւ այդ թուականը, ժողովրդական հրապարակային բեմ գոյութիւն չունէր. առ այդ կատարուած աշխատանքները գաղտնի էին։ Ժողովուրդը խուռներամ կը դիմէր լսարանները և անկուշտ փափաքով մը կը հետեւէր բանախօսութիւններուն։

Հայ երիտասարդութիւնը՝ օրուայ տրամադրութիւններէն խանդավառ, իր մէջքէն անպակաս կը դարձնէր զէնքն ու դաշոյնը. նոյնիսկ երբեմն, սանձարձակ ու վիրաւորիչ արտայայտութիւններ կ'ունենար։ Այգիներու, պարտէզներու, լեռներու և ձորերու մէջ սկսան զինավարժութիւններ կատարուիլ Հայերու կողմէ։ Հայերը այնքան յառաջ գացին, որ Բերրիի մէջ, Թուրքերը սկսան զգոյշ շարժիլ, խոհեմ վարուիլ, Հայերուն հետ խնդիր չունենալու համար։

Զարսանճագի գիւղերու կեանքին հետ քաղցատած, Բերբին ապրեցաւ ուխլի երջանիկ օրեր։ Վաճառականութիւնը, մանր առևտուրը, արհեստները նկատելի ասպնջներ ունեցան։ Բերբին դարձաւ ուշագրաւ կեդրոն։ Շրջակայ հայ գիւղերը պարպուիլ սկսան, Բերբիի մէջ կեդրոնանալու նպատակով, մինչդեռ այս վերջինը՝ յիշեալ հոսանքը պարփակելու վիճակին մէջ չէր։ Որով, անմիջապէս սկսան չինարարութիւնները, դոհացում տալու համար եղած պահանջին։ Հետզհետէ սկսան վերադառնալ՝ աննպատակ դէպքերու բերումով Ամերիկա, Պոլիս և այլուր գաղթողները, որոնք՝ իրենց բերած նիւթական հարբատութեամբ, սատարեցին Բերբիի անասնական և առևտրական բարգաւաճումին։ Քաղաքական այս ազատութիւնը, անասնական վերելքը անշուշտ թէ իրենց անդրադարձը պիտի ունենային ազգային-կրթական կեանքին վրայ։

Ուսուցիչներու համար ապահովուեցան հետզհետէ ոգեկոչող ուժեր։ Նոյնպէս բարելաւուեցաւ վարժարանի ուսման մակարդակը, սարբականէն բարձրագոյն նախակրթարանի բարձրանալով։ Շէնքը, գրասեղանները և այլ կազմածները աստիճանաբար բարեփոխուեցան։ Նոր թափ առաւ հայերէնը, պատմութիւնը, երգը և մարզանքը, որոնք մեր նոր սերունդի հոգիին մէջ նոր հետանկարներ և ակնկալներ կ'արծարծէին։

կազմուեցաւ նաեւ Երջանասարեաց Միութիւնը, որուն թատերախումբը՝ Բերբիի մէջ, առաջին անգամ ըլլալով ներկայացուց, խիստ մեծ հետաքրքրութիւն առեղծելով, ՋԱՐԾԸԼԸ ԱՐԹԻՆ ԱՂԱՑ ներկայացումը։

Ամէն կողմ ոգեւորութիւն և խանդավառութիւն կար։ Մեր առեղծագործ ժողովուրդը դեռ ինչո՞ր պիտի կրնար ընել եթէ իրեն պատեհութիւններ և առիթներ արուէին։

Թրքական ամբողջ հողամասին վրայ, եթէ գանուեցաւ երկրամաս մը, ուր Սահմանադրութիւնը արեւելեան ծաղկի մը պէս չուռաւ թառամեցաւ, այդ ալ՝ Զարսանճագի շրջանը եղաւ։ Իթթիհատը չատ չուտ ինքզինքը դիմակազերծ ըրաւ։ Աւատապետ Պէկերու և Աղաներու ազդեցութեան տակ, դարձեալ սկսաւ հին բռնապետական շրջանը իր վատ վերաբերումներով, որ ցուցահանեցին սահմանադրական տրամադրութիւններով կարճ ժամանակ մը զոպուած թուրք և քուրդ տիրակալները, իրենց շրջապատով։ Ենթակայ զոհը դարձեալ Հայ ժողովուրդն էր։ Հարստահարութիւն, ծեծ, անարգանք և պարմանապան գուլումներ իրարու յաջորդեցին և հայատեաց թուրք և քուրդ ամ-

բոխին ներսը պահուած առելութեան ժահրը վերստին սկսաւ թափուիլ կեավուրցիոու վրայ։

Հայերը սկսան հետզհետէ հիասթափուիլ, ամբացնելով իրենց մէջ այն համոզումը թէ՝ Թուրքիոյ մէջ կարելի է ազատութեան մասին խօսիլ, բայց կարելի չէ զայն գործադրել, քանի որ հոն կը տիրապետեն թէ՛ մոլեռանդ ազգայնականութիւնը, թէ՛ կրօնամոլութեան կոյր հնազանդութիւնը։ Կարծես Սահմանադրութիւնը այցի եկած էր Թուրքիա, սակայն տեսնելով տխուր իրականութիւն մը, չուտով խոյս առած էր այդ տիզէն։

ՅԵՏԱԴԻՄԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

Սուլթան Ապտիւլ Համիտ, հակառակ անոր որ տիզի առած էր, երկրին վարչաձեւը բացարձակ միապետութենէն դարձուցած էր սահմանադրական միապետութիւն, կառավարութիւնը յանձնած էր Ժէօն Թուրքոոու Իթթիհատ-Թէրաքգը կուսակցութեան, սակայն դեռ կ'աչխատէր իր էնթրիկներով այդ բոլորը ամլութեան դատապարտել և միահնծան վեհապետութիւնը վերահաստատել ի փառս և ի շահ իր «աստուածապարգեւ» անձին և իր վատաբարոյ շրջապատին։ Սահմանադրական ու ազատական այս շրջանին երկարաւմբ բոլորովին աննպատակ էր իրեն և իր քլիքի մութ շահերուն։ Ուստի, սկսաւ միւսլիւմանցիոու այլամերժ, կրօնամոլ, ազէա տարրը՝ սօֆթացիներն ու մօլլացիները օգտագործել։ Անոնց առիթ կը տրուէր, որպէսզի պաշտպանեն անիրաւուած թրքութիւնը և թուրք կառավարութիւնը, ընդդէմ կեավուր տարրերու, որոնք իբր թէ վտանգաւոր կը դառնային օսմանեան գերագոյն շահերուն և իսլամական կրօնքի վերելքին ու ծաւալման։

Այս յետադիմական շարժումը ծնունդ առաւ Պոլսոյ մէջ ու յետոյ չուտով տարածուեցաւ երկրին զանազան շրջաններուն։ Շարժումը երեւոյթով կրօնական էր, բայց խորքով՝ քաղաքական։ Ապտիւլ Համիտ, իր կորանցուցած փառքն ու շահը նպատակադրած էր անով յաջողցնել, իր շուրջ հաւաքելով երկրին ամենէն յետադէմ տարրերը։

Սուլթան Համիտ իր հայտնած քաղաքականութիւնը յառաջ կը տանէր։ Այս նպատակը կը հետապնդէր նաեւ օրուայ իշխանութեան գլուխը գտնուող Իթթիհատ-Թէրաքգը (Յառաջդիմասէր Միութիւն) կուսակցութիւնը։

Սահմանադրութեան հռչակումէն հազիւ տարի մը անցած, ան կրցաւ յառաջ բերել Ատանայի ծանօթ ազէտը, 1 Ապրիլ 1909-ին,

որուն զոհ գացին 30 հազար Հայեր, միլիոններ արժող նիւթական հարստութեամբ։

Իթթիհատականները՝ աւելի ճարպիկ դուրս գալով, այս կոտորածի պատասխանատուութիւնը Սուլթան Համիտին վերագրեցին ու կրցան իրենց համար աւելի նպատակայարմար մէկը՝ Սուլթան Համիտին եղբայրը՝ Մուհամէտ Բէշատը գահ բարձրացնել։ Այսպէսով, ոչ միայն իրենց կարեւոր մէկ ծրագիրը կ'իրագործէին, իրենց հակառակորդ Համիտին տեղ կամազուրկ և բացարձակ իրենց ենթակայ Բէշատ մը թագաւոր դարձնելով, այլ Հայութեան ալ կը ներկայանային որպէս ցաւակցող և սեւ արարքին հեղինակը պատժող արդար դատաւոր։ Իթթիհատականները՝ մէկ քարով երկու թռչուն զարնելու ճարպիկութիւնը ունեցան և յաջողեցան։

Ատանան՝ Թուրքիոյ մէջ, նշանաւոր էր իր ընդարձակութեամբ, երկրագործութեամբ և բերքերու հարստութեամբ։ Ամէն տարի, ցորենի և բամպակի մշակութեան և քաղի համար, շրջակայ նահանգներէն հազարաւոր մշակներ հոն կ'երթային իրենց աշխատանքով դրամ շահելու համար։ Այս պատճառաւ, Զարսանճագի շրջանէն ալ բաւական մշակներ սիլայի (պանդխտութեան) կ'երթային Ատանա։ Այս Հայ մշակներէն շատեր զոհ գացած էին Ատանայի այդ աղէտին. իսկ ողջ մնացողները՝ վերադառնալով իրենց ընտանիքներուն մօտ, շատ աղեխարշ վիճակով կը ներկայացնէին Ատանայի հայութեան վերապահուած ողբալի կեանքը։ Այս սեւ ու սարսռալի լուրերը լախտի հարուածի մը պէս կ'իջնէին Հայերու գլխուն. անոնք կը շշմէին տակաւ դժոխատիպ սճիրներէն ու կ'ապրէին իրենց վերապահուած չարաղէտ պատահարներու արհաւիրքովը։

Հետզհետէ հայահալած նոյն նշանները աւելի յստակ երեւան կուգային։ Բերրիէն Տէրսիմ երթեւեկը դարձաւ վտանգաւոր։ Խռանի, Շատէի և Իզոլիի Քուրդերը սկսան կողոպուտի և սպաննութեան։ Հայ առեւտրականներ և արհեստաւորներ ազատօրէն չէին կրնար շրջագայիլ։ Զարսանճագի հայութիւնը այս բոլոր նախանշանները տեսնելով կը վերյիշէր 1895-ի թալանի օրերը, և առ այդ, մտահոգութիւններով կլանուած կեանք մը կ'ապրէր, յղի՝ անակնկալներով և հաւանականութիւններով։ Կեանքը կը հարկադրէր, որ այս ահաւոր գալիքին մէջէն եւս քիչ վնասով դուրս գալու միջոցի մասին մտածուի լրջօրէն։

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Սահմանադրական վարչաձևին բերած վաղանցուկ ազատութեան ընթացքին, Հնչակեաններն ու Դաշնակցականները սկսած էին գործել, երևան բերելէ յետոյ իրենց գաղտնի կազմակերպութիւնները։ Այլ գաւառներու հետ յարաբերութիւններ մշակուելով, համահայկական շարժումներու շուրջ փոխադարձ կերպով տեղեակ էին բոլոր շրջանները։ Կովկասէն, Վանէն, Կարինէն յեղափոխական գործիչներ յաճախ կ'այցելէին Զարսանճագի հայկական գիւղերը և ի մասնաւորի Բերրին։ Օր ըստ օրէ, կազմակերպչական գործը զօրաւոր թափ և ուժգնութիւն կ'ստանար։

Մեր ժողովուրդին մէկ մասը՝ այս բոլոր եղելութիւնները կը դաւանէր որպէս «ասուածային տնօրինութիւններ». ուրիշներ կը քարոզէին «կոյր հնազանդութիւն ասուածադիր օրենքներուն եւ կառավարիչներուն հանդէպ». ոմանք ալ կը նկատէին թէ ժողովուրդին կրած չարչարանքներն ու զրկանքները՝ «աստուածային փորձութիւններ» կամ «մեղքերու քաւութիւն» են։ Ոմանց համաձայն, փրկութեան միջոցը կը կայանար Թուրքերն ու Քուրդերը ամէն գնով գոհացնելու կամ բոլոր հարուածներուն համբերութեամբ տոկալու ու ապրելու մէջ։ Նմանօրինակ միջնադարեան ու այլանդակ մտայնութիւններ գոյութիւն ունէին տակաւին։ Սակաւաթիւ էին անոնք, որոնք կը գիտակցէին մարդկային ու ազգային տարրական իրաւունքներուն և համոզուած էին, որ այդ իրաւունքները պաշտպանելու, արժեցնելու լաւագոյն ու գործնական միջոցը՝ ուժն է։ Անոնք ժողովուրդը կը հրաւիրէին արթուն մնալու, իրաւունքնին ճանչնալու, զայն արժեցնելու և խլելու համար՝ ինքնապաշտպանութեան դիմելու, անհրաժեշտօրէն կազմակերպուելու։ Այս գործելակերպը տեսակէտն էր հայ յեղափոխականներուն, որոնք երկու թեւերով կը գործէին՝ Հնչակեան և Դաշնակցական անունին տակ։ Այս պայմաններուն մէջ բնական է, որ ժողովուրդին ծառայելու կոչուած և առ այդ ուխտած կազմակերպութիւնները պիտի նուիրուէին այդ ժողովուրդի ապահովութեան, որուն միակ ճամբան, կազմակերպուելով և զէնք ունենալով կ'իրագործուէր։

Զարսանճագի չրջանին մէջ յեղափոխական ոգիի տարածմանն, ինքնապաշտպանութեան սրբազան գործին մէջ բաժին ունեցաւ Զարսանճագի հարազատ զաւակներէն՝ Իսմայելցի Ջաճ Ֆեսայի ԱԻԵՏԻՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ (Աւետս), որու մասին պիտի խօսինք իր կարգին։

Մեր ժողովուրդը տեսաւ 1895-ի թալանն ու սպանդը, ինչպէս նաև Սահմանադրութեան չպարին տակ թագնուած քաղաքականութիւնը։ Ծուած վիզի հոգեբանութենէն ձերբազատելու առաքինութիւնը ունեցաւ, տեսած ըլլալով որ այդ բոլորին մէջ նուազ ճնշասով դուրս եկողները՝ զէնք ունեցող և զայն օգտագործողները եղան։ Անցեալի դասէն օգտուելով, Զարսանճագին չէր ուզեր սպանդանոց առաջնորդուող ոչխարներուն նմանիլ, այլ՝ գալիքը դիմաւորել առնական կեցուածքով, ի պահանջել հարկին հերոսանալ պատուաւոր մահով։

Սահմանադրութեան յաջորդող երկու տարիներու ընթացքին (1908-1910), Պէկերու, Աղաներու և կառավարական պաշտօնեաներու բռնութիւնները հետզհետէ սկսան չհնչուիլ։ Հայ դիւզացին սկսած էր չարչարուիլ նախորդ չրջանները գերազանցող անմարդկային միջոցներով։ Բերրի Առաջնորդարանը՝ ամէն օր, կառարուածներու չուրջ բողոք և դիմում կը կառարէր կառավարութեան և Պոլսոյ Պատրիարքարանի միջոցաւ՝ Բ. Դրան. սակայն անոնք կը մնային անհետեւանք. ու աւելի սանձարձակ կը չարունակուէին բռնագրաւումները, առևանգումները, հարստահարութիւնները և բազմապիսի նման ապօրինութիւնները, յաճախ հրապարակաւ։ Հայոց Առաջնորդ Յովհաննէս վրդ. Յակոբեանը ի զուր Պատրիարքարան կը հեռագրէր. «ՊԷԿԵՐՆ ՈՒ ԱՂԱՆԵՐԸ ԲՈՒՆԻ ԿԸ ԳՐԱՒԵՆ ՀԱՑՈՑ ՍՏԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐԸ ԵՒ ԴՈՒՐՍ ԿԸ ՁԳԵՆ ՏԷՐԵՐԸ ԻՐԵՆՑ ՏՈՒՆԵՐԷՆ, ՊԱՐՏԷԶՆԵՐԷՆ ԵՒ ԱՐՏԵՐԷՆ. Ի՞ՆՉ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՑ ԱՍՈՐ ՎԵՐՋԸ։»

Հայերու և Իսլամներու մէջ մնծ համեմատութեամբ կը զարգանային զիրար ատելու ոգին և լարուածութիւնը։ Զարիքը լուռ կերպով կը ծաւալէր և կը խորանար։

Հնչակեան և Դաշնակցական զնկավարներ, գիշեր ցերեկ ժողովներ կը գումարէին և կը կազմակերպէին ինքնապաշտպանութեան գործը։ Այս օրերուն, քրդական արշաւանքի պատմութիւններ դարձեալ սկսան չրջան ընել։ Ասոր մէջ կառավարութեան նպատակն էր Քուրդերը զրգռել հայերու դէմ, տարածայնելով միևնոյն ժամանակ թէ՝ Հայերը կառավարութեան դիմած են Քուրդերու ներխուժման դէմ միասին գործելու և անոնց դասը տալու համար։ Կառավարութիւնը հաշտ աչքով չէր

դիտեր Հայոց շարժումները և իր ձեռքէն եկած բոլոր միջոցներով կ'աշխատէր ոչ միայն Հայերը իրարմէ բաժնելու, այլ նաև Թուրքերն ու Քուրդերը գրգռելու. որովհետեւ, Թրքական կառավարութիւնը՝ բաղկացուցիչ տարրերը կրնար լաւագոյնս առաջնորդել իր շահերու և ցանկութեան ուղիէն, զանոնք իրարմէ բաժնուած պահելով։ ԲԱԺՆԷ ՈՐ ՏԻՐԵՍի դարաւոր քաղաքականութիւնը Թուրքերուն կողմէ յառաջ կը տարուէր յաջող կերպով։

Երբ քրդական յարձակումին նախանշանը սկսաւ նշմարուիլ Բերրիի մէջ, անմիջապէս կառավարութիւնը՝ միջոցներ ձեռք առնելու կեղծապատիր տրամադրութեամբ, հրաւիրեց Հայերը որպէսզի մասնակցին կատարուելիք ինքնապաշտպանութեան գործին։ Կառավարութիւնը՝ Հայոց ուժի մասին իրական գաղափար մը կազմելու Թագուն դիտումով, առաջարկեց ուժերու ցուցակագրում կատարել, ինչպէս նաև փոքրիկ ռազմափորձ մը ձեւացնել։ Բերրիի հիւսիսային կողմը, որ ներխուժող Քուրդերու մուտքի հաւանական ճամբան էր, կը բաժնուէր երկու մասի. մէկը՝ արեւելեան ճամբան, որ բաղնիքի և Խուշիի ճամբան էր. միւսը՝ արեւմուտքէն, Թրքական գոռներու ճամբան։ Հայ և Թուրք Բերրիցիները, Բրուտներու (պարտախճի) կողմը համախմբուած, ինքնապաշտպանութեան կէտերու շուրջ կը խորհրդակցէին։ Վերջապէս համաձայնեցան այսպէս. Թուրքերը արեւմտեան ճամբան պիտի պաշտպանէին, իսկ Հայերը՝ արեւելեանը, բնական պատնէշ ունենալով Հայոց հին գերեզմանատունը, որ ճիշդ այդ ճամբուն եզերքը կը գտնուէր։ Տապանաքարերը և հողաթումբերը կրնային իբր պատնէշ գործածուիլ։

Այս կարգադրութիւններէն զատ Հայերը քաղաքի ներքին պաշտպանութիւնն ալ ծրագրած էին։ Փողոցները պաշտպանելու համար տուները և տանիքները նկատի կ'առնուէին, ուր յարմար դիրքեր կ'օգտագործուէին արագօրէն։

Ամէն մարդ սկսած էր իւղոտել և մաքրել իր զէնքերը, փամփուշտներ ապահովել, վառօթ ու այլ կարիքներ հոգալ, դռներն ու անցքերը ամրացնել. մէկ խօսքով, Բերրիցին ոտքի էր և ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւնը կը տեսնէր։

Թուրքերը ներքնապէս սկսան մտահոգուիլ, երբ տեսան որ Հայերու շարժումները բաւական զօրաւոր են և կրնան օր մը զիրենք տգեղ անակնկալի մը առջեւ դնել։ Անոնք երբ տեսան Հայերուն ուժը, զայն հաշուի առնելով սկսան սիրալիր յարաբերութիւն մշակել Հայոց հետ մէկ կողմէն, միւս կողմէն

ալ գաղտնի լուր ղրկել Խօզաթ և զինուորական ուժ պահանջել, ի հարկին Հայերու կողմէ իրենց վրայ ըլլալիք յարձակումին առաջքը առնելու համար։

Պէտք է խոստովանիլ, որ Հայերը չափազանցութիւններու դիմեցին. փոխանակ գաղտնի և լուռ աշխատելու, սկսան աշկարա գործել ու խօսիլ։ Զէնքերու առեւտուրը հրապարակի նիւթ դարձած էր. Թուրքերն ալ գիտէին թէ Հայերը օրէ օր Խարբերդէն և այլ տեղերէն գաղտնի զէնքեր կ'ստանան։ Ամէն Հայ, ազատ համարձակ զէնք կրել սկսաւ. շուկայի մէջ, փոքրիկ կռիւի ընթացքին, զէնք և դաշոյն կը ցուցահանուէին։ Այդիներու ժամանակ, ամէն այդիէ բարձրացող քէյֆի աղաղակներուն ընկերակցող զինարձակումները համազարկի բնոյթ ստացած էին։ Կառավարական, առեւտրական շրջաններու մէջ Հայերը սկսած էին Թուրքերու համար անտանելի դառնալ, իրենց խիզախութեամբ, համարձակախօսութեամբ և անհեռատես արարքներով։

Մինչեւ այդ թուականը, Զարսանճագի գիւղերու տասանորդութեան կապալառութիւնը մենաշնորհն էր շրջակայ աւատապետ կարգ մը կալուածատէրերու, որոնք յանկարծ իրենց դէմ գտան Ալեքսան Կոփոյեանի նման վտանգաւոր մրցակից մը։ Արդարեւ, Ալեքսան Կոփոյեանը՝ շատ կարճ ժամանակի մը մէջ դարձաւ հեղինակաւոր դէմք մը, ոչ միայն Հայերու, այլ նաև Թուրքերու և Քուրդերու մէջ։ Անիկա ինքզինքը կը պարտադրէր թէ' ժողովուրդին, թէ' կառավարական շրջանակներուն։ Ասիկա կալուածատէր Աղա–Պէկերու համար սպառնալիք մըն էր։ Ի՞նչ բսել է, կը գոչէին անոնք, կեավուր մը հեսզհեսէ սանձարձակ կերպով իշխէ՞ մեր աչքին առջեւ. ասիկա Պէկերու գերիշխանութեան դէմ մեղանչում մըն է։ Այս կացութեան առաջքը առնելու համար, անոնք սկսան յայտնի և գաղտնի աշխատանքներու։ Սակայն, Ալեքսան Կոփոյեանը օժտուած էր այնպիսի հզօր անհատականութեամբ, ֆիզիքական յարմարութեամբ, տնտեսական միջոցներով, որ շուտով և դիւրին մարսուելիք պատառ մը չէր։ Ալեքսանը՝ հակառակ այս սուր պայքարին, օրէ օր աւելի կը զօրացնէր իր հմայնքն ու շուքը։ Յանդուգն ու ազատախոհ այս Հայը հաշուի կ'առնուէր այլեւս սարսափելի Պէկերու և Աղաներու կողմէ։ Երեք յարկով իր ապարանքը՝ արդիական կահաւորումով, պետական պաշտօնատարներու, օրւայ մեծ հիւրերու և ժողովրդեան բարձր խաւի ժամադրավայրկեդրոնը դարձած էր։

Այդ օրերուն, ամենափայլուն և զեզխ կեանք վարող Պէ-

կերն ու Ազանները գերազանցող չքեղութեամբ կը հագուէր ու արաբական ազնուական նժոյգի վրայ բազմած, գերմանական մավզէրը՝ առջեւը, ատրճանակը՝ կուշտին, փամփշտակալները՝ աջ ու ձախ խաչաձեւուած, չուկայի մէջէն կ'անցնէր։

Ալէքսան Ազային խօսքը, գործը, քաջութիւնները ու ազայութիւնները սկսած էին իրենց չուրջը առասպելներ հիւսել։

Այս վիճակը չարունակուեցաւ մինչեւ 1912, երբ նոր և զգալի ցնցումներ՝ Հայ ժողովուրդը նոր յուզումներու մատնեցին։

ԿՈՓՈՅԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Սահմանադրութեան սահմած փոխյարաբերութիւնները առաջ բերած էին տեսակ մը նոր կեցցաղ և ընկերային նոր դասալիճակ։

Բերբրի մէջ, հայ և թուրք բարեկամական ուրախութեան տեղաններ, այդիներու մէջ խրախճանք ու քէյֆեր, ընդհանրացած բնոյթ մը կը կրէին։

1912-ի ամառը, Բերբրի ծանօթ Հիւսնի Պէկը, քէյֆի հրաւիրած էր Ալէքսան կոփոյեանը։ Անոնք 15 հոգիով Բերբրի գետին լուսը նստելով կ'երթան և բնութեան գեղեցկութեամբ օժտուած որոշուած գրօսատեղիին մէջ տեղ կը չտկեն։ Օղին և գինին առատօրէն կը մատակարարուին համապատասխան ազանդերներով։ Գաւաթներ կը պարպուին փոխադարձ կենացներու մաղթանքներով։ Երգն ու նուագը կը բացակատեն տեղացիներու տրամադրութիւնները։ Քէյֆը կը չարունակուի մինչեւ իրիկուն։ Հիւսնի Պէկի և Ալէքսանի մէջեւ գաւաթներ պարպելու մրնամարտը դեռ վերջացած չէր։ Մեր ժողովուրդի հասկացողութեան համաձայն, գաւաթ պարպելու մէջ ընկճուողը լաւ աչքով չի դիտուիր։ Ասիկա տեսակ մը ախոյեանական մրցում մըն էր։ Գաւաթներ պարպելու այս մրցումին մէջ Ալէքսան Ազան կ'ընկճէ իր դիմացը գտնուող Հիւսնի Պէկը։

Քէյֆը վերջանալով, տեղացիները կը բաժնուին գրօսավայրէն, կարմրած աչքերով։ Շքախումբը ճամբայ կ'ելլէ։ Հիւսնի Պէկը իր ատրճանակը քանիցս կը պարպէ երթի ի պատիւ (մեր կողմերը Ալէքսանին՝ էլօ ալ կ'ըսեն, կրճատուած կերպով)։ Ալէքսանը՝ իր գերմանական ատրճանակի կրկնակի հարուածներով, կը պատասխանէ Հիւսնի Պէկին։

Այսպէս, կողք կողքի ու բարեկամական ցոյցերով կը հասնին Խոլորկանց այգիին քովերը։ Հոն, Հիւսնի Պէկը, քանի մը քայլ առ կը մնայ։ Ատրճանակները կրկին կը խօսին։ Ցան-

կարծ, էլօճ տատանում մը կ'ունենայ ու կ'իյնայ։ Զինքը վերցընելու փութացողները կը տեսնեն որ անոր գլուխէն արիւն կը հոսի։ Ալեքսանին աչքերը կը փակուին վերջնականապէս։ Ալեքսանը դաւադրաբար սպաննուած էր...։

Ալեքսանի սպաննութեան գոյժը Բերրի կը հասնի. ժողովուրդը կը ցնցուի, չուզեր հաւատալ իր լսածին. բայց դառն իրականութիւնը կուգայ փարատել ամէն կասկած։

Ալեքսանի մարմինը կը փոխադրուի Առաջնորդարանի սրահը։ Հարցաքննիչ դատաւորներ, ժանտարմաներու չավուշներ իրարու կը յաջորդեն. անվերջանալի հարցաքննութիւններ։ Կասկածները կը կեդրոնանան Հիւանի Պէկին վրայ։ Վարանումներ, չարտգուշակ նախատեսութիւններ...։

Ինդիրը անմիջապէս Յօզգաթի Միւթէսարըֆին կը փոխանցուի. վկաները ամիսներ չարունակ կ'երթան ու կուգան։ Կոփոյեանին տիկինը դատը կը հետապնդէ մինչեւ 1915։

Այս դէպքը ալեկոծեց Հայերուն սրտերը։ Հայ և Թուրք յարաբերութիւնը գրեթէ խզուեցաւ. վատահութեան մթնոլորտին յաջորդեց կասկածամտութիւնը։ Ժողովուրդը՝ Ալեքսան Կոփոյեանի դաւադրական սպաննութիւնը հայաչինչ նոր փոթորիկներու նախանշան համարեց։ Ի՞նչ դառն ճակատագիր էր Հայունը։ Սակայն Հայը հաչա կ'ապրէր այս ճակատագրին հետ։

ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Նոյնանման ժողովրդական ելոյթ տեղի ունեցաւ 1865 թուականին Զարսանճագի գավառում։ Այդ մասին Միլինգենը(*) *պատմում է.* — 1865 թուականին Զարսանճագի հայ ազգաբնակչութիւնը ենթարկուեց նոր հարստահարութիւնների եւ վայրագութիւնների։ Տագնապը անմիջապես տարածուեց Բյուրդիսանի բոլոր հայ հասարակութիւնների մէջ։ Նրանք ապստամբեցին եւ որոշեցին ուղարկել մի նոր պատուիրակութիւն բաղկացած 24 պատուիրակից՝ Հայաստանի 24 նահանգների ներկայացուցիչներից։ Այս պատուիրակութեանը հանձնարարուեց մատուցել Նորին Կայսերական Մեծութեան Սուլթանին մի աղերսագիր, որտեղ խնդրուում էր արդարութիւն, մի բան, որ միհիսրութիւնը, մինչ այդ հաւատաւ կերպով մերժել էր նրանց։

«Աղերսագիրը իրօք մատուցուեց 1865 թուականի Մարտ 31ին, Նորին Վսեմութեան, որը՝ բոլոր ընդունուած սովորութեան, ուղարկեց

(*) La Turquie sous le règne d'Abdul - Aziz (1862 - 1867), page 174 - 175.

իր փոխանորդին՝ Ֆուաս Փաշային: Մինիստրը փոխանակ ուշադրություն ընծայելու ժողովրդի իրավացի բողոքներին... բանտարկել տվեց պատվիրակության 15 անդամներին, որոնք համարձակվել էին իրեն զայրույթ պատճառել, Վեհապետին պահանջներ ներկայացնելով: Այդ անձինք բանտում պահվեցին ամբողջ աւագ շաբաթը եւ զատկի տոներին ազատ արձակվեցին, այն պայմանով որ անմիջապէս վերադառնան իրենց երկիրը:»

«Մշո, Զարսանճագի և մյուս գավառներում տեղի ունեցած ժողովրդական ելույթների մասին Միլինգենը միայն այսքանն է հայտնում: Այդ անցքերի մասին դժբախտաբար մենք չունենք ուրիշ տեղեկություններ: Սակայն Միլինգենի հուշերը մեզ հիմք են տալիս ասելու, որ 1863 և 1865 թվականներին, Մուշում ու Զարսանճագում եւս բռնկվել են ժողովրդա-ազատագրական ելույթներ:

«Այսպէս ինչպէս ցոյց են տալիս փաստերը, 1860ական թվականներին(*) արեւմտահայ ժողովրդի ապստամբություններ ու ելույթներ են տեղի ունեցել Զէյթունում (1862), Վանում (1862), Մուշում (1863) և Զարսանճագում (1865):»

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄՈՒՏՔԸ ԶԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՄԷՋ

Հակառակ մեր որոշ աշխատանքներուն և որոնումներուն, չկրցանք ստուգել թէ ո՞ր թուականին և որո՞նք առաջին անգամ կուսակցական յեղափոխական կեանքի սերմերը ցանած են մեր շրջանին մէջ: Պատկան կուսակցութիւններ և տարեց հայրենակիցներ մեզի չի կրցան ստոյգ և վաւերական ծանօթութիւններ տրամադրել. միայն սա յայտնի է որ յեղափոխական շարժումը, իր սկզբնական շրջանին մէջ չափազանց գաղտնի ըլլալով, անոնց գործերը միայն ենթականերու ծանօթութեան մէջ կը պարփակուէին: Սա յայտնի իրողութիւն է, որ բռնակա-

(*) Մ. Գ. Ներսիսյեան, «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թյուրքական բռնապետութեան դեմ» 1955, Երևան, էջ՝ 124-125:

լուծման մոյկին տակ տառապող ժողովուրդը սրտանց փարեցաւ անոր, երբ տեսաւ ազատութեան նշոյլը։ Որքան հալածանքը ատակոցաւ, ազատութեան և հայրենասիրութեան հուրը այնքան աւելի բոցավառուեցաւ։ 1887 ին, օտար և ազատ ափերու վրայ (Ժընեւ) ծնունդ առնող առաջին յեղափոխական կազմակերպութիւնը՝ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԱՑՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ, չուտով և խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ Հայաստանի գաւառներուն մէջ։ Նախ քան անոր գոյատման աւետիսը, արդէն իսկ պատրաստ տրամադրութիւններ և խմբակներ գոյութիւն ունէին։ Հնչակեան կուսակցութիւնը այդ տրամադրութիւնները գործնական հողի վրայ դրաւ, անջատ, փոքր, հայրենասիրական կամ ազատատենչ խումբերը ի մի հաւաքեց, կեդրոնացեալ դրութեամբ նպատակի մը ծառայեցնելու համար զանոնք։ Յեղափոխական աշխատանքները չափազանց գաղտնի և ամփոփ էին, սակայն հոգեզբաւ ու խոր արմատներ ձգեցին տառապելէ յոգնած ժողովուրդին մէջ։ 1900ական թուականներուն, արմատացած չարժումը երեւան եկաւ Հնչակեան և Դաշնակցական անուններով։ Որովհետեւ, Հնչակեան կուսակցութիւնն հիմնադրութենէն 3 տարիներ յետոյ (1890), ծնունդ առած էր Հայ Յեղափոխականներէ Դաշնակցութիւն անունին տակ, Հայկական յեղափոխական երկճիւղուած չարժումը մէկտեղելու ճիգով, ուրիշ կազմակերպութիւն մըն ալ, որ յետագային կը դառնար ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ։ Աւելի ժողովրդական տեսութեամբ Հնչակեան և Դաշնակցական կուսակցութիւնները սկսան գործել իրենց յատուկ ծրագիրներով և գործիչներով։

Զարտանճագը՝ հայկական ներքին գաւառներուն մէջ, ևղած է ինքնամփոփ և տեսակ մը մեկուսացած չրջան. բայց իր կրած անլուր զրկանքներն ու չարչարանքները չրջակայ Պէկերու, Աղաներու, կառավարութեան և անոր կաշառակեր ու վատոդի պաշտօնեաներու ձեռքով, զինքը մղած էին աւելի չահագրգիռ դառնալու այս նոր յեղափոխական չարժումին հանդէպ։

1908ի Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս վերջ, պաշտօնապէս հրապարակ եկան մինչ այդ գուսպ և գաղտնի գործող Սոցեալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը։ Անոնք՝ ոչ միայն չգոհացան տեղական ուժերը հանդէս բերելով, այլ դուրսէն հրաւիրուած իրենց գործիչներով հրապարակային գործի ձեռնարկեցին։ Երեւան գալէ անմիջապէս յետոյ, այս զոյգ կուսակցութիւններուն ձեռք ձգած ժողովրդականութիւնը անժխտելի փաստն է այն ի-

բողոքեան, որ կ՚ապացուցանէ թէ՝ հակառակ նոր հրապարակ նետուելնուն, նախապէս արձակուած ծիլեր ունէին արդէն, այն ինչ որ նախատեսեցինք վերի տողերուն մէջ։

Զարսանճագի կեդրոն Բեբրիի ժողովուրդը բոլորուեցաւ երկու գլխաւոր կուսակցութիւններու շուրջը։ Առնք յառաջադէմ տարրը կը ներկայացնէին հայութեան և իրենց գործնական զոհաբերութեամբը ծառայել կը ձգտէին մեր ժողովուրդին։

Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ որպէս Հայոց Անդրանիկ եւ Մայր Կուսակցութիւնը, կանուխէն գրաւած ըլլալով իր դիրքը, հեղինակաւոր ազդեցութիւն գործած էր ժողովուրդին վրայ։ Պէտք է խոստովանիլ թէ Դաշնակցականներն ալ հետզհետէ իրենց ուժերով սկսան ինքզինքին պարտադրել։

Երկու կուսակցութեանց անջատ գործելակերպը չի կրցաւ ժողովուրդը իրարմէ զատել, յարաբերական կապերու խզում յառաջացնել կամ ներքին պայքարներու դուռ բանալ։ որովհետեւ Բեբրիի բնակչութիւնը՝ հեռաւոր ու մօտաւոր ազգակցական կապերով իրարու շաղկապուած էր սերտօրէն։ Սահմանադրութեան առաջին շրջաններուն, լսարաններ բացուեցան այս երկու կուսակցութեանց կողմէ։ Իւրաքանչիւր կազմակերպութիւն իր նախընտրած ձեւով կը խօսէր և անջատաբար կը գործէր երեւութապէս, բայց ըստ էութեան անոնց ձգտումը մեկ էր։ Հնչակեան — Դաշնակցական ցցուն պայքարներ երեւան չեկան Զարսանճագի մէջ մինչեւ 1912–13 թուականը։ Անոնք նոյնիսկ միացեալ ինքնապաշտպանութեան ծրագիր մշակելու փորձը կատարեցին և միացեալ ուժերով կրցան նոյնիսկ որոշ քանակութեամբ զէնք ալ ապահովել։ Դժբախտաբար, այդ զէնքերը չի կրցան օգտագործել։

1909ին, երբ Ատանայի ծանօթ կոտորածէն վերջ, Իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրը դիմակազերծուեցաւ և հռչակուած Օսմ. Սահմանադրութեան կեղծ ու խաբեպատիր խօսքը մերկացաւ իր ժամանակաւոր շպարէն, ժողովուրդը իր համակրանքը յայտնեց կուսակցութեանց հանդէպ ու զօրավիգ եղաւ անոնց։

Եթէ աչքի առջեւ ունենանք Զարսանճագի աշխարհագրական դիրքը, պիտի տեսնենք, որ ան՝ անմիջականօրէն չըրջապատուած է Քուրդերով, Զազաներով։ Զինեալ ապստամբութեան հարցը կը դառնար լուրջ և դժուար, եթէ Քուրդերու համաձայնութիւնը չապահովուէր։

1912ի աշնան, Ալեքսան Կոփոյեանի սպանութիւնը չատ

խոր ազդեցութիւն գործած էր Բերրիցիներու վրայ։ Անշուշտ այս դէպքը ծրագրուած նախաքայլ մըն էր յետ այնու ըլլալիք և հետզհետէ աճելիք հակահայ սեւ գործունէութեան։ Այս ահաւոր փոթորիկի նախանշանը պահ մը մեր երկու կուսակցութիւնները մղեց ի մի գալու, միասնաբար խորհելու և գործելու, ինքնապաշտպանութեան համար։

Բերրիի ինքնապաշտպանութիւնը յաջողութեան առաջնորդելու համար կարեւոր էին. Ա.— Հայ ժողովուրդի միասնականութիւնը. Բ.— Քուրդերու հետ Հայոց գործակցութիւնը. Գ.— Հակառակ պարագային Քուրդերու դէպի քաղաք ներխուժումը չեզոքացնելու ազդու միջոցառումները։ Այս կարելիութիւններու դէմ ցցուած ցաւալի իրականութիւնը այն էր, որ քուրդ աշիրաթապետները՝ կառավարական ցուցմունքներով, շատ վատ տրամադրութիւններ կը սնուցանէին Հայոց հանդէպ. իսկ Հայերը՝ այս դժբախտ իրականութեան դիմանալու տեսակէտով, հարկ տեսնուած պատրաստութեան մէջ չէին գտնուեր տակաւին։

Դժբախտաբար Տէրսիմցիներու հետ լեզու գտնելու Հայոց ջանքերը միշտ ամլութեան դատապարտուեցան կառավարութեան հաշւոյն գործող ճարպիկ գործակալներու միջոցաւ։

Ամբողջ Չարսանճագի և անոր կեդրոն Բերրիի գլխուն դամոկլեան սուրի պէս կախուած էր Քուրդերու մօտալուտ արշաւանքը դէպի հայկական տուները, թալանելու և սպաննելու մարմաջով։ Ահա՛, ասա էր Բերրիցիներու մտահոգութիւնը։ Անոնք երբեք կարեւորութեան չէին առներ Բերրիի մէջ գտնուած 100 տնւոր թրքութիւնը, քանի որ անոնց քառապատիկին չափ զինուած Հայութիւն կար։ Չափազանց հեշտ էր Թուրքերը զըսպելու գործը. կարեւորը ուրեմն Քուրդերու արշաւանքն էր այդ օրերուն։

Այս մասին լաւ է լսել մեր դրացի Ջըռոյենց Մուսթաֆան։ 1920ին, երբ ես Բերրի վերադարձայ, ան սրտբացօրէն ինծի պատմեց հետեւեալը.

«Էլոյի (Ալեքսան Կոփոյեանի) սպաննութեան օրը, Բերրիի բոլոր Թուրքերս ահ ու սարսափի մէջ ապրեցանք։ Լսած էինք, թէ Հայերը բան մը կը պատրաստէին։ Գիտէինք որ շատ զէնքեր բերել տուած էիք, գերմանական տըմ-տըմ փամփուշտներով։ Ունէիք շատ մը Ֆէտայիներ (այս թուականին Մեշեցի Աւեցիսը Բերրի կը գտնուէր)։ Որով, այդ գիշեր, մինչեւ առաւօտ, սպասումով անցուցինք։ Եթէ առաջին զէնքը պայ-

թէր, ես որոշած էի մեր ընտանիքով ձեր տունը ապաստանիլ, վստահելով որ հայրդ ամէն կերպով կը ջանայ մեզի ազատել, կատարելով իր բարի մարդու և դրացիի պարտականութիւնը մեզի հանդէպ։ Դուք լուր չունեցաք. այժմ սակայն պարզեմ թէ, այդ գիշեր, ես՝ գաղտագողի, տանիքի վրայէն ձեր տան դրան մօտեցայ, ականջ դրի, հասկնալու համար ներսի անցած դարձածը։ Մեզի վախ պատճառող բան մը չի լսեցի ու չտեսայ թէեւ, բայց մղձաւանջը կլանած էր մեզ։ Քուն ու հանգիստ չունեցանք այդ գիշեր և յաջորդ օրը, վայրկեան առ վայրկեան մահը մեր դրան շէմքին առջեւ ցցուած տեսնելով։ Մեր այս վրդովումը քիչ մը փարատեցաւ երբ Խօզաթ ղրկուած մեր հեռագրին վրայ բաւականաչափ զինուորներ հասան Բերրի, մեր պաշտպանութեան համար։»

Զարմանալի հակադրութիւն։ Երբ մէկ կողմէն Թուրքերը՝ նոյն այդ օրերուն, այսպիսի ահաւոր վախով կ'ապրէին, մենք՝ Հայերս ալ, մեր անկիւններու մէջ Քուրդերու արշաւանքին արհաւիրքովը կլանուած, օրհասական պահեր կ'անցընէինք։ Այս վիճակը տեւեց մինչեւ 1914-ի վերջերը։

ՖԷՏԱՅԻՆԵՐՈՒ ՄՈՒՏՔԸ

1908-էն վերջ, Զարսանճագի հայութիւնը անծանօթ և անակնկալ հիւրեր կ'ունենար հետզհետէ Վանէն, Էրզրումէն, Կովկասէն և այլ վայրերէն։ Ասոնց հագուստը, խօսելակերպը արտասովոր էին մեզի համար։ Անոնցմէ ամէն մէկուն մասին բաներ մը կը պատմէին։ Անոնք մէյ-մէկ հերոսներ, սուրբեր էին յաչս ժողովուրդին։ Անոնք կուգային ժողովուրդի հոգւոյն մէջ անթեղուած և մոխիրներու տակ ծածկուած հայրենասիրական կայծերը հրահանելու և անոնց բոցերով, ազատութեան հուրով բոցավառելու համար ժողովուրդը։

Այս եկող հիւրերուն մէջ ամենէն հարազատն ու համակրելին՝ ՄԷՇԷՏԻ ԱԻԵՏՕՆ էր, բուն անունով ԱԻԵՏԻՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ, Իսմայիլ գիւղէն։ Զայն տեսնողները, ժողովուրդին կը ներկայացնէին առասպելային հանգամանքով։ Ժողովուրդը կը փափաքէր անյագօրէն դիտել զինքը։ Այս այցելութիւնները ոչ միայն որոշ ազդեցութիւն կը ձգէին ժողովուրդին վրայ, այլ այդ հայրենասէր ու անձնուրաց հայորդիներէն զգալիօրէն կը ներշընչուէր բնակչութիւնը։ Ցաւ ունեցող ամէն Հայ իր սիրտը կը բանար անոնց, դարման մը գտնելու յոյսով։

Դարերով չահագործուած, չարչարուած, կողոպտուած, սարկացած, բայց հոգւով ու զգացումով անաղարտ մնացած հայ մշակի մտքին առջեւ կը բացուէր ազատութեան հորիզոնը, որուն հասնելու համար զէնքով կռուելու անխախտ ու վճռական որոշումը կուտար։

Բերրիի, ինչպէս նաեւ Չարսանճագի հայաբնակ մեծ գիւղերու մէջ, սկսաւ կազմակերպուիլ յեղափոխական շարժումը. ըստեղծուեցան կոմիտեներ և մասնաճիւղեր, որոնք կապ հաստատեցին Բերրիի կեդրոնին հետ։ Հոչէ, Խուշին, Իսմայիլ, Գուրատիլ, Ուրձ, Բաշաղակ, Վասկերտ, Լուսատարիչ, Թիլ, Բերդակ, Սվճող ունէին իրենց յեղափոխական մարմինները. և ինչ որ ամենէն կարեւորն է, ամէն գիւղացի իր կովը, ոչխարը ծախելով զէնք գնելու սիրով համակուած էր։ Ամէն տունէ կը լսուէր յեղափոխական երգերու արձագանգը. «Համոզուած ենք որ միայն զենքով կայ հայուն փրկութիւն», «Փշրի ժանտ շղթան ծագէ նոր արեւ...:»

ՄԷՇԷՏԻ ԱՒԵՏԻՍ

Աւետիս Գ. Գազանճեան (հօրը անունը՝ Գրիգոր, մօրը անունը՝ Հռիփսիմէ) ծընած է 1868-ին, Չարսանճագի Իսմայելցիք (Զմայլէ) գիւղը։ 20 տարեկանին կ'ամուսնանայ Ապտալ Մէզրէէն (Բաշաղակի Մէզրէ) Սիմոնեան Օր. Եղիսաբէթի հետ, որմէ կ'ունենայ տղայ զաւակ մը՝ Վաղարշակ անունով։ 1891-ի ատենները համագիւղացի Սիմոն Պաղտասարեանի և որդւոյն Կարապետի հետ կը մեկնի Պաթում, անկէ ալ Ս. Էջմիածին։ Էջմիածին հասնելէն 5–6 ամիս յետոյ առաջին նամակը կը գրէ ծնողացը, 2 ոսկի ներփակելով։ Տարիներ կ'անցնին և ոեւէ տեղէ իր մասին լուր չի գար։ Իր կինը՝ Եղիսաբէթ, երկար սպասելէ յետոյ, կ'ամուսնանայ համագիւղացի Մուսեղենց Մկրտիչին հետ և կը հաստատուի Կորճան գիւղը. կ'ունենայ 4–5 զաւակներ։

Գիտէինք որ Աւետիսը Յեղափոխականներու հետ եղած է։ Համիտի շրջանին ո՞վ կը համարձակէր անոր ուր ըլլալը հարցընել։

Վերջապէս 1904-ին, որոշ առաքելութեամբ Տէրսիմ կուգայ։ Քղիի Ագարակ գիւղը գիշերելու միջոցին, մատնութեամբ կը ձերբակալուի ու կը տարուի Բաղէշ, անկէ ալ 101 տարի բանտարկութեան դատապարտուելով կը փոխադրուի Կենի բանտը, ուր կը մնայ մինչեւ 1908 (Օսմ. Սահմանադրութիւն)։ Չորս տարի զնտանի մէջ կը դրուի առանց արեւ տեսնելու։ Սահմանադրութեան առիթով, ուրիշներու պէս, ինքն ալ ներման կ'արժանանայ և ազատ կ'արձակուի։

ԱՒԵՏԻՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ
(Մեհեքի Ալեքսօ)
1868 — 1915

Բանտէն արձակուելուն պէս, Ճապաղջուրի գծով, կուգայ Բալուի Հաւաւ գիւղը։ Գիշեր մը կը մնայ Տօլպաչենց տունը. հոն կը լսէ որ կինը ամուսնացած է. յաջորդ օրը կը մեկնի Բերրի (Հաւաւէն մինչեւ Բերրի 3 ժամուայ ճամբայ է), ուր մէկ երկու ժամ հանգստանալէ յետոյ, կը հասնի իր ծնընդավայրը՝ Իսմայելցիէ։ Ըստ ընկալեալ սովորութեան, երկար ատեն պանդխտացած մէկը երբ կը վերադառնայ իր ծննդավայրը, առաջին անգամ ուղղակի կնքահօրը տունը կ'երթայ։ Աւետիսն ալ այդպէս ըրաւ։ Բերրիէն վերադարձին ուղղակի Չիթճեաններու տունը եկաւ, որովհետեւ տարիներով անոնք են եղած իրենց կնքահայրը։ Իր իսկութիւնը ծածկելով, կը ներկայանայ Քղեցի Կարապետ անունով. ի միջի այլոց, խօսակցութեանց մէջ կ'ըսէ թէ կը ճանչնայ Աւետիս Գազանճեանը, որ Կարսի մէջ գարեջուրի գործ կ'ընէ եւայլն։ Լուր տրուեցաւ իր հօրեղբօրը որ ամբողջ ընտանեօք եկաւ, իրեն հետ բերելով նաեւ Աւետիսի տղան՝ Վաղարշը, որպէսզի կարենայ լուր մը առնել. բայց Աւետիսը՝ Քղեցի Կարապետ ըլլալէ չի դադրեցաւ և տղուն դառնալով ըսաւ. «Կ'ուզե՞ս որ էեզ հօրդ էով տանիմ։» Տղուն դրական պատասխանին վրայ շարունակեց. «Չէ՞ որ դուն նշանուած ես եւ աշնան ալ պիտի ամուսնանաս։ Ինչպէ՞ս պիտի կրնաս գալ։» Տղան պատասխանեց. «Պարոն Կարապե՛տ, իմ հայրս՝ իր կինն ու մէկ տարեկան զաւակը, ծերունի ծնողացը թողուց ու գնաց. իսկ ես տակաւին չեմ ամուսնացած, ինչո՞ւ պիտի չի կրնամ գալ, մանաւանդ որ ես գիտեմ թէ հայրս ի՞նչ կ'ընէ հոն. կնէահայրս՝ Տիգրանը, պատմած է ինծի ամէն բան. ուրեմն շաս սիրով պիտի ընկերանամ էեզի հօրս միանալու համար»։ Տէր Ներսէս Քհնյ. Չիթճեանը միակն էր որ կ'ըսէր. «Ասիկա մեր սանուկ Աւեսիսն է»։ Վերջապէս գիշեր ատեն անոնք գացին իրենց տունը. իսկ ինքը մնաց կնքահօր տունը։ Առաւօտուն երբ անկողնէն ելաւ ըսաւ. «Տէ՛ր հայր, կ'ուզեմ հաղորդութիւն առնել»։ Հայրս պատասխանեց. «Քալէ՛, երթանք եկեղեցի. այնտեղ կ'ստանաս Ս. Հաղորդութիւն։» Խոստովանանքի ժամանակ, քահանան այսպէս յորդորեց. «Այս պահուս պէտք է գիտնաս, որ Արարիչ Աստուածը կը հսկէ մեր վրայ։ Դուն որ Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը պիտի ճաշակես, շիտակը պէտք է խօսիս քու մասիդ»։ Այն ատեն Մէշէտի Աւետիսը, գլուխը բարձրացնելով յարեց. «Քաւոր Տէր Հայր, ես քու սանըդ Աւետիս Գազանճեանն եմ. հօրս անունը Գրիգոր էր, որուն Ժիժի մակդիրը աւելցուցած էին. ամուսնացած ատենս, քու տղադ Տիգրանը իմ խաչս բռնեց. 16—17 տարիներ տունը լուր չեմ ղրկած, որովհետեւ ազգային պարտականութեան մը

ժէջ էի, քաւոր չա՛ն։ Այդ ժամանակամիջոցին քահանայ, վարդապետ մօրթած եմ. հայ մատնիչ դաւաճաններ անդիի աչխարհը ղրկած եմ. Փուրդ, Թուրք, հազարը անցած է սպանածներուս թիւը. բայց բարոյական անասկէտով, ինչպէս առնէն մեկնած եմ, այնպէս ալ կոյս կը վերադառնամ ծննդավայրս. ահա պատմութիւնս։»

Հաղորդութիւն առնելէ յետոյ առն կը վերադառնայ. իրենցիններուն լուր կը տրուի և իրենց առնը կ'առաջնորդուի։ Անկէ յետոյ երկու անգամ Խարբերդ կ'երթայ ու կը վերադառնայ։

1909 Յունուար 19-ին, Խարբերդի Մէղրէէն հեռագիր մը կուգայ Բերբի, Կովառունցի Մուրատէն, որ Խարբերդ եկած է և կ'ուզէ Մէչէտի Աւետին հետ տեսնուիլ։ Հեռագրին պարունակութիւնը Բերբիի հեռագրատունէն կը հաղորդեն Բաչաղակ գիւղի Տէրեպէկիցերէն՝ Արսլան և Շէրիֆ եղբայրներուն, որոնք լուր կը ղրկեն Տէմիրճի գիւղէն յայտնի աւազակապետ Պէրխօղլի Մըլլայիճ։ Մըլլան՝ իր նման հինգ արիւնարբու աւազակներով, կը փութայ Բաչաղակ գիւղը։ Առանց Բաչաղակ հասնելէ վերջն է որ հեռագիրը կը յանձնեն Մէչէտիին։ Ջիւնամըրրիկի պատճառաւ քանի մը օր ուշացաւ Մէչէտիին մեկնումը։ Վերջապէս Յունուար 24-ին, Շաբաթ օրը (Ս. Սարգիս պահոց եւից օրը), ուղեւորուեցաւ դէպի Խարբերդ։ Մեր գիւղէն 2,5 ժամ հեռաւորութիւն ունեցող Վասկերա գիւղը անցած ժամանակ, ձորի մը մէջտեղը, յանկարծ դէմ առ դէմ կը դառնուի Մըլլային և իր խումբին հետ։ Յարգալիր բարեւներէ յետոյ, Մըլլան կըսէ. «Դուն Խարբերդ պիտի երթայիր, ինչո՞ւ Թեզբգացի ճամբով չես գացեր»։ Մէչէտին կը պատասխանէ. «Կր զարմացամ թէ իմ Խարբերդ երթալս այսինչ կամ այնինչ ճամբով, ձեզի ի՞նչ կը հետաքրքրէ...։» Վերջապէս բաւական խօսելէ յետոյ, բարեկամօրէն իրարմէ կը բաժնուին։ Մէչէտին դէպի Ուռհի գիւղը կ'երթայ, յաջորդ օրը Խարբերդ հասնելու համար. իսկ Մըլլան իր խումբով կը վերադառնայ Իամայլցիք գիւղը, Ահմէտ Աղային խոնցաղը դիշերելու։ Մըլլան կը պատմէ Մէչէտիին հետ տեսնուիլը։ Աղանները՝ սրտնեղած, իրեն դիտել կուտան. «Դուն կանչուած էիր այս Ցետայիճ սպաննելու համար. ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ այդ տեսակ ձորի մը մէջ իրեն կը հանդիպիս եւ բոյլ կուտաս որ ազատ համարձակ երթայ»։ Ան ի պատասխան Մըլլան քառ առ բառ կը յարէ հետեւեալը. «Աղանե՛ր, այդ տեսակ կտրիճի վրայ ձեռ վերցնելը առնուազն տղամարդու գործ չէ։ Թեեւ ես աւազակ եմ, բայց ինչպէս ըսի, այդ տեսակ կտրիճի հանդէպ, որպէս տղամարդ, յարգանք ու-

նիմ: Ասիկա լաւ ի մտի ունեցէ՛ք, Պէրխօղլի՛, Մըլլան այդքան ինկած մարդ չէ...:» Խոնաղի այս պատմութիւնը, Ահմէտ Աղային խըզմէթքեարը՝ Բուզիկ Հասոն պատմած է։

Մէշէտի Աւետօն յաջորդ օրը կը հասնի Խարբերդ և Հիւսէյնիկի ճամբուն վրայ կը դիմաւորուի Մուրատի և Մեղրէի ընկերներու կողմէ։ Երկու զինակիցներուն ողջագուրումը կ՛ըլլայ շատ յուզիչ։

1909-ի գարնան, Մէշէտին նորէն կ՛անցնի Մուշ, Բաղէշ ուր տեղի կ՛ունենայ Զօր. Սեպուհի ամուսնութիւնը։ Մէկ երկու ամիսէն կը վերադառնայ իր ծննդավայրը։

Մուշէն վերադարձին, սոյն դրուագը տեղեկագրող Պր. Տիգրան Չիթճեանի հետ միասին կ՛երթան Խարբերդ. ներկայ կ՛ըլլան Հ. Յ. Դաշնակցութեան Լեռնասարի Կեդր. Կոմիտէի մէկ ժողովին, ուր Չարսանճանագի գիւղերը կազմակերպելու հարցը կ՛ուսումնասիրուի։ Վերջապէս կ՛որոշուի որ Մէշէտին և Տիգրան Չիթճեանը, պէտք եղած պաշտօնական յանձնարարութիւնները և կազմակերպութեան ծրագիր-կանոնագիրները հետերնին առած, վերադառնան Չարսանճագ և գործի լծուին։

Պարբերաբար կ՛այցելէին գիւղերը. ժողովուրդը կը հաւաքէին եկեղեցին. դասին մէջտեղը, դրակալին վրայ կը դնէին Ս. Աւետարանը և անոր վրալ ալ Մէշէտիի արդարութեան երկսայրի սուրը։ «Հագ վար շէրիաթ եօգ» ըսելով Մէշէտին պատեանէն կը մերկացնէր սուրը։ Ժողովի բացումէն յետոյ Մէշէտին կ՛սկսէր խօսիլ։ Թէեւ գրել կարդալ չէր գիտեր, բայց յեղափոխութեան դպրոցին մէջ թրծուած կատարեալ ամբոխավար հռետոր մը դարձած էր։ Մանաւանդ երբ սուրը ձեռքը առած կ՛ըսէր. «Հայրենակիցնե՛ր, հիմա ձեզի տարօրինակ կը թուի թէ ինչո՞ւ սուրը Աւետարանին վրայ կը դնենք: Որովհետեւ, Աւետարանը թէեւ Սրբութիւն է, բայց թուղթ է: Թշնամին Սրբութիւն չի ճանչնար, կը պատռէ կը նետէ կրակին մէջ: Նոյնպէս մեր բոլոր Սրբութիւններն ու պատիւը ոտնակոխ ընելով մեզ ալ կը կոտորէ: Որպէսզի նման բաներ չի պատահին եւ մենք ալ էշ նահատակ չըլլանք, այս սուրը եւ համապատասխան զենքը պէտք է որ ձեռքերնիս ունենանք, ի պահանջել հարկին պաշտպանելու համար թէ՛ Ս. Աւետարանը, թէ՛ մեր բոլոր Սրբութիւնները, թէ՛ մեր կեանքը:»

Չարսանճագի միակ Ֆէտային՝ Աւետիս Գաղանճեանը (Մէշէտի Աւետօն), իր գործերովն ու խօսքերովը Չարսանճագի Հայութեան մէջ ստեղծեց ազատ ապրելու գաղափարը. ճնշուած, թալանուած, շահագործուող Հայուն սորվեցուց իրաւունքի համար կռուելու արուեստը։ Դարերով մեր սեփական հողը մեզմէ

յափշտակողներուն, մեր արդար քրտինքի թալանիչներուն և առանց աշխատանքի Հայուն հացովը պարարտացող աւատապետներուն ու կեղեքիչներուն դէմ պաշտպանուելու համար քարոզեց զէնք ունենալու անհրաժեշտութիւնը։

Խոնարհ, բայց սրտով՝ արի ու բարի, Մէշէտի Աւետօն պայքարեցաւ բռնութեան դէմ, շահագործումի դէմ, հայ ժողովուրդի ազատութեան և անդորրութեան ի խնդիր։ Պրն. Տիգրան Չիթճեան այսպէս կը վերջացնէ իր յուշագրութիւնը։

«Թուրք կառավարութեան հետապնդումէն խուսափելու համար, 1913 Օգոստ. 4-ին, ստիպուեցայ վերջին համբոյրս տալ սիրելի սանուկիս՝ Մէշէտի Աւետօի վեհ ճակտին և մնաս բարեաւ ըսելով հեռանալ իմ պաշտելի ծննդավայրս եղող Զմայլէ գիւղէն, ուղեւորուելու համար դէպի Խարբերդ, անկէ ալ՝ Ամերիկա։ Իսկ Աւետիսը շարունակեց իր գործը, որուն վրայ պահապան հրեշտակի նման կը հսկէր տարաբախտ հայրս՝ Տէր Ներսէս Քհնյ. Չիթճեանը։ Իմ մեկնելէս յետոյ, Աւետօն և հայրս իրարու միացած կը շարունակեն իրենց գործը մինչեւ 1915-ի եղեռնը, երբ անակնկալօրէն կը ձերբակալուի Աւետօն, իր տանը մէջ հիւանդ պառկած ատեն։ Միեւնոյն ժամուն կը ձերբակալուի նաեւ հայրս։ Երկուքն ալ չարաչար խոշտանգումներով կը տարուին Բերրի, Չարսանճագի կառավարութեան կեդրոնը։ Աւետօն կը պահեն Բերրիի բանտը, իսկ հայրս կը ղրկեն Խարբերդ Մեզրէի բանտը, ուր չորս ամիս բանտի մէջ պահելէ յետոյ, ոտքերուն պայտ կը գամեն։ Մեզրէի մէջ պատցնելէ յետոյ դէպի քաղաք տանող ձորին մէջ (որուն Զեվա կ'ըսեն), մարմինը քարիւղով օծելէ վերջ կը վառեն։ Իսկ Աւետօն, իր Վաղարշակ տղուն հետ միասին կապուած, Բերրիի բանտէն կը տանին Մնձուրի կամուրջը։ Հոն կ'սպաննեն զանոնք և վիզէն խոշոր քարեր կապելով կը նետեն գետը։

«Աւետիս Գազանճեանի յեղափոխական կեանքը կը սկսի 1891-ին և կ'երկարի մինչեւ 1908։ 17 տարիներ շարունակ, որպէս քաջ ֆէտայի, ան կը ծառայէ Հայ ազգի ազատագրման գործին։

«Իր գործունէութեան շրջանը եղած է Կարս, Խլաթ և Վան։ Մասնակցած է Սասնոյ կռիւներուն։ Զօր. Սեպուհ իր յուշերուն մէջ կը գրէ.— Մեշեցի Աւեցիսը Չարսանճագի գաւառի Իսմայիլ գիւղից էր։ Իր պատմելով այդ շրջանը Պեկերի եւ Աղաների բնակութեան վայրն էր եւ Հայերը՝ ամենն ալ, առանց խտրութեան, Պեկերի Մարապաներն էին։ Մեշեցի Աւեցիսը ինքն էլ եղած է Մարապա։ Սակայն չի դիմանալով Պեկերու բռնութիւններին, բաւական մեծ վնաս տալէ յետոյ, գլուխը առել եւ հեռացել էր։ Անցել էր Ռու-

սասսան, երկար թափառել էր քաղաքէ քաղաք, վերջապէս օրին մէկն ալ հասել էր Թիֆլիս: Մէշէտին երկսայրի մի սուր ունէր իր մէջքին կախուած: Այդ սուրին անունը դրած էր ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՅ, ԲԱՅՑ ԴԱՏԱՐԱՆ ՉԿԱՅ: Մասնակցած է Խանասորի արշաւանքին եւ մեծ քաջութիւն է ցուցաբերել: Ընկերակից եղած է Զօր. Սեպուհի եւ Կովտունցի Մուրատին:»

ՄԻՆԱՍ ՉՈՒԳԱՍԸՋԵԱՆ

1895-ի հայկական կոտորածներէն վերջ, եւրոպական պետութիւններու ճնշումին տակ, Սուլթան Համիտ խոստացեր էր բարենորոգումներ՝ հայկական գաւառներու մէջ: Իբր արդիւնք այդ բոլորին, կուսակալներու, միւթասարըֆներու ու գայմագամներու փոխանորդները կամ օգնականները Հայեր կամ Քրիստոնեաներ պիտի ըլլային: Ահա այս բարենորոգումի համաձայն, Բերրիի գայմագամին օգնական նշանակուած էր Պօղոս Թոթվայեան, որ հազիւ իր պաշտօնի գլուխն անցած, Չարսանճագի Արսլան Պէկի խոլամներու ձեռքով սպաննուած էր, որովհետեւ Պէկի ներկայութեան ոտքի չէր կանգնած:

Ոճրագործները խեղճ զոհը 25 տեղէ շամփրած էին և անոր աղիողորմ աղաղակները լսողները չէին համարձակած օգնութեան փութալ:

Այս ոճիրին պատասխանատուութիւնը վերագրած էին Բերրիի վերապատուելի՝ Ասատուր Նիկողոսեանին, որուն տան դուռը զոհին արիւնով ներկած էին նախապէս:

Ահա այս օրերուն Բերրի կը հասնի Մինաս էֆ. Չուգասըզեան, ստանձնելու՝ գայմագամի օգնականի պաշտօնը: Ստորեւ կը ներկայացնենք Պրն. Վահան Չուգասըզեանի կողմէ զրկուած հետեւեալ տեղեկագրութիւնը, իր հօրը մասին:

«Երբ որ Բերրի հասայ, կ'ըսէր հայրս, սեւէ մէկը չէր համարձակեր ինծի վարձու տուն մը կամ սենեակ մը տալ: Օրին մէկը երբ տուն մը պիտի վարձէի, վարձու տուողին խընամին, տանտիրոջ հետ խօսելով՝ — մատաղ ըլլալ եկեր է, կը մռմռար քթին տակէն: Թուրքերէն լեզւով և խիստ բառերով՝ օյա'ն, կեավուրճա սէօյլէմէ (կեավուրի լեզւով մի խօսիր), ըսի ու սասանեցուցի:

«Հայրս, Սեբաստիոյ մէջ, տարիներով դատարանի անդամ եղած էր, ինչպէս նաեւ Առաջնորդարանի մէջ շատ մը պաշտօններ վարած: Իր ձեռք բերած փորձառութիւնով, մարդիկ դրաւելու, բարեկամներ շահելու և թշնամիներ զինաթափ ընելու արուեստին տիրացած էր:

«Իր տանտէրը, երբ կ'իմանայ ժամանակ մը վերջը, թէ իր տունը վարձողը Հայ մըն է, մէկ կողմէն կ'ուրախանայ, և միւս կողմէն կը սոսկայ այն հանգամանքով, թէ այս նորեկն ալ, մի գուցէ Թոթվայեանի ճակատագրին ենթարկուի և փորձանք բանայ իր գլխուն։

«Անկէ վերջ, բոլորին ծանօթանալ կը սկսի, բոլորէն կը սիրուի, բայց միշտ ալ կ'ապաւինի իր վեցհարուածեայ զէնքին զոր կը կրէր գաղտնապէս։

Մինաս ԷՖ. Չուգասըզեան, իր Տիկնոջ հեs

«Երբ որ Բերրի հասանք ընտանիքով, օր մը սենեակին մէջ մեր նստած ու խօսած պահուն, յանկարծ հսկայ Քուրդ մը անկուեցաւ մեր սանդուխին վերեւ, որ մեր տանտիրոջ ծանօթ Պաղտօն տեսնել կ'ուզէր։ Հայրս կասկածեցաւ և յանկարծ բռընկիլ սկսաւ, և Թուրքերէն լեզուով՝ հիմա վեցհարուածս քաշելով փորդ կրակով կը լեցնեմ, ըսելն ու զէնքը պարպելը մէկ եղաւ. ասոր հետեւանքով, Քուրդը՝ լեղապատառ, սանդուխէն վար նետուելով փախաւ, առանց ետին իսկ նայելու։

«1904-ին, Արաբիոյ ապստամբութիւնը զսպելու համար, Թուրքիան զինուոր կը հաւաքէր և հաղարի մօտ զինուոր

լեցուած էր Բերրի, փափուկ կացութեան մէջ դնելով տեղւոյն հայութիւնը։

«Օր մը, հօրս հետ չուկայ գացինք և տեսանք որ մսագործ Գաբրիէլ Պէզիրկանեան՝ թուրք զինուորի մը հետ կռուի բռնուած էր։ Իբր ծանօթ պաշտօնեայ, հայրս պոռաց— նէ՞ օլմուշ, նէ՞ օլմուշ (ի՞նչ եղեր է, ի՞նչ եղեր է), թրքերէն լեզւով։

«Մսագործը, անտեղեակ օրուան կացութենէն, հօրս դառնալով ըսաւ.— էֆէնտի՛, էֆէնտի՛, այս մարդը միսս գնեց, չի վրճարեր...։

«Հօրս պատասխանն եղաւ թուրքերէն.— սէսին fէ՛ս, fէլփ օղլու fէլփ (Զայնդ fաշէ՛, շուն շանորդի շուն)։ Ոստիկան մը կանչելով բանտ առաջնորդել տուաւ թէ՛ Հայը, թէ՛ Թուրքը։ Հոն հաւաքուած բազմութիւնը ապշահար մնաց։ Ես ալ հօրըս երեսը նայեցայ, հասկնալու համար այս անարդարութեան պատճառը։

«Աչքով ինծի բան մը հասկցնել ուզեց։ Յետոյ երբ ճամբանիս շարունակեցինք, ըսաւ.— Տղա՛ս, խելքդ չի հասնիր ասոր...։

«Վերջը լսեցի, որ կառավարչատուն երթալէ ետք, գայմագամին կ՚ըսէ, թէ Պէզիրկէնեանը ես բանտը զրկեցի որպէսզի չուկային մէջ մեծ դէպքի մը առաջքը առնեմ, քանի որ այդտեղը զինուորներով լեցուն էր, թէ երկուքիս ալ վրայ ծանըր պատասխանատուութիւն կը ծանրանայ, եւայլն։

«Ազատ կ՚արձակուի մսագործը, որուն դառնալով հայրս կ՚ըսէ.— Ծօ՛, գնա՛ fանի մը շաբաթ գիւղերը կեցիր, մինչեւ որ զինուորներ երթան, այլապէս բոլորիս գլխին փորձանք կը բերես, եւ ամենէն առաջ՝ fու գլխուդ։

«Ուրիշ տարի մը, Սեբաստիայէն նոր գայմագամ մը եկած էր Բերրի. հայրս ծանօթ էր անոր։ Օրին մէկը լսեցինք, որ Զարսանճագի Պէկերուն աղաքը, բնիկ Զմշկածագցի Բերրիի մէջ բնակող հայ ժամագործի մը աղջիկը գիշերանց առեւանգել փորձեր են։ Կարուկ էր նորեկ գայմագամը։ Հայրս վստահութիւն ունէր անոր վրայ։ Մանրամասնօրէն նկարագրեց եղելութիւնը և Պէկերուն աղաքը բանտարկուեցան։

«Եւ ո՛վ թրքական արդարադատութի՛ւն... քանի մը շաբաթ վերջ, գայմագամը պաշտօնէն քշուեցաւ։ Այդ Պէկը օր մը Առաջնորդարան գալով, հօրս և Կորիւն Վարդապետի ներկայութեան հայհոյութիւն, թուք ու մուր տեղացուց Սուլթան Համիտի և անոր բոլոր արբանեակներու հասցէին։»

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ԴԱՏԸ

Տեսանք թէ Չարսանճագի հայութիւնը պատմականօրէն եղած է այդ երկրին բնիկ տարրը, ապա ուրեմն՝ հինաւուրց տէրն ու տիրականը՝ հողին ու ջրին։ Փոթորկայոյզ շրջաններուն տեղի ունեցած են արշաւանքներ։ Հայկական այս հողամասը թէեւ ինկած է հռոմէական, յունական ու պարսկական տիրապետութեան տակ, բայց բնիկ տարրը՝ Հայ ժողովուրդը, միշտ ալ մնացած է իր հողերու վրայ և տէրը եղած է իր ըստացուածքին։

Օսմանեան տիրապետութեան ատեն, 15-րդ դարէն վերջ, երբ պարսկական տափաստաններէն ներխուժող Տէրէպէկիները՝ իրենց ցեղախումբերով կը հաստատուին Չարսանճագի հողամասին վրայ, ահա այդ թուականներէն յետոյ է, որ եկւորները՝ Հայ ժողովուրդի ձեռքէն կը խլեն անոր արտը, պարտէզը և տունը։

Օսմանեան պետութեան համար, Տէրսիմի այս շրջանը, իր Հայ և Քուրդ խառն բնակչութեամբ, սկիզբէն իսկ նկատուած է խորթ հպատակներ։ Այս պատճառով ալ Տէրսիմը ըմբոստ մնացած է միշտ, իր կիսանկախ վիճակով։ Հայութեան ճակատագիրն ալ յանձնուած է հոն հաստատուող Տէրէպէկիներուն։ 16-17րդ դարերուն հաւանաբար, տեղի ունեցած են հողերու բռնագրաւումներ, Պէկերու կողմէ։ Այս թուականներուն, Չարսանճագի հայութիւնը՝ աննախընթաց ճնշումի, հալածանքի և ամէն տեսակ բարբարոսութեան ենթարկուած է։

Հայկական հողերու բռնագրաւումի և անոր հետեւանքով ալ Հայերուն համար ստեղծուած անել կացութեան նկատմամբ, Օսմանեան կառավարութեան թոյլատու և անտարբեր կեցուածքը աւելի եւս բարդացուցած է կացութիւնը։ Հայերու կողմէ կատարուած բողոքի ոեւէ փորձ տեղի տուած է նորանոր հարըստահարութեանց, մահ պատճառելով ենթականերուն։ Սակայն իրաւազրկման այս դատը ժառանգական ուղիով սերունդէ սերունդ փոխանցուելով հասած է 1865ական թուականներուն, երբ կարելի եղած է իրենց ձայնը՝ հայկական հողերու հարցը, լսելի դարձնել մինչեւ Թուրքիոյ մայրաքաղաքը՝ Կ. Պոլիս։

Ինչպէս կ'եզրակացուի Կ. Պոլսոյ Ազգ. Քաղաքական Ժողովի Կեդրոնական Վարչութեան տեղեկագրէն, Չարսանճագի

Հայերը՝ 1865 թուականէն շատ առաջ իսկ բողոքած են Պէկերու անիրաւութեանց դէմ։ Յիշեալ բողոքագիրներուն հետեւանքը անծանօթ կը մնայ, սակայն մէկ բան որոշ է թէ՝ հողային հարցը դատական հետապնդման ճամբուն մէջ կը մտնէ 1872-1873 թուականէն սկսեալ, երբ Բ. Դրան կը մատուցուին պաշտօնական թագրիրներ, Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ։ Յետագայ էջերուն մէջ, իր հարազատութեան մէջ կը ներկայացնենք Քաղաքական Ժողովի Կեդրոնական Վարչութեան նիստերուն համարատուութիւնը, որուն ընթերցումէն ի յայտ կուգայ Զարսանճագի հողային դատին ամբողջական պատկերացումը, դատի հետապնդման զանազան փուլերով, գործօն դերակատարներով և ստուգիչ մանրամասնութիւններով։ Ներկայացուած փաստաթուղթերը, Պատրիարքարանի արխիւներուն մէջ գտնուող ատենագրութեանց հարազատ Քոբիներն են, քաղուած՝ Պր. Արշակ Ալպօյաճեանի կողմէ։

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՔԱՂ. ԺՈՂՈՎՈՅ ԿԵԴՐ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ (1865)

Այս պաշտօնական հրատարակութեան 33-34 էջերուն վրայ կը կարդանք, ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՔ խորագրուած հատուածի մը մէջ։

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳ

«Զարսանճագի խնդիրը նախորդ ժողովին օրէն սկսած է յուզուիլ և դեռ կը շարունակուի և վերջնական լուծում մը առած չէ, թէեւ մինչեւ ցարդ պէտք եղած տնօրինութիւնները ի գործ կը դրուին։ Զարսանճագի Հայոց բողոքները՝ ի սկզբան, քսան և չորս Տերեպեկիներու գործած անիրաւութեանց և արքունի տրոց անիրաւ բաշխման վրայ էին։ Այս բողոքները քննելու գործը Բ. Դրան հրամանաւ Ասիոյ կայսերական բանակին սպարապետ՝ Տէրվիշ Փաշային յանձնուեցաւ, որ իր քննութեանց տեղեկագրով՝ զոր ստորագրեր է նաև Զարսանճագի Առաջնորդը, հարստահարութեանց ամբաստանութիւնը իբր անհիմն, իսկ տրոց անիրաւ կերպով պահանջումը իբր ճշմարիտ իրողութիւն կը ներկայացնէր առ Բ. Դուռն։ Սակայն Զարսանճագցիք միշտ դժգոհ, միշտ կը բողոքէին առ Ազգային Վարչութիւնն և եօթը գլխաւոր Տերեպեկիներուն հետ դատ վարելու համար զանոնք Կ. Պոլիս բերել տալ կը պնդէին։ Քաղաքական Ժողովը նորինորոյ ստացած տեղեկութեանց վրայ անոնց խընդ-

բոյն էական կէտը հասուն քննութեամբ նկատելով վերահասու եղաւ որ խնդիրը հողային սեփականութեան խնդիր մ'է։ Մէկ կողմէն Չարսանճագի Հայը կը պնդէ թէ իր վարած արտը, պարտէզը, այգին, նստած տունն ու խանութը իրն են, միւս կողմէ Տերեպեկին՝ ի վաղուց անտի հողատէր գտնուելու արտօնութեան վրայ խրոխտալով, արտ այգի, տուն և խանութ կը գրաւէ և կամ հարկի տակ կը ձգէ։ Քաղ. Ժողովը այս ծանր խնդրոյն կարգադրութեան համար վերստին սկսաւ բանակցիլ թէ՛ իր յայտագիրներով և թէ՛ Սրբազան Նախագահին միջնորդութեամբը Արտաքին գործոց Բ. պաշտօնէին, Բ. Ատեանի նախագահին և Եպարգոսին հետ. սակայն խնդիրը տակաւին լուծուած չէ։

* * *

ՀԱՄԱՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ
ԱՋԳ. ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ
(1872 – 1873 ամի 1874)

Այս ապագրեալ համարատուութենէն կը տեսնենք թէ Քաղ. Ժողովը՝ իր

27 Յուլիս 1872ի
3 Օգոստոս 1872ի
23 Սեպտեմ. 1872ի
5 Մայիս 1873ի

չորս նիստերուն, օրակարգի վրայ ունեցած է Չարսանճագի խնդիրը։

Այս նիստերէն երկրորդին (3 Օգոստ. 1872) մէջ կը պատրաստուի թագրիր մը, որ նոյն օրուան թուականով ստորագրուելով կը մատուցուի Բ. Դրան։

Թագրիրին պատճէնը հրատարակուած է այս Համարատուութեան մէջ (էջ՝ 15-16) որմէ կ'առնենք նոյնութեամբ։

Ահա անոր օրինակը։

«Տիարպէքիր վիլայէթինտէ Չարսանճագ գազասընտա միւթէվէթթին էրմէնի միլլէթի էֆրատընըն էպա անճէտտին միւթէսարրըֆ օլտըգլարը խանէ վէ պաղ վէ պաղճէ վէ թարլալէրինի թէպատի միւսլիւմէտէն քէօյ Աղալէրի զապթ իթմէք տայրէսի իլէ էրմէնի միլլէթի էֆրատընը միւսթէճիր կիպի գուլլանարագ վէրկու վէ սայիրէ թալէպ օլունարագ իզաճ վէ

թազիք իլէ կէլտիքլէրինտէն 12 սէնէտէն պէրու կէրէք էֆրատի մէրգումէտէն թօղրուտան թօղրույա հիւքիւմէթի մահալիյէյէ վէ կէրէք Պաթրիքխանէմիզ թարաֆընտան ճանիպի Պապը Ալիյէ վուգու պուլան չիքեայէթ վէ իտտաա իւզէրինէ կէչէն պին իքի իւզ սէքսէն պէչ սէնէսինտէ Շուրայի Տէվլէթտէ իճրա գըլընան թէտգիգաթտէն մէրգուման քէօյ աղալէրինին իտտասը վահի վէ պի էսաս օլտուղը թէպէյյիւն իտէրէք քէյֆիյէթ հալլ վէ թէսվիյէ օլունմուչ վէ օլ պապտէ թանզիմ օլունան մազպաթա իւզէրինէ իրատէյի սէնիյէի հազրէթի Փատիչահի չէրէֆ սուտուր պույրիլարագ մանթուգը միւնիւֆի վէճհըլէ իճապընը իճրասը զըմնընտա վիլայէթի միւչարիլէյհայէ միւթէատտիտ էվամիրնամէի սամի պաս վէ թեսյիր գըլընմըչ իսէ տէ, մերգուման աղալէրին թէաննիւտ վէ մուխալիֆէթի ճիհէթի իլէ քէյֆիյէթ հէր նասըլ իսէ մուղայիրի նիզամ պէթէքրար Շուրայի Տէվլէթէ գօնուլարագ վէ գարարը սապըգտան վէ իրատէի սէնիյէտէն ասլա պահս օլունմայարագ քէյֆիյէթին մահալինճէ պիտաեէթէն Ֆասլ վէ բույէթինէ գարար վէրիլմիչ տիր։ Հալ պու քի միւտտայիլէր մահալինճէ թէնէֆֆիւզ թէֆէրրիւտ իթմիչ աղվաթտան վէ պիլ աքս խրիսթիան էհալի իսէ ֆուգարէ վէ իւճզէտէն պուլունմուչ օլտըգլարընտան՝ քէյֆիյէթին պիտայէթէն բույէթի եօլունա կիտիլտիկի հալտէ 10-12 սէնէտէն պէրու տէվամ իտուպ էրմէնի միլլէթի էֆրատընը մաղտուր վէ բերիչան իտէն մէվատտի միւնազինֆիհա տահա խայլի սէնէլէր սիւրէնճէմէտէ գալարագ պիւսպիւթիւն խարապ օլաճագլարը տէրքեար պուլունտուղընտան իրատէի սէնիյէնին թաղյիրի ահքեամընը իմա իտէր սայիր պիր գարարըն գապուլ օլունմաեաճաղը արզու պէյան իլէ էրմէնի միլլէթի էֆրատընը վիգայէ վէ հիմայէ պույրըլմասը նիազ վէ իսթիտա օլունմուչ իսէ տէ եինէ քէմաքեան պիչարէ էհալի հէզարը զահմէթ վէ մէչագգաթլէ պինա վէ իմար իթմիչ օլտուղը խանէ վէ պաղ վէ պաղչէ վէ թարլասընտան թարտ վէ տէֆ օլունմաղտէ պուլունմուչ օլտուղընտան, իճապի ատլ ու հագգանիյէթին իճրասի գըմնընտա սուրէթի մէրպութէն թագտիմի խաղիփայի ալիի ճէնապի վէքեալէթփէնահիլէրի գըլընան Շուրայի Տէվլէթ մազպաթասընը մէվդիի իճրայէ գօնուլարագ իհգագի հագ օլունմասը խուսուսընա միւսաատէի ճէլիլէի հազրէթի սատարէթփէնահիլէրի պիտիրիզ վէ մէպզուլ պույրուլմագ նիազի պապընտա վէ հէր հալտէ էմր ու ֆէրման հազրէթի մինլէհիւլ էմրին տիր։

1289 Ճեմազիլ Ախիր 13
(1872 Օգոստոս 5)

Վերոգրեալ թագրիրին թարգմանութիւնը

Տիրապէտքիրի կուսակալութեան ներքակայ Զարսանճագ գաւառակին մէջ բնակող Հայերու կողմէ, սերունդէ սերունդ չարունակ իրը սեփականութիւն ճանչցուած տուն, այգի, պարտէզ և արտեր իսլամ հպատակներէն գիւղի Աղաներու կողմէ բռնագրաւուած և Հայերը իրր վարձակալ նկատուած են։ Ասկէ զատ տուրք և այլն գանձելու պատրուակին տակ ալ յիշեալ Հայերը չարունակ հալածանքի և չարչարանքի ներքարկուած են։ Տասնեւերկու տարիէ ի վեր, թէ՛ Հայերու կողմէ տեղական կառավարութեան և թէ՛ Պատրիարքարանի կողմէ Բարձրագոյն Դրան մօտ կատարուած բողոքներուն վրայ 1285ին, Պետական Խորհուրդին կողմէ կատարուած քննութեամբ հաստատուեցաւ, որ Աղաներուն տեսակէտը անհիմն և անիմաստ էր։ Այս առիթով պատրաստուած տեղեկագիրն ալ կայսերական հրովարտակով հաստատուած և գործադրութեան դրուելու համար յիշեալ կուսակալութեան ղրկուած էր։ Սակայն տեղի Աղաներուն հակառակութեան և ընդդիմութեան պատճառաւ խնդիրը դարձեալ Պետական Խորհուրդին վերապարձուած և առանց նախորդ որոշումին և կայս. հրովարտակին մասին ակնարկութիւն ընելու, այս անգամ ալ տեղւոյն վրայ նախնական քննութիւն կատարելու որոշումը արուած է։ Սակայն քանի որ հակառակորդները տեղի ազդեցիկ Աղաներն են և միւս կողմէ քրիստոնեայ ժողովուրդն ալ խեղճ և անպաշտպան, տեղւոյն վրայ քննութեան մը սկզբունքը ընդունուելուն պէս, ինչպէս 12 տարիէ ի վեր նոյնպէս ալ ասկէ վերջ, խնդիրը ձգձգուելով արդիւնքի մը պիտի չյանգի և ասկէ պիտի առաջ միայն քրիստոնեայ ժողովուրդը, ներքակուելով աւելի խեղճ և վատթար վիճակի մը։

Հետեւաբար, կայսերական հրովարտակով հաստատուած որոշումէն տարբեր վճիռի մը անօգուտ ըլլալը յայտնելէ վերջ խնդրած էինք որ Հայ հպատակներու արդար իրաւունքները պաշտպանելու համար ձեր բարձր հրամաններդ հաղորդուին պէտք եղած տեղերը։ Հակառակ ատոր, ոչ միայն վերոյիշեալ իրաւունքները ճանչցուած չեն, այլ հազար դժուարութիւններով և երկար աշխատանքներով մէջտեղ բերուած տուներէն, պարտէզներէն և արտերէն յիշեալ Հայերը կը վտարուին։

Ուստի կը խնդրեմ Ձեր Բարձր վսեմութենէն որ բարեհաճի պատճէնը ներփակ մատուցուած Պետ. Խորհուրդի որոշումին համաձայն կարգադրութեան մը հասնելու, և Հայերու

իրաւունքները հաստատելու համար ձեր հրամանները տալ առ որ անկ է, որուն համար կը մնամ այժմ և միշտ Ձեզի երախտապարտ և հնազակայ Ձեր վսեմութեան բոլոր հրամաններուն։

5 Օգոստոս 1872

* * *

Քաղաքական ժողովի նոյն համաբաժանութենէն կը հասկընանք թէ Զարեհանճագի խնդրոյն համար Գրիգոր Օտեանի մէջնորդութեան դիմուած է և ան՝ Պէյլիկճի Պէյին հետ բանակցութիւն բրած է։

Բոլոր աշխատանքները ապարդիւն եղած են և խնդիրը՝ մինչեւ տեղահանութիւն, ոչ մէկ գրական արդիւնք տուած է։

ԶԱՐԵՀԱՆՃԱԳԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐ

ԵՒ

ԱԶԳ. ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎ

Կ. ՊՈԼՍՈՅ

Այս հարցը, առաջին անգամ օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն (1908) վերջ, զբաղեցուցած է Պոլսոյ Պատրիարքարանը, նմանօրինակ հողային հարցերու կարգին։

Բ. Դուռը, ինչպէս բոլոր հողային խնդիրներու՝ նոյնպէս նաեւ Զարեհանճագի հողային խնդրին համար (որ չատ հին ծագում ունէր և նոյնիսկ վաղուց ի նպաստ Հայոց վճռուած էր), խուսափողական պատասխաններ տուած է և ատոր վրայ, կ'երեւի ազմուկ հանելու համար, Զարեհանճագցիք՝ վրդովում պատճառելու նպատակով զրոյց կը հանեն թէ ռուսահպատանութեան պիտի դիմեն և այս լուրերը՝ 1911ի ամառը, հայ լրագիրներու մէջ արձագանգ կը գտնէ։

Ազան ազգասիրութեան կամ խօսքի ազգասիրութեան հետոս Բերայի քարոզիչ Հմայեակ եպս. Դիմաքսեան, իրեն համար ցուցադրութեան յարմար առիթ մը գտած ըլլալով, 1 Յուլիս 1911ին գիր մը կ'ուղղէ Ազգ. ժողովի Առենապետին, որ Ազգ. ժողովի 1911-1912 նստաշրջանի է. նիստին (1 Յուլիս 1911) մէջ կը կարդացուի, ժողովին կը նախագահէր նոյն օրը օրուան

Պատրիարքական Տեղապահ՝ Վահրամ Եպիսկոպոս Մանկունի, իսկ Ատենապետն էր Պրն. Հրանդ Ասատուր։

Ստորեւ կը ներկայացնենք յիշեալ նիստի ատենագրութեան այն մասը որ կը վերաբերի Չարսանճագի հողային դատին։

ՀԱՐՑՈՒՄ ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ԽՆԴՐՈՅՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ. — Հմայեակ Սրբազան Դիմաքսեան առաջարկ մը ունի Չարսանճագի հողային խնդրոյն նկատմամբ։

Ատենադպիր Էֆ. կարդաց հետեւեալ առաջարկը։

Ազնուաշուք Ատենապետ Էֆենտի
Ազգային Երեսփոխանական Ժողովոյ

Լրագիրներէն կը տեղեկանանք թէ՝ Չարսանճագի հողագործ հայ ժողովուրդն՝ իր կարեւոր հողային սեփականութիւնրուն դէմ Քուրդ Պէկերու կողմէն ի գործ դրուած բռնի յափշտակութիւններուն և ոտնձգութիւններուն համար, երկար տարիէ ի վեր, Սահմանադրական կառավարութեան մօտ թէ՛ Ազգ. Պատրիարքարանի և թէ՛ իրենց կողմանէ կատարուած բազմաթիւ դիմումներուն ապարդիւն մնալէն բոլորովին յուսահատ՝ ռուսադաւանութեան դիմած ըլլան։

Չարսանճագի հայ ժողովրդեան, իր յուսահատ կացութենէն այս տեսակ ազգավնաս դիմումի մը լուրն՝ ամէն հայ սիրտերու խորապէս ցաւ պատճառած է, որովհետեւ եթէ դժբաղդաբար այս լուրը հաստատուի՝ այն ատեն ազգն իր ծոցէն՝ 20.000ի մօտ անհատներ պիտի կորսնցնէ։

Արդ՝ կ'ուզենք իմանալ թէ՝ ստո՞յգ է Չարսանճագի Հայոց ռուսադաւանութեան դիմում ըրած ըլլալնին. Ազգ. Վարչութիւնն ի՞նչ տեղեկութիւն ունի, և թէ ի՞նչ միջոցներ ձեռք առած է։

Ցայտ է թէ՝ օսմանեան սահմանադրական կառավարութիւնը դեռ իր հին ընթացքը կը շարունակէ և Խարբերդի կուսակալութիւնը տակաւին որեւէ լուր չունի եղեր Չարսանճագի Քուրդ Պէկերու ոտնձգութիւններէն, ուստի եղած գանգատներն ալ անհիմն են եղեր. առաւօտեան թերթերու մէջ այս զարմանալի հրատարակութիւնը կարդացինք «խսթիխպարէթէն» հաղորդուած։

Բերա 1 Յուլիս 1911

Աղօթարար՝
Հմայեակ Եպս. Դիմաքսեան

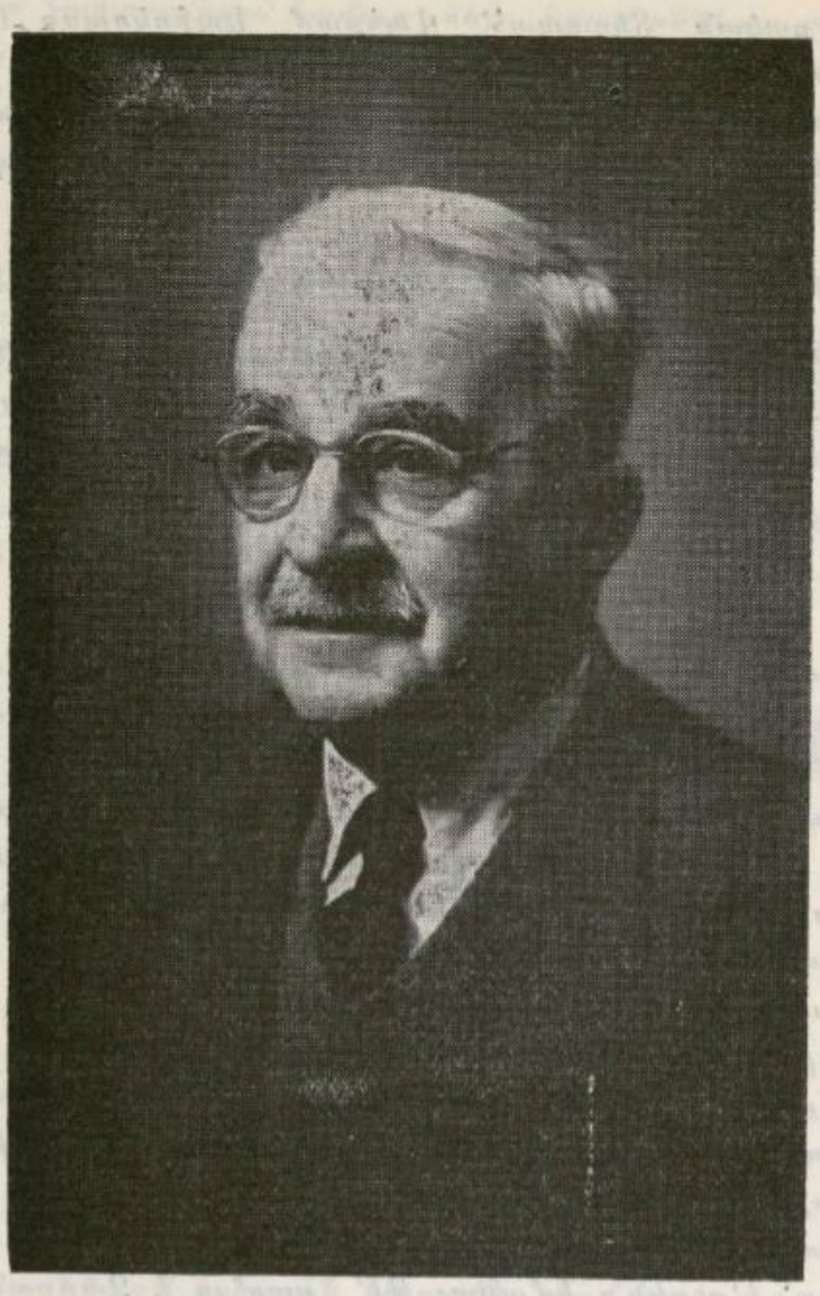

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՕՑԱՃԵԱՆ

ՀՄԱՑԵԱԿ ԵՊԻՍԿ. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ.— Իբր առաջարկի տէր եկու խօսք ընել կ'ուզեմ։ Չեմ գիտեր թէ ինչ պատճառ կար որ հայաբնակ աշխարհի հարստահարութեանց խնդիրը բոլորովին օրակարգէն վերցուեր է, մինչդեռ օրէ օր կը յաճախեն դէպքերն և փոխանցիկ հանգամանք մը կ'առանձնացնէ։ Օր մը Սամսունէն(*), ուրիշ օր մը Խասգիւղէն(**) արձագանգ գտնելով

(*) Հաւանօրէն տպագրական սխալ է եւ *Սասունէն* պիտի ըլլայ (Ծան. Ա. Ալպոյաճեան)։

(**) Պէտք է հասկնալ Մօշ Խասգիւղը եւ ոչ թէ՝ Պոլսոյ (Ծան. Ա. Ալպոյաճեան)։

ու տագնապեցնելով ժողովուրդը։ Մենք կը կարծենք որ երբ խնդիր մը վարչութեան յղուի կը վերջանայ։ Հայ ժողովուրդին գաւակը ասդին օսմանեան դրօշին տակ արիւն կը թափէ, մինչ անդին հարստահարութիւնը կը չարունակուի և 20.000 հոգի ռուսադաւանութեան կը դիմեն։ Արդեօք վարչութիւնը պէտք եղած միջոցները խորհա՞ծ է և ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնուած են։

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.— Ի պատասխանի Ձեր Սրբազնութեան, դիտել կուտամ թէ հարստահարութեանց խնդիրը օրակարգէն վերցուած չէ, այլ վարչութեան յղուած ըլլալուն համար, անոր պատասխանին կ'սպասուի։

Ա. ՅՆՏՐԻԼԵԱՆ ԷՖ.— Վարչութիւնը այս խնդիրը նկատի առած և կազմած է յիշատակագիր մը, զոր յաջորդ նիստին պիտի ներկայացնէ։ Հոն պիտի տեսնէք Զարսանճագի համար ձեռք առնուած միջոցները. ուստի հիմա բան մը չենք կրնար ըսել։

ՀՄԱՑԵԱԿ ՍՐԲԱԶԱՆ.— Վարչութիւնը կրնա՞յ պատասխանել գոնէ թէ ճի՛շդ են առնուած լուրերը։

Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎՐԴ.— Վարչութիւնը ի նկատի առած է խնդիրը և խիստ կերպով քաղաքած է։ Տեղապահ Սրբազանն ալ՝ յանուն վարչութեան, շատ ազդու կերպով դիմուած ըրաւ. սակայն առ այժմ չենք կրնար տեղեկութիւն տալ, կանխահաս համարելով։

Հ. ԱՐԱՄԵԱՆՑ ԷՖ.— Վարչութեան տուած բացատրութիւնը բաւական է։ Երբ վարչութիւն մը յաջորդ նիստին կը խոստանայ բերել մեզ իր ծրագիրը, չի վայլեր որ բռնադատենք պինքը։

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.— Ուրեմն խնդիրը փակուած կը համարենք։

ՀԱՐՑՈՒՄ՝ Ի ՄԱՍԻՆ ԶԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԽՆԴՐՈՅՆ

(Նիստ՝ 8 Յուլիս 1911, էջ՝ 275–276)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.— Մ. Կիւրճեան էֆ. ի Զարսանճագի հոդային խնդրոյն համար գիր մը ունի, պիտի կարդացուի։

(Առենադպիր էֆ. կարդաց հետեւեալ գիրը)։

Ազգ. Տեր Ատեճապես Ազգ. Պատկ.
Երեսփոխանական Ժողովոյ

Սարգիս Քահանայ Զաքարեան և Տօնապետ Քէհեայ Սէմէրճեան, ի դիմաց Զարսանճագի բոլոր Հայութեան, ինձի՝ իբ-

բեւ իրենց դրացի թեմի պատգամաւորի դիմում ըրած են՝ խնդրելով որ առաջարկութիւն մը ներկայացնեմ Պատգ. Ընդհանուր ժողովիս, իրենց դառն վիճակի մասին։

Կ՚ըսեն թէ երեք տարիէ ի վեր դիմումներ ընելով թէ՛ Պատրիարքարանի և թէ՛ միեւնոյն ատեն Ներքին Գործերու Նախարարութեան, մինչեւ վերջերս յոյսեր ունեցած են թէ արդարութիւնն ի գործ պիտի դրուի իրենց ու Զարսանճագի քանի մը Պէկերու մէջ, որոնք բռնաբար տիրացած են իրենց հողերուն և վերջերս ալ բուռն միջոցներ ի գործ դրած՝ զիրենք հանելու իրենց տուներէն, գրկելով զիրենք իրենց պարտէզներէն ու այգիներէն։

Ամենացաւալին սա է եղած, որ մինչ յուսացած են վերջապէս գոնէ մասամբ պաշտպանութիւն գտնելու իրենց արդէն ունեցած իրաւունքներուն մէջ, Ներքին Գործերու վսեմ. Նախարարին կողմէ յայտարարուած է թէ արդէն միւռուրը գեմաճ եղած է, որով ոչինչ պիտի կրնայ ընել։

Արդ, ի՞նչ պիտի կրնան ընել այդ խեղճ վիճակիններըը։ ի՞նչ միջոցներ խորհուած են Զարսանճագի այս տառապեալ 25-30.000 հայութեան համար։

Պատ. Երեսփոխան
8 Յուլիս 1911 Մ. ԿԻՒՐՃԵԱՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ. (Հրանդ Ասատուր).— Այս գիրն ալ կը յղենք վարչութեան։

Ց. ՃԱՆԿԻԼԵԱՆ ԷՖ.— Պէտք է սակայն բացատրուի թէ այս խնդրոյն համար վերջին օրերս ըսուածները ո՞րքան ճիշդ են։

ՆԱԽԱԳԱՀ ՍՐԲԱԶԱՆ (Տեղապահ՝ Վահրամ Եպս. Մանկուեան).— *Զարսանճագի խնդրոյն համար բաւական ընդարձակ բազրիր ղրկուեցաւ, բայց տակաւին պատասխան չէ ստացուած։ Դուրսէն կը լսուի թէ միւռուրը գեմաճի առարկութիւն եղած է, բայց մեզի այդ մասին պաշտօնապէս բան մը չէ գրուած։ Այսքանը բաւական համարելով, կուգամ հարցնել ժողովիդ թէ՝ Թիֆլիզէն տակէ առաջ եկած գրութեան իմաստով նամակ մը առի 34 համայնքներու առորագրութեամբ, տիկա Տփղիսի թեմական առեանը ղրկե՞մ վաւերացման համար, թէ հոս բերեմ։*

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.— Ըրէք այնպէս ինչպէս յարմար կը տեսնէք։

Տ. ՀՄԱՑԵԱԿ ՍՐԲԱԶԱՆ.— Զարսանճագի հողային հարցը

մեր հրատապ խնդիրներէն մէկն է, որովհետեւ հազարաւոր Հայեր, սովամահ ըլլալու վիճակին մէջ մերկ, անպատսպար մնացած են։ Եթէ մենք սպասենք դիմումներու արդիւնքին, ասոր վերջը չգար. ուրիշ միջոց մը խորհինք Հայաստանի բարենորոգմանց համար։ Վարչութիւնը ամբաստանելու դիտում չունիմ, որովհետեւ ես ալ Կրօնական Ժողովոյ Ատենապետ եղած եմ, և տեսնելով որ մեր ջանքերը ապարդիւն կը մնան յուսահատ քաշուած եմ։ Ամէն պարագայի մէջ, ամիսներէ ի վեր բան մը չէ եղած, խորհինք թէ ի՞նչ պիտի ընենք։

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.— Տարակոյս չկայ որ ազգը ի նկատի ունի այս պարագան. սակայն հիմա այս գիրը Վարչութեան պիտի յղենք որպէսզի շարունակէ իր ձեռնարկները. միւս կողմէ հարստահարութեանց խնդրոյն առիթով վերստին նկատողութեան կ'առնենք զայն։

(Նոյն օրուան նիստին դիւանը՝ օրակարգի վրայ գտնուող խընդրոյ վրայ խօսած ատեն, առիթեն օգտուելով հետեւեալ միջանկեալ հարց պատասխանը կը փոխանակուի Յարութիւն Ճանկիւլեանի եւ Արամ Հալաճեանի միջեւ)։

Յ. ՃԱՆԿԻԻԼԵԱՆ.— Քանի որ Հալաճեան Էֆ. ներկայ է, Չարսանճագի հողային խնդրոյն նկատմամբ Ներքին Գործոց Նախարարին հետ ունեցած տեսակցութեան մասին երէկուան թերթերուն մէջ գրուածին համար փափաքելի է որ տայ իր պատասխանը։ Ամբողջ հայութիւնը աչքը տնկեր է և պատասխանի կը սպասէ։

Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ ԷՖ.— Յաջորդ նիստին կը պատասխանենք։

Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ ԷՖ.— Ի՞նչ հանգամանքով։

Խ. ՍԻՄՈՆԵԱՆ ԷՖ.— Յայտնի է թէ հարստահարութեան խնդրոյն համար Հմայեակ Ս.ի կողմէ 3 տարի առաջ ներկայացեալ առաջարկ մը կար, խորհրդարանին մատուցանելի յիշատակագիր մը պատրաստելու մասին։ Հարստահարութեան խնդիր ըսելով եղած բոլոր դիմումները կը հասկցուին և ատոնց ամէնքը իբրեւ մէկ խնդիր նկատողութեան պիտի առնուին, ուստի նոր տեղեկագրի մը պէտք կայ։

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.— Բնականաբար ատոնք ամէնքը մէկէն նկատողութեան պիտի առնուին։

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.— Ամբողջ Ժողովը պէտք չէ այս կարգի վիճաբանութիւններով գրաւուի. ուստի կ'առաջարկեմ անմիջապէս փակել խնդիրը և օրակարգի անցնել։

(Բացում 1911 նստաշրջանի, Ը. Նիստ, 8 Յուլիս 1911, էջ՝ 278)

Ծաչորդ նիսաին (Թ.նիսա, 22 Յուլիս 1911), որուն դարձեալ նախագահն է Տեղապահ վահրամ եպսկ. Մանկունի և Ատենադպիրը՝ Հրանդ Ասատուր, երբորդ հարցում մը կը ներկայացուի, այս անգամ Սմբատ Բիւրատի կողմէ, Զարսանճագի խնդրին համար։ Այս անգամ, Մանկունի եպս.ի տուած տեղեկութիւններէն կը պարզուի թէ՝ Տեղապահ Սրբազանը խաղի բերուած է կարգ մը տարբերու կողմէ։

Տարեւ կը ներկայացնենք չահեկան այս ատենագրութիւնը նոյնութեամբ (Տես բացում 1911 Նատաչրջանի, Թ.նիսա, էջ՝ 300-310)։

ՀԱՐՑՈՒՄ ԶԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԽՆԴՐՈՅՆ ՄԱՍԻՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ Է՛Ֆ. (ՀՐԱՆԴ ԱՍԱՏՈՒՐ).— Ս.Բիւրատ է՛Ֆ.հարցում մը ունի Զարսանճագի խնդրոյն մասին։

(Ատենադպիր է՛Ֆ. կարդաց հետեւեալ գիրը)։

Ազգուատո՛ւէ

ՀՐԱՆԴ Է՛Ֆ. ԱՍԱՏՈՒՐ

Ազգ. Երեսփոխանական ժողովոյ Ատենապետ

Վերջերս մայրաքաղաքիս ազգային մամուլի կարեւոր օրկանի մը մէջ, այս պահուս հանրային միտքը զբաղեցնող հոդւոյն, մասնաւորապէս Զարսանճագի հարցին նկատմամբ, Պատրիարքական Տեղապահ Մանկունի Ս.ի դէմ ամբաստանութիւն մը կարդացի. հրատարակութիւն մը, որ այնքան ծանր է որքան ազգային չահերու պաշտպանութեան կոչուած այսպիսի փափուկ պաշտօնի մը վրայ գտնուող բարձրաստիճան եկեղեցականի մը դէմ ուղղուած է։

Մինչեւ ցարդ դժբաղդաբար այս հրատարակութեան դէմ ոեւէ պաշտօնական հերքում մը չերեւցաւ, Տեղապահ Սրբազանին արդարացումը հաստատող. հետեւաբար կ'ուզեմ հարցնել թէ՝ ատո՞ր է որ Տեղապահ Ս.ը Զարսանճագի խնդրոյ նկատմամբ, Ներքին Գործոց Նախարարութեան այդ խմաստով յայտարարութիւն մը ըրած ըլլայ, յայտարարութիւն մը որով պարզապէս հայ քաղաքական կուսակցութեան մը կասկածելի հանգամանք արուած էր ծանօթ խնդրոյն մէջ։

Արդ Ատենապետ է՛Ֆ., ցաբչափ բուսարար բացատրութիւն մը չէ արուած այդ մասին Տեղապահ Ս.ին կողմանէ, առիթ-

ւած եմ նոյն ամբաստանութեան ներքեւ նկատել զինքը, և հետեւաբար անոր պաշտօնավարութիւնն ալ՝ անկարելի։

Մնամ յարգանօք
Ազգ. Երեսփոխան Զեյթուն-Մարաշի
Ս. ԲԻՒՐԱՏ

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս. (ՄԱՆԿՈՒՆԻ ԵՊՍ.).— Այս հարցման պատասխանել ինձ կը վերաբերի, որովհետեւ հարցումը ինձ ուղղուած է։ Ես թերթերու մէջ կարդալով որ այս խնդրոյն համար խօսք պիտի ըլլայ այսօրուան նիստին մէջ, այլընդայլոց մեկնութեանց առիթ չտալու համար, գրաւոր պատրաստեցի իմ պատասխանս, և մատուցած թագրիրիս հետ կը ներկայացնեմ ժողովիդ...։

ՀԵԹՈՒՄ ՍԵԹԵԱՆ ԷՖ.— Մենք վստահութիւն ունինք։

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.— Պէտք է սակայն ժողովդ գիտնայ թէ ի՛նչ պաշտօնական գործողութիւններ տեղի ունեցած են, քանի որ միւս կողմէ այս հարցումը լսեց։

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.— Ժողովին դռնբաց կամ դռնփակ ըլլալու մասին ոեւէ պահանջ ունի՞ք, Սրբազան։

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.— Կը պահանջեմ որ դռնփակ ըլլայ, որովհետեւ պաշտօնական յարաբերութիւններ և նախարարին խօսքերը դրած եմ գրութեանս մէջ և միայն ժողովականք իրաւունք ունին գիտնալու։

Մ. ԳՕՉՈՒՆԵԱՆ ԷՖ.(*)— Աւելի լաւ չըլլա՞ր որ ժողովուրդը համոզուի իրողութեան։ Ի՞նչ պատճառ կայ նիստը դռնփակ ընելու։

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս..— Եթէ իմ անձնական մտածումս կ՚ուզէք գիտնալ, ես կ՚ուզեմ որ հազարաւոր մարդիկ լսեն, բայց իմ դիրքս կ՚արգիլէ որ այսպիսի փափուկ խնդիրներու մէջ ազգին տեսակէտները և պաշտօնական բանակցութիւնները հրապարակաւ ըսուին։

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.— Քանի որ նախագահը նիստը դռնփակ կ՚ուզէ ընել, ըստ ներքին կանոնագրի իր իրաւունքն է այս, չենք կրնար մերժել իր առաջարկը։

(Նիստը դռնփակի վերածուելով կարդացուեցան հետեւեալ գրերը).

(*) Մ. Գոչունեան, «Ժամանակ»ի հիմնադիրը՝ Միսաք Գոչունեան կամ գրական անուամբ՝ Քասիմ։

ՏԵՂԱՊԱՀ Ս. ՀՕՐ ԲԱՑԱՏՐԱԳԻՐԸ

Զարսանճագի խնդիրը նոր չէ, բայց չունէր այն բուռն թափը զոր օսմ. սահմանադրութեան երկրորդ անգամ հրատարակուելէն ի վեր անմիջապէս, գրեթէ երեք տարի կը լինի, որ կը մղուի։

Հողային խնդրոյ ընդհանուր վիճակէն տարբեր է Զարսանճագինը (թէեւ տեղ տեղ միեւնոյնն է), որ և Պետութեան կողմէն եղած մէկ ձեռնարկին հետեւանքով՝ համաձայն Պատրիարքարանի խնդրանաց՝ կայսերական հրովարտակով ու Պետական Խորհրդով, երբեմն իբր 30—40 տարի առաջ որոշ վըճիռ և գործադրութիւն հրամայուած էր, թէեւ առանց բարերար հետեւանաց մնացած։

Այս անգամ առած բուռն նոր հանգամանքին առիթով, ժողովրդեան կողմէն ներկայացուցիչներ, մի քահանայ և մի աշխարհական, եկած էին Պատրիարքարանի դիմումներով կը ջանային դարմանել և ժողովրդեան իրաւունքը հաստատել առանց երբեք յաջողուելու գոհացուցիչ մի արդիւնք ձեռք բերելու համար, մանաւանդ թէ աւելի կը կնճռոտէր և կը ծանրանար, և դժբաղդ Հայեր, նոյն իսկ հասարակ Քուրդեր եւս, աւելի մեծ զրկանաց կ'ենթարկուէին, այլեւայլ սպառնալիքներ կը տեղային, տուներէն և այլ սեպհականութիւններէն կը զըրկուէին, առեւանգութիւնք, սպաննութիւնք և արտաքսումներ կը յաջորդէին իրարու. կալուածատէր ու գիւղատէր Քուրդ թէ Օսմանցիք աւելի զօրաւոր և ազդեցիկ դիրք բռնած էին, տեղական կառավարութեան և պաշտօնէից, ասեմ նաեւ Կ. Պոլիսէն պաշտպանութիւնք կը վայելէին։

Ահա այսպիսի դրութեան մէջ էր որ վերջին Փետրուար ամսուն Տեղապահական պաշտօնը ստանձնել ստիպուեցայ և ուրիշ կնճռոտ և տագնապալի խնդրոց հետ՝ Զարսանճագի խընդրոյն առջեւ գտնուեցայ. թէ' Զարսանճագի ներկայացուցիչներ, թէ' Զարսանճագէն և Խարբերդէն եկած աղէտալի և կսկծալի հեռագիրներ, բողոքներ և տեղեկագիրներ, ինչպէս նաեւ կարեւոր ազգայինք՝ թէ' Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը և թէ' զիս ստիպեցին հետապնդել, Հայոց ողբալի կացութեան կարելի դարմանը ձեռք բերելու համար։

Արդ, Զարսանճագի խնդրով իմ հետազօտութիւններէս, ինչպէս նաեւ հարցաքննութիւններէս, ներկայացուցիչ Սարգիս քահանային և աշխարհական ընկերին տուած տեղեկութեանց հետ՝ կ'երեւի որ «Արփալբէ» և «Աղալբէ» կոչուած ընդարձակ հողերու և գիւղերու վերաբերեալ պայմաններ գոյութիւն ունե-

ցած են Հայոց (ինչպէս նաեւ Քուրդերու և Օսմանցւոց) և օտարոդի կալուածատէրց և գիւղատէրերու հետ, նոյնը ջանալով ամրապնդել Ջարտանճագում և ուրիշ տեղերում, ըստ որոց «իճարէ»ի և «տասնորդ»ի դրութիւնը, ինչպէս նաեւ «կիսովի» վարուցանքի պայմանները հետզհետէ տարօրինակ ուղղութիւններ առած են և ծանրացած, այնքան որ մինչեւ անգամ գիւղացւոց չինած տուները, խանութները, չրաղացները, անկած պարէզ ու այգիները, անշուշտ եկեղեցիները և դպրոցները եւս ուր որ եղած են գիւղատէրց և կալուածատէրց անփոյթ կանութիւնք համարուելու կարծեաց կամ ենթադրութեանց ենթարկուած են, և Հայք՝ իբր վարձակալներ կամ հիւրեր կարծըւեր են, ինչպէս պետական չրջանակներ եւս այսպիսի սխալ և աննեղելի համոզումներ ունէին և կը պնդէին՝ անոնց մէջ կալուածատէր, ագարակատէր և գիւղատէր եւս դառնալով և զգուշանալով։ Ուրեմն պէտք էր անմիջապէս ժողովուրդը առժամանակեայ մի կարգադրութեամբ դառն վիճակէն ազատել մինչեւ կառավարութիւնը լրջախոհութէր և բարեյաժարութիւն ունենար յարմար ժամանակում վերջնական և վճռական կարգադրութեան գալու։

Ուստի ներկայացուցիչներուն և ժողովրդեան ազէտալի և սրտամորմոք վիճակին առթիւ և անոնց խնդրանաց համաձայն, Փետր. 12-ին, առ նախարարս անհրաժեշտ այցելութիւնս տալէ յետոյ, ի չարս այլոց առաջին դիմումս եղաւ (յօդուածս մեղմանալէն վերջ, Մարտ ամսոյ 30ին) յատկապէս ներքին Գործոց նախարարին, որ հազիւ թէ կ'առաջարկէր՝ զի հազիւ թէ Հայք առներուն մէջ նստէին առանց ձայն-ձիւն հանելու, և դիմէին կառավարութեան ի դառ, եթէ թափուներ (կալուածագիրներ) ունին բոլոր կալուածոց համար, առանց որոց և առանց դատաստանի կառավարութիւնն չի յօժարիր միջամտել կառավարական–վարչական (հsարհքեն) եղանակաւ, ինչ որ ըստ իս Հայերը ի սպառ զրկելու պիտի յանգէր եթէ նոյն ուղղութիւնը գործադրուի կամ գործադրուէր։

Բուսական վիճաբանութիւններէ յետոյ նախարարն բարեհաճութիւնը ունեցաւ համաձայնելու որ վարուցանքը կիսովի սովորութեան մէջ չարունակուելով, Հայք տէր լինին տուներուն և կալուածներուն, խնդիր չհանելով թափուի, զգաստ մընան ապահարկէ (անկարեւ) և երթան չարունակեն իրենց գործերը։ Եւ ըստ այնմ խոստացաւ կարեւոր պաշտպանութիւն ի գործ դնել իմ բազդիրը առանալէ յետոյ։

Այս բանակցութեան արդիւնքը, ԽԻՍՏ ՀԱՄԱՌՕՏ հաղորդեցի վերջին Կեդր. խառն Ժողովոյ, որ հաւանեցաւ. միանգամայն ի նախազգուշութիւն առաջարկեց որ Զարսանճագի ներկայացուցիչներէն ըստ այնմ համաձայնագիրը առնուի, որպէսզի ներկայում և ապագայում տարաձայնութիւնք չլինին։ Եւ ես առաջարկեցի Սարգիս քահանային և ընկերոջն այնպիսի համաձայնագիր բերել, ինչպէս նաեւ պէտք եղած առաջին թագրիրը պատրաստել տուի որ երբ համաձայնագիրը գայ, թագրիրը կնքեմ ու ղրկեմ նախարարին։

Համաձայնագիրը՝ հակառակ կանխաւ բանիւ բերանոյ յայտնուած համամտութեան, մինչեւ այսօր չեկաւ։ Իսկ իրենց դիմումներն առ իս, վերջ չունէին։ Պատիպատ և վարանոտ խօսքերն եւս վերջ չունէին։

Ահա այս օրերուն ինձ դիմումներ եղան, և իբր թէ երկու ազգայինք Սելանիկ գնացած են և օսմ. գոմիթէին հետ համաձայնութիւն են գոյացուցեր թէ՛ Զարսանճագի խնդրոյն բոլորովին յաջող վերջաւորութեան և թէ՛ կրթական և այլ խնդրոց համար, և շուտով վերջաւորութեան պիտի յանգին։

Արամ Էֆ. Հալաճեանէն և Վռամեան Էֆ.էն չծածկեցի որ խոստումները միշտ քննադատելի եղած են, ինչպէս մինչեւ այն ատեն եղած են գրեթէ բոլոր խոստումները և այսու ամենայնիւ ես թագրիրը մի ամիս կը յետաձգեմ և կը սպասեմ՝ աւելցուցի։

Մի ամիսը երեք եղաւ, և տակաւին յաջող մի արդիւնք չերեւիլը մի կողմ, աւելի ձախորդ և ցաւալի հետեւանքներ խուժեցին արիւնահեղութեանց և ուրիշ աղէտալի անցից հետ։ Հետեւաբար ինձ դիմումները աւելի շատցան և սաստկացան դառն անցից և տեղեկութեանց հետ ասա՝ Զարսանճագէն և Խարբերդէն։

Վերջապէս, յապաղումներուս վերջ տուի և երբ Վեհ. Սուլթանն վերադարձած էր Ռումէլիէն, որոյ հետ գնացած էր նաեւ Ներքին Գործոց յարգելի Նախարար Պէյն, Յունիս 30, Հինգշաբթի օր, գործակատար Գամեր Էֆ.ի հետ, որ ամէն պաշտօնական այցելութեանց մէջ առ Նախարարս, անպատճառ ընդ իս ներկայ գտնուիլը պարտաւորական ըրած եմ և կը գործադրեմ, իբր վկայ, նորէն ի շարս այլ և այլ խնդրոց՝ ընդարձակ խօսեցայ Զարսանճագի խնդրոց համար, իւր տուած մի մութ հրահանգ-հեռագիրը եւս առիթ առնելով, և բաւական վիճեցի Հայոց իրաւունքները պաշտպանելով, և իրեն առարկութիւնքը և պնդած տեղական դատական միջոցները քննադա-

տեցի և ասաի չէզոք պաշտօնական մի մարմին ղրկելով, թէ' բոլոր հոգային և թէ' Ջարսանճագի խնդիրները կարգադրել խնդրելով հանդերձ սարօքն։

Ահա այս տեսակցութեան մէջ և վիճաբանութեան առեն էր որ նախարար Պէյն բացարձակաբար ասաց թէ եկեղեցականիք եւ դաւճակցականիք կը գրգռեն եւ կը թելադրեն Հայերը,(*) եւն.։ Առաջին անգամ չէր զի մի նախարարի բերնէն այսպիսի ամբաստանութիւն մը լսէի, և մինակ այն նախարարը չէր որ այսպէս մտանացոյց կը լինէր, մինչեւ անգամ վերջին կ. Պոլսոյ մեծ հրկիզութեան առթիւ երբ երկուչաբթիէն երկքշաբթի աւուր լուսնալու գիշերը ի Պատրիարքարան առ իս եկած էր կարեւոր մի պաշտօնեայ ապահովութեան հետը ունենալով նաեւ Գումգ-Գարուի մըդտար Լեւոն Էֆէնտին(**) այսպիսի ակնարկ ըրաւ մի առիթով։

Իակ ես, ինչպէս երեսփոխանական ժողովոյ ներկայ նըստաշրջանի բացման առթիւ իրր բացման ճառ տեղեկագրուած համառօտ մի ակնարկով ցոյց տուած եմ հարցումներ պարբերութեան մէջ, պարտաւոր էի և կը պաշտպանէի թէ' եկեղեցականքը և թէ' Դաշնակցականքը՝ զարմանք յայտնելով որ ժէօնթիւրք և իթթիհատ Գումիթէին ցոյց տուած ընթացքին հակառակ, այսպիսի ամբաստանութիւն կը լսեմ Դաշնակցականաց դէմ՝ ինչպէս նախարարին եւս ասացի։

Դեռ ունիմ խիստ շատ ասելիք, բայց այլեւս չեմ ներեր ինձ աւելի խնդիրներ յուզել և ընդլայնել, և այսչափը եւս խիստ շատ և չափազանց կը համարիմ, թէեւ բռնադատուած էի ակամայ։ Սէր միութիւն և համերաշխութիւն պահպանել նուիրական պարտքս է։

Կը կնքեմ խօսքս և աւելի բացարձակ ազազակող փաստ ցոյց տալով կը հրաւիրեմ երեսփոխանական Պահակաւելի ժողովը աչքէ անցունել կամ լսել թէ առաջին բագրիւս՝ զոր չեմ ըրած՝ ինչպէս իր կարգին յիշեցի, և թէ վերջին ընդարձակ բագրիւս Ջարսանճագի խնդրոյ վերաբերութեամբ, զոր ուած եմ ըստ հասցէին, որ և իմ ուղղութիւնը կը պարզէ և տարաձայնուած բացարձակ անխիղճ զրպարտութիւնը կը հաստատէ, ըստ որում խօսքս և գրածս տարբեր տարբեր չէին կարող լինել, և երկու յարգելի աղգայնոց հետ եղած մի վէճի առթիւ

(*) Այս բառերը Տեղապահին բացատրագիրին մէջ ստորագրեալ էին։

(**) Փամպուկճեան, այժմ մեռած։

յիշեալ թագրիրում բողոք աւելցնել եւս կը դատապարտէ զըրպարտիչը։ Ես երբեք ընդունակ եղած չեմ մատնութեան և զըրպարտութեան հետեւելու, քանի որ նախորդ էջմիածնական դիրքս՝ որ գրեթէ հոգեւոր ծնողիս հրամանին ներքեւ հեղինակութեան հաւասար էր, և ներկայ դիրքս՝ թէեւ ոչ այնքան հեղինակաւոր՝ ինձ միջոցներ կուտային և կուտան տիրաբար խօսելու, գործելու և վճռելու։

1911 Յուլիս 21 ՎԱՀՐԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆԿՈՒՆԻ
Ի Պատրիարքարանի

* * *

Տեղապահ Սրբազանի զեկոյցեն վերջ կը կարդացուին Բ. Դրան մատուցուած զոյգ Թագրիրները։ Թրքերեն լեզուով գրուած ըլլալուն համար, կը ներկայացնենք անոնց բառացի թարգմանութիւնը։

ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳՐԻՐԻՆ ՕՐԻՆԱԿԸ ԲՆԱԳՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

Աղօթարարիս խնդրանքն է։

Քանի մ'օր առաջ Ձեր Վսեմութեան հետ ունեցած տեսակցութեանս ընթացքին, քանի մը խնդրանքներու հետ Զարսանճագի գաւառակին մէջ, տեղացի Պէկերուն և Հայ բնակիչներուն միջեւ յարուցուած կալուածական կարեւոր հարցին մասին ալ խօսած և կարգ մը գաղափարներ յայտնած էի։

Ձերին իրաւասէր Վսեմութիւնը, խնդիրը անկողմնակալօրէն քննած ըլլալով, յիշեալ հողային կալուածներուն մէջ գըտնուած տուն, ջաղացք պարտէզ և այդիներ Հայերու դրամով և աշխատանքով ու զոհողութեամբ մէջտեղ եկած և հետեւաբար՝ ասոնք Հայերուն կալուածներն ըլլալով Պէկերը իրաւունք չունին ասոնց հաշւոյն վարձք ուզել կամ զանոնք այդ տեղերէն վտարել։ Սակայն գալով հողերուն, ասոնք Հայերուն կողմէ հերկուած և մշակուած և սերմնացուին ալ Պէկերու կողմէ տըրուած ըլլալով հասոյթն ալ երկու կողմի մէջ և հաւասար բաժնել յարմար նկատուած էր։

Երկրագործութենէ զատ ապրուստի ուրիշ միջոցներէ զուրկ խեղճ ու թշուառ Հայ ժողովուրդին գանգատները նկատի առնելով, ամենէն առաջ Ձեր Վսեմութեան յարմար դատած

վերոյիշեալ խորհուրդները գործնականացնել, այսինքն՝ տուներուն, պարտէզներուն, այգիներուն Հայերու անուան փոխանցել և արձանագրել և կալուածական վկայագրերն ալ անոնց յանձնելու նպատակաւ պէտք եղած կարգադրութիւններն ընել կը խնդրեմ Ձեր բարձր վսեմութենէն։

1 Ցուլիս 1327 (1911) թուականով Դատական եւ Կրօնաց Նախարարութեան մատուցուած գրութեան (բազրիր) օրինակը

ԲՆԱԳՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ

Ձերին բարձր վսեմութեան յայտնի է որ 50 տարիէ ի վեր չարունակուող հարց մը կայ Զարսանճագի Հողային կընդիր անունով։ Այս հողերը տեղացի Պէկերու և Աղաներու բռնութեան և հալածանքին հետեւանք ըլլալով նախկին տէրերէն առնուած և Պէկերու անուան արձանագրուած են։ Այն ատեն Բարձրագոյն Դրան կարգադրութեամբ տեղւոյն վրայ քննութիւններ կատարելու համար մարմին մը (Քօմիսիօն) կազմուած էր։ Այս մարմինին կողմէ պատրաստուած տեղեկագիրն ալ Պետական Խորհուրդի (Շուրայի Տէվլէդ կամ Conseil d'Etat) Քաղաքային ճիւղին կողմէ քննուած և կարգ մը յարմար որոշումներ տրուած և այս որոշումներն ալ կայսերական հրովարտակով վաւերացուած էին։

1285ին(*) տրուած այն որոշումներէն ինչպէս կը հասկըցւի, Զարսանճագի Հայերուն բնակած տուները իրենց կողմէ չինուած, պարտէզներուն և այգիներուն ծառերն ու տունկերն ալ իրենց կողմէ տնկուած և մէջտեղ բերուած են։ Այս տեսակէտը այսօր Աղաներու և Պէկերու կողմէ չընդունուիր և մինչև իսկ գիւղացիները իրենց տեղերէն կը վտարուին հակառակ ամենէն տարրական արդարութեան սկզբունքին։ Այս կալուածները Հայերուն պապենական ժառանգութիւններն են, որոնց չարունակ աչք եղած են։ Ասոր համար էր որ այս կալուածները Հայերուն ձգելու որոշումը տրուեցաւ վերոյիշեալ Թուականին։ Այս վճիռն ալ յիշեալ Թուականին գործադրութեան դրուեցաւ, ինչ որ կը հաստատուի Արտաքին Գործոց Նախ. կողմէ 27 Նոյ. 1288 և 27 թիւ նամակին պարունակութեամբ, ուղղուած՝ Աղօթարարիա (Պատրիարքարանի)։

(*) Թրքական 1285 թուականին կը համապատասխանէ Քրիստոնէական 1868-69 թուականը։

Իվերջոյ յիշեալ գրութեան գործադրութիւնը ձգձգուած, մինչեւ անգամ հակառակ իմաստով կիրարկուած է։ Այսինքն խնդրոյ առարկայ տուներուն, պարտէզներուն և այգիներուն կալուածական վկայագրերը իրենց տէրերուն չեն տրուած։ Պետական հողերն ալ՝ փոխանակ առանց աճուրդի և փոխարժէքի գիւղացիներուն բաժնելու, սոսկ կալուածական վկայագրերն ալ Պէկերուն տրուած է. հակառակ այն իրողութեան, որ այս հողերը գիւղացիներուն կողմէ հերկուած, մշակուած և արդիւնաբեր վիճակի մը մէջ դրուած են։ Այս ապօրինի գործողութեան հետեւանքով թէ՛ պետութիւնը կորսնցուցած և թէ՛ խեղճ գիւղացին իր բնական իրաւունքէն զրկուած է։ Ասիկա բացայայտ կերպով կ'ապացուցուի վերոյիշեալ գրութեան պարունակութեամբ և կալուածական վկայագրերու ապօրինի բաշխումով։

Պետական Խորհուրդին տուած վերոյիշեալ որոշումը, որ իր ժամանակին ձեւակերպութեանց համաձայն օրէնքի կարգ անցած էր, պատկանեալ իշխանութեանց կողմէ ոչ միայն չէ գործադրուած, այլ հակառակ մեր ակնկալութեան, պատասխանատու արարքներու մէջ գտնուողներն ալ անպատիժ մնացած են, ոտնակոխ ընելով պետութեան շահերն ու գիւղացիին իրաւունքները։

Ներկայ սահմանադրական կառավարութեան կողմէ ալ ոչ միայն այս պարտականութիւնը կատարուած չէ, այլ անցեալ վարչաձեւին տակ անգամ չգործադրուած բռնապետական ձեւեր և արարքներ տեղի կ'ունենան։ Գիւղացիները իրենց պապենական ժառանգականութեամբ և անհատական սեպհականութեամբ տիրացած տուներէն, պարտէզներէն և այգիներէն կը վտարուին։ Այս բռնարարութիւններու դէմ ո՛չ պաշտպանութիւն կը գտնեն և ո՛չ ալ այսպիսի արարքներու հեղինակները կը քննադատուին։ Ընդհակառակը, թերթերուն տուած տեղեկութեանց համաձայն, վերոյիշեալ արարքները կը հերքուին նոյնիսկ։

Այս վիճակին բարելաւման միջոց մը գտնելու և արդարութիւնը ապահովելու համար Ձեր կողմէ ձեռնարկուելիք միջոցներուն սպասուած պարագային, Ներքին Գործոց Նախարարութեան կողմէ 22 Մայիս 1327 ին Մ. Ազիզի կառավարիչին հետագրով կարգ մը զեկուցումներ եղած են, և այս զեկուցումներով Պետական Խորհուրդի վերոյիշեալ որոշումէն և անոր գործադրութենէն իբր թէ կեդրոնական կառավարութիւնը տեղեակ չէ եղած, և ասիկա միայն գիւղացիներուն կողմէ յետին մաքով յարուցուած խնդիր մը, զրոյց մը նկատուած է։ Որպէս

եղրակացութիւն, կը յայտարարուի թէ՝ ինչ որ մինչեւ այսօր չէ գործադրուած, ասկէ վերջն ալ անզակաև կառավարութիւնը գործադրելու և ոչ մէկ միջոց ունի. միայն դատարանի միջոցաւ երկու կողմի իրաւունքները հաստատել կարելի կը նկատուի։ Միայն թէ ներկայ վիճակի փոփոխութիւնը անթոյլատրելի կը յայտարարուի։ Ասկէ զատ, գիւղացիներու կողմէ վերոյիշեալ գրութեան գործադրութիւնը և կալուածական տարաբին արձանագրութեան պահանջը յետին նպատակի վերագրել և Պէկերն ալ որեւէ քննութեան և հակակշիռի չենթարկել, կը նշանակէ՝ գիւղացիները դատապարտել աննպատակ վճիռով մը։

Գալով «ներկայ վիճակին պահպանման» յիշատակութեան, ատոր նպատակը գիւղացին անպաշտպան ձգել է, ինչ որ վիլայէթին կողմէ անիրաւաբար ներկայացուած թելադրութեան մը հետեւանքը պէտք է ըլլայ։

Քանի որ վերոյիշեալ Մազպաթային (գրութեան) իմաստը վճռական է և անգործադրելի մնացած է (որուն ոչ մէկ պատճառ կարելի է երեւակայել) և քանի որ այդ վճիռը բեկանող որեւէ մէկ դատարան չկայ, բուն իսկ այս տրամաբանութեամբ, գիւղացիներուն կողմէ Պէկերուն դէմ դատական միջոցներով կալուածական վկայագրեր պահանջելու ալ պէտք չի մնար. ուրեմն Հայուն համար կալուածական վկայագրի իրաւատու ըլլալուն մասին երբ կասկած կը յայտնուի, հակառակորդին ի նպաստ սեպհականութեան իրաւունքը ճանչցուած կ'ըլլայ, ինչ որ վերոյիշեալ վճիռին և հողային օրէնքին տրամադրութեանց հակառակ կ'ըլլայ ի վնաս պետական գանձի չահերուն։

Խոպան դաշտերուն առանց աճուրդի, խարդախութեամբ Պէկերուն անուան արձանագրուած ըլլալը սեպհականութեան իրաւունք չի կրնար նկատուիլ։ Սեպհականութեան իրաւունքը տակաւին չվաւերացուած, կալուածական վկայագրերուն գոյութիւնն ալ անիմաստ կը դառնայ։ Անանկ որ Պէկերուն ի նպաստ պատրաստուած կալուածական վկայագրերը ընդունելի նկատել և զանոնք որեւէ ձեւով նպաստաւորել կամ պաշտպանել, ըսախտուած եմ յայտնելու թէ Ձեր օրինազէտ և արդարադատ վսեմութենէն չէի սպասեր։

Զարեանճագի հողային հարցը պարզ իրաւունքի խնդիր մը չէ, այլ՝ անողոք ատատապետներու բռնակալ ճանկերուն մէջ ճզմուած բազմաթիւ համայնքի մը կենսական հարցն է։ Ատոր լուծման միակ միջոցը վերոյիշեալ վճիռին գործադրութիւնն է։ Գիւղացին ասկէ զատ որեւէ յետին նպատակ և դիտում չունի և չի կրնար ունենալ։ Գիւղացիներուն վերագրուած «յետին նը-

պատակի» յորիւրանքը, Պէկերու ազգական երեսփոխանի մը կողմէ ալ հրապարակաւ յայտարարուած և ազօթարարիս ազգը անուանարկուած և այս պատճառաւ ազգիս ամէն մէկ անհատին սիրտը ցաւով և վիշտով համակուած է։

Հայրենիքի հերոսներուն չանքով մէջտեղ բերուած Սահմանադրութեան բարիքներէն, առանց կրօնքի և ազգի խտրութեան, ամէն անհատի, մանաւանդ՝ իրաւացիօրէն զրկուածներուն կողմէ օգտուելու տեղ, Ձեր Վսեմ. Նախարարութեան միջոցաւ բռնակալութեան պակաս ձգածները լրացնել կը փորձուի, փոխանակ անոր ձգած սխալները, բռնապետական հետքերը վերջնականապէս անհետացնելու, ներկայացուած այս առիթով։

Վստահ Պէյի անարգանքին և անուանարկութեանց հակառակ, յոյս ունիմ և կը հաւատամ, որ օր մը, Զարսանճագի մէջ ալ արդարութեան ճառագայթները պիտի տարածուին և բռնութեանց վերջնակէտ մը պիտի դրուի։

Հետեւաբար կը խնդրեմ Ձեր Վսեմութենէն որ վերոյիշեալ որոշումներուն արամադրութիւնները կարելի եղածին չափ չուտով գործադրութեան դրուին։

Տուներէն, պարտէզներէն, այգիներէն վտարուողները իրենց տեղերը վերադարձուին։

Բռնութիւն բանեցնողները պատասխանատու նկատուին։

Վերջնականապէս արգիլուի Պէկերուն, որ չի միջամտեն տան, այգիի և պարտէզի վերաբերեալ խնդիրներու։

Պետական Խորհուրդի որոշման թուականէն ակսեալ տրբուած հողային վկայագրերու վերաքննութիւն։

Վաւերականութենէ զուրկ կալուածական տամարներուն բարեփոխում։

Այս կարգադրութեանց համամիտ չի գտնուող Պէկերը ազատ պիտի ըլլան դատարանի դիմելու իրենց իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար։

Իսկ գիւղացիները ստիպուած պիտի ըլլան իրենց զբաղումները չընդհատելու, որպէսզի՝ վտրուցանի ընդհատումով, յառաջիկային սով մը չպատահի, ինչ որ տէրութեան ուրիշ տեսակ զբաղում մը կրնայ յառաջ բերել։

Այս պատճառներով կը խնդրեմ Ձերին Վսեմութենէն, որպէսզի պէտք եղած միջոցները կարելի եղածին չափ հապճեպով ձեռք առնուին և այս խնդրին օր առաջ վերջ մը տրուի։

Սոյն առթիւ և որևէ պարագայի, նպատակայարմար կարգադրութեան մը հրամանը Ձեր Վսեմութեան կը պատկանի։

թագրիրցերու բնթերցումեն վերջ, վիճաբանութիւնները կը վերսկսին:

Տ. ՀՄԱՑԵԱԿ Ս.— Այդ վերջին թագրիրին թուականը ի՞նչ է:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ Էֆ.— Յուլիս 1: Խօսքը կուտամ Սմբատ Բիւրատ Էֆ.ին, իր հարցման մասին խօսելու համար:

Ս. ԲԻՒՐԱՏ Էֆ.— Ես բոլոր յարգանքս կը պահեմ Տէր-պապահ Ս.ին անձին նկատմամբ, բայց բացատրութիւն պահանջած եմ այնպիսի փափուկ խնդրոյ մը նկատմամբ, որ լրագրութեան մէջ եղած և ժողովրդեան մէջ ալ խօսակցութեան առարկայ դարձած է: Ծանրակչիռ յայտարարութեան մը չուրջը կը դառնայ խնդիրը և կարդացուած գրերը պաշտօնական խօսքեր միայն կը բովանդակեն. պանդք ժողովը կը գրէ և կնքուէ վերջ կը ղրկէ. ես պանդք իմ պահանջիս պատասխանը չեմ կրնար նկատել: Կէտ մը կայ որ պէտք է պարզուի: Ն. Սըրբազնութիւնը լիովին համոզուած է թէ կուսակցութիւնները և մամուլը խնդիրը արծարծած են և Զարսանճագի Հայերը կարգ մը հողերու վրայ իրաւունք չունին, մինչդեռ ուրիշ կարգ մը հողերու վրայ իրաւունք ունին: Անաւասիկ այս կէտն է որ մտքերը կը շփոթեցնէ և մինչեւ որ Ն. Սրբազնութիւնը իր այս դաղափարը չփոխէ չպիտի կրնայ պաշտպանել խնդիրը, ինչ այս խօսքերը իմ ներկայութեանս ալ ըսած է. ներկայ էր նաև Խասքէօյի Թաղ. Խորհրդոյ Ատենապետը:

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.— Ես ժողովրդեան իրաւունքը պաշտպանած եմ այդ գրերով, նոյնպէս ընթանցի, և ինչպէս կարելի է տարբեր բան գրել և տարբեր բան խօսիլ: Հետեւապէս բացատձակ սուտ են ինձ վերագրուած այն նպատակները, զոր իբր թէ յայտնած ըլլամ այս կամ այն անձին ներկայութեանս: Եզրակացնելով իմ խօսքս կ'ըսեմ թէ՝ երբ ժողովիդ համոզումն ալ այն է, ինչ որ գրուած է այս հարցումին մէջ, ընդունեցէ՛ք իմ հրաժարականս:

ՀԵՓՈՒՄ ՍԵՓԵԱՆ Էֆ.— Մենք վատահ ենք Ձեր վրայ:

ՆԵՐՍԷՍ ՕՀԱՆՆԵԱՆ Էֆ.— Նոյն իսկ ատելութիւնը կը նկատենք այլեւս այս վիճաբանութեան չարունակութիւնը:

ՄԻՀՐԱՆ ՀԱՑԿԱՁՆ Էֆ.— Կը ձայնակցիմ:

ՎԱՀԱՆ ԹԻՓԻՆԵԱՆ Էֆ.— Զարմանքով կարդացի թերթերու մէջ այն խօսքերը, զորս իբր թէ ըսած ըլլայ Տէրպապահ Ս.ը այնպիսի պաշտօնական տեղւոյ մը մէջ, Զարսանճագի հողային խնդրոյն օրինաւորութեան դէմ: Բայց Տէրպապահ Սրբազանին հերքումը փարատեց մեր զարմանքը և բնականաբար

պատճառ ալ չունինք կասկածելու այդ խօսքերու անկեղծութեան վրայ, մանաւանդ՝ հիմնուելով թերթերու մէջ հրատարակուած ըսի-ըսաւներու։ Տէղապահ Ս.ը կ'ըսէ նաև թէ գործակատարն ալ ներկայ էր խօսակցութեան և ըսուած իմաստով խօսք տեղի չունեցաւ. այս պարագային մէջ կրնանք վճռել խնդիրը գոնէ մեր մտքին մէջ։ Ուրիշ կէտ մը կայ սակայն. Զարեանճագի խնդրոյն վրայ գրուած երկու բագրիր կարդացուեցան որոնցմէ առաջինը չէ մատուցուեր, որովհետև դիմումի եղեր է Տէղապահին և ըսուեր է որ ձեռնարկներ եղած են հոգւոյին խնդրոյն համար, և առաջին բագրիրը ամիսի մը չափ պէտք է յետաձգուի, մինչդեռ ոչ թէ մէկ՝ այլ 3 ամիս ալ յետաձգուեր է ու արդիւնք յառաջ չէ եկեր. այս մասին խորին ցաւս կը յայտնեմ, որովհետև վարչութեան որոշումով գրուած բագրիր մը 2 անպաշտօն անձեր կրցեր են յետաձգել առ և 3 ամիս անցեր է այս կերպով։ Ցետոյ այդ առաջին բագրիրը որ այնքան կարճ էր, հարցուցի Տէղապահ Ս.ին և տեղեկացայ թէ օրէնսդէաններու պատրաստածը չէ։ Հիմա կարեւոր է գիտնալ թէ ինչո՞ւ համար այսպիսի անպաշտօն դիմումով մը կը յետաձգուի այնքան կարեւոր գործ մը և ապագային ալ ի՞նչ ապահովութիւն կայ որ նմանօրինակ պարագաներ պիտի չկրկնուին։ Իմ նպատակս իշխանութիւնը բարձր բռնել է, կարելի եղածին չափ։

Ց. ՃԱՆԿԻՒԼԵԱՆ Է֊Ց.— Տէղապահ Ս.ը Զարեանճագի խնդրոյն համար իրաւ թէ ըսեր է որ այս խնդիրը Զարեանճագի խնդիր չէ, կուսակցական խնդիր է։ Ես կը պարմանամ որ այսպիսի գործերու հաւատացողներ կը գտնուին։ Տէղապահ Ս.ը ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ամբողջ Հայութեան մէջ տարիներ ի վեր գոյութիւն ունեցող խնդիր մը այդ գոյնով կը ներկայացնէ։ Ես գոնէ այս բանէն կ'եզրակացնեմ որ խաղ մըն է, որպէսզի մենք ներքին խնդիրներով իրար բզքտենք և իրենք ժամանակ ունենան առիթէն օգտուելու։ Իմ կարծիքը այն է որ պարզապէս կառավարութեան կողմէ պատրաստուած խաղ մըն է այս։

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ Է֊Ց.— Ես որչափ գիտեմ, վիճաբանութիւնը չեղեցաւ իր նպատակէն։ Խնդիրը Զարեանճագի գործին առիթով եղած խօսակցութեան մը կը վերաբերէր, որու մասին արուած բնթանացի և գրաւոր բացատրութիւնները բաւարար էին արդէն, հետեւաբար պէտք չկար հարցում հանել թէ, այս կամ այն կողմէ դիմումներ եղեր են, վարչութեան ու Տէղապահին վրայ ազդեցութիւն բանեցուցեր են, իր անձ-

նական համոզումը սա է եղեր, նա է եղեր։ Առար պէտք չունինք։ Մենք պաշտօնավարութեան գլուխ գտնուողի մը անձնական մտածումները քննելու պաշտօն չունինք. մեր գործը իր պաշտօնավարութեան հետ է։ Այս տեսակէտով կ'առաջարկեմ որ այս խնդիրը անհետեւանք թողուի։

Մ. ՀԱԿՅԱԶՆ ԷՖ.— Եթէ երեսփոխաններ կը գտնուին որոնք կ'ըսեն թէ Տէղապահ Ս.ը իրենց հետ տեսակցելով այս կամ այն կուսակցութիւնը պատասխանատու համարեր է Զարմանճագի հոգային խնդրոյն մէջ, ես ալ իրրեւ երեսփոխան մը կը յայտարարեմ թէ՝ միեւնոյն խնդրոյն վրայ տեսակցած եմ Տէղապահ Ս.ի հետ, որ յայտարարած է որ հոգիերը Հայոց կը պատկանին։ Բայց կէտ մը կայ որ պէտք է ճշդուի. Տէղապահ Ս.ը ըսաւ ինձ որ Ներքին Գործոց Նախարարը կ'ըսէ թէ պարէզները և այդիները Հայոց կը վերաբերին իսկ արտերը՝ Թուրք Պէկերուն։ Ես ոեւէ պատասխան տալէ առաջ պէտք կը տեսնեմ որ Սարգիս Քհնյ. և ուրիշ մէկը որուն անունը չեմ յիշեր, կանչեմ և իրենց հետ տեսակցիմ, խնդրոյն այլեւայլ մանրամասնութեանց վրայ։ Ուրիշ պարագայ մըն ալ կայ, զոր ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ. Ամէնս Րիզա Պէյ ժամանակին դաշնակցականները և հնչակեանները իրարու դէմ հանելու փորձ ըրաւ, բայց երբ եկաւ առնը երես առ երես գալու և իրողութիւնը երեւան հանելու՝ կծիկը դրաւ։ Այս ալ այդ կարգէն գործ մըն է։ Կարծեմ թէ այսքանը բաւական պիտի ըլլայ մեզի համար, որովհետեւ անցեալին մէջ ալ պատահեցան միեւնոյն բաները։

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ Ս.— Խօսուածներէն լուսաբանուեցանք, որ ասկէ առաջ Հիւսէյին Հիլմի և Թէվֆիք Փաշաներու օրով տիրող վիճակին չարունակութիւնն է այսօրուանը, երբ որ կ'ըսուի թէ հնչակեաններն ու դաշնակցականներն են ժողովուրդը գրգռողները։ Ես չեմ կարծեր որ Տէղապահ Ս.ը բաւ ըլլայ այն խօսքերը որոնք կը վերապրուին իրեն, բայց միամիտ գաներ են գինքը, ապա թէ ոչ այդ խօսքերուն հեղինակը իրենք են։ Սակայն պէտք է գիտնալ թէ Հայ հնչակեանները պահպանող են իրենց ժողովրդեան իրաւունքները և դեր չունին ժողովուրդը գրգռելու մէջ, այլ ժողովրդեան չափն է որ կը պահանջեն։

ՆԱՀԱՊԵՏ Ս.— Չեմ ընդունիր Համբարձում Ս.ի այն խօսքը թէ նախարարները միամիտ գտած ու խաբած ըլլան գիս. ես իր կարծածին պէս միամիտ չեմ։ Երբ նախարարը հնչակեաններու և դաշնակցականներու խօսքը կ'ընէր, պատասխանե-

ցի թէ եկեղեցականները ժողովրդեան հայրերն են միշտ և կը յորդորեն զիրենք խաղաղութեան, իրենք ալ խաղաղութեան պաշտօնեայ են. իսկ դաշնակցականք՝ անոնք են, որոնց հետ համաձայնութիւն ըրիք երկրին յառաջդիմութեան համար. այս խօսքերն ըսի իրենց հակասութիւնը ցոյց տալու նպատակաւ. աւելցուցի թէ «Տեսիզէ տիւշեն երլանա սարբլրբ». այսօր ժողովուրդը կ'ուզէ օրթոտոքս ըլլալ հոնկէ ակնկալելով իր փրկութիւնը։

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.— Տեղապահ Ս.ին անձին նկատմամբ ամէնքս ալ յարգանք ունինք. հետեւաբար ամբաստանութիւն չկայ, եղածը պարզ հարցում մըն է և հարկ է որ ճշդուի այս կէտը, որովհետեւ Հայ ազգը կը բաղկանայ եկեղեցականներէ և աշխարհականներէ և ասոնց ներդաշնակութեամբն է որ ազգը կանգուն կը մնայ։ Ես կառավարութեան մէկ խաղը չեմ կրնար նկատել ասիկա, այլ Տեղապահ Ս.ին միամտութիւնը, որովհետեւ միեւնոյն ատեն ինք ըսեր է որ «ծովը ինկողը օձին կը պըլլուի...:»

ՁԱՅՆԵՐ.— Օրթոտոքսութեան համար ըսեր է։

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.— Այո', իր խօսքերէն այդպէս կը հասկըցուի։

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ. (Շարունակելով).— Կ'ընդունիմ թէ այդ ոգիով ըսուած ըլլայ, սակայն հարցում մըն է այս, որուն պատասխան մը պէտք է տրուի Վարչութեան կողմէ։

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.— Վայրկեան մը առաջ Ազգ. Ժողովը իր զայրոյթը կը յայտնէր Օսման Փաշայի դէմ որ դաշնակցութիւնը վարկաբեկելու մտօք խօսք ըրած է, վայրկեան մը վերջ կ'ուզէ ճշդուած տեսնել այն խօսքը, որով իբրեւ թէ Ժողովիս նախագահը ուզած է ամբաստանել կուսակցութիւն մը, որուն հետ մենք ուրիշ խնդիրներ կրնանք ունենալ, բայց միացած ենք, երբ այսպիսի ամբաստանութիւն մը կ'ըլլայ իրեն դէմ։ Ամբողջ ազգը այս խնդիրներու մէջ համակամ է և միակամ, և միայն այդ ձեւով կարելի է պաշտպանել խնդիրը, այլապէս եթէ Ժողովը իր վստահութիւնը զլանայ նախագահին, ազգային շահերուն հակառակ ընթացք մը բռնած կ'ըլլայ։

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎՐԴ. ՊԱԼԱԳԵԱՆ.— Խնդիրը այն է թէ՝ երբ ոեւէ մէկը, իբրեւ նախագահ, այս կերպ ամբաստանութիւն մը կ'ընէ, նա կը դադրի պաշտօնէ. սակայն նախագահ Ս.ը կը մերժէ այս կէտը ու կ'ըսէ թէ ինքնագլուխ չէ գործած ու այս-

պէս բան չէ ըսած. հետեւաբար կ'առաջարկեմ որ ժողովս բաւարար նկատէ տրուած պատասխանը։

ԱՐԱՄ ՀԱԼԱՃԵԱՆ ԷՖ.— Ես ալ կատարուած վիճաբանութիւնը բաւական նկատելու կողմն եմ, որովհետեւ Օսման Փաշայի յայտարարութեան դէմ եղած բողոքէն վերջ, տեղապահական հրաժարական յառաջ բերելու չափ առաջ երթալ կը նշանակէ ոչնչացնել այդ բողոքին ազդեցութիւնը։ Գալով Զարասանճադի խնդրոյն, կարդացուած թագրիրը լսեցինք. լաւ գրուած է, ատիկա Ս.ը նախապէս մեզի ալ կարդաց։ Խնդիրը ևս ալ կը հետապնդէի ինձմէ խնդրուած ըլլալով ժողովրդեան կողմէ։ Առանց ուրէ մանրամասնութեան մէջ մտնելու, միայն ասչափը կ'ըսեմ, որ մենք 20 տարի առաջ տրուած որոշման մը գործադրութիւնը կը պահանջենք։ Այս պայմաններու մէջ կ'առաջարկեմ խնդիրը փակուած նկատել։ Կը տեսնեմ որ Օսման Փաշաներու, Ասըմ Պէյերու և ուրիշներու խօսքերով ընդհատ մը կազմուելու վրայ է և կ'աշխատուի գրաւումները օրինականացնելու։ Մենք պէտք չէ բաւականանանք միայն յայտարարութիւն մը պահանջելով կառավարութենէն, այլեւ պէտք է խնդրենք միջոցներ ի գործ դնել, առաջքն առնելու համար այս վիճակին, որ կրնայ ըլլալ միայն պաշտօնանկ ընելով Օսման Փաշայի նման մարդոցները։ Պէտք է որ կառավարութիւնը մեզ օգնէ, մենք ալ իրեն օգնենք. մենք իր աջ բազուկն ենք և կառավարութեան թշնամիներն են, որ կ'ընեն այդ բանները յայտնի պատակառում յառաջ բերելու համար։

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆ ԷՖ.— Այս խնդիրը դիս կը հետաքրքրէ այն տեսակէտով որ մեր մէջ տարաձայնութիւն մը յառաջ բերելու կ'օգնէ իբր թէ հայ կուսակցութիւններ և հայ ժողովուրդ իրարմէ տարբեր հայեացքներ ունին այսքան էական խնդրոյ մը մասին։ Խնդրին այստեղ գալուն պատճառ եղաւ այն յօդուածը զոր գրեց Շահրիկեան Էֆէնտին, և եթէ այսօր ինք այստեղ ներկայ ըլլար, անտարակոյս ինք ուներ պէտք եղած ապրիւրները, ուրկէ առացած էր այս տեղեկութիւնը։ Լսեցինք տրուած բացատրութիւնները և հասկցանք թէ ակար և ձախաւեր պաշտպանութենէ մը աւելի բան մը չէր եղածը, քանի որ մեզի համար հիմնական խնդիրը Հայ ժողովուրդի շահն է և եթէ տարբեր տարբեր կարծիքներ կան վարչական այս կամ այն հարցի մասին ընդդէմ Հայ ժողովուրդի, մէկ ճակատ կայ, երկու ճակատ չկայ։ Հայ ժողովուրդը՝ յանձին իր քաղաքական կուսակցութիւններուն, եթէ իր շահերու պաշտպանութեան նախանձախնդիր չըլլար, ի հարկէ հակառակ չէին ըլլար իրեն և եթէ

մենք չգիտնանք պաշտպանել խնդիրը այս տեսակէտէն, Օսման Փաշայի յայտարարութիւնը կը հաստատուի ես լսեցի քիչ առաջ իբր թէ, խօսուած ըլլայ յետաձգել տեւէ առաջարկ հողային հարցին վերաբերեալ։ Այդ խնդիրը ըմբռնուածին պէս չէ. նախ և առաջ ըսեմ թէ ընդհանուր հողային հարցին վերաբերեալ տեւէ գիր չէ յետաձգուած, այլ երբ Սելանիկէ վերադարձանք, լսեցինք թէ Խալիլ Պէկ՝ իբրեւ մեծ հողատէր, Զարսանճագի հողային խնդիրը կ'ուզէ նեռել տոպրակի մէջ. մենք ըսինք թէ խնդիրը սխալ ճամբու մէջ է, որովհետեւ կը պահանջուէր Զարսանճագցիներէ համաձայնագիր մը, որով արտերուն տէր չպիտի դառնային իրենք. մենք պահանջեցինք որ չտան այդ համաձայնագիրը որ ծուղակ մ'էր անոնց դէմ։

ՏՕՔԹ. ԳՐԻԳՈՐ ՃԼԼԱԼ ԼՖ.— Վռամեան Լֆ. քիչ առաջ ըսաւ որ մենք Սելանիկ գացինք բայց ընդհանուր խնդիրներու համար խօսք չկար, այլ թագրիւի մասին էր խօսքը։ Սակայն ես կը մտածեմ թէ մենք ինչո՞ւ համար օրէնքով չկարգադրենք մեր խնդիրները։ կը ցաւիմ որ այն չէ իրերու բուն կացութիւնը զոր մենք տեսնել կ'ուզենք, ապա թէ ոչ չպիտի տրուէր այնքան խայտառակ կերպով հեռագիր մը Խարբերդի կուսակալին, զոր մենք կը համարենք արդիւնք՝ պաշտօնական շրջանակներու մէջ տիրող մտքերուն։ Այս մտքերն են որ պէտք է դարմանուին, որովհետեւ բազմապատ պահանջներ ունինք որոնց գոհացում տալու համար հարկ է որ մտքերը դարմանուին։ Ես կ'առաջարկեմ որ յղուի Սմբատ Լֆ. Բիւրատի գիրը վարչութեան, որպէսզի ինք քննէ զայն և այս կերպով փակել խնդիրը։

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.— կէտ մը կայ որ պէտք է ճշդուի։ Սելանիկէն վերադառնալէ յետոյ, երբ ինձ դիմելով ըսին թէ մէկ ամիս պէտք է որ յետաձգուի, պատասխանեցի թէ ատոնք տակաւին մեզ չտան կը խաղցնեն. բայց վերջապէս յետաձգեցինք ու յետոյ մէկ ամիսը քանի մը ամիս եղաւ։ Իսկ երբ այդ միջոցին կառավարութենէն առաջարկութիւն մը եղաւ Զարսանճագի հողային խնդրոյն կարգադրութեան մասին, ես խառն ժողովոյ հաղորդեցի և հոն Ալեքսան Լֆ. Թօփալեանն էր որ ըսաւ թէ Զարսանճագցիները պէտք է համաձայնագիր տան։ Ասկէ զատ ես ընդհանուր ազգին կողմէ պաշտպաներ եմ այս դաւը և ոչ երբեք տկար կամ ձախաւեր կերպով։ կը խնդրեմ ատենապանութենէն զգոյշ կենալ իրենց ակնարկութիւններուն մէջ։ Իմ խօսքերս առանձին չեն եղած երբեք, այլ միշտ վկայ գրառուած է քովս։ Ինձ է յանցանքը երբ Ներքին Գործոց Նա-

խարարը իր խոստման հակառակ այսպէս խառնափնթոր հեռագիր մը տուաւ։

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ ԷՖ.— Ես իբրեւ հարցման տէր հարկ կ'զգամ ըսելու թէ ոեւէ անարգանք ընելու միտք չունիմ Տեղապահ Ս.ին դէմ, ոչ ալ զինքը ամբաստանելու։ Ես թերթի մը մէջ տեսածիս համար բացատրութիւն կը պահանջեմ. եթէ Ժողովը բաւարար կը գտնէ տրուած բացատրութիւնը, կրնայ խնդիրը փակել կամ չփակել։ Չեմ կարծեր թէ յարգանքի պակասութիւն մը ըլլայ այդ։

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.— Թեր ու դէմ խօսուած ըլլալով խընդրոյն վրայ, կը ներկայացնեմ ձեզի երկու բանաձեւեր, մէկը՝ Վռամեան, միւսը՝ Ալպօյաճեան Էֆէնտիներու կողմէ։ Այս երկու բանաձեւները ձեր քուէին կ'ենթարկեմ։

Առաջին Բանաձեւը

«Նկատելով որ Ներքին Գործերու Նախարարին հետ Պատրիարքական Տեղապահին խօսակցութեան ի պաշտօնէ ներկայ գտնուած է նաեւ Պատրիարքարանի Բ. գործակատարը,

«Նկատելով նաեւ որ Ազգ. Ժողովը առիթ չունեցաւ լսելու նաեւ երեսփոխան Պ. Յ. Շահրիկեանի բացատրութիւնները, հրապարակաւ մամուլի մէջ իր ըրած ամբաստանութեան մասին,

«Ժողովը կ'որոշէ Ազգ. Վարչութենէն խնդրել մանրամասն քննութիւն մը կատարելէ ետք սոյն խնդրի մասին, տեղեկագրել զայն Ազգ. Ժողովի յառաջիկայ նիստին։»

Ա. Վռամեան

Երկրորդ Բանաձեւ

«Ժողովս՝ լսելով Տեղապահ Ս.ի բացատրութիւնները, բաւարար կը նկատէ զանոնք և իր վստահութիւնը կը յայտնէ Ն. Սրբազնութեան»։

Արշակ Ալպօյաճեան

Ժողովը այս երկու բանաձեւներէն Ալպօյաճեան Էֆ.ի բանաձեւը 7-ի դէմ 37 քուէով ընդունեց և նիստը փակուեցաւ ժամը 6.30ին։

Ազգ. Ընդհ. Ժողովոյ

Ատենադպիր՝ ՕՆՆԻԿ ՉԻՖԹԷ ՍԱՐՐԱՖ

Ատենապետ՝ ՀՐԱՆԴ ԱՍԱՏՈՒՐ

Ահա Զարսանճագի Հայոց հողային դատի տխուր վերջաւորութիւնը։

Թրքական բռնապետութիւնը և անոր յաջորդող վաթանտաշ Իթթիհատի կառավարութիւնը, չի լսեցին Զարսանճագի Հայոց արդար բողոքը, խեղդեցին արդարութիւնը և Հայուն հալալ սեփականութիւնը եղող հողերը թոյլ տուին որ բռնագրաւուին քանի մը կողոպտիչ Աղաներու ու Պէկերու կողմէ։

1912 ին, Պոլսէն ձեռնունայն ետ վերադարձան հողային դատի յանձնախումբի անդամներէն՝ Տ. Սարգիս Քհնյ. Զաքոյեան և Տօնապետ Քէհեայ Սէմէրճեան։

Երեք տարի վերջ մեր թշնամին լռեցուց նաև բողոքի ձայնը և սպանդանոց առաջնորդեց Զարսանճագի ամբողջ Հայութիւնը։

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1914 Յուլիս 28ին, Սերպիոյ Սարաեէվօ քաղաքին մէջ, կ'սպաննուի Աւստրիոյ գահաժառանգ իշխան՝ Արհիդուքս Ֆրանց Ֆերտինանտը, Փրենցիփ անուն սերպ ուսանողի մը կողմէ։

Աւստրիոյ կայսրը՝ Ֆրանսուա Ժօզէֆ, պատերազմ կը յայտարարէ Սերպիոյ դէմ, 1914 Յունիս 28ին, իսկ Գերմանիա՝ Ռուսիոյ (Օգստոս 1) և Ֆրանսայի (Օգոստոս 3) դէմ։ Օգոստոս 4ին, Գերմանիա կը գրաւէ Լիւքսէնպուրկը։

Նոյն օրը, Անգլիա՝ Պելճիքայի չէզոքութիւնը պահպանելու համար, վերջնագիր կը ղրկէ Գերմանիոյ և ապա պատերազմ կը յայտարարէ։

Կը կազմուի Երրեակ Համաձայնութիւնը Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ միջեւ։ Միւս կողմէն, Գերմանացիք կը կազմեն Երրեակ Զինակցութիւնը՝ Գերմանիոյ, Աւստրօ-Հունգարիոյ և Իտալիոյ միջեւ, որոնց կողքին պատերազմի կը մտնէ նաև Թուրքիան, Օգոստոս 6ին, զինակցութիւն մը կնքելով Գերմանիոյ հետ։

Այսպէսով Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը կը ծագի։ Համաձայնականներու կողմը կ'անցնին Միացեալ Նահանգներ, Ճաբոն, Ռումանիա, Յունաստան և ուրիշ 13 պետութիւններ, իսկ Երրեակ Զինակցութեան ճակատը կը զօրացնեն Թուրքիան և Պուլկարիան։

ԶՕՐԱԿՈՉ՝ ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՄԷՋ

Թէև Պատերազմի չշուկները շրջան կ'ընէին, բայց ժողովուրդը արտաքին աշխարհէն լուր չունէր, մինչեւ որ օր մը, մունետիկ Իպրահիմ՝ Բերրիի շուկային կեդրոնը, Միւսելլէ Քարին քով կեցած, բարձր ձայնով յայտարարեց Թուքիոյ մասնակցութիւնը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին. «Սէֆէր պէրլիկ վա՛ր... Ասէր օլան սիլահ ալթընա տավէթ օլունըեօր, է՛յ...:» Պատերազմի այս կանչը անցաւ թաղէ թաղ։

Խաղաղութեան ժամանակաշրջանին իսկ օր ու արեւ չի տեսնող Հայութիւնը, այդ պահուն համակուեցաւ սարսափի դողով մը, գուշակելով վաղուան իր անստոյգ բայց որոշապէս սև ճակատագիրը։ Կարծես մոխիր ցանեցին Բերրիցիներու գլխին։ Անոնք՝ մտահոգ ու աչալուրջ, հետեւեցան դէպքերուն։

Յաջորդ առտու թուղթեր փակցուեցան պատերուն վրայ և զինուորագրութեան տարիքին վերաբերեալ տեղեկութիւններ տրուեցան։ Զինուորական տարիքին հասած երեք զաւակ ունեցող ամէն ընտանիքէն պիտի առնուէր միայն երկու հոգին։ Բաց աստի, հարուստները՝ զերծ մնալու համար զինուորագրումի պարտաւորութենէն, ստիպուած էին պէտել (փրկագին) վճարել, անձ գլուխ 45 օսմ. ոսկի։ Գիւղացիներու համար ալ կարգադրութիւն մը կար. զինուորական տարիք ունեցողը, ջորի մը կամ ձի մը առնելով կրնար արձանագրուիլ փոխադրական նիւղին (տէմրպաշ) մէջ։ Ասոնք պիտի սպասարկէին Էրզրումի գծին վրայ, զինուորական պարէն փոխադրելու համար։ Բերրիի մէջ շատեր պէտել տուին, իսկ գիւղացիներուն մեծամասնութիւնը տէմրպաշ արձանագրուեցաւ. մնացածներն ալ որպէս զինուոր զրկուեցան այլ եւ այլ տեղեր, որպէս էմելիա թապուր, ճամբաներու շինութեանց մէջ աշխատելու պարտականութեամբ։

Չարսանճագի հայութիւնը բնաւ տեղեակ չպահուեցաւ պատերազմի զարգացման փուլերէն։

Միայն յստակօրէն գիտէին թէ՝ Թուրքիան կը պատերազմէր Ռուսիոյ դէմ, Մոսկոֆին դէմ, և եթէ Թուրքերն ու Քուրդերը չկողոպտէին ու չսպաննէին Հայերուն, մօտ ատենէն պիտի գար ՔԵՌԻՆ, Խաչապաշ Մոսկոֆը ու պիտի ազատէր Հայ ժողովուրդը։

Աշխատող ձեռքեր պակսեցան։ Գիւղացին՝ վարելու, ցանելու դժուարութիւններ կրեց։ Անչափահասներ, տարիքոտներ, կիներ ու աղջիկներ չարաչար աշխատանքի լծուեցան։ Արտադրութիւնը զգալի կերպով նուազեցաւ, որու հետեւանքով Աղա-

ներն ու Պէկերը սկսան նեղել խեղճ գիւղացին։ Կառավարութիւնն ալ յաւելեալ տուրքեր դրաւ, այնպէս որ գիւղացի ընտանիքին բաւարար պաշար չի մնաց։ Գիւղացիներ, պարտք ընելով ու իրարու օգնելով ջանացին ժամանակ շահիլ։ Բերրիի առեւտուրն ալ կանգ առաւ։ Հպատակ Քուրդ աշիրաթներ զինուոր և ժանտարմա գրուած էին (Շատէ, Իզօլի, Խռան) իսկ Տէրսիմի անկախ աշիրաթները ո՛չ զինուոր տուին, ո՛չ ալ քաղաք իջան առեւտուր ընելու համար։

1914ի աշնան, Զարսանճագի Հայութիւնը արհաւիրքի օրեր ապրեցաւ։ Թուրքերը յայտնի կերպով թշնամական վերաբերմունք ցոյց տալ սկսան։ Էնվէր Փաշան՝ Արտահանը և Սարի Խամիշը գրաւած է կ՚ըսէին։ Թուրքերը կ՚երգէին «Պիզէ վերսէլեր խարս իլէ Պաթում...:» Էրզրում երթեւեկող Հայ Դէմրպաշ զինուորները լաւ լուրեր չէին բերեր։ Ամէն անոնք՝ որոնց ձին կամ ջորին ճամբան կը մնար, կը մատնուէին ահռելի կացութեան։ Նոր ջորի գնելու անկարողներն ու բացակայողները անբացատրելի խոշտանգումներու կ՚ենթարկուէին։

Վերջապէս եկաւ Էրզրումի և Զարսանճագի խստաշունչ ձմեռը։ Արեւելեան ճակատի վրայ Էնվէր Փաշայի յարձակողականը ձախողած էր ու քայքայուած բանակին դասալիքներն ու փախստականները լեցուած էին գիւղերը, որոնց բոլորն ալ Քուրդ կամ Թուրք էին։

Բերրիի զինուորական ոյժը բազմապատկուեցաւ. կազմուեցաւ Համիտիէ Ալային։ Ոճրագործներէ և աւազակներէ բաղկացած այս բանակը սկսաւ սանձարձակ կերպով կողոպտել, զարնել ու հալածել Հայ բնակչութիւնը։ Ժանտարմաները և Համիտիէ Ալային՝ զինուորական փախստականներ փնտռելու պատրուակին տակ, կը պաշարէին հայ տուները, մեծ ու պզտիկ կը ծեծէին ու կը կողոպտէին։

1915ի Մարտ ամսուն մէջ, Զալխատան գիւղէն, ժանտարմաներ երկու Քուրդ փախստականներ բռնած Բերրի բերին։ Բրուտներու քով արտի մը մէջ երկու փոսեր փորել տուին, ու այդ փախստականները փոսերու մէջ կանգնեցնելով հրապարակաւ հրացանազարկ ըրին։ Հայերը չափազանց ընկճուած վիճակ ունէին։ Շատեր կը մտածէին Տէրսիմ ապաստանիլ. բայց այդ ալ անկարելի էր, որովհետեւ մինչեւ Տէրսիմ հասնելու համար, պէտք էր անցնիլ հպատակ քուրդ աշիրաթներու մէջէն, որոնք՝ արդէն իսկ կառավարութեան պակաս թողուցածը կը լրացնէին։ Նոյնիսկ յամառ զրոյց մը սկսաւ շրջան ընել, ըստ որուն Տէրսիմ նորէն պիտի յարձակի Բերրիի վրայ։

Թուրքերը աներեւակայելի կերպով զայրացած էին Հայերու դէմ. կ'անարգէին, խային կեավուր կ'անուանէին. օր ցերեկով առեւտրականին, արհեստաւորին իրաւունքը կը խլէին զանազան պատճառներով. «Պակաս կշռած ես...», «Սուղ կը ծախես...», «Զինուորական փախստական կը պահես...», «Ֆետայիներ կան լեռները, դուն անոնց կ'օգնես...»: Նոյնանման յերիւրածոյ ամբաստանութիւններով, մահուան սպառնալիքի տակ կը պահէին ամբողջ Զարսանճագի Հայութիւնը:

Դարերու բռնատիրութեան տոկացող Զարսանճագցին դիմացաւ նաեւ այս փորձանքին, յուսալով որ օր մը, այս ալ պիտի անցնի նախորդ դէպքերու նման: Բայց չի գիտցաւ թէ այս անգամուան փորձանքը՝ համազգային աղէտ կամ վերջին հաշուեյարդար պիտի դառնար:

ՈՃՐԱԾԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Սարը Խամբշի ճակատին վրայ, թըրքական բանակի քայքայումէն վերջ, երբ Էնվէր Փաշան Պոլիս վերադարձաւ, Իթթիհատ կուսակցութիւնը ժողով գումարեց Էնվէրի, Թալէաթի, Ճեմալի, Տօքթ. Պեհաթին Շաքիրի, Տօքթ. Նազըմի, Հիւսէյն Ճահիտի, Գարա Քեմալի եւ Էօմեր Նաճիի Մասնակցութեամբ: Այդ գաղտնի ժողովին է, որ Գերմանացիներու հետ համախորհուրդ, որոշում տրուեցաւ տեղահանելու հայկական վեց գաւառներու հայութիւնը: Մէկ քարով երկու թռչուն զարնելու սադայէլական վճիռ մըն էր ասիկա, թէ՛ հայութիւնը բնաջնջելու, թէ՛ հայկական հարցէն փրկուելու համար միայնգամայն:

1915-ի Ապրիլին, Բերրի եկաւ Իթթիհատական նոր Գայմագամ մը՝ Էտհէմ Պէյ անունով, որուն ժամանումի վաղորդայնին իսկ սկսան ձերբակալութիւնները:

Առաջին անգամ կառավարատուն կանչուեցան Բերրիի ազգային ղեկավարներէն՝ Աբգար Էֆ. Պուլուտեան, (Մէճլիսի Իտարէի անդամ), Գրիգոր Էֆ. Հոլոբիկեան, (Պէլէտիէ Ռէյիս), Յարութիւն Էֆ. Էրմոյեան (Պետական Գանձիչ): Գայմագամը և Պինպաշին յիշեալ ազգայիններէն կը պահանջեն Հայերու զինաթափումը: Շատ կարճ պայմանաժամ մը կուտան որպէսզի ամէն Հայ փութայ իր զէնքերը բերել և կառավարութեան յանձնել: Հաղորդուած առաջին հրահանգը կը հանդիսանայ ասիկա:

Ազգային Մարմինները և երեւելիները Առաջնորդարան կը փութան և Առաջնորդի նախագահութեան տակ ժողով կը գումարեն պատասխանելու համար կառավարական պահանջին:

Օրակարգին խիստ կենսական հանգամանքը նկատի ունե-

նալով, հոգևոյզ նիսաները կը չարունակուին մի քանի օր։ Ժողովականներուն կողմէ առնուած որոչումները անծանօթ մնացին։ Իրողութիւն մը սակայն որոչապէս յայտնի եղաւ. այն է թէ՝ գումարուած Ազգ. Ժողովը զէնքեր յանձնելու եզրակացութեան չյանգեցաւ, քանի որ Առաջնորդարանի կողմէ այնպիսի հրահանգ մը չհաղորդուեցաւ ժողովուրդին և ոևէ Հայ՝ կամաւորապէս իր զէնքը չյանձնեց կառավարութեան։

Գայմագամի հրամանին անարձագանգ մնալէն մէկ չաբաթ վերջ, ժանտարմաները բանտ առաջնորդեցին Բերբերի Ազգ. ղեկավարներէն ու յայտնի դէմքերէն 16 հոգի։

Բերբերի ժողովուրդը ամէն օր սեղեակ կը մնար բանտարկեալներու վիճակէն։ Իթթիհատը ձեռնարկած էր անլուր և անհնախընթաց չարչարանքներու կիրարկումին։ Բանտարկեալներու ընտանիքները՝ ամէն առաւ, թրջուած հագուստներ կ'բանային ժանտարմաներու կողմէ և չոր լաթեր կը զրկէին։

Ջերթակալուած ազգայինները, գիշեր ու ցերեկ, անօրինակ խոշտանգումներու կ'ենթարկուէին, աներևակայելի վայրագութիւններու գործադրութեամբ։ Աբգար Պալուտեանի կռնակը կարմրած երկաթով տաղեր, Յարութիւն Էրմոյեանի ոտքերուն եղունգները քաշեր, մէկուն՝ գլուխը աքցանի մէջ առեր, միւսին՝ ոտքին պայտ գամեր էին։ Այս դժոխային չարչարանքները գիրար կը գերազանցէին իրենց թրքաթարոյ ու անմարդկային տարողութեանը մէջ, որպէսզի ենթակաները խոստովանին պահուած զէնքերուն տեղն ու քանակը և իրենց ընկերներուն, գործակիցներուն անուններըը։

Բայց մեր յեղափոխականները մնացին համր։ Ո՛չ մէկ խոստովանութիւն, ո՛չ մէկ անուն թուաւ անոնց բերնէն։ Նոյնիսկ ցաւի ճիչերը խեղդեցին իրենց կոկորդին մէջ, հրճճանք չպատճառելու համար մարդակերպ հրէշներուն։

Աբգելափակուածներուն առները մանրակրկիտ խուզարկութեան ենթարկուեցան, բայց ոչինչ գտնուեցաւ։ Զարտանճապի գիւղերուն մնծամեծներն ու քէհեաները՝ իրենց հերթին, ձերբակալուեցան ու Բերբերի բանտը առաջնորդուեցան։ Մի քանի օր յաջորդաբար գտնուք ալ լուր մը ծեծելէ վերջ ազատ արձակեցին, որպէսզի երթան և իրենց գիւղին զէնքերը հաւաքելով կառավարութեան յանձնեն։ Օր մը, յիսունի չափ զաբթիաներ (ժանտարմաներ) պաշարեցին Ազգային Առաջնորդարանը, դպրոցը, եկեղեցին և սկսան խուզարկութեան մինչև իրիկուն։ Պէտք էր տեսնել այդ անմեղ աշակերտներուն վիճակը, երեւակայել անոնց զգացած վախը և տեսնել անոնց լացն ու ողբը։

Մնողներուն դպրոց մօտենալը բացարձակապէս արգիլուեցաւ։ Մանկապարտէզի պզտիկներէն մաս մը դպրոցի հարաւային կողմի մէկ պատուհանէն վար իջեցնելով փախցուցած էր ուսուցչուհի Օր. Աղաւնի Գասպարեանը։ Ժանտարմաները ձերբակալեցին ու բանտարկեցին զայն, ղէնքեր փախցուցած ըլլալու մեղադրանքով։

Դպրոցի ու Առաջնորդարանի մէջ գտնուած ամբողջ գիրքերն ու արխիւները հաւաքելով տարին. ուշ ատեն աշակերտները դուրս հանելով փակեցին դպրոցը և կնքեցին վարժարանին դռները, ինչ որ վերջնական փակումը եղաւ կրթական Հայ օճախին։

ՋԱՆԳՈՒԱԾԱՅԻՆ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ազգային դիկավարներու բանտարկութիւնը մէկ կողմէն, դպրոցին փակումը միւս կողմէն, չափազանց ախուր վիճակի մը մատնած էին ժողովուրդը, որ կը վախնար նոյնիսկ փողոց ելլելու կամ խանութ բանալու։ Արտ, պարէզ, այգի, բոլորն ալ լքուեցան. աշխատանքը դադրեցաւ. վաղուան անատուգութիւնը քայքայեց ժողովուրդին դիմադրական ոյժը։

Կառավարութիւնը նոր մեթոտներու կիրարկման ձեռնարկեց։ Յատկապէս յղացուած ծրագրի գործադրութեան համար դուրսէն բերուած քանի մը դաժան ժանտարմաներ սկսան տուն տուն խուզարկութիւն կատարել։ Տան մեծերը դուրս հանելով անխնայ կը ծեծէին ու պահուած ղէնքերը կը պահանջէին անոնցմէ։ Մէկ օրուան մէջ, հազարէ աւելի Բերբիցի ականաւոր անձեր և երիտասարդներ խլուեցան իրենց օճախներէն ու բանտ առաջնորդուեցան։ Պահուած ղէնքերը յանձնելու պատրուակին տակ անհնչի չարչարանքներու ենթարկուեցան այդ անմեղ ազգայինները։ Բազմաթիւ թուրքեր դրամ առնելով բանտարկուած Հայերէն, քանի մը կտորտած Զախմախլի կառավարութեան տանելով, արձանագրել տուին այսինչ Հայուն անունով։ Գիւղացիներուն կովը, եզը, ոչխարը բռնագրաւեցին ու քանի մը անպէտ երկաթէ կտորներ հաւաքելով Բերբի բերին և յանձնեցին կառավարութեան։ Այս միջոցն ալ կողոպուտի արդիական ձեւն էր, Իթթիհատի «հանճար»էն յղացուած։

ՍՊԱՆԴԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՐԱՒԱՆԸ

Մինչ բանտերու համար յատկացուած ընդարձակ տուներ կը խճողուէին ձերբակալուած Հայերով, առաւ մը խմացանք, որ առաջին հերթին բանտարկուած Բերբիցի մեծաւորները՝

թիւով 16 հոգի, ճամբայ պիտի հանուէին Խարբերդ տարուելու համար։ Նոյն գիշերն իսկ տեղեկացանք անոնց ողբալի վախճանին։ Զանոնք տանող ժանտարմանները, իրենց վերադարձին, անվերապահ կերպով յայտարարեցին թէ՝ Մուզուրի կամուրջին քով բոլորն ալ սպաննած ու գետը նետած են։ Այդ բարբարոսները պատմեցին նաեւ Բերբիի ուսուցիչ՝ Արմենակ Մելիտոսեանին պատահարը։ Ան յօդուած է ինքզինքը գետը նետել և լոզալով բաւական միջոց մը կտրել, մինչեւ գետի

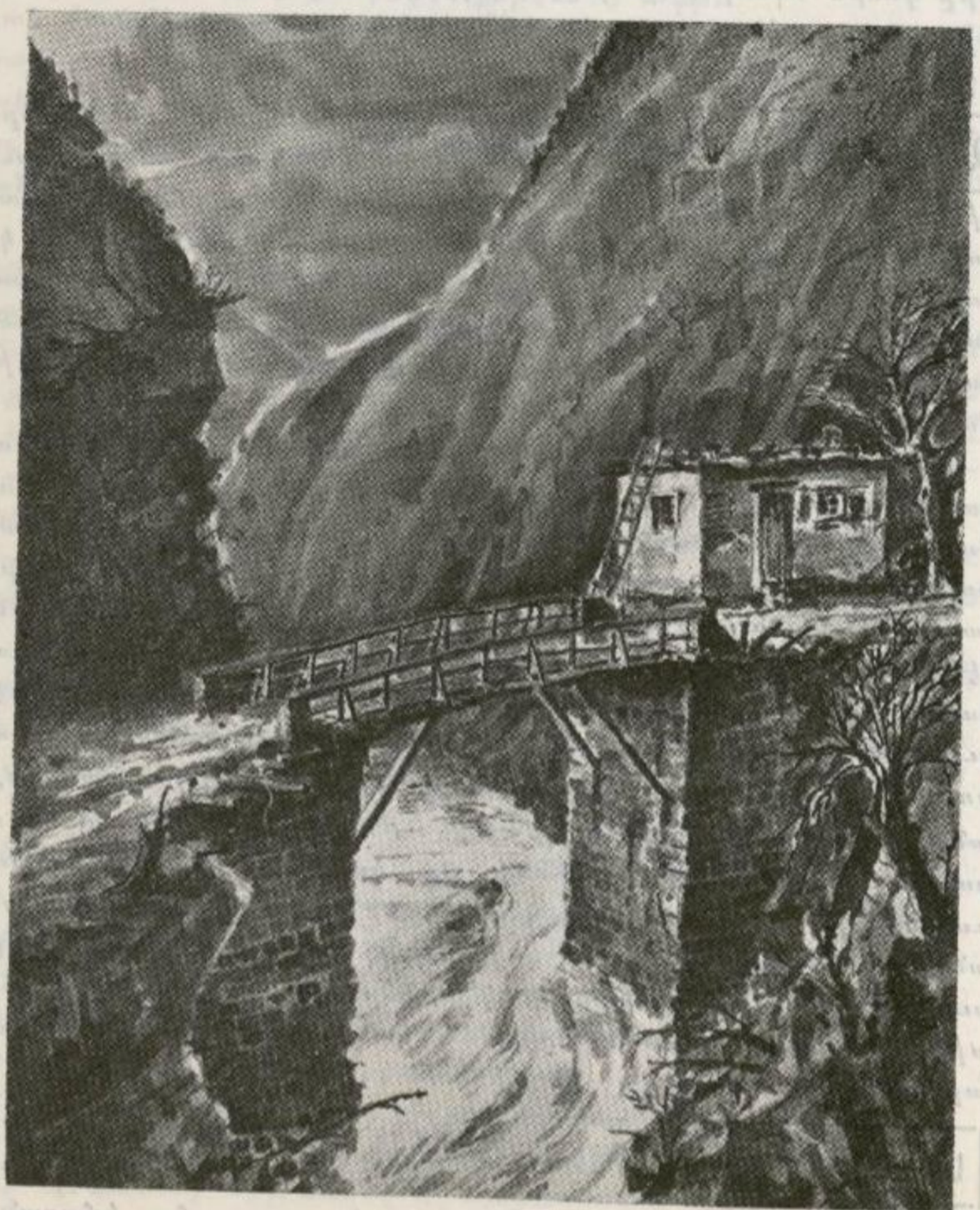

Մուզուրի կամուրջը (գծուած)

լայնքին կէսը հասնիլ։ Բայց Քէօռ Պաշչավուրը նշան առած և գետին մէջ սպաննած էր զայն։

Այս առաջին նահատակներու մասին մեզի տեղեկութիւններ տուին նաեւ մեր դրացի «ursgաւ» թուրքերը, որոնք՝ կեղծ զգացումներով իրենց ցաւը յայտնեցին՝ մենք ի՞նչ ընենք թագաւորին հրամանն է ըսելով։ Որպէս բարի դրացիութեան ապացոյց, այդ վատոգի արարածները առաջարկեցին, որ մեր ունեցած թանկարժէք ու պիտանի իրեղէնները իրենց տունը փոխադրենք, յետագային զանոնք վերադարձնելու «խոսումով»։

Ստորեւ կը ներկայացնենք Բերրի քաղաքին մտաւորական և ղեկավար դասէն առաջին նահատակները, որոնք վայրագօրէն սպաննուեցան Մնձուր (Մուզուր) գետին եզերքը, քաղաքէն հազիւ երկու ժամ հեռու, առաջին կարաւանով։

1. ՊԵՏՐՈՍ ԷՖ. ՍՐԱՊԵԱՆ. – Ծնած է Քղի. 58-60 տարեկան. երկար տարիներու փորձառութեամբ օժտուած դաստիարակ-ուսուցիչ։ Քանի մը տարի պաշտօնավարած է Բերրիի վարժարանին մէջ որպէս ընդհանուր Տնօրէն, իր տիկնոջ հետ միասին։ 1912էն յետոյ, նշանակուած էր Միացեալ Ընկերութեան վարժարաններու (Բերրի, Բալու, Քղի, եւայլն) շրջուն կրթական քննիչ։

2. ՎԵՐ. ԱՍԱՏՈՒՐ ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ. — Ծնած է Խուլագիւղ (Խարբերդ), 1860ին։ Փայլուն յաջողութեամբ աւարտած Եփրատ Գոլէճը։ Յետոյ տեղւոյն մէջ հետեւած Աստուածաբանութեան։ 1891ին կը ղրկուի Բերրի իբր քարոզիչ, քաղաքի Աւետարանական համայնքին համար, (Տես՝ էջ 308)։

3. ԱԲԳԱՐ ԷՖ. ՊՈՒԼՈՒՏԵԱՆ. — Քաղաքային Խորհուրդի անդամ (Մեճլիսի Իտարէ)։ Հմուտ և մասնագէտ թուրքերէն լեզուի։ Դաշնակցական ղեկավար և իրաւաբանի արտակարգ ձիրքերով օժտուած անձնաւորութիւն։ Լեզուով ու գրչով անմրցելի եղած է քաղաքին մէջ։ Ազգային Քաղաքական Ժողովի մնայուն անդամ։ Տեղական, ազգային ու քաղաքական հարցերու մէջ միշտ իր կարծիքը կը փնտռուէր, Հայ թէ Թուրք շրջանակներէն հաւասարապէս։ Միշտ մասնակից էր եկեղեցական, ազգային ու կրթական գործերու, որոնց ուղղութիւն կուտար։

4. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԷՖ. ԷՐՄՈՅԵԱՆ. – Քաղաքային Հարկահաւաքի Վարիչ-Պաշտօնեայ (Թահսիլտար Մեմուրի)։ Հմուտ թրքագէտ։ Հեղինակաւոր և պատկառազդու անձնաւորութիւն։ Եռանդուն Դաշնակցական ղեկավար։ Յարգուած ու սիրուած դէմք մը՝ ազգային, կրօնական և կրթական գործերու մէջ։ Կազմակերպչական ձիրքերով օժտուած թունդ հայրենասէր մը։

Յարութիւն Էրմոյեան՝ իր ընտանիքով: Աջ կողմինը՝ Հրանդն է, անդրանիկ մանչ զաւակը որ սպաննուած է Թլա Բերդին մէջ: *Ընտանիքին բոլոր անդամները բնաջնջուած են։* (Սոյն Նկարը քաշուած է 1898 Հոկտ. 15ին, Բերրի):

5. *ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԵԼԻՏՈՍԵԱՆ.* — *Դաշնակցական երիտասարդ ուսուցիչ։ Հասակաւոր, վայելուչ և տպաւորիչ* (Տես՝ էջ 334):

6. *ՊԵՏՐՈՍ ԲՈՒՋԻԿԵԱՆ.* — *Յաղթակազմ տիտան մը՝ ըմբոստ և վրէժխնդիր Դաշնակցական։ Մասնաւոր կրթութիւն մը չունէր։ Կը զբաղէր ջորեպանութեամբ, փոխադրութիւններ ընելով* Տրապիզոն, Սամսոն, Կիրասոն *և* Հալէպ: *Վստահելի և ջերմ հայրենասէր։ Դաշնակցութիւնը անսր միջոցաւ կը կատարէր զէնքերու գաղտնի փոխադրութիւնը։ Պետրոս իր հնարամտութեամբ գիտէր թէ՝ ինչպէս պէտք է փոխադրել զէնքերը, հետապնդումներէ և ձերբակալումէ զերծ մնալու համար։ Իր անսասան հաւատքը արտայայտող նշանաբանն էր.* «Միայն զէնքով կայ հայոց փրկութիւն:»

7. *ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՉՈՒԼՖԱՅԵԱՆ.* — *Վայելուչ և խանդավառ երիտասարդ մը։ Հաւատաւոր Հնչակեան առաջնորդ։ Հայրենա-*

Բերրիի աւերակները՝ 1916 ի ճրդական արշաւանքներեն եցքը
Լուսանկարուած՝ Mr. RIGGS ի կողմէ 1920 ին
Նկարին անկիւնը՝ Գ. ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ

սէր և հետամուտ ազգային, կրթական գործերու, որոնց միշտ մասնակից եղած է։ Ամերիկայէն երկիր վերադարձած 1910ին. հազորդակից եղած ազատութեան գաղափարին և վայելած անոր բարիքները՝ ազատ Ամերիկայի մէջ։ Այս իսկ պատճառաւ ջատագով և քարոզիչ ազատութեան գաղափարին։ Հայ ազգը եւս վայելելու էր ազատութեան բարիքները։

8. ՍՏԵՓԱՆ ԿՈՓՈՅԵԱՆ. — Դաստիարակ-ուսուցիչ, եռանդուն Դաշնակցական։ Իր ուսումնատենչ հոգին մղած էր զինք ինքնաշխատութեան (Տես՝ էջ 335)։

9. ՀԱՅԿ ԵՆՈՎՔԵԱՆ. — Կրթական Մատակարար Մարմնի Ատենապետ։ Խանդավառ Դաշնակցական ղեկավար։ Վայելուչ և տպաւորիչ արտաքինով օժտուած ջերմ հայրենասէր հոգի մը։ Ամերիկայէն վերադարձած 1910ին։ Բուռն հետաքրքրութեամբ և նուիրումով կը մասնակցէր ազգային կրթական գործերու։

10. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒՐՖԱԼԵԱՆ. — Համոզուած Հնչակեան ղեկավար։ Յարգուած անձնաւորութիւն և մասնակից ազգային կրթական գործերու։ Ամերիկայէն երկիր վերադարձած է 1909ին և ջերմեռանդ հայրենասիրութեամբ մը ուզած է յեղաշրջել ժողովուրդին մէջ տիրող հանդուրժողութեան և ստրկութեան ոգին։

11. ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՀՈԼՈԲԻԿԵԱՆ. — Չէզոք և յարգուած անձնաւորութիւն։ Մասնակից ազգային-կրթական գործերու։ Իր խօսքն ու ձայնը կշիռ և առաջնութիւն կը վայելէին ազգային խնդիրներու մէջ։

12. ՍՈՂՈՄՈՆ ԷՖ. ՌԱՀԱՆԵԱՆ. — Հմուտ մանկավարժ - դաստիարակ։ Ծնած է Քզիի ԹԷՄՐԱՆ գիւղը՝ 1890 Մարտ 3ին (Տես՝ էջ 331)։

13. ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՊՕՅԱՃԵԱՆ. — Յաղթակազմ և պատկառազդու անձնաւորութիւն։ Ծանօթ Դաշնակցական ղեկավար։ Յարգուած և ձեռներէց առեւտրական քաղաքին մէջ։ Ամերիկայէն վերադարձած 1909ին։ Մասնակից և ղեկավար ազգային-կրթական գործերու։ Կազմակերպողի ձիրք և հմտութիւն ունեցող։ Խանդավառ հայրենասէր բայց և խոհուն ու շրջահայեաց անձ մը։

14. ԳՐԻԳՈՐ ՀՈԼՈԲԻԿԵԱՆ. — Չէզոք։ Բողոքական համայնքի ղեկավար անձնաւորութիւն։ Ծանրախոհ, լուրջ և մտային զարգացման տէր շատ յարգուած մէկը՝ Հայ և Թուրք շրջանակներէն հաւասարապէս, տպաւորիչ և յարգանք պարտադրող արտայայտութեամբ։ Հմուտ թրքագէտ և Քաղաքային Վարիչ (Պելէտիէ Բէյիսի)։ Եփրատ Գոլէճէն շրջանաւարտ. իր մեծ որդւոյն Առա-

ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

քելին հետ փորձեց շերամաբուծութեան գործը քաղաքին մէջ, բայց Թուրքերու թշնամանքով և կարգ մը այլ պատճառներով լքեց այդ գործը և զաւակը՝ Առաքելը, ղրկեց Ամերիկա, թշնամիներէ հեռու և ազատ պահելու համար։

15. ՏԻԳՐԱՆ ՉԱԳՄԱԳՃԵԱՆ. — Վրէժխնդիր և կրակոտ Դաշնակցական։ Երիտասարդ, խանդավառ և գործունեայ։ Ամերիկայէն երկիր վերադարձած 1909ին։ Ազատասէր գաղափարներով տոգորուն, յառաջդիմասէր մտքերու հակամէտ և շարժում յառաջացնող արտակարգ ընդունակութեամբ։

Մասնակից ազգային-կրթական գործերու և դպրոցի հոգաբարձու։

16. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԴԱԳԷՍԵԱՆ. — Դաշնակցական ղեկավար։ Ծանրախոհ և յարգուած առեւտրական։ Քաղաքական ժողովի անդամ և մասնակից բոլոր կրթական, եկեղեցական և ազգային գործերու, կշիռ և արժէք ներկայացնող տեսակէտներով. կազմակերպող ձեռներէցութեամբ և ջերմ հայրենասիրութեամբ տոգորուն։

ՀԱՅԱԿՈՒԼ ՍՊԱՆԴԸ

Սպանդը սկսած էր։ Ամէն օր նահատակութեան հոգեխռով գոյժեր կ'իմանայինք։ Յարութիւն Էրմոյեանին տիկինը և 3 աղջիկները Կարսան գիւղի մէջ Քուրդի մը տունը ապաստանած էին։ Ժանտարմաները՝ անոնց թաքստոցը գտնելով, Բերրիի գետեզերքը մորթած էին չորսն ալ և դիակները՝ գետը նետած։ Խոսրով Ուրֆալեանը և Հայկազ Նալբանդեանը՝ (երկուքն ալ 15—16 տարեկան դպրոցականներ) Խորոսէ աղբիւրին քով, իսկ Մեսրոպ Երեւանեանը՝ Բերրիի գետեզերքը, անլուր չարչարանքներով սպաննուած էին։

Սրտաճմլիկ տեղեկութիւններ կը հասնէին նմանապէս մեծ բանտերու մէջ արգելափակուած հայրենակիցներէն։

Գիշեր ատեն, մօտակայ տունները ականջալուր կ'ըլլային ծեծի և խոշտանգումի ենթարկուող մեր սիրելիներու աղէխարշ կանչերուն։

Օր մը, հայրս՝ տեղացի ժանտարմայի մը ընկերակցութեամբ տուն եկաւ. բոլորովին այլափոխուած էր։ Չուզեց նոյնիսկ խօսիլ. երկարօրէն դիտեց մեր դէմքերը, թաց աչքերով։ Մայրս կուլար դառնօրէն։ Այլայլած էինք բոլորս ալ։ Մեր անմեղ հոգիներուն մէջ չարագուշակ փոթորիկի մը նախազգացումը կը շեշտուէր հետզհետէ։ Կարճատեւ «հանգիստ» մը յետոյ, հայրս բանտ մեկնեցաւ նոյն ժանտարմային հետ, առանց հրաժեշտի, առանց հայրական վերջին համբոյրի։ Գունատած դէմքով կենդանի մեռել մըն էր։

Ամէն տուն, իր բանտարկեալին համար ուտելիք կը տանէր բանտը։ Օրին մէկը, կերակուրներն ալ ե՞տ բերուեցան...։ Ժանտարմաները ըսած էին թէ՝ բանտարկեալները հոս չեն...։ Օ՞հ, ինչ մռայլ ու սեւ օր...։ Կարծես գերեզմանատուն էր դարձեր Բերրին, առանց մեռելի սակայն...։ Ամէն երդիքէ լաց ու կոծի ողբեր երկինք կը բարձրանային որպէս բողոք ու անէծք հրէշատիպ անարդարութեան դէմ։

Երկու երեք օրուան մէջ պարպուեցան բոլոր բանտերը։ Ամէն գիշեր, 200—300 հոգի, ամբօրէն իրարու կապուած՝ միջնադարեան ստրուկներու նման, Թլա բերդը տարուեցան ու գազանաբարոյ արարքներով մորթուեցան, յօշոտուեցան, դանակով կամ կացինով։

Քհօռ Պաշչավուբ(*) կ'ըսէին այն ոճրագործ հրէշին, որ ամէն անգամ կարուտան մը քնացնելէ վերջ «յաղթական» կը

Պետրոս եւ Աբրահամ Երեւանեան (Առաջինը՝ ձախէն աջ, Աբրահամն է, 1915-ի գոհերեն։ Պետրոսը մեռած է Ամերիկայի մէջ, 1924-ին)։

(*) 1920-ին, տարագրութենէն Բերրի վերադարձած օրերնիս, նոյն գիտերը, *կէօք Թէփէի* Ահմետ Պեկին *խոլամները՝ Պաշչավուչին* տունը մտնելով, իր անկողնին մէջ սպանցած էին հայակեր այդ դահիճը։

վերադառնար ու անհրեւակայելի լրբութեամբ ու խղճի կատարեալ հանգստութեամբ, հրապարակաւ կը պատմէր իր զոհերուն գալարումները, սարսուռ պատճառող անոնց հոգեվարքը։ Այդ մարդկային հրէշը պարծենալով կը նկարագրէր երիտասարդ Հրանդին (Թարութիւն Էմմոյեանի որդին) գոլգոթան, մանաւանդ ահաւոր այն պահը երբ իր սուրը գամած էր հէգ Հրանդի սրտին։ Չէր խղնար, չէր սոսկար երբեք Հայ պատանիներուն ըսելու.— Հայրդ ես սպանեցի։ Ժպիտով մրմնջ ալ կը հեղնէր ու կը կսպկէր տարտախտ զոհերուն կակծալի վայրկեանները։

Մէկ չարթուան ընթացքին, Ջարդուեցան ու սպաննուեցան Բերբիի բոլոր տղամարդիկը և տասնըվինգ տարեկանէն վեր եղող բոլոր երիտասարդները։

Կին, աղջիկ ու պատանիներ անգլուխ ճնշին իրենց ապէտին դէմ։ Պաշտպանելու ու ազատելու պատրուակին տակ առնուեցան ու առևանգուեցան գեղանի աղջիկները։ Կրկին սկսան կողոպուտն ու թալանը։ Հարուստ ընտանիքներ իրենց ունեցած դրամը կամովին տուին ժանտապետներուն, անոնց խաչատարումներէն զերծ ճնալու յոյսով։

Ջարտանճապի բոլոր հայաբնակ գիւղերը լայնատարած սպանդանոց դարձան։ Հայ աշխատաւորները, Հայ մշակները սպաննուեցան իրենց գիւղին, արտին, պարտէզին կամ այդիին մէջ։ Պէկերն ու Աղաները լուռ հանդիսատեսները հանդիսացան այս համատարած կոտորածին, որուն անմեղ զոհերը կը պատրաստին իրենց համար աշխատող Հայ մարապաւերը։ Հայ գիւղացիներուն կենդանիները, եզները, կովերը, գոմէշները, ձիերը ու ուխտարները լեցուեցան Աղաներու կամ Պէկերու ախոռներուն մէջ։ Այս աւարէն որոշ բաժին հանուեցաւ նաեւ Քուրդ խոյամներուն, որպէս վարձատրութիւն իրենց կրաւորական վերաբերմունքին։

Առաջին բռնագրաւը սկսաւ գիւղերէն։ Բերբիի մէջ համախմբուեցան չրջակայ գիւղերու կիներն ու երեխաները, որոնք տեղատարուեցան ու բաժնուեցան Բերբիցիներու տուներն։ Բացառիկ ու սրտաճմլիկ տեսարան մը կը պարզէր Հոչէի տեղահանումը։ Հազարաւոր արջառներ՝ որբ ու անտիրական ապրանքներու նման, ցրուած էին Հոչէի դաշտը և գետեզրը։ Անոնց ողբաձայն բառաչը ներդաշնակօրէն կը զուգորէր տէրերու լացին ու կսծին հետ։ Քանի մը Ճոսոs ժանտապետներ կ'աշխատէին, կը ճդնէին գետէն անցընելու համար թէ՛ ապարը, թէ՛ Հոչէի կիներն ու երեխաները։ Անբան կենդանիներն անգամ չէին ուզեր իրենց դաշտէն բաժնուիլ։ Ցաճախ փախուստ կու-

տային անանք ու կը փորձէին վերադառնալ իրենց ծննդավայրը՝ դէպի գիւղ։ Մատակ գոմէշները միայն, սգաւոր ու սրտաբեկ յուղարկաւորներու նման, անձայն ու անշշուկ կը հետեւէին տանտիկիններու քայլերուն։ Մատակը՝ բազմանդամ այդ ամբոխի մէջէն, կը ճանչնար գինքը խնամող եղոյին, ու որպէս հաւատարմութեան կենդանի փաստ, չէր ուզեր բաժնուիլ անկէ այն պահուն երբ՝ կին ու մանուկ, Բերբիի կէչուտեն կ'անցնէին։

Օրեր չարունակ, գիշեր ու ցերեկ կը լսուէր անտէր կենդանիներու երկա՜ր ու նուաղո՜ւն բառաչը։ Տան չուներն ու կատուներն անդամ կ'ողբային կարծես այս ահաւոր ու դժոխային փլուզումը։

Բերբիի դիրքէն կարելի էր որոշապէս տեսնել վարը՝ գետեզերքի երկայնքին տարածուող ահաւոր տաւաման, իր ողբերգական մանրամասնութեան մէջ։ Այդ օրը, քանի մը պատանիներ գետեզերք իջան, անմեղունակ հետաքրքրութեամբ դիտելու իրենց հայրենակիցներուն ողբերգութիւնը։

ԱՒԱՋԻՆ ՊԱՏԱՆԻ ՁՈՀԸ

Ահա թէ ինչ կը պատմէ հայրենակից Պօղոս Տէմիրճեանը, իր ականատեսի վկայութեամբը։

«Արիւնոտ եղեռնի նախօրեակին էր։ Դպրոցական ընկերոջս՝ Մեսրոպ Երեւանեանի հետ, Բերբիի առջեւէն հոսող գետի ափին կանգնած, ցասումով կը դիտէինք գետի միւս ափին փռուած Հոչէ գիւղը, ուրկէ գիւղացի կիներ ու մանուկներ՝ վիրաւոր եղնիկներու պէս, վերջնականապէս դուրս կուգային իրենց պապենական օճախէն, թուրք ու քուրդ ժանտարմաներու կողմէ կալանաւորուած և պաճպոզուճներով չրջապատուած։ Անոնց երակեան մարդկային հօտին կ'ընկերանար հազարաւոր ընտանի կենդանիներու աւար մը, Բերբիի կառավարութեան յանձնելու դիտաւորութեամբ։ Քանի բազմութիւնը կը մօտենար մեզի, այնքան ազէհարշ կը դառնար տեսարանը։ Անսահման ախորութիւն մը կը համակէր մեր պատանի էութիւնը ամէն անգամ որ կը լսէինք կենդանիներու այլազան, արտասովոր ու ազիողորմ ձայները. բանաւոր էակներու պէս իրարու զօթուած, բողոքի արտայայտութեան ցոյց մըն էր կարծես, զոր կը կատարէին իրենց հարազատ տեղերէն յափշտակուած ըլլալնուն դէմ։ Մինչ մենք՝ պարզուող տեսարանի անաւորութենէն յափշտակուած, թաց աչքերով կը դիտէինք եղելութիւնը։ Մեր կռնակէն զաբթիա խնդէշ Թուրքի մը կողմէ արձակուած գնդակ մը անակնկալօրէն զգեստնց տատնամեայ, սիրելի Մեսրոպ Երեւան-

եանը։ Հէգ պատանիին մարմինը թաւալտլոր ինկաւ գետի յորձանուտին մէջ։ Ան ու սարսափի մատնուած և մահուան տեսլականէն վրդովուած, սկսաւ վազել խելակորոյս ու չուարբուն, վայրկեան առաջ տուն հասնելու միակ մտածումով։ Տարաբաղդ Մեսրոպը՝ մեր չրջանի առաջին պատանի զոհը եղաւ։ Անոր նահատակութիւնը համատարած սուգի մը նախանշանը նկատուեցաւ ոչ միայն Բերբիի, այլ՝ համայն Զարսանճադի Հայութեան համար։»

Այս տխուր դէպքը սեւի սուր հարուած մը տուաւ բոլոր մայրերուն, որոնք կը կարծէին թէ՝ յետ այսու, Թուրքը պիտի խնայէր գոնէ մանուկներուն և անչափահասներուն։ Մեծ եղաւ հիասթափումը...։ Տասը տարեկան անմեղ պատանի մը անգթօրէն և վատաբար կ'սպաննուէր անոա, արիւնարբու Թուրքի մը կողմէ։ Միթէ՞ ապդանչան մը չէր այս դէպքը։ Միթէ՞ վաղը պիտի չբնաջնջուէին հաւասարապէս և թերեւս աւելի սարսռազդեցիկ պայմաններու մէջ մեծն ու պզտիկը, տղան ու աղջիկը, բոյո՛րը, բոլորը, ամբողջ հայութիւնը...։

Հայ մայրերը, իրենց գլխուն մոխիր ցանած, չուրջները հաւաքել սկսան իրենց սրտահատորները, որոնք՝ բոբենի տեսնող եղնիկներու նման, բոլորուեցան մայրական փէչերու հովանիին տակ, որպէս ամենէն վտանգելի, ամենէն ապահով ապաստան, իրարու սեղմուած, իրարմով զօտեպնդուած։ Այդ անպաշտպան մանուկները կը կծկուէին տան մէկ մութ անկիւնը. կը վախնային նոյնիսկ բարձրաձայն լալու, որովհետեւ քաանեւորդ դարու Աննիբալը՝ Թուրքը, գաղտնաբար և մութին մէջ կը հետապնդէր իր անզէն զոհը...։

ԹՐՔԱՑՈՒՄ *Օր ըստ օրէ, սոսկումն ու սարսափը մեծ ծաւալ կ'ստանային, անհամեմատելի արտաքսման ժամբ։ Անբացատրելի երկիւղ մը համակած էր Զարսանճադի Հայութեան էութիւնը։ Զարտուղական նախազգացում մը սեւ գոյներով կ'ուրուագծէր մեծագոյն աղէտի մը տեսլականը։ Ահա, նոյնն լսուեցաւ չարաղէտ մուեզինին ձայնը, որ մահաբոյր ալիքներով, քաղաքին մէկ ծայրէն միւսը կը գուժէր. «Հինգ տարեկանեն վեր բոլոր Հայ մանուկները՝ մանչ կամ աղջիկ, պէտք է կառավարութեան յանձնուին անպայմանօ...։»*

Յաջորդ օրը, Ժողովարանի սրահն ու բակը մանուկներով լեցուեցան։ Առաջին մի քանի օրերուն, կառավարութեան կողմէ հաց բաժնուեցաւ և ուտելիք արուեցաւ անոնց։ Յետոյ մը

Հայ կիներ ստանձնեցին սպասարկութեան, մաքրութեան և հոգածութեան պարտականութիւնը։

Երկու շաբաթ շարունակ, Բերրիի կառավարութիւնը Հայերու անհատնում ամբարներէն ալիւր տրամադրեց։ Հայ մայրերը հաց եփեցին. ամէն օր կով ու ոչխար մորթուեցան. Հայուն մալը հայ որբերուն շնորհեցին։ Տասնըհինգ օր անդադար զանոնք որբացնելէ յետոյ, անտիրական արարածներ նկատելով, Հայ ձագուկները թրքացնելու հրէշային գործին ձեռնարկեցին։

Առաւօտ մը, փաթթոցաւոր մոլլա մը և քանի մը կառավարական մարդիկ Ժողովարան եկան, հետերնին տետրակներ ու մելան առած։ Բոլորը մէկ բոլորուեցան խոշոր սեղանի մը շուրջը, կրօնափոխութեան արարողութեան ձեռնարկելու համար։ Մոլլային և ընկերակիցներուն դէմքին վրայ կը փայլէր վայրագ, դիւային ժպիտ մը։

— Կել պագալըմ, օղլո՛ւմ, սենին ատըն նէ՞ տուր։

Պատանին չի պատասխաներ։

— Եա՛զ, մոլլա՛ էֆենտի, Իպրահիմ օղլի Ապտուլլահ։

Ուրիշ մէկուն հարցնելով.

— Սենին ատըն նէ՞ տուր։

— Պենիմ ատըմ ՀԱՅԿԱԶ տուր։

— Նէ՞, իթ օղլի իթ, կը զայրանայ մոլլան, Հայկազ-մայկազ գալմատի։ Սենին ատըն Տուրսուն տուր։

— Կէ՛լ օղլում, սանա կիւզել պիր իսիմ գոյահաղըմ, պունտան սօնրա սենին ատըն Խրտըր տուր։

Այսպէս, 300 է աւելի Հայ մանուկներուն Ս. Միւռոնի դրոշմով կնքուած անունները փոխելով, ատոնց փոխարէն դրին սիւլէյման, Իպրահիմ, Հասան, Սապրի և այլ թրքական անուններ։

Մարդկային կեանքին մէջ հակասական երեւոյթներ կը պարզուին յաճախ։ Շատ անգամ, մահն ու կեանքը կը սկսին իրարու հետ կատակել։ Ազգային կեանքի ողբերգութեան մէկ առամն էր որ կը կատարուէր այդ երեկոյ, երբ՝ մոլլայի և միւս Թուրքերու մեկնումէն յետոյ, որբերու մէջէն 12-14 տարեկան քանի մը պատանիներ, թուղթ ու գրիչ առնելով բեմ ելան խաղալու համար մեծ զաւեշտը, ողբերգութեան ամենէն տխուր առամէն վերջ։ Անոնք սկսան թրքացած որբերուն ստուգումները կատարել և բարձրաձայն կարդալ. Տուրսուն Ազատեան, Սուլէյման Գրիգորեան, Հասան Խաչատուրեան, Խրտըր Կոփոյեան...։

Ու վշտախառն քրքիչներ խեղդուեցան այդ մանկական բազմութեան դառնութենէ բորբոքած կոկորդներուն մէջ։

Քանի մը օր տեւեց այս անորոշ կացութիւնը։ Մեզի հագցուած դաւանափոխութեան գոյնզգոյն շապիկները աներեւոյթ ոգիներու կողմէ բզիկ-բզիկ եղան ու անհետացան։ Մենք նորէն մնացինք մեր հաւատքի անուններով, կեավուր օղլի կեավուր կոչուելու համար։

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ

Իթթիհատը՝ իր մեղսակիցներու համամըտութեամբ, Հայ ժողովուրդի բնաջընջման համար պատրաստուած յայտագրի վերջին մասն էր որ պիտի գործադրէր։ Չէին բաւեր կարծես Չարսանճագի Հայութեան ողնասիւնին կացինահարումը, բոլոր աղամարդոց սպանդանոց առաջնորդուիլը, հայապատկան ստացուածքներու և հարստութեանց բռնագրաւումն ու կողոպուտը, գեղանի հայուհիներու առեւանգումը որպէս լուսին իրենց հարէմները զարդարելու մտօք, հայ մանկտիքը թրքացնելու փորձին բարոյական զեղծարարութիւնը, վերջապէս հայ մայրերուն ողբն ու կոծը խարխլած տուներու երդիքին տակ։ Չէին բաւեր Իթթիհատական «քաղաքակրթութեան» գազանատիպ ու բարբարոսական հնարքները, պէտք էր լրումին հասցնել ու կատարելագործել հայակուլ ծրագրին վերջին մասն ալ, տարագրութեան ու տեղահանութեան խորշակով բնաջնջելու համար մնացորդացը՝ արդէն իսկ կոտորակուած Չարսանճագի Հայութեան։

Բռնագաղթի գողգոթան սկսաւ. կարաւաններու անհատնում շարքեր ճամբայ հանուեցան, անպատսպար ու անպաշտպան, դէպի անորոշ հորիզոններ, անծանօթ ուղղութիւններով։ Տարագիրներու կարաւանները վերջ գտան այն ատեն միայն, երբ Հայու ամենադոյզն շունչն իսկ չի մնաց Չարսանճագի մէջ։

Առաջին կարաւանով ճամբայ հանեցին ամէն անոնք, որոնք՝ Ամերիկայի մէջ, մօտաւոր ազգականներ ունէին։ Կառավարութիւնը՝ իր թագուն նպատակը ծածկելու համար, կ՚արդարացնէր տեղահանութիւնը յայտնելով թէ՝ Ամերիկա պիտի դրկուին անոնք, իրենց ազգականներուն քով։ Այսպէս, անոնցմէ մէկ մասը՝ Բալուի ճամբով, միւս մասը՝ Խարբերդի ուղղութեամբ դուրս հանուեցան Չարսանճագէն։ Այդ խեղճերէն շատ քիչ «բախտաւորներ» միայն կրցան մինչեւ ՏԷՐ-ԶՕՐ հասնիլ։

Իմ տեսածս, իմ ապրածս, իմ գողգոթաս, որ եղաւ նաեւ ԱՄԲՈՂՋ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳՈՂԳՈԹԱՆ, երկար կամ կարճ ճանապարհներով, Չարսանճագի մեծ աղէտին, նահատակութեան մէկ տի-

պար նմոյշն է զոր կը ներկայացնեմ ընթերցողներուն, Բերրիի վերջին կարաւանի մեկնումին ու ոչնչացման առիթով։

1915-ի Յունիս ամսու վերջաւորութեան, Բերրիի կալերուն մէջ համախմբեցին մեացորդները՝ մօտաւորապէս 300-350 հոգի, մեծ մասամբ կիներ ու երեխաներ, մի քանի արհեստաւորներ, որոշ թիւով հիւանդներ, տկարներ, մէկ խօսքով՝ անպէտ նկատուածներու բանակ մը։

Շրջակայ գիւղերէն Քուրդեր եկած ու լեցուած էին մեր շուրջը։ Ամէն մէկը էշ մը բերած էր հետը մեր կարաւանին փոխադրութիւնը դիւրացնելու նպատակով։ Ժանտարմաներ շղթայի տակ առին մեզ ու մէյ-մէկ հացաբաժին (թային) բաժնեցին։

Մեզի բարի ճանապարհ մաղթելու դիտումով կալերը եկած էին գայմագամ՝ Էտհեմ Պէյը, հարիւրապետ՝ Մեհիտ Պէյը, Քէօռ Պաշչավուշը, պետական պաշտօնեաներն ու մեծ թիւով Թուրք դրացիներ։

Ժանտարմաներուն պէտք եղած հրահանգը տալէ վերջ, գայմագամը հրամայեց որ կարաւանը շարժի։

Նախ քան մեկնաշարժը տեղի ունեցաւ հոգեկան շարժը։ Միջոցը լեցուեցաւ մահերգով ու ողբի ձայներով։ Վերջին բաժանումի վերջին հրաժեշտն էր, տրուած՝ մեր ծննդավայրին ու անոր ծոցին մէջ յաւիտենապէս նիրհող մեր բիւրաւոր սիրելիներուն։

Գիտէինք որ մեր վախճանը խիստ մօտալուտ էր, գուցէ մինչեւ Մուզուրի կամուրջը, բայց կ'անգիտանայինք թէ ինչպիսի մահ մը վերապահուած էր մեզի։ Մեր վերջին օրն էր, հետեւաբար՝ մեր վերջին պոռթկումը։

Կարաւանին մեծ պատանին էի, տասնըհինգ տարեկան և զգայուն խառնուածքով։ Քայլերս դէպի մահուան անդունդը նետելէ առաջ ետ դարձայ ու երկու ձեռքերս պարզած՝ ուղեցի վերջին անգամ գրկել, համբուրել, սիրել մանկութեանս բոլոր յիշատակները։ Աչքիս առջեւ պարապ վանդակի մը պէս կը խորհրդանշուէր մեր բնակարանը։ Ուղեցի վազել ու հասնիլ մեր տունը, կառչիլ անոր դռներուն ու պատուհաններուն, որպէսզի ոչ ոք կարենայ բաժնել մեզ իրարմէ։

Հրաժեշտի վերջին խօսքեր կը պոռթկային խռովայոյզ սրտէս, պատանի Հայու արիւնոտած հոգիէս, գալիքին գիտակից պարմանի վիրաւոր կուրծքէս, հրաբուխի խառնարանէն ժայթքող լավայի պէս։

Չեմ գիտեր թէ ինչպիսի ոգեկոչումներ կատարած եմ,

որ զգացումներու բոցավառութեան խարոյկէն հրդեհուած ամբոխը՝ միաբերան ու միահամուռ, հառաչանքներու ալիքներով արձագանգեց հոգեսասան աղաղակներուս։ Միախառնուած այս բողոք-ձայնը վեր բարձրացաւ «որից Ասուած գուցէ դողար երկնքում:»

Այդ վայրկեանին, ժանտարմայ մը մօտեցաւ ինծի, թեւս բռնելով կարաւանէն դուրս հանեց զիս և տարաւ կառավարական մարդոց քով։ Հաշտուած էի արդէն ինծի վերապահուելիք ճակատագրին հետ։ Մահապարտի մը պէս մօտեցայ անոնց, մահավճիռս լսելու պատրաստակամութեամբ։ Պահ մը դիտեցի դահիճներուս դէմքերը։ Զիս կանչողն էր Նիւֆիս Մէմուրի Մսթաֆա Էֆէնտին։ Երկու տարի առաջ Չմշկածագէն եկած ու Բերրի հաստատուած էր անիկա։ Պարկեշտ և բարի մարդ մըն էր և միեւնոյն ատեն՝ հօրս լաւագոյն յաճախորդը։ 1914-ին, վարժարանը աւարտելէս յետոյ, հայրս (մսագործ) իր գործին մէջ առաւ զիս և սորվեցուց այծ, ոչխար, գոմէշ մորթելու արհեստը։ Ամերիկայէն երկիր վերադարձին, հօրեղբօրորդիս Աբրահամը, մսագործի բազմատեսակ դանակներ և կաշիէ մասնաւոր գօտի մը բերած էր ինծի։ Շուտով սորվեցայ արհեստը և տիրացայ անոր բոլոր գաղտնիքներուն, դառնալով Բերրիի նշանաւոր Քիւչիւկ Խասապը։ Մսթաֆա Էֆէնտին մեզի դրացի էր։ Ամէն ատեն, անձամբ տուներնին կը տանէի գնած միսը և կը յանձնէի խանըմին։

Ահա այս մարդն էր, որ զիս կանչելով ըսաւ. «Քիւչիւք Խասապ, պուրայա կէլ:» Մօտեցայ իրեն. թաց էին աչքերը. այո՛, ան կուլար յուզումէն։ Թուրքի աչքերուն մէջ ես նշմարեցի կարեկցութեան անկեղծ արցունքները։ Մսթաֆա Էֆէնտին ձեռքէս բռնելով գայմագամին քով տարաւ զիս. իրարու հետ խօսեցան ու մեր կարաւանը առաջնորդող չավուշին թուղթ մը տալով, պատուիրեցին որ զիս Չմշկածագ տանի և յանձնէ Հանի Եասինին (Մսթաֆա Էֆէնտիին քեռին)։

Մսթաֆա Էֆէնտին խրախուսեց զիս. ըսաւ որ չվախնամ բնաւ և ինծի տուաւ իրենց տան հասցէն։

Քիչ վերջ կարաւանը սկսաւ շարժիլ ու բռնեց Խռանի ճամբան։ Ծերերն ու երեխաները էշերու վրայ նստեցուցին։ Քսանի չափ ժանտարմաներ ու յիսունի մօտ Քուրդ իշապաններ կ'ընկերակցէին կարաւանին։ Պահ մը ետքը Բերրին անհետացաւ մեր աչքէն ու մենք այգիներու մէջէն անցանք, ահ ու դողով։

Մէկ ժամ վերջ հասանք Զէրի գիւղը ու սկսանք բարձրանալ վերելքը։ Կէսօր էր արդէն երբ լերան գագաթէն վար

իջանք։ Բաւական հեռուէն, մշուշի մէջէն երեւցաւ կամուրջը, կախաղանի պէս երեւոյթով։ Հոն էր որ խռովոդեւեցան Բերբիի զեկավար Հայերը։ Յորհրդաւոր փոփոխք մը չրջան ըրաւ կառաւանին մէկ ծայրէն միւսը։

Քանի կը մօտենայինք կամուրջին ու գետին, այնքան մեր լուռթիւնը կը համակուէր անբացատրելի երկիւղով։ Ցանկարծ, մեզի ընկերակցող Բերբիցի թուրք երիտասարդ մը, իր ատրճանակը օդին մէջ ճօճելով, իմ կողմս ուղղուեցաւ ու գոչեց. «Պատրաստ եղի՛ր, էրմէն Օղլի՛, հերթը քուկդ է...։» Զէնքին փողը կուրծքիս ուղղեց։ Մայրս սոսկալի ճիչ մը արձակեց։ Շփոթութիւն մը ինկաւ կառաւանէն ներս ու անօրինակ իրարանցում մը տեղի ունեցաւ։ Չավուշը ընդառաջ մեր մօտ հասաւ կատաղած գազանը հանդարտեցնելու համար։ Բուռն վիճաբանութիւն մը ծայր առաւ աստիճանաւոր ժանտարմային ու թուրքին միջեւ։ Չավուշը կը պնդէր. «Գայմագամ Պէյեն հրաման կայ, որ այս տղաց ոտոչ առոտոչ Չէրկեզագ հասցնեմ։» Միւսը կը յամառէր զիս սպաննելու որոշումին մէջ և չէր խղներ յայտնելու որ այդ նպատակի իրագործման համար ընկերակցած էր կառաւանին։ Վիճաբանութիւնը սուր հանգամանք առաջաւ և չավուշը սպառնաց բերդ ուժի դիմել արգելք հանդիսանալու համար կատարուելիք ոճիրին։ Միւս ժանտարմաներն ալ հաւանեցան ու պարտադրեցին այդ անիծեալին որ հրաժարի իր մտադրութենէն և Բերբի վերադառնայ։ Ահա եղաւ իմ առաջին փրկութիւնը։

Հասանք գետեղերք։ Թուխի ծառերուն տակ կառաւանը հանդչեցաւ քիչ մը։ Կէսօրուան այս յոգնութիւնը չատ տառապեցուցած էր յղի կիները, որոնք՝ իրենց այդ վիճակին մէջ, ստիպուած էին նաեւ չալկելու իրենց 3 — 4 տարեկան փոքրիկները։

Անցանք փայտաչէն, երեքաւն կամուրջի վրայէն։ Երկու հարսներ գետի յորձանուտին յանձնեցին իրենց գրկած երեխաները, փրկելու համար զանոնք իրենց անառանելի գոյժավիճակէն։

Մէկ ժամ յետոյ վտակերուն անտառներուն մէջ էինք։ Ձամբայ չկար։ Այլեւս ատաքերու հետքով կ'երթայինք։ Անանցանելի տեղեր կային ուսկից երկու հոգի միասին չէին կրնար անցնիլ։ Քարքարուտ, տեղ տեղ լեռնային կածանէ մը կը քալէինք, մրջիւններու բանակի մը պէս։ Հոս, աղջիկ կամ երիտասարդ կիներ չէին համարձակեր կենդանիներու վրայ նստիլ. նախ, կը վախնային անբարոյ հրէշներուն ուշադրութիւնը գրա-

ւելու, ապա՝ մեր կողմի էշերուն համետները մէյ-մէկ ենել պէ-շիկի (մահուան օրօրոց) կը նմանին։ Ատոնց վրայ նստողը պէտք է ունենայ լարախաղացի մը ճարպիկութիւնը իր հաւասարակշռութիւնը կարենալ պահելու համար։

Ճամբու ընթացքին քանինե՛ր գլտորուեցան, քանիներո՞ւ թեւն ու գլուխը կոտրուեցան։ Անվարժ ու ծանրաբեռնուած կիներու համար, այս վերելքը՝ հոգեվարքի մը չափ դժուար եղաւ։ Մեր կարգին, մէկ ու կէս տարեկան եղբայրս ալ մենք շալկած էինք։ Անոր փոքր տարիքին բերումով չէինք կրնար առանձին կենդանիի վրայ հեծցնել զայն, որով ստիպուած էինք փոխն ի փոխ գրկել։ Վասկերտի մօտ գտնուող ու կաղնիներով ծածկուած բլուրէ մը վեր կը բարձրանայինք։ Ճամբան քարքարուտ էր։ Եղբայրս շալակս առած կը քալէի մեծ դժուարութեամբ, քրտնաթոր վիճակի մէջ։ Հոգեկան խըռովքի մէջ էր մայրս ու չափազանց յուսահատ։ Դիմագծէն սրոշապէս կ՚երեւէր թէ կը խղճար իմ կացութեանս։ Սրտապընդեցի զինքը. եղբայրս աւելի վեր վերցնելով ու պինդ սեղմելով շալակիս շարունակեցինք մեր ճամբան։ Ուշ գիշերին հասանք Բաշաղակ ու կալերը թափուեցանք։

Խոր քունի մէջ էի երբ մայրս զիս արթնցուց։ Ժանտարմաները կարաւանին մէջ ինկած էին և մարդ կը զատէին։ Վաթսուն հոգիներ անջատուեցան կարաւանէն։ Բերրի մնացած արհեստաւորներ էին անոնք, ինչպէս նաեւ քալելու անկարող ծերունիներ ու կիներ։

Ժանտարմաները տարին զանոնք։ Կէս ժամ վերջ զէնքի ձայներ լսեցինք։ Առաւօտուն, երբ կարաւանը ճամբայ ելաւ, տեղեկացանք թէ մօտակայ ձորին մէջ անգթօրէն սպաննուած էին բոլորն ալ։

Տարագրութեան երրորդ օրուան կայանը՝ Բերդակը պիտի ըլլար։ Օդը հեղձուցիչ էր, հետիոտն քալելը՝ գրեթէ անհնար։ Ետ մնացողները զօրաւոր հարուածներ կ՚ստանային ժանտարմաներէն։ Նախորդ գիշեր իրենց սիրելիները կորսնցնողները անդադար կուլային և մեծ դժկամակութեամբ կը նետէին իրենց քայլերը, նախամեծար սեպելով մահը։

Բերդակի մօտակայ ձորը հասեր էինք։ Կանգ առնելու հրահանգ տրուեցաւ ժանտարմաներու կողմէ։ Պահ մը կարծեցինք թէ մեր վերջին վայրկեանը հասած է։ Կռահելով մեր մտատանջութիւնները, ժանտարմաները մեզի մօտեցան և ըսին. «Մի՛ վախնաք, ձեզ պիտի չսպաննենք. միայն ով որ դրամ ունի թող յանձնէ։»

Ցիսուն օսմանեան ոսկի ունէինք, զոր բաժնուած էինք և մեր հագուստներուն գանագան մասերուն մէջ կարած։

Բանն ոսկին իմ քովս էր։ Հօրս ծանօթներէն քուրդ ժանտարմայ մը մտեցաւ և յայտնեց ինձի. «Ձեզ պիտի խուզարկեն, եթէ հովերնիդ դրամ ունիք յանձնեցէք ինձի, Բերդակ հասնելնուս պես կը վերադարձնեմ։» Հաւատացի անոր անկեղծութեան և ամբողջ հարստութիւնս յանձնեցի իրեն։ Ի՞նչ կրնայի ընել, եթէ նոյնիսկ հաւատ չընծայէի իր խօսքերուն։ Արդէն իսկ կողոպուտը սկսած էր։ Մանրակրկիտ խուզարկութեան ենթարկուեցանք։ Ոմանց ունեցածը լման գտան ու առին. ուրիշներուն՝ միայն մէկ մասը կրցան ձեռք անցնել։ Մութը կոխած էր արդէն երբ Բերդակ հասանք։

Մեզ լեցուցին ոստիկանատան դիմացի խոշոր խանին մէջ ու մանաւանդ պահակներ դրին դրան առջեւ։ Յաջորդ առտու Բերբիէն եկող ժանտարմաները վերադարձան, իրենց պաշտօնը յանձնելով Բերդակցի տեղական պաշտօնակիցներուն։ Բերբիցի Զավուշը ոստիկանատուն տարաւ և Բերդակցի Զավուշին ներկայացուց զիս, միեւնոյն ատեն անոր յանձնեց գայմադամին հրամանագիրը, թելադրելով որ ողջ առողջ Ամշկածագ հասցնէ զիս։ Ինձմէ դրամ առնող քուրդ ժանտարման, իր մեկնումէն առաջ, ինծի վերադարձուց քսան օսմանեան ոսկին։ Ապշած մնացի իսկապէս և առ ի գնահատանք իր խօսքը յարգելուն, հինգ ոսկին նուիրելու իրեն, չնորհակալութեան արտայայտութիւններով։

Երկու օր մնացինք Բերդակ։ Լուսամուտէ զուրկ և աղտոտ այդ ախոռին մէջ անտանելի ժամեր անցուցինք, անօթի ու ծարաւ։ Գաղթականի ողորմելի դրոշմը կնքուեցաւ մեր բոլորի դէմքին վրայ։ Ցոգնաբեկ, քրտնաթաթախ, կեղտոտ մարմնով, յուսաբեկ հոգիով և ողորմելի դէմքով էակներ դարձանք։ Որբերու, այրիներու, անպաշտպան մանուկներու հաւաքածոյ մըն էր մեր կարաւանը. հարիւրի չափ կիներ, 10—12 տարեկան երկու հարիւր մանուկներ ու պառաւիններ էին։ Վերջին օրը, Բերդակցի թուրքեր լեցուեցան խանին մէջ և սկսան գաղել մանչ ու աղջիկ, կա՛մ ազատելու և կա՛մ հոգեզաւակ առնելու համար։ Ամէն մէկը՝ իր նախընտրած պզտիկին ձեռքէն բռնած, տուն տարաւ զայն։

Ես հիւանդ ձեւանալով պառկած էի քուրջերու մէջ։ Ծանկարծ մայրս լալ սկսաւ. փոքր եղբայրս Խոսրովը կը տանէին. տանողին անունը հարցուցինք. Հաճի Պեկ է ըսին։ Քիչ յետոյ հնգամեայ քոյրս ալ նոյն ճակատագրին ենթարկուեցաւ։ «Ի՛հ,

թող տանին... գոնէ կ'ազատին այս չարչարանքէն եւ ստոյգ մահէն» ըսինք, զիրար մխիթարելու համար, մայրս և ես։ Այս ձեւով յիսնեակ մը երկսեռ մանուկներ տարուեցան Բերդակցի Թուրքերուն տունները։ Իրիկուայ դէմ, ժանտարմաները դուրս հանեցին մնացեալ 150 մանուկները և հրապարակի վրայ համախըմբեցին զանոնք։ Անտէր ու անտիրական Հայու զաւակնե՛ր...։ Ես լսեցի անոնց մանկական, անմեղունակ լացը։ Անոնք չէին ուզեր բաժնուիլ կարաւանէն։ Մայր չունէին, բայց իրենց մօր նմանող կիներ կային հոն, նոյնքան գորովագութ ու նոյնքան անձնուէր, մանաւանդ այդ բոպէներուն։ Մի քանի մանուկներ փորձեցին ետ դառնալ ու կարաւանին միանալ, բնազդական մղումով մը։ Ականատես եղայ գալարումներուն փոքրիկի մը որ ժանտարմային հրացանի կոթի հարուածներուն տակ անշունչ գետին փռուեցաւ։ Ո՞հ, ես տեսայ անոնց պճլիկ աչքերուն յուսահատ նայուածքը, լսեցի անոնց հոգեմաչ կոծը և սրտաճմլիկ հեկեկանքը...։ Տարին այդ անմեղ գառնուկները, կոպտօրէն քաշկռտելով ու հրմշտկելով։ Յաջորդ օրը լսեցինք անոնց ողբերգութիւնը։ Բերդակի մօտ, ժայռի մը վրայէն, մէկիկ-մէկիկ Արածանիի հոսանքին մէջ նետելով խեղդամահ ըլլալու դատապարտած էին Հայ մանուկները։(*)

Այդ գիշեր, դժոխային վերջին կայանը եղաւ Բերդակի ախոռը։ Մութ անկիւններու մէջ կծկուած հայ մայրեր՝ իրենց ահաւոր ցաւին հետ կը գալարուէին։ Կրակ չկար, լոյս չկար, յոյս չկար։ Անոնք կը նմանէին իրենց ճիւղերէն զրկուած ծառի մը բունին։ Մէկ հատիկ իսկ Հայ երեխայ չէր մնացած այլեւս կարաւանին մէջ։

Յաջորդ առտու, Բերդակէն ճամբայ հանեցին մեզ, Զը-

(*) Արածանիի ալիքներուն նեցուած այդ մանուկներուն մէջ կը գտնուէր *Սիրանուշ Տօլաշեանը*, հինգ տարեկան։ Գեցի հոսանքը դէպի եզերքը նեցած է այս *պուպրիկը* որ փրկուած է ստոյգ մահէ։ Թափառաշրջիկ գնչուներ, այդ տեղերէն անցնելու պահուն կը տեսնեն ու իրենց հեց կը տանին զայն։ Մի քանի ամիս յետոյ, այդ *բոշաները* Զմշկածագ կ'երթան, ուր՝ մեր կարաւանի մնացորդներէն Ալմաստ Հալաճեան, պարտէզներու մէջ կը հանդիպի անոնց ու իսկոյն կը ճանչնայ իր քրորդին՝ *Սիրանուշը*։ Իր մէջքի գօտին գնչուներուն տալով Սիրանուշը կ'առնէ անոնց ձեռքէն։ Սիրանուշ մեծցաւ, ամուսնացաւ Բերրիցի Ասատուր Անթառամեանի հեց (Ամերիկա)։ Այսօր, Ս. Հայաստանի մէջ, զաւակներու տէր դարձած է գեցի յորձանուտներէն հրաշքով փրկուած այդ *Հայուհին*։

մըշկածագ տանելու համար։ Մեզի կ'ընկերանային Բերդակի Գարագօլեն 5—6 ժանտարմաներ։ Մօտաւորապէս 60—70 հոգի մնացեր էինք, բոլորն ալ կիներ, ի բաց առեալ հրաշքի մը համազօր իմ գոյութենէս։ Ուրուականներու խումբ մըն էր այլեւս մեր կարաւանը, անխօս ու անշշուկ, ամէն մէկը իր վշտերուն մէջ խորասուզուած, իր մօտալուտ մահուան սպասումին մէջ թաղուած։

Մէկ շաբթուան մէջ բնաջնջուած մեծ կարաւանի մը վերջին մնացորդներն էինք։ Մեր ետեւը թողուցինք մեր սիրելիները։ Թերեւս, մենք ալ կ'ապրէինք մեր վերջին օրը։ Բայց նստելու, մեր ցաւը ողբալու, մեր եղբայրներն ու քոյրերը յիշելու ժամանակ չկար, պէտք է որ քալէինք, աւելի յառաջանայինք, մօտենալու համար մեր խաչելութեան։

Բերդակէն Զմշկածագ՝ երկու օրուայ ճամբան, կատարեալ գողգոթայ մը դարձաւ։ Փոխադրական միջոցներ գոյութիւն չունէին. ո՛չ սայլ և ո՛չ ալ ջորի. ոտքով պիտի քալէինք և այն ալ՝ հեծեալ ժանտարմաներէն ետ չի մնալու պայմանաւ։

Այս կարաւանի մէջ կը գտնուէին Խըզըլ-Քիլիսէցի Սուլթան Քիրաճեանը, իր հարսը՝ Մարիամը և անոր հնգամեայ մանչը։ Ճամբու ընթացքին ժանտարմաներու մէջ փսփսուք կար այս երկու կիներու նկատմամբ։ Տեսակ մը զայրոյթ կ'արտայայտէին, երբ ասոնց քովէն կը քալէին։

Սուլթանը, կոկիկ գումարի մը փոխարէն, յաջողած էր էշ մը գնել Բերդակէն։ Կենդանիին վրայ ինքը նստած էր, թոռնիկն ալ՝ գրկին մէջ։ Մարիամը կը քալէր անոնց քովէն։

Երեք ժամուայ ճամբայ մը կտրած էինք արդէն երբ հաստնք լեռնային, ժայռուտ վայր մը։ Սուլթան և Մարիամ կը գտնուէին կարաւանի վերջին մասին մէջ. ես ալ իրենց մօտն էի։ Երկու ժանտարմաներ իմ առջեւէս կը քալէին։ Յանկարծ կանգ առին անոնք և ձգեցին որ առաջ անցնիմ։ Երկու քայլ հազիւ նետած էի, երբ ետեւի կողմէս երկու հրազէններու պայթիւնը լսեցի։ Բնական է ես չէի սպաննուողը, քանի որ կրցայ դառնալ ու տեսնել իշու վրայէն գետինը ինկած Սուլթանին մարմինը։ Հարսը՝ Մարիամը, խելացնոր ու հոգեպատառ ճիչով մը վազեց ու նետուեցաւ մօրը և տղուն վրայ։ Ես չեմ կրնար նըկարագրել սիրտ բզքտող այդ տեսարանը և Մարիամին խելակորոյս վիճակը։ Բայց տեսայ որ ժանտարմաները խուժեցին անոնց վրայ և ուզեցին Մարիամը բաժնել իր հարազատներէն։ Նոր պայքար մը ստեղծուեցաւ, զատելու ու չի զատուելու մեծ

պայքարը։ Մարիամը կուրծքին պինդ սեղմած էր իր հոգեհատորը ու երկու ձեռքով ամուր փակած էր Սուլթանին, որ արեան ճապաղիքներու մէջ կը տապլտկէր։ Բոլոր մարդ-գազաններուն ուժը չկարողացաւ մազաչափ իսկ հեռացնել իրարմէ այդ երեք սիրելի էակները, որոնք միաձուլուած էին մահուան ուխտով. կը մնար միայն վերջին բռնամիջոցը։ Ահա, երկու գնդակներու որոտումներ ալ լսուեցան, առաջինը՝ Մարիամին, երկրորդը՝ մանկիկին համար։ Ապառաժուտ լերան մը կողքին, այսպէս իջաւ վարագոյրը Խըզըլ-Քիլիսէի նահապետական մեծ ընտանիքի մը վերջին մնացորդներու առամային...։ Կարաւանը կծկուեցաւ ինքն իր վրայ։ Սարսափահար ոչխարներու հօտին պէս, սկսան իրարու սեղմուիլ, գայլերու յարձակման դէմ պաշտպանուելու համար։ Ժանտարմաներ խոժոռ դէմքով ու արիւնարբու աչքերով մօտեցան մեզի և հրամայեցին որ բաժնուինք ու քալենք։ Խումբը չէր ուզեր բաժնուիլ։ Ապրի՛նք միասին, մեռնի՛նք միասին։ Համախումբ մեռնելու մէջ ալ մխիթարանք կայ եղեր...։ Ու պահ մը, բոլորս ալ իրարու սեղմուած մնացինք մինչեւ որ Զավուշին համբերանքը հատաւ ու թեւէս բռնելով մէկ կողմ քաշեց և խստիւ պատուիրեց որ իմ օրինակիս հետեւին ազգականներս ու զատուին միւսներէն։ Ո՞վ կըրնար հասկնալ թէ երկու մասի բաժնուող խումբերէն ո՞ր մէկը՝ ապրելու և ո՞ր մէկը՝ մեռնելու էր դատապարտուած։ Ինծի հետ եղողնե՞րը (ես որ տակաւին ապրող միակ Հայ տղան էի) թէ միւս կողմինները՝ խեղճուկ անտէր կիները։

Այս որոշումը տուաւ ինքը՝ ամբողջ խումբը. պոկուած, հալածուած, կոտորակուած հայու խլեակները, որոնց բոլորն ալ միաժամանակ շրջապատեցին զիս, աւելի ամուր սեղմուեցան ու բոլորը մէկ պատասխան տուին Զավուշին. «Ես հօրաքոյրն եմ», «ես մօրաքոյրն եմ», «ես քոյրն եմ...։» Ո՞հ, այդ վայրկեանին բոլորը իմ ազգականներս, իմ քոյրերս էին և որքա՜ն հարազատ, որքա՜ն անկեղծ էր այս խոստովանութիւնը։ Անոնք ինծի համար, ինծի հետ կ'ուզէին մեռնիլ. իսկ եթէ փրկութեան տաշեղ մըն էի ես ովկիանոսին մէջ, անոնք ինծի կը փաթթուէին, որպէս յոյսի վերջին լաստ։

Զավուշն ու ժանտարմաները մեկուսացան և իրարու հետ քանի մը վայրկեան խորհրդակցեցան. ապա Զավուշը յայտարարեց. «Մի՛ վախնաք, այլեւս ձեզ պիտի չսպաննենք, այլ մինչեւ Զմշկածագ պիտի տանինք։» Նոյնիսկ ակամայ հաւատալէ զատ ուրիշ միջո՞ց կար։ Այդ իրիկուն, անշուք գիւղի մը ախոռին մէջ լեցուեցանք։ Երեւոյթներէն դատելով մինչեւ Զմշկածագ ողջ

առողջ հասնելու յոյսը աւելի զօրացաւ, որովհետեւ Զավուշը Քուրդ էր և անոր խօսքին հաւատացինք։ Առ այդ, քուրջերու մէջ պահուած մաս մը դրամ հաւաքելով տուինք իրեն. ան կրկին երդում ըրաւ որ այլեւս սպաննութիւն չկայ։ Երրորդ օրը Զմշկածագ պիտի հասնէինք։ Մինչ այդ, ժանտարմաները լաւ վերաբերում ցոյց տուին։ Մերթ ընդ մերթ կանգ կ'առնէին որպէսզի ետ մնացող կիները խումբին հասնին։ Քանի մը տեղ հանգիստ ընել տուին։ Բայց ճամբան երկար էր և պէտք էր որ հասնէինք։ Քանի մը ծերուկ կիներ անկարող էին այլեւս քայլ մ'իսկ նետելու։ Ժանտարմաները վերջ տուին անոնց տառապանքին, մէյ-մէկ գնդակով։ Քառասուն և մէկ տարիներ անցած են այդ օրերէն, բայց դեռ աչքիս առջեւ կը պատկերանայ անոնցմէ մէկուն մահուան տեսարանը։ Երիտասարդ, մարմնեղ, կարմիր երեսով, վարդ այտերով հարս մըն էր։ Անպար աղբիւրի քով էր անոնց տունը։ Գիւղերէն եկած և Բերրի հաստատուած էր։ Այդ հարսը միամեայ մանչուկ մը գրկած էր և մեզի հետ կը քալէր։ Վերջին օրը սկսաւ տկարութեան նըշաններ ցոյց տալ։ Քանի մը հեղ ետ մնաց. Զավուշէն խնդրեցինք որ մեղքնայ անոր։ Շատ չէր մնացած Զմշկածագ հասնելու, երբ տեսանք որ ոտքերէն արիւն կը հոսի ու ալ չի կրնար քալել։ Ժանտարմաները ուզեցին պզտիկը ձեռքէն առնել և ըսպաննել զինքը։ Թոյլ չի տուաւ. արդէն չէր ալ խօսեր։ Արձանի մը նման կանգնեցաւ, անվախ ու անվրդով, իր հոգեհատորը սրտին սեղմած։ Ժանտարման քանի մը քայլ ետ գնաց և հրացանի փողը ուղղեց դէպի հարսը. զէնքը պայթեցաւ. երիտասարդ Հայուհին պատի մը պէս փլաւ ինքն իր վրայ, երեխային հետ, անշունչ ու անմրմունջ։ Մեր արիւնոտ ճանապարհին վերջին զոհը եղաւ այդ խեղճ կինը իր զաւկին հետ։

Երեկոյեան Զմշկածագ հասանք։ Զավուշը զիս, մայրս և պզտիկ եղբայրս տարաւ այն հասցէին, որ իրեն տրուած էր։ Դուռ մը ծեծեց. ծեր կին մը բացաւ զայն. Մսթաֆա Էֆէնտիին մայրն էր։ Ժանտարման ձեռքի թուղթը յանձնեց անոր և ուզեց մեկնիլ, բայց կինը կեցուց զայն և առարկեց մօրս ու կրտսեր եղբօրս համար, որովհետեւ թղթիկին վրայ միայն իմ անունս գրուած էր։ Խնդրեցինք իրմէ որ այդ իրիկուան համար միայն ներս ընդունի մեզ։ Վերջապէս յօժարեցաւ. ներս տարաւ մեզ ու ցոյց տուաւ մեր տեղը՝ թոնրատունը. հաց և ջուր տուին մեզի, մանաւանդ ջուր՝ լուացուելու և մաքրուելու համար։

Մեր ազատարարին երդիքէն ներս լուսցող առաւօտը բա-

րիք ու աշխատանք բերաւ մեզի։ Չարքաշ ու մաքրասէր մայրըս, հազար օրհնութիւններով, տան առօրեայ աշխատանքին սկսաւ կամաւոր կերպով։ Ես ալ, զոյգ սափորներով, ջուր կըրելու ձեռնարկեցի։ Զի, կով ունէին. մենք ալ անպէտ արարածներ չէինք։ Տեսան մեր գործը ու համոզուեցան մեր ընծայելիք օգտակարութեան շուրջ։ Փոխարէնը հոն մնալու և մեր կեանքը փրկելու բարիքը շնորհեցին մեզի։

Հոս կը վերջանայ Չարսանճագի հաւաքական բռնագաղթի գողգոթան ու վերապրողներու համար կը սկսի տարագրեալ կեանքի մը քաշքշուքը, որուն պատմութիւնը՝ տարբեր, անջատ կեանքի մը պատմութիւնն է արդէն։

ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Թլա բերդի 149 *նահատակներու մասին, հայրենակից Մարտիրոս Մարտիրոսեան (Խուշի գիւղէն) կը ներկայացնէ հետեւեալ յուշագրութիւնը։*

«Չարաշուք տարուան Յունիս ամսու սկիզբն էր։ Մեր գիւղի ճամբուն երկու կողմերը ծաղկած էին ապրիմ - մեռնիմներ, տիկնուկներ։ *Կալերուն վրայի* ճռիկ աղբիւրի *ճամբան* ճընճող հացիկը *իր լայն թեւերով տարածուած էր խառն ի խուռն։ Այս տեղէն պիտի անցնէր, Բերրիի բանտերուն մէջ արգելափակուած Չարսանճագի գիւղերուն կալանաւորուած Հայ ընտրանին։ Առաւօտեան ժամը երեքի ատենները, սեւ* չարշաֆով *փաթթուած կին մը, կիսապատի երկայնքին, իր ոտքի մատներուն վրայ բարձրանալով մօտեցաւ մեր ննջարանին, ուր իրարու կցուած ու փռուած էին մեր անկողինները։ Այս բացօթեայ վայրը մեր գիւղի* ճեմալ Պեկին խոնաղն *էր, ուր մենք իբրեւ գերի տարուած էինք, մեր փոքր տարիքէն աշխատելու ու թրքանալու համար։* Չարշաֆով *կինը կամացուկ մը փսփսաց.* «Զգո՞յշ, տղա՛ք, կարաւանը կ՚անցնի։» *Այս սեւ լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ մեր մէջ։ Շատեր ապաստանեցան վարի ախոռը, կենդանիներու մէջ պահուելու, ուր հազարաւոր արջառներ կային, գիւղի Հայերէն խլուած։ Տարիքով աւելի փոքր եղողները* հարեմլըղը *վազեցին, ուրկէ աւելի լաւ կը տեսնուէր պարզուող տեսարանը։*

«Ահա կ՚անցնի մահուան կարաւանը։ Երեսուն և եօթը շարք, չորսական հոգիով։ Կալանաւորներուն թեւերը պարաններով կապուած են և իրենց կռնակներուն վրայ ամրացուած։ Կը քա-

լեն անտրտունջ, վշտահար, խռովայոյզ, զգայազիրկ երեւոյթով ու մտամոլո՞ր...։

«Անոնք՝ այդ պահուն, մոռնալով իրենց գոյութիւնը, կը մտաբերեն իրենց մեծ ու պզտիկ սիրելիները և կը մտատանջուին անոնցմով. Ո՞ւր մնացին, ո՞ր էարին տակը, ո՞ր անկեան մէջ յօշոտուեցան անոնք, արդեօք ո՞ր մէկ գիշատիչը լափեց անոնց մարմինն ու սիրտը։ Բայց ուժ ունին տակաւին քալելու, կարգով ու համաչափ քայլերով, Չարսանճագի Հայ կալանաւորները՝ թիւով 149 հոգի։

«Անոնց քովէն կը քալէին զինուած քսան զաբթիաներ, քսան հրէշներ, Հայու քսան դահիճներ։ Կարաւանին առջեւէն կը քալէր քահանայ մը։ Անոր շրթներուն վրայ, աղօթքը կը կերպարանափոխուէր մերթ բողոքի, մերթ անէծքի ու կը նշմարուէր գիշերային խաւարին մէջ։

«Ճեմալ Պեկի ինծի տարեկից աղաքը զիս ալ տարին հետերնին, հետեւելու համար անոնց՝ որոնց միակ սգակիր յուղարկաւորը պիտի ըլլայի հաւանաբար։ Ճառայենց կալին քովերը, քահանան սայթաքեցաւ ու ինկաւ։ Զաբթիան մօտեցաւ ու ոռնաց. «Ոտքի՛ փափա՛զ, ոտքի՞...։» Առաւօտեան զով զեփիւռին հետ այս ոռնոցը մինչեւ գիւղ հասաւ։

«Կարաւանը դաշտի ճամբան բռնեց դէպի Թլա բերդը։ Ճպուտի հարուածներուն տակ, ոտքերնին ուռած, հոգիով խորտակուած, մարմնով հիւծած ու ուժասպառ մեր սիրելիները, իրենց մարմինը քարշ կուտային դէպի ստոյգ մահ։ Արշալոյսը բացուեցաւ ու արեգակի ճառագայթները գունաւորեցին բարձր լեռներու կատարները։ Վարը, բլուրներու վրայ կը վխտար խառնիճաղանճ ամբոխ մը։ Շրջակայ գիւղերու Քուրդերը՝ հոտառու շուներու նման, կանուխէն լեցուած էին հոն, սպանդանոցի աւարէն իրենց բաժինը տանելու, ցնցոտիապատ ու արիւնթաթախ Հայու հագուստներով իրենց մերկութիւնը գոցելու համար։

«Կարաւանը հասած էր խաչելութեան վայրը։ Թլա բերդի տակ, ծովածոցի նման խորշ մը կար, քանի մը հազար քառակուսի մեթր տարածութեամբ ու երեք մեթր խորութեամբ։ Գարնան հեղեղները քանդած էին թէեւ բերդի և Խուշիի միջեւ գտնուող արտերու այս տարածութիւնը, որ պիտի դառնար մեր անթաղ նահատակներուն բացօթեայ գերեզմանը։

«Այդ փոսին մէջ տասնեակ խումբերով շարեցին զանոնք։ Ո՛չ մէկ շարժում, ո՛չ մէկ ընկրկում, ո՛չ մէկ ձայն։ Բոլորին ալ կեցուածքը՝ շիտակ, գլուխը՝ բարձր, քարէ արձաններու

պէս։ Ոստիկանապետին հրամանն էր հարիւր փամփուշտով ըսպաննել 149 հոգին։ Քսան զաբթիաներուն հինգական փամփուշտ բաժնուած էր։

«Զաբթիաները չորս խումբի բաժնուեցան, մոլեգին հրէշութեամբ հնձելու համար Հայ ժողովուրդին կեանքը։ Քահանան, ցորենի հասկերը ձեռքին, հատիկներ կը փշրէր ու «Առէ՛ք կերէք» երգելով վերջին հաղորդութիւնը կուտար իր հօտին, մահուան հաղորդութիւնը՝ Քրիստոսի հաւատացեալ գառնուկներուն։

«Ոստիկանապետին ձայնը լսուեցաւ. գազանի մը ոռնոցը կարծես։ «Օլան փափա՜զ, հինգ վարկեան միայն ունիս, ինչ պիտի ընես, շուտ բրէ։» Վերջէն իմացայ որ Տէր Հօրը խնդրանքին վրայ տասը վայրկեան ժամանակ տալու վեհանձնութիւնը ունեցած է այդ հրէշը, կրօնական վերջին պարտականութիւնը կատարել տալու համար։

«Քահանան կը շտապէր. կ'անցնէր շարքէ շարք ու ձեռքին մէջ փշրուած հատիկները կը բաժնէր բոլորին։

«Վերջացաւ հաղորդութեան արարողութիւնը և քահանան եկաւ, կանգնեցաւ առաջին շարքին առջեւ. թեւերը տարածեց երկինք ու դարձաւ համակ աղօթք ու հոգի։ Նշանը տրուեցաւ իսկոյն ու համազարկի որոտումը լեցուց միջոցը։ Տեսայ ես Քահանային տապալումը ձեռքի խաչին հետ։ Ինկաւ ան իր զաւակներու դիակներուն վրայ։ Շարք առ շարք, հնձուած հասկերու պէս, գետին փռուեցան բոլորն ալ։ Մահուան հռնչիւններ, աղիողորմ ճիչեր, գոռում գոչումներ օդ բարձրացան երկինք հասնելու համար։ Զաբթիաներուն սուինները գործի անցան, ողջ մնացողներուն սիրտը բզքտելու ու վերջնականապէս լռեցնելու համար։ Բայց ես ինչպէ՞ս ականատես եղայ այս ահաւոր սպանդին... ինչո՞ւ եկայ... ինչպէ՞ս դիմացայ ու սիրտս ինչո՞ւ չի պայթեցաւ երբ դժոխքի կայծակը ինկաւ վրան։ Հայու զաւակ մըն էի ու ականատես կ'ըլլայի Հայերու մարտիրոսացումին։ Քուրդ խուժանը անդղներու պէս վար թափուեցաւ մեռելները կողոպտելու։ Չեմ յիշեր թէ ինչպէս փախած ու ցորենի արտերուն մէջ մտած եմ. հայ մշակներու քրտինքով ոռոգուած հասկերը ծածկեցին գլուխս ու աչքերս որպէսզի չխանգարեմ, չվըրդովեմ հայ նահատակներուն վերջին հանգիստը։»

Ը. ՄԱՍ

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

1.— ՉԱՐՍԱՆՃԱԳՑԻԻ ՏԻՊԱՐԸ

Ա.— ՆԿԱՐԱԳԻՐ
Բ.— ՏԱՐԱԶ
Գ.— ՈՒՏԵԼԻՔ
Դ.— ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ
Ե.— ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

2.— ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԲԱՐՔԵՐԸ

Ա.— ԱՄԱՆՈՐ
Բ.— Ս. ԾՆՈՒՆԴ
Գ.— ՏԵԱՌՆԸՆԴԱՌԱՋ
Դ.— ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ ԵՒ Ս. ՍԱՐԳԻՍ
Ե.— ԾԱՂԿԱԶԱՐԴ ԵՒ ՋԱՏԻԿ
Զ.— ՎԱՐԴԱՎԱՌ
Է.— ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ
Ը.— ԽԱՉՎԵՐԱՑ
Թ.— ՆՇԱՆՏՈՒՔ
Ժ.— ՀԱՐՍԱՆԻՔ

3.— ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԸ

4.— ԱՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՋՈՒԱՐՃԱԼԻՔՆԵՐ

Ը. ՄԱՍ

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳՑԻԻ ՏԻՊԱՐԸ

Զարսանճագցիները մարմնական որոշ և առանձնայատուկ կազմ ունին. միջահասակ, թխամորթ (ցորենի գոյն), կլոր գանկ, սեւ աչքեր և սեւ յօնքեր։ Մարմնի զանազան մասերը ունին համեմատական ներդաշնակութիւն։ Պզտիկ բերան, հայկական արծուեքիթ, առատ մազ, կլոր դէմք, կարճ վիզ, հնչեղ և զօրաւոր ձայն, խորհրդաւոր նայուածք և ընդհանրապէս խիստ վերապահ արտայայտութիւն։ Շէկ մազ և կապոյտ աչք հազուագիւտ են և օտարամուտ կը համարուին։

Լեռնային շրջանի հայկական գիւղերուն մէջ կը գտնուէին ակնբախօրէն պարթեւահասակ և ամուր կազմուածքով մարդիկ, որոնք մեր պատմական Տորք-Անգեղը կը յիշեցնէին յաճախ։

Իգական սեռն ալ գրեթէ հայկական թիփով կը ներկայանայ. հարուստ և ցցուն կուրծք, բարակ մէջք, սեւ աչք, սեւ յօնք, առատ և խիտ մազեր, որոնք 3—4 հիւսքերով կ'իջնէին մէջքն ի վար. վերջին ծայր երկչոտ, զգոյշ, ամօթխած և բարոյական արժէքներու ջերմ աւանդապահ էին։

ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Զարսանճագցին ծայրայեղօրէն պատուախընդիր հասկացողութիւն ունի իր բարոյական արժէքներու գործադրման և պահպանման տեսակէտով։ Հիւրընկալ է և առատաձեռն. հաւատարիմ է և ազգասէր։ Զարքաշ է աշխատանքի մէջ։ Կասկածոտ դարձուցած է զինքը խաբող ու դաւող Քուրդը։ Կռիւի մէջ քաջ, տեսակէտ պաշտպանելու մէջ յամառ, դիւրագրգիռ, քննադատող, յաճախ այլամերժ և անհաղորդակից. ցաւի դիմանալու մէջ եզակի կը հանդիսանայ։

Զարսանճագցիներու մտային չափանիշի մասին կարելի չէ վճռական բան մը ըսել։ Բնական ուշիմութիւններ և հնարամտութիւններ կան։ Տգիտութիւնը այս մարզին մէջ մեծ աւեր

գործած է. որովհետեւ բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը անուս էր և գրել կարդալ գիտցողները մատով կը ցուցընէին։ Ուրախալի պարագան այն էր, որ վերջերս ուսումը ըսկըսած էր ծաւալիլ։ Սակայն երկար չի տեւեց այդ շըրջանը, որովհետեւ վրայ հասաւ ապրիլեան եղեռնը։

Հոգեկան ապրումներու մէջ անմեռ էակ մըն էր Զարսանճագցին. ամէն մէկուն հոգիին մէջ կ'ապրէր Հայկը, Սահակն ու Մեսրոպը, Վարդանն ու Սասունցի Դաւիթը, վերջապէս՝ մեր փառաւոր անցեալի դիւցազներգութիւնը։

ՏԱՐԱՉ Զարսանճագցիներու տարազը շատ պարզ և միօրինակ էր. հաստ կտաւէ շապիկ և շապկընկեր մը, շատ լայն ձեւուած ու կարուած։ Մազէ շինուած շալվար և բաճկոնակ (ելէկ), կէս թեւով շաբբք, մէջքին՝ շալ գօտի, գլխուն՝ թաղիքէ գտակ, անոր վրայ փաթթուած չիթ, ոտքերնին՝ բուրդէ բուն (կարճ գուլպայ) ապա տրեխ կամ եէմենի։

Աղջիկ կամ տղայ, մինչեւ 10-12 տարեկան, միակտուր երկար զպուն (պարեգօտ) կը հագնէին, վրան մեծ գրպանակ մը, շինուած՝ չիթարայէ կամ կապոյտ կտաւէ։ Զափահաս աղջիկներ կը հագնէին մինչեւ ոտքերնին հասնող տպածոյ հիւսուածեղէն, լայն փէշերով ու ծալքով։ Առջեւնին կը կապէին երկայն գոգնոց։ Գլուխնին կը կապէին եազմայ։ Մազի հիւսկէններու ծայրերէն կը կախէին փենեզներ (կեղծ ոսկի)։ Տան տիկինները և ծերերը կը հագնէին անդրավարտիք (ճոթեթումպան), կապոյտ գոյնով և լայն կարուածքով։ Մէջքերնին գօտի կը կապէին։ Գլուխնին երկու տեսակ կը կապէին, մէկը՝ ճակատէն դէպի գլխու ետեւի կողմը, իսկ միւսը՝ անոր վերեւը, ծնօտին տակէն դէպի գլխուն գագաթը. այնպէս որ մինակ իրենց աչքերը կ'երեւային։ Վա՜յ այն հարսին, որուն թուշը և բերանը կը տեսնուէին. մեծագոյն ամօթն էր։ Տանտիկինները, բացի իրենց խոշոր գոգնոցէն, թեւնոց (խոլչաղ) մըն ալ կ'անցնէին իրենց թեւերուն։ Ասիկա տանտիկնութեան յատկանիշ տարազն էր։

Բերբիցիներու տարազը կը տարբերէր գիւղական այս հաստրակ տարազէն։ Վերջինները ներքնաշապիկին վրայ կը հագնէին իշլիկ, գծաւոր կերպասէ շապիկ մը, կապոյտ կամ ճերմակ կոճակներով։ Շալվարի ձեւն ու ապրանքը (Զուխայէ շալվարը) աւելի քաղքենի ոճով և բարձրորակ էին։ Մէջքերնին կը կապէին շալէ (ցփսիէ) գօտի, որոնց գեղեցիկ գոյներով և նուրբ գործուած տեսակները կային։ Շաբբքի տեղ կը հագնէին

բուրդէ, կերպասէ պատրաստուած բաճկոն։ Գլուխնին Ֆես կը դնէին, իսկ երիտասարդներուն դրած ֆէսին կ'ըսէին տալ Ֆես։ Ոմանք կը փաթթէին նաեւ փուշի կամ չիթ։ Գիւղացիներու տըրեխին տեղ կը հագնէին տեղական արտադրութիւն եղող փերնա եեմենին, որ նշանաւոր էր Զարսանճագի և Տէրսիմի շրջաններուն մէջ։ Ունեւորները կը հագնէին եւրոպական փայլուն կաշիէ կօշիկ, որոնց փոթին կ'ըսէին, իսկ հարուստ էրիկ մարդոց տիկիններու համար կար կրկնակ կօշիկ (գալօշ փոթին)։

Գուլպաները նրբահիւս և նաշխուն էին, ընդհանրապէս Բերրիի աղջիկներուն և հարսերուն ձեռագործները կ'ըլլային։

Բերրիի մէջ տարազի փոփոխութիւնը և բարեզարդումը տեղի ունեցաւ 1908-էն վերջ, երբ Ամերիկայէն կարգ մը հայրենակիցներ վերադարձան։ Անոնց արդիական հագուստ-կապուստը ունեւոր դասակարգին մէջ ստեղծեց հագուելու ճաշակը։ Անոնք հետզհետէ սկսան տաբատ հագնիլ, օձիք գործածել և փողկապ կապել։ Ազգային գործիչները, պետական պաշտօնեաները, ուսուցիչները իրենց հագուստով կը տարբերէին հասարակ ժողովուրդէն։ Այս վերջիններու տարազը արդիական էր։ Բերրիի ազգային վարժարանի Աւագ ուսուցիչ Պ. Յովհաննէս Մազմանեանը ամառ ձմեռ սմօքին կը հագնէր։ Գիւղերու Հայ և Քուրդ բնակչութիւնը գրեթէ միեւնոյն տարազը ունէր։ Նոյնն էր պարագան Բերրիի Հայերուն և Թուրքերուն համար։ Քուրդերը միայն իրենց ճերմակ շալվարով կը զանազանուէին։

Բերրիի հայ կիներն ու չափահաս աղջիկները ճերմակ սաւանի մը մէջ կը փաթթուէին երբ տունէն դուրս կ'ելլէին եկեղեցի կամ այլ տեղ երթալու համար. ասոր իզար կ'ըսէին։ Ճիշդ թրքական սեւ չարշաֆին կը նմանէր, միայն թէ Հայերը նախընտրած էին ճերմակ գոյնը, Թուրքերէն զանազանուելու համար։ Կիները երեսնին կը ծածկէին փուշիով (մետաքսեայ քօղ), իսկ աղջիկները գլուխնին կը ծածկէին մեծկակ գունաւոր շալով մը, որով կուծքերնին գոցուած կ'ըլլար մինչեւ մէջք։

Հայ կիներու քօղարկուած պտըտելու այս դրութիւնը (տեսակ մը նեմեհրեմութիւն) շարունակուեցաւ մինչեւ 1915-ի եղեռնը։

ՈՒՏԵԼԻՔ Բերրիցիները, գրեթէ առանց բացառութեան, չափազանց մսակեր էին և կրնային առ այդ մրցանիշի արժանանալ այդ շրջապատին մէջ։ Այնպէս որ

միսը ուտելիքներու մէջ գլխաւոր տեղը կը գրաւէր։ Չափազանցած չենք ըլլար եթէ ըսենք, որ միսը՝ առօրեայ սնունդն էր մեր երկրացիներուն, որոնց սեղանէն պակաս չէր ըլլար կերակուրով եփուած, խաչուած, խորովուած, տապկուած, խառկուած միսը։ Ժողովուրդը կը հետեւէր այն ասացուածքին, որուն համաձայն՝ ՄՍԻՆ ՄՏԱԾ ՏԵՂԸ ՏԷՐՏ ԵՒ ԲԺԻՇԿ ՉԻ ՄՏՆԵՐ։ Կեանքի մէջ չափազանցութիւնները ու ծայրայեղութիւնները ընդհանրապէս վնասակար են։ Գուցէ այս չափազանցեալ մսակերութիւնն էր որ Բերրիցիներու կեանքի տեւողութեան միջինը 45-ին հազիւ կը հասցնէր։ Մինչդեռ մեր երկրի առողջ կլիման, կենսատու և լաւորակ ջուրն ու ուտելիքները աւելի երկարակեաց պէտք է դարձնէին բնակիչները։

Երկրորդ կարեւոր ուտելիքը կը հանդիսանար ՁԱԻԱՐԸ (պլղուր), որմէ կը պատրաստէին հում միսով շաղուած խըյմա, միջով fուֆդա, հենց fուֆդա, պլորիկ fուֆդա, խավուրմայով փիլաւ (եղինձ)։ Բերրիցիները ձմեռուան համար երկու մտահոգութիւն ունէին, մէկը՝ խավուրմայի, միւսը՝ պլղուրի պահեստը ապահովել. մնացեալ ուտելիքները այնքան ալ մեծ մտահոգութեան դուռ չէին բանար, քանի որ վերոյիշեալները պիտի կազմէին ձմեռուայ սնունդին կարեւոր մասը։ Չափազանցած չենք ըլլար երբ յայտնենք, թէ շաբաթներ շարունակ խօիկով փիլաւ կ'ուտէին և չէին ձանձրանար։ Բրինձը «ֆանթազի» էր և որուն ալաֆրանկա կ'ըսէին ու երբեմն ալ բրինձակերները կը ծաղրէին «խոտակեր» մակդիրը տալով։ Շատ քիչ անգամներ բրինձը կը զարդարէր մեր ճաշասեղանները. բացառութիւն կը կազմէր ճաշկերոյթներու պարագան, երբ կերակուրի տեսակները աւելցընելու համար կ'օգտագործուէր բրինձը։

Հակառակ արմտիքի, ընդեղէններու և բանջարեղէններու առատութեան, Բերրիցին տարուած էր մսակերութենէ, որուն անբաժան մասը կը կազմէր բնականաբար պլղուրը միայն։ Կ'արժէ վերյիշել հոս մեր կերակուրներէն կարեւորները, ոչ միայն մեր հայրենակիցներուն ԲԵՐՆԻՆ ՋՈՒՐԵՐԸ ՀՈՍԵՑՆԵԼՈՒ ինչպէս կ'ըսեն, այլ անցեալի մէջ ապրուած կեանքի և առնուած սնունդի վերակոչումը ընելու և պատմութեան յանձնելու համար։ Ատոնցմէ ոմանք դեռ կը շարունակեն իրենց պատւոյ տեղը գրաւել նահապետական կենցաղի նախանձախնդիր հայրենակիցներու ճաշացուցակներուն մէջ։ Դժբախտաբար, արդիականութիւնը հոն ալ իր տիրապետութիւնը հաստատել կ'ուզէ այսօր, նորատեսակ կերակուրներով, որոնք յաճախ հին սերունդի քիմքին

և ճաշակին գոհացում չեն տար։ Տանք ուրեմն Բերրիցիներու ազգային կերակուրներու մէկ ամփոփ ցուցակը. Գառնուկ կամ ուլիկ՝ փորը լեցուած պլղուրով, թոնիրի մէջ կարմրցուած լեցուած խապուրղա, փորը լեցուած հաւ, միջով էուֆդա, խըյմա, տապկուած էուֆդա, պլոր էուֆդա, միսով փիլաւ, խավուրմայով փիլաւ, կանկարով փիլաւ, սիսեռով փիլաւ, լուինճով փիլաւ, կուլլըգով փիլաւ (բոլորն ալ՝ պլղուրով)։ Այս բոլոր փիլաւներուն կ'ընկերանար տապակի մէջ իւղով տապկուած խշիկը (սոխի մանրուք), որ կը ցանուէր փիլաւի վրան։ Քաշկակ, (հարիսա) ծեծած ցորենով, խավուրմայի վրայ կոտրած հաւկիթ, հաց բրդոն (ձուածեղ), սմբուկի, դդումի, լոլիկի, որթատունկի տերեւով լիցէերու տեսակներ, պունպարի (ոչխարի աղիք) լիցէ, խաշ՝ ոչխարի, այծի կամ կովի, իր լրացուցիչ մասով և տեսակներով (այսինքն կենդանիին գլուխը, ոտքերը և փորը խաշելով)։ Ասոնց ամենահամեղը՝ թոնիրով եփուածն է։

Արդար իւղով կը պատրաստուէին կոմպա, սրռում, իւղով փիլաւ, թանխաշ, ճումիլէ, էելեճօղ, փըթփըթիկով փիլաւ։ Երկրորդական կերակուրներէն՝ թանապուր, ոսպապուր, փերփեր, փոխինտ, լուբիա և ընդեղէնով այլ կերակուրներ։

Կարեւորութեամբ պէտք է յիշել Մեծ Պահոց կերակուրներէն՝ սիսեռով էուֆդան և խթումի գիշերը՝ պահոց պլղուրէ էուֆդան, որոնց միջուկը սոխով, շուշմայով և ընկոյզով լեցուած կ'ըլլար։ Պահքաւուրի այս էուֆդաները մեծաքանակ կը պատրաստուէին, այնպէս որ դուռ դրացիներու, խնամիներու և ազգականերու զատ-զատ բաժինը զրկելէ յետոյ, տնեցիները՝ ամբողջ մէկ շաբաթ ուտելով, հազիւ կրնային հատցնել։

Զուկը Բերրիի մէջ կ'ուտէին միայն ձմեռը։ Բերրիի գետին ձուկերը շատ համեղ կ'ըլլային։ Անոր կարմրախայտը և դեղին պորտը նշանաւոր էին մեր կողմերը։

Զկնորսութիւնը կը կատարուէր հետեւեալ կերպով. Յունուարին, երբ գետը սառէր, վարպետ ձկնորսները գիտէին թէ ո՞ր անկիւնը ապաստանած և հաւաքուած կ'ըլլան ձուկերը։ Կացին, թոռ և տոպրակներ առնելով կ'երթային մատնանշուած տեղը (ընդհանրապէս գետին եզերքները կազմուած ծոցիկը կամ խորշիկը) և կացինով կը կոտրէին սառոյցը։ Երբ 5—6 մեթր լայնքով ճեղք մը բանային, այդ տեղէն վար կ'իջեցնէին՝ թոռը և սառոյցը բոլորակաձեւ կոտրելով դէպի եզերք կը քաշէին թոռը։ Գետափի վերջին սառոյցի մասը կոտրելու ժամանակ կը պարզուէր հետաքրքրական տեսարան մը. ձուկերը այնքան խուռներամ խմբուած ու իրարու վրայ լեցուած կ'ըլլային, որ

փախուստի միջոց չի գտնելով, կ'սկսէին դէպի ցամաք ցատքըռտել։ Ահա այս ատենն է որ տասնեակ պարկեր (ճուվալ) կը լեցուէին ճերմակ և պարարտ ձուկերով, որոնք՝ էշերու վրայ բեռցուած, առտուն կանուխ Բերրի կը փոխադրուէին։ Ձուկը օխայով կը ծախուէր։ Ձկնորսները (ձկպան) մախաթով ձկան բերնէն թել մը կը կապէին և կը շրջէին, զայն ցուցադրելու համար։ Կարմրախայտը և Տառեխը փոքր կ'ըլլային, մինչդեռ Դեղին Պորտը՝ առնուազն մէկ օխա կը կշռէր։ Գետին մօտիկութեան, ձկնորսութեան և վաճառման արագութեան պատճառաւ երբեմն ձուկերը ողջ մնացած կ'ըլլային ու զանոնք պահել ուզողները ջուրը ձգելով կը հաճոյանային։

Ձուկերը կ'եփէին երեք ձեւերով. Առաջին.— Մէջը լաւ մը մաքրելէ և չորցնելէ ետքը ուղղակի կաղնեփայտի կրակին վրայ կը խորովէին։ Երկրորդ.— Իւղով կը տապկէին։ Երրորդ.— Փորը մաքրելով կը լեցնէին և կ'եփէին, որուն ձկաշոմ կ'ըսէին։

Ձուկ ուտելը իր աւանդութիւններն ու ասութիւնները ունէր. կ'ըսուի թէ ձուկը՝ ջուրեն դուրս ելլելէ վերջ չի մեռնիր, տապակի մէջ տապկուելու եւ խորովելու ատեն ալ չի մեռնիր, այլ ձուկը՝ զանազան փորձութիւններ անցնելէ յետոյ, կը մեռնի այն ատեն երբ գինիով խեղդես զայն ստամոքսիդ մէջ...։ Ասոր համար է որ ձուկ ճաշակող Բերրիցիներ դոլ մը գինի աւելի կը խմեն, որպէսզի ձուկը խեղդեն իրենց ստամոքսին մէջ։

Ամառ ատեն բնաւ ձուկ չեն ուտեր, բայց հաճոյքի համար երիտասարդները կեռով կամ ձկադեղով ձուկ որսալ կը սիրէին։

Չարսանճագի գիւղացիները, ինչպէս նաեւ Բերրիցիները, ձմեռուայ համար վեց ամսուայ պաշար ապահովելը կը նախընտրէին։ Միշտ ցորենը, ալիւրը, պլդուրը, ոսպը, քուշնան, (կենդանիներու համար) աղը, օճառը, գինին, օղին, աղի եւ թթու պանը, չոր թանը, չոր միսը եւ այլն։ Այնպէս որ հիմակուան մեր ապրելակերպին պէս ամէն օր շուկայէն գնում ընելու պէտքը չէր մնար։ Ամէն մարդ իր կարողութեան չափով կ'ամբարէր իրեն պէտք եղած սննդանիւթերը։ Մինակ թարմ միսը շաբաթը քանի մը անգամ շուկայէն կը բերէին։

Հացը մեծ քանակութեամբ թոնիրի մէջ կ'եփէին, երբեմն մէկ ամիս բաւելու չափ։ Չորցած հացը կերակուրէն առաջ քիչ մը կը թրջէին կակուղցնելու համար։

Բերրիցիները սովորաբար կովեր կ'ունենային իրենց տան մէջ, իրենց կաթի պահանջին գոհացում տալու համար։ Որով,

կաթը, մածունը, սերը, արդար իւղը, թանն ու չորթանը առատ կ'ըլլային։ Տնային հաւատարմութիւնն ալ զարգացած էր Բերբիի մէջ. հաւկիթը չատ առատ և ժամն էր։

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

Ջարատանճապչիները բնութեան ծոցին մէջ բնական կեանքով ապրողներ եղած են։ Անոնք ընդհանրապէս չատ կարեւորութիւն չէին տար ներկայ առողջապահական ու բժշկական կանոններուն։ Ասիկա անշուշտ առաւելաբար արդիւնքն էր հոն տիրող ազիատութեան։ Մարդիկ հոն կը ծնէին, կ'ապրէին ու կը մեռնէին ըստ բախտի և ճակատագրի։ Անոնց համար կեանքը նախատահմանուած բան մըն էր։ Ըլլալիքը պիտի ըլլար, որքան ալ դուն արգելք ըլլալ ջանայիր... կեանքը այսպէս կ'ըմբռնէին ու դէպքերն ու երեւոյթները կը պարզաբանէին նախապաշարեալ մարդոց մօտեցումով։ Անոնք հոս ճնազանդ, կոյր զկուրայն կ'ենթարկուէին բնութեան չար պատահարներուն և քմայքներուն։

Սուլթաններու «բարեխնամ» կառավարութիւնը՝ իր դոյութիւնն ու ամբացումը ժողովուրդի ազիատութեան մէջ փնտռելով, երբեք չէ ուզած ժողովուրդին մտքի ու ապրելակերպի մակարդակը բարելաւել ու բարձրացնել։ Ընդհակառակը, ջանացած է զանոնք պահել նախնական և բնական վիճակին մէջ։ Հակառակ անոր որ կարեւոր կեդրոններու մէջ քաղաքապետութիւններ (պէլէտիէ) կային թէեւ, սակայն անոնց նպատակը՝ ժողովուրդին ծառայելէ աւելի, զայն կեղեքելու ծառայող պաշտօնեաներուն դործ հայթայթելն էր։

Թրքական միապետական իշխանութիւնը խարխափած էր ազիատութեան վրայ. անոր համար էր որ երբեք չէ հետաքրքրուած իր հպատակներու մշակոյթովը, կենցաղովը և բարօր կեանքի պահանջներովը։ Տգէտ և անուս թուրք, Հայ, Քուրդ և կամ այլ համայնքներ չատ ողբալի վիճակի մէջ ապրած են, ապահովելով միայն որ առտուն ծագող արեւը իր մարը մանէ և գիշերուան խաւարը գայ, անոր մէջ ննջելու և իրենց առօրեայ առտապալի կեանքը մոռնալու համար։

Վիճակագրական տեղեկագրութեանց վրայ հիմնուելով, 1873-ին, Բերբին ունեցած է 500 տուն բնակիչ, միջին հաշուով՝ 2500 հոգի։ Բնական աճման համեմատութիւնը նկատի առնելով, 1873—1914, 27 տարուան մէջ Բերբիի բնակչութիւնը կրկնապատկուած պէտք է ըլլար։ 1914-ի մարդահամարը չի հաս-

տատեր այս իրողութիւնը։ 1908-էն վերջ տեղի ունեցած տուներու շինարարութիւնները արդիւնք էին գիւղերէն Բերրի հաստատուողներու պահանջին։ Մարդկային աճում չէ ունեցած Բերրին։ Հոս պէտք է յիշել նաեւ, որ այս շրջանին, զանգուածային հայկական կոտորածներ ալ չէին եղած և հակառակ Բերրիցիի բազմածին ըլլալուն, ի մասնաւորի փոքրիկներու մահացման հետեւանքով աճում չէ եղած. Մնացած են հոն, ուր որ էին 50 տարի առաջ։ Ինչո՞ւ այս ողորմելի արդիւնքը, երբ շուտ կ'ամուսնանար երիտասարդը, երբ մեր ցեղային կենսունակութեամբ, շատ ու շատ զաւակներ կ'ունենար։ 20 տարւան մէջ, ամուսնացած զոյգ մը, առնուազն 10-12 զաւակ աշխարհ կը բերէր, բայց վերջին հաշւով, ասոնցմէ 2 կամ 3 հատը ողջ կը մնային։

Այս ուղղութեամբ վերապրող Բերրիցի մայրերը կրնան վկայել անցեալի իրենց տխուր յուշերովը։ Հարցուցէ'ք անոնց և պիտի պատասխանեն այսպէս. «6 մանչ և 4 աղջիկ բերի և անոնցմէ 1 մանչ և 1 աղջիկ մնաց միայն» և կամ «8 մանչ 5 աղջիկ ունեցայ և այսօր ունիմ 4 մանչ և 1 աղջիկ։»

Ես կը ճանչնամ Բերրիցի պառաւ և անտէր կնիկ մը՝ Քորդիկենց Մաքօ Պաճին։ Կ'ըսէին թէ անիկա 30 հատ զաւակ ունեցած էր և ասոնց բոլորն ալ մահացած էին իրենց փոքր տարիքին մէջ։ Մալարիան, ծաղիկը, հարսանիթը, կապոյտ հազը, դաշնակցած՝ ագիտութեան հետ, կուգային աւերներ գործել և մայրերը լացնել։ Անոնք այդ աղէտաբեր և վարակիչ հիւանդութիւնները «հակատագրականօրէն սահմանուած չարիքներ» կ'ընդունէին և ժողովրդական ասութեամբ մը յաճախ կ'ըսէին. «Այսինչ տարին, մանուկներու կոտորածին, այսքան թիւով զաւակներս կորան ու մեռան։» Այս չարաղէտ հիւանդութիւնները կանխարգելու կամ զանոնք կղզիացնելու մտահոգութիւնը ո'չ ժողովուրդը ունէր և ո'չ ալ՝ կառավարութիւնը։ Անոնք այդ աւերներուն, ցաւերուն մէջ ինքզինքնին կը մխիթարէին. «Ասուած տուաւ, Ասուած առաւ, մինակ իմս չէր այլ բոլորին զաւակներն ալ մեռան...։»

Չափազանցութիւն չըլլար եթէ յայտնենք թէ Չարսանճագի շրջանէն ներս որեւէ բժիշկ ոտք կոխած չէր. միայն կային կարգ մը պառաւներ և սափրիչներ, որոնք իրենց յատուկ դարմանական միջոցառումները և դեղերը ունէին։ Բերրիի պէս գիւղական կեդրոն մը դեղարան չունէր։ Կային կարգ մը մանրավաճառներ (աթթար), որոնք բաւական ծանօթ դեղեր կը ծախէին։ Անոնց դեղերու ցանկը, վերջին շրջանին, քիչ մը ճո-

խացաւ. կը գտնուէր սուլֆաթօ և հինդ եաղի: Զանազան հիւանդութեանց համար գրեթէ միեւնոյն դեղը կը գործածէին մամիկներու յանձնարարութեամբ: Օրինակ, եթէ մէկուն փորը ցաւէր, նախ քիչ մը օղի կը խմցնէին. եթէ ցաւը չարունակուէր, քար կը տաքցնէին և ցաւած տեղը կը դնէին: Կուր աղիքի պարագային հիւանդը արդէն անդի աշխարհ կը չուէր: Կողատապ ունենալու պարագային կռնակէն շուշա կը քաշէին: Տարիքոտ կիներու մէջ այս ուղղութեամբ անուն հանող դարմանողներ կային: Անոնց դեղերը ընդհանրապէս բուսական էին: Դեղ ու դարմանը կը կատարէին առանց մեր օրերու ախտաճանաչման պահանջներուն գոհացում տալու: Երբ մէկը ոեւէ ցաւ զգար, մանրամասնութեան չէին մտներ. հոգ չէ թէ անիկա զանազան պատճառներէ յառաջ գար, պէտք է նախ օղի խմէր: Եթէ մէկը սաստիկ վախնար մեզ կը խմցնէին անոր: Դեղնութիւն ունեցողին շան փինը կը ծեծէին և մեղրի հետ խառնելով կը կերցնէին: Զարսանճագի գիւղերու և Բերրիի մէջ հետեւեալ հիւանդութիւնները ծանօթ էին. դող, կրակցնել, խոսկոտիլ, ծաղիկ, հարսանիք, խուշ պօղան, կապոյտ հազ, դեղնութիւն, փորցաւ, բարակ ցաւ, քուդուրում եւայլն: Վերքերէն ծանօթ էին. ցռցրուկ, իլանճուղ, կածուկ, քերուբտուք, բշտիկ եւայլն:

ԴՈՂԸ. — Ընդհանրապէս պզտիկներն ու պատանիները կ'ենթարկուէին այս հիւանդութեան: Ամառը կը սկսէր և մինչեւ ձմեռը կը տեւէր: Դողը քանի մը տեսակներով կը ներկայանար. նախ պզտիկը կը մսէր և կը դողար, դէմքին գոյնը կը նետէր: Այդպիսին կը պառկեցնէին, վրան լաւ մը կը ծածկէին կրկնակ վերմակներով, ի հարկին վրան նետելով կարպետ կամ այլ ծանր ծածկոցներ, առանց ի մտի ունենալու թէ այդ ծանրութեան տակ ի'նչ վիճակի կ'ենթարկուէր ենթական: Այդ բոլորէն վերջ հիւանդը պէտք էր տաքնար: Տաքութիւնը չափազանց ըլլալուն պէս գլուխը և ճակատը օղիով և քացախով կ'օծէին, թրջուած լաթերով, որպէսզի տաքութիւնը մեղմանար և անցնէր. անկէ վերջ հիւանդը հետզհետէ կը բարելաւուէր: Որքան ալ լաւանար, ոտքի կանգնէր, ուտէր, խմէր, խաղար, դարձեալ և այնպէս մնայուն կերպով կը չարունակուէր իր դէմքի գունատութիւնը: Դողի մէկ ուրիշ տեսակն ալ տենդով կը սկսէր. անմիջապէս ենթակային երեսները կաս-կարմիր կը դառնային, ինչպէս նաեւ աչքերը: Խեղճ հիւանդը մոմի պէս կը հալէր այդ սաստիկ ջերմութեան մէջ: Դողին համար առաջին դեղը սոլֆաթօն էր: Իսկ ուրիշներ ալ պաղ աղբիւրները տանելով կը լոգցնէին: Կային նաեւ այնպիսիներ որոնք տեսակ տե-

սակ թալիսմաններով կը ջանային բուժել տալ իրենց սիրելի-ները։ Ոմանք ալ ուխտատեղիներու բարեխօս սուրբերուն կ'ա-պաւինէին։

Բերրիի մէջ Նորոյենց աղբիւրը շատ մեծ համբաւի տի-րացած էր և շատ յաճախորդներ ունէր, որոնց մէջ կային նաեւ հեռաւոր վայրերէ եկողներ։ Այս աղբիւրին գլուխը բռինչի ծառ մը կար։ Բոլոր այն հիւանդները, որոնք բուժուելու կուգա-յին, իրենց հագուստէն կտոր մը կը կապէին այդ ծառի ճիւղե-րուն, իբր թէ այդ ձեւով դողը կապած կ'ըլլային։ Շատ մը պզտիկներու վրայ դողը երկար ժամանակ կը մնար. ասոր կ'ը-սէին տարեդող։ Կաղանդի գիշերը, տարեդող ունեցողները, ծա-ռի մը վրայ կը հանէին և վարէն անոր կը հարցնէին.

— Պեso, ի՞նչ կինես ծառին վրայ։

— Թուք կը թոթուիմ։

— Ծօ՛, ձմեռ ատեն թուք կըլլի՞։

— Հը պը ձմեռ ատեն դող կըլլի՞» կը վերջացնէր հիւանդը վերէն։

Բերրիցիները տառապեցնող և ուժերը քամող այս դողը մեզի ծանօթ մալարիայի մէկ տեսակն էր, որ յառաջ կուգար շրջապատի աղտոտութիւններէն։ Ամառ ատեն, պտուղներու առատութենէն և փողոցներու մէջ թափուած նիւթերու նեխածու-թենէն ծնունդ կ'առնէին ճանճերն ու մժեղները և արագօրէն կ'ա-ճէին ու կը բազմանային ճահճացած ջուրերու մէջ։ Քաղաքա-պետութեան անհոգութեան հետեւանքով ասոնց թիւն ալ կ'ա-ճէր։ Բերրիցի կինը շատ բծախնդիր էր մաքրութեան տեսակէ-տով, իր տան մէջ։ Տարին երկու հեղ, տան ներսը և դուրսը շաղախով կը ծեփէին, իսկ շաբաթը կամ 15 օրը անգամ մը տան ներքին պատերը անպայման ճերմակ և անուշահոտ կաղճիով կաղճուածք կ'ընէին։ Աւելը միշտ կը բանէր բնակարաններու մէջ։ Շաբաթը անգամ մը լուացք կ'ընէին և լոգանք կ'առնէին, մեծ ու պզտիկ։ Հակառակ այս ընտանեկան ներքին մաքրու-թեան, հիւանդութիւններու տիրակալութեան ենթարկուած էր ժողովուրդը։ Ոջիլներէն ձերբազատուիլն ալ մեծ մտահոգու-թիւն էր։

ԽՈՍՏԿՈՏԻԼ.— Պաղառութեան հետեւանքով զգացուած փորի սուր ցաւեր են։ Ենթական գետին կը նստեցնեն ծալլա-պատիկ, թեւերը՝ խաչաձեւ։ Ետեւէն, ծունկը կռնակին տալով, մէկը հիւանդին երկու ձեռքերէն կը բռնէ և դէպի իրեն կը քաշէ ուժգին։ Հիւանդի կռնակէն չաթ-չաթ ձայն մը կ'ելլէ. ա-հա՝ ասոր կ'ըսէին խուլինն կոյրել։ Երկու երեք անգամ այս ձե-

ւի կոտրտուք ընելէն վերջը, ձեռքով կռնակը կը շփեն և ցաւը կ'անցնի։ Իսկ եթէ ցաւը շարունակուի, այն ատեն օրհնեալ օղին կը խմցնեն հիւանդին, մինչեւ որ...։

ԾԱՂԻԿ. — Ծախկախտը երեխաներու թիւ մէկ թշնամին էր, մանաւանդ Թուրքիոյ պէս յետամնաց երկիրներու մէջ, երբ դեռ պատուաստ գոյութիւն չունէր։ Իսկ պատուաստը՝ օրէնքով պարտադիր վիճակի մէջ իսկ, կը դառնար շատ հազուադէպ առիթ. կրնաք երեւակայել թշուառ գիւղացիներու ահ ու դողը, ծաղկախտի համաճարակին զոհ չտալու համար։ Պատուաստի ընդհանրացումէն ետքն ալ, 2 կամ 3 տարին անգամ մը, Խարբերդէն պատուաստի պաշտօնեայ մը կուգար և մանուկները կը պատուաստէր շատ անխնամ կերպով։ Ո՞վ կը յանդգնէր խօսք խօսիլ, դիտողութիւն ընել։ Երբեմն պատուաստուող (փերփեն եղած) փոքրիկներուն տասը առ հարիւրը կանոնաւոր կարելի էր նկատել։ Չարսանճագցի բազմաթիւ մայրեր իրաւամբ կը սոսկային ծաղկախտի պատուհասէն, որ կը հնձէր երեխաները, անխնայ ու անգութ։

ՀԱՐՍԱՆԻԹ. — Ասիկա շատ վտանգաւոր կը դառնար ձմեռ ատեն, յատկապէս Բերրիի խստաշունչ ցուրտին, երբ այս հիւանդութիւնը տաք վիճակ կը պահանջէ։ Պզտիկ անհոգութիւն կամ անզգուշութիւն մը հիւանդին վիճակը մահացու կը դարձընէ։

ԿԱՊՈՅՏ ՀԱԶ. — Այս չարչարիչ հիւանդութիւնը կը մաշեցնէր ենթական, որ կը տառապէր մինչեւ որ հիւանդութիւնը՝ ինքնաբերաբար քամելէ վերջը փոքրիկին կենսունակութիւնը, ճեհեննեմ ըլլար երթար։ Ասոր դեղ, դարման չկար։

ԴԱԼՈՒԿՆ. — Պէտք է խոստովանինք թէ Բերրիցի ծնողները շատ չէին հետաքրքրուեր իրենց փոքրիկներու վիճակովը և պայմաններովը։ Ինչպէս ըսինք, անոնք կեանքը կը դիմագրաւէին ճակատագրապաշտ ըմբռնումով։ Անոնց համար եղածն ու ըլլալիքները մարդուն հետ կը ծնին և անոնցմէ խուսափիլ կարելի չէ. «ըլլալիքը կ'ըլլայ» կ'ըսէին և այդ պատճառով կանխարգելիչ և արգելիչ միջոցներու չէին դիմեր։ Մեր թուած հիւանդութիւններու շարքին դալուկն ալ յարաճուն ընթացքի մէջ էր։ «Դեղնութիւն առեր է» կ'ըսէին երբ ենթակային աչքի ճերմկուցը դեփ-դեղին գոյն մը ստացած ըլլար։ Որպէս միակ դեղ, շան չորցած աղտը կը ծեծէին և մեղրի հետ խառնած կը կերցնէին հիւանդին, մինչեւ որ դեղնութիւնը անցնէր։

ՎԱՐ ՑԱԻ. — Այս հիւանդութիւնը անպայման թիֆոյիտը ըլլալու էր, որովհետեւ հիւանդը շատ երկար կը պառկէր մինչեւ

նր առողջանար։ Ասով մէկտեղ մեռնողներուն թիւը չատ աւելի բարձր էր քան առողջացողներունը։

ԲԱՐԱԿ ՅԱՒԻ.— Այս հիւանդութիւնը չատ քիչ կը գտնուէր մեր չրջաններուն մէջ։ Հիւանդը հեազհետէ կը հիւծէր և կը մահանար։ Շատ հաւանաբար ԹՈՓՈՒԶՆ էր։ Հազուադէպօրէն պատահող այս հիւանդութիւնը իր վարակիչ հանգամանքով չատ վախ կը պատճառէր ժողովուրդին. որովհետև անկէ վարակուողը՝ անդգալի բայց տեւական կերպով կ'ուժաթափուէր և առանց դարմանի ալ կը մեռնէր։ Այս հիւանդութեան մասին ազատ համարձակ չէին խօսեր, այլ իրարու ականջին կը փըսփըսային թէ այսինչին ազան կամ աղջիկը բարակ ցաւեն բըռնուած կը տառապի, մե՞ղք է...։

ՎԵՆԵՐԱԽՏ.— Զարսանճագի ժողովուրդը՝ չնորհիւ իր մաքրակենցաղ և ժուժկալ կեանքին, գերծ ճնացած է դրեթէ վեներական ախտերէ։ Ծնողները իրենց զաւակները կանուխ կ'ամուսնացնէին. ամուսնացողները հաւատարիմ կը մնային իրենց ընտանեկան սրբութեանց և միապատակ ու մեկ բարձի վրայ կը ծերանային։

ԱՉՔԻ ՅԱՒԻ.— Աչնան սկիզբները կը սկսէր։ Վարակուողները ընդհանրապէս մանուկները կ'ըլլային։ Աչքի ցաւերու համար, որպէս մխակ դարմանող-բժիշկ, հռչակ ստացած էր Տիկ. Զանչոյեանը։ Անիկա կարմիր, կապոյտ, դեղին դեղեր կը պատրաստէր, փոչի կամ չուր։ Աչքի ցաւին համար կար նաև բնական դեղ մը։ Այդիներու և արտերու մէջ խոտ մը կը բուսնէր, որ խտուտ կը կոչուէր։ Հիւանդները կը պահեցնէին այդ խոտերուն քով։ Անոր արմատէն քիչ մը վեր դանակով կը կտրէին, կաթի պէս ճերմակ ուիչը կը լեցնէին հիւանդի աչքին։ Երբեմն այս կերպ գարմանուած մը իր բարերար դերը կ'ունենար և հիւանդին աչքը կը բուժուէր։

Զարսանճագի կլիման չատ առողջարար էր և չուրերը՝ մաքուր։ Անոնցի անոսակէտով ժողովուրդը պէտք եղած չափով կը բաւարարուէր։ Բանջարեղէնը, մսեղէնը, ընդեղէնը, հաւկիթը, սերը, կարագը, մեղրը չափազանց առատ և մատչելի էին։ Գիւղացիները մանաւանդ՝ Բերբիցիներէն աւելի առողջ և կայտառ էին, ինչպէս նաև երկարակեաց, քանի որ անոնք Բերբիցիներու պէս մսակեր և գինեմոլ չէին։

Բերբիի դողը, աչքի ցաւը և կարգ մը քրոնիկ հիւանդութիւնները կ'անհետանային երբ ձմեռը աւելի սաստիկ ըլլար։ Միսա օդը կ'աւլէր կը տանէր այդ կարգի հիւանդութիւնները։ Բերբիցիներու կեանքի միջին տեւողութեան 45-50ի դէմ, գիւ-

զացիները ունէին 65-70 տարեկանի միջին մը։ Հարիւր և նոյնիսկ 120 տարեկան մարդիկ շատ կային գիւղերու մէջ։

Հակառողջապահական պարագաներէն յիշենք մէկը։ Զմեռը շատ սաստիկ ըլլալով Զարսանճագի մէջ, ամէն տուն, իր ունեցած արդէն իսկ անբաւարար պատուհանները և դուռը լաւ մը կը կղպէր, փոքրիկ ծակ մը չձգելու պայմանաւ։ Բոլոր տնեցիները մէկ սենեակի մէջ կը թխմուէին. հոն կ'եփէին, կ'ուտէին, կը նստէին, կը պառկէին։ Օդի ապականութեան մասին շատ գաղափար չունէին և զայն կը շփոթէին տաքութեան հետ։ Աւելի սոսկալին այն էր, որ գիշեր ատեն, քարիւղի և ձէթի ճրագ կը վառէին պատրոյգով, որմէ ելած ծուխը կը բաւէր հակառողջապահական վիճակ ստեղծելու։ Յաճախ ամբողջ սենեակը սեւ մուխով կը լեցուէր։ Այդ օդը կը շնչէին և այդպէս ալ կը քնանային։ Ախոռներու մէջ ալ, բազմաթիւ արջառներու ապականած օդին մէջ ժամերով կը մնային և յաճախ հոն կը քնանային, այդ տաքութիւնը վայելելու համար ընդդէմ անդիմադրելի ցուրտին։

Այս ուղղութեամբ կեանքէս հետաքրքրական դրուագ մը ներկայացնեմ յարգելի ընթերցողներուս, որպէսզի այս շրջանին ապրուած կեանքը՝ իր խղճալի պայմաններով, աւելի պարզ դառնայ։

1913-ին, թէեւ դպրոց կ'երթայի, սակայն հայրս՝ մսավաճառ ըլլալով, ընթացիկ կեանքին վարժեցնելու համար, իր գործին մասնակից կը դարձնէր զիս։ Օր մը, կով մը մորթեցինք։ Որպէս ուսանող կը նախընտրէի ուսումնասիրել կենդանիներու ներքին գործարանները։ Մորթուած կովուն թոքը հանեցի և խռչափողէն փչելով ուռեցուցի. զարմանքով տեսայ, որ կարմիր թոքը սեւ փշտիկներով ծածկուած էր։ Դանակով ճեղքեցի անոնցմէ մէկը և նշմարեցի անոր մէջի մուրը որ գոյացած էր ճրագի ծուխէն։ Իմ հարցումիս պատասխանելով հայրս ալ հաստատեց թէ ախոռի մէջ վառուած ճրագներու արդիւնքն էր։ Հապա ուրեմն ի'նչպիսի աւերներ գործած չպիտի ըլլային ճրագներու մուխերը՝ մարդկային թոքերէն ներս...։

Պատմենք ուրիշ եղելութիւն մը եւս։

1919ին, ընկերոջս՝ Լեւոն Մելիտոսեանին հետ, Տէրսիմի Գըզըլ-Քիլիսէ գիւղաքաղաքը կ'երթայինք։ Զմեռ էր. Զորակ, Պլան գիւղերը անցնելէ յետոյ Մոխընտի հասանք. գիւղ մը որուն բնակիչներէն շատերը մեր յաճախորդ (միւշթերի) քիրվաներն էին։ Երբ լսուեցաւ թէ Լավէ Սարգիսը եկած է, ամէն

մարդ ուզեց մեզ հիւրասիրել։ Գիւղին մեծաւորը Ալի Քիրվան էր և մենք այդ իրիկուն անոր տուինք մեր նախընտրութիւնը։ Իր հիւրասենեակին մէջ 15-20 հոգիներ լեցուած էին։ Մենք նստանք օճախին գլուխը. ճրագ չկար, ճարճատող կաղնիի փայտերը թէ՛ տաքութիւն և թէ՛ լոյս կու տային սենեակին, որուն մէկ անկիւնն ալ կենդանիներուն վերապահուած էր, որպէս ախոռ։ Մեր ներկայ ըմբռնումով ապրելիք միջավայր մը չէր։ Տանտիկինը, սկսաւ կերակուրի պատրաստութեան. ամաններով սոխ բերին. գաջեներ սկսան մաքրել, ջարդել ու մանրել։ Հինէն մնացած և երկար ժամանակ գործածութենէ դադրած պղնձեայ, փոչոտած ու ժանգոտած պնակները մէջտեղ թափեցին։ Հոս, պէտք է խոստովանիլ, որ այդ պղնձեղէնները անագ (խալայ) տեսած չէին։ Անմիջապէս տաք ջուր, պլղուր լեցուցին, ընկոյզի միջուկ աւելցուցին ու սկսան խառնել։ Տանտիկինը՝ նստած տեղը սկսաւ շինել գունդեր, որոնք՝ չափազանցութիւն չըլլար եթէ ըսենք կէսական քիլօ կը կշռէին։ Լեւոնը և ես կը դիտէինք...։ Վերջապէս քաղքցիներ էինք, մանաւանդ որ երկու տարի ալ Խարբերդ ապրած ըլլալով ճաշակնիս քիչ մը նրբացուցեր էինք։ Իրարու ակնարկներ կ՚ուղղէինք հասկնալու համար թէ այդ շինուածները մեզի՞ համար կը պատրաստուէին թէ ոչ բնակակից անասուններու համար։ Վերջապէս խոշոր պըղինձը բերին և դրին օճախի քարին վրայ, ջուր լեցուցին և մէջը թափեցին պասքէթպոլի գնդակին նմանող հարիւրաւոր գունդերը։ Մէկ ժամ վերջ օճախին առջեւ ծալլապատիկ նըստանք թաղիքէ փռոցներու վրայ. տախտակէ խոնջան դրուեցաւ, գարիի հացն ալ միատեղ։ Գնդիկները պարունակող խոշոր տաշտը մէջտեղը դրուեցաւ։ Բոլոր տնեցիները կարգով նստան։ Մեր քովն էր քիրվա Ալին, որ սկսաւ երկու ձեռքով մեզի հրամցընել մինչեւ այդ օր մեր չտեսած և չկերած ուտելիքը։ Քուրդերը շատ դիւրազգաց են. չափազանց կը վիրաւորուին եթէ հիւր մը իրենց պէս չուտէ և մանաւանդ ըաs համով եւ անուը է չըսէ։ Այս մասին ես տեղեակ էի, քանի որ հայրս յաճախ գտնուած էր Քուրդերու մօտ և տեղեակ էր անոնց նիստ ու կացին և սովորութիւններուն։ Մեծ հօրեղբայրս՝ Պօղոսը, որ տարուան վեց ամիսները Տէրսիմի Քուրդերուն մէջ կ՚անցնէր, շատ բաներ պատմած էր անոնց կեանքէն։

Ընկերս Լեւոնը իրազեկ պահեցի։ Սկսանք մեծ «ախորժակով» ճաշակել կերակուրը, գովել պատրաստող ձեռքերը և տանտիրոջ խոհարարական հմտութիւնները։ Մինչդեռ, իրականին մէջ, մեր կերածը կոկորդէն վար չէր երթար, գրեթէ բռնի

կ'ուտէինք այն կերակուրը, որ իրենց համար ամենասիրելի, ամենահամադամ և ազգային կերակուրն էր. զայն կը պատրաստէին իրենց սիրոյն և յարգանքին արժանացած մասնաւոր հիւրերու համար միայն։ Այս կերակուրի պատրաստութիւնը իրենց մօտ ոչխար մորթելէն կամ կոմպա նեsելեն գերադաս է եղեր։ Այս բաները հասկցանք Քիրվա Ալիի լորձնաշուրթն արտայայտութիւններէն ալ։ Ան կը կրկնէր. «սեր սերան, սեր ջավան» (գլխուս, երեսիս վրայ)։ «Լավէ Սարգիս, պուխօ» (Սարգիսի աղան, կե'ր)։ Պզտիկ ձմերուկի մեծութեամբ այս գունդերը Տէրսիմի ֆուՖթան է եղեր։ Տէրսիմի անուշ և բուրումնաւէտ իւղը, սոխն ու ընկոյզը, լեռնային անուխի միջուկը և պլղուրը, իրարու հետ միացած, կազմած էին այս կերակուրը։ Անօթի ըլլալով և մանաւանդ մեր շրջապատի սովորութիւնը յարգելու պարտադրանքով ստիպուեցանք ուտել։ Ճաշէն վերջ մեր պառկելու տեղերը պատրաստեցին։ Օճախի աջ և ձախ կողմերը, վարէն վեր փռելով փայասներ, ճեճիմներ, թաղիքներ։ Մենք երկուքս պառկեցանք մէկ անկողնի մէջ. Լեւոնին քովը երկընցաւ Քիրվա Ալիին մեծ աղան, անոր քովը՝ քոյրը. այսպէս 10 հոգիներ իրարու մօտ մէկ շարքով։ Օճախին ձախ կողմը մեր Քիրվա Ալին, տիկինը, հարսը և պզտիկները նոյնքան թիւ մը կը կազմէին։ Մեր աջ ու ձախին, մէկ-երկու թիզ հաղիւ ազատ տեղ կար։ Օճախին փայտերը այժմ բոցի վերածուած ըլլալով այլեւս ծուխ չէին հաներ։ Քիրվա Ալին, որպէսզի ներսի տաքը դուրս չելլէ և դուրսի ցուրտը ներս չթափանցէ, միակ բաց մնացած սենեակին բուխերիկի ծակն ալ գոցեց ամբօրէն։ Քնանալու ժամն էր։ Հանուեցանք ու պառկեցանք։ Մեր կողակից անեցիները՝ ընտելացած այս պայմաններուն, շուտով քընացան։ Մենք ալ պէտք է քնանայինք, որովհետեւ Տէրսիմցիի տան մէջ, գիշերը անքուն մնալը դաւադրական կը համարուի, այնպէս որ աչքերնիս զօրաւոր կերպով փակելով քնանալ կեղծեցինք։ Ով որ այս վիճակին ենթարկուած է, միայն անիկա գիտէ թէ անկողնի մէջ սուտ քուն ձեւանալը որքան տառապալից բան մըն է։ Ահա մենք պիտի անցնէինք այսպիսի չարչարալից գիշեր մը։ Ուրիշ իրողութիւն մըն ալ յայտնեմ որ Չարսանճագցիները լուէն և ոջիլէն շատ չեն ազդուիր, կամ մեր լուերն ու ոջիլները ընտելացեր են մեզի ու չեն չարչարեր մեզ։ Յոգնած և անքուն, մեր վիճակը կը հարկադրէր մեզի որ քնանայինք, խաղաղօրէն փրկուելու համար ձմեռնային երկար գիշերուայ փորձութիւններէն։ Որքան քնացեր էինք չեմ գիտեր, երբ Լեւոնը զիս մխտելով արթնցուց ու հաղիւ կրցաւ

փսփսալ. «Գեռ՛րգ, կը մեռնիմ, արթնցի՛ր:» Իր կողմը դարձայ հասկնալու համար թէ ի՛նչ ունի: Մինչ այդ իրար յաջորդեցին անախորժ պայթումներ, որոնցմէ արձակուած հոտը կլաներ էր մեզ. քրտինքներու մէջ կը լողայինք: Թունաւոր կազերէ արձակուած հոտե՞ր, հոտե՞ր, որոնք չեն բացատրուիր:

— «Ելի՛ր, հիմա կը խեղդուիմ, անտանելի է...» կրկնեց Լեւոնը:

— Ես ալ կ՛զգամ, բայց... ինչպէ՞ս ընել:

Այդ տունը ձգել ու դուրս երթալ՝ համարձակութենէ աւելի արկածախնդրութեան կը կարօտէր: Դուրսի սառեցնող ցուրտը մէկ կողմէ, հիւրամեծար տնեցին անարգելու վախը միւս կողմէ, նկատողութեան արժանի կէտեր էին: Կար նաեւ աւելի իրական վախ մը. ցորեկին Քիրվա Ալիի ընկերակցութեամբ իսկ հազիւ ազատած էինք ահարկու և հսկայ գամբռէն. հիմա, այս գիշերուան մէջ ու մենք մեզի ինչպէ՛ս պիտի կրնայինք անցնիլ այդ վտանգի գօտիէն: Երբ մենք այս վիճակի մէջ էինք, մեր շուրջինները նորէն սկսան ռմբակոծումի. սոխի կա՞զ... թունաւոր ու անշնչելի:

Կ՛զգայի վտանգին ահաւորութիւնը: Այլեւս չկարենալով համբերել Լեւոնը նորէն սկսաւ.

— Ծօ, ելի՛ր, հիմա կը մեռնիմ. փորս ալ կը ցաւի:

Լեւոնը անշարժ պահելն ալ անկարելի էր: Ոտքի ելանք, ձեռք ձեռքի տուինք, դանդաղ և զգոյշ քալեցինք նեղ ճամբայէն դէպի դուռը: Պառկելէ առաջ, Քիրվա Ալին մեզի ցոյց տըւած էր այն ճամբան, ուրկէ պէտք է անցնէինք տանիք ելլելու համար, ի պահանջել հարկին. և մենք, դուրսի դրան քովի աստիճանէն տանիքը բարձրացանք: Օ՜ֆ, աշխարհ կայ եղեր. օ՜դ, օ՜դ, բայց ի՞նչ օդ. կարծես սառ կուլ կուտանք: Տէրսիմի երկինքը պայծառ է, բայց պաղը դանակի պէս կը կարէ դէմքերնիս: Վարէն, մեր ոտքին ձայնը առնելով, գամբռը ըսկըսաւ իր ահազդու ազդարարութեան: Հատիկ-հատիկ, ծանր ու թաւ «հա՛վ, հա՛վ հա՛վ»էն վերջ, սպառնալից խուլ մռլտուքի սկսաւ: Չենք ուզեր տանիքէն վար իջնել. թող պաղ ըլլայ, չե՛նք մեռնիր. բայց վարը դժոխք կայ, խեղդուիլ կայ. մենք կ՛ուզէինք մինչեւ առտու տանիքը մնալ, բայց հոս ալ վտանգ կար. հապա եթէ սեւ գամբռը տանիք ելլէր, վայն էր պատեր մեզ: Մենք կը տնտնայինք որ շունը քնանար. սակայն ան կը հսկէր և այս անգամ՝ թաթերուն վրայ կանգնած. ձայնը հետզհետէ կը մօտենար: Մենք՝ ուրուականներու պէս կծկըւած, գաբանքէն մենք զմեզ վար գլտորեցինք և կամաց կամաց

եկանք օճախին գլուխը։ Դուրսը՝ անապակ օդ և պաղ, ներսը թոնիրի պէս տաք ու գարշահոտ շոգիացում։ Ալ չի քնացանք և տառապեցանք մինչեւ այգեբաց, մինչեւ որ դռները բացուեցան ու օդը ներս խուժեց։ Օճախին կափարիչը բացուեցաւ և Բիրվա Ալին իր ընտանիքով արթնցաւ։ Այդ առաւօտ, մեր նախաճաշը ընելէ վերջ, շնորհակալութիւն յայտնեցինք Բիրվա Ալիին և իր անեցիներուն։ Հազար օրհնութիւն և փառք կու՝ տայինք Աստուծոյ, որ այդ գիշեր չէինք խեղդուած և ողջ մնալով այսօր կը կտրէինք մեր փրկութեան ճանապարհը։

Տարիներ անցած են, բայց յիշողութեանս մէջ միշտ թարմ է Լեւոնին հետ այդ գիշերուայ ընկերակցութիւնս։ Այս տողերը գրելու ժամանակ կը տարուիմ մտածելու, թէ Քուրդերը ինչպէ՞ս կ'ապրէին մեզի համար դժոխային և տառապալի այդ կեանքը։ Խե՜ղճ ժողովուրդ, բնութեան հրաշալիքներով օժտուած և կլիմայական յարմարութիւններ ունեցող դրախտավայր երկրի մը մէջ. տգիտութիւնն ու հոգատար իշխանութեան պակասը սակայն, գեհենի վերածած են զայն։

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Նախնական և նահապետական անգիր կանոններով, հասկացողութեամբ և նիստ ու կացով կ'ապրէին Զարսանճագի շրջանի գիւղացիներն ու Բերրիցիները։ Տանտէր եղած եղբայրներ, իրենց կիներով, զաւակներով, հարսերով և թոռնիկներով միասին, մէկ յարկի տակ կը բնակէին։ Տարիքոտ մէկը ունենալը օրհնութեան նշան էր. տարիքի մեծութիւնները շատ ու շատ կը յարգուէին։ Եղբայրներու միջեւ բաժանում տեղի կ'ունենար միայն այն պահուն երբ տունը բաւարարութիւն չէր տար բոլոր անդամներուն։ Զափազանց դժուար էր իրարմէ բաժնուիլը։ Ընդհանրապէս ընտանիքի երէցը կը դառնար տան ղեկավարը, որուն հրամանին ու կարգադրութեան կը հնազանդէին բոլորը, առանց դժգոհութեան և վերապահութեան։ Տան մեծը գործերու բաժանումը կը կատարէր և կը ղեկավարէր տնտեսութիւնը։ Անոր խօսքն ու կարգադրութիւնը կը յարգուէին։ Շատ լայն իրաւասութիւններ ունէր, որոնց փոխարէն բնական է ունէր նաև պատասխանատուութիւններ իր գործին և բոլորին հանդէպ։ Նախ պիտի ըլլար անաչառ՝ ամէնուն նկատմամբ։ Բոլորին հանդէպ նոյն արդար և վայել վերաբերումը պիտի ունենար։ Իր, եղբօրը, կա՛մ հօրեղբօրը զաւակները հաւասար իրաւունք կը վայելէին և նոյն պարտաւորութիւններն ունէին։

վարձատրութիւնն ալ նոյն ոգիով կը կատարուէր։ Տօնական օրերուն, երբ հագուստ-կապուտի համար չուկայ իջնէր, ինչ որ պիտի գնէր իր զուկին, նոյն արժէքով և նոյն տեսակէն ալ միւսներուն կը բերէր։ Հարս և աղջիկ տարբերութիւն չունէին։ Բարեկիրթ և վեհոգի զեկավարները չատ անգամ իրենք զիրենք և նոյնիսկ իրենցիններըը զրկանքի կ'ենթարկէին, եթէ եղած ընդհանուր պահանջին գոհացում տալու համար միջոցներ պակսէին։ Ամէն պարագային, բաչխումը հաւասարութեան հիմամբ կը կատարուէր։ Տան մէջ մեծի և փոքրի փոխ-յարաբերութիւնները կ'ըլլային կենցաղագիտական օրէնքներու համաձայն։ Ցիսուն տարեկան տան երէցը՝ իրմէ մի քանի տարու պզտիկ եղբօրը կրնար բարկանալ և սաստել, հոգ չէ թէ ան ամուսնացած և զաւակներու տէր ըլլար։ Եթէ սասան ու յանդիմանութիւնը անհետեւանք մնային, անոնց կը հետեւէր անխուսափելի պատիժը, առանց դոյզն բողոքի կամ առարկութեան տեղի տալու։ Մեծ կամ պզտիկ, ամէն ոք իր տեղն ուներ ընտանիքի չրջանակէն ներս և այդ սահմանէն դուրս չէր ելլեր։ Ընտանիքի մը բարօրութիւնն ու երջանկութիւնը նահապետական և առնիկ անգիր օրէնքներով կ'ապահովուէին։ Ընտանիքի մեծ ու փոքր անդամները ունէին իրենց յատուկ գործերը. բոլորն ալ կ'աչխատէին առանց բացառութեան։ Ընտանիք մը որքան բազմանդամ ըլլար, այնքան չատ եկամուտ կ'ունենար. որովհետեւ Աղային կողմէ տրամադրուած հողը և պարտէզը աչխատող ձեռքերու պէտք ունէին և աչխատաղները որքան չատ ըլլային չահն ալ նոյնքան կը բարձրանար։ Գիւղերու մէջ 100 հոգի հաչուող մեծ տուները, իրենց հաւաքական աչխատանքով և չահով, բազդատաբար աւելի լաւ վիճակ կ'ունենային քան՝ նուազ անդամ ունեցողները։ Թէ՛ չահը, թէ՛ ծախսերը կը հետեւէին աչխատանքի կեդրոնացման սիստէմին։ Այս միջոցառումներու չնորհիւ, բարոյապէս և անհատապէս կը նպաստաւորուէր մեր ժողովուրդը։

ՁԱՐԱՆՁԱՓԻ ԲԱՐՔԵՐԸ

Մեր վերապրող հին սերունդէն՝ Պր. Տիգրան Զիթճեան, հետեւեալ ձեւով կը նկարագրէ Զարանձափի մէջ կատարուող աշնակատարութիւնները, և այդ առիթներով, ժողովուրդին կողմէ հաւատքով ու բծախնդրութեամբ յարգուած աւանդութիւնները։

ԱՄԱՆՈՐ *Տարուան վերջին չաբաթը՝ մաքրութեան չըրջան է. տուն կը մաքրեն, լուացք կ'ընեն, մեծ ու պզտիկ կը լոգնան, հագուստներին կը փոխեն, որպէսզի երբ նոր տարուայ կաղանդ Պապան գայ, թէ՛ տունը և թէ՛ տան անդամները մաքուր տեսնէ, մանաւանդ փոխրիկները, անոնց նըւէրներ բաշխելու համար...։*

Տան բոլոր անդամներուն, նախ՝ սէր, միութիւն, գործի յաջողութիւն, մեծներուն՝ հաւքերութիւն, երիտասարդներուն՝ խելօքութիւն, տարեկներուն՝ համեստութիւն եւ հնազանդութիւն, իսկ փոքրիկներուն ալ՝ նուէ, քնկոյզ, պաստեղ, ոսոխիկ, չամիչ և զանազան տեսակ խաղալիքներ կը բերէ։

Տարուան վերջին օրը Թոնիրի հաց կ'եփեն (կաղանդի հաց)։ Այդ օր, տանտիկինը և տարեկները, այլ և այլ պատկերներով հաց կը չինեն. օրինակ՝ կով, եղ, մարդ, սիրտ, գրիչ, տուր, մանգաղ, մատանի։ Տղու և աղջկայ պատկերներ ալ կը չինեն։

Երեկոյեան, տանտիկինը հատիկ ապուր կ'եփէ, տանեկու տեսակ զանազան ընդեղէններ և ուտելիքներ իրար խառնելով. պուլղուր (ձաւար), ծեծած, սիսեռ, ոսպ, եւայլն։ Երեկոյեան, կերակուրը ուտելէն յետոյ, տան ծառան և կամ երիտասարդներէն մէկը փայտանոցէն խոշոր կոճղ մը կը բերէ օճախին մէջ դնելու համար։ Վերջապէս տան մեծաւորէն նուէր առնելով, կոճղը կը դնէ օճախը, վառելու համար։ Այդ կոճղը երեք օր, երեք գիշեր տանը մարելու կը վառի։ Երեք օր վերջը, տանտիկինը այդ կոճղին մնացած մասը կը պահէ մինչեւ Զատկուայ խթումին գիշերը, թանապուրին տակ վառելու համար։

Տան անդամները կը հաւաքուին օճախին քով և կը չըր-

ջապատեն տանտիկինն ու մամիկը, լսելու համար տատիկին *պատմութիւնը կոճղի մասին։*

Տատիկը կ'ըսէ. «Զաւակնե'րս, այս գիշեր պէտք է արթուն մնաք տեսնելու համար թէ, ինչպէս կէս գիշերին, կոճղին մէջէն ճերմակ արջ մը, երբ կրակը իրեն հասնի, դուրս պիտի ելլէ ու փախի դռնէն դուրս։ Անոր փախելէն անմիջապէս յետոյ, Կաղանդ Պապան զանազան պտուղներ եւ քաղցրեղէններ պիտի բերէ ու բաշխէ ձեր բոլորին։» *Տատիկը կը պատմէ նաեւ հին հէքեաթներ, մինչեւ կէս գիշեր, փոքրիկները արթուն պահելու համար։*

Գիշերը, գիւղին աղաները, գօտիներուն ծայրը մէյ-մէկ գուլպայ կապելով, դրացիներու երդիքներէն վար կը կախեն զանոնք ու կ'ըսեն տանտիկինին. «Ոսկի տիկին, ելիր գնա' մառանը, կարճ բռնէ, երկար կըյրէ (*կարէ*), դանակը ձեռքդ չի կըյրէ (*չի կարէ*)։» *Ասոր կ'ըսեն ԳՕՏԵԿԱԽ։ Տանտիկինը, կախուած գուլպային մէջ զանազան տեսակ նուէրներ լեցնելով Կաղանդ Պապային գալուստը կը շնորհաւորէ։*

Կէս գիշերին, պատկերաւոր հացերը կողովի մը մէջ լեցնելով, կտոր մը երկաթ և քիչ մը գարի հետերնին առած, երիտասարդները աղբիւր կ'երթան հացերը թրջելու։ Աւանդութեան համաձայն, տարեմուտի առաջին վայրկեանին, քանի մը կաթիլ ոսկի ջուր *կը վազէ աղբիւրէն։ Այդ վայրկեանին, եթէ հարսի մը կուժը ծորակին առջեւը գտնուի, սափորին պարունակութիւնը ոսկիի կը փոխուի իսկոյն։ Տեսանք թէ ջերմ ունեցողներն ալ աղբիւրը կ'երթան այդ գիշեր, կը լոգնան և առանց վրանին ցամքեցնելու և բոլորովին մերկ վիճակով քովի ծառը կ'ելլեն* «թութ թափելու։»

Նոր հարսեր, հարսնցու աղջիկներ, ձեռքերնին ու երեսնին կը լուանան նոր տարուայ առթիւ հոսող զուլալ ջուրով և իւրաքանչիւրը իր մուրազը կը հայցէ Կաղանդ Պապայէն։ *Օրիորդները՝ իրենց սիրած աղուն հետ նշանուելու, իսկ նոր հարսերը՝ առաջին ծննդաբերութեան մանչ զաւակ ունենալու, ուրիշներ ալ՝ զաւակներուն խելօքութիւն, գիշերը հանգիստ քընանալու և զիրենք չի նեղելու իղձերը կը ներկայացնեն։ Յետոյ, հացերը թրջելու և կուժերը լեցնելու պահուն, երկաթի կտորը ջուրին մէջ ձգելով կ'ըսեն.* «Ա'ռ քեզի երկաթ, տո'ւր մեզի արծաթ։» *Գարին թափելու ատեն ալ հետեւեալը կը զրուցեն.* «Ա'ռ քեզի գարի, տո'ւր մեզի բարի։» *Այսպէս, նահապետական աւանդութիւններէն մնացած բազմաթիւ ասացուածքներ արտասանելով տուն կը վերադառնան։*

Նոր հարսը իպրէխը (*պղինձէ սափոր*) *ամանորի ջուրէն*

լեցնելով, լեկեցը միասին կը տանի կեսրայրին մօտ, որ լուացուելէ յետոյ նոր կեանք և կենդանութիւն կ'ստանայ և սրտանց կ'օրհնէ իր հարսը։ Այսպէս, բոլոր տնեցիները, նոր տարուայ ջուրով լուացուելէ յետոյ, իրենց գործն ու գործիքները կը կաղանդեն։ Կիներն ու հարսերը ջայր (ճախարակ) կը մանեն. օրիորդները ձեռագործ կ'ընեն. կարգ մը ազամարդիկ քանի մը կանգուն կտաւ կը բանին. ուրիշներ բուրդ կամ մազ կը մանեն. ոմանք լակտանով կանեփի թել կը հիւսեն. երիտասարդները ախոռ կը վազեն եզներուն, գոմէշներուն, ձիերուն և այլ անասուններուն կեր տալու և զանոնք մաքրելու համար. տանտիկինները մասնաւորապէս կաթնտու կովերուն և մատակներուն թրջուած հացերէն մէկ-մէկ կտոր կը կերցնեն որպէսզի առատ իւղ և կաթ տան. դպրոցականները գիրքերնին կը կաղանդեն քիչ մը կարդալով և քիչ մըն ալ գրելով։

Տանտիկինը կը մտնէ խզէնը (մառան). նախ ալիւրի փեթակին վրայ խաչակնքելով «ՀԱՅՐ ՄԵՐ» կ'ըսէ. ապա կ'անցնի խավուրմային, իւղի կոտերուն. մասնաւոր երկիւղածութեամբ կը մօտենայ գինիի օրհնեալ կարասին, պզտիկ դոլով համտես մըն ալ կ'ընէ։ Այսպէս մառանին մէջ գտնուող բոլոր տեսակի ուտելիք-խմելիքները կաղանդելով «ՀԱՅՐ ՄԵՐ» կ'ըսէ, պերէքեթը կը կարդայ. նահապետական բոլոր սովորութիւնները կատարելէ յետոյ կ'երթայ պառկելու։

Առաւօտուն, Յունուար Մէկ է, Նոր Տարի...։ Ամէն մարդ եկեղեցի կ'երթայ ու Ամանորի շնորհաւորական մաղթանքներ ընելով կը վերադառնայ տուն։

Տանտիկինը պահոց կերակուրներ եփած է. սիսեռով գնդիկ (քիւֆթէ), կորկոտէ գնդիկ՝ շուշմայով լեցուած, շիրիկով փիլաւ (շիրիկը՝ շուշմայի և կամ սեխի կուտի իւղն է), խուշապ և այլն և այլն...։

Կերակուրէն յետոյ, իրարու տուն կ'երթան նոր տարին շնորհաւորելու հետեւեալ մաղթանքով. «Շնորհաւոր Նոր Տարի եւ Բարի Կաղանդ։» Անոնք ալ կը պատասխանեն. «Շնորհաւոր ամենայն աշխարհի, շաս տարիներ տեսնէք, խաղաղութեամբ։» Տանտիկինները՝ ի յարգանս այցելուներու, կը վազեն խզէնը. «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» ըսելով կը խաչակնքեն և կը մօտենան կոտերուն։ Ռոճիկ, պաստեղ, նուշ, ընկոյզ, արմաւ, չամիչ, չոր թութ, թթալիր, թուզ և զանազան տեսակի աղանդերներ պնակներու մէջ լեցնելով կը հրամցնեն հիւրերուն։

Ահա այսպէս կ'անցնին Կաղանդը եւ Նոր Տարին։

Ս. ԾՆՈՒՆԴ

Յունուար 5-ի երեկոյեան ճրագալոյց է։ Առտուընէ թոնիրի հաց կ'եփեն։ Մեծ թէ փոքր, բոլորն ալ կը լոգնան ու կը մաքրուին։ Փոքրիկները եկեղեցի կ'երթան Ս. Հաղորդութիւն առնելու. իսկ երիտասարդ հարսեր ու աղջիկներ մինչեւ իրիկուն ԾՈՄ կը պահեն, երեկոյեան ճրագալոյցի պատարագի ընթացքին հաղորդուելու համար։

Ճրագալոյցի ամբողջ օրը քահանան եկեղեցի կը մնայ։ Իրարու հետ կռիւ ունեցողները, քէն ընողները, զիրար վշտացնողները՝ հաղորդուելէ առաջ, կը համբուրուին ու կը հաշտուին, ապա խոստովանանք կ'ըլլան քահանային։ Պատարագի վերջաւորութեան, երբ սարկաւագը կ'երգէ «Երկիւղիւ եւ հաւատով, յառաջ մատիք եւ սրբութեամբ հաղորդեցարուք», հաւատացեալ ժողովուրդը կարգով կը մօտենայ Ս. Հաղորդութիւն առնելու։ Առաւօտեան պատարագին ալ սպասողներ կ'ըլլան։

Ճրագալոյցի երեկոյեան, ժամերգութեան սկզբնաւորութենէն առաջ, արդէն եկեղեցին լեցուած է հաւատացեալներով։ Կանանց բաժնին մէջ ասեղ ձգելու տեղ չկայ։ Երիտասարդ հարսեր ու աղջիկներ, աւուր պատշաճի գոյնզգոյն հագուստներով զարդարուած, իրարու մօտ կը կանգնին, այս ինչ կամ այն ինչ երիտասարդի մասին խօսելու։

Կուրծքին և կռնակին կարմիր խաչ կրող սպիտակ շապիկներ հագած դպրաց դասը, եկեղեցւոյ դասին մէջ կարգով շարուած է, մէջտեղը՝ դպրապետը։ Աւուր պատշաճի երգեցողութիւն կը կատարուի։ Առաջին հերթին կը կարդացուին ընթերցուածները։ Երբ կարգը կուգայ Դանիէլի գրքին, քանի մը վայրկեան միջոց կը տրուի. որովհետեւ Դանիէլի գիրքը կարդացողը և կամ կարդացնել տուողը պէտք է նուէր մը տայ եկեղեցիին։ Այս գործողութիւնը ճիշդ աճուրդի հանգամանք կը ստանայ. ով որ շատ նուիրեց անիկա կը կարդայ, կամ դըպրաց դասէն մէկու մը կարդալ կուտայ։ Գիրքը լրանալէն յետոյ պատարագը կը սկսի։

«ՀԱՅՐ ՄԵՐ»ի ժամանակ պատարագիչ քահանան կը դառնայ դէպի ժողովուրդը, օրուան պատշաճ կարճ քարոզ մը խօսելու։ Նիւթն է՝ Յիսուսի ծնունդը։ «Սիրելի՛ և օրհնեա՛լ ժողովուրդ, այսօր մեր Փրկչին Յիսուսի ծննդեան օրն է, այսինքն՝ տարեդարձը։ Այսօր Յիսուս ծնաւ Բէթղեհէմի մէջ. հեռաւոր երկիրներէ երեք մոգեր՝ Մելքոն, Գասպար և Պաղտասար, բազմաթիւ ընծաներով եկան տեսնելու Յիսուս Փրկիչը։ Ինչպէս մոգերը իրենց նուէրներով մօտեցան Յիսուսի, մենք

ալ մեր Փրկիչը տեսնելու համար պէտք է մեր սրտաբուխ նը-ւէրները բերենք այստեղ, որպէսզի մեր խնդրանքները կատա-բուին և մեր եկեղեցին պայծառ մնայ...։»

Կը ձեռնարկուի նուիրատուութեան։ Ամէն մարդ իր կա-բողութեան չափով կը մասնակցի։ Ոմանք՝ յաջորդ առտուայ Մկրտութեան արարողութեան ժամանակ կը մասնակցին։ Կի-ներն ալ առանձին նուիրատուութիւններ կ'ընեն։ Պատարագի մնացեալ մասը լրացնելէ յետոյ դպիրները կ'երգեն.

Այսօր տօն է Ծննդեան... Աւետիս
Տեառն մերոյ եւ յայտնութեան... Աւետիս
Մելքոն, Գասպար եւ Պաղտասար... Աւետիս
Տեսին զՅիսուս եւ զարմացան... Աւետիս

Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի, որ յայսմ աւուր յայտնեցաւ.
Հովիւքն երգեն ընդ հրեշտակս, տան աւետիս աշխարհի։

Ամէն մարդ իր շնորհաւորութիւնները կը ներկայացնէ ծանօթներուն. «Քրիստոս ծնաւ եւ յայտնեցաւ, շնորհաւոր Ծնունդ եւ Աստուածայայտնութիւն։» «Շնորհաւոր ամենայն աշխարհի»։ Ապա ժողովուրդը տուն կը մեկնի։

Խթումի գիշերը ձուկն ու փերփերը անհրաժեշտ ուտելիքներ են։ Այդ օր եփուած փերփերը, որուն վրայ մածուն կը լեցնեն, ալաճա փերփեր կը կոչուի. մինչեւ տասնը հինգ օր կը պահուի, առանց աւրուելու և առանց իր թարմութեան համը կորսնցը-նելու։

6 Յունուար. Ս. Ծնունդ է։ Պատարագէն յետոյ Մկրտու-թեան արարողութիւն կը կատարուի։ Այդ պահէն առաջ եկեղեց-ւոյ նուէր տուողները նախապէս Հոգաբարձութիւնը տեսած և տուած կ'ըլլան։ Նուիրատուներու անունները և տրուած գու-մարին քանակը կը յայտարարուին եկեղեցւոյ մէջ։

Խաչը ջուրէն հանելու համար, ով որ խոշոր նուէր մը տալու ըլլայ, անոր ճերմակ շապիկ հագցնելով Խաչը ձեռքը կուտան և ժողովուրդը կարգաւ կը մօտենայ Խաչը կը համբու-րէ և դգալ մ'ալ միւռոնուած ջուրէն խմելով կը մեկնի։ Ջը-րօրհնէքի ժամանակ, եթէ Միւռոնը տարածուի, կը նշանակէ թէ ձմեռը մեղմ պիտի ըլլայ. հակառակ պարագային, ժողո-վուրդը (Հայեր և տեղացի օտարներ) կը հաւատայ թէ խստա-շունչ պիտի ըլլայ ձմեռը։

Եկեղեցւոյ աւարտումէն վերջ, հաւատացեալներ իրար շընորհաւորելով կ'ըսեն. «Շնորհաւոր Ծնունդ եւ Մկրտութիւն, սիրով եւ բարեկամով, շնորհաւոր ամենայն աշխարհի:» Շնորհաւորութեան աւանդական այցելութիւններ ալ կը տրուին:

Ս. Ծննդեան տօնի առաջին օրէն իսկ ծխատէր քահանան կը ձեռնարկէ անօրհնէքի. բոլոր տուները այցելելով պատշաճ օրհնութիւնները կուտայ և փոխարէն կ'ստանայ սրտաբուխ նուէր—օրհնագինը:

ՏԵԱՌՆԸՆԴԱՌԱՋ

Փետրուար 14ին Տեառնընդառաջ է: Երեկոյեան բոլորն ալ եկեղեցի կ'երթան. նորածին երախաներն ալ հետերնին կը տանին, ի յիշատակ մանուկ Յիսուսի գալստեան ի տաճար, ուր Սիմէոն ծերունին՝ Յիսուսը գիրկն առած, գոհութիւն կը յայտնէ Երկնաւոր Տիրոջ: Քահանային Աւետարան կարդացած պահուն, ներկաները մոմեր կը վառեն. եկեղեցւոյ աւարտումէն յետոյ, այդ վառուած մոմերով տուն կը վերադառնան, խիստ ուշադրութիւն ընելով որ չմարին:

Այդ տարուան նոր ամուսնացած փեսաները, մէկ շալակ ցախ կամ մորմենի կը բերեն եկեղեցւոյ տանիքը և կամ հրապարակը, խռնուած ժողովուրդի ներկայութեան խարոյկ կը վառեն, որ մելէմեs կը կոչուի: Վրանին միզող պզտիկները այդ խարոյկին շուրջը կը պտտցնեն որպէսզի գիշերը վրանին չի թրջեն: Երբեմն սակայն կը պատահի հակառակը. պզտիկը ոչ միայն կը թրջէ, այլ և կը...: Ասիկա այլ եւս առակի կարգ անցած է. «Երախան ՄԷԼԷՄԷՏԻՆ բոլոր պտրտցուցինք, որ վրան չի թրջէ, վրան աղտոտեց:» Թուրքերը կ'ըսէին. «Հեթանոսին գլուխն է կը վառի:» Իրականին մէջ խարոյկ վառելը հեթանոսութենէ մնացած սովորութիւն մըն է:

ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ ԵՒ Ս. ՍԱՐԳԻՍ

Կիրակի՝ Բարեկենդան, իսկ Երկուշաբթի՝ Պահք է: Շատ մը նոր հարսեր և աղջիկներ ծոմ կը պահեն, ոմանք ամբողջ շաբաթը, ոմանք ալ մինչեւ Զորեքշաբթի կէս օր: Հարսերը ծոմ կը պահեն մանչ զաւակ ծնանելու բաղձանքով, իսկ աղջիկները՝ իրենց սիրած տղուն հետ ամուսնանալու յոյսով. ուրիշներ ալ՝ հիւանդոտ ըլլալով Ս. Սարգիսէն բժշկուելու հաւատքով:

Ծոմ պահողները, մինչեւ Զորեքշաբթի, ո'չ կերակուր կ'ուտեն և ո'չ ալ ջուր կը խմեն: Զորեքշաբթի կէսօրին կ'եր-

թան եկեղեցի, ազօթելէ յետոյ կը վերադառնան տուն, իրենց համար պատրաստուած ճաշը ընելու (մէկ ժամ միայն), ապա կրկին ծոմ՝ մինչեւ Շաբաթ առաւօտ։ Այդպարագին, երբ խորոզները (աքաղաղները) կանչեն, տանտիկինը ընդոստ կ'ելլէ ու ծոմ պահողներու համար մատնաւոր ուտելիք կը պատրաստէ՝ կարագ իւղով եփուր, տապակ հաւկիթ (ձուազեղ)։ Ծոմ պահողներու ուտելուն կ'ըսեն յօս ձգել։

Առաջաւորաց Պահոց չաբթաւն, ցորենը կ'ազընձեն ու խոշոր կ'ազան, որուն անունն է փոխիճդ։ Այդ օրը, ամէն տուն փոխիճդ կ'եփէ ու վրան կարագ, իւղ լեցնելով կ'ուտէ։ Շատեր փոխիճդը ամանի մը մէջ լեցնելով գիշերը տանիքը կը թողուն, այն հաւատքով թէ Ս. Սարգիս իր ձիով տանիքէն պիտի անցնի և ձիուն ոտքը պիտի դպի փոխիճդին։ Երբեմն նման հրաշքներ ալ տեսնուած են, կ'ըսեն։

Շաբաթ և կիրակի, Ս. Սարգիսի և որդւոյն Մարտիրոսի անուններու մօնախմբութեան առիթով, Սարգիսներու և Մարտիրոսներու տուները ուրախութիւններ կը սարքուին դրացիներով, ազգականներով ու ծանօթներով միասին, որոնք չըներհաւորութեան եկած կ'ըլլան արդէն։

Բուն Բարեկենդանի չաբաթը գրեթէ չեն գործեր, որովհետեւ ուրախութեան և խրախճանքի չաբաթ է. իսկ տանտիկիններու համար սարուսան ամենածանր աշխատանքի չաբաթն է։ Ամէն օր, առաւօտէն մինչեւ իրիկուն, հարսներու օգնութեամբ, բազմատեսակ կերակուրներ կը պատրաստեն...։

Հինգշաբթի՝ Քաջն Վարդանանց մօնն է։ Սուրբ օր է. բոլոր աշխատանքը կը դադրեցնեն։ Գիւղին երիտասարդները, իրարու մօտ հաւաքուելով, կ'որոշեն օյինպազութիւն մը (զուարճասիրութիւն) ներկայացնել. կը ծպտուին զանազան դոյնով, հնամաշ ցնցոտի հագուստներով և կը դառնան բոլորովին անճանաչելի ու այլափոխուած. կ'ընտրեն իրենց հրամանատար մեծաւորը. գլխուն վրան կը դնեն հաւի վնտռուքներէ չինուած գաւակ, մէջքին կը կախեն խայիտով (կաշիէ կապ) կապուած թոնիրի խաչ երկաթ մը՝ որպէս սուր. ձեռքը կուտան երկար փայտ մը՝ որպէս նիզակ և կաթսայի խուփ մըն ալ՝ որպէս վահան։ Ասիկա հրամանատարն է։ Յաւմբի ընկերներէն մէկուն՝ կնկայ հագուստ հագցնելով կը կանգնեցնեն մեծաւորին քով, որպէս իր կինը, ուրիշ ընկեր մըն ալ կը հագուի երկար փէշերով սեւ հագուստ մը, երեսը անցնելով ճերմակ ձիու մազէն չինուած մօրուք մը։ Այս մէկը կը կանգնի մեծաւորին քով,

որպէս կրօնապետ-խորհրդատու։ Այսպէսով օյինպազներուն խումբը այլեւս կազմ ու պատրաստ կ'ըլլայ։

Յանկարծ, մեծաւորը՝ որպէս զինուորական, իր մէջքէն խաչ երկաթէ սուրը քաշելով կը հրամայէ օյինպազներուն, որոնք կատարեալ կարգապահութեամբ, իրենց ձեռքի երկար փայտերը (ձողերը) բարձր բռնած, շարք կը կազմեն։ Ահա', զինուորական նուագախումբը եղող տավուլ — զուռնան իրենց խլացուցիչ ձայներով օդը կը թնդացնեն. ազմուկէն, գիւղի ամբողջ բնակչութիւնը դուրս կը թափի, դիտելու համար օյինպազներուն խաղերը։ Ըստ վերին հրամանի, խումբը՝ երկու մասի բաժնուած, կը սկսի իրարու դէմ կռուիլ։ Պատերազմէն առաջ, խումբի կրտսերագոյն երիտասարդը, աղջըկայ ծպտումով, կարմիր լաթի կտոր մը որպէս դրօշակ ձեռքն առած, կը տանի մեծաւորին, գլուխ խոնարհելով կը յանձնէ զայն և ետ ետ գալով կը վերադառնայ։ Պատերազմը վերջանալէ յետոյ կը կատարուին զանազան տեսակի խաղեր, ոստումներ, հնդկական պարեր և այլն։

Այդ օրը, ամբողջ գիւղը խրախճանքի մէջ է։ Օյինպազներու խումբը, իր նուագով կը շրջի տուները, ուտելիք և խմելիք հաւաքելու։ Երբեմն տան մէկ անդամը «կ'առեւանգեն». որպէս փրկագին մէկ լիդր գինի և կամ ուրիշ ուտելիք առնելով «ազատ» կ'արձակեն։ Այսպէս, մինչեւ երեկոյ, իրենց օյինպազութիւններով ժողովուրդը ուրախացնելէ յետոյ, իրենց հաւաքած պաշարով տան մը մէջ կը հաւաքուին ու մինչեւ լոյս ուրախութիւն կ'ընեն...։

Բուն Բարեկենդանի շաբթուան վերջին Ուրբաթ օրը՝ ծունկ կոյելու օրն է, իսկ Շաբաթ օրն ալ՝ ոսկոր ցաւի օր։ Այս երկու օրերը եթէ գործելու ըլլան ծունկերնին կը կոտրի կամ ոսկորի ցաւ կ'ունենան։

Կիրակին՝ Բուն Բարեկենդանի վերջին օրն է։ Այդ օրը, 3–4 տնւորներ միանալով, կերակուրնին առած տանիք կը բարձրանան, բացօդեայ խնճոյք սարքելու։ Այսպէս, գիւղի ժողովուրդը, խումբերու բաժնուած, ուրախութիւն կ'ընէ և կը ջանայ զիրար գերազանցել, ուտել, խմել, երգել ու պարել։

Հարսերն ու աղջիկները, իրարու ձեռք բռնած, շուրջ-պար կ'ընեն ու կ'երգեն.

Ալվա եկաւ գարնա երկան օրերը,
Ալվա բուսաւ առուէ զերուկ խոտերը.
Առնեմ եարս, ելլամ բարսի սարերը,
Ահ ու զարով հայիմ կանաչ արտերը։

Յետոյ կը ցատկեն, ոտքերնին գետին զարնելով ու նորէն կ'երգեն.

Հա գնա կուգամ, դէ գնա կուգամ, ես կուգամ,
Կարմիր սօլերս հագնիմ ու գամ, ես կուգամ,
Աղա Փաշաս ծածկեմ ու գամ ես կուգամ:

Յետոյ, քիչ մը իրարմէ հեռու ու ձեռք-ձեռքի բռնած կը շարունակեն.

Եար ալի, եար ալի, երկու բղող պատիճան,
Եար ալի, եար ալի, լէյլէկին կարմիր խոնճան:

Այսպէս պարերն ու ուրախութիւնները կը շարունակուին մինչեւ կէս գիշեր. անկէ յետոյ մէյ—մէկ հաւկիթ ուտելով կ'ըսեն. Հաւկիթով պահէ բռնենէ, Զատիկին պահէերնիս ուտելու համար:» *Այսպէս կ'անցնի Զարսանճագի Հայոց Բարեկենդանը։*

Երկուշաբթի առաւօտ Մեծ Պահք է, որ կը կոչուի Մբտրն օր: *Հանգիստի օր է. չեն գործեր, որպէսզի մուկերը գիւղացիներու ցանքերուն չի վնասեն։ Տանտկիններու ամենայոգնեցուցիչ պահերէն մին է։ Տան մէջ գտնուող ամբողջ ամանները՝* կաթսայ, տապակ, պնակ, դգալ, դգալնոց, *պէտք է խաչելով լուանան, որովհետեւ այլեւս պահոց կերակուրներ պիտի ուտեն.* շուշմայի իւղ, շիրիկ (*սեխի կուտի իւղ*), շուշմայով խորտիկ, շուշմայով գնդիկ (*կորկոտը խաչելով ու շաղելով կը շինեն և ծեծուած շուշման մէջը լեցնելով կ'եփեն*), սիսեռով էուֆդա (*սիսեռը ջուրի մէջ լաւ մը կակուղցնելէ վերջ սանդի մէջ կը ծեծեն մինչեւ որ խիւս ըլլայ. այն ատեն քիչ մը ալիւրով կը շաղեն և գնդիկ կը շինեն, մէջը դնելով ջարդուած սոխ եւ ծեծուած շուշմայ. շատ համով կ'ըլլայ*), ոսպով ապուր, ոսպով խրյմայ, փերփեր *և զանազան կերակուրներ, որոնց մէջ միսը և իւղը կը բացակային։*

Մեծ Պահքի չորրորդ շաբթուն Զորեքշաբթի օրուան միջինէ *կ'ըսեն։ Այդ օրն ալ տանտիկինը կ'իջնէ խզէնը և կաղանդի օրուընէ մնացած անուշեղէնները կը բերէ և կը բաժնէ տնեցիներուն։*

ԾԱՂԿԱԶԱՐԴ ԵՒ ԶԱՏԻԿ

Վեցերորդ Կիրակին ծաղկազարդ է, որուն մեր կողմերը կ'ըսեն նաեւ Զարզարդար: *Ծաղկազարդի շաբաթ օրը,* 8-15 *տարեկան տղաքը ուռենիի թարմ ճիւղերը կտրելով վրայի կեղեւը կը հանեն և*

ոլորաձեւ, կարմիր-կանաչ գոյներով կը նաշխեն, որուն կ'ըսեն տաճկիցակ: Կիրակի առաւս, պատարագէն յետոյ, եկեղեցւոյ բակը կամ դուրսի կողմը կը սկսին տաճկիցակի խաղին: Մէկը տաճկիցակի փայտը կը կոթնցնէ պատին, անոր տալով եւանակիւնաձեւ կեցուածք: Միւսը՝ իր ձեռքի տաճկիցակով, կը զարնէ անոր երեք անգամ: Այս գործողութիւնը կը չարունակուի փոխն ի փոխ, մինչեւ որ մէկին տաճկիցակը կոտրի: Այս կոտրուած փայտի կտորները տուն կը տանին, որպէսզի Զատկի խթումին իրիկունը թանապուրին տակ վառուն:

Ծաղկազարդի Աւագ Հինդշաբթին՝ Ոտնլուայ է: Երեկոյեան ժամերգութենէն և Ոտնլուայի արարողութենէն յետոյ, ժողովուրդը մէյ-մէկ պտղունց կ'առնէ օրհնուած իւղէն զոր տանտիկինները իւղի կոտերուն մէջ կը դնեն որպէսզի պէրէքէ իյնայ:

Աւագ Ուրբաթ՝ Խաւարման ու Զարչարանքի օրն է: Բոլոր ժողովուրդը եկեղեցի կ'երթայ աղօթելու և Քրիստոսի կըտակը լսելու: Կ'ըսէին թէ կտակը կարդացուած պահուն, ով որ երկու կաթիլ արցունք թափէ, Քրիստոս թողութիւն կը շնորհէ անոր բոլոր մեղքերուն:

Կէս գիշերին, եկեղեցին լեփ լեցուն է հաւատացեալներով: Աւուր պատշաճի արարողութեան կէսին, կանթեղներու և մոմերու լոյսերը կը մարին:

Երեք տուն երգելէն յետոյ կ'սկսին դպիրները՝ մելամաղձոտ ձայնով երգել «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ:» Այդ վայրկեանին էր որ Հրէաները Յիսուսը խաչը հանեցին: Կ'ըսէր թէ խաչին վրայ գամուած ժամանակ մէկ գամ պակսած է. իբր թէ բոցաները գողցած են և անոր համար ալ բոցաներու գողութիւնը մեղք չեն համարեր:

Շաբաթ երեկոյեան Ճրագալոյցի պատարագ կայ: Գիրքերը կը կարդացուին: Երբ սարկաւագը՝ ժամամուտի երգը՝ «Քրիստոս ծարեաւ ի Մեռելոց»ը կ'երգէ, այն ատեն, ամէն մարդ իր հետ բերած մէկ-մէկ հաւկիթը կտորելով կ'ուտէ:

Եկեղեցւոյ աւարտումէն յետոյ կ'երթան տուն, իսկ երիտասարդները, եկեղեցւոյ բակը կամ դուրսը կարմիր հաւկիթ կը կռուրցնեն: Հաւկիթները Աւագ Ուրբաթ գիշերը կը խաչեն սոխի կեղեւներով, կճեպներով, ինչ որ ճիշդ արիւնի գոյն կուտայ: Անիկա կ'ընեն ի նշան Քրիստոսի կարմիր արեան: Եկեղեցիէն վերադարձին տանտիկինը արդէն դաղձով եփուած անխուսափելի թանապուրը (դաղձը՝ անանուխին մէկ վայրի տեսակն է) պատրաստած է. բոլորն ալ իրար չնորհաւորելով կը

սկսին թանապուրը և կարմրցուած հաւկիթը ուտել։ Շնորհաւորելու ձեւը հետեւեալն է. «Զեզ և մեզ մեծ Աւետիս, Քրիստոս Յարեաւ ի Մեռելոց»։ Դիմացինը կը պատասխանէ. «Օրհնեալ է Յարութիւնն Քրիստոսի, լոյս ծագեցաւ արարածոց»։

Կիրակի առաւօտ Զատիկ է։ Հանդիսաւոր Ս. Պատարագ կը մատուցուի։ Պատարագիչի քարոզէն յետոյ կարճ դադար մը կը տրուի, որու ընթացքին ժողովուրդը իր կամաւոր նուէրները կուտայ եկեղեցւոյ բարեզարդման համար, որպէս մոմագին կամ իւղագին, որմէ յետոյ արարողութիւնները կը շարունակուին։

Ամբողջ շաբաթ մը, գիւղէն դուրս թէ ներս, իրարու հանդիպողներ իրար կը շնորհաւորեն. «Քրիստոս Յարեաւ ի մեռելոց», «Օրհնեալ է Յարութիւնն Քրիստոսի, լոյս ծագեցաւ արարածոց»։ Նոյնիսկ լծվարը՝ ճամբորդին, և ճամբորդը՝ լծվարին, այսպէս կը շնորհաւորեն։ Առակի կարգ անցած էր հետեւեալը. մարդուն մէկը հանդիպած է լծվարի մը և շնորհաւորած է. լծվարը՝ չհասկնալով մարդուն ըսածը, տղուն կը պոռայ. «Տղա՛յ, եզները fcէ՛ մարդուն ըսած տեղը. բարի լոյս, բարի իրիկուն, (ախշամըն խէր, սապահըն խէր) հեcտը իրենf կ՚ըսեն, դժուարը մեզի կը թողուն»։

Զատիկէն 40 օր վերջ, Հինգշաբթի, Համբարձում է. այսինքն վիճակ։ Այդ տարին ամուսնացող նոր հարսերը՝ Զատիկին, իրենց մօրը տունը կ՚երթան և մինչեւ Համբարձում կը մնան։ Ասոր կ՚ըսեն ՀԱՐՍՆ ԴԱՐՁ ԳՆԱՑԱԾ է։ Փոխաբերական իմաստով ալ կը գործածուի ասիկա. երբ մէկը տեղ մը երթայ և ուշանայ, կ՚ըսեն. «Դարձ գնացած է ալ չգար»։

Վիճակի հինգշաբթին, առտու կանուխ, գիւղի հարսերն ու աղջիկները՝ իրենց ունեցած տօնական հագուստներով հագուած, շքուած, մէկտեղուած կ՚ըլլան ու մէկ սափոր առնելով, խմբովին կ՚երթան գիւղէն դուրս։ Եօթը աղբիւրներէ ջուր կը լեցնեն սափորներուն մէջ և 7 տեսակ ալ ծաղիկներ կը նետեն մէջը։ Քահանային օրհնել տալէ յետոյ, սափորին վրայ քօղ մը կը նետեն և կը սկսին գիւղին մէջ պտըտիլ։ Գիւղին շրջապտոյտը կատարելէ վերջ կը հաւաքուին խոշոր սրահի մը մէջ կամ տանիքը, հրապարակաւ վիճակ քաշելու։ Ատկէ առաջ զանազան տեսակ իրեր՝ մատանի, օղ, գրիչ, եւայլն ձգուած կ՚ըլլան օրհնեալ ջուրին մէջ։ Ոմանք ալ թուղթի վրայ անուններ գրելով կը ծալլեն ու կը տեղաւորեն սափորի քօղին տակ։ Այս բոլոր նախապատրաստութիւնները աւարտելէ յետոյ, 6-7 տարեկան դեղեցիկ աղջիկ մը կը նստեցնեն սափորին քովիկը։ Չմոռնամ

ըսելու, որ հարսերն ու աղջիկները՝ սափորները ուսերնուն երբ կը մօտենան գետին կամ աղբիւրին, նախ կը լուացուին. այդ ատենուան համար է որ մեր բանաստեղծը կ'երգէ.

Պաղ աղբիւրին մօտ կանգնած հայ աղջիկ,
Սափորը ուսին, ինքն էր գեղեցիկ:

Աղջնակը կը սկսի սափորին մէջէն մէկիկ-մէկիկ դուրս հանել իրերը. իսկ վիճակ ըսող փորձառու կինը կը ձեռնարկէ իր բանաստեղծութիւնները արտասանելու գործին, հանդիսականներուն հետաքրքրութիւնը լարելով:

Ա.— Վերէն կուգայ ջուխտ մի Ֆիտան,
Հոլպոթ մէկը ինծի կուտան.
Առնիմ ելլեմ վերի օտան,
Պաչիկ մառնեմ համբոյր մը տամ:

Կը բանան թուղթը, որ Տօնոյին անունն է. աղջիկները խնդալով կը յարձակին Տօնոյին վրայ, պոռալով: «Դուն տայմա (*միշտ*) ըտանկ բաներու ետեւէ ես, չա՛ր տղայ»:

Բ.— Ելլեմ բարսի (բարձր) լեռները,
Հայիմ կանանչ արտերը.
Ախ ըրի ու վախ ըրի,
Չելաւ փորուս տարտերը

— Քա ըտըլ Մանուչն է. խե՞ղճ աղջիկ... Ակոյին սէվտայէն փորուն տարտերը չելլար:

Գ.— Թուքին ծառը պօյովս,
Թուք չի կերա փորովս.
Ըս ինչ բրըշակ աշխարհ է,
Եար չի գտայ ստովս:

— Ըտըլ Պոզօն է (պէկզատէ): Աղջիկները իրարու կ'ըսեն. «Տէ՛ տէ՛, ինքը քընժ է Աւետը լաւ է»:

Դ.— Մաղտանոս փունջ կապեցին,
Ճիկերիկս տաղեցին.
Իմ ստիս չի սիրածը,
Իմ գլուխս կապեցին:

«Քա՛, ըտըլ Թարվիզն է, թըբխի թըբխընա ելաւ, Միքայելը հիչ ույմիշ չի գար այդ խեղճ Թարվիզին»:

Ե.— Տալղա տալղա կ'ընէ Պօլիսի ծովը,
Ինչ անուշ կը փչէ սէվտայի հովը.
Տէրը նասիպ ընէր երթայի քովը,
Առնէի մուրազս ընկէի ծովը:

Այսպէս, բոլորն ալ, մէյ-մէկ վիճակ ստանալով, անմոռանալի քաղցրիկ յիշատակներու ազդեցութեան տակ, ուրախզուարթ տուն կը վերադառնան։

ՎԱՐԴԱՎԱՌ

Վարդավառի կիրակի առաւօտ, ով որ անկողնէն շուտ ելլէ, քնացողներու վրայ ջուր կը ցանէ։ Այդ օրը կ'երթան պարտէզները, այգիները. ուրախութիւն կ'ընեն և իրարու վրայ ջուր կը նետեն։ Ա՛ս ալ Հայոց հեթանոսութեան սովորութիւններէն մնացած աւանդութիւն մըն է։ Հին շրջաններու նաւասարդեան տօնն է կարծես Վարդավառը։

Տեառնընդառաջի երեկոյեան վառուած խարոյկին մոխիրը պարտէզներու և բանջարանոցներու մէջ կը ցանեն, որպէսզի գետնի տակի պղոճները *տունկերու չմօտենան և չվնասեն։*

Վարդավառին, վանքերը ուխտաւորներով կը լեցուին Չարսանճագի մէջ։ Մասնաւորապէս Գոտարիճ գիւղի՝ Ս. Գէորգ *և* Ս. Աստուածածին, *իսկ Մեծկերտի ալ՝* Քառասուն Մանկունք *վանքերը, Հայ և Քուրդ ուխտաւորներով կ'ողողուին, իրենց մատաղցուներով։ Քուրդերը՝ վանքին մօտենալու ատեն, կօշիկները կը հանեն և ծունկի վրայ սողալով կը յառաջանան։ Նախ գրան սեմը կը համբուրեն, ապա տաճար կը մտնեն և կը ձօնեն իրենց առատ նուէրները։*

Մորթուած մատաղին մորթը և աջ մասը քահանային բաժինն է, որուն կ'ըսեն խաչվորի. *իսկ գլուխը, տոտիկները և փորոտիքը՝ ժամկոչին։ Պատարագէն յետոյ, մատաղները կը բաշխուին ժողովուրդին։*

Մանաւանդ Մշոյ Սուլթան Ս. Կարապետի *վանքը, նոյնիսկ օտար երկիրներէն ուխտի կուգային այդ օր։ Պատարագի աւարտումէն և մատաղներու բաշխումէն յետոյ, կը սկսի նաւասարդեան տօնը. աղաւնիներ թռցնել, ցուլերու կամ դոմէշներու մենամարտ, երիտասարդներու գօտեմարտ, ըմբշամարտ,*

կռփամարտ, շարիցներու վրայ խաղալ, որոշ հեռաւորութեամբ ցատկել, ձողի վրայէն ցատկել, մէկ ձեռքով ծանր քար նետել, մէկզմէկու բռունցքի վրայ կանգնելով վեր բարձրացնել, ձիարշաւ և հազար ու մէկ տեսակ խաղեր ու մրցումներ։ Ամենէն վերջը կէօվէնցն ու շուրջպարը կը սկսին։ Տղաներ և աղջիկներ միասին կը պարեն։ Այլեւս խրախճանքը իր գագաթնակէտին կը հասնի։ Արտաքուստ քրիստոնէական դիմագիծ, իսկ խորքով՝ հեթանոսութենէն մնացած տօնակատարութեան հանգամանք ունի Վարդավառը։

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Ս. Աստուածածնի օրն ալ՝ Վարդավառի նման, ուխտագնացութեան օր է։ Վերափոխման այս տօնին, հաւատացեալներու հսկայ բազմութիւններ այցի կ'երթան, ուխտատեղի վանքերուն և եկեղեցիներուն։

Ս. Աստուածածնի Կիրակի առաւօտ, յաւարտ պատարագի, կը կատարուի խաղողօրհնէքի արարողութիւնը։ Օրհնուած խաղողը կը բաշխուի ժողովուրդին, որու փոխարէն հասարակութիւնը՝ իր սրտաբուխ նուէրը կը ձգէ գանձանակին մէջ։ Բծախնդրութեամբ յարգուած սովորութիւն էր խաղող չուտելը մինչեւ Ս. Աստուածածնի Կիրակին։ Վերափոխման Տօնին առիթով այգիներն ու պարտէզները խրախճանքի վայրեր կը դառնան։ Երանելի՞ օրեր... որոնք՝ աւա՞ղ, անցան ու գացին անվերադարձ։

ԽԱՉՎԵՐԱՑ

Խաչվերացը հինգ տաղաւարներէն վերջինն է։ Դարձեալ, վանքերն ու եկեղեցիները կը լեցուին ջերմեռանդ հաւատացեալներով և ուխտաւորներով։ Խաչվերացի տօնը ընդհանրապէս աշնանամուտի նախաշրջանն է, այսինքն՝ ձմեռնային եղանակը դիմակալելու և պարենաւորուելու նախապատրաստութեան ժամանակն է։

ՆՇԱՆՏՈՒՔ

Ընդհանրապէս, տղուն և աղջկան ծնողաց բարեացակամութենէն կախում ունի նշանտուքը։ Երբ ծնողները իրարու ծանօթ են, այդ պարագային որպէս աւանդական սովորոյթ կամ ձեւակերպութիւն, տղուն ծնողքը՝ իրենց կնքահօրը հետ միասին, աղջկան տունը կ'երթան քանի մը գաւաթ գինի կոնծելու. նախնական խօսակցութիւններէ յետոյ, կնքահայրը խօսքը բանալով կ'ըսէ. «Այսօր հոս եկած ենք խիսս բարի գործի մը համար եւ կ'ուզենք որ Ասուծոյ

հրամանով Ձեր հեs խնամիական աւելի մօs բարեկամութիւն հաս-տատենք: Մեր բուռն փափաքն է, որ ձեր աղջիկը՝ Անահիտը, մեր տը-ղուն՝ Տիրանին հեs նշանենք: Այսպէսով, թէ՛ ազգային պարտակա-նութիւն մը կատարած եւ թէ՛ Աստուծոյ պատգամը յարգած կ՛ըլլանք: Չմոռնանք նաեւ այն, թէ աշխարհի ստեղծումէն ի վեր, մինչեւ այ-սօր եւ յաւիտեան, աշխարհի օրէնք դարձած է որ աղջիկը իր հօրը տունը պիտի չմնայ: Հիմա խօսքը ձերն է...:»

Աղջկան ծնողքը, պահ մը առանձնանալէ յետոյ, կը վերա-դառնան ու կը պատասխանեն. «Եթէ Տէրը կամեցած է, մենք ըսե-լիք չունինք, միայն թէ կ՛ուզենք հօրեղբօրը կամքը առնել, անկէ յե-տոյ Ձեզի լուր կուտանք:»

Տղուն ծնողքն ու կնքամայրը յոյսով կը վերադառնան տուն: Յաջորդ շաբթուայ ընթացքին, օր մը, աղջկան հօրեղ-բայրը կը կանչեն իրենց տունը: Քանի մը դաւաթ գինի և օղի կոնծելէ յետոյ, նշանտուքի խօսքը ինքնաբերաբար կը բացուի: Հօրեղբայրը կ՛ըսէ. «Ես բոլոր սրտովս համամիտ եմ. Տիրանը՝ գիւղին մէջ իմ ամենաշատ սիրած տղան է. ես եղբօրս ալ յայտնած եմ համամը-տութիւնս. նշանտուքի համար որոշուած օրը, ես ձեզի հեs եմ...:» *Աղջկան ծնողքը, ըստ իրենց խոստումին, նախապէս հօրեղբօրը կ՛իմացնեն խնդիրը և յետոյ լուր կուտան տղուն ծնողացը: Պատրաստուած նշանի մատանին, զոյգ մը օղ (մետաքսէ շը-ղարչի մը մէջ փաթթուած), առատ գինի, շիշ մը օղի, կարգ մը ուտելիքներ և պտուղներու պաշար առնելով, տղուն հայրն ու մայրը, ինչպէս նաեւ կնքահայրն ու կնքամայրը, երկու շաբաթ վերջ կ՛երթան աղջկանց տունը: Աղջկան հօրեղբայրը՝ իրենցմէ առաջ, արդէն հոն է: Գիւղին ծխատէր քահանան ալ կը կանչուի իսկոյն:*

Սեղանը պատշաճ կերպով պատրաստուած է: Քահանան կ՛օրհնէ զայն: Կերուխումը կը սկսի և այդ միջոցին, նշանի մատանին *կուգայ մէջտեղ, որուն կը հետեւի կրօնական արարո-ղութիւնը: Այնուհետեւ դաւաթները իրարու կը զարնուին* աչքի լոյսի *մաղթանքներով: Վեց ամիս, տարի մը կամ երբեմն աւելի երկար ժամանակէ մը յետոյ հարսանիքի պատրաստու-թեան կը ձեռնարկուի:*

ՀԱՐՍԱՆԻՔ *Չարսանճագի մէջ, հարսանիքը կը սկսի* Յիսնակի Պահոց *վերջին Ուրբաթ երեկոյեան: Այդ պահուն, մաս մը հրաւիրեալներ կը հաւաքուին տղուն տունը, Շաբաթ օրը* հարսնառումի *երթալու համար նախապատրաստութիւններ*

և կարգ մը անհրաժեշտ կարգադրութիւններ ընելու։ Այդ առիթէն օգտուելով կ'ուտեն նաև անխուսափելի փերփերը և կը կոնծեն կարմիր գինին։ Տղուն ծնողքը, ութըսթ օր, ամենէն ընտիր ոչխարներէն մէկը կը զրկէ խնամոցց առնը, Շաբաթ օրուայ հարսնեւորներուն պատրաստութիւն տեսնելու համար։ Այդ ոչխարը աղուհասուկ կը կոչուի։

Շաբաթ առաւօընէ սկսեալ, տավուլճին ու զուռնաճին, ամբողջ գիւղը չարժման մէջ կը դնեն։ Գիւղը տօնական բնոյթ կը առնայ։ Գիւղին ամբողջ բնակչութիւնը, առանց ազգի և կրօնի խտրութեան, Հայ, Թուրք թէ Քուրդ բոլորն ալ հարսանեաց խրախճանքէն ազդուած, ուրախ տրամադրութիւն կ'ունենան։ Գիւղին փոքրիկները՝ առաւօընէ մինչև երեկոյ, ուրախ—զուարթ կը ճըլվլան, կ'աղմկեն, կը ցատկռտեն, գարնան ուրախարեր ծիծեռնակներու նման կը թռչկոտին կարծես, երջանիկ օրերու անմոռանալի յիշատակներով լեցուն։

Գիւղի տանիքները համաչափ ու համակից են. որով հրապարակը լայն և ընդարձակ է։ Երիտասարդները՝ հագուած, չըքնաւած, վիզերնին՝ կարմիր, նաչխուն թաշկինակներ կապած, ձեռք ձեռքի բռնած և կողք կողքի տուած, Հալայի, Կեօվհեն և ուրիշ պարեր կը քաշեն, տավուլ—զուռնայի առաջնորդութեամբ, որոնք իրենց զանազան եղանակներով, պարողներու չիքն ու եռանդը ոտքի կը հանեն և հանդիսականներուն ալ հաճելի ժամանց կուտան. իսկ պարողները՝ իրենց մարմնին բոլոր անդամները չարժման մէջ դնելով, կը ջանան մէկը միւսին զերազանցել։ Պարի վերջաւորութեան, տավուլճի խաչօղ տավուլը կը կորձէ պարողներու և հանդիսականներու առջեւ։ Թէ՛ պարողները և թէ՛ հանդիսականները, օրուան խրախճանքէն գինովցած, իրենց քսակներուն բերանը կը բանան և տա՜նկ, տա՜նկ, տա՜նկ 5 ղրուշնոց, 10 ղրուշնոց, 1 մէճիտ կը ձգեն տավուլին վրայ։ Այս դուրմարը տավուլճիին և զուռնաճիին իրաւունքն է։

Իսկ անդին նոր հարս եղող աղջկան հօր առնը, նոյնպէս եռուզեռի մէջ է։ Գիւղին նոր հարսերն ու աղջիկները իրենց ունեցած գոյնզգոյն, վայել տարազները հագած, հարսընցուին չուրջը հաւաքուած, ջուբակի և գիլիսեֆի նուագով, ձեռք ձեռքի կլորակ կը կազմեն և մեղմ, թրթռուն ձայներով կը պարեն ու կ'երգեն հետեւեալ գեղջկական երգը։

Այգիի ճեճեին ծաղկած, լեյլաճա,
Եմ հարս տակը պառկած, լեյլաճա,
Գլուխը չալմկէ կապած, լեյլեճա,
Ինձի մանիշակ դրկած, լեյլաճա։

Զալմէկր երեք գոյն էր, լէյլացա,
Մօսին հրացան ուսին էր, լէյլացա,
Տուժմանին դէմ կռուելու, լէյլացա,
Ինձ ալ իր մօտը ուզած էր, լէյլացա:

Երբամ եարիս օգնելու, լէյլացա,
Վառօդ փամփուշտ տանելու, լէյլացա,
Մեճէ ուխտած եճէ մհասին, լէյլացա,
Տուժմանին դէմ կռուելու, լէյլացա:

Այսպէս երգելով ու պարելով կը զուարճանային, իրարքանչիւր աղջիկ իր սիրած ազուն գովքն ընելով։

Կէս օրէն յետոյ, հարսնեւորները կը հաւաքուին ազուն հօրը տունը, կազմ ու պատրաստ հարսնառումի երթալու համար։ Հարսին տունը տարուելիք բոլոր իրեղէնները և պաշարը մէջտեղ կը բերուին, երկու սինիներու վրայ դրուած։ Մէկ սինիին վրայ, մէջտեղը դրուած է խորոված խոշոր գառ մը, որուն կողմերը շարուած են նոյնպէս խորոված 12 հաւեր, գինիի երկայնավիզ խոշոր դդումը, հայոց անմահական կարմիր գինիով լեցուն։ Իւրաքանչիւր հաւի վրայ դրուած է մէյ մէկ սբարմաչէդ մոմ, խոշոր գունաւոր մոմ մըն ալ գառնուկին վրայ գետնուած է։ Հաւերուն քով դրուած են մէյ-մէկ հատ նուռ, սերկեւիլ կամ կարմիր խնձոր։ Խոշորկակ սնխ մը կը հանդչի գառնուկին վրայ։ Այս բոլորը ծածկուած է ճերմակ սաւանով մը։ Երկրորդ սինիին վրայ գետնուած է նոր հարսին հալաւը՝ (հագուստը) ծրարուած։ Մրարին վրայ դրուած են երեք տուփ. մէկուն մէջ՝ նոր հարսին հարսանեկան մատանին, միւսին մէջ՝ ապարանջանը, երրորդին մէջ ալ՝ զոյգ մը օղ։ Մրարին չուրջը կլորակ շարուած է 12 հատ նուռ, սերկեւիլ կամ կարմիր խնձոր, բոլորտիքն ալ զանազան տեսակ անուշեղէններով և ընդեղէններով (կարմիր և ճերմակ չամիչներ, ոռճիկ, պատառիզ, ընկոյզմէջ, նշմէջ, սիսեռով աղնձուած աղի և անլի լոպլոպուներ, նանէ շաքար, պատէմ շաքար, չոր թութ, թըթխալիւր, հէլվա, հաւյլն հաւյլն) լեցուն պնակներ։ Մրարին վրայ դրուած է նաեւ մեծակակ տուփ մը ՀԻՆԱՑ, հարսին ձեռքերը հինայելու համար։ Այս սինիներուն քով կանգնած են երեք երիտասարդներ, կազմ ու պատրաստ, քալելու ազդանշանին սպասելով։

Կնքամայրը, երէցկինը, փեսային մայրը և 12 հատ ալ կիներ (եճկէ) ճերմակ սաւաններու մէջ փաթթուած, մեսաքսէ շղարշներով երեսնին ծածկած, ինչպէս նաեւ բոլոր հարսնեւոր-

ները՝ տավուլ-զուռնայի առաջնորդութեամբ հարսին տունը կ'ուղղուին։ Երբ խնամոնց բնակարանին մօտենան, ծառաներէն կամ տղաներէն մէկը դուռը կը գոցէ հարսնեւորներուն առջեւ և նուէր (պաղշիշ) կը պահանջէ։

Բարի գալուստի արարողութիւնը կը կատարուի առաջին պատեհութեամբ քանի մը գաւաթ օղիով և գինիով. անկէ վերջ կը սկսի կերուխումը, մանաւանդ ՊԼՕՐԻԿ ՔՈՒՖԹԱՆ, որը՝ իր համովը, կը գերազանցէ բոլոր ուտելիքները։

Շատ չանցած, քահանան ծոցէն Մաշտոցը հանելով կ'ըսէ. «Օրհնա'ծ, շուտ բրէ'ք, հալաւը բերէ'ք, որ օրհնեմ. շաս չեմ կրնար մնալ, ուրիշ տեղ ալ ինծի կը սպասեն։» Հրամանը կը գործադրուի անմիջապէս։

Քահանան կը կատարէ օրհնութեան արարողութիւնը, իր մօտը նստող վարժապետի օգնութեամբ։ Յետոյ սինին կը տանին կանանց կողմը։ Ընդհանրապէս կիները տղամարդոց հետ սեղան նստելու սովորութիւն չունին։ Քահանան կ'օրհնէ նաեւ երկրորդ սինին, կը վառէ գառին բոլորտիքը շարուած հաւերուն վրայի 12 մոմերը, գինիի երկայնավիզ դդումէն երեք հատ գաւաթներ լեցնելով մէկը կուտայ աղջկան հօրը, միւսը՝ փեսային հօրը, իսկ երրորդն ալ ինքը առնելով կ'ըսէ. «Յակո'բ Քէհեայ, Մարտի'րոս աղբար, երկուքիդ աչքերը լոյս, գաւակնիդ կը ծաղկեցնէք. կը մաղթեմ Ձեզ՝ երկու բարեկամներուդ, սէր եւ միութիւն, իսկ նորապսակ ամոլներուն ալ՝ անթառամ պսակ, բարի բախտաւորութիւն։ Տարոսը բոլոր երիտասարդներուն...։» Քահանան մատովը գառը ցոյց տալով և երեսը խաչակնքելով կը խօսի այսպէս. «Այս գառը՝ Յիսուս Քրիստոսի խորհդաշանն է. շուրջը շարուած հաւերը՝ 12 աշակերտները կը ներկայացնեն, իսկ այս գինին ալ՝ Քրիստոսի խաչելութեան ժամանակ կողէն հոսած արիւնը կը խորհրդանշէ։»

Տէր Հօր շնորհաւորանքէն և բացատրութենէն յետոյ, երեքն ալ գաւաթները կը խմեն, որմէ յետոյ կարգը կուգայ սեղանակիցներուն։ Անդին, երիտասարդ մը՝ թեւերը սոթտած, գառը կը մանրէ։ Անոր աջ կողը երկու ոսկորով քահանային բաժինն է։ Իր բաժինը առնելէ յետոյ ան կը մեկնի ժամկոչին հետ միասին։

Գառնուկին վիզը՝ զուռնաճիին և տավուլճիին, իսկ երկու պուտերը՝ կանանց բաժինն է։ Մնացած մասը և հաւերը կը բաշխեն բոլոր սեղանակիցներուն, որոնք կը սկսին ուտել, խմել, ուրախանալ և զուարճանալ։

Կանանց կողմը, սեղանին շուրջը հաւաքուած տարիքոտ կիներ՝ ուտել-խմելուն հետ միասին, ոչխարներու պէս գլուխ

գլխի տուած, նոր հարս եղող աղջկան և հարսութեան թեկնածու օրիորդներուն բախտերը կը գուշակեն։ Անդին, վարագոյրի ետին, երիտասարդ հարսերն ու աջիկները, իրենց սեռին յատուկ գաղտնի խօսակցութիւններն ու նոր հարսին տրուած խրատներն ու թելադրութիւնները մտիկ ընելով կը զուարճանան...։

Կանանց կողմի կերուխումը լրանալէն յետոյ, կնքամօր առաջնորդութեամբ, հարսնացուն կը բերեն երէցկնոջ մօտ. նոր հարսին բոլոր ճիեզները և ֆօղֆը՝ պօղչայի մէջ ծրարուած, մէջտեղ կը դրուին։ Ըստ սովորութեան, ծրարին վրայ կը նըստեցնեն հարսնացուին պզտիկ քոյրը և կամ տանը փոքրիկ մէկ աղջիկը, որը նուէր մը ստանալով վար կ'իջնէ։

Երէցկինը, քովի կիներու օգնութեամբ, ծրարը կը բանայ և կը սկսի մէկիկ-մէկիկ ցոյց տալ ծրարին պարունակութիւնը, հարսին ձեռքով ասեղնագործ, զանազան տեսակի իրեր, հագուստ, Ֆիստան (շրջազգեստ), մէջքի գօտի, արծաթէ քէմեր, գլուխ կապելիք ՔԵԱՂԸՏ ԻՉԻ ԵԱԶՄԱ, չորս կողմերը ուլունքներով ասեղնագործուած. նոր փեսին խլաթ (նուէր) տալու համար ձեռնոցներ, գուլպաներ, դրամ լեցնելու համար պոչով քէսէներ, խասնախի վրայ գործուած թաշկինակներ, թանթելաներ, քրոշէներ եւայլն եւայլն։ Բոլոր կիները միաբերան կ'ըսեն. «Ասուած խայլու ընէ, սաղութիւնով կրտրտէ. Ասուած չամչցնէ. երթած տեղը, ոտքը ուղուրով ըլլի. հօրն ու մօրը երեսը ճերմակ թողէ. աղջիկ երթայ հարս գայ. Ասուածամօր Մայր Մարիամին շնորհքը վրան ըլլի. կեսարոջն ու կեսուրին հնազանդ ըլլի. Ասուած մէկ հացով, մէկ բախտով ընէ. ոտքը քարի չգայ. մէկ բարձի վրայ ծերանան. տարոսը բոլոր աղջիկներուն...։»

Երէցկինը նոր հարսին գլուխը կը բանայ. օրիորդներէն ոմանք անոր գլուխը կը քերեն, նոյն բախտին արժանանալու նպատակով. ոմանք ալ մազերը կը հիւսեն։ Այսպէս երէցկինը հարսին գլուխը կապելով ճերմակ ֆօղֆը կը ձգէ գլխուն վրայ։

Կարգը կուգայ հինան խաղցնելու։ Գեղեցիկ օրիորդ մը, հինային պնակը ձեռքին վրայ բռնած, տավուլ-զուռնայի առաջնորդութեամբ սիրամարգի նման ման կուգայ և կաքաւի պէս ցատկռտելով կը պարէ։ Քիչ յետոյ խաղին կը մասնակցին ուրիշ օրիորդներ ալ, որոնց կ'ընկերանան նաեւ երիտասարդներ։ Ուրախութիւնը իր գագաթնակէտին կը հասնի։ Այս պարէն յետոյ, հարսին ձեռքերն ու ոտքերը կը հինայեն. հինան գինիով կը չաղեն և հետը քիչ մըն ալ շապ (պաղլեղ) կը խառնեն, որպէսզի զօրաւոր ըլլայ և կարմիր գոյնը չկորսնցնէ։

Գիշերը ուշ ատեն հարսնեւորները կը ցրուին։ Ոմանք՝

դգալ, պատառաքաղ, ուրիշներ՝ պնակ կամ ռեւէ իրեղէն կը գողնան կատակի համար, յաջորդ օրը վերադարձնելու պայմանով, նուէրի մը փոխարէն։

Կիրակի առաւօտ, նախաճաշէ յետոյ, դուրսը տավուլ-զուռնան իրենց դերին մէջն են. ժողովուրդը ամբողջովին տանիքները ելած է. իսկ երիտասարդները հալայի և կէօվէնտ կը պարեն, մինչեւ երեկոյ։

Կիրակի իրիկուն, փեսային հալաւը օրհնելու եւ զինքը գովելու օրն է։ Բոլոր հարսնեւորները հաւաքուած են [փեսային տունը։ Սեղանը պատրաստուած է. ամէն տեսակ ուտելիքներ և աղանդերներ դրուած են, մանաւանդ Պէզա անունով բոյսը, որ ծնեբեկի նման բոյս մըն է, որը աղը կամ թթուն կը դնեն և խմելիքներու ատեն մազա կ'ընեն։ Խատեղնին (մատռուակը), անդադար գինի կը լեցնէ գաւաթներուն մէջ և հարսնեւորներուն տալով բարի գալուստ կը մաղթէ։ Երիտասարդներու խումբը սեղանի վարի ծայրը նստած է ու կը շաղակրատէ. երբեմն ֆէտայիներու խօսքերը կ'ընէ, յեղափոխական և ազգային երգեր կ'երգէ, որոշ զգուշութիւններով։

Վերջապէս փեսան՝ ածիլուած, մաքրուած, ապա մը գլխուն վրայ ձգուած, կը բերեն քահանային մօտ, կնքահօր և 12 հատ ալ փեսայ-մանուկներու առաջնորդութեամբ։ Ան ծունկ կը չոքի քահանային առաջ։ Հալաւը բերելով կը դնեն սեղանին վրայ։ Քահանան՝ խաչն ու սուրը անոր վրայ դնելէ յետոյ կը կատարէ հալաւի օրհնութիւնը։ Որմէ յետոյ գաւաթ մը գինի առնելով կը խաչակնքէ և փեսային հօրը հրամցնելով կ'ըսէ. «Յակոբ Քէհեայ, աչքերդ լոյս, տղադ կը ծաղկեցնես, շնորհաւոր ամուսնութիւն ըլլայ. միապսակ ծերանան. անթառամ պսակին արժանանան. տարոսը բոլոր երիտասարդներուն։»

Յակոբ Քէհեան գաւաթը առնելով ոտքի կ'ելլէ ու կը պատասխանէ. «Օրհնեա ի Տեր. ուրախութիւն ձեզ, բոլորդ ալ բարի եք եկած. մեր գլխուն եւ մեր աչիցը վրայ. տարոսը ձեր բոլորիդ ճահիլներուն գլխին։» Ապա գաւաթը կը պարպէ։ Բոլորը կը կոնծեն։ Վերջապէս կարգը կուգայ փեսան հագցնելու և գովելու արարողութեան։

Նախ փեսան կը կանգնեցնեն մէջտեղը. կնքահայրը՝ կողքին կանգնած, 12 փեսայ-մանուկներն ալ՝ փեսան շրջապատած։ Զայնաւոր տիրացուն «ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԽՈՐԻՆ»ը կ'երգէ. անկէ յետոյ, փեսայ-մանուկները փեսային հալաւին ծրարը կը բանան։ Փեսան հագցնելու պահուն հետեւեալ երգերը կ'երգեն.

Ասէ՛ք շնաւոր հա՞յ, ըս թագւորին հալաւը շնաւոր, վայլէ շնաւոր.
Հագուցէ՛ք ըս թագւորին չուխա շալվարն, ասէ՛ք շնաւոր.
Ասէ՛ք շնաւոր հա՞յ վայլէ շնաւոր, ըս մանկիկ թագւորին շալ-
վարը շնաւոր։

Հագուցէ՛ք այս խութնի ելկէկն, հագուցէ՛ք, կուրծքին ոսկի
ալմասս կոճակները.
Ասէ՛ք շնաւոր հա՞յ վայլէ շնաւոր, ըս թագւորին խութնի ելկէ-
կըն կոճեցէ՛ք. շնաւոր։

Հագուցէ՛ք այս չուխա սալթկէկն, հագուցէ՛ք, ուսերուն վրայ
ոսկեթել փնչիկ կախեցէ՛ք.
Ասէ՛ք շնաւոր հա՞յ վայլէ շնաւոր, ըս թագւորին չուխա սալթ-
կէկ, շնաւոր։

Հայոց ոսկի թագը գլուխը դրէ՛ք, վրան երեք գոյնով չալմէկը
կապեցէ՛ք.
Ասէ՛ք շնաւոր հա՞յ թագը շնաւոր, թագն իր չալմէկովը, վայլէ
շնաւոր։

Կապեցէ՛ք, թագւորին սուրը կապեցէ՛ք, սուրը կտրուկ ըլլայ
ամբողջդ ասացէ՛ք.
Տարէ՛ք ոսկի գահին վրայ նստեցուցէ՛ք, ասէք շնաւոր հա՞յ
վայլէ շնաւոր։
Նոր թագւորին կենաց գինի խմեցէ՛ք։
Շապիկ հագուցէ՛ք, մէրիկ լացուցէ՛ք, ասէք շնաւոր մանկիկտէ
ծաղկեր։
Իշլիկ հագուցէ՛ք, քոյրիկ լացուցէ՛ք, ասէք շնաւոր աղբերտէ
ծաղկեր։
Զըպկէկ հագուցէ՛ք, հէրէի լացուցէ՛ք, ասէք շնաւոր մանկիկտէ
ծաղկեր։
Գոտկէկ կապեցէ՛ք, աղբեր լացուցէ՛ք, ասէք շնաւոր աղբերտէ
ծաղկեր։
Ասէ՛ք շնաւոր, վայլէ շնաւոր, նոր թագւորին կենացը գինի
խմեցէ՛ք։

Այդ վայրկեանին, գինիով լեցուած գաւաթները իրար զարնելով, միաբերան կը պոռան. «Եաշասո՛ւն (*կեցցէ*) մեր նոր թագաւորը. թախտը (*գահը*) ամուր ըլլի. սուրը կտրուկ ըլլի. տուշ-մանին գլուխը տայմա ոտքի տակ ըլլի. ապրի՛, հազար ապրի՞...։» *Դառնալով աղուն հօրը, կը շարունակեն.* «Յակոբ Քէհեայ, աչքե-

րդ լօս (լոյս)· տղադ կը ծաղկեցնես· Աստուած մէկ հացով, մէկ բախտով ընէ· Աստուած տունը շենցնէ· Աստուած չամչցնէ, անթառամ պսակին արժանացնէ· ընի կը հասնի իր մուրազին, տարոսը մնացած ճահիլներուն...:»

Փեսային կողմէ մէկը այսպէս կ'երգէ.

Մայրի'կ, կաթիկտեմ կերեր, ինձ հալալ ըրէ.
Հայրի'կ, հացովդ եմ մեծցեր, ինձ հալալ ըրէ:

Մայրը՝ իր զաւակը համբուրելով, կը պատասխանէ.

Իմ տուած կաթըս քեզ հալալ ըլլայ.
Մի' մոռնար ազգըդ գերի է, բալա'յ.
Գիշերներն անքուն դիեցուցի քեզ,
Կաթիս հետ մէկտեղ վրէժը, բալա'յ:

Հայրը նոյնպէս, համբուրելով զաւակը, պատշաճ օրհնութիւնը կուտայ. «Տղա'ս, մօրդ տուած սրբազան վրէժի պատգամը մի' մոռնար...: Միեւնոյն պատգամը սորվեցո'ւր նաեւ քու զաւկիդ եւ անոր զաւակներուն, մինչեւ արշալոյսի ծագումը:»

Կարգ մը երիտասարդներ, սեղանէն ելլելով, կը մօտենան նոր փեսային. որպէս թշնամիներ յարձակում կը գործեն նոր գահակալ թագաւորին վրայ, ապտակելու նպատակով: Բայց ապտակները՝ փոխան գահակալին, փեսայ — մանուկներուն և կնքահօրը կը դպչին: Յարձակում գործող երիտասարդները կը ջանան փեսային կամ կնքահօրը գրպանէն թաշկինակ մը աւար առնել և կը յաջողին: Յաճախ կը պատահի, որ փեսան կ'առեւանգեն և կնքահօրմէն նուէր մը (ուտել—խմելու բաւարար) առնելով կը վերադարձնեն: Այսպէս, կարգ մը զուարճութիւններէ յետոյ, նաչխուն կարմիր թաշկինակ մը կուտան նոր փեսային: Ան ալ այդ թաշկինակը ձախ ձեռքի բթամատին ու ցուցամատին մէջտեղը դրած բերնին դէմ կը բռնէ և լուռ ու մունջ կը կենայ, կարծես մահապարտ մը եղած ըլլար: Աջ ձեռքով ալ սուրին երախակալը կը բռնէ, իսկ կնքահայրն ալ սուրին միւս ծայրը բռնած, երկուքը միասին կ'երթան դրան մօտը, մասնաւոր տախտակէ պատրաստուած ոսկի թախտին վրայ կը բազմին: Յետոյ կը սկսի կերուխումը, որու ընթացքին նաև՝ խմբական երգերը, միջանկեալ պարերը և անսահման ուրախութիւնը...:

Կարգը կուգայ նոր փեսային հինան խաղցնելու։ Հարսին ու փեսային ձեռքերուն մէջ կը քսեն ու լաթով մը կը կապեն։ Քանի մը ժամ վերջը վարդակարմիրի կը վերածուի ու ամիսներով գոյնը չի փոխեր։ Կնքահայրը՝ հինային պնակը ձեռքին, կը պարէ. անոր կ'ընկերանան նաեւ ուրիշներ։ Պարէն վերջ նոր փեսային ձեռքերը կը հինայեն։ Ուրախութիւնը կը տեւէ մինչեւ ուշ գիշեր։

Երկուշաբթի առաւօտ, հարսնեւորները կը հաւաքուին նոր փեսային տունը, անկից ալ՝ տավուլ — զուռնայի առաջնորդութեամբ կ'երթան նոր հարսին տունը, հարսը եկեղեցի բերելու։ Տավուլճին և զուռնաճին դրան քովը կանգնած, աղջկան մայրը լացնելու յատուկ մեղմ ու թրթռուն եղանակներ կը նուագեն։ Ներսը, նոր հարսին մէկ կողմը՝ կնքամայրը, միւս կողմն ալ՝ եէնկէ մը (հարսնեւոր կիներէն մէկը) զայն կը տանին նախ հօրը ձեռքը համբուրելու և վերջին օրհնութիւնը առնելու, այսինքն՝ մնաք բարով ըսելու։ Աղջիկը հոնգուր—հոնգուր լալով ու հեկեկալով հօրը ձեռքը կը համբուրէ, հայրն ալ իր օրհնութիւնը կուտայ ու աղջկան ճակատը համբուրելով կ'ըսէ. «Բարի բախտաւորութիւն եւ երջանիկ ու երկար կեանք կը մաղթեմ. մեծերուդ հանդէպ հեզ եւ խոնարհ եղիր. հանչցի'ր քու պարտականութիւններդ, մեզ ամօթով չի թողուս. երթաս բարով, Աստուած քեզի հեռ ըլլայ...:» Անկից ալ կը տանին մօրը քով։ Աղջիկը երերալով ու հեկեկալով կ'իյնայ մօրը գիրկը։ Մօտերնին կանգնած ուրիշ կին մը, իր կանացի մեղմ ձայնով հետեւեալը կ'երգէ, աղջիկան կողմէ.

Մայրիկ ինձ ծնար դուն շատ ցաւերով,
Գիշերներն անքուն կ'ըսէիր օրօր.
Զիս մեծցուցիր, դուն իմ հօրը հեռ,
Բախտը եկաւ բաժնել ինձ ձեզմէ այսօր։

Տունէն դուրս հանելէ յետոյ, տավուլ — զուռնայի առաջնորդութեամբ յուշիկ քայլերով կը յառաջանան դէպի եկեղեցի։ Տղուն տունէն նոր փեսան ալ կը հանեն դուրս, շրջապատուած փեսայ—մանուկներով ու կ'առաջնորդեն դէպի եկեղեցի։

Պսակի արարողութիւնը լրացնելէ յետոյ քահանան սուրը կը մերկացնէ իր պատեանէն, կը դնէ փեսային ու հարսին իրարու փակած գլուխներուն մէջտեղը և սուրով զանոնք կը բաժնէ իրարմէ, այն իմաստով, որ անկեղծօրէն զիրար սիրող երկու սրտերը միայն սուրով կրնան բաժնուիլ իրարմէ։

Գիւղին ամբողջ ժողովուրդը ցնծութեամբ կը դիտէ նորապսակ ամոլին թափօրը։ Գիւղացիները՝ տեղ-տեղ հարսնեւորներուն գինի, օղի և զանազան ուտելիքներ կը հրամցնեն։ Հարսին ու փեսային վրայ կորեկ և բրինձ կը ցանեն, որպէսզի անոնցմէ յառաջանալիք սերունդը, կորեկի և բրինձի հատիկներու նման, անհամար ըլլայ։

Երբ կը հասնին տան առջեւ, պատրաստ գառ մը պառկեցուցած կ'ըլլան սեմին վրայ։ Փեսան կը քաշէ սուրը, մէկ հարւածով կը կտրէ գառին վիզը և իր զոհին վրայէն անցնելով կը յառաջանայ դէպի ներս։ Դրան մէջտեղը, հայրն ու մայրը, իրարու ձեռքը կամարաձեւ բռնած են որպէսզի հարսն ու փեսան այդ կամարին տակէն անցնին։ Փեսային մայրը, մէկ ձեռքին՝ կերակուրի շերեփը, միւսին ալ՝ ամանները լուանալիք դայնան (լաթի կտոր), պարելով կ'երթան ներս։ Նոր փեսան և կնքահայրը կը կանգնին դրան մուտքին ներսի կողմը, մասնաւոր իրենց համար պատրաստուած ՅՈՐԵՆ ԿԱՄՆԵԼԻՔ ԿԱՄԻ ՏԱԽՏԱԿԻՆ ոսկի գահին վրայ։ Նոր հարսն ալ կը տանին տանը մէկ անկիւնը յատկապէս պատրաստուած թագուհիի յատուկ կակուղ բուրդէ շինուած բարձէ գահին վրայ, զոր շրջապատած են հարսին քոյրերը և բազմաթիւ օրիորդներ։ Հարսնեւորները, ձեռքի սեղմումով փեսան շնորհաւորելէ յետոյ, կը գրաւեն իրենց տեղերը։ Սեղանները արդէն գառներով, հաւերով ու զանազան ուտելիքներով բեռնաւորուած են։ Մի քանի երիտասարդներ, երկայնավիղ գինիի դդումները առնելով գաւաթները կը լեցնեն։ Առաջինը կուտան քահանային, որ իր օրհնութիւններն ու բարեմաղթութիւնները անգամ մըն ալ կը կրկնէ։ Երկրորդ գաւաթը տղուն հօրը կը վիճակուի։ Ան կը պատասխանէ. «Օրհնեա ի Տէր, ուրախութիւն ձեզ, բարի էք եկած, հազար բարի. ակար (*եթէ*) մեր թարաֆեն (*կողմէն*) պակասութիւն մը կայ նր ոտքի տակ առէք (*անտես ըրէք*)·տարոսը բոլոր երիտասարդներուն...:» *Ու կը ճնկէ գինին։ Ներկաները կը ձայնեն.* «Անուշ խմեցիր, Յակո՛բ Աղբար» *որուն հետեւեալ պատասխանը կը տրուի.* «ողջ-անուշ մնաք բոլորդ ալ։» *Երրորդ գաւաթը կնքահօր կը պատկանի.* «Վարձքդ կատար, սանուկդ ծաղկեցուցիր...» *կը գոչեն բոլորը միաբերան։*

Կարգը կուգայ երիտասարդներուն, որոնք հարսին և փեսին հետ ձեռք ձեռքի բռնած, բոլորակ մը կը կազմեն և շուրջպարը կ'երգեն ու կը պարեն։

Ահաւասիկ երգը.

ՏՂԱՆ.—	Աղջի՛կ, եկու՛ր այգին մեր.	Նազօ	եարս	Նազօ ճան
	Հեսրդ չուք մի (զոյգ մը) շամամ բեր.	«	«	«
	Նսի՛նք նուշի ծառին տակ,	«	«	«
	Պիւլպիւլը վերեն երգեր:	«	«	«
ԱՂՋԻԿ.—	Պաղչան եկուր քեզ տեսնամ.	Կարօ	եարս	Կարօ ճան
	Կողով լեցուն կեռաս տամ.	«	«	«
	Նսի՛նք նուշի ծառին տակ,	«	«	«
	Քիզի չուք մի շամամ տամ:	«	«	«
ՏՂԱՆ.—	Աղջիկ, եկո՛ւր այգին մեր.	Նազօ	եարս	Նազօ ճան
	Կուրծքեդ թափած ոսկէ թել.	«	«	«
	Շամամ ծըծերդ ծոցիդ մէջ,	«	«	«
	Սունկի նման է բուսներ:	«	«	«
ԱՂՋԻԿ.—	Նուշին ծառը ծազկեր է,	Կարօ	եարս	Կարօ ճան
	Եարըս տակը պառկեր է.	«	«	«
	Ծոցս պահած շամամին,	«	«	«
	Ձեռքը վրան դրեր է:	«	«	«
ՏՂԱՆ.—	Երեսրդ կարմիր խնձոր է,	Նազօ	եարս	Նազօ ճան
	Կուրծքդ ճերմակ մարմար է.	«	«	«
	Ոսկեթել մազերուդ հետ,	«	«	«
	Սրտիս սէրը հիւսուեր է:	«	«	«
ԱՂՋԻԿ.—	Եարս քովս նստեր է,	Կարօ	եարս	Կարօ ճան
	Շամամ ծըծերս սիրեր է.	«	«	«
	Պիւլպիւլը ծառին վերեն,	«	«	«
	Մեր գաղտնիքը տեսեր է:	«	«	«

Այս բոլորէն յետոյ կ՚ընտրեն ՏՕԼՈՒ ՊԱՇԻՆ (*Տամատան-սեղանապետը*)։ *Ընտրուողը անմիջապէս ոտքի կ՚ելլէ. որպէսզի պաչտօնը կատարեալ ըլլայ, խոչոր* քեարսի *մը (գաւաթ մը) լեցուն գինի կուտան իրեն։ Այս գաւաթը միւս հասարակ գաւաթներէն,* 10 *անգամ աւելի գինի կը պարունակէ իր մէջ։* Տօլու պաշին, *գաւաթը երկու ձեռքով բռնած, կ՚ըսէ.* «Լսեցէ՛ք մայլիս (*ժողով*), ձեր կէօնիւլ ըռազայովը (*յօժար կամքով*) տօլու պաշի եղայ, Ֆախաք (*սակայն*) դուք գիտէք, որ ես շաս քեաֆիր մարդ չիմ.

ես Հայ Լուսաւորչական Քրիստոնեայ մարդ իմ եւ Քրիստոսի խօսքերուն կը հաւատամ: Քրիստոս ըսաւ քի, առաջ-առաջ դուն ըրէ, սօղը խալխուն (*վերջը ուրիշին*) սորվեցուր: Ես ըլ ընանկ պիտի ընիմ, որպէսզի օրինակ առնէք. առաջ-առաջ, ես կը խմիմ, ընկից սօղը, որու որ ըսիմ պտէ խմէ. չիմ կրնար-միմ կրնար ըսիլ չի կայ. պիթիւնտըլ պիտի խմէք իմ այախէս (*գաւաթէս*). վէվ օր եան կուզէ տալ, թող հիմակուընէ խոնչայէն ելլէ»: *Բոլորին համար արժանապատուութեան դէմ է սեղանէն ելլել:*

Տօլու պաշին, *ձեռքը բռնած գաւաթին նայելով կը շարունակէ.* «Հէ՞յ միւպարէ՞ք, քեզ խմողը, շիփ-շիտակ հեննէթին օրթան (*արքայութեան մէջտեղը*) կ'երթայ: Օրշնեա Տէր, Տէր Պապա, մայլիս· ուրախութիւն եւ ողջութիւն Ձեզ, Աստուած նոր փեսային ոտքը քարին չի բերէ...:» *Կը խմէ մէկ անգամէն, առանց պուտ մը թողելու գաւաթին մէջ:*

Տօլու պաշին *ձեռքին մէջ խնձոր մը կ'ունենայ: Որուն որ նետէ խնձորը, ան պարտաւոր է մէկ անգամէն պարպել գինիով լեցուն մեծ գաւաթը:*

Երեկոյեան հարսնեւորները կը ցրուին. կնքահայրը կը մնայ փեսային քով. պառկելու ժամանակ, նոր հարսը փեսայէն հեռու, տանը մէկ անկիւնը կը պառկեցնեն. իսկ նոր փեսան ու կնքահայրը, տանը մէկ ուրիշ անկիւնը կը պառկին: Ըստ հին սովորութեան, թէ' փեսային կողմէն և թէ' հարսին կողմէն, կը սկսին իրար հետապնդել, իրարմէ բան մը թռցնելու նպատակով: Յաջորդ օրը գողցուած առարկան կը վերադարձուի նուէրի մը փոխարէն:

Երեքշաբթի առաւօտ Քահանան կուգայ փեսային ու հարսին պսակը վար առնելու: նոր հարսին գլուխէն ճերմակ քօղքը *կը վերցնեն. անոր տեղը կը նետեն սեւ* չիթ *մը (լաչակ) և կամ* քեաղրտ *իչի եազմա մը: Հարսը կ'երթայ տան անդամներուն բոլորին ալ ձեռքը համբուրելու և կը դառնայ տան անդամներէն մէկը:*

Այդ օր փեսան կը փախցնեն, կնքահօրը տունը տանելու համար: Կնքահայրը և 12 *փեսայ մանուկները,* տավուլով *ու* զուռնայով *փեսան տանիքը կը հանեն: Ժողովուրդի խուռն բազմութեան* կէօվէնտ *կամ* հալայի *պարերը կը սկսին: Կէօքթէփէ գիւղէն* տավուլճի *խաչօն և* զուռնաճի *Օհանը, ջանք չեն խնայեր այլ և այլ եղանակներով, հարսանիքին այս վերջին արարը հաճելի դարձնելու:*

Պարը լրանալէն վերջ, փեսան կը տանին գիւղին վարի աղբիւրը: Հոն փեսան սուրը պատեանէն քաշելով կը խաչակնքէ

աղբիւրին վազած ջուրին վրայ։ Այսպէսով մէկ օր առաջուայ գառնուկին արիւնով ներկուած սուրը, ջուրով կը մաքրուի։ Չարսանճագի մէջ առակի կարգ անցած էր հետեւեալը. «Արիւնը արիւնով չեն լուանար. այլ արիւնը՝ ջուրով կը լուանան։»

Աղբիւրին վերի կողմը փեսան կը կանգնեցնեն. նահապետական սովորութիւններէն մնացած գադան գլխուն վրայ կը կոտրեն։ Գադային մէջ կայ պահուած հաւկիթ մը. գադան կոտրելէն յետոյ փեսայ-մանուկները իրենց մէջ կը բաժնեն. հաւկիթը որուն բաժնի մէջէն որ դուրս ելլէ, անիկա կ'ըլլայ բախտաւոր։ Ասիկա ալ առածի կարգ անցած է. «Տերտերը ամեն ատեն գադայ չուտեր։» Գադային արարողութիւնն ալ լմննալէ յետոյ, փեսան կը տանին կնքահօրը տունը, ուր կը մնայ մինչեւ ուրբաթ օր։ Իսկ հարսնեւորները՝ գիւղին մէջ տունէ տուն հրաւիրուելով, ուրախութիւնը կը շարունակեն, մինչեւ հինգշաբթի գիշեր։ Այդ օր հարսանեաց վերջին օրն է։ Ուրբաթ առաւօտ, ուրիշ գիւղերէն եկած հարսնեւորները «մնաք բարի» ըսելով կը ցրուին իրենց տեղերը։ Այլեւս հարսանիքը վերջացած է։ Ուրբաթ իրիկուն, կնքահայրը՝ փեսան հետն առած, կը տանի հօրը տունը։ Այդ իրիկուն տան անդամները տունէն կը բացակային։ Տունը կը մնան փեսան և հարսը միայն։ Տան մէկ անկեան մէջ մասնաւոր կերպով պատրաստուած է նորապսակ ամոլին անկողինը, ուր պիտի անցնեն իրենց մեղրալուսնի առաջին գիշերը։

Ահա՛, այսպէս կը կատարուէր Չարսանճագի հայ գիւղացիին հարսանիքը։

Երանելի՞ օրեր... բայց անվերադարձօրէն անցած օրե՞ր... որոնց յիշատակը միայն կենդանի է ներկայիս։

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ԳԱԻԱՌԱԲԱՐԲԱՌԸ

Ինչպէս որ համացեղութենէ զուրկ և խառն բնակչութիւն ունէր Հայաստանը, նոյնպէս ալ հաւանական չէ որ համալեզու բնակչութիւն մը ունեցած ըլլայ մեր հայրենիքը։

Արդարեւ, բազմաթիւ փաստեր կան Հայաստանի բնակչութեան համալեզու չըլլալուն (Տես՝ Պատմ. Հայաստանի սահմաններ, էջ 26)։

Ծոփքը առանձին նկատի ունելալով, նոյն երեւոյթին առջեւ կը գտնենք ինքզինքնիս։

Յիշուեցաւ որ Անձիթի մէջ կը բնակէին Ուրարտացիք (Քր. Զ. դար յետոյ) և ունէին իրենց յատուկ լեզուն՝ հայերէնէն և ասորերէնէն տարբեր (Հիւպշման. Նոյն 55)։ Բայց ասիկա ըսել չէ թէ Դ. Հայոց մէջ հայերէն չէր խօսուեր։

Ստրաբոն կը վկայէ թէ Արտաշէսի և Զարեհի շրջակայ բոլոր երկիրներէն, Քրիստոսէ առաջ, 190 թուականէն ետք գրաւած գաւառները, քրիստոնէական թուականին սկիզբները միալեզու եղած էին։ Հիւպշման, Ստրաբոնի տուած այս վկայութիւնը անհաւանական նկատելով, կ'ըսէ թէ Ստրաբոնի այս խօսքը տառական իմաստով առնելու չէ, այլ այնպէս մը պէտք է հասկնալ, որ հայկական լեզուն ամբողջ Հայաստանի մէջ կը հասկցուէր իբրեւ տիրող լեզու, մինչ միայն հին նահանգներուն՝ Այրարատի, Տուրուբերանի, ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔի և Աղձնիքի մէջ սովորաբար կը խօսուէր (հմմտ. Հիւպշման, Նոյն, էջ՝ 16 և 52)։

Սակայն կ'երեւի թէ Դ. ՀԱՅՔ իրեն յատուկ գաւառաբարբառ մըն ալ ունէր, վասնզի ԺԳ. դարուն ապրող Յովհաննէս Երզնկացի Վարդապետին Դիոնիսիոս Թրակացիի քերականութեան հայերէն հին թարգմանութեան մեկնութեան առթիւ գրածներէն այնպէս կը հասկցուի, թէ Հայ լեզուն՝ Ոստանիկ, Միջերկրեայ և Եզերական կոչումներով զանազանութիւններ ունէր։

Ոստանիկ բարբառը արքունիքին կամ մայրաքաղաքին լեզուն էր, ինչպէս նաեւ լեզուն՝ Այրարատեան նահանգին։

Միջերկրեայ էր կեդրոն գաւառներու, մանաւանդ՝ Տարօնի լեզուն, որ չէր տարբերեր էապէս Ոստանիկ լեզուէն. իսկ Եզերականներն էին՝ Կորճայն, Տայեցին, Խութայինը, Սպերային, Սիւնին, Արցախայինը, ինչպէս նաեւ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅԵՑԻՆ։

Բայց դժբախտաբար դժուար է ճշդել թէ այս Եզերականներ՝ որոնց կարգին Չորրորդ Հայեցին, գաւառաբարբառնե՞ր են թէ բոլորովին անջատ նոյն նահանգներուն հին բնակչաց լեզուն։

Հիւպշման զանոնք անջատ լեզուներ կ՚ենթադրէ (Հայկ. Քերականութիւն, էջ՝ 519)։ իսկ ուրիշներ՝ ինչպէս Եղիշէ Դուրեան, Եզերականները կը նկատեն գաւառաբարբառներ, ինչ որ աւելի հաւանական ու տրամաբանական է, քանի որ ԾՈՓԱՑ ԱՇԽԱՐՀԸ կամ Դ. ՀԱՅՔԸ, Հայաստանի նահանգներուն մէջ ամենէն կանուխ հայացածներէն մէկն էր։

Թէեւ Չմշկածագի գիւղերէն Սիմնացի մը, այս ստորագրութեամբ «ՉՄՇԿԱԾԱԳ ԵՒ ԳԻՒՂԵՐԸ» խորագրով գրութեան մը մէջ (տես՝ Սարգիս Բախտիկեան, Ոսկեգիտակ, Գ. հատոր, 1948, Պեյրութ, էջ՝ 244-272) կը գրէ թէ՝ Չմշկածագ եւ գիւղերը, ուրիշ գաւառներու պէս, իրենց յատուկ գաւառաբարբառ չունին»։ Սակայն այս տեսութիւնը ճիշդ չէ, ինչպէս Չմշկածագի նոյնպէս նաեւ համեմատաբար աւելի յետամնաց Չարսանճագի համար եւս, որուն համար Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց (Թորոս Աղբար Բ. հատոր, էջ՝ 152) կը գրէ. «Ժողովուրդը մաքուր Հայերէն կը խօսի։ Քուրդն ու Թուրքն ալ Հայերէն գիտեն։»

«Մաքուր հայերէն» ըսելով, ի՞նչ կը հասկնար արդեօք Սրուանձտեանց։

Ամէն պարագային Չարսանճագի մէջ խօսուած Հայերէնը կրնայ օտար բառերով աղճատուած չըլլալ, թերեւս դաւառին մեկուսացած վիճակին բերմամբ. սակայն որոշ է, թէ անիկա ունէր բարբառ մը՝ իրեն սեփական, որ աշխարհածանօթ լեզուաբան Փրօֆ. Հրաչեայ Աճառեանի քննութեան համաձայն ենթաբարբառ մըն էր Խարբերդ-Երզնկա բարբառին (տես՝ Հրաչեայ Աճառեան, հայ բարբառագիտութեան Ուրուագիծ եւ դասաւորութիւն Հայ բարբառների.— ԷՄԻՆԵԱՆ՝ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ, հրտ. Լազարեան Ճեմարանի արեւելեան Լեզուաց ու Մոսկուա. Նոր Նախիջեւան, 1911, էջ՝ 167-173)։

Հրաչեայ Աճառեանի հետազօտութեան համաձայն, բարբառին երկու գլխաւոր կեդրոններն են՝ Խարբերդ և Երզնկա, մին՝ հարաւային ծայրը և միւսը՝ հիւսիսային ծայրը։ Յիշեալ բարբառին հպատակող միւս գլխաւոր տեղերն են՝ Բալու, Ճապաղջուր, Չմշկածագ, Չարսանճագ, Քղի, Տերսիմ և Կամախ։

Ըստ Աճառեանի բարբառին արեւմտեան սահմանագիծը կը կազմէ Եփրատ գետին հոսանքը՝ իր ամբողջ երկարութեամբ. հիւսիսէն՝ Պոնտական լեռներուն մէկ գիծը. իսկ միւս սահման-

ները՝ Կարնոյ, Մշոյ *և* Տիգրանակերտի *բարբառներուն սահմանագիծով կ'որոշուին։*

Հ. Աճառեան այս բարբառին ենթաբարբառներով հրատարակուած բնագիրները կը յիշէ իր այս գործին մէջ (էջ՝ 168-169) *և անոր ձայնական դրութիւնը կը ներկայացնէ։*

Աճառեան կ'ըսէ թէ Խարբերդ-Երզնկա բարբառը կը ճանչնայ Ա (m) (*) Է, Ը, Օ. ՈՒ *ձայնաւորները. բայց* ԷՕ, ԻՒ, Ե *և* Ո *կը պակսին։*

Ձայնաւորներու և երկբարբառներու ձայնական փոփոխութեանց մէջ նկատելի են.

ՈՅ=Օ, *ինչպէս լոյս*=լօս, *քոյր*=քօր, *ընկոյզ*=ընկօզ։

ԻՒ=Ի, *ինչպէս արիւն*=արին, *աղբիւր*=ախբիր, *ալիւր*=ալիր, *եղջիւր*=ախջիր։

Ե, միավանկ բառերուն սկիզբը կը դառնայ ՅԷ, *ուրիշ ամէն պարագայի մէջ կ'ըլլայ* Է. *ինչպէս եզն*=յեզն, *երբ*=յեբ, *երերալ*=երերալ, *երեւալ*=երվալ, *եւայլն։*

Ո, ամէն տեղ կը դառնայ Օ, *ինչպէս ողջ*=օխջ, *ոսպ*=օսբ, *ոտք*=օդք, *որբ*=օրբ, *որոմ*=օրօմ, *որոտալ*=օրօտալ, *ողորմիլ*=օղօրմիլ, *եւայլն։*

ԱՅ, երկբարբառը կը դառնայ ՈՒ, *որով բարբառը կը ներկայանայ իբրեւ* Է *և* Ա *ձայնափոխութեանց միջին եզրը, ինչպէս՝ մայր*=մոր, *փայտ*=փոտ, *հայելի*=հոյլի, *եւայլն։*

Բաղաձայնները երեք աստիճան ունին բարբառին մէջ. թրթռուն, թրթռուն շնչաւոր *և* թաւ։

Խուլ բաղաձայններուն շարքը գոյութիւն չունի։ Հին հայերէնի թրթռուն *ձայները կը դառնան* շնչաւոր թրթռուն, *խուլ ձայները կը դառնան* թրթռուն, *իսկ* թաւերը *կը մնան* թաւ։

Ասոնցմէ զատ ստեղծուած են ԳՅ *և* ԲՅ *քմային բաղաձայնները։ Ամէն անգամ որ* Ղ *և* Բ *կը յաջորդեն* Է *և* Ի *ձայներուն, կը վերածուին* ԳՅ *և* ԲՅ *քմային բաղաձայններուն։*

Բաղաձայններու փոփոխութեանց մէջ ամենէն նշանաւորներն են հետեւեալները.

1. — *Տ ձայնը, յաջորդական* Ն-ի *քով, նմանողութեամբ կը վերածուի* Ն-ի։ *օրինակ. մտ(ա)նել*=մընել, *գտ(ա)նել*=գընել։

2. — *Ս ձայնը բառին սկիզբը* Պ *և* Տ *ձայներէն անմիջապէս առաջ կը ջնջուի։ Օրինակ. սպաննել*=պաննել, *սպիտակ* պիտակ, *ստեղծել*=տեղծել, *ստեպղին*=տաբղին, *ստերջ*=տերչ

(*) Շրջուած (m) տառը կը գործածէ Աճառեան, իբր *Ա*-ի եւ *Է*-ի ձայներուն միջին հնչումը։

3.— Նօսր, թանձր, բարձր, քաղցր բառերը թէ՛ Երզնկայի և թէ՛ Խարբերդի մէջ կ՛ըլլան՝ նօրս, թարզ, բարս, քառս:

4.— Ծանր, մանր, սանտր, բառերը կ՛ըլլան՝ ծայր, մայր, սայր:

5.— Տէրսիմի գաւառը զարմանալի նորութիւն մըն ալ կ՛ընծայէ. Ճ, Զ, Ջ, Շ ձայնները կը վերածուին Ծ, Ձ, Ց, Ս ձեւերու որոնց մասին խօսած ենք արդէն 114 էջին մէջ։

Քերականութեան մէջ առանձին նորութիւններ չկան։

Խարբերդ-Երզնկայի բարբառը՝ իբրեւ տիպար բոլոր մնացեալ բարբառներուն, կը ճանչնայ 6 հոլով. Ուղղական, Սեռական, Տրական, Հայցական, Բացառական և Գործիական:

Տրականը միշտ նման է Սեռականին, իսկ Հայցականը՝ Ուղղականին, առանց շնչաւոր և անշունչ առարկաներու մէջ տարբերութիւն դնելու։

Բացառականին մասնիկն է՝ է:

Յոգնակիի նշանն է՝ էր, նէր:

Դերանուններուն մէջ կրնանք յիշել՝ ինծիս, ընծիս, զիս, իմմինէ, քումինէ, իրմինէ, միզի, քիզի, ձիզի, մէրմինէ, քումինէ, ձերմինէ:

Բայց շատ պարզ է. Ե ձայնաւորը Ի-ի վերածելու օրէնքը տեղի կ՛ունենայ միմիայն եզակի առաջին և յոգնակի առաջին դէմքին մէջ, երրորդ դէմքը կը վերջաւորի m ով (առաջին լըծորդութեան մէջ)։

կը սիրիմ
կը սիրէս
կը սիրm
կը սիրինք
կը սիրէք
կը սիրէն

Անկատարն ու կատարեալը հին ձեւին նման են։

Ապառնին կը կազմուի դը (տը) մասնիկով, որ պիտի ձեւին համառօտութիւնն է։ Բացասական ապառնիին մէջ այս պ ձայնը կը դառնայ վ։ Օրինակ. չըվտի սիրիմ, չըվտի սիրէի եւայլն: Հակադիր ձեւը՝ պիտի չսիրիմ, գոյութիւն չունի։

Կրաւորական բայերու ընդունելութեան ձեւին մէջ, ՈՒԱԾ վերջաւորութիւնը կը փոխուի ՄՈՒՆի։ Օրինակ. կարուած=կարմուն, կապուած=կապմուն, վառուած=վառմուն, գոցուած=գոցմուն, դրուած=դրմուն, գրուած=գրմուն:

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ Ի ՉԱՐՍԱՆՃԱԳ

Ա.

Աբ	Ափ (Աբ մը ցորեն)
Աբար	Աղբար (Ինչ որ պզտիկը մեծին կ'ըսէ)
Աբուց	Ձեռք (Աբուցէս չես ազատիր)
Աբուց ելած	Ձեռքէ ելած (Շփացած)
Ագի	Պոչ (Կովի, գոմէշի, անասունի)
Ազապ	Կոյս (Տղայ կամ աղջիկ)
Աթար	Չոր թրիք, որ կոխկրտուելով կարծրացած է ախոռին մէջ)
ալէվլուկ	Անհանդարտ, աճապարող
Ալվա	Նորէն, դարձեալ (Գընըց ալվա եկաւ)
Ալոչա	Կլոր, կանաչ սալոր
Ալէնտրիլ	Աճապարել, շտապել (Ի՞նչ կալէնտրիս)
Ալիր	Ալիւր
Ալբրմաղ	Մանր ծակերով մազէ շինուած մաղ, ալիւր մաղելու համար
ալճակ	Փայտէ կամ կաչիէ շինուած մասնաւոր ձեռնոց զոր մշակները կը գործածեն փշոտ արտը քաղելու ժամանակ։
ալf	Չար ոգի մարդու կերպարանքով և աներեւոյթ
Ախչիկ	Աղջիկ (Ախչըներ=աղջիկներ)
Ախջեր	Եղջիւր, կոտոշ
ակիc (1)	Պզտիկ թիակ կարճ կոթով, որով մոխիրը կամ հաւաքուած աղբը կը փոխադրեն
ակիc (2)	Բարակ երկաթէ ձող մը, մէկ ծայրը կարթի նման, իսկ միւս ծայրը՝ տափակ. թոնիրէն հացը հանելու համար կը գործածեն։
Աղտոր	Կէս մեթր բարձրութեամբ ԹՈՒՓ մը, որուն տերեւները թթու և փոթուկ համ ունին (թրք· սումախ). ծեծուելէ և մանրուելէ յետոյ կը գործածեն այծի, ոչխարի մորթերը աղախելու։
Աղպբնմերի	Սպիտակ և երկայն խաղողի տեսակ մը, որ առաջին անգամ կը հասուննայ։
ածուf	Ածու
Ահնթփիլ	Ահաբեկիլ

Աղբիր	Աղբիւր
Աղբրուկ	Աչքին ծայրամասը, քիթին կողմը
Աղոն	Աղցուելիք ցորեն, գարի
Աղնել	Բամպակ, բուրդ գզել
Աղընծել	Կանեփ, ցորեն, ընդեղէն խարկել կրակի վրայ
Աղընծիկ	Աղընծուած ցորեն որմէ փոխինդ կը շինեն
Աղկեկ	Աղուոր
Աղվընիկ	Աղաւնի
Աղու	Շատ կծու, շատ լեղի, թոյն
Աղւորայ	Որթատունկին մէկ ճիւղը հողին մէջ կը թաղեն, առանց կտրելու. ատիկա յաջորդ տարին արմատներ արձակելով նոր որթատունկ մը կ'ըլլայ։ Ասոր կ'ըսեն աղւորայ քաշել։
Աճէկուն	Աճող, յարաճուն, (Ալիւրը աճէկուն է շատ հաց կը թափէ)
Աճըրտել	Օճառել (Լաթերը աճըրտեցի)
Աճուկ	Սրունքներու իրանին հետ միացած տեղը, որովայնի կողմը։
Ամընել	Ուտեստեղէնները ամաններու մէջ լեցնել (Սիսեռը, ոսպը ամընեցի վերցուցի)
Ամբշնալ	Ամչնալ, խպնիլ
Ամպակ	Անհամ օշարակ, որուն շաքարը քիչ է. գինի կամ օղի որոնց ալքոլը թեթեւ է (ըս արախը ամպակ ջուր է)
Ամպգոլ	Ամպամած օդի տաքութիւնը, ճնշիչ օդ։
ամու	Հօրեղբայր
Այլանեպ	Այլանդակ, անշնորհք
Այլբխ	Թաշկինակ
Անթեղել	Կրակը մոխիրին տակ պահել
Անթըփիլ	Թոնիրը շատ տաք եղած ատեն, կողերը փակցուած խմորը կրակին վրայ կը թափի (Թունիրը կանթըփէ)
Անժուր	Իւղը պակաս կերակուր (Ըս փիլաւը անժուր է)
Անիծ	Ոջիլի հաւկիթ
Անկ	Պնակներու կոթը կամ կողերուն փակցուած բրռնելիք մասը
Անկան	Ականջ
Անկրնել	Գաղտնի մտիկ ընել ուրիշին խօսակցութիւնը
անտալ խօսիլ	1.— Ջառանցել 2.— Երբ մէկը անիմաստ և յիմար բաներ խօսի առանց հասկնալու, կ'ըսեն. «Ի՞նչ անտալ-անտալ կը խօսիս»։

Աշխիլ	Եփած կերակուրին աւրուիլը, հոտիլ։
Ապբրուն	Մետաքս
Ապով	Յոյսով, շնորհիւ, ապաւէն (Քու ապովդ իմ մնացեր)
Առէջ	Կտաւ գործելու ատեն երկայնութեան ձգուած թելերը
տռղտ	Ակռայ
Առջնեկ	Անդրանիկ զաւակ
տռ ջուր	Եռացած ջուր
տռու	Առու
տռուի կորոզ	Առուներու եզերքը բուսնող լեղի աղցան
Առջ	Արջ
Առվէճ	Մեծ բերան (Նորէն առվէճ բերանը բացեր է)
Առսուզ	Անզգամ
տռք	Քերուըտուք
Ասխ	Աստղ
Ասղբնտիլ	Մարմինը փուշ—փուշ ըլլալ
Ասուած	Աստուած
Ասսու-մինէ	Աստուծմէ
Ավուզար	Կարօտ (Ավուզարը փորը մնաց)
Արախ	Օղի
Արդիք	Արժէք (Ըրած բարիքս արդիքի չանցաւ)
Արզեւ	Անձրեւ
Ատբկել	Ժամանակ ունենալ (Ատբկիմնը գուգամ)
տրինք	Արեան գին
Աւա	Մեծ մայր
տրուկ	Տաք (տրուկ ապուր)
Ափսոն	Թունաւոր սողուններու վրայ կարդացուած հմայիչ աղօթք, որուն ազդեցութենէն անվնաս կը դառնան։

Բ.

Բալախ	Խոտ մը զոր կենդանիները կուտեն
Բալաբոտիկ	Երբ մէկու մը մորթը կ'այրի կրակէն կամ տաք ջուրէն և այրուածքին տակ ջուր կը հաւաքուի։
Բալլի	Բանալի

Բաղարջուկ — Եռացած ջուրի մէջ կէս եփած հաց—խմոր, որուն վրայ մանանեխի փոշի ցանելով ցաւած կողմի վրայ կը դնեն տաք—տաք։

Բամպառակ — Զուարճախօս, կատակախօս, առակախօս

Բամպոզ — Ծաղիկ մը որ լեռները կը բուսնի ձիւնահալէն վերջ, ճերմակ և դեղին գոյներով. հաճելի հոտ ունի։

Բայ — Բահ

Բանճար — Բանջար

Բանտոտիլ — Զբաղիլ թեթեւ աշխատանքով, պարապ չի մնալու համար։

Բանջոտիլ — Հացի վրայ գոյացած բամպակ (բորբոս)

Բառ — Բեռ

Բարդ — Կը գործածուի մասնաւորապէս հաւկիթ և խոտի փիլէ (պուրմա) համրելու ատեն (Բարդ մը հաւկիթը 30 հատ է, չորս բարդ խոտը՝ 120 կապոց է)

Բարկետանք — Բարեկենդան

Բաց բերան — Անգաղտնապահ

Բարկ — Չափազանց (Բարկ քացախ. թոնիրի կրակը բարկ է)

Բարկընուոկ — Խիստ բարակ։ Թրք. ինճեճիկ (Բարկընուկ ասեղ, բարկընուկ չուան, թել եւայլն)

Բարս — Բարձր

Բրդօմի — Քիչ մը, կտոր մը (Բրդօմի հաց տուր)

Բրդուն — Հացի պզտիկ կտորներ

Բրբրլոզ — Սրածայր, բլրաձեւ, սուր գագաթով բարձրութիւն։

Բրբրօկիլ — Վէրքի, այրուցքի, ուռեցքի բարձրացում

Բրդրլիկ — Պտըլիկ, շատ պզտիկ

Բրժոժուիլ — Անտեղի բարկանալ, զայրանալ (Ի՞նչ բրժոժուեր ես նորէն)

Բրլրխտալ — Եփիլ, ծնիլ, շատնալ (Ջուրը կը բրլրխտայ—որդերը կը բրլրխտան)։

Բերընփոխ — Բերնի համը փոխել, կերակուրը փոխել

Բերբսկրվար — Երեսի վրայ դէպի գետին ծռիլ կամ իյնալ

Բզոզ — Պզտիկ կարաս

Բզել — Պատռել (Թուղթը բզեցի։ Այլրխրս-Թաշկինակ-բզաւ)

Բիբիկ — Եղէգէ շինուած նուրբ լեզուակ զոր կ'անցնեն զուռնայի ծայրը և բերանը առնելով կը փչեն։

Բղբնճել — Ուռենալ։ Թրք. գապարմագ (Հացին երեսը բղբընճաւ)

Բղբունճ — Ուռեցք, ցցունք։ Թրք. գապարթը (Մածունը թըթ-ւեր երեսը բղբունճ-բղբունճ եղեր է)

Բնաղօն — Մէկ տարուան բաւելու չափ աղցուելիք ալիւր

Բիժ — Սրածայր, ցից

Բժլցնել — Փայտը տաշելով ծայրը սրցնել

Բոզկեկ — Կլորաձեւ և բազմաճիւղ բոյս մը որ այգիներու և արտերու մէջ կը բուսնի. շատ դիւրա-վառ է։

Բոն — Բոյն

Բոլբրիլ — Բռնկիլ։ Թրք. ալեվլենմէք (Ցորենին տեղը բոլբրեր կը վառեն.— Բամպակը բոլբրաւ վառաւ)

Բոշանալ — Բոշայուիլ. իր յանցանքը չընդունելով պոռալ, կանչել։ Թրք. ճինկելենմէք (Վէվ—ով—ինչ ըսըցոր կը բոշանաս կամ կը բոշայուիս)։

Բոթմաս — Բթամատ. (Երբ մէկուն մատը վէրք ըլլար և կա-պելով հոգ տանէր, որպէս անկարեւոր կը ծաղրէին և կ'ըսէին. «ի՞նչ է բոթմասըմըն պաշի գունդ օլմիշ։»

Բուճ — Կարճ գուլպայ

Բունբունալ — Տան անկիւնները թափառիլ բան մը փնտռելու մը-տօք (Ի՞նչ կը բունբունաս.— Ասեղս կորաւ կը բունբունամ չերեւիր)

Բունկալ — Հաւնոցին մէջ դրուած մէկ երկու հաւկիթները, որոնց վրայ հաւը կը նստի ուրիշներ ածե-լու համար։ Եթէ բունկալ չի դրուի հաւը ամէն անգամ անորոշ տեղեր կ'ածէ։

Բուջիկ — Հորթուկ

Բուշկ երթալ — Մանուկը երբ առաջին անգամ կը սկսի փորին վրայ սողալ (Մեր չաղան բուշկ ելեր է)

Բուս, բսեր — Զագ, ձագուկներ։ Մեծ կիները երբ բարկանան պըզ-տիկներուն կ'ըսեն. շան բսեր, ճերիք՛ չէ՞ ձեր բրածը։

Բռինչ — Կլոր և կարմրագոյն պտուղ մը։ Թրք. Տարտաղան

Բրբշակ — Աւերակ տուն, անէծք (Տունդ բրբշակ ըլլի)

Գ.

Գաբ — Խավընծիլի չորցած բունը որ չուտուիր։ Առակի կարգ անցած է. երբ մէկը տեղ մը կ'եր-թայ գործ մը յաջողցնելու համար և դըժ-

ւսրսւթիւններ կուննանայ, կ'ըսեն. «խավըրծելի գացիցէ գաբի հաճդիպեցաւիք:»

Գաբաւիք — Տանիք հլլելու առեն ասաիճաններու գլուխը չինուած դուռ կամ սասրևրկրկայ յարկի մը բեւրանը չինուած դուռ:

Գագա — Մանկական բառ՝ չաքար, պառուղ ևւայլն:

Գագըպօ — կաքաւին երգը

Գագամուզ — Շառախօս (Գագամուզի պէս կը խօսի)

Գազ — Փչուա և խիա ճիւղերով բոյս մը, զոր թէ՛ կը վառնեն և թէ՛ ծեծելով, մանրելով կենդանիներուն կը կերցնեն: Այս խոտէն կ'ևլլէ նաև խէժ մը զոր չիթճիները կը գործածեն ապածոյի համար:

Գագրուզ — Տևաքով գեղեցիկ (ի՞նչ գագըրուզ աքլոր է)

Գազպոճ — Մանանայ. կաղնիի տերևներու վրայ կ'իջնէ ամբան գիշերները: Քաղցր և անուշահամ է:

Գառնագոջուկ — Բարձրաձայն լալ առանց դադարի (Նորէն գառնագոջուկը դրեր կուլայ)

Գառ — Ծուլ

Գալգըլալ — Գայլ-կուլ-ալ: Գայլի պէս կլլել, լափել: կը գործածուի՝ ագահաբար ուտելու իմաստով:

Գալ խաւ — Մխը խաչել, թերխաչ եփել:

Գեղ — Գիւղ

Գեճկեզճալ — Գետին-կուզ-նալ: Ազաչել, պաղատիլ, ծռիլ, խոնարհութիւն ընել:

Գերեկճալ — Գերի-իկ-նալ: Գերիի պէս պաղատիլ (գննգեղցայ, գերեկցայ մարդ չըրաց. գննգիզ գերեկ հղայ չի լսեց: Թրք. ևալվարsրմ եագար օլսում իշիրմեցի)

Գըրցցել — Զոր բան մը ուտելու ժամանակ գըռթ-գըռթ ձայն հանել:

Գզուրթի — Շուներու իրարու հետ կռուիլը:

Գիշեր հաւուկ — Ջղջիկ. անքուն մնացողներուն կ'ըսեն: (Գիշեր հաւո՞ւկ ես, ի՞նչ ես):

Գլոխ — Գլուխ:

Գլխաւոր — կիները կը գործածեն ամուսինն, երբեմն իմաստով:

Գլխրկեր — Զարաշուք, պէտուրներ: Շատ լացող երեխաներու կ'ըսեն (Գիշեր ցերեկ կուլայ. գլխրկո՞ր է, ի՞նչ է):

Գժպլոր	Իրարանցում, աճապարանք (ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ գժպլոր ես եղեր)։
Գընտըլուիլ	Գլտորել
Գըռդալ	Մարսողութեան ժամանակ ստամոքսի կազերուն կոկորդէն ակամայ դուրս ելլելու ատեն գըռթ-գըռթ ձայն հանել։
Գըգըլիկ	Գագաթ՝ ծառին, լերան (թա ծառին գըգըլիկը ելաւ)։
Գըլիկ	Խաղողին պզտիկ ողկոյզը
Գընճ խըլեզ	Խոզխոզուկ։ Արտերու մէջ, հողին տակէն կը հանեն, ընկոյզի մեծութեամբ և գետնախնձորի ձեւով·կ'ուտուի և համեղ է։
Գըմռտալ	Շուներու սպառնական ձայնը իրեն մօտեցող անբաղձալիի նկատմամբ։
Գըռբըշիկ	Մատղաչ, թարմ, դիւրաբեկ (Ըս կութան գըռբըշիկ է)
Գըցի	Գացի (Գընըց=գնաց)
Գնտել	Գունդ—ել։ Գունդ շինել (խմորը կը գնտեն)
Գղթոր	Կաղնիի վրայ գոյացող կլոր և առանց միջուկի նիւթ զոր աղցընելով կը գործածեն խաղախորդարանի մէջ որպէս զօրաւոր աղախ պարունակող նիւթ։
Գոգոճուիլ	Ուռենալ, փրփրիլ
Գողտուկ	Գաղտնի
Գոռոճ	Կովու թրիքէ շինուած աման
Գոլ	Գաղջ, շոգի (Գոլ ջուր։ Արախին գոլը)
Գոցկըլտալ	Սրտախառնում և դուրս տալու վիճակ
Գոն	Գոյն
Գոնտըկուիլ	Իրարու վրայ հագուստ հագնիլ և ուռենալ (Ի՞նչ գոնտըկուեր ես)
Գուդիկ	Շան ձագ
Գուջուռ	Փոս
Գոդոս	Աներեւոյթ ոգի, որ գիշերները մարդու վրայ կը չոքի և շունչը կը բռնէ։
Գոռ	Տաճիկի գերեզման
Գոռգըռտուք	Որոտում
Գչէ=Գաչէ	Քուրդի աղջիկ
Գուդօ-գուդօ	Շունները կանչելու հրամայական ձեւ մը
Գուռուն	Աղբիւրի առջեւ դրուած քարէ աւազանը՝ գուռ, ուրկէ անասունները ջուր կը խմեն։

Գունտուռ	Կարճուլիկ, դէր մարդ
Գումբուկ	Գումբ-ուկ, կռուփ։ Թրք. Եումրուկ։ Կռուփին հարուածին ալ կ'ըսեն, «գումբ» ձայնէն առնելով արմատը։
Գումբուկտել	Կռփահարել։ Թրք. Եումրուկլամագ
Գուռօ	Քուրդի լաճ։ Կոչական բառ մը։
Գռալ	Մէկու դէմ ոխ պահել և ատել։
Գրմուն	Գրուած (Բա'ց գիրքը հայր — նայիր — մէջը գրմուն է)
Դադըռցնել	ծանրութեան դիմանալ կամ վերցընել։
Դայ	Տարեց կենդանիի միս, որ ուչ կ'եփի (Բերած միսըդ դայ փտտի պէս է, տահա չեփաւ։
Դայրիլ	Դիմանալ, տոկալ
Դազդիլ	Կատաղիլ, սաստիկ բարկանալ (Աղան նորէն դազդեր է)։ Կ'ըսուի նաեւ կատղած չուներու։
Դառնին	Լեզի և թթու համ (Դառնիճ խնձոր — թթու դառնիճէ)
Դարտակ	Պարապ, դատարկ
Դարվրիլ	Վար իջնել, դէպի վար երթալ. կը գործածուի ծեր մարդոց (Ալ դարվրէր է)
Դանկըտիլ	Դանակի հարուածներ տալ։ Թրք. պիչագլամագ (Կովը դանկըտեր են, մտռաւ)
Դայնա	Լաթի կտոր մը, որմով ամանները կը լուան։
Դասդըլէք	Դասալիք։ Իբր անէծք կը գործածուի յաճախ մայրերու կողմէ՝ զաւակներուն (Դասդըլէք ըլլըս, օղո'ւլ.— Դասդըլէք, դուն կեցիր էզար ձառքս կ'անցնիս)
Դառց-դաղձ	Անանուխի վայրի տեսակն է զոր թանապուրին մէջ կը ձգեն։ Շատ համով է։
Դգալուկ	Գորտին ձագը
Դգալլոց	Դգալնոց։ Տախտակէ չինուած պզտիկ տուփ

մը, որուն մէջ դգալները կը դնեն լուալէ յետոյ և պատէն կը կախեն։

Դբզբգոտիլ — Բարկանալ կամ քէն ընել

Դգայտել — Ապուրը, թանը, դգալով արագ-արագ ուտել

Դբռոմ — Ծոյլ, անհոգ

Դժրուկ — Դժուարուկ, մահամերձ (Հիւանդը դժրուկ է)

Դշտուր — Չի ծնած այծ, որը ստերչ մնալով ծնունդ չունենար։ Դշտուրին միսը շատ համեղ կ'ըլլայ։

Դշմուկ — 1.— Խաղողի տեսակ մըն է։ 2.— Բոյս մը որ սագի թաթի կը նմանի և կը գործածուի գաւառական բժշկութեան մէջ. վէրքի, պալարի վրայ կը դնեն, թարախը դուրս քաշելու համար։

Դմպօ — Պարապ գլուխ, յիմար

Դբմպբլիկ — Փոքրիկ թմբուկ։ Կը գործածեն նաև թեթեւ և անմիտ մարդոց (Դմպբլիկ ես ի'նչ ես)

Դոլ — Ջրդըդումէն շինուած պոչով թաս, որմով գինի կը հանեն կարասէն։

Դոլլիկ — Ջրդըդումին պզտիկը։ Օղիի կարասէն օղի առնելու համար կը գործածեն։

Դոլոճ — Մէջը պարապ։ Ընկոյզի կամ նուշի միջուկը փճացած։ Կոտրելու ատեն կ'ըսեն. «Դոլոճ ելաւ։»

Դորդա — Գաւիթ, բակ

Դուժիկ — Առողջ, ծեր կին

Դուրել — Շտկել, յարդարել

Դոպ-դոր — Շիփ-չիտակ։

Ե.

Եախու — Կռնակը փակցուելիք լասխա

Ե՞բ — Ե՞րբ

Եզնարոտ — Եզնարած

Ելխի — Ստահակ

Ելոկ — Բաճկոնակ

Եղ — Իւղ

Երդիճ	Սառած և ամրացած ձիւն, որուն վրայէն կը քալեն ձմեռը։
Եsեւ երես	Կեղծաւոր, բամբասող
Երինճ-Էրինջ	Արբունքի հասնելու մօտ էգ հորթ
Եռջրուիլ	Մարդուն վրայ եռացած ջուր թափուածի պէս սարսափիլ, ինչ որ կը պատահի վախ պատճառող անակնկալի մը առջեւ գտնուած պահուն (Վախէս եռջրուայ մնացի)
Եփջուր	Եռացած ջուր
Երկանք	Երկանաքար
Եօնճայ	Առուոյտ

Զ.

Զամպուր	Բոյս մը, բանջարեղէն մը, որ թացանի տեղ կը գործածուի. թեթեւ կծու համ ունի։
Զարզարդար	Ծաղկազարդ
Զարզաւաթ	Բանջարեղէն
Զինել	Զարնել (կը զինիմ, կը զինես, կը զինm)
Զըլլիկ	Ծիլ, միջուկ, սոխին ծիլը։ Այս բառը աւելի քրդերէն է (Զըլլիկի բիվազ տուխօմ= Ես սոխի ծիլ կ'ուտեմ)
Զըմբիկ	Սաստիկ ցուրտ (Պաղին զմբիկ եղայ = սառեցայ)
Զընկըլիկ	Փոքրիկ զանգակ, բոժոժ. ջորիի և իշու վիզը կը կախեն։
Զըխթըփիլ	Շան պէս լափել. զայրոյթի արտայայտութիւն։ (Շան պէս թող զըխթըփի)
Զըպըրsալ	Խենթ ու խելար խօսիլ։
Զըռզոփ	Անչնորհք, վայրենի
Զըռթանոս	Հաստամարմին և անչնորհք
Զխմել	Թխմել, հրել, կոխել։
Զմոխ	1.— Շատ թթու (Այս խնձորը թթու զմոխ է) 2.— Շատ թաց (Այս փայտը ջուր զըմոխ է)
Զոգ	Զոյգ

Զուխուռել	Անկիւն մը հաւաքել (Ոչխարները քչեցի պուճախը զուխուռեցի)
Զումզուխ	Բռունցք (Հիմա կելլըմ քեզ լաւ մի կը զումզուխտիմ)
Զուել	Զտել, երբ ցորենի կամ գարիի հետ քար խառնուած ըլլայ։ Տաշտի մէջ ջուր կը լեցնեն և ցորենը կը թափեն մէջը, ձեռքով ցորենը կ'առնեն վրայէն։
Զպուն	Կտաւէ կամ չթարայէ կարուած պատմուճան
Զպտուլ	Ոչխարի, այծի, գառնուկի ու ուլի թրիք
Զօր ընել	Ստիպել, բռնադատել
Զօրպայ	Բռնադատող

Է.

Էգ	Քած կենդանիներու համար կը գործածուի։
Էգի	Այգի
Էժան	Աժան
Էմենալ	Ուշանալ, յամենալ
Էջիր	Իջիր
Էլիր-երթանք	Գրպանել, գողնալ (Քուրդը փիլաւը կերաւ, զգալն ըլ էլիր—երթանք ըրաւ)
Էկա	Եկայ
Էկօ	Եկուր
Էրսկբվար	Երեսին, փորին վրայ պառկած
Էրդ	Յարդ
Էտինք	Յետինք, կէս օրէ վերջ
Էրկան	Երկայն
Էրկու հոգով	Յղի կին
Էտբվանց	Ետեւէն
Էվել	Աւելի

Ը.

Ըլ	Ալ, շաղկապ (Ըտ ըլ=այդ ալ, ըս ըլ=այս ալ)
Ըլլիլ	Ըլլալ։ Կ'ըլլիմ, կ'ըլլիս, կ'ըլլի, կ'ըլլինք, կ'ըլլիք, կ'ըլլին։
Ըղունկ	Եղունգ

Ընճուղ	Ցուլ, միամեայ արու հորթ
Ընկոզ	Ընկոյզ
Ընոր	Անոր
Ընխբտբր	Այնքան
Ըռողվիլ	Զետեղուիլ, սեղմուիլ
Ըռուպ	Ռուպ
Ըռուպը նորս	Թեթեւամիտ
Ըռպի հող	Բիւրեղացած մաքուր և անուշ հող զոր ռուպ եփելու ժամանակ կը գործածեն, քաղցուի (չիրայի) մէջ թթուութիւնը չէզոքացնելու համար։
Ըրախի	Օղի
Ըսանկ	Այսպէս
Ըտանկ	Այդպէս
Ընանկ	Այնպէս
Ըսոր	Ասոր
Ըռաֆ	Պատին վրայ գամուած տախտակ, որուն վրայ ամաններ կը չարեն։
Ըտգա	Ատկից
Ընկա	Անկից

Թ.

Թա	Մինչեւ (Կալէն թա հոս վաղելով էկայ)
Թաթար	Խավուրմա եփելու ժամանակ նոր կարմրիլ սկսած մսի պատառներ (Խնամի՛, էկօ՛ թաթար կեր)
Թաթար խամի	Խոստուկ, որովայնի սուր և մահացու խիթ։ Անէծք չարագործներու համար (Թաթար խամին կոմը փակի)
Թաթխուն	Գինձ, սիսեռ, աղ, կծու պաճ, ծեծուած և իրարու խառնուած, հացի թացան կ՚ընեն Մեծ Պահքի օրերուն։
Թալխայ տալ	Գլխի վրայ դառնալ
Թան	Ցորենի դէզը կնքելու համար կառավարական կնիք
Թան խաշ	Թանով և կորկոտով եփուած ապուր, որուն մէջ արդար իւղ կը լեցնեն և կ՚ուտեն։

Թարզ	Թանձր
Թամամ	Լման (Թամամցնել=լրացնել)
Թակ	Լուացքի լաթերը ծեծելու փայտ (Լաթերը թակնէ)
Թաcs	Խոշոր տաշտ
Թառ	Բուրդէ թել
Թառ	Հաւուն նստելիք տեղը
Թալեթըլիլ	Բան մը ձեռք բերելու կամ վայելելու բաղձանք, ձգտում (Շատ կը թալեթըլի ձառքը չանցնիր)
Թապըլտիլ	Թաւալիլ (Էշը հողուն վրայ կը թապըլտի)
Թանթախ	Կակուղ. կը գործածուի մասնաւորապէս մսի համար (Թանթախ միս)
Թախմինապով	Ենթադրութեամբ չափել (Քրդուն մինէ եղ առի 10 ղրուշի թախմինապով 5 օխա կար)
Թապտռիւթ	Յարգի
Թեզիկ	Անհամբեր, շտապող
Թեր խաc	Թերի խաշած, կէս եփած (Թերխաշ հաւկիթ)
Թանճիրտ	Կաթսայ, կերակուր եփելու համար
Թերխcուկ	Փափուկ, գրաւիչ (Թերխշուկ լեզու մը ունի.— Ըս տղան ինչ թերխշուկ երեսներ ունի)
Թեր-էլլալ	Մէկու մը կողմնակցութիւն ընել
Թեղ	Կամնուած արտմիքի դէզ, յարդը և հատիկները խառն
Թբթբռկիչ	Թթուահամ բոյս մը զոր կ'ուտեն
Թին	Թի, թեւակ
Թէպուր	Փետուր
Թիfm	Մսի պատառ
Թարթաֆ	Պապակ, բաներ ուտելու ցանկութիւն
Թնթընալ	Թնալ. մանուկներուն կէս կիսատ լալը, առանց արցունքի։
Թմպրիլ	Թմրիլ
Թնճուf	Գղգղած, խառնուած մազ
Թնճկբռիլ	Մազերը իրար խառնուած
Թնտալ	Շարժիլ (Քիչ մը տեղէդ թնտա)
Թմաւ	Լմնցաւ, լրացաւ
Թլբֆիլ	Թմրիլ
Թլխած	Աւրուած, նեխած պտուղ

Թոխլի	Միամեայ արու ոչխար
Թոզլուխ	Ջանկապան
Թոլ	Թոյլ
Թոլ-բերան	Անգաղտնապահ
Թոռ	Ուռկան՝ ձուկ որսալու համար
Թոփըլտալ	Կաղալ
Թոմաստ	Կարագ, սեր, թորախ, քամուած թան, իրարու հետ չաղուած և ոչխարի տիկին մէջ կոխուած։ Աքանչելի պանիր մըն է, քաղցրահամ և սննդարար, որուն միակ մասնագէտները, Պէրիթանցի խաչնարածներն են։
Թոփել	Հաւաքել
Թունիր	Թոնիր
Թումպան	Վարտիք
Թրիք	Կենդանիներու քակոր
Թրքիոց	Զմեռ ատեն թրիքները հաւաքելու տեղ
Թօթվել	Ցնցել, վար թափել
Թօփուած	Հաւաքուած (Ես թութը թոթվեմ դուն թօփm):

Ժ.

Ժmժ	Երկրաչարժ
Ժmժիլ	Գլուխը երերցնել, օրօրել
Ժամ	Եկեղեցի
Ժիժի	Ճպուռ
Ժմնիլ	Հասնիլ, մեծնալ (Պատարագին ժմնայ=հասայ։— Կարօյին աղան ժմներm=մեծցեր է, հասեր է)
Ժմնցնել	Ճիշդ ժամանակին հասցնել
Ժում	Ուտելու պահ
Ժրեցնել	Ուժովցնել, ամրացնել
Ժրուորիլ	Հիւանդը երբ կը սկսի ապաքինիլ և օրէ օր կը լաւանայ (Ալ ժրուորեր է)

Ի.

Իլիկ	1.— Բուրդ մանելու գործիք՝ կիներու յատուկ 2.— Ծուծաւոր ոսկոր

Իլիմ—իլիմ	Ակընթարթի մէջ, անմիջապէս (Ինծիս տեսածին պէս իլիմ-իլիմ կորաւ)
Ինչխըտը	Ինչքան, որքան (Ինչխըտը՞ր կուզես առ)
Իշկոնա	Արգանակ
Իշդուր	Ինչպէս (Իշդո՞ւր ես=Ինչպէ՞ս ես)
Իստակ	Մաքուր, յստակ
Իստըկել	Մաքրել
Իսմէննէ	Խաղող քամելու ճզմիչ
Իւսմիւրա	Պղինձէ թաս
Իրէմ	Երեք
Իրկուն	Երեկոյ
Իրմը	Բանը, այսինչը. մոռցուած անուն մը յիշելու տեղ կը գործածեն (Գնա իրքը կանչէ.— Կացինն ու իրքը առ էկօ) ։Շատ գործածական է (Իրքոնց գըցի.— Իրքոնք եկան.— Իրքուն մընէ ուզեցի)

Լ.

Լակ	Շուներու կերակուր, որուն մէջ ամէն բան խառնուած կ'ըլլայ։
Լակտան	Կանեփի առասան մանելու փայտէ գործիք
Լոն	Լայն
Լակոն	Պղինձէ տաշտ, որուն մէջ 5-6 հոգիի բաւելիք կերակուր կը լեցնեն (Լակոն մի թանապուր կերաւ)
Լայլակ	Արագիլ
Լայլակ-հացիկ	Խոտ մը որ գարնան կը բուսնի և կ'ուտուի։
Լարման	Լարուած
Լափ	Թաթ (Արջին լափը)
Լափազան	Շատախօս, անտեղի և անիմաս խօսող
Լար-ծեծ	Լպուտի թակիկ, կտնտոց։
Լալուկ	Լալկան, խեղճուկ
Լաշխոռ	Յոգնած, մեղկ
Լանկոռ	ափսէ
Լալխռնել	Լալով խօսիլ։

Լտփլբփել	Խարխափելով փնտռել (Գիշերը ելայ ըսդին լտփլբփեցի, ընդին լտփլբփեցի մոմը չի գտայ)
Լաւաշ հաց	Բարակ հաց, սաճի վրայ եփուած
Լբզուբռտիլ	Ինքզինքը լզել, կենդանիներու յատուկ
Լգուսս	Կտուց (Լայլակին լգուստը=Արագիլին կտուցը)
Լբճկիլ	Լճանալ
Լեզուբկպիլ	Լեզու-ա-կապիլ։ Յանկարծական վախի ազդեցութեան տակ թոթովելով խօսիլ (Ի՞նչ, ինչո՞ւ լեզուբկպեր ես. պատմէ՛ նայինք ի՞նչ պատահեցաւ)
Լիսեռ	Ճախարակի ճաղին վրայ տափակ և կլոր ոսկորէ գործիք մը մանածին դէմ կանգնելու համար։
Լեսաճ	Դանակ սրելիք նրբահատ քար
Լիւլիկ	Փարջ, ջուրի պզտիկ սափոր
Լիլ	Ամորձիք
Լիր	Լիտր որ վեց օխա կը կշռէ։ Մէկը ի կարգ հրաւիրելու ատեն կ՛ըսեն. «Մանր-ծանը կեցիր որ լիր դաս)
Լիլլօ	Սաստիկ արբեցած (Խմեր լիլլօ եղեր է)
Լիցք	Զմրան պաշար, ուտեստ
Լբճկբռտալ	Կաղալով քալել
Լբփբռտալ	Անշնորհք-անշնորհք խօսիլ
Լբխբռտալ	Շարժիլ (առղաս կը լբխբռտայ)
Լբխլբխիլ	Քրքրուիլ, քայքայուիլ
Լբճկի	Տեսակ մը խաղ. մէկ ոտքը ձեռքով բռնած, միւս ոտքով ասդին-անդին կը ցատկեն
Լոլոզել	Խաբել, համոզել
Լոդքար	Տանիքը գլանող քար
Լոդւոր	Լաւ լողացող
Լոճկիլ	Թմրիլ, թուլնալ
Լոս	Լոյս (Լուսնկի լոստ)
Լոֆ	Օճառի կաղապար մը
Լոտայել	Դիզել, իրարու վրայ շարել
Լոխ-լոխ	Երբ ձին և կամ ջորին կը սկսին անկանոն վազել, առանց միօրինակ ոստումի, լոխ-լոխ եղաւ կ՛ըսեն, ինչ որ անհանգիստ վիճակի կը մատնէ ձիաւորը։

Լոռ կամ խեր	Նորածին կովու, ոչխարի կաթով չինուած պանիր, որուն մէջ քիչ մը խունկ կը դնեն։
Լուինճ	Բանջար մըն է, որ լեռները կը բուսնի։ Քիչ մը կծու համ ունի. սոխի տերեւներու կը նմանի. կը հիւսեն և կը չորցընեն զանոնք ձմեռը ձաւարին հետ միասին փիլաւ եփելու համար։ Լուինճը փորացաւի ալ դարման է։
Լօլախ	Ձիւնախառն անձրեւ

Խ.

Խազբլ	Այծի մազէ հիւսուած առասան
Խաթ	Ծալ
Խալթ ընել	Սխալ գործել։ Արաբ. Ղալաթ
Խալխ	Ուրիշ, օտար
Խալբսիլ	Լմենալ, վերջանալ, ազատուիլ
Խալիկ-քիւլեկ	Տախտակէ չինուած անկերով դոյլ
Խաղալ	Պարել
Խաղ կանչել	Երգել
Խաղբ ընել	Հանգոյց ընել
Խաղք	Խայտառակ
Խայթան	Մէկէ աւելի դերձաններով հիւսուած առասան
Խամծին	Կենդանիի մը առաջին անգամ ձագ բերելը
Խամշոր	Խակ, սմքած ջրդըդում
Խամանիկ	Պուպրիկ
Խանծիլ	Կերակուրի այրուածք, ինչպէս նաեւ մազի, բուրդի։
Խանկառ	Լաւ չի հասած
Խանկռիլ	Հագուստները եռացուած ատեն երբ լաւ չեն մաքրուիր կ'ըսեն. «Խանկռած է»։
Խանտակ	Առու, խորակ և լայն բացուած խրամատ
Խանխբլիկ	Արտերու մէջ, հողի տակէն կը հանեն, կը-լոր և ընկոյզի մեծութեամբ. կ'ուտ-ւի։

խաշ — Ոչխարի, այծի, կովու եփուած գլուխը, ոտքերը։ Թրք. Փաչա։

խաշկոզ — Խաղողի տեսակ մըն է, որուն ողկոյզը խաչաձեւ կ'ըլլայ։

խաչէ թուփ — Կաշիէ չինուած և մէջը բամպակ դրուած նաբինջի մեծութեամբ գնդակ մըն է. այս գնդակի խաղը չատ ընդհանրացեր էր Զարմանճագի մէջ. պատանիներ և երիտասարդներ խաչէ թուփ կը խաղային։ Երկու խումբի կը բաժնըւին և գնդակը օդին մէջէն իրարու կը նետեն, կը բռնեն։ Հակառակ կողմէ մէկը կը վազէ և կը ջանայ թուփը խլել երբ տակաւին անիկա օդին մէջն է։

խատուտիկ — Գոյնզգոյն հիւսուածք, նաչխուն։

խարխըզեց — Դեմակը հալեցնելէ վերջ չհալած կտորները։

խառլամա — Սառ, ձիւն և առւազ իրար խառնուած։

խասար — կտաւները չրէզէն հանելու և ճերմկցնելու գործողութիւն։

խավկոտոր — Ջախջախուիլ (Ծառէն վար իջի՛ր. հիմա կընկիս խավկոտոր կըլլիս)

խավըցծիլ — Բանջարեղէն մը որ լեռները կը բուսանի, գարնան եղանակին։ Մօտաւորապէս երկու թիլ երկարութեամբ, երկու մատնաչափ լայնութեամբ ճկուն ցօղուն մըն է, եղջերուի եղջիւրներուն պէս ճիւղաւորուած. թթուըչաղ անուշ համ ունի։

խավուզ — Խակ թութ

խավէցնել — Ուժովցնել, զօրացնել

խավուրմա — Իր իւղովը խարկուած միս, զոր աչնան կը պատրաստեն ձմեռուան պաշարի համար։

խելբփիլ — Խելքը—թափել։ Ուշակորոյս. ինքզինքը կորսընցնել, նուաղիլ։

խելքել — Խելք տալ, խրատել։

խել — Միջանցք, որուն վրայ կը բացուին տան բաժանումները՝ յարդոց, ախոռ, ներսի տան մարագ։

խեղուկ *Թևթևաբարոյ, երես առած, չփացած (ինչ խեղուկ–խեղուկ կը կենաս)*

խզեճ *Մառան*

խզիմ *Արմաւիքը կաւելնէն վերջ չփշրուած պոչիկ*

խեղկտալ *Անհամ կառակել։ Թրք. Զևզեխլեճմեխ (Տղա՛յ, հերիք է խեղկտաս)*

խեղկտցնել *երես տալ, չփացնել*

խէչըս *Ռուվս (խէչըս նկուբ)*

խժրտալ *Պաղառութեան ժամանակ կոկորդէն ելած անբընական ձայնը (Պաղիմ առեր սիրաս կը խժրտայ)*

խրտրճիլ *Կռնծիլ (կնբակուրը ջուրը քաշից խռնծաւ)*

խրտախըր *Հոգեւարքի մէջ եղող մէկը*

խբխխբալ *Ցաւիլ, այրիլ*

խրտրճփիկ *Խռչափող*

խբյմա *Ծնծուած հում միս, պուլղուրի և սոխի հետ չաղուած։*

խբլոր *Փետայինն և հարսինն եկած նուէրը, իրենց ծնողաց կողմէն*

խբնոբօ *Վարդանանց սօնի Հինգշաբթին (Բուն Բարեկենդան)*

խրթխրթալ *Խաղաւուկ*

խբօթիկ *Կենդանիներու վրին վրայ գոյացած մեւոյուն վէրք։ կը գործածուի նաեւ անէծքի իմաստով (Խարտ խշտիկ առնես)*

խբճիկ *Տապակի մէջ իւղ և սոխի մէջ մանրուածք, զոր փիլաւին վրայ կը թափեն։*

խլաւ *Գէր (Մեր կովը շատ խլաւցեր է)*

խլորիկ *1.- Կլորիկ-կարկատին պզտիկ տեսակը, կոբեկի մեծութեամբ։ 2.- Շատ մանր կարկտուտ։*

խխուտ *Ռոլտոլին թաց*

խճեճ *Հատուցած բամպակի խոզակ*

խմրճիլ *Զարուեթիւն ընել, վատ բան ընել (Չեմ խմբշիր որ ծնծեմ)։ Մեղքնալ, չծնծել։*

խմճիլ *Ամչնալ*

խմխրմ *Բերին տակէն խօսող*

խճնոր *Խնձոր*

խճոցի *Կաւէ չինուած և թրծուած գլանաձեւ ամանմը, մէկ մետր երկայնութեամբ եւ*

30—40 սանթիմեթր տրամագծով, որուն երկու ծայրերը հետզհետէ կը նեղնան։ 10 սանթիմեթր դէպի ներս ակռաներ կան ուրկէ կ'անցնեն պարանը, որ առաստաղին կապուած է։ Իր կեդրոնը ունի բերան մը զոր լաթով կը կապեն և մածունը կը հարեն կարագը զատելու համար։

Խնճիկ բլլիլ — Կոտրտուիլ գէշ տեսակէն։

Խոլ — Մորթի տակ գոյացած պաղ, անցաւ ուռ։

Խոլբրտիլ — Նայուածքին չարաշուք արտայայտութիւն տալ։

Խոլոփ — Ընկոյզի, նուշի անվնաս միջուկը (Ըս ընկոյզը լաւ է, խոլոփ—խոլոփ կ'ելլայ)

Խոզիթ — Արտերու եզերքները կը բուսնի և բազմաթիւ կլոր փուշերով գնդիկներ ունի։ Եթէ մէկը դպի այս փուշերուն, շուտով զգեստներէն կը կախուին և խիստ դժուարութեամբ կը մաքրուին։

Խոմզէի — Մինչդեռ

Խոլչաղ — Թեւնոց

Խոնճան — Վարտիքի մէջքին կապը

Խոնչա — Փայտէ շինուած կլոր և ցած սեղան կերակուր ուտելու համար, որուն բոլորտիքը ծալլապատիկ կը նստին։

Խոնճենալ — Յոգնիլ

Խոչ — Խոյ, արու ոչխար։

Խոռ նայիլ — Ծուռ նայիլ, հակակրիլ

Խոսկոտիլ — Ստամոքսի խիթ ունենալ

Խորոմ — Դաշտի քաղուած խոտերը իրարու վրայ կը դիզեն և վրան քար կը դնեն։ Այս դէզերուն խորոմ կ'ըսեն։

Խուլխ ունենալ — Տրամադրութիւն ունենալ

Խուլիճ — Թիկունքի ցաւ

Խուլիճն բռնել — Թիկունքի ցաւը դարմանելու համար երկու կողմի մկանները մատներով բռնել եւ սեղմել։

Խուռում — Հպարտութիւն (Խուռում կը ծախէ)

Խուղ — Այգիներուն մէջ բարտիի և ծառի ճիւղերով շինուած հիւղակ։

Խուշապ — Զամիչով և չոր ծիրանով եփուած օշարակ

Խուշկի — Յարդի, խոտի խառնուրդ մը զոր ախոռին յատակը կը փռեն, կենդանիներու պառկած տեղը չոր պահելու համար։

Խուփ — Գոց. ամանի կափարիչ։

Խորու — Շոգ — եփեց։ Զուկը ձաւարի հետ միասին թոնիրին մէջ կ'եփեն։

Խօֆ քաշել — Արաբ. խէֆ: Վախի զգացում ունենալ։ Օրինակ. մութ քարայրին մէջ մտնելու ժամանակ մարդ խօֆ կը քաշէ, ամայի տեղերէ անցնելու ժամանակ։

Խտուտ — Բոյս մը, որմէ ճերմակ կաթ դուրս կուգայ։ Այս կաթը ցաւոտ աչքերու մէջ կը կաթեցնեն. բուժիչ յատկութիւն ունի։

Խրխընճել — Զիու վրնչիւն։

Ծ.

Ծակաչք — Անկուշտ, ագռհ, անյագ (Ծակաչքութիւն մի' ըներ)

Ծայր — Ծանր (Ըս բառը շատ ծայրա)

Ծաղիկ աւել — Բոյս մը որ չոր ծաղիկներ ունի եւ որոնցմէ տան աւել կը շինեն։

Ծեծած — Ծեծուած և թեփէն զատուած ցորեն։

Ծիրտ — Թռչունի աղբ. աչքի աղբրակը հաւաքուած աղտոտութիւն (Աչքիդ ծրտերը սրբէ)

Ծմակ — Լեռներու մէջ արեւ չտեսած մաս։

Ծծուրռտալ — Լինաերը կամ շրթունքները ծծել (Մանուկը երբ շաքար ուտէ կը ծծուրռտայ)

Ծնծղտալ — Մաքրութենէն փայլիլ

Ծործ — Թոնիրին յատակը շինուած խողովակաձեւ անցք, ուրկէ օդի հոսանքը մտնելով կրակը կ'արծարծէ։

Ծոցւոր — Ցղի կին

Ծօ — Կոչական բառ, որ կը գործածուի հաւասարէ հաւասար, մեծէն դէպի պզտիկը։ Արհամարհական արտայայտութիւն ունի։

Կ.

Կաթիկ	Կաթ. մանկական բառ
Կակարթ	Հաւազգիներու և այլ թռչուններու գլուխներուն վրայ կարմրագոյն մսի ցըցւածքը։
Կալ	Յարդարուած ու կարծրացած կլորակ գետին, ուր արմտիքը կը կամնեն։
Կալ ու կուs	Բերքահաւաք՝ հողագործներու
Կալամասs	Կալը չափելու ատեն աղքատներու համար տրուած արմտիքի բաժինը։
Կալ մէջ ընել	Պաշարել, գրաւել, նեղը դնել
Կածակ	Կայծակ
Կաղիւնայ	Մոխրագոյն խոտ մը, որ կաթ ունի. չափազանց լեղի և թունաւոր է։
Կաղճի	Ճերմակ, բիւրեղացած կաւ մըն է, կրաքարի պէս, բայց փխրուն։ Ջուրին մէջ հալեցնելով տան պատերը կը ճերմկցընեն։ Բերրիի հողդարի մէջ գտնուող կաղճին նշանաւոր է։
Կամ	Մայրիի հաստ տախտակէ շինուած կամնասայլ, որուն տակի կողմը հաւասար բարձրութեամբ սուր կայծքարեր ամրացուած են, արմտիքի ցօղունները մանրելու համար։
Կամանց	Կամաց
Կամընտի	Կամը լուծին հետ միացնող ձող մը, որուն մէկ ծայրը կեռաձեւ է։
Կանակարչակ	Բոյս մը, խոշոր տերեւներով, որուն հունտերը ճմլուելով տեսակ մը իւղ կ'արտադրեն։ Այս իւղը լուսաւորութեան համար կը գործածուի։
Կանա	Մլուկի մեծութեամբ և ամրակազմ մակաբոյծ մըն է, որ այծերու մորթին վրայ շատ կը բնակի։
Կայ	Երբեմն (Կայ գուգայ կայ չի գար)
Կապոs	Կապոյտ
Կարգել	Ամուսնացնել
Կարգըման	Ամուսնացած
Կառապա	Հասունցած և դեղնած դդում

կառփիլ — կրակէն խանձիլ (Շապիկը կրակին վրայ չորցընելու առեն կառփաւ)

կաւառ — Արտերու եզերքը գանուող առու, ուրկէ ջուրը կը բաժնուի և կը տարածուի։

կաճ ընել — Սպառնալ

կոլուճ — փոքրիկ յօտաց

կարմուճ — կամուրջ

կոռիճ — վէրքին վրայ գոյացած կարծր սպի (վէրքիս վրայի կոռիչքը փրցուցի արիւնոտաւ)

կեղտ — Ագտ

կեմ — Ցորենի երկայն ցօղուններըը։ Քանի մը ժամ ջուրի մէջ պահուելէ վերջ, անոնցմէ ութական կամ տասական առնելով ծայր ծայրի կը հանգուցնն և տասվ ցորենի խուրձերը կը կապեն։

կերկոխ — Հիւանդոտ. մէկը որ ուտելով մէկտեղ ժժգոյն և տկար է։

կերմբօսիլ — կորանցնել իմաստով, ՅԱՆԴԻՄԱՆԱԿԱՆ (Դանակը ուզեցի ուզեցի չի տուաւ, մինչեւ որ կերմբչօտաւ)։

կեռեազ — կեռաս

կրյրիճ — կարիճ

կրլմանի — կը նմանի

կրյրել — կարել

կրճկուր — կենդանիներու թրիք, քիչ մը յարդով չաղուած և չորցուած, վառելու համար։

կրլմբօտել — Գողնալ

կրյբրմաճ — կարտուած

կրլապօճ — Ոսկեզօծ մետաղեայ թել, չուրջառներըը զարդարելու համար։

կրժիկ — Փոքր, մանր առամ (Մանկական բառ մըն է)

կրկրզիլ — Ոտքերուն վրայ չոքած վիճակի մէջ նստիլ

կիսաւոց — կէս–այրուց։ կէս այրած փայտ

կրճել — 1.— Բամպակը կուտէն զատել՝ ճրտ.—ճրտ ըսուած գործիքով մը

կրճել — 2.— վառակիլ։ Բառ մը զոր հաւկթախաղի մէջ վառակողը կը գործածէ (կթնեցի, կբթնեցիր, կթնեց)։

կճեպ — կեղեւ հաւկիթի, ընկոյզի եւայլն։

Կճել — Խայթել

Կճիկ — Կճուճիկ. կաւէ չինուած պզտիկ դոյլ երկու կողմերը անկերով։

Կլայեկ — Անագ, պղինձէ ամաններ կլայեկելու և մաքրելու համար։

Կնտել — Մազը կտրել՝ մարդու կամ կենդանիներու.

Կնտրման — Մազը կտրուած

Կնկնակ — Կնկայ մօտ, կիներու բարեկամութիւնը սիրող, կնկայ խօսք մտիկ ընող։ Կնկընակ մը կէս տղամարդ կը սեպուի։

Կոզ — Ողկոյզ

Կոթ — Բռնակ՝ դանակի կամ ուրագի

Կոլ — Լիճ

Կոլման — Լճացած ջուր

Կոլոզ — Մարդու սրածայր քակոր

Կոկան — Քար. քարկոծումի քար (Կոկանի բռնեցին, կոկանտեցին ու փախցուցին)

Կոնծել — Խմել, արբենալ

Կոմ — Կողմ

Կոմպայ — Ալիւրով չաղուած մեծազանգուած խմորի կոյտ մը, ջաղացքի քարի նմանութեամբ, որ օճախին տաքցած սալին վրայ դընելով մաղմաղ կրակով կը ծածկեն, մինչեւ որ եփի։ Յետոյ կրակէն հանելով մոխիրները կը մաքրեն և դանակով կլորակի վրայի մասը կտրելով մէջի եփած կակուղ մասը դուրս կը հանեն. ձեռքով լաւ մը մանրելէ յետոյ կը լեցնեն նորէն կարծրացած հացին մէջ. վրան իւղ, չորթանի թան թափելէ վերջ հինգ մատերով կը ըսկըսին գունդ-գունդ կուլ տալ։ Տէրսիմցիին ինչպէս նաեւ Չարսանճագցիին ամենէն յարգի կերակուրն է, որով կը պատուեն իրենց հիւրը։ (Մարդը մեզի կոմպայ նետեց)։

Կոմբռիլ — Պառկիլ, քնանալ, որ կը գործածուի ատելի անձի մը համար։

Կոտոմ	Աղբիւրներու և հոսուն ջուրերու եզերքը կը բուսնի. հացի թացան կ'ընեն։
Կոռոփ	Կռուփ (Կոռոփ մի թուք)
Կոռդացած	Հինցած, տեղը մնացած, ձեւափոխուած
Կոռպակոռպ	Սատկիլ, մեռնիլ. չարագործներու և ոճրագործներու համար կը գործածուի (Ըտ չունը կոռպակոռպ եղաւ)
Կովկիթ	Կաթ կթելու աման
Կորդ	Խոպան, չհերկուած տեղ
Կոր	Կարիճ
Կործել	Շրջել, դարձնել
Կորի	Արտի մը հաւասար բաժանումները, որոնք ոռոգումի գործողութիւնը կը դիւրացնեն։
Կովրծուծ	Մողէզի խոշոր մէկ տեսակը, որ կանաչ և դեղին գոյն ունի, թունաւոր է. ճիշդ մարդուն աչքին կը նայի և վրան կը յարձակի (Ի՞նչ կովրծուծի պէս երեսս կը նայիս)։
Կութ	Կարուածքի մէկ հանգոյց
Կութայ	Կութան՝ վարունգին քեռին է. երկայն ու հաստ, մինչեւ կէս մեթր երկարութեամբ. վարունգէն աւելի կարծր է։
Կուժուրտուք	Անծանօթ և խուլ ձայն, որուն ո՞ւր տեղէն գալը յայտնի չըլլար (Ըսի ի՞նչ կուժուրտուք է կուգայ)։
Կուլլըգ	Ուտելիք բանջար մըն է, որուն արմատները չորցնելով ու աղալով չըրէզ կը շինեն (Կուլլըգով փիլաւ մը ըլլեր ուտէանք)
Կումանէ, հա՛	Բարկացոտ և զայրոյթով մը՝ որ ըսել է շատ հեռու չէ հա՛։
Կուշտը բնկիլ	Կուշտի ցաւ ունենալ, շատ վազելէ առաջ կուգայ։
Կուռէկ	Հողէ շինուած ջուրի գաւաթ
Կուկում	Պղինձէ սափոր
Կուռջուվան	Տանիքներու, ցուիքներու վրայ հաստատուած կիսակտուր խողովակ, ուրկէ անձրեւի ջուրը փողոց կը թափի։

Կուք	Ամփոփ։ Թրք. քիփ: Արմատն է կքիլ բառին։ Կուք բերան = բերանը ամփոփ։ Կամ տուփին բերանը կուք է = ամուր է. (Կուք հականիշն է ցոփ բառին)
Կպցնել	Փակցնել, վառել (Խոտը կպաւ կը վառի։ Ճը-բագը կպցուր)
Կռոտ	Կուռ-տոչ։ Գէր կիներու և աղջիկներու համար կը գործածուի։
Կռննիլ	Կծկուիլ, ինքնիր վրայ հաւաքուիլ, չորնալ, փոթ-փոթ ըլլալ (Կաշին երբ վառի կը կռնճի)
Կրծոն	Կաշառք
Կռստիկ	Մոմպատ
Կրտել	Ամորձիքը հանել փճացնել, որպէսզի սերունդ չունենայ։
Կռուզիկ ֆալել	Մէջքը ծռած քալել
Կռոտիկ	Ածական՝ միմիայն Աստուծոյ համար, հաւատացեալ կիներու կողմէ (Հէ՞յ կռոտիկ Աստուած, դուն ողորմէ)։
Կսկըծուս	Վախէս (Բարկացած էր կսկըծուս ձայն չի հանեցի որ կռիւ չըլլայ)
Կտիկ	Ուլ
Կտաւորց	Այրող քուրջ
Կրընկել	Կրունկի վրայ ետ դառնալ (Ինծիս տեսածին պէս կրընկեց)
Կօշկար	Կօշկակար

Հ.

Հա	Այս, ահա (Տղա՛յ, ջուր բերի՞ր։ Հա՛, բերի։ Տղայ շուտ եկուր. հիմայ կուգամ հա)
Հագուգայ	Կոյուղի
Հազ ինել	Ախորժիլ, սիրել
Հազկէ	Մինչեւ (Ինչո՞ւ ուշացար. հազկէ օր էկար ընի գընըց)
Հալաւ	Հարսանեկան զգեստներ (Հալաւը օրհնել)

Հալեւոր Ալեւոր, ծեր

Հալխառնիլ Հալ-խառնուիլ։ Հալելով խառնուիլ (Սպիտակ ամպերը կը հալխառնեն = երբ ամպը հալելով կը նոսրանայ օդին հետ։ Շոգքերը ջրին մէջ կը հալխառնի)

Հալծել Փշուր-փշուր ընել, ճզմել

Հալմրիլ Հալիլ, մարիլ (Ամպը կը հալմրի)

Հայվիք Հաւկիթ

Համատեսել Համ-ատես-ել։ Բանի մը համին նայիլ։ Թրք. tapmag (կերակուրը համտեսէ տես ինչպէս է)

Համփա Տոնուածէր, մեծ ընտանիք

Հայլի Հայելի

Հայիր Նայիր

Հայմա Հիմա, հա՛ հիմա (ո՞ւր կ'երթաս, հայմա կու-գամ։

Հանիմ կատակ

Հանկոռց Հանդոյց

Հոնց Ջրի, ոչինչ (Հոնց բանի համար ինչո՞ւ կը նեղուիս)

Հաջուկ Հօրեղբօր կին

Հասլիլ Հասնիլ, մեծնալ (Նոր անկած ծառերը հասլան)

Հասդիր Հողէ չինուած տաչտ

Հավտա Հոտ

Հավսա Հոս

Հավհնկրտալ Ցօրանջել

Հաւիկ խաշել Ցորեն խաշել, պղպուր չինելու համար

Հար-առնել Հարբուխ ըլլալ

Հարել Ջուրի մէջ բան մը լուծելու համար օրօրել, ցնցել (Մածունը կը հարեն որ կարագը հանեն)

Հարպի Արագ (Ինչ մը հարպի քալէ)

Հրոր Արօր

Հացբդոն Հացը հաւկիթով իւղի մէջ տապկել (Զուգեղ)

Հուռնկ Ձմրան համար մառանի առաստաղէն կախուած պաուզներ՝ խաղող, խնձոր, տանձ։

Հաւեն Ընդհղէն, ոտք, սխտոր, բակլայ եւայլն։

Հաւ կուռուկ Աչքի հիւանդութիւն մը։ տրեւը մարը մըտ-

նելէն վերջը այլեւս չի տեսներ, ինչպէս հաւազգիները։

Հաւար — Օգնութիւն, որը կը գործածուի կռուի ժամանակ։ Հաւար կանչել, օգնութեան երթալ։

Հաւ քաշ — Ճընազ։ Հաւուն երկճիւղ բարակ կրծոսկրը։

Հափիկ ընել — Ուտել, մանկական բառ (Հափիկ ըրէ՛, կեր)

Հտրեն կանչել — Երգ երգել (Թուրքերէն)

Հտքինը — Շատ, ահագին (Պաղչայէն հտքինը փտա թափեցինք)

Հել-հել — Զայնարկութիւն, ճնճղուկները փախցնելու համար։ (Հել-հել-հել անտէրները պիթուն թութը տակը թափեցին)

Հեմբլ — Անգամ մըն ալ (Հէմբլ չի գաս հոս)

Հերս — Բարկութիւն

Հերտըկիլ — Կորսուիլ, երթալ նախատական բառ (Երես մի տար օր հերտըկի երթայ)։

Հերու — Անցեալ տարի

Հեւքըռտալ — Հեւ-քըռ-առ-տալ։ Հեւք առնել, տալ (Դարվեր վազողը կը հեւքըռտայ)

Հեւանծ — Պատրաստ դերձան՝ կտաւ գործելու համար

Հերընտիլ — Ցաւը մեղմանալ

Հրյրան — Մատաղ (Մայրդ քեզի հրյրան ըլլի)։

Հրյրել — Ընտրել, զատել (Ցորենը, պլղուրը քարէն զատել, հրյրել)

Հրյրունց — Միասին, մէկտեղ

Հրլուն — Ուլուն

Հրլհրլիլ — Շատ հասուննալ, չափէն աւելի եփիլ, ձիւնահալ։

Հրլըսիլ — 1.= Փտտիլ, փճանալ 2.— Անէծք (Հրլըսիս թափիս)

Հրնհրնուկ — Մտմտուք, հոգ

Հրպը՞ — Հապա՞

Հնդրդալ — Հոտոտել

Հոգի քաղել — Հոգեւարք

Հողդար — Լեռներու կամ բլուրներու կողքին հողաչերտ մը որ ճերմակ և մաքուր կաւ կը պարունակէ. կը գործածեն շաղախելու և ճերմկցնելու համար։

Հոլիկ	Հնձան, հիւղակ՝ այգիներու մէջ շինուած, անձրեւէն պատսպարուելու համար։
Հովան	Զովացնող (Ամառը՝ հովան տեղեր, հովան ծառեր կը փնտռենք)
Հովցուք	Լոգնալու ժամանակ տաք ջուրին մէջ պաղ ջուր լեցնել բարեխառնելու համար (Ջուրը ma m գնա քիչ մը հովցուք բեր)
Հունա	Հոն
Հուտա	Հոտ
Հուսա	Հոս
Հօ՞ հօ՞	Եղները քշելու համար ձայնարկութիւն

Զ.

Զանցրնել	Տարաձայնել, ուրիշին ըսել։
Զանծ	Ցորենի, գարիի խուրձեր։
Զառք	Զեռք
Զեթպան	Զիթհանք աշխատցնող, ձէթ հանող մարդ։
Զիթ	Զիւթ, ծամոց
Զիզի	Զեզի
Զեռընքաշ	Զեռն-քաշ։ Տիրոջ բացակայութենէն օգտուելով գողցող (Մեր աշկերտը ձեռնքաշութիւն կ'ընէր, ճամբեցինք)
Զկման	Զկնորս
Զին	Զի
Զոն	Զիւն
Զմռուկ	Զմեռ ատեն ոտքի ուռեցք և քերուլտուք
Զորու Աղա	Աւատապետ։ Թրք. տերեպեկի

Ճ.

Ճան	Վէգ
Ճանկուռել	Ճանկ-ուռ-ել։ Ճանկը ուռեցնել, ափը լեցնել որքան որ կրնայ պարունակել (Քիչ ա'ռ, մի' ճանկուռեր)
Ճաշակ	Սուրբ հաղորդութիւն

ճաբէ	Կէս օր, կէս օրուան ճաշ։
ճարխիկ	Եռանկիւն գլաններով շինուած փայտէ գործիք մը, որմով նոր քալել սկսող մանուկները՝ քալելու փորձ կ'ընեն։
ճաճուխ	Թան, վարունկ, սխտոր՝ իրարու խառնուած։
ճառուտ	Օճախին կրակը կամ մոխիրը քաշելու փոքրիկ թիակ։
ճգտուկ	Զայն, շունչ (Այնքան բարկացայ ճգտուկը չի հանեց)
ճեճճ	Իւղի մնացորդ, ազտ
ճիրիթ	Ողորկ գաւազան, մական
ճիրիթ խաղալ	Զիերու վազք, որու ընթացքին ձիաւորները զիրար կը հալածեն և ճիրիթով զիրար կը հարուածեն։
ճիմիլտ	Ռուպով, հացով և արդար իւղով պատրաստուած կերակուր։
ճբռ – ճբռ	Բամպակը կուտէն զատելու գործիք — մեքենայ մը։
ճղայ	Զարդասեղ։ Մայրեր իրենց երախաները սիրելու ատեն կ'ըսեն. «Տղա՛յ, ազա՛յ, ոսկի ճղայ)
ճղեր	Պարտէզներու կամ դաշտերու մէջէն հաւաքուած չոր ճիւղեր, վառելու համար։
ճղրզ	Խաղի մէջ խնդիր հանող, խառնակիչ։
ճկտիլ	Խմել. գինեմոլ մարդոց համար կ'ըսեն. «Նորէն ճկտեր է» Թրք. Զբխբմլանմաք
ճիվալակ	1.- Սարդի ոստայն։ 2.- Հողազուրկ երկրագործ։
ճմիլ	Ծռիլ, թեքիլ
ճմբռտել	Ճմլել (Լուացքի ատեն լաթերը լաւ մը կը ճմբռտեն)
ճնճուխ	Ճնճղուկ
ճմուռ	Հացի միջուկը՝ տաքցած իւղով չաղուած
ճմպիք	Օխաճին վրայի և դուրս ցցուած մասը
ճնճիկ	Խաւար, շատ մութ (Մութ ճնճիկ է)
ճնճբնալ	Վախի սաստկութենէն ճչալ, ցնցուիլ
ճնտար	Ճին—տար։ Խելքը ճիները տարած. խենդացած։
ճնճբղ հացիկ	Գարնան կալերուն շուրջը բուսնող խոտ մը. ազը թաթխելով կ'ուտեն զայն։

ճնկըլտալ — Զանգակի կամ բոժոժներու հանած ճընկ—ճընկ ձայնը։

ճոթ — Ծայր (Գաւազանին ճոթը, կտաւին ճոթը)

ճոթիթումպան — Լայն անդրավարտիք, կապոյտ կտաւէ չինուած. գիւղացի կիները կը հագնին գործելու ժամանակ։

ճոնճղիլ — Թոյլ կերպով երկննալ, պառկիլ

ճուլպանտ — Քուչնայի նմանող ընդեղէն մը, զոր կ'աղան և որմէ Մեծ Պահքի ատեն կերակուր կը պատրաստեն

ճուկումուկ — Ծուռ ու մուռ, ծռմռկած

ճուռ — Սրունք (Ճռներս կը ցաւին)

ճուլ - ճլլեր — Հին հագուստ, ցնցոտի (Ճլլերու մէջ է մընացեր)

ճըւալ — Մանկան նուաղուն լացը (Մեղք է երկու ժամ է կը ճըւայ)

ճուվալ — Քուրձ (Յորենը ճուվալին մէջ լեցուցէք)

ճպըլտալ — Շարժիլ (Պզտիկը արթնցեր է, օրրանին մէջ կը ճպըլտայ)

ճռթըփել — Երկուքի բաժնել, պատռել (Ես անոր բերանը կը ճռթըփեմ)

ճռիկ — Քթէն վազող ջուր. կաթիլ-կաթիլ հոսող աղբիւրի ջուր (Ճռիկ աղբիւր)

ճռդոն — Տանիքի ծայրը հաստատուած խողովակ մը, ուրկէ ջուրը վար կը հոսի. ճեղքըւածք։

ճռպոտիլ — Աչքերուն աղբերակը աղտ կապել։

ճրագդիլ — Պատին վրայ չինուած պզտիկ տեղ մը ուր ճրագը կը դնեն։

Մ.

Մազկըլիլ — 1.- Ամանի մը մազի բարակութեամբ ճեղքըւիլը։ Օրինակ. «Կուժը մազկըլեր է» 2.- Ստինքի կաթերակին գոցուիլը, «Ծիծը մազկըլեր է»

Մազխալ — Մազ խլող (Ճըմպըզ)

Մալեզ — 1.- Տաք ջուրի մէջ լուծուած ալիւր (Լափա) 2.- Տաք ջուրի մէջ եփած ալիւր,

որուն վրայ իւղ լեցնելով կ'ուտեն 3.- Խաղողի քաղցուով կամ ռուպով եփուած ալիւր 4.- Թեփով եփուած կեր, կենդանիներու համար։

Մալաղմայ — Կամնուած գարիի կամ ցորենի դէզ

Մախաթ — Խոչոր ասեղ, որմով քուրձեր և հաստ կտաւներ կը կարեն։

Մաղմաղ — Տաք մոխիր, որ կրակի մանր կայծերով խառն է։

Մաղուէ — Մաղին տակը մնացած մանրուք

Մայիս — Կովի, եզի մայիս ամսուն թրիքը, որը խասարի համար կը գործածուի. մազը ցանցառ եղող աղջիկներուն գլուխը ածիլելէ ետք այս մայիսէն կը քսեն, որպէսզի մազերը խտանան։

Մայխօշ — Թթուաչ

Մամագզիկ — Խարկուած փոխինդ և ռուպ՝ իրարու խառնըւած

Մայր — Մանր (Մայր, մայր)

Մայրէ — Մանրէ

Մայրում մնալ — Զրկուիլ

Մայրուէ — Մանրուք

Մանճոմի — Ցորենի լաւագոյն տեսակը, ուռած և կարծր, որմէ պլղուր կը պատրաստեն։

Մանընփոխ — Ման—ըն-փոխ։ Մանելով փոխել. երբ կին մը բամպակը մանածի վերածելով կրկին բամպակի հետ կը փոխէ, նորէն մանելու և փոխելու համար (Խեղճ կինը մանընփոխով կ'ապրի)

Մանել — 1.- Նետել (Ինչո՞ւ ծառին քար կը մանես) 2.- Ճախարակի վրայ բամպակը բարակ թելի վերածել (Նստեր է ջայր կը մանէ)

Մանունկտալ — Ծուխին կամ բոցին գալարումները (Սեւ մուխի հետ բոցը կը մանուճկտայ)։ Կը գործածեն նաեւ բան մը ուզելու ատեն աղաչանքի դրութեան մէջ եղողի համար (Եկեր է կը մանուճկտայ)

Մանկաղ — Մանգաղ

Մանկդուոր — Հնձուոր

Մանուսա — Տեղական կերպաս՝ մանածով գործուած

Մանտոր — Մանր կտոր (Մանտոր—մանտոր ընել = մանր կտորի վերածել)

Մաշիկ — Կրակ բռնելիք փոքրիկ ունելի։

Մառնալ — Մոռնալ

Մառցայ — Մոռցայ

Մասուսայ — Երկար գաւազան մը որուն ծայրը սրածայր դամ մը ամրացուած է անասունները (Եզ, կով, գոմէշ) խթանելու համար։

Մաստասեղ — Սովորականէն քիչ մը աւելի հաստ և երկայն ասեղ՝ անկողինները և վերմակները կարելու համար։

Մասուրայ — Եղէգեայ կամ թիթեղեայ դատարկամէջ փող, որուն վրայ ջուլհակները մանած կը փաթթեն և մաքոքին մէջ անցնելով կտաւ կը գործեն։

Մատնոռել — Մատն—ուռ—ել։ Մատը ուռեցնել։ Մեղրին, ռուպին մէջ ցուցամատը թաթխելով ուտել (Աման մը մերզը մատնոռեց)

Մատակ — Էգ գոմէշ

Մատուտակ — Հաստ և երկայն արմատներով բոյս մըն է։ Այս արմատները կը ծամեն, ծծելու համար անոր հիւթը։

Մտր — Մայր

Մարդակ — Փայտի կտոր, զոր տուն չինելու ատեն կցակներուն վրայ կը շարեն տախտակի տեղ։

Մարմնեել — Ձեռքի և ոտքի անզգայ դառնալը, թմրիլը (Ձեռքս կամ ոտքս մարմներ է)

Մարդաշող — Մարդ—ա—շող։ Մարդասէր (Հականիշն է՝ պաղերես)

Մարդամօտ — Մարդ—ա—մօտ։ Դիւրահաղորդ, դիւրամատչելի (Այս մարդը չխօս չէ, մարդամօտ է)

Մարմրիլ·Մարեմրիլ — 1.— Սաստիկ անօթութենէ սրտի ճմլում (Անօթի եմ, սիրտս կը մարմրի) 2.— Սպառելու վրայ եղող մոմի բոցին վերջին առկայծումը (Լափլէզը՝ մոմը-մարմրիլ սկսաւ)

Մելեs	Տեառնընդառաջ
Մելեմեs վառել	Տեառնընդառաջի երեկոյեան խարոյկ վառել
Մենծ	Մեծ
Մերդ	Մեղր
Մզալ	Ցանկանալ, փափաքիլ
Մզեղ	Եփած մսի պատառին թել թել բաժանումը (Ակռայիս մէջ մզեղ մնացեր է)
Մզմբզ	Բծախնդիր
Մզմբզալ	Աղղնտելով ցաւիլ (Ցուրտէն՝ մատներս և ոտքերս կը մզմբզան)
Մեկալը	Միւսը
Միզի	Մեզի
Մեյնրուիլ	Տարածուիլ, պառկիլ (Ծառին տակ մէյնուեր պառկեր է)։ Փռել (Լաթերը տանիքը մէյնեցի)
Մասբմ	Խեղճուկ։ Արաբ. Միսկին
Մբյրաs	Մկրատ
Մթել	Հինցած զգեստ կամ վերմակ (Մթել եղեր է ալ չի հագցուիր)
Մթնծեծ	Մութ-ն-ծեծ։ Ծեծ՝ մութ կամ գաղտնի տեղ (Խեղճ մարդը մթնծեծ ըրեր են)
Մժդբլիլ	Զբաղիլ, պարապ չի մնալ
Մժալ	Ուզել, ակնկալել, յուսալ (Կատուն միսին կը մժայ)
Մինե	Իմմինե=Ինձմէ, fումինե=քեզմէ, իրմինե=իրմէ
Միcmrm	Բանջարանոցի ակօս, բաժանում
Միականջ	Մի-ա-կանջ։ Մէկ ձայնի վրայ պոռալ (Միականջ կը պոռայ, ձանը չի կըյրեր)
Մլմած	Բորբոս կապած, հոտած
Մկլեզ	Մողէզ
Մխթել	Մխտել, խթանել
Մնեզը մsնել	Համոզել, խաբել, պատճառ ըլլալ
Մոզի	Միամեայ էգ հորթ
Մոզա	Խայթող խոշոր ճանճ մը. գարնան կը փակի կովերուն եւ եզներուն պոչին, որոնք ասդին անդին կը փախչին։ (Կովը մոզա առեր է)։ Ծոյլ եզներ կան, որոնք լաւ չեն աշխատիր, բայց լաւ ուշադրութիւն կ'ընեն, որ մոզան իրենց չի մօտենայ, ասոնց կ'ըսեն.

«Չութա տեկիլ ամա, մոզա պահապան տբր:» Այս ասութիւնը կը գործածուի նաեւ այն հարսերուն համար, որոնք չեն աշխատիր, բայց շուրջը դիտելու և բան լսելու հակամէտ են։

Մղբրտալ Ցած ձայնով շարունակ մռլտալ (Առտուընէ պէրի կը մղբրտայ)

Մղմբղալ Հոգեկան տառապանք

Մողոտիլ Ծուլութեան հետեւանքով ինքզինքը հիւանդ ձեւացնել (Ինչո՞ւ մողոտեր ես)

Մոռ Մութ կարմիր. կապտագոյն

Մոռտոտ Նոր գինի, որ կարասին մէջ եփելէ վերջ առաջին անգամ կը խմուի։

Մոսմոռ ըլլիլ Կաս—կապոյտ ըլլալ (Շըլղայով—միլ—ծեծեց, վրան մոսմոռ եղաւ)

Մորքոր թափել Մորթային հիւանդութիւն մը. մարմինը կը կարմրի և սաստիկ քերուըտուք կ'ունենայ։

Մուխաշար Սիսեռի մանր կոտրուածք, որմով պլղուրի փիլաւ կ'եփեն։

Մուրս ի գլխուդ Մուրս-ի-գլխուդ։ Անէծքի և արհամարհանքի արտայայտութիւն։

Մուքին Կարելի (Հէչ մուքին չիկայ=անկարելի է)

Մռմբռցնել Մոլով ծեծել, ցաւցնել։ Հին ատեն, դպրոցներու մէջ, ուսուցիչները մոլով աշակերտներուն ձեռքը կը մռմբռցնէին որպէս պատիժ։

Մռջոն Մրջիւն

Մռջնբոն Մարմնի վրայ մանր և խիտ ցցուածք. բորբոքում մը, որուն վրայ ակռայի աղտ կը քսեն լաւացնելու համար։

Մռուզ Երեսը կախ, վշտացած երեւոյթ (Ինչո՞ւ մըռուզդ կախեր ես)

Մրզիք Արմատ՝ ծառի, բոյսի

Մրխեմ Մանր մրջիւն

Մրխիլ Մուխի և մոխիրի հոտ ունեցող (Այս կերակուրը մրխեր է)

Մրեզ Մոխրագոյն

Մրեղ Շատ մանր յարդ, որ կը գործածուի տուներու շաղախի համար։

Մօրէ մերկիկ	Մօր-է-մերկ-իկ։ Բոլորովին մերկ։ Թրք. Չիլ չբպլագ։

Ն.

Նազանի	Նազանի
Նազուկ	Գործիք մը, որուն վրայ մանածի կաժը անցնելով կը կծկեն կամ մասուրա կը լեցնեն։
Նախբռ	Նախիր
Նալ	Պայտ
Նալպանց	Պայտար
Նանա	Մեծ մայր
Նաչար	Խեղճ, աղքատ
Նարտիֆան	Սանդուխ
Նախլել	Պատմել (Բան մը նախլէ մտիկ ընենք)
Նեղկնուկ	Շատ նեղ կարուած հագուստ
Ներսիցուն	Ձմեռնային տուն
Նշխարք	Նշխարհ
Նմշել	Գաղտագողի բան մը ուտել (Ի՞նչ կը նմշես)
Նոր	Նօսր
Նուխց	Ախորժակ (Նուխտս գոցուած է)

Շ.

Շաբալախ	Ապտակ, որուն ձայնը կը հնչէ շաբ-լախ
Շագալ	Հինցած կօշիկ. չըգըլ ալ կ'ըսուի
Շալակ	Կռնակի բեռ
Շամամ	Սեխի մանր և կլոր մէկ տեսակը, որ դեղին և հորիզոնական գիծ ունի։ Շատ անուշ հոտ ունի։
Շարոց	Թելի վրայ շարուած ընկոյզ, նուշ, դեղձ, տանձ, ծիրան և այլ պտուղներ, որոնք ձմեռուան համար կը պահուին։
Շաշ	Շիլ
Շառ	Մէզ. ջրվաթ ալ կ'ըսեն

Շապկըհան	Շապիկ—ա-հան։ Մարդուն շապիկը հանող, խաբողի իմաստով (Ընանկ շապկըհան մի է օր լմանը չիգայ)
Շարմաղ	Շատ բարակ մազէ հիւսուած և շատ մանր ծակտիկներով մաղ։ Ռոճիկի, պաստեղի ալիւրը շարմաղէ կ'անցնեն, ինչպէս նտեւ սուրճը։
Շբըռթ	Ճիշդ տեղին, ճիշդ ատենին (Գողերը կը փախէին շբըռթ ետեւնին հասայ)
Շբըռցնել	Փակցնել, զարնել (Շեխախը պատին շբըռցուր-Տըվոր հատ մը շբըռցուր)
Շեր	Գեղջկական երգ. գովասանք և չարախօսութիւն (Այսինչին վրայ շեր հաներեն)
Շեմիք	Սեմ
Շըլլի	Վիզ
Շըլլէ-ֆօք	Վզակոթ
Շըխըրտուք	Զորցած տերեւներու ձայնը։ Շըխ-շըխ ձայն։
Շըղմըղալ	Ապաքինած հիւանդի մը կամաց-կամաց ուտելու փորձ ընելը։
Շիրա	Խաղողին քամուած հոյզը
Շնկրռկիլ	Շան պէս պառկիլ
Շնթրռկիլ	Կառչիլ, փակիլ
Շնծեր	Ծերացած մարդ, որ ցոյց կուտայ երիտասարդական կորով ու խանդ։
Շնքուն	Շուն—քուն։ Սուտ քուն (Զէ քնացեր շնքուն ըրեր է որ մեր խօսքերը մտիկ ընէ)
Շող	Տաք, շոգ (Ըսօր շատ շող է)
Շոգեփեց	Շոգիով եփուած միս։ Զուկ
Շողիք	Բերնէն վազող ջուրը, լորձունք
Շոշխիլ	Թուլանալ, երկննալ, ինքզինքը թողուլ
Շոպկել	Մերկացնել, քերթել, փրցնել
Շորաղ	Աղի ջուր, կամ աղի հոգ
Շուլել	1.— Մացնել 2.— Խոշոր խոշոր կարել (Մախաթը ձեռքը շուլուաւ—Ճուվալին բերանը շուլեցէք)
Շուտիկ	1.— Մահացու վէրք (Վէվ որ գողցաւ շուտիկ թափի վրան) 2.— Փոխաբերաբար չար մարդոց համար ալ կ'ըսեն (Շուտիկը եկաւ, բան մի ըսէք)

Շպել	Շտապել, աննշմար անցնիլ (Գողտուկ մի առ ու շպէ) Թրք. սիվիշմէք
Շռրլտալ-շռշրռալ	Առատօրէն հոսիլ
Շրջօք-շիտակ	Երկերես մարդ

Ո.

Ոռ-ոռիկ	Յետոյք
Ոռք	Ամանին յատակը
Ոռքը առնել	Եփուելու ատեն երբ կերակուրը ամանին տակը փակի և խանձի կ'ըսեն. «Ապուրը ոռքը առեր է»
Որթոտ-օրթոտ	Որթատունկի վրայէն կտրուած ճիւղերը
Ոզան	Յամառօրէն բան մը ուզել. պնդերես (Ալ հերի'ք է. ոզա՞ն ես, ի՞նչ ես)
Ումի	Միամիտ։ Թրք. Թէվէքէլի (Ումի կնիկ մի է)
Ուլուոր	Ուլ արածող
Ունք	Յօնք
Ուսկայ	Ուսկից, ուրկից
Ուր	Կենդանիներու ստինք

Չ.

Չաթրռտալ	Չաթ-չաթ ձայն հանել
Չաթրռցնել	Պայթուցիկի ձայն հանել
Չալել	Նուագել
Չաղայ	Փոքրիկ մանուկ
Չաղալայ	Խակ պտուղ՝ խնձորի, նուշի, ծիրանի
Չայ	Գետ
Չանչել	Եզան, կովուն, գոմէշին գլուխը կատաղութեամբ շարժելը
Չանջուլայ	1.— Սարդի ոստայնին թելերու խուրձը 2.— Բզիկ-բզիկ եղած ու վար կախուած հին հագուստի կտորներ
Չարչ	Կալի մէջ կամնուելու համար տարածուած ցորենի, գարիի քակուած խուրձերը։

Զարոխ	Տրեխ՝ արջառներու հում կաշիէն շինուած
Զափին	Ամիկ (Միամեայ արու այծ)
Զափառ	Ցանկապատ, սահման, այգիներու պարտէզներու համար
Զբգ	Հին կօշիկ, մաշած եէմէնի
Զալբաշուկ	1. — Զիւնախառն անձրեւ 2. — Թափթփած մարդ
Զաքչաքու	Մարախ
Զաֆիկ	Երախայի կօշիկ
Զբռ	Գետի մը ընթացքին այն մասը ուր արագավազ և յորձանուտ է և ջրվէժի ապաւորութիւնը կուտայ, գետի մը հունէն (Կեդրէն) անցնողի մը. «Զբռը չիյնաս, վտանգաւոր է» կ'ըսեն
Զմերը փակիս	Հրամանի մը չենթարկուողներուն համար կ'ըսեն (Զմերը փակիս)
Զբմչբմալ	Կերակուրը չսիրելով, ակամայ, կամաց-կամաց ծամելով ուտել
Զբլա մտնել	Նորընծայ քահանայի մը քառասնօրից պահեցողութիւնը
Զոկիկ	Կզակը ներս ինկած (Ըս մարդը չոկիկ բերան է)
Զթչբթուն	Կէտաւոր (Մեր հաւը չթչթուն է - Զթչբթուն ֆիսթան հագեր է)
Զլխտի	Անկիրթ
Զպխտել	Գաւազանով կամ ճպոտով հարուածել
Զափիկ (կամ) Զոփիկ ընել	Մանկական բառ, լոգնալ, չոփ-չոփ ընել
Զարտախ	Այվան, տանիքի վրայ կիսածածք սրահ
Զոռթ	Կոպիտ, կոշտ
Զորթան (կամ) Զոքալիք	Թանը եռացնելով տոպրակներու մէջ կը լեցնեն. ջուրը կը քամուի. թանձրացեալ մասը որ պանիրի կը նմանի՝ չոքալիք է, որը չորցընելով Զորթան կ'ըլլայ։
Զոշիկ ընել	Մանկական բառ, նստիլ
Զորցած է	Սատկած է, մեռած է. թշնամիներու համար կը գործածուի։
Զութ	Զոյգ
Զուխտրկուիլ	Զուգաւորուիլ. սողունները երբ իրարու կը փաթթուին
Զօ	Էշերը քշելու ատեն գործածուած բացագանչութիւն

Չեչ — Մեղրի բջիջ, մոմ
Չեչոs երես — Ծաղկախտի հետեւանքով երեսը բծաւոր
Չլթիկ — Փողոցային կին

Պ.

Պագնել — Համբուրել
Պազիսուն — Ոմանց (Պազիսուն նամակ կար պազիսուն չի գար—չկար)
Պաղչայ — Պարտէզ
Պաղպանչի — Այգեպան
Պաղպրնծիլ — Ծարաւնալ, սիրտը պաղ բան ուզել
Պաճ — Կանաչ պղպեղ
Պաsիճան-Պաճիsան — Սմբուկ
Պայ-պայ — Մերթ ընդ մերթ (Երբեմն կոմս պայ-պայ կը ցաւի)
Պայաթ — Օթեկ
Պայ մի — Պահ մը
Պայրոգ — Պատրոյգ
Պայմբլեկ — Քիչ առաջ
Պայրոս — Պատուաստ
Պայրուգել — Մանուած բամպակը որոշ չափերու վերածելով ոլորել, ճախարակի վրայ մանելու համար։
Պայրոսել — Կարուած թելերուն ծայրերը ոլորելով իրարու կցել և փակցնել
Պոնs — Խոշոր առուներու եզերքը շինուած թումբ, ուրկէ ջուրը մաս մաս կը բաժնեն։
Պաcաղ — Քաղուած արտերու մէջ խուրձերէ թափած հասկ, զոր աղքատ կիները կը հաւաքեն, պաcաղ կ'ընեն։
Պապօ—Վայ պապօ 1.— Զարմացումի, սքանչացումի ձայնարկութիւն 2.— Անակնկալ ցաւի արտայայտութիւն (Վայ պապօ՞, ըս ձորը ինչ' խաբը խորունկ է — Վայ պապօ՞, մէջքս)
Պարան — Այծի մազէ հիւսուած հաստ չուան
Պարsоc — Պղինձէ կաթսայ. լուացքի, պլղուր խաչելու, ռուպ եփելու համար կը գործածեն։ Չորս անկ կ'ունենայ։

Պարս տալ	Զագ հանելու ատեն երբ մեղուները փեթակէն դուրս ելլեն և մօտակայ ծառի մը ճիւղէն ողկոյզի պէս կախուին։
Պարկուկ	Պառկած (Հայրդ ո՞ւր է.— Պարկուկ է)
Պարկուճուիլ	Եռացած ջուրի ազդեցութենէն մարմնին ուռիլը և ջրի տոպրակ մը չինելը (Կռնակըս պարկուճուաւ)
Պարխուտար	Օրհնեալ
Պանել	Սպաննել
Պարտքել	Պահել, թաքցնել
Պանթել	Մօրուք
Պեր	Գարնան, չաբաթը մէկ անգամ, ոչխարներն ու այծերը կէս օրէ առաջ արօտատեղիէն գիւղ կը բերեն և աղ կուտան. յետոյ կը կթեն ու նորէն արօտատեղի կը տանին։ Ասոր կ'ըսեն պերը եկաւ, պերը գնաց:
Պզտուտիկ	Փոքրիկ, կարճուլիկ, պտըլիկ
Պէյել	Պահել (Ըս փարան առ պէյէ)
Պըզկալ	Շատ թրջած (Թրջեր է, վրայէն ջուր կը պըզկայ)
Պիննալ	Ուզել, ախորժակ ունենալ (Այսօր ինծի բան չի պիննար = այսօր ախորժակ չունիմ)
Պէյվըտիլ	Պահուըտիլ
Պըժպըժալ	Եռացած ջուրին պղպջակներ գոյացնելը
Պլել	Փաթթել (Զաղան, երախան պլեցի, պարկըցուցի)
Պլըտուիլ	Կռուելու ժամանակ իրարու փաթթուիլ, պըլլըւիլ
Պլոցել	Հաւաքել, ծրար չինել (Լաթերը պլոցեցի, վերցուցի)
Պլըզ	1.—Մանուկներու պէտքը։ 2.—Կութայի և վարունգի մատղաչ եղած ժամանակը (Կութան լաւ պլըզ թափեր է)
Պլդուր	Զաւար
Պլտրտալ	1.— Հոլի նման դառնալ, ոտքի կամ կրունկի վրայ։ 2.— Պտըտիլ (Ի'նչ կը պլտըրտասհոս=Ի'նչ կը պտըտիս)

Պլոր	Կլոր
Պեյվբտիլ	Պահուրտիլ
Պճօ	Պզտիկ՝ մանուկներու համար կը գործածուի
Պճբլիկ	Փոքրիկ
Պճբլտալ	Անհանդարտ վիճակ ունենալ, շարժիլ (Զաղան արթընցեր օրրանին մէջ կը պճբլտայ)
Պճեղ	Սխտորի գլուխը կազմող չերտերը· որոճացող կենդանիի կճղակ
Պոզ	Մոխրագոյն
Պոլոճիկ	Երիկամունք
Պողչայ	Ծրար
Պոք	Սոխի տերեւներուն մէջէն բարձրացած ցօղունը, որուն ծայրը հունտը կը պարունակէ։
Պուզմայել	Շրթունքները ժողվել, հաւաքել, ամփոփել (Բան մը որ կ'ըսես բերանդ մի պուզմայեր)
Պոպոզալ	Թրջած լաթի մը, կամ չուանի մը, կամ ապառաժի մը ծայրէն ջուրին չզթայաձեւ վազելը (Ջուրը կը պոպոզայ չի թմիր= չի լմենար)
Պուղայ	Արու եզ, գոմէշ, որոնք սերնդագործութեան համար կը պահուին
Պուպուկ	1.— Հօրեղբօր կին։ 2.— Պուպրիկ
Պուկ	Կոկորդ (Ջուրը պուկը մնաց)
Պուտուկ	Կաւէ շինուած կճուճ, որուն մէջ եփած խաչը համով կ'ըլլայ
Պուճուռուիլ	Ինքն իր վրայ հաւաքուիլ, կծկուիլ (Խեղճ մարդը գըցեր անկիւնը պուճուռուեր է)
Պռանի	Գռեհիկ, կոշտ, անճոռնի
Պռթունք	Շրթունք
Պպըզիլ-կըկըզիլ	Ծունկերու վրայ յենած նստիլ
Պտղի	Եկեղեցիներու համար հաւաքուած նուէր։ Ամէն հայ պարտաւոր է տալ, որպէս արմտիքի տասանորդ, ի պայծառութիւն Ս. Եկեղեցւոյ։
Պտէ	Պիտի (Պտէ գամ, պտէ գաս, պտէ գայ)
Պտղիլ	Աչքի գունդին դուրս իյնալը (Խեղճին մէկ աչքը պտղեր է)

Պտպտուն	Բծաւոր, գծաւոր
Պտոտել	Ինքն իր վրայ դառնալ (Ջուրը՝ խորունկ տեղը կը պտոտէ. — Հովը կը պտոտէ)
Պսալ	Փայլիլ (Անօթութենէ աչքը կը պսայ)
Պսուն-պսպռտուն	Փայլուն, մաքուր (վրան-դլուխը պսուն կը պահէ)
Պքիր	Գոմէշի ձագ
Պօրանիկ	Ամառնային զովացուցիչ ուտելիք որ կը պատրաստուի մածունէ, խաչած փէրփէրէ և սխտորէ։

Ջ.

Ջաղարջ	Ջրաղացք
Ջայր	Ճախարակ
Ջբրլտալ	Ջուրին մէջ ինկած մարմնի մը ձայն հանելը
Ջդբռիկ	Պզտիկ կայծ, որ վառուած կրակէն կը ցայտէ (Օճախէն ջդբռիկ թռաւ)
Ջդիկ մաս	Ճկոյտ մատ
Ջընջխել	Ջախջախել
Ջրջրուկ թափել	Մարմնի վրայ ջրոտ վէրքեր ունենալ։
Ջրտուք ընել	Արտերը ջրել
Ջր խենդ	Անհաւասարակշիռ, թեթեւսոլիկ (Ականջ մի՛ տաք, ջրը խենդին մէկն է)
Ջլատել	Ծառերուն ճիւղերը կոտրտել, ջարդել
Ջիլ	Կովու, գոմէշի ոտքերը, որոնցմէ խաչ կ՚եփեն
Ջրջքնել	Ջուր թափել (Դրան առջեւ քիչ մը ջուր ջրջրքնէ)
Ջրբոս	Նոր կանաչացած ցանք
Ջրվրիկ	Խավուրման ջուրով եփելէ յետոյ վրան հաւկիթ կը կոտրեն. այս է ջրվրիկը։
Ջրդդում	Դդումի տեսակ մը, որ կարծր կեղեւ կ՚ունենայ. մէջի կուտերը մաքրելէ վերջ գինի կը լեցնեն, սեղանին վրայ բերելու համար։ Կը գործածուի նաև որպէս պոչով թաս։

Ռ.

Ռանջբար — Երկրագործ, հողագործ, մշակ

Ռոճիկ — 1.- Ընկոյզի կամ նուշի միջուկը քիչ մը թրջելէ վերջ ասեղով թելերու վրայ կը շարեն և չորսական կամ վեցական շարոց իրարմէ անջատ կը կապեն փայտի մը վրայ. այս շարոցները կը կախեն արեւին կամ չոր օդին, որպէսզի լաւ չորնայ և վերջը բորբոս չի բռնէ։ 2.- Խաղողի քաղցուն—շիրան—մաքուր և բարակ ալիւրով եփելէ և թանձր մալէզ շինելէ վերջ, ընկոյզի շարոցները այս մալէզին մէջ յաջորդաբար քանի մը անգամ կը թաթխեն և պաղելէ յետոյ կը կախեն։ երբ պահանջուած հաստութիւնը ձեռք բերւի, քանի մը օր արեւի տակ կը չորցընեն և կարասներու մէջ կը տեղաւորեն ձմեռը անուշ — անուշ ուտելու համար։

Ս.

Սալ — Տափակ քար

Սալմին — Ջուլհակի տազկեահին մէկ գործիքը, որուն վրայ գործուած կտաւը կը փաթթուի։

Սանի հաց — 1.- Բարակ զինկէ, կլորաձեւ թիթեղի վրայ եփուած հաց, որուն մէկ կողմը եփելէ վերջ կը դարձնեն միւս կողմն ալ։ 2.- Կը գործածուի երկերես մարդոց համար (Ինչո՞ւ խօսքդ կը փոխես, հէ՞յ սաճի հաց)

Սամի — Լուծին երկու եզերքները հաստատուած՝ լաւ յղկուած երկու մոլեր, որոնց մէջ կ'առնեն եզին վիզը և տակէն չուանով մը կը կապեն։

Սանտ — Սանդ. մէջը փորուած խոշոր քար մը, որուն մէջ շուշմայ և այլն կը ծեծեն։

Սայր	Սանտր
Սայրբման	Սանտրուած
Սալբխցնել	Ցուցնել, ցուցադրել (Սըվի տա՛ր, վարպետին սալըխցո՛ւր, բե՛ր)
Ստպել	Թող տալ, արձակել (Ջուրը ստպտ, թող գայ.— Տղան ինչո՞ւ բռներ ես, ստպտ թող երթայ)
Ստրփինտ	Երկար գաւազաններ, որոնց ծայրը երկճիւղ կ՚ըլլայ, որթատունկերուն տակը կը զարնեն որպէս յենակ, որպէսզի խաղողները հողին չի դպին։
Սբ լոս	Սուրբ լոյս։ Սբ Սարգիս, Սբ Կարապետ, Սբ Գէորգ։
Սգլիլ	Մուկ բռնելու ժամանակ կատուներուն յարձակիլը. դարանակալ ըլլալ (Փսիկը սգլեր է. մուկ պտէ բռնէ)
Սառաս	Խոշոր ծակերով մաղ, հող մաղելու համար. կը շինուի ոչխարի ոլորուած և չորցած աղիքներէն։
Սբռում	Սաճի վրայ եփած բարակ հացը ոլորելով, դանակով պատառներու կը վերածեն. այս պատառները նախապէս սխտորով խառնուած չորթանի մէջ թաթխելէ վերջ, կարգով կը շարեն մեծ ափսէի մը մէջ. յետոյ կը դնեն կրակի վրայ, մէկ չոր թանի ջուր, մէկ ալ կարագ իւղ կը լեցնեն։
Սեւուլիկ	Սեւորակ (Սեւուլիկ աչքեր ունի)
Սեւուցf	Աչքին սեւ գունդը
Սեկ	1.- Այծի աղախ եղած և ներկուած մորթ, որմէ եէմէնի կը շինեն։ 2.- Մոմլաթ զոր երախային տակն ու վրան կը փըռեն, որպէսզի մէզը խանձարուրին չթափանցէ։
Սբդկել	Ճզմել, մանրել, փոշիի վերածել
Սելեփիկ	Տափակ
Սբփա	Իշու քուռակ
Սբվի	Ասիկա
Սիկիլ	Կանկռուկ. ձեռքի և ոտքի վրայ սիսեռի մեծութեամբ գոյացած ցցուածքներ։

Սլուկ — Աւրուած, մաշելով յղկուած (Ըս քարը մաշելով սլուկցեր է)։ Սլուկ ոսկի, սլուկ մէճիտէ՝ որոնց գիրերը մաշած եւ սրբուած են գործածութեան ժամանակ։

Սլուրլտալ — Ականջը ատին անդին դարձնել բան մը լսելու համար։

Սխ ֆաղ — Բամպակաքաղի չրջան

Սրտսուռ — 1.- Սառած ձիւնի հատիկներ։ 2.- Լաւ եփուած փիլաւ (Սրտսուռ փիլաւ)

Սքքրլ — Պղինձէ չինուած անկով դոյլ։

Սլրֆտալ — Թափառիլ բան մը որոնելու մտօք (Ըս մարդը ի՞նչ կը սլրքտայ ըս տեղերը)

Սլպրխիլ — Սահիլ (Ձուկը ձեռքէս սլպրխուաւ ինկաւ.— Քալած ատենը սլպրխուաւ ինկաւ)

Սլսրլալ — Փայլիլ, չողչողալ (կուրծքին վրայ ոսկիները կը սլսրլան)

Սխտոր ծեծ — Մէջը սխտոր ծեծելիք փայտ

Սճկրվի — Սրունքին եւ զիսաին մէջտեղը։

Սոռսոր — Համանիշ հոս—հոս բառին. թեթեւաբարոյ։

Սոռսրփալ — Պաղ ջուրի մէջ մտնելու ատեն սարսուռ զգալ։

Սողճաճճամի — Վերջապէս (Թա կէս օր սպասեցի չեկաւ. քիչ մըն ալ կեցայ, սողնանճամի եկաւ)

Սուսուլ — Սուր, սրածայր (փայտին ճօթը սուսուլ-ցուցի)

Սուֆել — Շինել (Գալ տարի առն պտէ սուքիմ)

Սօճ — Միւն, ատն սիւնը։

Վ.

Վազառ — Հպարտ, ամբարտաւան։

Վmr — Վար

Վարժաուճ — Դպրոց

Վայպապուկ — Կռառչաւոր օձ

Վարճոխ — Սեւ ցորեն (Եուլաճ)

Վարդվար — Վարդավառ

Վառf — Վառելափայտ

Վեվm — Որվ է

Վժեrm — Ատակեր է

Վժբրտալ — Ականջին մէջէն խժալուր ձայնին ելքը

Վժբրիկ — Վէգ (Վժբրիկ կը վժբրցնեմ=Վէգ կը դարձընեմ)

Վնկրռտալ — Կաղկանձել, ոռնալ (Շունը երբ ծեծեն ցաւէն կը վնկրռտայ)

Վզուկ — Սուլիչ։ Ուռիի մատղաչ ճիւղի վրայէն խաւը հանելով սուլիչ կը շինեն։

Վրուն — Վրայէն

Վռրգ—Վռրգոտիլ — Կովերուն լոյծ թրիքը. մարդոց փորհարութեան համար ալ կ'ըսուի։

Տ.

Տա — Ծօ բառին հոմանիշն է, այն տարբերութեամբ որ ԾՕՆ՝ արհամարհական է, իսկ ՏԱՆ՝ խօսակցութեան շաղկապ, որ հաւասարէ հաւասար կը գործածուի (Ի՞նչ կ'ըսես տա.— Ըտանկ մի ըներ տա)

Տալաղ — Փայծաղ։

Տակ — Շողգամ

Տաճկբնալ — 1.- Կրօնափոխ ըլլալ։ 2.- Սոսկալի բարկանալ (Ի՞նչ է նորէն տաճկբցեր ես)

Տաճկինակ — Գոյնզգոյն ներկուած փայտ. Ծաղկազարդի Կիրակին պատանիները եկեցեցւոյ դրան առջեւ կը հաւաքուին և տաճկինակի խաղ կ'ընեն։

Տարա — Երբ ոեւէ բան ամանի մը մէջ լեցնելով պիտի կշռեն, նախ ամանին կշիռը կ'առնեն, ասոր կ'ըսեն տարան առնել։ 2.— Կը գործածուի մարդոց արժանիքը ճշդելու (Քու տարադ ալ հասկըցանք)

Տարտրդնել — Ցրուել

Տարեբեր — Զարաղէտ պատահար որ կը վերագրուի ընթացիկ տարուան հանգամանքին։ Օրինակ կին մը պանիր կը դնէ աղը. ժամանակ մը վերջ կը տեսնէ որ աւրըւած է, հոտած է։ Միեւնոյն պարա-

գան կ'ունենայ նաեւ իր դրացին։ Այս երկուքը միասին կ'ըսեն. «Ըտանկ է նր տարեբեր է, fոյրս, տարեբեր»։ Ծաղկախտի համաճարակին մանուկները կը մեռնին իրարու ետեւէ. ժողովուրդը կ'ըսէ. «Տարեբեր է։»

Տավար	Կենդանի
Տափբլուկ	Տափակ քար
Տափ կլոր	Տափակ—կլոր։ Դրամաձև, տափակ և կլոր։
Տեփուր	Տախտակէ շինուած կլոր և մեծ ափսէ, որուն մէջ ցորենը, պլղուրը կը դնեն, կեղեւներն ու քարերը մաքրելու համար։
Տերջ	Ամուլ, անծնունդ մարդ և կենդանիներ
Տանկ	Տարտամ, անըմբռնելի (Ի՞նչ տանկ—տանկ կը խօսիս, չեմ հասկնար)
Տարպետար	Թափառական, անտուն
Տիներ	Տանիք
Տըվի	Ատիկա (Տըվոր=Ատոր) (Տըվի հոս բեր—Տըվոր ըսէ', թող երթայ)
Տըմընայ	Տուն—մնայ։ Չափահաս, տունը մնացած աղջիկներուն կ'ըսուի։
Տինճ	Անհոգ
Տըլ	Քած չուն (Տըլ չուն)
Տէ օր	Մինչեւ որ (Հոն կեցայ տէ օր եկաւ)
Տըփշերf	Ապուրը խառնելիք տափակ և երկայն տախտակ
Տըռտիկ	Հորթերու ուլիկներու և գառներու ցատկըռտելը (Հորթը տըռտրիկ կը մանէ)
Տղաձգան	Տղա-ձգան։ Ծննդաբերութիւն ունեցած կին
Տկըռիլ	Ուռիլ, անխօս բարկանալ
Տողոց	Ոսկիներով շարուած մանեակ զոր կիները վզերնին կը կապեն
Տոնխ	Ծոյլ և անպէտ մարդ
Տորպակ	Տոպրակ
Տորտընցնել	Շարժել
Տոտոզտալ	Պարել չի դիտցող մէկուն անորոշ և անհաւասար շարժումներով պարելը (Ելաւ քիչ մը տոտոզտաց նստաւ)
Տոռէ	Գէր և անշնորհք աղջիկ
Տռտոշ	Հասակեկ, անտաշ կին

Տռտըռան — Շատախօս կին, (Տռտըռան տղամարդ ալ չի պակսիր)

Տքալ — Ցաւի հետեւանքով, ծանր արտաշնչումի ատեն հիւանդին հանած խուլ ձայնը։

Տօրոն — Կարմիր որթան. բոյս մը որմէ կարմիր ներկ կը պատրաստեն։

Ց.

Ցտթուկ — Ճանճերու աղտոտութիւնը, որ վերջէն որդ կը դառնայ (Միսը ծածկէ, ճանճը ցտթուկ կը ձգէ)

Ցախաւել — Երկայն ճիւղերով բոյս մը. երկայն և դիմացկուն կ'ըլլայ և կը գործածուի ախոռ աւլելու համար։

Ցարել — Ջուրին մէջ տանիլ—բերելու ձեւ տալ

Ցառ — Մարդկային լոյծ, քակոր

Ցրկնիլ — Ծնիլ, միայն կենդանիներու համար կը գործածուի։ Նախատական է երբ մարդոց համար ըսուի։

Ցրռալոն — Ալոճ պտուղին կարմիր և մանր տեսակը. շատ ուտուելու պարագային փորհարութիւն կը պատճառէ։

Ցրվիք — Կտուր

Ցրռցրռուկ — Թարախոտ վէրք որ կը տարածուի երբ թարախը ուրիշ տեղ մը քսուի։

Ցուլալ — Ցատկել, յանկարծական պոռթկում ունենալ (Քոռ օձու պէս մարդուն երեսը կը ցուլայ)

Փ.

Փաթփաթուկ — 1.— Զկան փորէն ելած հաւկթաձեւ բարակ մաշկ, որուն մէջ օդ կայ. ձայն կը հանէ երբ պայթեցուի։ (Զուկին փաթփաթուկը) 2.— Բոյս մը որուն վրայ պզտիկ գնդիկներ կան, որոնք նմանապէս պայթելով ձայն կը հանեն։

Փալաս — Կարպէտ՝ մազէ կամ բուրդէ շինուած

Փալութ — Խոզկաղին։ Աշնան կը հաւաքեն, հողին տակ կը թաղեն և ձմեռը կրակին մէջ խորովելով կ'ուտեն, ճիշդ շագանակի նման։

Փածկլտալ — Փալփըլիլ, շողշողալ

Փաստ—փուսայ — Ունեցած—չունեցած (Փաստ փուսադ թոփէ ու գնա ըս տեղէն)

Փաs — Փայտ

Փաճմուրտ — Անշնորհք, այլանդակ

Փաճազ — Արոյրէ շինուած կեղծ դրամ. 25 հատը 10 փարայի կը ծախէին։ Քուրդ աղջիկներ իրենց ճակատին և մազի հիւսքին վրայ կը կախէին. քալելու ատեն շըխր-շըխր ձայն կը հանէր։

Փարչ — Կաւէ շինուած փոքր սափոր փոքրիկներու համար

Փարs — Հեռու, իրարմէ անջատ։ Բերրիի կօշկակարները իրենց աշկերտին կ'ըսէին. «Սըխ նստեր, փարա բաներ» որ կը նշանակէ մեծ պատառներով ուտել։

Փարս ըլլիլ — Յանկարծական անկում ունենալ, իյնալ (Ոտքըս քարին դպաւ ընկայ, փարս եղայ)

Փարբին — Ծաղկախտի պատուաստ (Տղան տարինք փարբին ըրինք)

Փեշաճf — Կարաւանը առաջնորդող ջորի, որ բոժոժներով զարդարուած կ'ըլլայ և միշտ առջեւէն կը քալէ։

Փեsաs — Տապար, կացին, որմով թէ' փայտ կը կոտրեն և թէ' գետինը կը փորեն։

Փեճ — Ուս

Փիլա — Քաղուած կանաչ խոտերը լաւ մը իրար կը խառնեն և մէկ ծայրէն փայտի կտորով մը կը սկսին ոլորել քանի մը մեթր երկայնութեամբ. ապա երկուքի կը ծալլեն։ Այս փիլան չորնալէ վերջ մարագը կը փոխադրեն։

Փըլփըլկիլ — Քայքայուիլ, քանդուելու աստիճանին հասնիլ։

Փըխերիկ — Բուխերիկ, ծխնելոյզ

Փինչ — Դունչ, ցռուկ

Փընչըտէ — Բարակ և կլոր մոլ մը որմով կամնող եզան դունչը կը կապեն, որպէսզի կամնելու ժամանակ շարունակ չուտէ և չի վնասուի, ինչ որ չի համապատասխաներ «Կամնող եզան փինչը չեն կապեր» առածին։

Փինտ — Կարկտան, կաշիի կտոր

Փինտել — Կարկտնել

Փին — Շան աղբ՝ չնփին, որ խաղախորդի համար դեղ է, կաշիներ կը կակուղցնէ։ Կեղծմաշկի բռնուող հիւանդներուն կոկորդը կը փչեն չանփինի փոշին, որպէս բուժիչ։

Փնդի — Աղտոտ, անմաքուր

Փոխինդ — Աղընձուած ցորենի ալիւրը զոր կ'եփեն և վրան ռուպ և իւղ լեցնելով կ'ուտեն

Փորեփեցիլ — Փոր—եփ—իցիլ։ Փորը եփիլ, մտահոգուիլ (Շատ ուշացար, փորիփեցայ որ ի՞նչ եղար)

Փորդանք — Ագուգայ, կաւէ շինուած և թրծուած խողովակ

Փռփըռկիլ — Շատ խոր ծերութեան մէջ ըլլալ (Ալ փռփըռկեր է, բանի չի գար)

Փռըստնել — Փախցնել, բերնէն թռցնել (Բերնէն փռըստնեց)

Փռըլտալ — Փայլիլ (Ոսկիի պէս կը փռըլտայ)

Փսորիլ — Փշրուիլ, կտոր—կտոր ըլլալ. շատ մանր մասնիկի վերածուիլ

Փսիկ — Կատու

Փտուք — Փտտած փայտ, փտտած դերձան։

Ք.

Քա — Կիներու յատուկ կոչական ձայնարկութիւն (Քա աղջի'կ. քա կնի'կ)

Քախանք — Բամպակի արտերուն և բանջարանոցներուն մէջ աւելորդ խոտերը հանելու, մաքրելու գործողութիւն որ կը կատարուի քիւլպեով։

Քած	Էգ. կը գործածուի՝ շան, կատուի, իշու համար։ Ոչխարի, այծի, ուլի, գառնուկի, գոմէշի համար կը գործածուի էգ կամ էգուկ։ Քած բառը նախատական է։
Քաչալ	Գոնջ գլուխ
Քանքիւլ	Ճակտին վրայ երկնցած մազի փունջ
Քաղալա	Ուռենիի բարակ ճպոտներով հիւսուած փոքրիկ կողովներ. մեծին կ'ըսեն՝ սափոթ
Քամաքոլ	Գաղջ ջուր
Քարբին	Հում աղիւս
Քարբակ	Արտերու եզերքները դիզուած քարի բլուրներ
Քար բլոզ	Իրարու վրայ շարուած քարի կոյտ, որոնք մասնաւոր տեղեր կը շինուին և նշանակութիւն ունին։ Գետի հունը որոշելու համար երկու եզերքներ քար բլոզ կ'ընեն որպէսզի անցնողը չի շփոթի։
Քարեման	Բուրդ կամ մազ մանելու փայտէ շինուած ձեռքի գործիք։
Քարտաշ	Քար տաշող, քարակոփ
Քարղան	կաւէ շինուած աման
Քալանօշ	Թրջուած հացը կը մանրեն և ամանի մը մէջ կը լեցնեն, վրան հալած չորթան կամ մածուն, ծեծուած սխտորի հետ խառնելով կրակի վրայ կը տաքցնեն. վերջը կարագ իւղը հալեցնելով վրան կը լեցնեն։ Սըռումի մէկ տեսակն է։
Քարթ ընել	Փայտի տախտակին վրայ սղոցով փոս բանալ, նշան շինել։
Քարթքրթուն	Ոստոստուն։ Շատ ոստ ունեցող փայտ
Քավկիր	Շերեփին տափակ և ծակ-ծակ տեսակը
Քառս	Քաղցր
Քաշկակ	Հերիսա
Քաֆթառ	Պառաւ, ջատուկ կին
Քերան	Գերան

Քրխբրխալ	Թոքախտաւորի նման հազալ ընդհատօրէն
Քընծ	Քան (Մեր գոմէշը քընծ ձեր գոմէշը մեծ է— Կարապետը հարուստ է քընծ Յակոբը)
Քթֆել	Հագուստի վրայէն ոջիլ մաքրել
Քիզի	Քեզի
Քիւլպէ	Կացինի նմանող պզտիկ գործիք քախանք ընելու համար
Քլխիլ	Շատ թրջիլ
Քլբէտել	Խառնել, փնտռել (Երկու փարայ կար չեմ գիտեր ո՞ւր դրեր եմ. ամբողջ սնտուկը քլըքտեցի չի գտայ)
Քշպել	Չեխել, կշտամբել, յանդիմանել
Քծուար	Բուրդին կարճ կտորտուքները
Քննճել	Մրափել, քնանալ
Քնթռել	Քուն-թռել։ Քունը փախցնել (Կէս գիշերին քնթռայ ալ չի քնացայ)
Քնթաթախ	Կէս քուն, կէս արթուն
Քոլլիկ	Կոտոշ չունեցող այծ, ոչխար։ Պոչատ հաւերուն ալ կ'ըսեն, (քոլլիկ հաւ)
Քոռդիկ	Փոս տեղ
Քոռտիկ	Կերակուր մը։ Ծեծուած շուշման կը հալեցնեն ջուրին մէջ և կը տաքցնեն, յետոյ վրան չոր հաց կը բրդեն։ Պահքի կերակուր մըն է
Քոր	Քոյր
Քունկռիւ	Քուն-կռիւ։ Քունի հետ կռուիլ։ Օրինակ երբ մանուկի մը քունը կուգայ և լալով քիթը կը ճմռէ ձեռքով «քունկռիւ կ'ընէ» կ'ըսեն։
Քուչայ	Փողոց
Քուլլը	Ամբողջը, բոլորը։ Արաբ. քուլլու (Իմ ընկերներս քուլլը հոն էին)
Քուշմարդ	Արտերու մէջ կը բուսնի, անուշ բանջարեղէն մըն է։
Քուսպա	Պինդ, թանձր ապուր
Քռիկանկան	Ականջները կարճ այծ, ոչխար
Քռթած երես	Երեսը ծաղկաւէտ
Քրքութ	Լուցկի
Քրքուր	Կակուղ (Քրքուր միս, քրքուր անկողին)

Օ.

Օդբռկիլ — Նստիլ։ Նախատական իմաստով կը գործածուի անբաղձալի և ինքնակոչ հիւրերու համար (Եկաւ օդբռկաւ)։ Մայրեր երբ բարկանան իրենց զաւակներուն կ'ըսեն. «Ի՞նչ օդբռկեր ես. ելիր աշխատիր:»

Օյմբռիլ — Ահաբեկիլ, սաստիկ վախնալ (Այնպէս ուժով պոռաց որ օյմբռանք)

Օլբրտիլ — Պտըտիլ (Այդ տիները ինչո՞ւ կօլբրտիս-Տիները մարդ կօլբրտի,

Օխլավու — Հացի խմորը բանալու կլոր փայտ

Օխչար — Ոչխար կը հասկցուի, բայց այծին համար կը գործածեն. ոչխարին՝ մաքի կ'ըսեն։

Օնջտալ—Օնջառնել — Ոչ տալ, ոչ առնել. յանկարծամահ ըլլալ, չունչը մէկ անգամէն կտրիլ (Փտտով գլխուն ընանկ զարկեց օր, օնջ տըւաւ, օնջ առաւ, մեռաւ)

Օսկոր — Ոսկոր

Օսկի — Ոսկի

Օրարսագ — Կէս օր։ Երբ մէկը առտուն ուշանայ, կ'ըսեն. «Ո՞ւր մնացիր, օրօրսագ եղեր է նոր կուգաս:»

Օրընկել — Անթերի գործ ընել, ստեղծել (Այս աղջիկը Աստուած ամէն կողմէ օրընկեր է)

Ֆ.

Ֆտս — Ֆէս, գլխարկ

Ֆիթնտ — Իրար ձգող, գրգռող, կռիւ ստեղծող։

Ֆննիկ — Աքացի (Այդ ջորին խենթ է, ետեւէն մի' անցնիր, ֆնճիկ կը նետէ)

Ֆսբրտալ — Շունչ առնելու ատեն քթէն ձայն հանել (Նըստեր ինքն իր տեղը կը ֆսբրտայ)

Ֆստուք — Ձայն, չունչ (Ի՞նչ է, հանցուոր է, ֆստուքը չի հանեց)

Ֆռթել — Ձայնով ուտել և արագ ուտել (Աման մը թանապուրը ֆռթեց ելաւ)

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐԱԳԻՒՏ ԲԵՒԵՌԱԳԻՐ ՄԸ ՂԸԶԸԼ-ՂԱԼԱՅԻ ՄԷՋ

Զարսանճագը՝ յիշատակարաններով հարուստ երկրամաս մը եղած է։ Դժբախտաբար, հոն տիրող քաղաքական, տնտեսահասարակական աննպաստ պայմանները արգելք հանդիսացած են պրպտումներու, պեղումներու կամ նոյնիսկ քննական պարզ ուսումնասիրութիւններու։ Այս պատճառով, պատմական արժէք ունեցող ձեռագիրներ, սերունդէ սերունդ աւանդ թողուած հընամեայ մագաղաթներ, ինչպէս նաև բազմաթիւ յիշատակարաններ՝ քաղաքական յարատեւ փոթորիկներուն գործած աւերներու բերումով, ի սպառ թաղուած են Զարսանճագի ընդերքին մէջ։

Պատմական այս իրողութեան անժխտելի մէկ փաստը, անուրանալի մէկ վկայութիւնն է Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՃԵԱՆԻ երկասիրութիւնը, որ լոյս տեսած է հնախօսական, պատմական, լեզուական և քննական հանդէս՝ ԲԱՆԱՍԷՐԻ Ա. Տարի, 1899, Դ. Գրքին մէջ։

Յիշեալ ուսումնասիրութեան մէջ, Կ. Յ. Բասմաճեան արձագանգ կը հանդիսանայ նորագիւտ բեւեռագրի մը մասին, որ գտնուած է Ղըզըլ—Ղալայի մէջ։ Ստորեւ կը ներկայացնենք այս բեւեռագիր յիշատակարանը իր հարազատութեամբը։

Պր. Բասմաճեան կը գրէ. «Արձանագրութեան օրինակը ղրկած է Խարբերդի Ազգ. Վարժարանի ուսուցիչներէն՝ Պր. Ռ. Զարդարեան։ Թէեւ արձանագրութիւնը կը գտնուի այսօր Մեծկերտի արեւելեան կողմը չորս ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ։ հայկական գիւղի մը մէջ, բայց հոն տարուած է մօտակայ Ղըզըլ-Ղալա (Կարմիր Բերդ) կոչուած աւերակ բերդէն։

«Միւս Գայլ գետին եզերքը կը գտնուի Պաղին անունով գիւղ մը։ Ասոր մօտ կան ջերմուկներ ու բերդ մը։ Այս վերջնոյն վրայ կը տեսնուին աւերակներ ու անմատչելի տեղեր։ Ջերմուկները՝ իբրեւ ուխտատեղիներ, շատ յաճախուած են շրջակայ ժողովուրդէն։ Բայց ասոնց վրայ ոեւէ չէնք չէ մնացած հիմա։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐԱԳԻՒՏ ԲԵՒԵՌԱԳԻՐ ՄԸՆ ԱԼ

Ի ՂՋԸԼ — ՂԱԼԱ

1 · [քու-]ու-գու-ու-նի
2 · (ԱՆ)խալ-դի-ի-նի-նի
3 · ալ-սու-ու-ի-շի-նի
4 · (գ) Մե-նու-ու-ա-նի
5 · (գ) Իշ-պու-ու-ի-նի-[է-]խի
6 · էրիլաշ Թար-ա-ի-է
7 · էրիլաշ ալ-սու-ու-ի-նի
8 · էրիլաշ էբանաուէ Բի-ա-ի-նա-ու-է
9 · ա-լու-սի պաումրի Տու--ուշ պա-ա (ԻՐ,
10 · (գ) Մե-նու-ու-ա-շա-լի
11 · Թէ-բու-բի (գ) Թի-Թի-ա-նի
12 · Իշ-Թի-նի (գ) Էն-խու-ի
13 · (ԱՆ) խալ-դի-ի-նի-նի
14 · ուշ-մա-ա-շի-ի-նի
15 · է-ու-բի-ի-է
16 · (գ) Մե-ի-նու-ու-ա-շ
17 · (գ) Իշ-պու-ի-նի-խի-նի-շ
18 · ի-նի (ԹԱԿ) պու-լու-սի
19 · քու-ու-գու-ու-նի
20 · (ԱՆ) խալ-դի-ի-նի-նի
21 · ալ-սու-ու-ի-շի-նի

«Այս Պաղինի ու Մեծկերտի մէջտեղը, այն է Մեծկերտի արեւելակողմը, երեք ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ, գիւղ մը և կիսագանդ բերդ մը կայ, որ կը կոչուի Ղբզբլ-Ղալա: Գիւղն ալ բերդին անունով կը կոչուի: Ահա այս բերդէն տարուած է վերի արձանագրութիւնը, յիշեալ հայկական գիւղի եկեղեցւոյն համար:

«Կը ներկայացնենք հոս մեր այս արձանագրութեան թարգմանութիւնը որ հետեւեալն է.

. . . . . .

1.— փորագրել տուաւ
2.— խաղդիացւոց
3.— մեծաց
4.— Մենուաշի

5.— Իշպուինեանի,
6.— արքային հզօրի,
7.— արքային մեծի,
8.— արքային երկրին Վանեցւոց,
9.— պիտի քաղաքին Տոսպայ
10.— Մենուաշս ես
11.— Հաստատեցի զԹիթանի (իբր քուրմ),
12.— Պատշաճելով այս հովուին:
13.— Խաղդիացւոց
14.— ողորմածաց
15.— տեառն
16.— Մենուաշ
17.— Իշպուինեան
18.— այս արձանագրութիւնը
19.— փորագրել տուաւ:
20.— Խաղդիացւոց
21.— մեծաց:

«Գիտութեան համար կարեւորն այս արձանագրութեան մէջ այն կէտն է որ առաջին անգամ կը ծանօթանանք Թիթիանի անուան։ Ինչպէս կը տեսնուի 11 ու 12 տողերէն, այս Թիթիանին՝ իբրեւ պատշաճաւոր անձը նոյն վայրի հովուութեան, քուրմ կարգուած է մենուաշէն Ղըզըլ-Ղալայի մատրան կամ թէ տաճարին։

«Երկրորդ կարեւոր կէտն այն է, թէ արձանագրութիւնը, որ մէկուկէս մեթր երկայնութիւն ունեցող քարի մը վրայ գրուած է, բարձրաքանդակ է։ Ընդհանուր բեւեռաձեւ արձանագրութեանց մէջ երկրորդն է միայն, որ այսպէս բարձրաքանդակ գրուած է։

«Հիմա կը մնայ գիտնալ, թէ արդեօք արձանագրութիւնը փորագրել տուաւ բառերո՞վ սկսած է. որովհետեւ անիմաստ է՝ առանց փորագրել տուողի անունն յիշելու, փորագրել տուաւ ըսելը։ Ուստի մենք կ'ենթադրենք թէ մեր 1 թուանշանով նշանակած տողէն առաջ, առնուազն տող մը մաշած է և կամ ջնջըւած անհետացած է քանդիչ ձեռքերու կողմէ։»

Ասիկա տակաւին մէկն է այն բիւրաւոր յիշատակարաններէն և արձանագրութիւններէն, որոնք կոյս վիճակի մէջ կորսըւած են առ յաւէտ...

ԱՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԶՈՒԱՐՃԱԼԻՔՆԵՐ

Զարսանճագը ունէր ճոխ մթերք մը ասութիւններու և զուարճալիքներու, որոնք տարիներու ընթացքին քաղուած ու ընդհանրացած էին ժողովրդական խաւերուն մէջ։ Այս բոլորը սերտ կապ ունէին ապրուած նահապետական կեանքին, ինչպէս նաև բնակչութեան նկարագրին ու գլխաւոր գործերուն հետ։

ԱՌԱԾՆԵՐ

Առածներու բաժինը կը պահենք իրենց դաւառաբարբառի ձեւին մէջ, առանց բացատրութիւն տալու։ Ընթերցումէն ի յայտ կուգան արդէն անոնց իմաստն ու նշանակութիւնը։

Բանը օրուան մը, հոգը տարուան մը։
Եա բանիր բանդ հանգչի, եա սապա եզդ հանգչի։
Տէրտէրը ամէն օր գաթա չուտեր։
Բարի օրը բարի լուսուն յայտնի է։
Անձրեւոտ օրը հաւերուն ջուր տուող շատ կ'ըլլի։
Հովը բերաւ հովը տարաւ։
Այսօր ինծի, վաղը քեզի։
Խենթը գացեր է հարսնետունը. հոս լաւ է ըսեր քընծ մեր տունը։
Շանը կը զինեն տիրուն մինէ կ'ամբչնան։
Արինը՝ արինով չեն վլար։
Մանգաղը մշակին ձառքէն չեն առներ։
Կալը կամնող եզան բերանը չեն կապեր։
Ամանը կ'ընկի. ձան կը հանէ։
Խաղ շատ գիտիմ. ձան չունիմ։
Փսիկները դուրս ելան. մկնիկները խաղ ինկան։
Հագերես, կապերես, եղեր ես փաշա, օլըրվիր ետեւդ հայիր էլի թամաշա։
Մօրուք ձգելը դիւրին է, կըյրելը դժուար է։
Հարսին՝ հօրանց տուն ըսէ, ոտքը բոպիկ կը վազէ։

Քիչ աշխատողին շալէ շապիկ. շատ աշխատողին շարէ (մազ) շապիկ։
Գիրկս նստեր է մօրուքս կը սայրէ։
Ցռան կովը նախըրին անունը կ'աւրէ։
Մարդ իր թանին թթու չըսեր։
Շունն հաջելով գալ կը բերէ։
Հածան հաւը կթան կով մը կ'արժէ։
Աղքատը գողութեան ելաւ լուսունկան առջի գիշերով ծագեցաւ։
Փէշդ գէշին դպա՞ւ, կըյրէ' նետէ։
Ուղտը մառնի, կաշին իշու բառ մը կ'ըլլի։
Ջաղարջը ջուրը տարեր է. ջախջախը կը փնտռէ։
Մեր դուռը կը լակէ, ուրիշին դուռը կը հաջէ։
Լաւ լոզւորը ջուրի փայ կ'ըլլի։
Ձին ու ջորին կըռուըտին էշը կ'երթայ վոռատրան։
Տան տէրտէրին՝ օրշնեա տէր չեն ըսեր։
Մէկ տան երկու տանտիկին. աւել չի տեսներ գետին։
Մինչեւ որ գէրը նիհարնայ, նիհարին հոգին կ'ելլայ։
Եզերքը տե'ս կտաւը ա'ռ. մայրը տե'ս աղջիկը ա'ռ։
Մի' երթար քեզ խնդացնողին քով. գնա' քեզ լացնողին քով։
Նոր հաւերուն՝ ճո՞ւ ճո՞ւ ճո՞ւ, հին հաւերուն՝ քշէ' քշէ'։
Նա մլլի մուխա, նա տերտրու ծուխա։
Գլտրեր պուտուկը գտերա խուփկիկը։

ԱՆԷԾՔ

Առօրեայ կեանքի ընթացքին, բարկութեան մէկ նոպային կամ ջղայնութեան պահերուն, առանց չարամտութեան, անմեղօրէն և թութակօրէն ըսուած խօսքեր են, որոնց կարեւորները կը ներկայացնենք մեր ընթերցողներուն։

Կոռպակոռպ ըլլիս։
Հըլըսիս թափիս։
Մուժմի հոլ ըլլիս։
Հացը թողես ջուրը մուրաս։
Որդնոտիս պոչով որդ թափես։
Աստուած ֆոս տայ, ըղունկ չիտայ։

խավկոտոր ըլլիս:
Ճուլդ արեւը ելլայ:
Մալամաթ ըլլիս:
Պէ մուրաս ըլլիս, օր ու արեւ չի տեսնաս:
Աչէդ քոռնա պիլաքիմ:
Հալիս հալմաշը ընկիս:
Խարա խապարդ առնեմ:
Երեսդ չի խնդայ:
Ասուծոյ խրշմին ռասդ գաս:
Ջուրի ջրփայ ըլլիս:
Ճուռդ կոյրի:
Կայէնի պատիժը վրադ թափի:
Շան պէս ոռնաս:
Զառէդ փրթի:
Քուս ու քուսուրում ըլլիս:
Օճախդ գլխուդ վրայ փլի:
Շուտիկ թափես: Թաքար խամի առնես:
Տունդ բըրբշակ ըլլի:
Ճեհեննեմին ընդի պուճաղը երթաս:
Ճանճ ըլլիս պատերը փակիս:
Գլոխդ ու կառափդ ուտէ:

ՕՐՀՆԷՔ *Անէծքին հակառակը։ Գիտակցօրէն, ի խորոց սրտի արուած օրհնութիւններ են, որոնք կը գործածուին երախտագիտութեան, շնորհակալութեան, շնորհաւորութեան անկեղծ զգացումներն ու մաղթանքները բանաձեւելու համար, մէկու մը հասցէին ուղղուած։*

Ասուած մեկիդ հազար տայ:
Քարն երթաս կանաչ գաս:
Երկան արեւ ըլլիս:
Ոտէդ քարինչիգայ:
Ասուած սրտիդ մուրազը տայ:
Կռնակդ գետինը չի գայ:
Ասուած ողորմի մօրդ ու պապուտ հոգուն:
Ասուծոյ պերեքեթը տունդ ըլլի:
Ծլիս ու ծաղկիս:
Ասուած երեսդ հայի:
Պերխուտար ըլլիս:
Ցաւ չի տեսնաս:

Տուշմանիդ աչքը քոռնայ:
Ասուած քեսեյիդ պերեքեթ տայ:
Տունդ լիք ու լիք ըլլի:
Ճիկեր աճըսի չի տեսնաս:
Զավով Զեջով շեն ըլլիս:
Խըսմեթըդ բանուկ ըլլի:
Ասուած հալալ կաթ ուտողի մի նասիպ ընէ:
Ասուծոյ շնորհքը վրադ թափի:
Օֆչի քաշես:
Ասուած հեսըդ ըլլի:
Ասուած սիրելիներդ քեզի պաղշիլ ընտ:

ԶՈՒԱՐՃԱԼԻ, ՄԱՍՆԱԴԷՊ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

Զարսանճագի Հայ ընակչութեան իրական կեանքէն քաղուած դրուագներ են ասոնք, որոնցմէ կ'արտացոլայ ժողովուրդին անկեղծ, միամիտ, երբեմն ալ ագիտութեան հետեւանքով անտաչ, բայց հարազատ ու իր յետամնացութեան մէջ իսկ հաճելի դիմագիծը, անոր ապրելակերպի և գործելակերպի եղանակներուն մէջ։ Սառբեւ կը ներկայացնենք մի քանի նմոյշներ, հայրենակից Մարտիրոս Մարտիրոսեանի կողմէ տրամադրուած։

ՔՈՒՐԴՆ ՈՒ ԳՈՏԱՐԻՃՑԻՆ

Լաւ չուն մը փնտռող Քուրդ մը Գոտարիճ կը հասնի և գիւղացիի մը կը դիմէ։ Այս վերջինը՝ որքան պարզամիտ, նոյնքան ալ ճշմարտախօս, կը գովաբանէ իր շան հաւատարմութիւնը տիրոջը հանդէպ.

— Ճշմարիտ կ'ըսեմ Քիրվա', կրնաս մեր գիւղացիներուն հարցընել. այս շունը երեք անգամ ծախեր եմ քու ազգակիցներուդ, երեք անգամին ալ փախած եւ տուն վերադարձած է:

— Լա'ւ, ի՞նչ գին կ'ուզես:

— Արդեն շատոնց որոշուած է գինը՝ մէկ ոչխար:

ՀՈՇԵՑԻՆ ՈՒ ՓԵՐԵԶԱԿԸ *Փերեզակին մէկը Հոշէցիի մը կը հանդիպի ու ուշադրութեամբ անոր դէմքը դիտելով կ'ըսէ.*

— Բարեկա՛մ, ձեր դէմքը կարծես Մասացւոյ տեսած եմ:

Գիւղացին կը պատասխանէ.

— Ասիկա անկարելի է: Ծնունդես ի վեր Հոշեցիի դէմ կը կրեմ վրաս:

ԲԸԲԸԼՈՋՆԵՐՈՒՆ ԲԸԲԸԼՈՋԸ *Բնբրի Առաջնորդը՝ երկու թաղականներու ընկերակցութեամբ, ծխական այցելութիւններ կուտայ գիւղերուն, եկեղեցիին համար պաղի հաւաքելու համար: Կը հասնին Գոտաբիճ և Քէհեայինն առնը կ'իջևանին: Քէհեան, մօտակայ արտին մէջ լուծք կը վարէ եղեր: Կանչել կուտան: Քէհեան՝ զոյգ գոմէշները արտը ձգելով, մամուսան կ'առնէ և տուն կուգայ: Հեռուէն կը տեսնէ սեւ զգեստով ու մօրուքով մէկը: Քէհեան, որ մինչեւ այդ օրը վեղարաւոր վարդապետ չէր տեսած, այսպէս կը սրամտաբանէ. «Մեր Տէրտէրներուն գլուխը մեկ բըբըլոզ կայ. իսկ ասորինը՝ երկու բըբըլոզ է. ուրեմն բարձրաստիճան կրօնական մըն է»: Մտաւսան պատին կռթնցնելէ յետոյ կը մօտենայ անոր, և որպէս բանգէտ Քհնայ, կ'ըսէ.*

— Բարի ես եկեր, ԲԸԲԸԼՈՋՆԵՐՈՒՆ ԲԸԲԸԼՈՋԸ:

վարդապետը, առանց այլայլելու, սրամտօրէն կը պատասխանէ.

— Բարի տեսանք, ԴՈՄԼԸՆՆԵՐՈՒՆ ԴՈՄԼԸՆ:

ԼԷՅԼԷԿ ՕՀԱՆ *Գիւղին մէջ ծանօթ անձ մըն էր Լէյլէկ Օհանը: Ո՛չ երկար հասակ ունէր, ո՛չ ալ բարակ սրունքներ: Բայց ունէր իր պատմութիւնը:*

Իմ խորթ մայրս այսպէս կը պատմէր. «Օհան ունէր պարտէզ մը: Բարեհնարէն մէկուն վրայ կը գտնուէր սրտգիւլի բոյն մը: Օր մը, առտիկ փոքրիկի հետեւանքով բարեխի ճիւղը կը կոտրուի և բոյնին հետ միասին վար կ'իյնայ: Բոյնին մէջ գտնուող հաւկիթներէն մէկը անվնաս կը մնայ: Օհան կ'առնէ զայն ու տան խոնիրին մէկ անկիւնը կը դնէ:

«Բազմանդամ ընտանիքի տէր էր: Սոխրուած էին միշտ հաց եփել. այնպէս որ խոնիրը միշտ տաք կը մնար: Քանի մը օր չարունակ հաւկիթը հոն կը մնայ: Բայց չատ հինցած ըլլալով, կը հաննն զայն ու նոր մը տեղաւորելու աշխատանքին կը

ձեռնարկեն։ Մինչ այդ, Օհան կը մտածէ որ հաւկիթը կրնայ պաղիլ։ Ուստի Արագիլի ձուն կը տեղաւորէ իր անկողինին մէջ ու կնկան կը պատուիրէ, որ հաւկիթին վրայ այնպէս մը նստի որ չի պաղի։ Բաւական ժամանակ վերջ, դիշեր մը, հաւկիթը ծոցին մէջ դրած, Օհանին կինը ընդոստ կ'արթննայ և իր կողքին պառկող ամուսնին կ'ըսէ.

«Քա', Օհա'ն, ինչո՞ւ երեսըս կը կսմթես։» Բարկանալու ատեն, կինը դուրս կը հանէ թեւերը։ Ձեռքին կակուղ բան մը կը դպի։ Խեղճ կինը վախէն կը ճչայ ու «Ձին կայ» ըսելով կը պոռչըտայ։ Օհան տեղէն կը ցատկէ և քաջութիւնը կ'ունենայ ճրագը վառելու։ Օ՞հ... Սուրբ Գէորգ... ի՞նչ մեծ հրաշք...։ Արագիլի ձագ մը իր ոտքերուն տակ կը պաըտէր...։

«Առաուն կանուխ, այս եղելութիւնը կը տարաձայնուի բոլոր գիւղին մէջ։ Այդ օրուընէ սկսեալ Օհան կը վերամկըրտըւի և կը ստանայ նոր մակդիր մը՝ Լեյլեկ Օհան։»

ՈՒՐՈՒՐԸ

Ուրուրը՝ յափշտակիչ, գիշատիչ թռչուն մըն է։ Զարսանճագի մէջ շատ կային այդ ուրուրներէն որոնց ցին ալ կ'ըսեն։ Զարսանճագցիները կը նկատեն, որ վառեակները միշտ կեր կը դառնան վերոյիշեալ գիշատիչներուն։ Այս ահաւոր աւերին առաջքն առնելու համար կ'որոշեն բռնել Ուրուրը։ Թակարդ կը լարեն և կը յաջողին հասնիլ իրենց նպատակին։ Խորհրդակցութիւններ կը կատարուին վճռուելիք պատիժին խստութեան շուրջ, որպէսզի վառեակները վերջնականապէս փրկուին այս պատուհասէն։ Խորհրդակցութիւնները կը յանգին եզրակացութեան մը։ Ուրուրը կը բանտարկեն խնոցիի մը մէջ, բերանը լաւ մը կը կղպեն և Զորակի ժայռերու կատարէն վար կը գլտորեն զայն, դէպի անդնդախոր ձորը, որպէսզի կտոր-կտոր ըլլայ։ Առաջին թաւալումներուն իսկ խնոցին ջարդուփշուր կ'ըլլայ և մէջի ուրուրը ողջ-առողջ երկինք կը սլանայ։

Գիւղացիները գիւղ կը վերադառնան և այսպէս կը մխիթարուին. «Չի մոռաւ թռաւ ամմա, ընիսբոր վախցաւ որ ըս ըլ իրեն հերիք է, ալ անգամ մըն ալ մեր գիւղի վրայեն չի կրնար թռիլ։»

ԳՈՏԱՐԻՃՑԻ ՍԱՓՐԻՉԸ

Զորակի Պէկերէն Խրտր Աղային երեսին մորթը խիստ կարծր էր։ Ամէն անգամ որ ածիլուէր, երեսը կ'արիւնէր և այս պատճառով ալ կ'անիծէր սափրիչները։

Օր մը, Խրտբր Աղան, *Զորակի քարերուն վերեւ, աղբիւրի մը քով նամազ կ'ընէ։ Կը տեսնէ որ Գոտարիճցի սափրիչ մը՝ տոպրակը ուսին, այդ տեղէն կ'անցնի։ Կը կանչէ զայն.*

— Է՛յ, Ուստա՛, զիս կրնա՞ս ածիլել։

— Այո՛, Պէ՛կս, շատ սիրով։

— Բայց պայման ունիմ. եթէ կրցար լաւ սափրել, առանց երեսըս արիւնոտելու, քեզի նուէր պիտի տամ. իսկ եթէ ցաւցնես եւ արիւն հանես, քեզ պիտի սպաննեմ»։ *Այսպէս ըսելով, վեցհարուածը՝ մէկ կողմը, իսկ մէկ դեղին ոսկին՝ միւս կողմը կը դնէ։ Սափրիչը կը սկսի ածիլել Պէկին երեսը։ Գործը յաջող կ'ընթանայ և Աղային երեսը չ'արիւնիր։*

Զափազանց գոհ մնալով, Աղան մէկ օսմանեան ոսկիով կը վարձատրէ սափրիչը և կը հարցնէ անոր.

— Ըսէ՛ նայիմ, ի՞նչպէս ձեռքերդ չի դողացին, այս ատրճանակի ներկայութենէն։

— Մենք՝ Գոտարիճցիներս, ուրուրի դեպքէն ասդին խելքերնիս գլուխնիս հաւաքեցինք։ Եթէ երեսէդ արեան պզտիկ կաթիլ մը դուրս ելլէր, որոշած էի անմիջապէս վիզդ կտրել եւ այս ապառաժէն վար գլտորել մարմինդ։

ՀՈՐԹԻ ՄԻՍ *Ֆրանսա նոր հասնող մի քանի Զարսանճագցիներ սենեակ մը կը վարձեն և միասին կ'ապրին։ Օր մը կ'որոշեն հորթի միս ուտել։ Իրենց մէջէն ամենէն ճարպիկը կը զրկեն մսագործին քով։ Ճամբուն ընթացքին երիտասարդը կը մոռնայ հորթ բառին ֆրանսերէնը։ Կը հասնի մսավաճառուհիին խանութը և անորոշ (տեղացիին համար անշուշտ) բաներ մը կը մռլտայ։ Մսագործը բան մը չհասկնար։ Զարսանճագցին կը բարկանայ և կը սկսի օրինակներով բացատրել և հայերէնով այսպէս խօսիլ.*

— Ես՝ եզ ըլլամ, դուն՝ կով, մեզմէ ծնածին անունը ի՞նչ կ'ըլլայ։

Մսավաճառուհին կը պատասխանէ.

— Comment? Comment? (*Ինչպէ՞ս, ինչպէս՞*)։

— Պէն՝ էօքուզ, սէն՝ ինէկ, պիզտեն կելէնըն իսմի նէ՞ տուր։

Ֆրանսուհին նորէն չի հասկնար և բարի ժպիտով մը կը հարցնէ.

— Que voulez-vous monsieur? (Ի՞նչ կ'ուզէք պարոն)։

Մեր հայրենակիցը քրդերէնով կը հարցնէ.

— Էզ կա, դու չելէկ. էու է քի ժըմէ տըքէվէ, նավէվէ չի՞ է։

կինը նորէն չի հասկնար և գլուխը կը չարժէ։

Այն ատեն մեր Զարմանճագցին ձեռքերը վեր բարձրացուցած կը գոչէ.

— Ո՜հ, ո՜հ... ի՞նչ տեսակ ապուշներու մէջ ինկայ... երեք լեզուներեն ալ չեն հասկնար։

Այս բացագանչութեան ձայնը (վօ, վօ = veau = հորթ) *լսելուն պէս, կինը կը հասկնայ և հորթի միս բերելով կը յանձնէ* ԼԵԶՈՒԱԳԻՑ *Զարմանճագցիին։*

ԵՐԿՈՒ ՄԻՐԱԳՑԻՆԵՐԸ

Երկու Միրագցիներ, առաջին անգամ ըլլալով Ֆրանսական ճաշարան մը կ'երթան։ Ցուցմունքներով կարսօցին բաներ մը կ'ապսպրեն ու կ'ուտեն։ Միևնոյն ժամանակ իրենց չորս դին կը դիտեն տեսնելու համար, թէ սեղանիք ի՞նչ կուտեն և ի՞նչպէս կը ճաշեն։ Կը տեսնեն որ կարսօցը՝ իրենց քովի սեղանին պնակ մը խաչուած միս և պզտիկ ամանի մը մէջ ալ դեղին խիւս մը կը սպասարկէ (դեղին խիւսը՝ խարտալն էր = moutarde)։ Միրագցիներէն մէկը միւսին կ'ըսէ.

— Հայրենակի՛ց, այդ պզտիկ ամանին մէջինը սուղ բան մը ըլլալու է։ Եկուր ատոր համին ալ ցայիցէ։

Ընկերը հաւանութիւն կուտայ։ Կը կանչեն կարսօցը և մատով ցոյց կուտան մութարթի ամանը և խաչած պնակը, հասկցնելով որ երկու մեծ պնակներով դեղին խիւսէն հրամցնէ իրենց։ Շփոթած վիճակով մը կարսօցը կը հարցնէ.

— Մութա՞rs...

Միրագցիները կը պատասխանեն.

— Վուի, վուի (Այո՛, այո՛)։

Կարսօցը կը մնայ։ Մեր հայրենակիցները հրամայական չեշտով կը պոռան.

— Հէ՜յ, տանդալաղ... Դուն մեզի ի՛նչ բանի տեղ կը դնես. մեզ աղա՞s կարծեցիր։

Այսպէս բարկանալով, իրենց դրպանի դրամապանակները կը հանեն և ցոյց կուտան մէջի թղթադրամները։

Կարսօցը «պօճ, պօճ» *ըսելով կը հեռանայ և քիչ յետոյ երկու խոշոր ամաններով մութարթա կը բերէ ու կը դնէ անոնց առջևը։ Միրագցիներէն ամենէն արագաշարժը մեծկակ դգալը կը լեցնէ մութարթով և մէկ անդամէն կուլ կուտայ։ Աչքերը կը կայծկլտան ու արցունքի կաթիլներ կը սկսին հոսիլ առատօրէն։ Ընկերոջ այս յանկարծական այլափոխումը նշմարելով, երկրորդ Միրագցին կը հարցնէ հայրենակիցին.*

— Բարեկա՛մ, ինչո՞ւ այսպես յուզուեցար ու սկսար լալ:

Դիմացինը՝ չհասկնալով եղելութեան դրդապատճառը, կը պատասխանէ, աչքերուն արցունքները սրբելով.

— Մօրս մահը միտս ինկաւ, սիրելի՛ս:

Երկրորդը, ցաւելով ընկերոջ կացութեան, իր կարգին կը համտեսէ մութարտը, լեցուն դգալով մը: Իսկոյն, ան ալ կ՚արժանանայ առաջինին բախտին:

Առաջին լացողը կը հարցնէ.

— Դո՞ւն ինչու կուլաս, հայրենակի՛ց:

Երկրորդը կը պատասխանէ, թաշկինակով աչքերը սրբելու ատեն.

— Իրաւունք ունիս, սիրելի՛ս: Իսկապես, այս կերակուրը մարդուն մօրը մահը յիշեցնող ուտելիք մըն է եղեր:

Երկուքն ալ երդում կ՚ընեն որ այդ ճաշարանը ոտք չի դնեն և այդ կերակուրէն չուտեն:

ԹԱՓԷ՛, ԶԱԼԸՄ, ԹԱՓԷ՛

Ժամանակին, Զարսանճագցի երիտասարդ մը, Սարգիս անունով, անգործ մնացած ըլլալուն, կ՚որոշէ Ատանա երթալ, հոն դրամ վաստկելու նպատակով:

Հայրը և մայրը հաւանութիւն կուտան: Յաջորդ օրուան համար ճամբորդութիւնը կը պատրաստուի: Մեկնելէ առաջ Սարգիս կը համբուրէ հօրը և մօրը ձեռքերը: Ծնողքն ալ, իրենց հերթին, օրհնութիւններ կուտան. «Խերով, բարո՛վ երթաս. ձեռքդ քարին նեցես, կանաչ կտրի՛. բարո՛վ երթաս, բարո՛վ գաս:» *Երիտասարդը կ՚ուզէ որ իր կնկան ալ* մնաք բարով *ըսէ: Ասդին-անդին կը նայի բայց չի գտներ զայն: Մայրը՝ կռահելով տղուն միտքը, կ՚ըսէ.*

— Սարգի՛ս, տղա՛ս, Շուշանը ախոռն է. գնա՛, անոր ալ մնաս բարով ըսէ:

Սարգիսը ախոռ կ՚երթայ և կը տեսնէ որ հարսը՝ մէջտեղի սիւնը գրկած, հոնգուր-հոնգուր *կուլայ: Սարգիս իր թեւերուն մէջ կ՚առնէ Շուշանը ու կ՚ըսէ.*

— Թափէ՛, զալըմ, թափէ՛, կարկուտի պես:

Կինը արցունքոտ աչքերով կը դիտէ իր ամուսինը ու՝

— Ա՞խ, մա՛րդ, սիրտս վրաս չէ որ ըսիմ, երբ որ գաս ինծի դեղին կոթով չախու (*զմելի*) մը հեսդ բերես:

ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԻՒՆԸ

Քաղաքացի Կարապետը կը ծանօթանայ Գոտարիճցի Աստուրին. ու բարեկամներ կ'ըլլան իրարու։ Ամէն Գոտարիճ երթալուն, քաղքցին կ'իջեւանի Աստուրին տունը ուր փառաւոր ընդունելութեան կ'արժանանայ միշտ։ Համադամ կերակուրներ կը կերցնեն. Կոմայ, սրուում, թարմ ճաւկիթ։ Նոյնիսկ Կարապետին էշը ընտիր գարիով ու կորեկի ծիլերով կը սնուցանուի։

Այսքան մեծ հիւրասիրութենէն ազդուելով քաղաքացին կը թելադրէ Աստուրին, որ օր մըն ալ ինքը քաղաք հրամմէ և իրեն հիւր ըլլայ։

Բաւական ժամանակ վերջ, Աստուրը քաղաք կ'իջնէ և կը փնտռէ իր վաղեմի բարեկամին տունը։

Դուռը կը զարնէ։ Կարապետին կինը պատուհանը կը բանայ և կը հարցնէ, թէ ո՞վ է եւ ի՞նչ կ'ուզէ։ Աստուրը կը պատասխանէ կնկան.

— Ես՝ Գոտարիճցի Աստուրն իմ, ամուսինիդ մտերիմ բարեկամը։ Իրիկուն եղաւ. ուշը մնացի. կ'ուզեմ որ ձեր տունը գիշերեմ։

Կինը ներս կ'երթայ և ամուսինին կը յայտնէ գիւղացիին յայտնութիւններն ու ցանկութիւնը։

Քաղքցի Կարապետը կնկան կը հրամայէ.

— Ըսէ՛ այդ գիւղացիին որ Կարապետը տունը չէ եւ քեզ ներս չեմ կրնար ընդունիլ։

Կինը պատուհան գալով կը կրկնէ ամուսնոյն խօսքերը և պատուհանը կը գոցէ։ Ապշահար կը մնայ Աստուրը, որ քիթը վեր անկած՝ «Հրամմեցէք»ի կը սպասէր։

Աստուրին հաճելի չգար այս վերաբերումը. կը հասկընայ որ զինքը խաղի բերած է քաղքցին։ Եւ դառն դժգոհութեամբ ետ կը դառնայ։ Սակայն, ներքնապէս կ'որոշէ վրէժը լուծել այս ապերախտէն։

Որոշ ատեն մը յետոյ, քաղքցի Կարապետը՝ բեռցուած իր էշովը միասին, Գոտարիճ կը ժամանէ և ուղղակի կ'իջեւանի Աստուրին տունը։

Այս վերջինը, առաջուան պէս կը հիւրասիրէ զայն։ Երբ մութը կը կոխէ, Աստուր դուրս կ'ելլէ և շնչասպառ վիճակով, հեւալով ու դողդղալով կը վերադառնայ։ Քաղքցիի հարցումին պատասխանելով կը յայտնէ.

— Ա՜խ, Պրն. Կարապետ, մեր կըլկլի արտին մէջ տեսայ արջ մը, որ կը ջարդէ ու կ'ուտէ ցօղունները։

Կարապետը կը յարէ իսկոյն, ոտքի ցատկելով.

— Շո՛ւտ, ինձի հրացան բերէ՛ք, որպեսզի սատկեցնեմ այդ գազանը:

Կարապետը, հրացանը ուսին, կը մօտենայ արտին. իրօք, սեւ դանդուած մը կը նշմարէ: Հազար ու մէկ զգուշութեամբ քիչ մըն ալ կը մօտենայ, նշան կառնէ ու «Պո՞ւմ... պո՞ւմ...» կը կրակէ: Սեւ կէտը թաւալգոր վար կ'իյնայ ու կը փառի դեռին:

Աստուբը կը դովէ իր բարեկամին քաջութիւնը: Երկուքը մէտեն կը վազեն ապանուած արջին քով: Բայց ի՞նչ տեսակնակ՛... քաղքցի կարապետ, ախով ու վախով, կը սկսի ծունկերուն գարնել. որովհետեւ անշունչ առարկը՝ իր իշուն մարմինն էր:

Կարապետը երկա՞ր կ'ողբայ իր անբաժան կենդանիին մահը. մինչ անդիէն, Աստուբը կը մօտենայ կարապետին ու ձեռքը անոր ուսին վրայ դնելով, խղճի հանդարտութեամբ կ'ըսէ.

— Բարեկամս, շատ կը ցաւիմ այս կորուստիդ. բայց ի՞նչ կրնամ ընել... հանի որ ո՛չ դուն առջեւ տարիներու բարեկամդ կը ճանչնաս եւ ո՛չ ալ կըլկըլի արտին մէջ՝ ու հոգ:

ԲԱՋԱՐՈՆ ԿԱՄ ԱՆԿԱՐԳԵԼԻ ՓՈՐՁ

Գոտարիճի և Զօրակի միջեւ չատ խորունկ

ձոր մը կայ: Եզերքը միակտուր ապառաժ է և պատի պէս ուղիղ:

Օր մը Զօրակցի Մկռամուն (Մկռքոն) ձորէն անցած ատեն կը տեսնէ որ ժայռէն հեղուկ մը կը վազէ. կը մօտենայ և կը հասատատէ որ հալած մեղր է: Հեղ մը վեր կը նայի և իրօք, բաւական բարձրութեան վրայ, քարայրի մը մօտ կը նշմարէ վայրի մեղուներու (բազա) պարսը: Մկռամուն դիւղ կ'երթայ և կը խորհի ձեռք անցնել այս բազարոնին մէջ կուտակուած մեղրը:

Զօրի յատակէն վեր բարձրանալ անկարելի էր. ճամբայ չկար. հարիւր մեթր բարձրէն այս կէտին հասնելու համար ալ առնդուխ գործածել չէր ըլլար: Անգամ մըն ալ վերէն կը քննէ. նոյնպէս անկարելիութեան առջեւ կը գտնուի, որովհետեւ մեղուներուն բոյնը ձորին ճիշդ կիսուն կը գտնուէր: Բաւական երկար խոկալէ յետոյ կը կանչէ գիւղացիները և կը հրահանգէ, որ երկայն մարդակներ (գերաններ) և անկոչինի սաւաններ բերեն գիւղէն: Մկռամուցին հրամանը կը կատարուի: Երկու թևերը կը բռնոյ հորիզոնական ուղղութեամբ և առանց տակը ամուր կապել կուտայ մարդակները, որոնց վրայ կ'ամ-

բացնեն խոշոր սաւանները, ծայրերը ոտքին հանգուցելով. այնպէս որ Մլքամուն կը դառնայ հսկայ թռչուն մը։

— Հիմա, կ'ըսէ Մլքամուն, ես պիտի թռչիմ վար. պիտի հաւաքեմ ամբողջ մեղրը եւ թռչելով վեր պիտի բարձրանամ ձեր տեսած ուրուրին պես։

Բոլոր ներկաները կը հիանան Մլքամուի «իմաստութեան» վրայ ու ուրախ աչքերով հաւանութիւն կը յայտնեն անոր «հանճարեղ» ծրագրին։ Մլքամուն ինքզինքը կը նետէ միջոցին մէջ։ Դէպի անդունդը սուրացող Մլքամուն ձորի կիսուն գանուած մեղուի քարայրէն ալ վար կ'երթայ։ Ճիշդ այդ միջոցին, իր եղբայրը վերէն կը պոռայ.

— Թեւածռի'ր, աբա'ր, թեւածռի'ր, Բազաբոնն անցար։

Դժբախտաբար Մլքամուն չի կրնար թեւածռիլ ու կ'երթայ ջախջախուելու անդունդին խորը։

Հարիւրաւոր տարիներ առաջ, Զարսանճագի մէջ կատարուած անկարգելի այս յանդուգն ձեռնարկին մասին պատմած են մեր պապերը և մեր պապերուն պապերը։ Յետագային այս դէպքը փոխաբերական իմաստով ալ սկսած է գործածուիլ։ Երբ մէկը՝ խօսակցութեան ընթացքին, սկսի չափազանցել, իրականութեան սահմաններէն դուրս ելլելով, ունկնդիրները կ'ընդմիջեն զայն և հեգնական չեշտով մը կը գոչեն.

— Թեւածռի'ր, աբա'ր, թեւածռի'ր, Բազաբոնն անցար։

ԵՐԳԵՐ

«Զարերը միայն երգ չունին» ըսուած է։ Թէեւ Զարսանճագցին չար չէր, բայց ուրախ երգ չունէր։ Անոր երգը՝ թախիծ ու մորմոք, ցաւ ու հառաչ, ախ ու վախ էր։ Դիշեր ցերեկ հալածուողը, սարսափի տակ ապրողը, խոշտանգուողը երգ չի կրնար ստեղծել։ Զարսանճագցին ուրախ օր չէր տեսած որպէսզի ուրախ երգեր յօրինէր։ Մեր պապերը հոգեկան գոհացում ստացած են շարականներու տաղերով. սրտանց երգած են «Առաւօտ Լուսոյ»ն, «Սուրբ Սուրբ»ն ու հոգեպարար մեղեդիներ։ Սիրային երգեր ալ շատ տեղ չեն գրաւած Զարսանճագի մէջ, որովհետեւ սիրոյ արտայայտութեան դրսեւորումը մեծ

մեղքերու շարքին դասուած էր։ Զարսանճագցիին համոզումով սէրը պէտք է ըլլար անխօս, սրտին ծալքերուն մէջ պարուրուած։ Ամենայանդուգն պարագային աչքերը միայն իրաւունք ունէին իրարու հետ խօսելու, այդ ալ՝ գաղտնի, հետաքրքիր դիտողներէ հեռու։ Վերջապէս սէրը նուիրական զգացում մըն էր, որ լոյս տեսնելու չէր, անաղարտ մնալու համար։

Գեղջկական սիրային հովուերգութիւններ կային, գաղտնաբար սորվուած ու նոյն ձեւով ալ երգուած։ Մեծերու առջեւ երգ երգելը ամենամեծ ամօթը կը սեպուէր։ Երիտասարդներ ու աղջիկներ կ'երգէին արտին մէջ, պարտէզներուն անկիւնը, մենակութեան պահուն։ Հայ երգն ալ կաչկանդուած էր Զարսանճագի հայախօս ժողովուրդի խաւերէն ներս։ Հարսանիքի կամ ուրախութեանց ատեն, Տավուլի ու զուռնայի հետ, երգած ու պարած են թուրքերէն խաղեր, որոնք կը կոչուէին Մայա, Հարեն։

Նմոյչ մը մեր պապերու երգած հարէնէն։

Եավրո՛ւ, եավրո՛ւ,

Պիր գարա գաշ, պիր խումար կեօզ սենտ վա՛ր.
Կեօրիւլմեմիշ տելի կեօնիւլ պենտ վա՛ր.
Եետի եըլ տուր տերտ տերման արարըմ,
Հէչ տեմեզսըն տերտին տերման պենտ վա՛ր։

Այս թուրքերէն մայաները կ'երգուէին խնջոյքներու ժամանակ և հայրենիքէն դէպի Ամերիկա մեկնողներու բաժանման ու հրաժեշտ առնելու պահերուն։

Հայկական զարթօնքէն վերջ յօրինուած բոլոր ազգային երգերը կ'երգուէին, յատկապէս՝ յեղափոխական երգերը։

Ստորեւ կը ներկայացնենք մի քանի նմոյշներ Զարսանճագի գեղջկական երգերէն։

ԿԱՂԱՆԴԻ ԵՐԳ

Տիկի՛ն, տիկի՛ն, օսկե տիկին,
Շեն ըլլի տունդ ու օճախ.
Էլիր գնայ պուճխե-պուճախ
Կարճ բռնե, երկան կըյրե
Մուխաթ եղիր լաւ հըյրե
Զախուն ձառմդ չի կըյրե։

Շնաւո՜ր, շնաւո՜ր,
Տարին ի գայ բախտաւո՜ր:
Զամիչ, ընկօզ ու պաստեղ
Դի՛ր մեր տոպրակին մէջտեղ:
Շէ՛ն ըլլիք, շէ՛ն ու արեւ ըլլիք:
Շնաւոր, շնաւոր
Տարին ի գայ բախտաւոր:

ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԵՐԳ

Եղսօն կ՚երթայ վերի պաղչան,
Չրխչրխ կինէ կօնտուռին լանչան.
Աման Եղսօ հալ ես եղեր,
Ինչ պագնելու մալ ես եղեր:

Եղսօն կ՚երթայ վերի էգին,
Չես խրմբշիր հայիլ պօյին.
Աման Եղսօ հալ ես եղեր,
Ինչ պագնելիք մալ ես եղեր:

Եղսօն առեր բարակ սաւան,
Վէտ-վէտ կինէ կելլա հաւան.
Աման Եղսօ հալ ես եղեր,
Ինչ պագնելիք մալ ես եղեր:

ՍԻՐԵՐԳ

Պաղչին մեյվան հասեր է,
Վարդը բացուեր մսեր է.
Եարիս երեսն եմ պագեր.
Վախնամ մտրս լսեր է:

Թութ պէքմէզին քաղց կ՚ըլլի.
Էլին տղան եար կ՚ըլլի՞:
Էլին տղան առնողը
Շատ տարտերու տեր կ՚ըլլի:

Խնձոր մունիմ խածած է.
Խածած տեղը արծաթ է.
ողբտրս ուզեց չի տուի.
ոս իմ եարիս տուածն է:

ԽԱՂԵՐ

Զարսանճագի մէջ կիրարկուած խաղերն ալ ճոխ չէին։ Սակայն երգերուն հետ բաղդատելով, կը գտնենք թէ խաղերը՝ աւելի բազմատեսակ և աւելի զուարթ խորք ու հանգամանք ունէին։ Ստորեւ կը ներկայացնենք մի քանի նմոյշներ։

ՉԸՌ ԽԱՂԱԼ Խաղացողները կը բաժնուին երկու հակառակորդ խումբերու։ Ընդարձակ տանիքի վրայ բուխերիկը fnq (նշանակէտ) կ'ընտրուի։ Առաջին խումբը կը շրջապատէ fnqը. երկրորդ խումբը կ'աշխատի ճեղքել պաշարման շղթան և ձեռք դնել fnqին վրայ։ Յաջողելու պարագային, նշանակած կ'ըլլան մէկ խլլօ (կոլ)։

ԼԸՆԿԻ Երկու հոգի դէմ դիմաց կը կանգնին։ Ետեւի կողմէն, մէկ ձեռքով ոտքին մէկը կը բռնեն, իսկ միւսին վրայ կը ոստոստեն և թիկունքով զիրար կը հարուածեն (fուփ զարնել)։ Հակամարտ մրցակիցներէն որուն ձեռքը որ քակուի, պարտուած կը նկատուի (մեռաւ կ'ըսեն)։

ԽԱՉԷ ԹՈՓ Նարինջի մեծութեամբ, բամպակով լեցուած կաշիէ գնդակով մը կը խաղցուի։ Խումբը կը բաժնուի երկու մասի։ Ընդարձակ տանիքներու, կալերու և կամ մարգագետիններու վրայ վազելով կը խաղան։ Յաղթական կը հրաչակուի այն խումբը որ միւսէն աւելի անգամներ, հակառակորդին գնդակը օդին մէջէն բռնած կ'ըլլայ։ Երիտասարդներու յատուկ խաղ մըն է։

ԲԵՐԴԱԽԱՂ Խումբը կը բաժնուի երկու մասի։ Խաղավայրին ճիշդ կեդրոնը քար մը կը դրուի որպէս բերդ։ Խումբերէն մէկը կը բոլորուի բերդին շուրջը, զայն պաշտպանելու համար, մինչ հակառակորդ կողմը դուրսէն կը յարձակի բերդը գրաւելու նպատակով։ Բերդը պաշտպանողներէն մէկը կը հալածէ յարձակողը։ Այս վերջինը խաղէն դուրս կը հանուի,

եթէ զինք հալածողը յաջողի ձեռք դպցնել իրեն։ Փոխադարձաբար, եթէ յարձակողներէն կարենան բերդէն հեռացող պահապաններուն շուրջը բոլորակ մը կազմել (որուն կբյրել կ'ըսեն), այդ պարագային պահապանը դուրս կը հանուի խաղէն։ Պատանիներու համար հետաքրքրական խաղ մըն է։

ՊԱՐԱՆ ԽԱՂ

Երիտասարդներու յատուկ խաղ մըն է, որ ուժ և ասկունութիւն կը պահանջէ։ Խաղացողներու երկոտասնեակը երկու խումբի կը բաժնուի։ Մէկ խումբէն չորս հոգի կը կենան խաղատեղիին կեդրոնը, քիչ մը ծռած և կռնակնին դուրս ցցած։ Միւս երկու ընկերներն ալ անոնց քով կը կանգնին որպէս պահակ։ Պարանին մէկ ծայրը չորս պառկողներու ձեռքն է, իսկ միւսը՝ պահակներու ափին մէջ։

Երկրորդ խումբին անդամները, որոնք ազատ են, կը ջանան առիթէն օգտուիլ, ու առանց պահակներուն կողմէ զարնուելու՝ ցատքել կռնակը։ Հոն կրնան «բառած» մնալ որքան որ ուզեն։ Կրնան նաեւ իջնել ու փախիլ, վերստին գալու համար։ Զզարնուիլը՝ պայման է։

Պառկող խումբի պահակներուն պաշտօնն է թոյլ չտալ որ հակառակորդը կարենայ իր ընկերներէն մէկուն քամակը բարձրանալ։ Եթէ յաջողին յարձակող հակառակորդին դպիլ՝ ձեռքով կամ ոտքով, այն ատեն զարնուողին խումբը բոլորակաձեւ կը պառկի, մինչ միւսները կ'ստանձնեն առաջինին պաշտօնն ու ազատութիւնը։ Շատ կոշտ խաղ մըն է։

ԱԲԷՄՈՒԶ-ՋՌԴԷ ՃԱՄՈՒԶ

Զմեռնային խաղ մըն է։ Բարձ մը կը դրուի սենեակին մէջտեղը։ Երկու հոգի դեաինը կը պառկին, բարձի երկայնքին, աչքերնին կապուած ու ձեռքերնուն մէջ հանգոյց եղած խոշոր լաթ մը բրռնած։ Մէկը կ'ազդարարէ միւսին. «Աբեմուզ, ջռդէ ճամուզ, սեն սենի սագլա, կելտի խարա թոփուզ»։ Այսպէս պոռալէ յետոյ, ձեռքի լաթով կը հարուածէ դիմացինը. եթէ այս վերջինը, բարձին աջ ու ձախ կողմերը պահուելով, կարենայ խուսափիլ հարուածէն, այն ատեն ինքը իրաւունք կ'ունենայ նոյն ազդարարութիւնն ընելու և հարուածելու։ Այս խաղը մեծ ճարպիկութիւն կը պահանջէ։ Անճարակները շատ ծեծ կ'ուտեն և դիտողներու քրքիչին կ'արժանանան։

ՎՐԱԹՌՈՒԿ (ՊԱՇՇԱՐԻ՛ – ՊԱՇՇԱՐԻ՛) Մէկը կը ծռի, ձեռքերը ծունկերուն տրուած։ Խաղացողները կարգով կը վազեն և «պաշշարի՛, պաշշարի՛» ըսելով ձեռքերնին կը դնեն պառկողի կռնակին և անոր վրայէն կը ցատկեն։ Ոստումի իւրաքանչիւր արարին, պառկողը կամաց — կամաց մէջքը կը բարձրացնէ։ Խաղացողներէն այն մէկը որ չի կրնար այդ բարձրութենէն ցատկել, այս անգամ ինքը կը պառկի։ Ճկունութիւն պահանջող խաղ մըն է։

ԼՈՂԱԼ Ամառ ատեն, Բերրիցի պատանիներու ու երիտասարդներու հաճելի զբօսանքն էր գետի մէջ լողալը։ Լողալու քանի մը տեսակներ կային. Կորցն լող (գորտի լող), թեւ լող, ոտն լող, կռնակի լող։

Չափահասներու համար մրցման լողը թեւ լողն էր։ Հոսուն գետին մէջ քաջ լողւորները միայն կրնային թեւ լող զարնելով գետին միւս ափը անցնիլ։

ԱՅԼ ԽԱՂԵՐ Գոյութիւն ունէին նաեւ մանկական այլ խաղեր, որոնք սովորաբար բոլոր երկիրներու մէջ ալ կը կիրարկուին։ Չելլիկ խաղալ, Վժրիկ (վէգ) դարձնել, Թռուցիկ թռցնել։ Աղջիկները Թօփ (գնդակ) կը խաղային. զուտ բուրդէ թելերով չինուած գնդակներ, որոնց մէջ քիչ մըն ալ բամպակ կը դնէին։ Գնդակը գետին զարնելով կը համրէին։ Ամենէն շատ համրողը առաջնութիւնը կը շահէր։

ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ԿՐՃԱՏՈՒՄԸ ԵՒ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԵԱՆ ՁԵՒԵՐԸ

ՍԱՐԳԻՍ	ՍՐԳՕ	Սրգսբար
ՅԱԿՈԲ	ԱԿՕ	Ակբաբար
ՊՕՂՈՍ	ՊՕՍՕ	Պօղսաբար
ՄԱՐՏԻՐՈՍ	ՄԱՐՏՕ	Մրտաբար
ԿԻՐԱԿՈՍ	ԿԻՐՕ	Կիրամու
ՎԱՐԴԱՆ	ՎՐԴՕ	Վրդամու
ԳԷՈՐԳ	ԳԷՎՕ	Գէվաբար
ԽԱՉԱՏՈՒՐ	ԽԱՉՕ	Խաչաբար
ՍԻՄՕՆ	ՍԻՄՕ	Սիմաբար
ԳՐԻԳՈՐ	ԳՈՂՕ	Գողգաբար
ՄԵԼՔՈՆ	ՄԼՔՕ	Մլքաբար
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ	ՈՎԱՆ	Ոյնաբար
ՊԱՂՏԱՍԱՐ	ՊԱՂՏՕ	Պաղտաբար
ՄԱՐԳԱՐ	ՄՐԳՕ	Մրգաբար
ՂԱԶԱՐ	ԽԶԶՕ	Խազաբար
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ	ԱՐԹՕ	Արթաբար
ԱՐՏԱՇԷՍ	ԱՐՏՕ	Արտաբար
ԱԲՐԱՀԱՄ	ԱԲՕ	Աբաբար
ԳԱՍՊԱՐ	ԳՍԲՕ	Գաբաբար
ՋԱՐԴԱՐ	ՋՐԴՕ	
ՄԱՐԹԱ	ՄՐԹԼ	
ԳՈՒՎԱՐ	ԳՈՒՎՕ	
ՃՈՒՎԱՐ	ՃՈՒՎՕ	
ՍՈՒԼԹԱՆ	ՍՈՒԼԹՕ	
ՄԱՑՐԱՄ	ՄՐՕ	
ՈՍԿԵԿ	ՕՍԿՕ	
ԱՆՆԱԿԻԻ	ԱՆՆՕ	
ՌԱՀԱՆ	ՌՈՒԼ	
ՇԷՀՐԻՍՏԱՆ	ՇՏՐՕ	
ԱԼԹՈՒՆ	ՌԼԹԼ	
ԱՋՊԱՐ	ՌԶՊՕ	
ՕՂՏԱ	ՕՂՏՕ	
ԽՈՒՄԱՐ	ԽՈՒՄԼ	

ՊԱՂՏԱՏ	ՊՂՏԵ
ՍԱՌԱ	ՍՌՕ
ԵՂՍԱ	ԵՂՍՕ
ԿԻԼԻՋԱՐ	ԿԻԼՕ
ՄԻՄԻՋԱՐ	ՄԻՄՕ
ՇՈՒՇԱՆ	ՇՈՒՇՕ
ԱԼՄԱՍՏ	ԱԼՄՕ
ՄԱՐԳՐԻՏ	ՄԱԳՕ
ԿԻՆՁԱԼ	ԿԻՆՁՕ
ԽԱՉՈՒԽ,	ԽԹԼ
ԽԱՆԸՄ	ԽՆԼ
ՊԱՋԻԿ	ՊԱՋՕ
ԵԹԱՐ	ԷԹՕ
ԿԻԼՎԱՐԴ	ԿՍԻԼՕ
ՀՈՒՓՍԻՄԷ	ՀՈՒՓՕ
ՄԱՐԽԱՉՈՒՆ	ՄՐԽԼ
ԽԱՉԽԱՉՈՒՆ	ԽՉԽԼ

Բ. ՄԱՍ

ՉԱՐԱՆՁԱԳՅՈՒՆԵՐԸ՝ ՍՓԻՒՌՔԻ ՄԷՋ

1.- ՉԱՐԱՆՁԱԳԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

2.- ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա.— ԱՄԵՐԻԿԱ

Բ.— ՖՐԱՆՍԱ

Գ.— ՍՈՒՐԻԱ ԵՒ ԼԻԲԱՆԱՆ

3.- ՉԱՐԱՆՁԱԳՑԻ ԴԷՄՔԵՐ ԵՒ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐ

4.- ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

5.- ՉԱՐԱՆՁԱԳՑԻՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Թ. ՄԱՍ

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Վերոյիշեալ խորագրի տակ, հայրենակից Լեւոն Մելիտոսեան կը գրէ.

Այս հրատարակութեամբ հատոր մը եւս կ'աւելնայ մեր ժողովուրդի ընդհանուր պատմութեան անդաստանին վրայ։ Ծաղկեփունջ մըն է, որ կուգայ գունաւորել ու ճոխացնել զայն, իր տխուր ու զուարթ էջերով, այլազան պատկերներով, վերիվայրումներով, երազներով և յոյսերով. որ Հայ ժողովուրդի ապրած կեանքին պատկերը կը կազմէ՝ անյիշատակ դարերէ ի վեր։

Մեծ ու պզտիկ քաղաքներու և 60 է աւելի հայաբնակ գիւղերու մէջ ապրած 40.000 հայութեան կեանքին յիշատակարանն է այս հատորը։

Կարեւոր աշխատութիւն մըն է Չարսանճագի Պատմութիւնը, անոր համար, որ տարբեր նահանգներու և շրջաններու հայութեան Պատմութիւնը, առաւել կամ նուազ չափով, ներկայացուած է մեր պատմութեան և մեր գրականութեան մէջ։ Բայց, Չարսանճագը՝ հեռաւոր Անատոլուի մէկ անկիւնը ծուարած, գրեթէ անտեսուած ու մոռցուած է, պարագաներու և իր աշխարհագրական աննպաստ դիրքին բերումով։ Բայց այս Հայութիւնը իր կեանքն ու պատմութիւնը ունեցած է հեռաւոր ու մթին դարերէ ի վեր, որ կորսուած կը մնար փոշեթաթախ թուղթերու և թօշնած էջերու մէջ։

Ահա այս Հայութեան պատմութիւնն է, որ երկար ու տքնաջան աշխատանքի մը շնորհիւ, կը մատուցուի մեզ, ամբողջացնելու և ճոխացնելու համար Հայ ժողովուրդի Ընդհանուր Պատմութեան Մատեանը։

Այս հատորը, յիշատակի սրտաբուխ նուէր մըն է նաեւ մեր հաւատացեալ և բարեպաշտ նախնիքներուն և սրբացած Նահատակներուն յիշատակին, ինչպէս նաեւ անփոխարինելի թանկագին կտակ մը՝ մասնաւորաբար Չարսանճագցիներու նորահաս սերունդին։

Ահաւոր Եղեռնէն ճողոպրած Ապրիլեան Սերունդը, մեր ժողովուրդի պատմութեան ամենէն դժբախտ, ամենէն աւելի տա-

ռապած ու անիմանալի զրկանքներով մեծցած սերունդը եղած է։ Գրեթէ մանուկներ էինք Ապրիլեան Եղեռնի զարհուրանքի օրերուն։ Դեռ մեր մայրերու կուրծքին ջերմութիւնը չըզգացած, բիրտ ու արիւնարբու ձեռքեր խլեցին մեզ մայրական գիրկերէն, ու աշնան չոր տերեւներու պէս՝ աշխարհի երեսին ցրուեցին, անյոյս ու անապաւէն։

Բայց, զարմանալի երեւոյթ...։ Հակառակ այս անպատմելի դժբախտութեանց, հակառակ որբ, զրկուած ու տառապալի իրենց կեանքին, ապրիլեան այդ սերունդը մնաց ամենէն հաւատարիմը, ամենէն աւելի նուիրուածն ու պաշտպանը մեր նախնիքներուն յիշատակին և աւանդութեանց։

Այս հատորի հրատարակութիւնը կը փաստէ այդ պարագան։

Զարհուրանքի օրերէն վերապրող մըն է մտերիմ ընկերը՝ Գէորգ Երեւանեան, որ նախաձեռնարկ եղաւ այս հրատարակութեան, կամաւոր տաժանքի մը մատնելով ինքզինքը, այս նուիրական պարտականութեան ընդառաջելով։ Տեղահանութեան դաժան ու մահասարսուռ տարիները միասին անցուցած ենք Գէորգին հետ, մեր պատանեկութեան շրջանին։ Բայց ի՞նչ թանկագին սփոփանք էր միասին ըլլալնիս, մէկս միւսով մխիթարուելու ճակատագրով միացած։ Օ՜հ, ինչ անթի՞ւ յիշատակներ կան մեր մէջ, այդ մահատարած օրերէն, տխուր, դառն, բայց և միշտ՝ յիշատակելի։ Լաւագոյնս ծանօթ էի իր կարողութեան, իր ձեռներէցութեան և մանաւանդ՝ իր զոհաբերութեան ոգիին և հայրենասիրական զգացումներուն։ Եւ ահա՛ կենդանի փաստը։ Երկու-երեք տարուան զոհաբերութեան, պըրպըտումի, քաղհանի, նուիրումի, մատենագարաններու մէջ փնտռտուքի արդիւնքը լոյս կը տեսնէ որպէս Զարսանճագի Հայոց Պատմագիրք, նուիրուած՝ մեր նախնիքներուն սրբազան յիշատակին։

Դժուար է ստուգել, թէ առաջին անգամ ո՞ր մթին դարերուն է որ Զարսանճագի հայութիւնը հաստատուած է այդ շրջանին մէջ։ Տէրսիմի լեռներուն ստորոտը, ուրկէ կը սկսի բարգաւաճ հողերու և դաշտերու ընդարձակ տարածութիւնը։

Մեր ժողովուրդը, տարօրինակ բնազդով մը, միշտ նախընտրած է բնակիլ տափարակ ու մշակելի տարածութիւններու վրայ, քան թէ լեռնային կամ ծովեզերեայ շրջաններուն մէջ։ Ան ապրած է քրտինքը հողին խառնելով ու ապրուստի արդար հացը հողէն քաղելով, ի դին զանգուածային վտանգներու և անլուր զոհողութեանց։ Այսպէս, Զարսանճագի հայութիւնն ալ,

իր նախնիքներու բնազդական խառնուածքով, նուիրուած է այդ հողային աշխատանքին և վտանգած՝ իր գոյութիւնը, դարերու տեւողութեան։

Մէկ կողմը քուրդ աշիրէթներ՝ թալանող ու կողոպտիչ. միւս կողմը, ճէնկիզխաններու հարազատ ժառանգորդ, արիւնարբու և յափշտակիչ թուրք Պէկերը՝ իրենց վայրագութեամբ նշանաւոր։

Բայց ի՞նչ զարմանահրաշ տոկունութիւն...։ Հակառակ այս երկու ահաւոր պատուհասներու միջեւ պարփակուած ըլլալուն, Զարսանճագի հայութիւնը կրցած է իր գոյութիւնը պահել դարերու ընթացքին, միշտ օղակաւորուած մնալով իր պապենական աւանդութիւններուն և սրբութիւններուն շղթային։ Դարեր շարունակ, Զարսանճագցիներու գոյամարտի միակ զէնքն ու վահանը եղած է իրենց քրտնաթոր ու սրբազան աշխատանքը։ Իրենց բազուկի ջիղերուն ուժով, իրենց ճակտին հեղեղանման քրտինքով, անոնք կշտացուցած են թէ՛ Թուրքը, թէ՛ Քուրդը, թէ՛ իրենց անձը և թէ՛ Պէկերը, որպէսզի իրենց արմենական արիւնն ու պատիւը մնան անաղարտ և յաւերժական։

Փա՞ռք ու պատի՞ւ անոնց այդ քրտինքի կաթիլներուն։ Բի՞ւր յարգանք անոնց խնկելի յիշատակներուն, որոնց սրբազան հաւատքին և անընկճելի կամքին պատմութիւնը կը զարդարէ այս հատորին էջերը, յարգանք և հիացում պարտադրելով մեր ժողովուրդի մեացորդացին։

Խորապէս գնահատելի է մտերիմ ընկերոջս՝ Գէորգ Երեւանեանին այս յանդուգն բայց օգտաշատ ձեռնարկը։ Զափազանցած չեմ ըլլար եթէ յայտնեմ, թէ իրմէ զատ ուրիշ Զարսանճագցի մը պիտի չկրնար շօշափելի իրականութիւն դարձնել բոլորիս ցանկալի այս հատորը։ Գնահատութեան արժանի է նաեւ Պէյրութի մէջ կազմուած Հրատարակչական Մարմինը, իր օժանդակութեան և այս պատմագրքի հրատարակութեան առթիւ յայտնաբերած ճիգերուն համար։ Բազմիցս գնահատելի է մանաւանդ Ֆրէզնոյի (Ամերիկա) Զարսանճագցիներու Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը, որ ստանձնած է այս հատորին նիւթական հովանաւորութիւնը, պատիւ ու գնահատութիւն աւելցնելով իր անունին շուրջ։ Վստահ ենք, թէ ամէն Զարսանճագցի ընտանիք, մեծ փափաքով և հաճոյքով պիտի ուզէ ունենալ այս հատորը իր տան մէջ, իբր մեր նախնիքներէն կտակուած թանկագին յիշատակարան մը, որ մեզ հաղորդակից կը դարձնէ մեր սրբացած Նահատակներու հաւատ-

Կեդրոնական Վարչութիւն Համա-Զարսանճագի Հայրենակցական Միութեան

Զախեն աջ՝ *Պետրոս Բուջիկեան, Յարութիւն Պօյաճեան, Կարապետ Կիրակոսեան, Մարտիրոս Գալուստեան, Նուրիճան Պօղոսեան։*

քին, կամքին, աւանդութեանց և սրբութիւններուն հետ, սերունդէ սերունդ, մինչեւ որ Մեծ Նեմեսիսը՝ դարերու ոճիրին և աւերածութեան հեղինակներէն արդար հատուցում պահանջէ և մեր իրաւունքները վերահաստատէ։ Փա՞ռք նահատակներու սուրբ յիշատակին։

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. ԱՄԵՐԻԿԱ

ԲԵՐՐԻԻ ՀԱՅՐ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Այս Միութիւնը կազմուած է 31 Մարտ 1946-ին, Բերրիի Երիտասարդաց, Ուսումնասիրաց և Զարսանճագ–Բերրիի Ուսումնասիրաց Ընկերութեան միաձուլումով։ Այս Միութեան նպատակն է օգնել Ամերիկայի և Արտասահմանի Բերրիցի կարօտեալներուն և Հայաստանի մէջ շինել Նոր Բերրի անունով գիւղ մը կամ թաղամաս մը։ Այս հայրենակցականի գործունէութեան առաջին գնահատելի գործը եղած է 3500 տոլարի մասնակցութիւնը 1947-ի ներգաղթին, որուն շնորհիւ ուշագրաւ թիւով Բերրիցիներ կրցած են ներգաղթել Հայրենիք, իրենց ընտանեկան պարագաներով։ Այնուհետեւ Միութիւնը շարունակած է իր գործունէութիւնը օգնելով զանազան երկիրներու մէջ ապաստան գտած Բերրիցի կարօտեալ հայրենակիցներուն՝ Ֆըրանսա, Թուրքիա, Սուրիա, Լիբանան և Յունաստան։ Ամէն տարի կանոնաւորաբար որոշ գումարներ ղրկած է այդ երկիրներու կարօտեալներուն։ Որոշուած է նաեւ Միութեան անունով ուսանողներ պահել բարձրագոյն կրթարաններու մէջ։ Բայց, ցարդ արամադրելի ուսանողներ չունենալով, այս որոշումը ընթացք պիտի առնէ յառաջիկայ տարիներուն՝ նախակրթարաններէ շրջանաւարտ ուսանողներ ունենալու պարագային։ Առ այժմ Միութեան աշխատանքը սահմանափակուած է կարօտ հայրենակիցներու օգնութեան գործին մէջ։ Բաց ատի, զանազան ձեռնարկներու և հաւաքոյթներու միջոցաւ, աւանդա-

Բերրիի Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը (Նիւ-Եօրք)

Զախեն աջ (նստած)՝ *Մարտիրոս Խաթունակեան, Պետրոս Վարդանեան.*
Զախեն աջ (կանգնած)՝ *Վահրամ Հոլոբիկեան, Կայծակ Նալբանտեան, Ճիւան Կոփոյեան։*

Ներքի շարքերից ձախից մեկ. Ա. Ղորի Մաքսիմ, Ա. Ալեքսանդրով, Ա. Ֆադեև, Ա. Ֆաղեև, Ա. Ֆաղեև, Ա. Ֆաղ

կան սովորութիւնները վառ կը պահէ և կապն ու յարաբերութիւնը աւելի կը սերտացնէ ցրուած հայրենակիցներու միջև։

Միութիւնը մասնաճիւղեր ունի Ամերիկայի մէջ. Ֆիլատելֆիա, Շիքակօ, Ֆրեզնօ (լուծուած), Պէյրութ (Լիբանան), Հալէպ (Սուրիա) և Ֆրանսա։ Բազմաթիւ Բերրիցիներ դեռ հետու կը մնան այս Միութենէն. ուրիշներ միայն ձեռնարկներու առիթով կը մօտենան և կ'օգնեն։ Զարմանազգիներու Հայրենակցական կեդրոնի կողմէ քանիցս դիմումներ և փորձեր եղած են երկու քոյր Միութեանց միջև համաձայնութիւն մը գոյացնելու, բայց ապարդիւն մնացած են։

ՀԱՄԱ-ՋԱՐՍԱՆՃԱԳԻ ՀԱՅՐ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Թլացի հայրենակից կարապետ կիրակոսեան, հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտայ Համա-Զարսանճագի Հայրենակցական Միութեան կազմութեան մասին.

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի վերջաւորութեան, իր պապենական օճախէն և հայրենական հողէն զրկուած Հայութիւնը, գաղթականութեան ու տարագրութեան դողդոջալէն քալելով, ցրուեցաւ աշխարհի չորս ծագերը, որպէս մեծ ժողովուրդի մը վտարանդի բնակորնները։ Զարմանճագն ալ ենթարկուեցաւ նոյն ճակատագրին։ Բոլոր գաղթականներուն աչքերը սեւեռած էին Ամերիկայի հայ գաղութին, որպէս նիւթական օժանդակութեան միակ յոյսը, որ կրնար նեղբայրական օգնութեան ձեռք երկարել իր կարօտեալ սրտահատորներուն։

Գաղթականական կեանքի դառն իրականութեան պատճառով ծնունդ առաւ հայրենակցական միութիւններու կազմութեան արշաւը Միացեալ Նահանգներու մէջ։ Ամերիկաբնակ իւրաքանչիւր երկրացի, իր հայրենակիցներու օգնութեան փութալու ծարաւն ունէր կարծես։ Բարի նախանձով առգրուած, գիրար գերազանցելու, բարեգործութեան մրցանիշը կոտրելու ձգտում մը կ'առաջնորդէր զանոնք։

Ի տես համահայկական այս չարժումին, Ամերիկայէն դուրս գտնուող Զարմանճագցիներս ալ կ'ապասէինք որ կազմակերպուին մեր հայրենակիցները, որոնք չատ ողորմելի կացութեան մէջ կը գտնուէին։ Բայց այդ հրաշքը հաւաքական առումով ուշացաւ։

Հպարտութեամբ պէտք է յիշել հոս, Նիւ-Եօրքի մեր հայրենակիցներուն կողմէ կազմուած Զարմանճագ — Բերրիի Ուսումնասիրաց Ընկերութեան անունը, որ 1922-1928, Հալէպի

մէջ պահեց օրինակելի դպրոց մը, ղեկավարութեամբ՝ տեղւոյս մէջ գտնուող մի քանի երիտասարդ հայրենակիցներու, որոնց սպանդէն ազատուիլն ալ հրաշքի համազօր երեւոյթ էր եղած, մեր շրջանի ժողովուրդին համար։

Շրջան մըն էր, երբ գիւղացիի ու քաղաքացիի վէճերը ստացած էին վարակիչ հիւանդութեան մը հանգամանքը, վերապրող գաղթական հայութեան մէջ, Ամերիկայէն սկսած մինչեւ հեռաւոր գաղութները։ Գիւղացին կ'ուզէր օգնել միայն իր գիւղացիին, ու քաղաքացին՝ իր քաղաքացիին։ Այս այլամերժ մտայնութեան պատճառով, սկսան սունկի պէս բուսնիլ ու մեռնիլ, Հայաստանի գրեթէ ամէն գիւղի և քաղաքի անունով ստեղծուած հայրենակցական միութիւնները, ինչ որ չփոթ մէկ կացութիւն ու ոյժերու ջլատում ստեղծեց հայ իրականութեան մէջ։ Բնականաբար Զարսանճագցիները զերծ պիտի չմնային այս հիւանդութենէ վարակուելու վտանգէն։

Կարելի է ըսել, որ Ֆրէզնոյի շրջանին մէջ, Զարսանճագցիներս՝ բառին բովանդակ առումովը, անկազմակերպ էինք, հակառակ մեր քանակին և որակին։ Չեմ կրնար ըսել, թէ Զարսանճագցին իրերօգնութեան ոգի չունէր։ Ընդհակառակը, ան կուտար բոլոր կազմակերպութեանց, անոնց ձեռնարկները լիաբուռն կը քաջալերէր, առանց խտրութեան։ Ֆրէզնոյի շրջանին մէջ կը գտնուէին 250-300 Զարսանճագցիներ, բարեկեցիկ կեանքով։ Բոլորին ալ հոգիին մէջ վառ էին հայրենակցական սէրն ու սրտահատորներու կարօտը։ Ոչ մէկ պատճառ կար անոնց անտարբեր մնալուն, իրենց արենակիցներուն հանդէպ, որոնք ծով կարիքներով կը տուայտէին, հեռաւոր հորիզոններու տակ։

Կազմակերպչական ձիրքերով տոգորուած դէմքեր պէտք էին հաւատքով լծուելու համար այս գործին, ու մեր հայրենակիցներուն արմատացած յոռետես մտայնութիւնը քանդելու համար։

1924 Յուլիս 17ին, Զարսանճագցիները կազմակերպած էին դաշտահանդէս մը, Սան-Վոգին գետին եզերքը, Տիվրովիեր դաշտավայրին մէջ։ Այդ ուղղութեամբ յայտնուած մտքերը ձախողեցան։ Զօրաւոր կազմակերպութիւն մը յառաջացնելու գաղափարը, տարիներու մշտատեւ հոլովոյթին հետ, հետզհետէ ամեցաւ, ուռճացաւ և վերջապէս իրականութիւն դարձաւ 5 Փետրուար 1945ին գումարուած անդամական ժողովին մէջ, հայրենակից Պետրոս Բուջիկեանի նախագահութեան տակ։ Յիշեալ թուականին հիմնադրուեցաւ ի վերջոյ Համա-Զարսանճագի Հայրենակցական Միութիւնը, Գալիֆորնիոյ Ֆրէզնօ քաղաքին մէջ։

Համա-Զարսաննագի Հայրենակցական Միութեան Ֆրեզնոյի Մասնաճիւղեն մաս մը

Նստած - Զախեն աջ՝ *Մարթա Պօղոսեան, Արուսեակ Մաղաքեան, Լուսին Ղազարեան, Աղաւնի Տօլաբճեան, Մարի Գալուստեան, Վերա Պօղոսեան, Սաթենիկ Կօչկարեան, Եղսա Առաքելեան.*

Կանգնած - Զախեն աջ՝ *Պետրոս Բուջիկեան, Աղաճան Էրմոյեան, Կարապետ Կօչկարեան, Նուրիճան Պօղոսեան, Սարգիս Պօյաճեան, Տիգրան Մաղաքեան, Սարգիս Պօղոսեան, Սարգիս Ղազարեան, Յարութիւն Պօյաճեան, Գասպար Զուրնաճեան, Մարտիրոս Գալուստեան, Համբարձում Տօլաբճեան, Ղազար Տէրտէրեան, Ալիք Առաքելեան, Խաչատուր Խարակէվուրեան, Կարապետ Կիրակոսեան։*

Զարսանճագցի հայրենակիցներով բազմամարդ շրջաններէն է Գալիֆորնիան, մանաւանդ Ֆրէզնօ քաղաքը։ Զարսանճագցիներուն մեծ մասը բարեկեցիկ է և կալուածատէր, շնորհիւ երկար տարիներու աքնաջան աշխատանքին և զրկանքներուն։ Այս հայրենակիցներուն մեծամասնութիւնը կը զբաղի այգեգործութեամբ։ Կան նաեւ մանր առեւտրականներ և պարզ աշխատաւորներ։

Միութիւնը իր կազմութեան առաջին տարեշրջանին իսկ նշանակելի յաջողութիւններ կ'ունենայ։ Մեծ հետաքրքրութիւն կ'արթնցնէ հայրենակիցներու մէջ, որոնք տասնեակներով կ'անդամագրուին Միութեան։ Անդամներու թիւը կը բարձրանայ հարիւրի։ Իր խնամուած ծրագիր-կանոնագրի ուղեցոյցով կը կազմակերպէ հրապարակային ձեռնարկներ, հայրենակցական հաւաքոյթներ, ամառնային դաշտահանդէսներ, բոլորն ալ՝ նիւթապէս և բարոյապէս արդիւնաւէտ։ Մեծ խանդավառութիւն կը սկսի տիրել հայրենակիցներու մէջ։ Աշխատելու եռանդն ու պատրաստակամութիւնը կ'ճի բոլորին քով։ Լիակատար համերաշխութիւն կը տիրէ ամէն տեղ առանց գաւանական խտրութեան։

Միութեան անունը իր արժանի տեղը կը գրաւէ Ամերիկայի գաղութին մէջ, շնորհիւ կարճ ժամանակի մէջ կատարուած նուաճումներուն։ Հակառակ երկու տարուան կեանքին ան կ'օժանդակէ զանազան երկիրներու մէջ գտնուող կարօտ հայրենակիցներուն, նիւթական կարեւոր գումարներով։ Սուրիա, Լիբանան, Խարբերդ, Յունաստան, Ֆրանսա և Իրաք գտնուող բազմաթիւ անօգնական Զարսանճագցիներ կ'օգտուին այս նըպաստներէն։ Բացի այս, 1947ի ներգաղթի հանգանակութեան կը մասնակցի հազար տոլարով։ Կարճ ժամանակաշրջանի մը այս բեղմնաւոր և օգտաշատ գործունէութիւնը բոլոր հայրենակիցներու հետաքրքրութեան և գնահատանքին կ'արժանանայ։ Նոյն տարեշրջանին, Նիւ-Եօրքի մէջ ալ կը կազմուի Զարսանճագցիներու հայրենակցականը, որ անմիջապէս կը հանգանակէ 1000 տոլար և կը յատկացնէ ներգաղթին։ Դժբախտաբար, անձնական և հատուածական դիրքերը տխուր դեր մը կը կատարեն, որու հետեւանքով Նիւ-Եօրքի Միութիւնը կը կազմալուծուի։ Ջանքեր կ'ըլլան վերակազմելու Նիւ-Եօրքի մեր հայրենակիցները, որոնք կարեւոր թիւ մը կը ներկայացնեն։ Պարագան նոյնն է Պրիճփորթի, Պինկհէմթընի, Ֆիլատէլֆիոյ և Պօսթընի շրջաններու մէջ, ուր եւս նշանակելի թիւով հայրենակիցներ կան։ Ֆրէզնոյի Համա-Զարսանճագցիականը

Համա-Զարսաննագի Հայրենակցական Միութեան Ֆրեգնոյի Սասնաճիւղի Վարչութիւնը

Ձախեն աջ՝ *Խաչատուր Խարակէվուրեան, Եղստ Առաքելեան, Արուսեակ Մաղաքեան, Մարի Գալուստեան, Կարապետ Կօչկարեան։*

իր նախընթաց աշխատանքներուն հետ կը ջանայ մասնաճիւղեր կազմել զանազան շրջաններու մէջ։ Մասնաճիւղեր կը կազմըւին՝ Ֆրէզնօ, Լօս Անճէլոս, Շիքսկօ, Պէյրութ, Հալէպ, Մարսէյլ և Լիոն քաղաքներու մէջ։

Միութեան արտակարգ յաջողութեանց կը նպաստէ կազմըւած կանոնագրութիւնը. Միութենեն ներս, ո՛չ մէկ անձնական եւ հաստուածական խօսք կամ նկատում. բոլորը հաւասար են. բոլորին գլխաւոր մտահոգութեան առարկան է Զարսանճագցի կարօտեալներն ու անոնց ուսման հետամուտ զաւակները։ Այս նպատակը միայն կը հետապնդուի Միութեան շարքերէն ներս։ Ուրիշ կարեւոր պարագայ մրն է նաեւ այն, որ Համա-Զարսանճագի միութեան համար քաղաքացիի և գիւղացիի խտիր չկայ և իրենց օժանդակութիւնները կը հասցնեն բոլորին անաչառօրէն։ Բերրին, Բերդակը, Մեծկերտը, ամենահամեստ գիւղին ու գիւղացիին հետ հաւասար պարտականութիւններ և իրաւունքներ ունին միութեան մէջ, ըստ իրենց ծրագրի նախատեսութեանց և տրամադրութեանց։

Բոլոր մասնաճիւղերը անշահախնդրօրէն, գործելու և օգնելու լաւագոյն պատրաստակամութեամբ կապուած են և կը գործակցին կեդրոնական վարչութեան հետ որ կը գտնուի Ֆրէզնոյի մէջ (Գալիֆորնիա)։

Տասը տարիներէ ի վեր կազմուած այս միութիւնը, աւելի քան 35000 տոլարի օժանդակութիւններ ըրած է արտասահմանի Զարսանճագցի կարօտեալներուն և անոնց ուսման հետեւող 125է աւելի զաւակներուն, որոնք կ՚ուսանին Սուրիոյ և Լիբանանի ազգային նախակրթարաններուն և բարձրագոյն վարժարաններուն մէջ։ Թիւերու բացատրութիւնը ամենէն գործնական ապացոյցն է այս միութեան կատարած իրապէս չինարար և ազգօգուտ գործունէութեան։ Օրինակելի համերաշխութեան մը ջանքերը միայն կրնան այսպիսի գնահատելի արդիւնքներու հասնիլ։ Համա-Զարսանճագցիական Միութեան այս արտակարգ յաջողութեանց գաղտնիքը կը կայանայ միայն ու միայն փոխադարձ սիրոյ և համերաշխութեան մէջ։

Կը հաւատանք թէ պիտի տեւէ և նորանոր յաջողութիւններ արձանագրէ այդ համերաշխութիւնը։ Այս միութեան վերջին և կենդանի ապացոյցն է ներկայ հատորին հրատարակութիւնը, որուն նիւթական պատասխանատուութիւնը ստանձնած է Կեդրոնական Վարչութիւնը։ Համա-Զարսանճագցիներու Հայրենակցական Միութիւնը իր տարած աշխատանքներով, արտասահմանի հայութեան տարագրութեան մէջ նշանակելի տեղ կը

Ֆիլատելֆիոյ մէջ, Բեռիի հայրենակցական Միութեան խմբանկարը

Շիքակոյի Բեռիցի Հայրենակիցները

(Անուններըը տեսնել 616րդ էջ)

գրաւէ անկասկած և իր ազգաչէն ճիգերն ու փրկարար դերը կը շարունակէ նորանոր նուաճումներով, յաւերժացնելու համար Զարսանճագի անունը մեր պատմութեան մէջ։

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ

Ամերիկայի զանազան քաղաքներու մէջ գոյութիւն ունեցած են նաեւ Զարսանճագցիներու գիւղական միութիւններ եւս։ Բայց ասոնց գործունէութիւնը եղած է շատ սահմանափակ՝ համագիւղացիներու շրջանակէն ներս միայն, առանց ուշագրաւ նպատակներ հետապընդելու յաւակնութեան։ Յիշեալ միութիւններ կազմուած են առաւելաբար համանուն գիւղացի ընտանիքներու միջեւ յարաբերութիւն և կապ պահելու ձգտումով, բնագաւառի յիշատակները վառ պահելու առաջադրութեամբ, ինչպէս նաեւ հայրենակցական և ընտանեկան բարքերը, աւանդութիւններն ու սովորութիւնները կենդանի պահելու նախատեսութեամբ։

Այս կարգի գիւղական միութիւններ եղած են.—

Բաշաղակցիներու Գիւղական Միութիւնը (Նիւ-Եօրքի շրջան)
Վասկերցիներու Գիւղական Միութիւնը (Պրիճփորթի շրջան)
Հոշեցիներու Գիւղական Միութիւնը (Շիքակոյի շրջան)
Զարսաննագցիներու Գիւղական Միութիւնը (Պինկհէմթընի շրջան)
Իսմայելցիներու Գիւղական Միութիւնը (Շիքակոյի շրջան)

Եսին շարքը կանգնած - Զախէն աջ՝ Մարտիրոս Սէմէրճեան, Հայկազ Սէմէրճեան, Զաքար Թադոյեան, Յովհաննէս Թադոյեան, Ճիւան Կոփոյեան, Գէորգ Մինասեան, Պետրոս Կոփոյեան, Կարապետ Փրիճեան։

Երկրորդ շարք - Զախէն աջ՝ Արտաւազդ Սէմէրճեան, Տիկինը Ա. Սէմէրճեան, Յակոբ Հագալմազեան, Ալմաստ Թադոյեան, Վերգին և Հայկ Սահակեան, Արտաչէս Երեւանեան, Գրիգոր Հագալմազեան, Տիկին Գ. Հագալմազեան, Յարութիւն Հագալմազեան։

Նստած - Զախէն աջ՝ Օր. Մարիամ Հագալմազեան, Արուսեակ Հագալմազեան, Տիկին Մարիամ Հագալմազեան, Տիկին Գոհար Նալբանտեան (Ֆրանսայէն), Տիկին Արուսեակ Սէմէրճեան, Տիկին Ազաւնի Երեւանեան, Տիկին Սիրանոյշ (Պետրոս) Կոփոյեան, Տիկին (Յարութիւն) Հագալմազեան։

Այս բոլոր Գիւղական Միութիւնները կարճատեւ գոյութիւններէ յետոյ լուծուած և ցրուած են ժամանակի ընթացքին։ Ասոնց մեծագոյն մասը միացած է այժմ «Համա-Զարսանճագցիներու Հայրենակցական Միութեան» մէջ, որ կազմուած է Փետրուար 1945ին, Ֆրէզնոյի (Գալիֆորնիոյ) մէջ։ Տասնամեայ գոյութեան ընթացքին, աչքառու, յոյժ օգտակար գործեր կատարած է անիկա արտասահմանի Զարսանճագցիներու մէջ, սկսած Խարբերդէն (Թուրքիա), մինչեւ Սուրիա, Լիբանան, Յունաստան, Իրագ, Ֆրանսա և Ամերիկա, կարօտ և անօգնական հայրենակիցներու նիւթական օժանդակութիւններ հասցնելով։

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բ. ՖՐԱՆՍԱ

ԶԱՐՍԱՆՃԱԳՑԻՆԵՐՈՒ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Թուրքիայէն Սուրիա և Լիբանան գաղթած մեր հայրենակիցները, քանի մը տարի այս երկրին մէջ մնալէ յետոյ, ապրուստի դժուարին պայմաններու մէջ կը գտնուէին։ Ճարտարարուեստի գործարաններ չկային աշխատանք հայթայթելու համար։ Մեր տարաբախտ հայրենակիցները զուրկ էին առեւտուր ընելու միջոցներէ։ Շատերը՝ Թուրքերու և Քուրդերու ծառայութենէն փախած երիտասարդներ էին. մասնագիտութիւն կամ արհեստ ալ չունէին։ Ասոնցմէ մեծ մասը, մօտիկ կամ հեռաւոր ազգականներ ունէին Ամերիկայի մէջ, բայց անոնց միանալու կարելիութիւններն ալ չափազանց դժուարացած էին, Ամերիկա մտնելու Քօթայի օրէնքին յարուցած արգելքին պատճառաւ։ Ֆրանսան էր միակ երկիրը, ուր կարելի էր կերպ մը դիւրութիւններ գտնել և հոն ապաստանիլ, աշխատանք մը ճարելու և ընտանիք ապրեցնելու համար։

1925-էն յետոյ, բազմաթիւ Զարսանճագցիներ կը փոխադրուին Ֆրանսա և կը ցրուին զանազան քաղաքներու մէջ։

Զարսանճագի Հայրենակցական Միութիւնը (Լիոն-Ֆրանսա)
(Անունները տեսնել 619րդ էջ)

Հակառակ բազմաթիւ դժուարութիւններու (տեղական օրէնքներուն, պայմաններուն և լեզուին անծանօթ) հակառակ անգործութեան և ապրուստի ծանր մղձաւանջին, մեր հայրենակիցները անտարբեր չեն գտնուիր աւելի ծանր պայմաններու մէջ տուայտող հայրենակիցներու հանդէպ։

1927-ին Մարսէյլի մէջ կը կազմուի «Զարսանճագցիներու Հայրենակցական Միութիւնը»: Շուտով մասնաճիւղեր կը կազմըւին Ֆրանսայի քանի մը քաղաքներուն մէջ, ուր բաւարար թիւով հայրենակիցներ կային· Մարսէյլ, Լիոն, Վալանս, Վիեն, Սենժամոն: Արդիւնաչատ գործունէութիւն մը կ'ունենայ այս Միութիւնը քանի մը տարիներու ընթացքին, յատկապէս Մարսէյլի մէջ, ուր հայրենակիցները աւելի մեծ թիւ մը ունէին։ Հայրենակցականի կողքին կը կազմուի «Զարսանճագցիներու Երիտասարդաց Միութիւնը», որ ֆիզիքական և մտային յառաջդիմութեան ձգտող նպատակներով կ'առաջնորդուի։

Կը հաստատեն իրենց առանձին գրադարանը և անդամներու ու հայրենակիցներու կը տրամադրեն ուսանելի ընթերցանութեան գրքեր, որոնցմէ կ'օգտուին հայրենակիցներէն շատերը։ Կը կազմուի նաեւ Երիտասարդացի անդամներով ֆութպօլի խումբ մը, երիտասարդներու մարմնակրթանքի ձգտումին օգտակար հանդիսանալով։

Հայրենակցական և Երիտասարդաց Միութիւնները՝ զիրար ամբողջացնելու դիտակցութեամբ, համերաշխ և բարերար աշխատանքներ կը կատարեն մինչեւ համաշխարհային երկրորդ

Զախեն աջ - (նստած)՝ Ոսկեան Նալպանդեան, Միհրան Կարագետեան, Մարտիրոս Գալուստեան, Խաչատուր Խաչատուրեան, Յովհաննէս Տէօքմէճեան, Կիրակոս Միրագեան, Լեւոն Առաքելեան, Մարտիրոս Միքայէլեան, Արմենակ Մարտիրոսեան։

Բ. Կարգ - Զախեն աջ՝ Առատուր Բարսեղեան, Պօղոս Գալուստեան, Մանուկ Նաճարեան, Կարապետ Մազմանեան, Գեղամ Շպութեան, Յակոբ Յակոբեան, Մանուկ Տինկճեան, Կարապետ Պետրոսեան, Յակոբ Սարգիսեան, Տիգրան Մարտիրոսեան։

Գ. Կարգ - Զախեն աջ՝ Մարտիրոս Մարտիրոսեան, Սարգիս Առաքելեան, Սարգիս Պաղտասարեան, Յարութիւն Գասպարեան, Հրայր Զորեպանեան, Խորէն Կարապետեան, Խաչիկ Խանլիեան, Կարապետ Խաչատուրեան, Տիգրան Նորոյեան, Գրիգոր Մխսիեան։

Զարսանճագի Երիտասարդաց Միութեան Ֆութպօլի խումբը
(Մարսէյլ 1934ին)

պատերազմը։ Ստեղծուած ծանր պայմաններու և տեղական օրէնքներու հարկադրանքին տակ, չատ մը ուրիշ ազգային կազմակերպութեանց կարգին, կը դադրեցնեն իրենց գործունէութիւնը։ Երիտասարդ հայրենակիցները կը զինուորագրուին. պարտադիր տեղափոխութիւններ կը կատարուին, որոնց հետևանքով բոլորովին կը դադրի հայրենակցականի գործունէութիւնը։

Պատերազմի վերջաւորութեան մասնաւորաբար Մարսէյլի և Լիոնի շրջաններու մեր հայրենակիցները կը վերակազմուին նոր թափով մը։ Մինչ այդ, Ամերիկայի մէջ — Ֆրէզնօ, Գալիֆորնիա — ուր հայրենակիցներու հոծ թիւ մը ունինք, կը կազմուի «Համա-Զարսանճագի Հայրենակցական Միութիւնը»։ Թղթակցութիւններ և բանակցութիւններ կը կատարուին Լիբանանի, Սուրիոյ և Ֆրանսայի Հայրենակցական Միութեանց հետ, որոնք կ'ընդունին գործակցիլ Ֆրէզնոյի Կեդրոնին հետ և կը դառնան ենթակայ մասնաճիւղեր։ Մարսէյլի և Լիոնի Զարսանճագցիներու հայրենակցականները մասնաճիւղերն են Համա-Զարսանճագցիներու Միութեան, որոնք իրենց նիւթական և

Ֆրանսայի Հարսաննագցիներու Երիտասարդաց Միութիւնը

բարոյական դետնի վրայ կատարած աշխատանքներուն համար համարատու կը մնան Կեդրոնին։

Ուրախալի և սրտապնդիչ է միայնդամայն, որ Ֆրանսայի մեր հայրենակցական կազմակերպութիւնը կը գործէ օրինակելի համերաշխութեամբ և գիտակից պարտաճանաչութեամբ մը։

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գ. ՍՈՒՐԻԱ ԵՒ ԼԻԲԱՆԱՆ

Պեյրութի մեր հայրենակիցներեն Գեղամ Բուջիկեան, հեսեւեալ գրութեամբ կը պատկերացնէ Սուրիոյ եւ Լիբանանի Զարսաննագցիական կեանքն ու գործը:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմէն վերջ, հայ ժողովուրդին վիճակուած ողբերգութեան վարագոյրը հազիւ իջած էր, երբ հայրենի հողերէն նոր արտագաղթ մը պարտադրուեցաւ ապրիլեան եղեռնէն ճողոպրած վերապրող բեկորներուն։

Համաշխարհային փոթորկումը խաղաղած կը թուէր։ Կը կարծէինք թէ հասած էր հատուցման ժամը այնպիսի ժողովուրդի մը, որ վսեմ գաղափարներու յաղթանակին համար առաւելագոյնը տուած էր՝ իր թիւին երկու երրորդը։ Դժբախտաբար, մեծ խոստումներու գործադրութեան փոխարէն, երկրորդ գաղթականութեան մը փոչեթաթախ ցուպը հրամցուցին հայութեան։

Որքան հայ լեզուն, հայ հայրենիքը, հայու հաւատքը ունին իւրայատուկ առաքինութիւններ ու ուրոյն ոգի, որքան հայուն կրած տառապանքն ու խաչելութիւնը զգեցած են բացառիկ բնոյթ ու երեւոյթ, նոյնքան և զանոնք դարմանելու հայկական միջոցները կրած են արտաքոյ կարգի ինքնայատուկ դրոշմ։ Ինքնադարմանումի այս ձեւերը, իրենց դրական արդիւնքներով, յաճախ զարմացուցած են օտարները։ Այս երեւոյթներու շարքին է նաև Հայրենակցական Միութիւններու կազմութիւնը։ Իրերօգնութեան այս դրութիւնը յատուկ է միայն հայ ժողովուրդին, հայ իրականութենէն ներս։

Զարսանճագի Գաղթային Վարժարանը (Հալէպ 1924-1928)

Մէջտեղը նստողներ - Ձախէն աջ՝ *Պօղոս Տէմիրճեան (ուսուցիչ), Յոսեփ Նալբանեան (հոգաբարձու), Յովհաննէս Տէօքմէճեան (հոգաբարձու), Լեւոն Միլիտոսեան (ուսուցիչ)։*

Արտագաղթի այս իրագործութեան մէջ, հայ ժողովուրդը ցուցաբերից մեծ հոգի, անառնման համբերութիւն ու անընպատ յոյս։ Այս նոր իրականութեան մէջ, Հայ ժողովուրդը փառաց այնքան մեծ անմահութիւն մը, իր նահատակութեան մեծութեան համապատ։

Զարմանդագի ինքնագործագին ալ, իր միւս արհեստակիցներու գաղթական կարաւաններուն հետ ապաստան գտաւ Սուրիոյ և Լիբանանի հիւրընկալ ափերու վրայ։

Այս նոր գաղթավայրի մէջ, Զարմանդագի վերապրող բնակիչները, առաջին հերթին իրենց անհատական պայմաններով զբաղուելէ ետքը ու անկէ առաջ իսկ, իրենց առաւելագոյն զրկանքներու, մահացուցած իրենց հոգեհատորներու կրթական կեանքով։

Ազատ երկրի մը մէջ հազիւ ազատ չունչ մը քաշած, աշխատանքի և ապրուստի նպաստաւոր պայմաններէ զուրկ մեր թափառական հայրենակիցները անտարբեր չեն մնար։ Ազգային ընդհանուր խանդավառութենէն տարուած, 1922ին Հալէպի մէջ կը կազմեն «Զարմանդագիներու Հայրենակցական Միութիւնը» ունենալի քան 70 անդամներով։ Կը կարծենք թէ Զարմանդագիներու առաջին Հայրենակցական Միութիւնն է այս, որ կազմուած է Արտասահմանի մէջ, անկախ Ուսումնասիրացներէ և Մշակութային այլ միութիւններէ։

1922ին կազմուած այս հայրենակցականը իրապէս չատ կարեւոր և փրկարար աշխատանքներ կը կատարէ Սուրիա հաստատուած գաղթական հայրենակիցներու հանդէպ։ Կ'տրձանագրէ բոլորովին անօգնական և չքաւոր հայրենակիցները և միջոց մը կը հանդիսանայ արդէպի անանձ չզրկուին զանազան բարեսիրական հաստատութիւններէ տրուած նպաստներէն։ Իր միջոցներով ևս կ'օժանդակէ չատերուն։

12 ընտանիքներ բոլորովին անկարող և բնակարանէ զուրկ էին (փոզոցներն ու նկուղներ բակը դիշերելով)։ Առանց համար կը ձեռնարկուի Քէմփի մը չինութեան։ Միութեան անդամներն ու մասնագէտ հայրենակիցներ գործի կը լծուին և իրենց ձեռքով ու միջոցներով կը չինեն վեց մեծ սենեակներով հեմք մը։

Այսպէսով դուրսերը գիշերող այս 12 ընտանիքները կը տեղաւորուին այդ հեմքին մէջ, եղանակներու խստութեան մըղձաւանջէն ձերբազատուած։ Իրենց ձեռքով կը փորեն ու կը պատրաստեն նաեւ ջրհոր մը, այդ ընտանիքներուն ջուր հայթայթելու համար։ Կարեւոր նիւթական և բարոյական զոհողու-

Զարսանճագի Գաղթային Վարժարանի շրջանաւարտներուն նկարը (1928-Հալեպ)

Զախեն աջ՝ հոգաբարձու Տրդատ Մազմանեան, քովինը՝ Տնօրէն Խաչիկ Կարուկեան եւ ուսուցչուհիներու կազմը։

թիւններով կարելի կ'ըլլայ ապահովել այս հայրենակիցներուն բնակութեան մտահոգիչ հարցը։

Հայրենակիցները, տեսնելով Միութեան անդամներուն եռանդն ու նուիրուած աշխատութիւնները, աւելի կը բազմացնեն և կ'ոգեւորեն միութեան ջանքերը, զօրավիգ հանդիսանալով գործադիր վարչութիւններուն։

Այս տեղաւորման աշխատանքէն յետոյ, ահա' ուրիշ մտահոգիչ պարագայ մը՝ նոյնքան կարեւոր և ստիպողական, որքան առաջինը։

Բազմաթիւ երկսեռ մանուկներ փողոցները կը թափառին, առանց մայրենի լեզուի ուսման և կրթութեան հետեւելու։ Տեղական ազգային դպրոցները վճարովի են։ Այդ դպրոցներէն կ'օգտուին մեր հայրենակիցներէն անոնք, որ Ամերիկայէն մօտիկ ազգականներուն օժանդակութիւնները կը ստանան։ Իսկ մնացեալներու կրթութեան հոգը՞։

Ահա', նորէն Միութիւնը գործի վրայ է, անկարող պզտիկներու ուսման մտահոգութեամբ։ Դպրոցէ զրկուած պատանիներու և աղջիկներու մեծ մասը, Թուրքերու և Քուրդերու քով մնալով, իրենց պզտիկ տարիքին պարզ հայերէն խօսիլն իսկ մոռցած էին։ Երկու հայրենակիցներ ձրիաբար կը տրամադրուին տարի մը հայերէնի դասեր տալու իրենց մայրենի լեզուն իսկ կորսնցուցած մեր այս խլեակներուն։ Զեռնարկներ, նուիրատուութիւններ, հանդէսներ կը կազմակերպուին հայրենակցականի կողմէ և կը վարձուին երկու մեծ և լուսաւոր սենեակներ՝ որպէս դասարան, այս մանուկներուն համար։ Եւ 1922 Սեպտեմբերին կը բացուի Զարսանճագի Հայրենակցական Միութեան վարժարանը։ Առաջին տարեշրջանին կ'ունենայ գրեթէ 100 աշակերտութիւն՝ բոլորն ալ Զարսանճագցի։ Ասոնց մեծագոյն մասը կ'ուսանի բոլորովին ձրի, նիւթական անկարողութեան հետեւանքով։ Փոքր թիւ մը միայն կը վճարէ կէս սակ, իբր դպրոցական ուսման թոշակ։

Առաջին տարեշրջանը կը բոլորուի յաջողութեամբ և հայրենակիցներու մէջ կը ստեղծուի արտակարգ խանդավառութիւն և հայրենակցական հպարտութիւն, ի տես Զարսանճագցի մանուկներու կրթութեան գործի յաջողութեան։

Առաջին տարեշրջանի վերջաւորութեան, դիմումներ և բանակցութիւններ կ'ըլլան Նիւ-Եօրքի մէջ գործող Զարսանճագ-Բերրիի Ուսումնասիրաց Միութեան հետ։ Համաձայնութիւն կը գոյանայ երկուստեք, որ դպրոցին տարեկան պիւտճէին կէսը պիտի հոգայ Նիւ-Եօրքի Ուսումնասիրացը։ Հալէպի Հայրենակ-

ցակոնը, գօտեպնդուած այդ խոստումէն, երկրորդ տարիէրջանին համար կը հրաւիրէ տապարէզով ուսուցիչ չորս դասատուներ, երկու ուսուցիչ և երկու ուսուցչուհի, տնօրէն ունենալով մանկավարժ-դաստիարակ Պ. Արամ Երէցեանը։ կ'ունենան նաեւ երաժշտութեան այցելու ուսուցիչ Պ. Խ. Յակոբեան և վերջն ալ՝ Պ. Բ. Կանաչեան։ կը դնուին արդիական գրասեղաններ, պրոցակոն պիտոյքներ։ Բարձրագոյն կարգի ուսանողներէն կը կազմուի «Պատանեկաց Միութիւն» մը։ Ահա այսպէս է Հայ ժողովուրդը՝ աշխատասէր, չինարար, կամքով ու զոհաբերութեան ոգիով լեցուն, անսասան հաւատքով և անմահանալի թագուն առաքինութեամբ օժտուած։ Եւ Զարսանճապցին մէկ մասնիկն է գերազոյն գոյամարտի լծուած հայութեան։ Նպաստաբաշխութիւններ, քէմբի չինութիւն, դպրոցի բացում և դեռ կատարուած երկրորդական չատ մը ուրիշ աշխատանքներ, չուռով կը ծանօթացնեն ու կը բարձրացնեն Զարսանճապցիներու անունն ու պատիւը Հալէպի ազգային կեանքին մէջ։ Տեղւոյն մէջ գործող ութի քան 37 հայրենակցական միութիւններուն մէջ առաջին չարքերու վրայ կուգայ Զարսանճապցիներու Միութիւնը, ազգային թէ տեղական իշխանութիւններու մօտ յարգուած և գնահատուած՝ իրենց ազգօգուտ գործունէութեամբ։ Պատանեկան Միութիւնը կ'ունենայ իր առանձին գրադարանը, մատչելի՝ բոլոր հայրենակիցներուն։

Յաջորդող տարիներուն կը չատնայ դպրոցականներուն թիւը և կը հասնի 150ի։ 1925ին կը կազմակերպուի մեծ երգահանդէս մը, քաղաքի ամենամեծ թատերասրահին՝ Սինեմա Օրիանթալի մէջ, նախագահութեամբ Հալէպի Առաջնորդ Հոգշ. Տ. Արտաւազդ վրդ. Սիրմէհանի։ Երգահանդէսը պատրաստուած է դպրոցի աշակերտներով, դիկավարութեամբ՝ երաժշտութեան այցելու ուսուցիչ Բ. Կանաչեանի։

Անօրինակ յաջողութիւն մը։ Սրահը լեցուած է բազմութեամբ։ Ներկայացուցիչներ՝ ֆրանսական և տեղական իշխանութիւններէն։ Հիւպատոսներ և բարձրագոյն անձնաւորութիւններ ներկայ կ'ըլլան երգահանդէսին, մեծ գոհունակութեամբ։ Հալէպի և Պէյրութի հայկական մամուլը լայնօրէն արձագանգ կ'ըլլայ գնահատական տողերով։ Դժբախտաբար երկար չի տեւեր այս գոյութիւնը և աննպաստ պայմաններու բերումով, սոյն վարժարանը կը փակէ իր դռները 1928ին։

Դիւրին է այս ընդհանուր աշխատանքներու նկարագրութիւնն ու ընթերցումը։ Բայց քրանաթոր ճիգեր անհրաժեշտ էին այս բոլոր ձեռնարկներն ու աշխատանքները համագրելու

և իրականացնելու։ Թրքական գեհենէն նոր ազատուած, կողոպտուած ու թալանուած Հայութեան մէկ մասն էին Զարսանճագցիները, որոնք Հալէպ հասած էին, կիսամերկ, թշուառ և անօգնական։ Ահա այս ծանր պայմաններու մէջ տուայտող հայրենակից երիտասարդութիւնն է որ ասպարէզ նետուած էր՝ յոյս, նեցուկ և սպեղանի մը ըլլալու, ողբերգական պայմաններու մէջ քաշկռտուող Զարսանճագցի բեկորներուն։ Պատի՞ւ այդ դժուարին օրերու Զարսանճագցիներու Հայրենակցական Միութեան և իր անդամներուն, որոնք ճշմարտօրէն նախախնամական դեր մը կատարեցին նպաստ, պատսպարան և ուսում տալով իրենց հայրենակիցներուն և անոնց զաւակներուն։ Հայրենակիցները երախտագիտութեամբ պիտի վերյիշեն տարուած այդ ճիգերը։

* * *

Պատկերը նոյնն է Լիբանանի մէջ։ Նոյն ցաւերը և նոյն մտահոգութիւնները կը չարչարեն մեր հայրենակիցներուն սիրտն ու միտքը։ Ինչպէս ամէն հարուածէ վերջ, այս անգամ ալ, ապրելու և տեւելու հայկական ժառանգական կամքը զարթօնքի շրջան մը կ'ապրի։ Զարսանճագցին կը լծուի իր արդար քրտինքով գոյութիւնը ապահովելու հպարտ ճիգին։

Ճիշդ է որ թշնամին մեզմէ խլած էր մեր բոլոր հարըստութիւնները. ճիշդ է որ Զարսանճագի մեացորդացը դարձած էր կարօտեալներու բանակ մը. սակայն մեր դիմակաւոր եւ անդիմակ թշնամիները չէին կրցած մեզմէ խլել մեր ցեղային առաքինութիւններն ու ձեռներէցութեան ոգին, մեր երկնառաք լեզուն, մեր բարքերն ու աւանդութիւնները։

Շնորհիւ աստուածատուր այս հաւատքին, Զարսանճագցին՝ առ ի չդոյէ կը ստեղծէ ապրուստի միջոցներ, պատուաւոր միջոցներ, քրտինքի հալալ վաստակով բնորոշուած։ Խիստ հազուագիւտ էր թիւը անոնց, որոնք օգնութիւններ կը ստանային հեռաւոր Ամերիկայի իրենց սիրելիներէն։

Յաճախ պզտիկներն էին, որ ներքնապէս կ'ըմբոստանային իրենց մօր կամ քրոջ չարաչար աշխատանքին առջեւ և կը լքէին իրենց ուսումը, կեանքի պայքարին մէջ նետուելու համար, որպէսզի իրենց մենուճար մայրիկը կամ ամօթխած քոյրիկը ազատեն այդ պարտադրանքէն։ Անբախտ պատանիներու այս խումբը, իր մաղաշ տարիքին մէջ կը խեղդէր ուսման սէրն ու պաշտամունքը։ Ցեղային ժառանգական հր-

պարտութիւնն էր, որ յատկապէս Զարսանճագի պատանին կը մղէր անհանդուրժողութեան, տարագրութեան այս նոր պարտադրանքին նկատմամբ, անուս մնալու գնով։

Այս չփոթ կացութեան մէջ էր, որ օգտուելով Լիբանանի ազատ մթնոլորտէն ու անոր ժողովուրդի ասպետական ոգիէն, սկսան ծնունդ առնել Հայրենակցական Միութիւնները, որոնց կարգին նաեւ՝ Համա-Զարսանճագի ու Բերբիի Հայրենակցական անջատ Միութիւնները, Պէյրութի մէջ, իրենց ուրոյն վարչութիւններով։

Համա-Զարսանճագի Հայրենակցական Միութեան
Պէյրութի Վարչութիւնը

Նստած - Զախէն աջ՝ Սուրէն Բուջիկեան, Սարգիս Մանուկեան.
Կանգնած - Զախէն աջ՝ Վարդերես Աստուրեան, Պօղոս Մարսուպեան և Լուտեր Առաքելեան։

Այս զոյգ Միութիւններուն նպատակն է եղած Զարսանճագի յիշատակը միշտ վառ պահել հայրենակիցներու մօտ, հայրենակցականի կազմակերպութեան շնորհիւ, ինչպէս նաեւ մնայուն կապ հաստատել համապատասխան կեդրոններու հետ։

Գնահատելի ձեռնարկներէն մէկն է նաեւ նորահաս սերունդի ուսման և տոհմիկ դաստիարակութեան գործը։ Վարչութեան գլխաւորութեամբ հայրենակիցներուն տարած աշխա-

Զարսաննագցիներուն Դաշտահանդէսը (Պէյրութ)

տանքին չնորհիւ, բազմաթիւ Զարսանճագցի սաներ ու սանուհիներ մեսրոպատառ լեզուն կը սորվին ու կը դաստիարակուին պէյրութահայ վարժարաններէն ներս։

Համա Զարսանճագի Հայրենակցական Միութեան սաները Պէյրութահայ Վարժարաններու մէջ

Պարբերական ձեռնարկներն ալ խանդավառութեան նոր ալիքներով կը համակեն հայրենակիցներուն հոգիները, ուր հին բնագաւառի յիշատակը անգամ մը եւս կը հրահրէ անոնց սիրտը, կը թարմացնէ մօտաւոր անցեալի պատմութիւնը և հաւատքով կը մատնանչէ ապագան։

«Պատմութիւն Զարսանճագի Հայոց» հատորը կենդանի ու խօսուն փաստն է այս իրողութեան։ Պէյրութի մէջ կազմուած Հրատարակչական Մարմինը և անոր տարած աշխատանքը կը չեշտեն Զարսանճագը անմահացնելու աննահանջ ու անչեղ մղումը։

Ներկայ հատորին հրատարակութիւնը, պատմական կոթող մըն է իսկապէս, որ կը հաստատէ Զարսանճագցիին ապրելու և գոյատեւելու իւրայատուկ և անընկճելի կամքը։

* * *

Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ, ինչպէս նաեւ այլուր, իրերօգնութեան մտահոգութիւններէն սեռած հայրենակցական Միութիւնները կարեցին անցան հայրենակիցներուն ծով կարիքները մեղմացնելու պարտականութեան ֆազը։ Անոնք, այ-

սօր թևակոխած են մշակութային մարզը զարգացնելու երկրորդ հանդրուանին։

1948էն մինչեւ այսօր, հետեւողական ճիգով, Համա—Զարեհանճագի Հայրենակցականը, Սուրիոյ և Լիբանանի հայ նախակրթարաններու մէջ կը պահէ 120 աշակերտներ։ Եղաւ նաեւ չրջան մը, երբ ունեցաւ 12 գոլէճական աշակերտներ։ Դժբախտաբար, տարուէ տարի այս թիւը նուազեցաւ և երեքի իջաւ։

Համա Զարեհանճագի Հայրենակցական Միութեան
Պեյրութի շրջանաւարտները 1954ին

Դաղթական կեանքի ներկայ պայմաններու մէջ, երբ կորնցուցած ենք մեր գոյութեան յենարանն՝ հայրենի հողն ու միջավայրը, պէտք է ձգտինք պահպանել ու ամրացնել մեր մշակոյթը։ Մեր այս նոր ձգտումը կ'իրականանայ այն չափով, ինչ չափով որ զօրաւոր է մեր ազգային գիտակցութիւնը և ծանօթութիւնը՝ մեր մշակոյթին և պատմութեան մասին։

Համա Զարեհանճագի Հայրենակցական Միութիւնը, իր այս վեհ գործովը, պազմաչխարհի հայ իրականութեան մէջ նշանակելի տեղ մը կը գրաւէ անկասկած, այլ կազմակերպութիւններու կողքին։

Օրհնենք ըլլան ճիգերը ու զոհաբերութիւնները բոլոր անոնց, որոնք ծառայած կ'ըլլան հայ ժողովուրդի բարձրաց-

ման, անմահացնելով Զարմանճագը և կենդանի պահելով անոր պատմութիւնը։ Այս ճիգերու չնորհիւ է, որ աստանդական իւրաքանչիւր հայ պիտի դառնայ անկարնչելի, անպարտելի մէյ-մէկ «Սասունցի Դաւիթ» հրաժայլ։

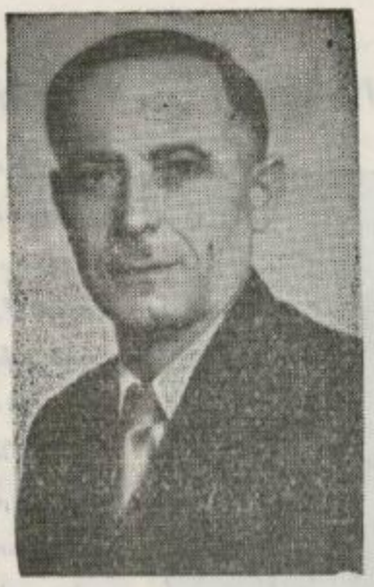

Խորով Երեւանեան
(ԱՏԵՆԱՊԵՏ)

Սուրէն Բուջիկեան
(ԳԱՆՁԱՊԱԶ)

Գեղամ Բուջիկեան
(ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ)

ՀԱՄԱ—ՋԱՐՄԱՆՃԱԳԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ

Սարգիս Մանուկեան

Լուսեր Առաքելեան

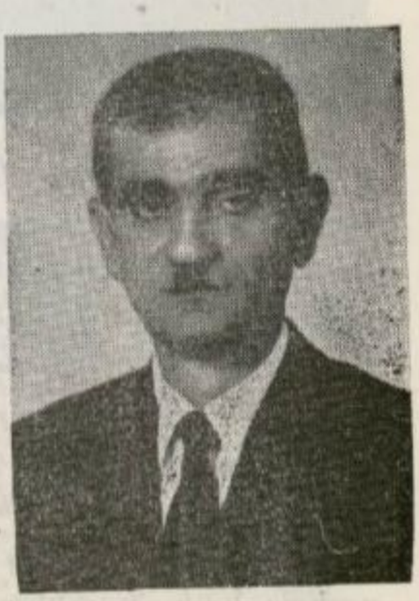

Արսեն Հոլոբիկեան

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳՑԻ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐ ԵՒ ԴԷՄՔԵՐ

ԼԵՒՈՆ ՄԵԼԻՏՈՍԵԱՆ

Ծնած է Բերրի, 1904ին։ Տեղական նախակրթարանի Դ. Դասարանի աշակերտութեան շրջանը կը զուգադիպի 1915ի եղեռնին։ Իր տարեկից պատանիներու նման, Լեւոն կը մնայ ծնողազուրկ։ Կը յաջողի տարագրութենէ փրկուիլ շնորհիւ Բերրիի Նուֆիս Մեմուրի՝ Մուսթաֆա Էֆէնտիին։ 1916-1919 Զըմըշկածագ և Կապան-Մատէն կը մնայ գրեթէ միշտ Գ. Երեւանեանի անբաժան ընկերը։

1920ին կը մեկնի Խարբերդ և կը գանէ իր երկու քոյրերը։ 1922ի վերջին բռնագաղթին կը հաստատուի Հալէպ։ Ամերիկաբնակ եղբօրը՝ Մելիտոսի ջանքերով, Ամերիկա կը ղրկէ իր երկու քոյրերը, բայց ինքը կը մնայ Հալէպ։ Այս քաղաքին մէջ, Չարսանճագի Հայրենակցական Միութեան ինչպէս նաև Գաղթային Վարժարանի հիմնադիրներէն կ'ըլլայ։ Սոյն նախակրթարանին մէջ կ'աշխատի որպէս դաստիարակ-ուսուցիչ, ամբողջ երկու տարի, կատարեալ նուիրումով և զոհողութեամբ։

1928ին կը մեկնի Ֆրանսա։ Կարգ մը նախանձախնդիր հայրենակիցներու հետ, հոն եւս, կը լծուի հայրենակցականի կազմակերպչական գործին։ Առաջնորդող մղիչ ուժը կը հանդիսանայ նաև Ֆրանսայի Չարսանճագի Երիտասարդաց Միութեան և անոր մարզական խումբին։

Ինքնաշխատութեամբ որոշ զարգացումի տիրանալու և մտային պաշարը ճոխացնելու տեսակէտով մեծ նուաճումներ արձանագրած և նախանձելի բարձրութեան մը հասած է։

Իր տեղափոխութեան վերջին հանգրուանը կ'ըլլայ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Նիւ-Եօրք քաղաքը, ուր կ'ապրի ներկայիս։

Ամերիկայի մէջ ալ անգործ չի մնար։ Ամէն տեղ, կ'աշխատի զօրացնել հայրենակցականի կազմակերպութիւնները և ամէն ջանք կը թափէ քաղաքներու և գիւղերու Հայրենակցական Միութիւնները միացնելու և բոլորը մէկ յայտարարի տակ առնելու համար։ Ունի խնամուած ոճ և պերճախօս լեզու։

Սոյն պատմագրքին առաջին և ամենաջերմ աշխատակիցը հանդիսացած է։ Անհուն խանդավառութեամբ հետեւած է այս գործին, և մեծ զոհողութիւններով օգտակար տեղեկութիւններ հայթայթած է անոր։

Որպէս հաւատաւոր ու աւանդապահ Բերրիցի, իրաւունք ունի գոհունակութեամբ դիտելու ներկայ հատորը, որ անկորընչելի կոթողն է իր պաշտած բնագաւառին՝ Զարսանճագին։

ՈՍԿԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Ծնած է Մեծկերտ։ Կը պատկանի Ճգնաւորեան բազմանդամ գերդաստանին։ 1915ի եղեռնին կը կորսնցնէ իր հայրն ու մայրը։ Ծնողազուրկ Ոսկան կը հաստատուի Տանապուրան, Քրդերու մօտ։ 1916ի քրդական արշաւանքին, անելի կը մատնըւի և հետիոտն փախուստ կուտայ դէպի Խարբերդ։

Զրկանքի այդ օրերուն, Քէսրիկ գիւղի մէջ, Թուրքի մը քով ծառայութեան կը մտնէ։ Նիր Իսթի որբանոցին մէջ կը մնայ երկու տարի, ապա՝ բոլոր որբերուն հետ Անթիլիաս կը փոխադրուի։

Կ'անցնի Հալէպ, քրոջը մօտ և շրջանաւարտ կ'ելլէ Հայկազեան վարժարանէն։

1927ին Քուպա կը մեկնի։ Անիրականալի կը մնայ ուսումը շարունակելու իր իղձը։ Խումբ մը երիտասարդներու հետ կը կազմէ Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէն։ Ժամանակ մը յետոյ կը փոխադրուի Նիւ-Եօրք։

1915ի սպանդէն հրաշքով փրկուող սերունդէն է Ոսկան Յովհաննէսեանը։ Հայրենասէր, ուսումնատենչ, գործունեայ և իր անցեալին հաւատաւոր մէկը եղած է։ Ինքնաշխատութեամբ կրցած է զարգանալ և որոշ բարձրութեան մը հասնիլ։

Յուշագրութիւններու բաժնին մէջ Ոսկանի կողմէ ներկայացուած Մեծկերտի Յուշերը կը վկայեն անոր հաւատքն ու աւանդապահութիւնը։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ՏԷՕՔՄԷՃԵԱՆ

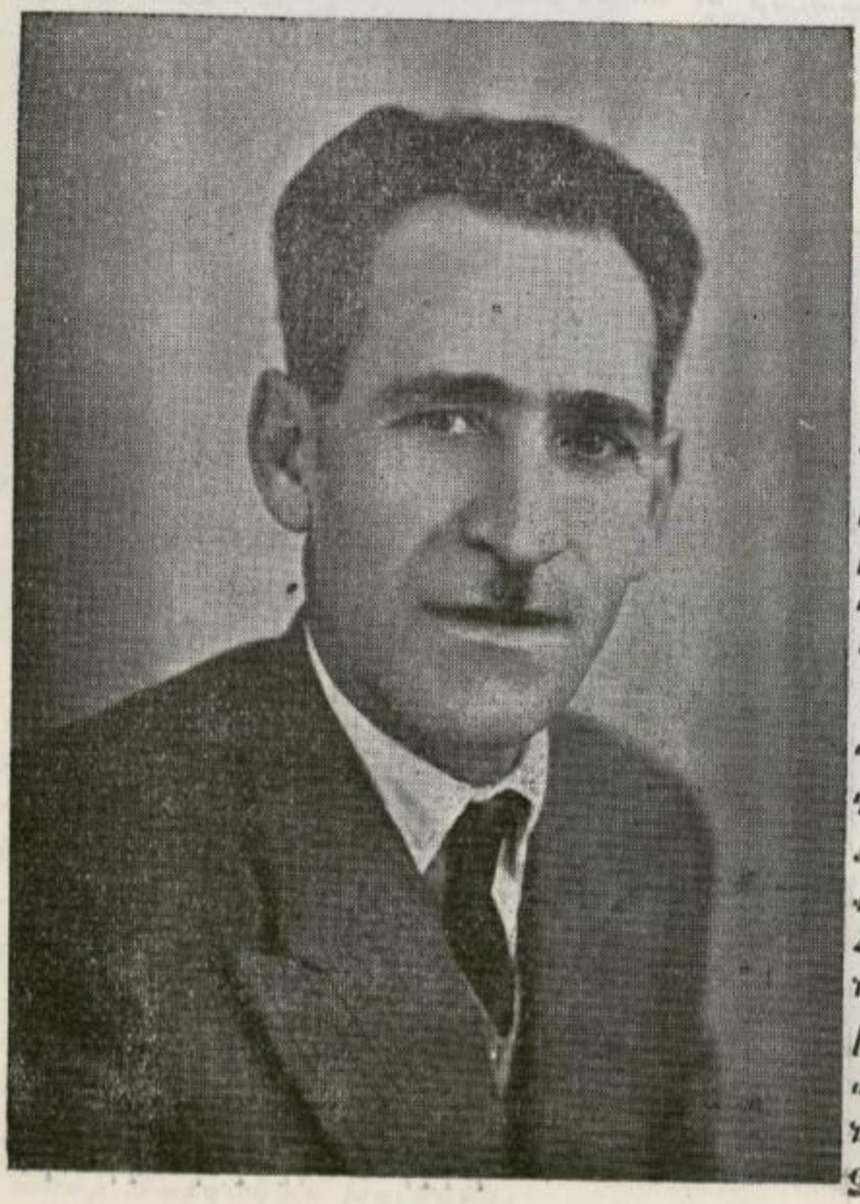

Ծնած է Զարսանճագի Խմայիլ գիւղը։ Իր նախնական ուսումը ստացած է տեղական վարժարանին մէջ։ Տեսած ու ապրած է ապրիլեան եղեռնի ամենէն տխուր օրերը։ Ազատուելով թրքական եաթաղանէն, 1922ին կը հասնի Հալէպ։ Ինքնաշխատութեամբ կը զարգացնէ իր մտային պաշարը։ Աչքառու դեր ունի Հալէպի Հայրենակցական Միութեան կազմակերպումին մէջ։ Հիմնադիրներէն է Զարսանճագի Գաղ-

թային վարժարանին որուն հոգաբարձութեան անդամ ալ եղած է։

Գործի բերումով կը մեկնի Ֆրանսա։ Հոն եւս կը նուիրուի հայրենակցական շարժումներու ստեղծումին և անոնց կազմակերպչական գործերուն ջիղը կը հանդիսանայ։ Մարսէյլի և Լիոնի Հայրենակցական Միութիւններու գործօն կեանքի յարատեւ բարգաւաճումին մէջ կը գրաւէ գնահատելի դիրք։ Կարծես եղած է Զարսանճագցիական շարժումներուն կամաւոր ու անձնուէր գործիչը։ Անոր անսպառ նուիրումը արժանացած է իր հայրենակիցներու գնահատանքին, յարգանքին և երախտագիտութեան։

Ֆրանսայէն կը տեղափոխուի Սանփավլօ (Պրազիլեա), ուր կը մնայ ներկայիս։ Նոյն ոգեւորութեամբ և նոյն եռանդով, այդ հեռաւոր ափերէն իսկ կը ջանայ մօտէն հետաքրքրուիլ, հայրենակցական շարժումներով ու գործունէութեամբ։

ՊԵՏՐՈՍ ԲՈՒՋԻԿԵԱՆ

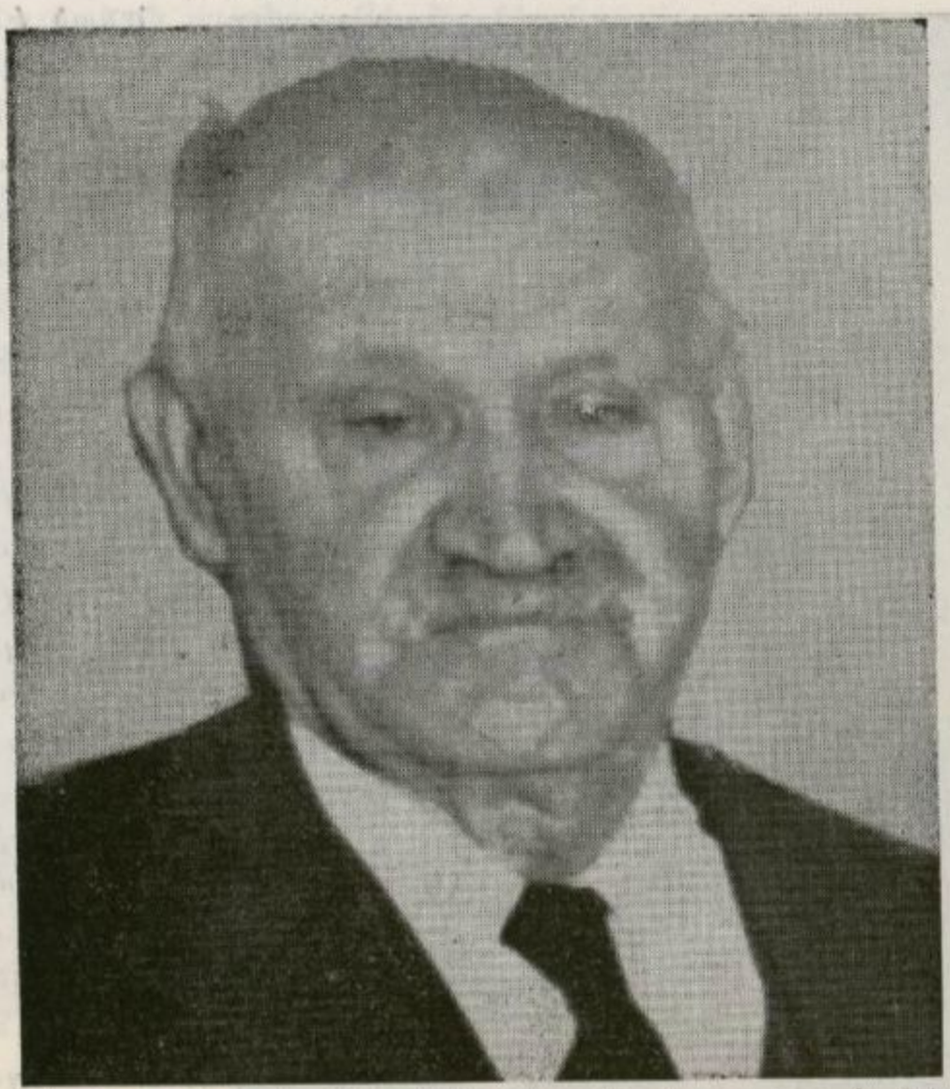

Ծնած է Բերրի։ Մեր հին սերունդի լաւագոյն ներկայացուցիչն է։ Կարելի է զինքը կոչել Բերրիցիներու նահապետը։

Ամերիկա գաղթող առաջին Հայերէն է, և իր տարեկիցներուն մէջ՝ միակ վերապրողը։

Այժմ կ'ապրի Քալիֆորնիոյ մէջ, ուր կազմած է նահապետական բազմանդամ ընտանիք մը։ Ալենկը մագերով այս ծերուկին կ'ապրի ներկայիս, իր զաւակներու, հարսներու և թոռնիկներու գուգուբանքով չրջապատուած։

Պետրոս Բուլխիկեան պահած է Բերբիցիական գեղեցիկ սովորութիւնները ու աւանդութիւնները։ Հայրենակցական Միութեան կարեւոր անիներէն մէկն է։ Երկար տարիներէ ի վեր մաս կը կազմէ Համա—Զարեանճագի Հայրենակցական Միութեան կեդրոնական վարչութեան։

Մեր անցեալի յիշատակներով ապրող այս պատուական հայրենակիցը մնծապէս խանդավառուած է մեր բնագաւառին բարքերն ու կեանքը ներկայացնող «Պատմութիւն Զարեանճագի Հայոց» հատորով։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԿՈՓՈՑԵԱՆ

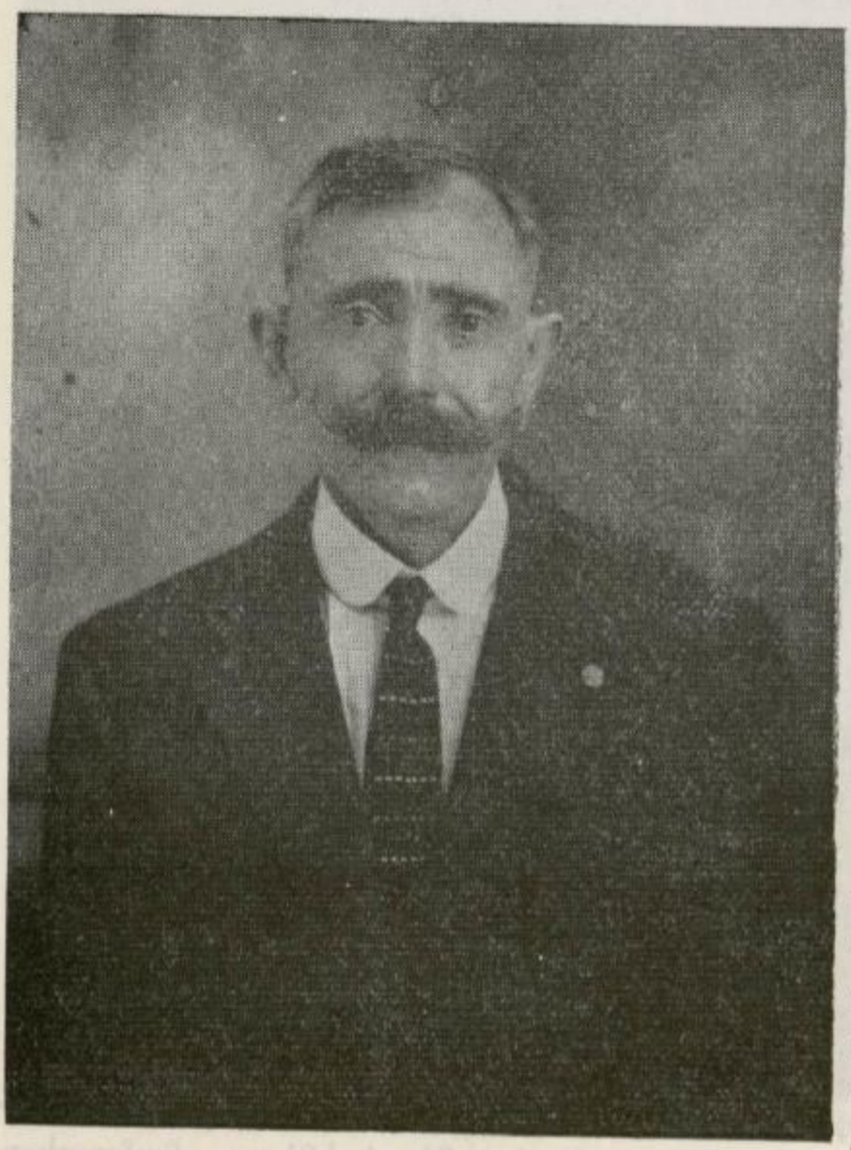

Ծնած է Բերբի 1873ին։ Հին սերունդի լաւագոյն ներկայացուցիչներէն է։ Ամերիկա գաղթող առաջին Բերբիցին եղած է։ Իր նախնական ուսումը յորացուցած է Մեծկերթի վարժարանին մէջ։ Որոշ ատեն մը վարած է Բերբիի Առաջնորդարանին քարտուղարութեան պաշտօնը։

Մեծկերթի բերդի և աւերակներու մասին անոր գրած յուշագրութիւնները կը համապատասխանեն մեր քա-

դած տեղեկութիւններուն։ Հայրենակից Կոփոյեան կը գրէ.«1900ին, Թուրքերը զօրանոց մը չինեցին քանդելով հայ եկեղեցիներուն պատերը։ Պեղումներու միջոցին երեւան եկած է 40 սենեակնոց բաղնիք մը, որմէ ներս գտնուած են բաղնիքի պղնձեայ ջուրի գաւաթներ և զանազան դրամներ։ Մատնագէտները հաստատեցին այդ դրամներուն պարսկական ըլլալը»։

Երկար տարիներ ապրած է Ամերիկայի մէջ։ 1915ի եղեռնը չափազանց խոր ազդեցութիւն ըրած և հիմնովին ցնցած է իր էութիւնը, առողջութիւնը վտանգելու աստիճան։

Ծանր էր տարագրութենէ փրկել և Ամերիկա փոխադրել իր զաւակները՝ Պետրոս, Ճիւան և Մարիամ։ Բախտաւորութիւնը ունեցած է հայրական կարօտն առնելու իր սրտահատորներէն և անոնց միջոցաւ ալ՝ իր դժբախտ հայրենակիցներէն։

Դժբախտաբար, կարճատեւ եղած է այս բախտաւորութիւնը։ Մի քանի տարի յետոյ, ան վերջնականապէս փակած է իր աչքերը, օտար հողի վրայ։

Հայկական աւանդութեանց ջերմ պահապան ու ազգային ազատագրական գործին հաւատաւոր ծառայողներէն եղած է։ Օրհնեա՛լ ըլլայ անոր յիշատակը։

Ցարութիւն Կոփոյեան իր ընտանիքով
(Նկարուած՝ Բերրիի մէջ, մեկնումէն առաջ)
Նկարը ցոյց կուտայ նաեւ Բերրիի տարազները

ԿԻՐԱԿՈՍ ԲՈՒՋԻԿԵԱՆ

Կիրակոս Բուջիկեան՝ Չարսանճագի հնագոյն և պատկառելի ներկայացուցիչներէն է։ Ծնած է Բերրի, ուր ստացած է նախնական կրթութիւնը, տեղւոյն ազգային վարժարանին մէջ։ Չափազանց կանուխէն մեկնած է Ամերիկա։ 1910 ին վերադարձած է Բերրի։ Բոլորանուէր և գործսն մասնակցութիւն բերած է Չարսանճագի ազգային, քաղաքական ու կրթական կեանքին։

Երկար ատեն վարած է Բերրիի Քաղաքական Ժողովի և Թաղականութեան ատենապետութիւնը։ Իր անկեղծ ու անձնուէր գործունէութեամբը արժանացած է բոլորին անվերապահ յարգանքին և համակրանքին։

Մօտէն մասնակից դարձած է ազգային ազատագրական շարժումներուն, կապ պահելով արտասահմանի յեղափոխականներուն հետ։ Որպէս ազգային ղեկավար, մեծապէս օգտակար եղած է Չարսանճագի նորահաս սերունդի դաստիարակութեան գործին բարելաւման, նախապատերազմեան շրջանին։

1915ի ջարդին, Բերրիի առաջին ձերբակալուող Հայերէն կ'ըլլայ։ Անիմանալի տոկունութեամբ կը դիմանայ բանտի ամէն տեսակի չարչարանքներուն, դահիճներուն զարմանք պատճառելով։ Մուզուրի կամուրջի 16 հայ նահատակներու առաջիններէն կը հանդիսանայ։

Փա՞ռք իր անթառամ յիշատակին։

ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԲՈՒՋԻԿԵԱՆ

Ծնած է Բերրի։ Կը պատկանի մեր միջին սերունդին։ 1908ի Սահմանադրութեան շրջանին, որպէս ազգասէր երիտա-

Պաղտասար Բուջիկեան

սարդ, մօտէն հետեւած է ազգային զարթօնքի շարժումներուն։

Հետաքրքրուած է Զարսանճագի այդ օրերու յեղափոխականգործիչներով։ Տեսնուած է անոնց հետ ու խիստ մեծ շահագրգռութեամբ լսած է անոնց խօսքերը։ Մեծապէս տպաւորուած է Ֆէտայի Աւետոյէն, որուն հետ սերտ յարաբերութիւն պահած է։

Բերրիի մշակութային շարժումներուն մղիչ ուժը հանդիսացած է։ 1910-1912, վարած է երկսեռ նախակրթարանի հոգաբարձական պաշտօնը, ինչպէս նաեւ գրադարանապետութիւնը։

1913-ին մեկնած է Ամերիկա։ Պաղտասարի հոգիին մէջ կ'ապրին Բերրիի անցեալի յուշերը, միշտ վա՞ռ, միշտ կենդանի՞։ Մեծապէս խանդավառուած է ներկայ հատորին հրատարակութեան ձեռնարկով, որուն մէջ կը տեսնէ Զարսանճագի պատմութեան յաւերժական կոթողը։

ՅԱԿՈԲ ԿՈՓՈՅԵԱՆ

Ծնած է 1872ին, Բերրի։ Իր նախնական ուսումը կը ըստանայ տեղւոյն վարժարանին մէջ։ Իր տիկնոջ մահէն յետոյ կը փոխադրուի Քէօսթէնճէ (Ռումանիա), ուրկէ՝ 1890ին, կ'անցնի Միացեալ Նահանգներ։

Հետզհետէ կը լքէ իր պահպանողականութիւնը և մեծ

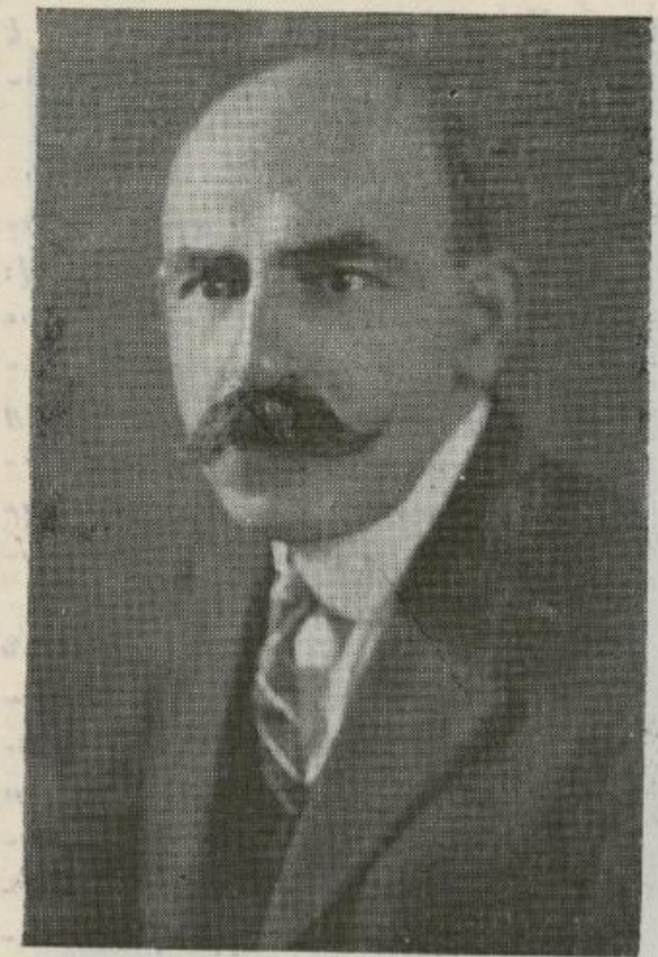

Յակոբ Կոփոյեան

հետաքրքրութեամբ կը հետեւի ազգային ազատագրական չարժումին։

Բերբի Ուսումնասիրաց հիմնադիրներէն մէկը կը հանդիսանայ և կը նպաստէ դպրոցի կրթական մակարդակի բարձրացման, ինչպէս նաև Առաջնորդարանը նոր չէնքով օժտելու ծրագրին։

Զարեանճագի հոդային դատի չրջանին Միացեալ կոպ կը հաստատէ Պատրիարքարանին հետ և ամէն ջանք կը թափէ յայտով հլքի մը յանգելու նպատակով։

20 Օգոստոս 1939ին յանկարծամահ կ'ըլլայ, խոր սուգի մատնելով իր հայրենակիցները։

ԳԷՈՐԳ ԹԱԴՈՑԵԱՆ

Ծնած է Բերբի։ Մինչև տերունդի հարազատ ու աւանդապահ ներկայացուցիչներէն է։ Ամերիկան հետաւոր ափերու վրայ իսկ վառ պահած է իր բնագաւառին յիշատակը, որուն չունչով համակուած է ամբողջ էութիւնը։

Այս պատճառով ալ օգտաչատ հետաքրքրութեամբ հետեւած է սոյն պատմագրքի պատրաստութեամբ, որուն բերած է իր անվերապահ աջակցութիւնը, պատմական տեղեկութիւններ հայթայթելով։

Հայրենակից Գէորգ Թադոյեանը այժմ կը բնակի Ֆիլատելֆիա, ուր կազմած է Զարեանճագի աւանդութիւններով ու բարքերով տոգորուած երջանիկ ընտանիք մը։ Իր որդւոյն՝ Եդուարդ Թադոյեանի կեանքը լուսապսակ փառան է այս իրողութեան։ Մասնակցած է հայրենակցական բոլոր չարժումներուն և քաջա-

Գէորգ Թադոյեան

լերած է զանոնք թէ՛ նիւթապէս, թէ՛ բարոյապէս, իր կարողութեան ու կարելիութեան սահմանին մէջ։

Հետաքրքրութեամբ կարելի է կարդալ հայրենակից Գէորգ Թադոյեանի յուշագրութիւնը ներկայ հատորին մէջ, էջ՝ 165։

ՄԵԼԻՏՈՍ ՄԵԼԻՏՈՍԵԱՆ

Մելիտոս Մելիտոսեան ծնած է Բերրի, 1894ին։ Աւարտած է Բերրիի Միացեալ Ընկերութեան վարժարանը։ 1910ին կը մեկնի Ամերիկա, մեծ եղբօրը՝ Միսակին մօտ։

1915ի եղեռնը և տարագրութեան լուրը կը փոթորկեն իր հայրենասէր և ազգանուէր հոգին, վրէժխնդրութեան ամեհի ալիքներով։ Առանց վարանումի կը մտնէ նորակազմ հայկական գունդին մէջ և կը մեկնի Կիլիկեան ճակատ։

Երկու տարի անդադար կը մարտնչի հասարակաց թշնա-

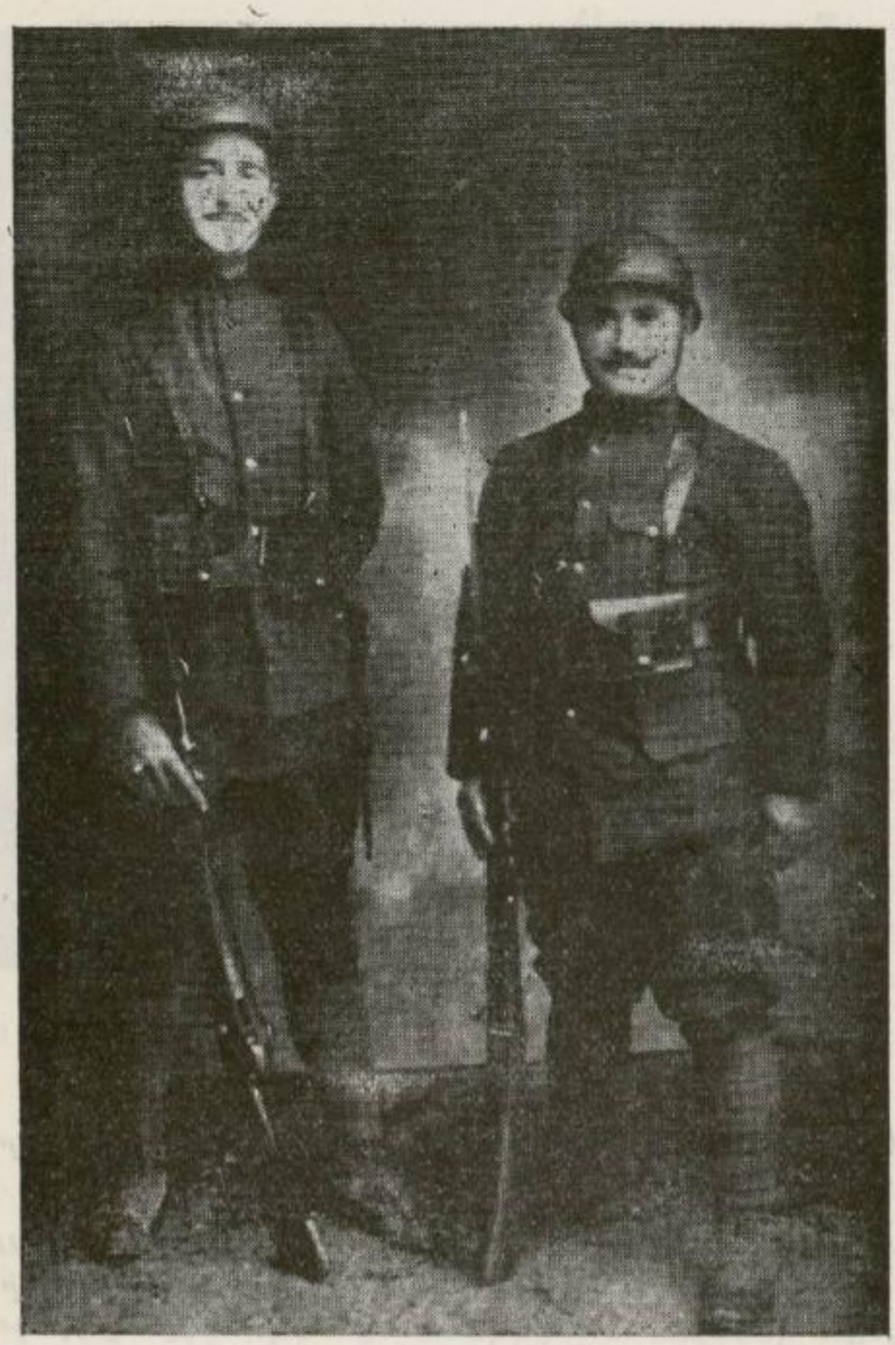

Զարսաննագի կամաւորները

Զախէն աջ - Մելիտոս Մելիտոսեան, Պետրոս Զաքոյեան

միին դէմ, միշտ առաջին գծի վրայ։ Հանգուցեալ Միհրան Տամատեանի ղեկավարութեան տակ կազմուած Ազգ. Միութեան քարտուղարութեան կը հրաւիրուի։ Զեռնհասօրէն կը վարէ այս պաշտօնը մինչեւ Կիլիկիոյ պարպումը։

Պաշտօնավարութեան շրջանին, նիւթապէս և բարոյապէս օգտակար կը հանդիսանայ նաև իր տարագրեալ հայրենակիցներուն։ Շատ մը դժուարութիւններէ յետոյ կը յաջողի Ամերիկա

Ցեղվածը ս. թ. Լիտց, գարնան, իսկական ու ճշմարիտ ներկայացուցիչն է գաղթական հայ ժողովրդի։

Երեսփոխան Ցամիրյանը։

վերադառնալ և թրքական գեհենէն փրկել իր երկու քոյրերն ու եղբայրը։

Որոշ ժամանակ մը կը զբաղի առեւտուրով։ Մեծ հոգ կը տանի իր զաւակներու կրթութեան։

Յանկարծամահ կ'ըլլայ 30 Յունիս 1954ին, խոր սուգի մատնելով իր հայրենակիցները։

* * *

Նկարին մէջ, Մելիտոս Մելիտոսեանին քովինն է Պետրոս Զաքոյեան, Խուշի գիւղէն։ Ան կը պատկանի Զաքոյեան մեծ և հերոս գերդաստանին։ Հայրենանուէր տոգորումներով առլցուն, Պետրոս կը մտնէ Հայկական Լեգէոնին մէջ և Կիլիկեան ճակատի վրայ աչքառու քաջագործութիւններ կը կատարէ։

ՏԻԿԻՆ ՊԱՂՏԱՏ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ

Պաղտատ Երեւանեան ծնած է Զարսանճագի Հոշէ գիւղը։ Զուրնաճեան բազմանդամ եւ յայտնի գերդաստանին կը պատկանի։ Ամուսնացած է Բերրիցի Սարգիս Երեւանեանի հետ։ Մայր Երեւանեան, իր ծննդեան թուականը կը ճշդէ այսպէս. «Թալանի տարին -1895- հինգ տարուան հարս էի»։

1915ի սպանդին կը կորսնցնէ իր ամուսինն ու եղբայրները։ Հինգ զաւակներու հետ կը առաւոտի տարագրութեան գողգոթային վրայ։ Հրաշքով կը փրկուի սոյդ մահերէ և իր տարաղնուած հոգեհատորները վերախմբելով կը հաստատուի Հալէպ, 1922ին։ Բոլորովին կը նուիրուի իր զաւակներու դաստիարակութեան գործին, ինչպէս նաեւ անոնց ապագայի կերտումին։

Թէեւ մեսրոպակերտ տառերուն անծանօթ, բայց հայկական աւանդութեանց և անգիր բոլոր սրբութիւններուն հաւատարիմ մնացած է, ու որպէս դաստիարակ զանոնք ջամբած է իր զաւակներուն, հարսներուն և թոռնիկներուն, անոնց սրտերուն մէջ արմատաւորելով Զարսանճագի բարքերն ու մեր ազգային աւանդութիւնները։ Գրեթէ ամբողջութեամբ անոր կը պարտինք Զարսանճագի գաւառաբարբառի բաժինը։ Իր օգտաշատ յուշերով սատարած է սոյն պատմագրքի ճոխացման, մօ-

տէն հետաքրքրուելով ներկայ հատորի հեղինակ և իր անդրանիկ զաւակ՝ Գէորգի աչխատանքներով։ Հանդիսացած է անոր ներչնջարանն ու մեծագոյն օժանդակը։

Մօտաւորապէս 85 ամեայ Պաղտատ մայրիկը, Զարսանճագի հազուագիւտ վերապրողներէն և Զարսանճագի ոգին ան-

Մայր Երեւանեան (Տիկին Պաղտաս)
շրջապատուած իր զաւակներով
(1920 ի նկար)
Նստած՝ աջ — Իսահակ Ենովքեան

մահացնող աւանդապաշտ մայրերէն վերջին մեացորդն է։

Մաղթենք որ ան բախտաւորուի հարիւրամեակը տօնելու պատեհութեամբ, որպէս կենդանի վկայ Զարսանճագի Պատմութեան ու փառքին։

ՏԻԿԻՆ ՋԱՊԷԼ ՋԱԳՄԱՔՃԵԱՆ

(ՋԱՊԷԼ ՄԱՑՐԻԿ)

Տիկին Ջապէլ Ջագմաքճեան, Ջարսանճագի իգական ան-ուի կարկառուն դէմքերէն մէկն է։ Օգտաչատ ծառայութիւններ մատուցած է ապանդէն ճաղոպրած ծերերու, այրիներու, որ-բերու և թրքացման կորուստին ենթակայ անօգնական երե-խաներու։

Փոքր տարիքէն կը կորսնցնէ իր մայրը։ 1895ի դէպքին կը սպաննուի նաեւ հայրը։ Որպէս անմեղ և անգիտակից մա-նուկ, Ջապէլ գլուխը կը հանդչեցնէ հօրը անշնչացած դիակին վրայ ու ամբողջ գիշեր մը այդ վիճակին մէջ կը մնայ, հայրն ալ քնացած կարծելով։

Թագոյեան ընտանիքէն է։ Որպէս անտէր կը յանձնուի զերմանական որբանոցի խնամքին։ 17 տարեկանին կ'ամուս-նանայ համաքաղաքացի Գրիգոր Ջագմաքճեանի հետ։ 1915 ի եղեռնին կը բաժնուի իր ամուսինէն, այս վերջինը զինուո-րագրուած ըլլալով։ Իր հինգ զաւակներն ալ կը ցրուին տա-դին—անդին, օտարներու ծառայութեան մտնելով, իրենց գո-յութիւնը պահելու համար։

1916 ին կը հաստատուի Թարթերդ։ Ամերիկացիներու կողմէ ձեռնարկուած որբանոցի գործին կը նուիրուի ամբող-ջութեամբ։ Կարճ ժամանակի մը մէջ, որբանոցի տղոց բաժնին հոգաբար «մայրիկ» կը նշանակուի։

Այս գժուարին օրերուն է որ կը ձեռնարկէ թուրք կամ քուրդ ընտանիքներու մէջ գտնուող հայ մանուկներն ու պատա-նիները հաւաքելու խիստ վտանգաւոր գործին։ կը յաջողի նա-եւ գտնել իր չորս զաւակները։ Օգնած է նոյնպէս անկար, ան-պատսպար, անգործ ու գրեթէ մերկ ծերերուն։

Տիկին Ջապէլ Ջագմաքճեան այս փրկարար աշխատանքը կը տանի մինչեւ 1922 թուականը, երբ այլեւս իր խնամքին ու հոգածութեան յանձնուած որբերը փոխադրուեցան դէպի ազատ երկիրներ, իրենց սրտին մէջ անջնջելիօրէն պահելով զիրենք փրկող ու անձնուիրաբար խնամող հրեշտակին յի-շատակը։

Տիկին Ջապէլ Ջագմաքճեան հայրենասէր ու ազգանուէր հայ կնկայ գովելի տիպարն է, որ պարտաճանաչութեան, նուի-րումի և անսասան հաւատքի լաւագոյն օրինակը տուած է իր կեանքովը ու գործերովը։

Ամերիկան արքանոցի մէջ, Զապել Մայրիկի կողքին, իրենց մայրական հոգածութիւնը ցոյց տուին նաեւ երկու հայ կիներ՝ Տիկին Զարուհի Մեմեեան *և* Տիկին Կիւզել (*Զապէլ*) Հագոպմազեան:

Տիկին Զապել Զագմաճեան
իր զաւակներով

ՊՕՂՈՍ ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ

Ծնած է Բերրի։ 1915 ի մեծ եղեռնէն ճողոպրած պատանիներու դասին կը պատկանի։ Բերրիի վարժարանի թերաւարտներէն եղած է։ Տարագրութեան սեւ օրերուն, ստոյգ մահէ փրկուած է իր քրոջը և մօրը հետ։

Մինչեւ 1922 մնացած է Խարբերդի Մեզրէի մէջ։ Իր հասակակիցներու շարքէն, եղած է մէկը այն հազուադիւտ բախտաւորներէն, որոնք զերծ մնացած են զինուորական հետապընդումներէ։ Մեզրէի մէջ, ամէն յարմար առիթ օգտագործած է, սատարելու համար իր հայրենակիցներուն։

Տեր եւ Տիկին Պողոս Տեմիրճեան (Բերրիցի)
Հալեպի Զարսանճագի Գաղթային վարժարանի
հիմնադիրներեն։

Բռնագաղթին Հալէպ հաստատուած ու նուիրուած է Հայրենակցական Միութեան գործերուն։ Զարսանճագի Հալէպի Գաղթային վարժարանի հիմնադիրներէն եղած է։ Լեւոն Մելիտոսեանի հետ ալ երկու տարի գրեթէ ձրի ուսուցչութիւն ըրած է։

Այժմ հաստատուած է Ամերիկա, ուր ամէն ջանք կը թափէ միութենական կեանքը գործօն դարձնելու և անցեալի յիշատակները անմար պահելու համար։

Սոյն պատմագիրքը հոգեկան մեծ մխիթարութիւն մըն է անոր համար, որովհետեւ Պօղոսին սիրտը կը բաբախէ միշտ Զարսանճագի յիշատակներով։

ՊԵՏՐՈՍ ԿՈՓՈՅԵԱՆ

Ծնած է Բերրի։ Թերաւարտ է տեղւոյն նախակրթարանէն։ Աշակերտութեան շրջանին գծագրութեան մէջ եզակի ձիրք յայտնաբերած է։ 1915 ի եղեռնը սաղմին մէջ մահացուց անոր վրիձինը։

Պետրոս տեսաւ ու ապրեցաւ գուլումի այդ սեւ շրջանը։ 1920 ին Տէրսիմ կը վերադառնայ. հոն կը ձերբակալուի թուրք ժանտարմաներու կողմէ և Խարբերդ կը տարուի։ Մէկ տարի կը մնայ Մեզրէի բանտին մէջ, ապա ազատ կ՚արձակուի։

Շէն քնաւորութեամբ օժտուած ընկերասէր մէկը եղած է, վիրջին ծայր առատաձեռն ու զոհաբերուող՝ իր հայրենակից-ներուն հանդէպ։

Հետաքրքրուած է Հայրենակցական Միութիւններու կեանքով և օժանդակած է անոնց։ Յանդավառութեամբ դիմա-ւորած է պատմագրքին հրատարակութիւնը։

Ներկայիս, իր եղբօրը՝ Ճիւանին հետ միասին կ'ապրի Շիքագոյի մէջ։ Զինք ճանչցողները փնտռած են միշտ, իր ազ-նիւ ու չէն ընկերակցութիւնը։

ՎԱՂԱՐՇ (ՎԻՔԹՕՐ) ՄԱՂԱՔԵԱՆ

Ծրէզնոհայ երիտասարդ հայրենակից մըն է Վիքթօր Մաղաքեան։ Համաչխարհային երկրորդ Պատերազմին, ան կռուած է Առանցքի ուժերուն դէմ, որպէս սարճնթաց ծառայ-լով ամերիկեան բանակին մէջ։

Ռազմաճակատներու վրայ իր ցուցաբերած հերոսութիւն-ներուն համար մեծապէս դնահատուած է իր մեծաւորներէն։ Երկու անգամ արժանացած է Սիլվըր Սթար պատուանշանին։

Նախապէս արդէն պարգեւատրուած է Նէյվի Բրօս և Ֆրփբլ Հարբ չքանչաններով։

Միացեալ Նահանգներու ամերիկեան մամուլը լայն արձագանգ տուաւ Վիքթօր Մազաքեանի քաջագործութիւններուն, երբ ան Ամերիկա վերադարձաւ, պատերազմի չրջանին, ստացած վէրքերէն դարմանուելու համար։

Մազաքեանի հրամանատարներէն՝ Փնդապետ Իվընս Ս. Քօրլսըն, ընդարձակ տեղ յատկացուցած է հայ հերոսի հոգեկան նկարագրութեան, ճափոնի դէմ մղուած կռիւներու և Մաքէն կղզիի դէմ գործուած ռազմարչաւի պատմագրքին մէջ, որ յետոյ չարժանկարի վերածուեցաւ։

Վիքթօր Մազաքեան, Զարսանճագի անցեալը պանծացնող անբագործութեամբ արժանացած է հերոսի տիտղոսին, որ մնծ պատիւ կը բերէ թէ՛ իր ընտանիքին և թէ՛ իր ընտանիքին՝ Տէր և Տիկին Տիգրան Մազաքեանին։

Ձ Ա Ն Ն Ա Ձ Ա Ր Ե Ա Ն

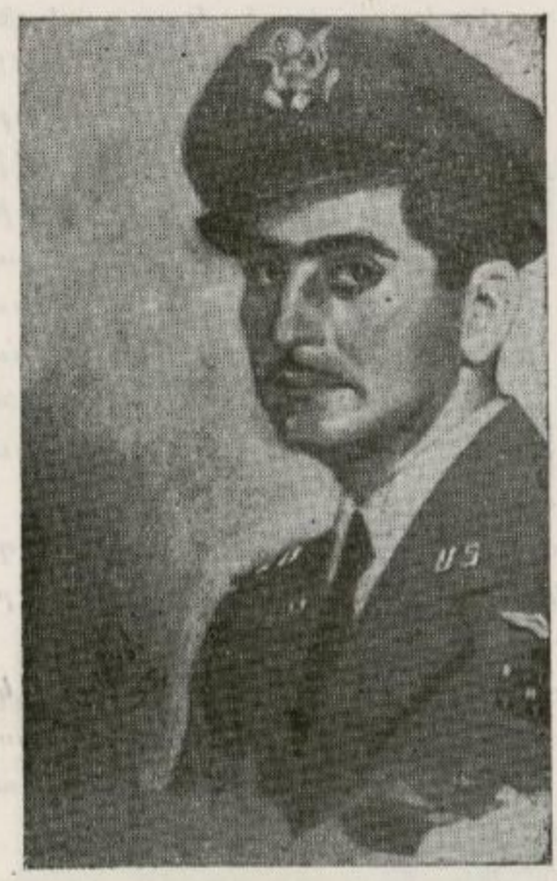

Զարսանճագի նորահաս երիտասարդ մը, որ կապուած կը մնայ իր հայրենի երկրին և անոր աւանդութիւններուն, առանց ճանչնալու այդ նուիրական հողը։

Այս գեղադէմ երիտասարդը ամերիկեան օդաուրմիլի մէջ է, հարիւրապետի աստիճանով։ Մասնակցած է երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմին և մնծ անբագործութիւններով պայքարած է Ատանցքի ուժերուն դէմ։ Ցաչիսթօ-Նոցիլմի դէմ մղած ճակատամարտներուն ընթացքին, Քեփթըն Նաճարեան մնծ քաջագործութիւններ կատարած է։

Իր աչքառու հերոսութիւններուն համար ան պարգեւատրուած է հետեւեալ չքանչաններով. Տիսթինկուիշըս Սըրվիս

Քրօս, Եւրոպական Թաւերաբեմի ժապաւէնը, Ամերիկեան Յաղթութեան Մեսալը, Միացեալ Ազգերու ժապաւէնը, Էփրէզիտէնշրլ Սայթէյշրնը:

Անկասկած, հայրենակից Նաճարեանը պիտի ուզէ ճանչնալ նաեւ իր նախնեաց հին հայրենիքը։

ՃՈՐՃ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

Ծնած է 1922ին, Շիքակոյի մէջ։ Միացեալ Նահանգներու ծովուժի սպասարկութեան մէջ կը գտնուի, յիսնապետի աստիճանով։

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմին, կամաւոր ծովային զինւոր արձանագրուելով, կը զրկուի Խաղաղականի ճակատը, Ճափոնական ուժերուն դէմ պայքարելու համար։

Մասնակցած է բազմաթիւ կռիւներու, որոնց ընթացքին կը ցուցաբերէ արտակարգ քաջութիւն, վտանգելով նոյնիսկ իր կեանքը։ Բաղխումներու ամենէն տաք միջոցներուն, կը փրկէ իր զինակիցներուն կեանքը, հիացում առթելով իր պետերուն։

Իր ռազմագիտական կարողութեան շնորհիւ, կը քանդէ թշնամի մթերանոցներ և օդը կը հանէ չատ մը կարեւոր դիրքեր։

Այդ օրերուն, ամերիկեան մամուլը գովասանքներ կը հիւսէ անոր հասցէին։ Իր հերոսական արարքներուն համար ստացած է Սիլվըր Սթար մեսալը, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ գնահատագիրեր ու պարգեւատրումներ։

Իր կեանքովն ու գործունէութեամբը, ան բարձր կը պահէ Զարսանճագի անունը և կ'արժանանայ իր նախնեաց փառաց պսակին։

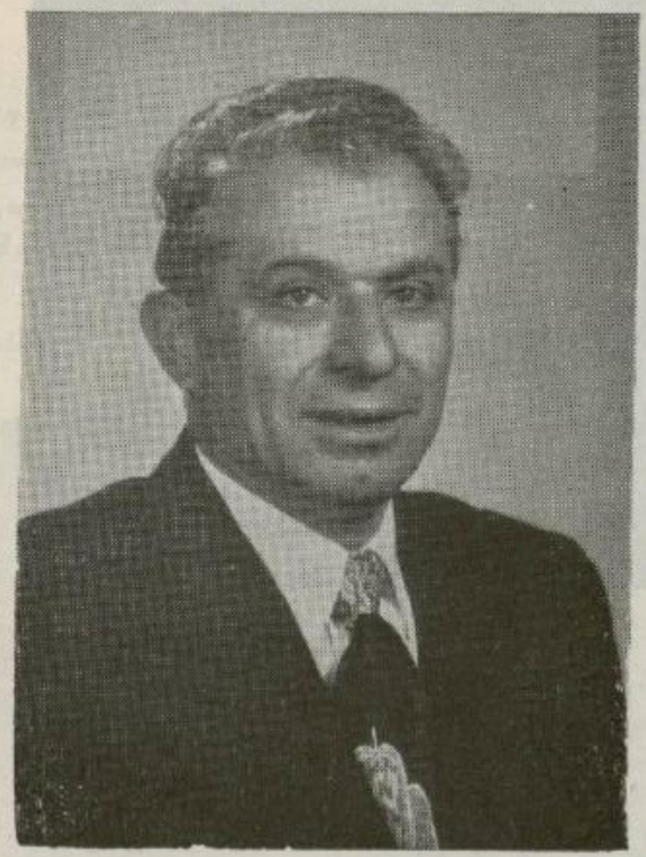

Կարապետ Կիրակոսեան

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Համա-Զարեհանճագի Հայրենակցական Միութեան հիմնադիրներէն և կեդրոնական վարչութեան եռանդուն և գործունեայ Ատենադպիրը։ (*Տես գրութիւնը՝ էջ* 608)։

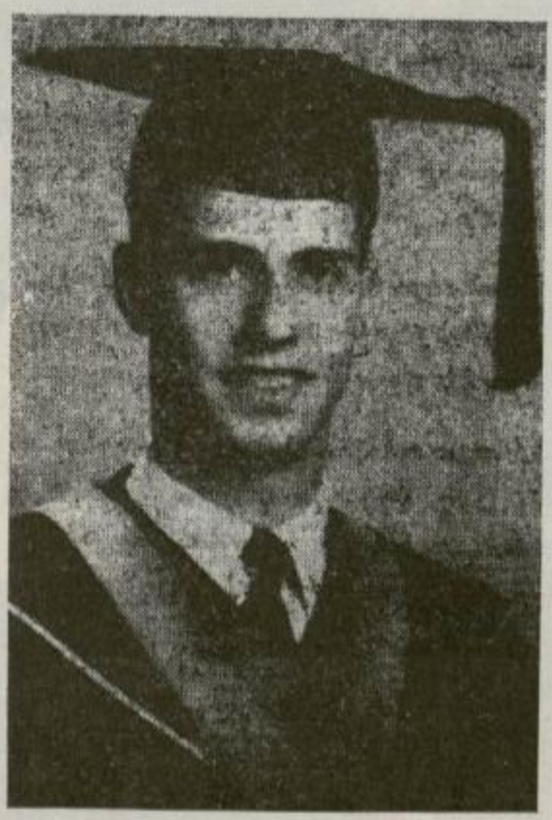

Եդուարդ Թադոյեան

ԵԴՈՒԱՐԴ ԹԱԴՈՅԵԱՆ

Որդին է Տէր և Տիկին Գէորգ Թադոյեանի։ Ուսումնասիրէ և փայլուն ապագայ խոստացող հայրենասէր երիտասարդ մըն է։ Ցաջողութեամբ աւարտած է Թեմփըլ Համալսարանի ուսուցչական և մարմնակրթանքի ճիւղերը, ստանալով գիտութեան պակալաւրի (B. S.) *տիտղոսին։*

Զարեհանճագի Նորահաս սերունդի այս խոստումնալից երիտասարդի հոգիին մէջ միշտ կենդանի կը մնայ իր հայրենի բնագաւառին յիշատակը։

ԵՐՈՒԱՆԴ ՓԱՇԱԼԵԱՆ

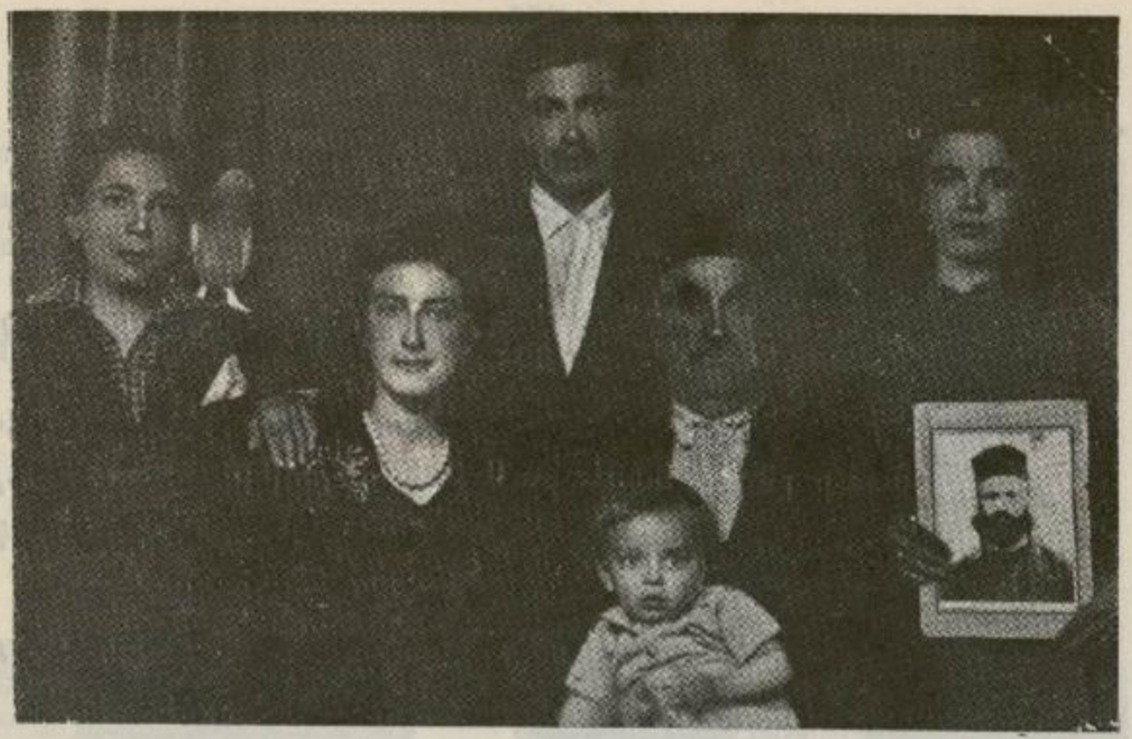

Երուանդ Փաշալեան իր ընտանիքով (Խարբերդ Մեզրէ)
Ազգկան ձեռքի նկարը կը ներկայացնէ Երուանդին Հայրը՝ Տէր Յոբէն Քահանան, որ նահատակուեցաւ 1915ին։

ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՂԱԲԵԱՆ

Տիր եւ Տիկին Տիգրան Մաղաբեան իրենց զաւակներով

ԽՈՍՐՈՎ ՆԱԼԲԱՆՏԵԱՆ

Խոսրով Նալբանտեան ծնած է Բերբի՝ 1915ի ապրիլեան եղեռնէն ճողոպրած ներուընդին կը պատկանի։ Հրաշքով փրկուած է ապանդէն։ 1920ին եկած է Խարբերդ՝ զինուորական ծառայութենէ ազատուելու համար ամիսներով պահուած է խնճուկ թաղատուներու մէջ։

1922ին, ընտանեօք Հալէպ կը փոխադրուի։ Զարչարանքներու և զրկումի ենթարկուած Խոսրովը իր անխոնջ ջանքե-

Խոսրով Նալբանտեան իր ընտանիքով (Ֆրանսա)

րը կը բերէ Հալէպի Հայրենակցականի կազմակերպման աշխատանքներուն։

Գաղթական վարժարանի հիմնադիրներէն ըլլալով, կը վարէ նաեւ հոգաբարձուի պատասխանատու պաշտօնը։ Այժմ կ'ապրի Ֆրանսայի Մարսէյլ քաղաքին մէջ։

Խոսրով Նալբանտեան գուրգուրանքով կը պահէ մեր նախնեաց աւանդութիւնները։ Այս իսկ պատճառով, ան իր զաւակներուն ներարկած է առհմային պատախարակութեան եւ Զարմանճագի պատմութեան սէրը, անով անանելու և ապրելու համար։

ԳԷՈՐԳ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ

Գեորգ Երեւանեանի բնտանիքը (Պէյրութ)

Նստած - Ձախէն աջ՝ *Տիկինը՝ Լիա, մայրը՝ Պաղտասա եւ ինքը.*
Կանգնած - Ձախէն աջ՝ *անդրանիկ ազան՝ Սարգիս (երկրաչափ, վկայեալ Պէյրութի Ծրանագական Համալսարանէն 1953ին), դուստրը՝ Զուարթ, Արա, և Անահիտ։*

ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.— *ԼԵՒՈՆ ՄԵԼԻՏՈՍԵԱՆ*	Ա. Ատալէթը Բ. Ապրիլեան Յուշեր
2.— *ԼԵՒՈՆ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ*	Հերոսին Գլուխը
3.— *ՈՍԿԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ*	Տեղեկութիւններ Մեծկերտի Անցեալէն
4.— *ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԲՈՒՋԻԿԵԱՆ*	Հայրենի Յուշեր
5.— *ԱՂԱՒՆԻ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ*	Վերջին Օրը
6.— *ԽՈՍՐՈՎ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ*	Տարագրութեան Ցաւեր

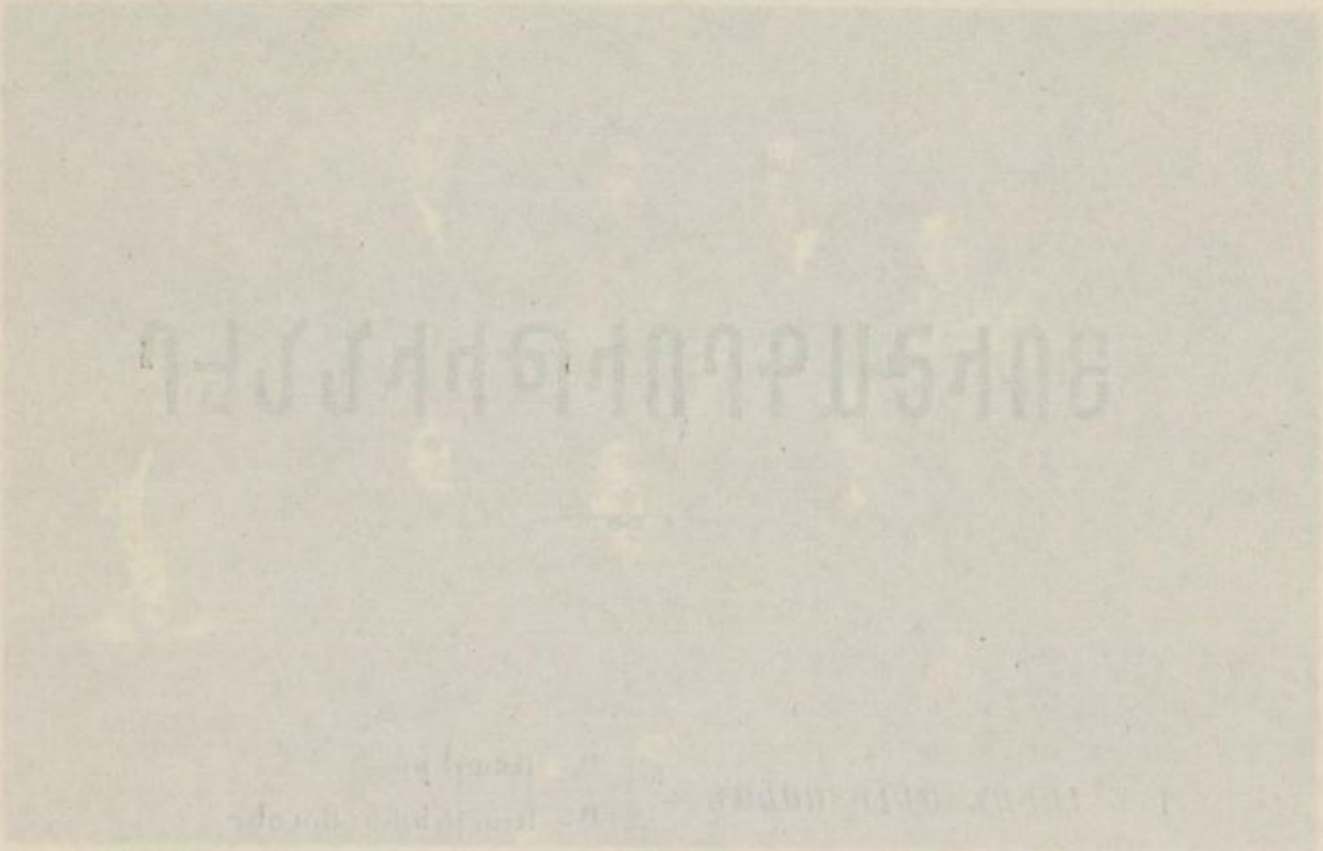

ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԼԵՒՈՆ ՄԵԼԻՏՈՍԵԱՆ

Ա.- ԱՏԱԼԷԹԸ...

Իր թուրքերէն անունն էր այս։ Հայերէն անունը՝ Եղսաբէթ։ Պատանեկութեան շրջանէն տպաւորութիւններ կը կրենք, որոնք անջնջելի կերպով դրոշմուած կը մնան մեր յիշողութեան մէջ՝ ամբողջ մեր կեանքի ընթացքին։

Եւ այս հայ աղջկան ոդիսականը, այդ տպաւորութիւններէն մէկն է իմ յուշերուս մէջ։

1918ի ամառն էր։ Կիւմիշ Մատէն էի և նորէն միացած՝ մտերիմ ընկերոջս Գէորգին, որուն հետ կը ծառայէինք միևնոյն Թուրքին տանը մէջ, աղի-լեղի պատառ մը հացը հարազատ եղբայրներու պէս իրար մէջ բաժնելով։ Մխիթարանք և յուսադրութիւն էինք իրարու...։ Տունին մէջ կար նաեւ հայ աղջիկ մը՝ Ատալէթ թրքանունով։ Կիւմիշ Մատէնցի էր։ Մօրը և միակ եղբօրը հետ տարագրուած էր։ Հայրը սպաննուած։ Բայց, կարաւանէն առնուած ու ետ բերուած էր նորէն, ամուսնացնելու համար մեր աղային աներձագին հետ։

Գրիչն ու բառերը անզօր են նկարագրելու համար այս հայ աղջկան չքնաղ գեղեցկութիւնը։ Ներդաշնակ ու բարեձեւ կազմուածք մը, խիտ ու շագանակագոյն մազեր, որոնց զոյգ մը հիւսկերը մինչեւ ծունկերը կը հասնէին։ Խոշոր սեւ աչքեր, պճըլիկ բերան մը և կարմիր այտեր։

Բայց, հակառակ իր աննման գեղեցկութեան, թախծոտ ու տխուր երեւոյթ մը ունէր մշտապէս։ Կը զգայիր որ պարբերական ժպիտներն իսկ բռնազբօսիկ էին։ Ան մատնուած էր մելամաղձոտ վիճակի մը, որ երբեք չէր պատշաճեր իր վայելչութեան։ Բոլոր առիթներով կը վերյիշէր մայրն ու եղբայրը, որոնց անսահման սէրը կը մղկտացնէր այս որբ աղջիկը, գիշեր ու ցորեկ։ Առանձնութեանը մէջ արցունքները անպակաս էին աչքերէն, այն աստիճան որ յաճախ ինքզինքը կը մատնէր, երբ կը փորձէր տնեցիներուն ներկայանալ չոր

աչքերով։ Իր սիրելի մօրն ու եղբօրը անորոշ ճակատագիրը, տուգի ու խաւարի մէջ կը պահէին իր հոգին։ Եւ ասոր վրայ կ'աւելնար բռնօրէն Թուրքին հետ ամուսնանալու անարգանքը, որուն հետ չէր կրնար հաչտուիլ հոգիով ու զգացումներով...։

Վանդակին մէջ բանտարկուած թռչնիկի մը պէս էր, անզօր և անյոյս կեանքի մը ճակատագրուած...։

Անհուն խղճահարութիւն մը կը տառապեցնէր զիս, լուռ ու անխօս, բայց և անզօր էի բան մը ընելու։ Գիտէի որ նոյն զգացումները ունէր նաեւ ընկերս Գէորգը, այս անյոյս հայ աղջկան հանդէպ։ Սակաւախօս և միշտ մտածկոտ կը սիրէր խօսիլ միայն մօրը և եղբօրը մասին...։ Առանձնութեանը մէջ, կ'երգէր ու կը կրկնէր միակ հայերէն երգ մը, որ կարծէք իրեն համար մխիթարութիւն մըն էր, թախծոտ հոգին թեթեւցնելու միջոց մը.

«Կար ժամանակ, որ մենք ազատ կ'ապրեինք,
Լեռներ, սարեր ազատ անվախ կ'երթեինք...»։

Եւ զարմանալի բան, երեք տարիներու ընթացքին ուրիշ երգ չլսեցինք այդ աղջկան բերնէն, բացի այս երգէն։ Որքա՞ն կը սիրէր առանձնութիւնը։ Կ'ուրախանար երբ անոնք տեղ մը երթային ու ինք առանձին կը մնար քիչ մը աւելի ազատօրէն երգելու համար իր սիրած երգը։ Ժամանակը կը սահէր։ Իրեն նշանած Թուրք ազատ դիւանագործութենէ վերադառնալու ժամանակը կը մօտենար։ Եւ Աստղիկը օրէ օր աւելի լուռ, աւելի տխուր ու թախծոտ կը դառնար, դառն ճակատագիր մը դիմագրաւելու կանխամտածութեամբ։ Տնեցիներուն իսկ ուշադրութիւնը կը գրաւէր իր այդ վիճակը, հակառակ կասկածներ չարթնցնելու իր բոլոր ջանքերուն։ Բայց ներքին անզուսպ տագնապներ կան, որոնք մարդոց դէմքին վրայ կը պատկերանան ակամայ, ու կարելի չէ զանոնք բարեփոխել բռնազբօսիկ ճիգերով։ Աստղիկը իր հոգեկան կսկծալի ապրումներով այդ վիճակին մատնուած էր։ Հայրը ապաննուած, մայրն ու եղբայրը տարագրութեան դաժան ճամբաներուն վրայ, իսկ ինքը՝ պէտք էր պատրաստուէր իր անմման գեղեցկութիւնն ու պատիւը յանձնելու իր հոգեհատորներն ու իր աղգը յօշոտող վայրագ ցեղի մը զաւկին...։ Ասկէ աւելի անտանելի ողբերգութի՞ւն։ Ասկէ աւելի դաժան ճակատագի՞ր...։ Հեղձուցիչ գիշեր մըն էր։ Թուրքերու Ռամազանի ամիսը։ Աստղիկին Թուրք նշանածէն նամակ եկած էր, թէ երկու չաբաթէն տուն կը հասնի։ Ես և Գէորգը տանիքը պատկած էինք։ Աստ-

լէթը եկաւ մեզ կանչելու որպէսզի հիւրերուն սպասարկենք։ Յաջորդ օրը օռուն էր բոլորիս համար։ Սպասարկութենէն յետոյ, Ատալէթը խոհանոց իջաւ սուրճի պատրաստութեան համար։ Կը սպասէինք իրեն։ Սովորականէն աւելի ուշացաւ։ Իջայ դէպի խոհանոց ստուգելու համար թէ, սուրճը պատրա՞ստ էր։ Շատ մութ ու խաւար գիշեր մըն էր։ Երբ աստիճաններէն վար իջայ, տեսայ որ օճախը վառուած է ճրագին մօտ, խոհանոցին դուռը գոց, սրճամանը կրակին վրայ, բայց Ատալէթը չկայ։ Տարտամ խռովքով մը լեցուեցաւ սիրտս։ Բարձրաձայն երկու անգամներ անունը կանչեցի։

Ահաւոր սարսուռ մը զգացի, երբ քանի մը քայլ անդին գանուող ջրհորի մէջէն խեղդուողի մը հոգեւարքի հռնդիւնները լսեցի։ Սկսայ օգնութիւն պոռալ ամբողջ ուժովս։ Ինքզինքս կորսնցուցած, բնազդօրէն ձեռքս անցած ձող մը առնելով վազած եմ դէպի հորին քով։ Տնեցիները ամբողջ վար թափեցան։ Գէորգը՝ քիչ մը աւելի տարեց և աւելի պաղարիւն, շտապեց կեռերով չուանը ձեռքը բռնած հորին մէջ իջնել։ Բոլորս հաւաքուած ենք հորին շուրջը։ Դրացի Թուրք մըն ալ եկաւ, որ աւելի վարժ էր այս տեսակ աշխատանքներու։

Ժամէ մը աւելի ջանքեր եղան զայն դուրս հանելու։ Գլուխի վրայ դէպի հորին մէջ նետուած ըլլալով, աւելի կը դժուարանար գործը։ Բաւական յոգնութենէ յետոյ յաջողուեցաւ դուրս հանել տարաբախտ Ատալէթին անշունչ մարմինը, որ փռուած էր գետնին վրայ։ Շրթունքներուն մէջ հացի պըզտիկ շերտ մը կար, կարծէք վերջին անգամ ինքզինքը հաղորդած ըլլար։

Բոլորս ալ սահմռկած էինք անսպասելի և ահաւոր այս տեսարանէն։

Կը յիշեմ Գէորգին մօրը դէմքը, որ աչքիս առջեւ կը պատկերանայ այս բոպէին։ Գունատ, ամբողջ մարմնով դողի մէջ, շրթունքները կը շարժին ու չեն կրնար խօսիլ։ Ձեռքերը ծունկերուն ու գլուխին կը զարնէ, ու արցունքները կուլ կուտայ՝ սրտին մէջ լեցնելով զայն։ Չէ՞ որ կեավուր աղջկան մը եղերական մահուան վրայ լալն իսկ յանցանք է հայու մը համար։ Անձնասպան, պատուախնդիր հայ աղջկան մը անշունչ դիակը փռուած էր գետին. ես, Գէորգը և իր մայրը, երեք արիւնոտ սրտով հայ սգակիրներ, իսկ վերը՝ կապոյտ երկնակամարին վրայ լուսաշող ասաղեր, որ այդ դիշեր, տխուր ողբերգութեան հանդիսատես, արցունք կը մաղէին տարաբախտ Ատալէթին դիակին վրայ...։

Այսպէս կը վերջանար արարուածը, վրէժխնդիր հայ աղջկան մը կեանքին, որ իր պատիւն ու կոյս մարմինը Թուրքին գազանային ցանկութիւններուն չյանձնելու համար նախընտրած էր անձնասպան ըլլալ և ինքզինքը պատրաստած էր այդ ահաւոր արամին ամիանալէ ի վեր...։

Իր մարմնին թարմութիւնն ու գեղեցկութիւնը դեռ վըրան, անշուշտ դիակը կարծէք լեզու առած, վերջին անգամ իր սրտի կակիծն ու դառնութիւնները կը թափէ Թուրք «ազատարարներուն» ու կ'անիծէ զանոնք։

Բ.- ԱՊՐԻԼԵԱՆ ՅՈՒԾԵՐ

Վայրագ ու դաւադիր Թուրքին արիւնոտ ձեռքը, ահաւոր ու աւերիչ խորչակի մը պէս ամայութիւն ու աւեր տարածեց ամէն կողմ։

Բարեմիտներ կան դեռ, որ կը կասկածին 1915ի եղեռնին Թուրք կառավարութեան կողմէ ծրագրուած ու կազմակերպուած ըլլալու մասին։ Ահա փաստերէն մէկը։

Երբ քաղաքին մէջ մէկ կողմէ զէնքերը կը հաւաքէին ու կը գրաւէին, այդ նոյն օրերուն, Պոլիսէն Խազաթ—Տէրսիմ կը ղրկուէր Իսհէմ Պէյը, որպէս այդ շրջանին միւթէսարիֆ։

Իսհէմ Պէյին պարտականութիւնն էր իր մօտ հրաւիրել Տէրսիմի Քուրդ աշիրէթապետները և հրահանգել անոնց որ օգնեն կառավարութեան, հայերը ջարդելու և տեղահան ընելու գործին մէջ, որպէս վարձատրութիւն՝ հայերու ինչքերն ու կալուածները խոստանալով։

Այս ձեւով կ'ուզէին կանխել այն կասկածը, թէ այս շրջանի հայերը Տէրսիմի մօտ և Քուրդերու հետ երկար տարիներէ ի վեր առեւտուր և յարաբերութիւն ունենալով, կրնան լեզու գտնել անոնց հետ և ապստամբութիւն յառաջացնել այս շրջանին մէջ։ Այս խոստումով, թէ՛ այդ կասկածը կրնային կանխել և թէ՛ գիւղերու հայութիւնը ոչնչացնելու իրենց գործին ալ օժանդակից գարձնել։

Այս իրողութիւնը հաստատուած ու պատմուած է մեզի յետագային՝ Քուրդ զեկավարներու կողմէ։ Այս դաւադրութեամբ, առաջին անգամ Քուրդերը սկսան գիւղերու հայերը թալանել և սպաննել։ Ասոր դուգընթաց, քաղաքի հայութեան

զէնքերը հաւաքելէ յետոյ, հարիւրաւոր ազամարդիկ բանտը լեցուեցան արիւնարբու Թուրքերուն զոհերը դառնալու համար։

Ահաւոր և աննկարագրելի սարսափ մը կը տիրէր ամէն կողմ։ Գիւղերու մէջ կոտորուած հայերուն կիներն ու երախաները քաղաք կը թափուէին սարսափահար, դուրսը ծառերու տակ գիշերելով անօթի ու ծարաւ։

Բանտարկուած ազամարդոց առաջին խումբը, 16 հոգի, որոնք քաղաքի հայութեան երեւելիներն ու առաջնորդներն էին, ձեռնակապով գիշերանց կը տարուէին դէպի Մնձուր գետը, ուր վայրագօրէն խողխողուելով, գետի հոսանքին կը յանձնուէին։

Քանի մը օր յետոյ այրերու երկրորդ խումբը, շուրջ 200 հոգի, կէս գիշերին, բանտէն կը տարուէին Թլա բերդը, տասնեակ մը զինուած ժանտարմաներու հսկողութեան տակ։ Քաղաքի ամբողջ ժողովուրդը՝ կին, երախայ, մեծ ու պզտիկ, սարսուռով մը համակուած, աչք ու ականջ կտրած, ամէն բոպէ կը սպասէին իրենց բանտարկուած սիրելիներու ողբերգական ճակատագրին։ Բանտարկեալները կը գիտակցէին իրենց զարհուրելի վախճանին։ Երբե՛ք, երբե՛ք պիտի չմոռնամ այն մահասարսուռ տեսարանը, երբ բանտարկեալներու 200 հոգինոց խումբը, թեւերնին կապուած, գիշերանց բանտէն կը հանուէին դէպի Թլա բերդ, հոն բնաջնջուելու համար։ Ասոնց հետ էր նաեւ հայրս։ Զարհուրանքի այդ գիշերը անջնջելի կերպով դրոշմուած պիտի մնայ հոգւոյս մէջ, կեանքիս մինչեւ վերջը։ Ոչ ոքի արտօնուեցաւ, զէթ վերջին մնաք բարով մը ըսելու իրենց սիրելիներուն։

Գիշերուան խոր մթութեան մէջ, երբ կալանաւորները ճամբայ հանեցին բրուտանոցներու քովէն, անպատմելի ու սիրտ բզքտող աղեկտուր ճիչերով լեցուեցաւ ամբողջ քաղաքը։ Մեծ ու պզտիկ ամբողջ ժողովուրդը, տանիքներն ու փողոցները լեցուած էին։ Արդիլուած էր բանտարկեալներու կարաւանին մօտենալ։

Մահուան առաջնորդուողները կ'աղաղակէին հեռուէն լալախառն. «Մնաք բարով, մնաք բարո՛վ, սիրելինե՛ր, ազուհաց հայայ ըրէք, մեռնելու կ'երթանք»։

Մութ խաւար գիշեր էր։ Խաւար ու խոցուած էին նաեւ 500 հայ ընտանիքներու սրտերը...։ Սրբուած ու ոչնչացուած էին քաղաքի ազամարդիկը։ Քանի մը արհեստաւորներ միայն խնայուած էին, անոնց ձեռային աշխատանքներու կարիքէն տարուած։

Կարգը կիներուն և պզտիկներուն եկած էր։ Անտէր ու անգլուխ մնացած ընտանիքներ։

Մունետիկ Քէլ Օսմանը, փողոցներու մէջ և տանիքներուն վրայէն, ժողովուրդին կը հաղորդէր չարագուշակ լուրը. «Ամերիկա ամենամօտիկ ազգական ունեցողները պէտք է պատրաստուին ճամբայ ելլելու...»։ *Որպէս թէ Ամերիկա իրենց պարագաներուն քով պիտի զրկուին։ Շաբաթներով, աննեցուկ մնացած կիներն ու երեխաները լացին անդադար։ Շուարած, շփոթած էին և չէին գիտեր թէ որո՛ւ համար կուլան. անդարձ մեկնած սիրելիներո՞ւն, իրենց զաւակներու անորոշ ճակատագրի՞ն, թէ՝ տարիներու աղի քրտինքով ձեռք բերուած տուներուն կամ ինչքին համար, զորս դաղանաբարոյ թշնամին պիտի յափշտակէր ու վայելէր, առանց կաթիլ մը քրտինքի...։*

Մենք ալ կը դտնուէինք «Ամերիկա» *մեկնելիքներու կարաւանին մէջ։*

Առողջ բնազդով կին էր մայրս։ Առանց ինձ բան մը յայտնելու, օրեր առաջ կարգադրած էր զիս մեր վարձակալ թուրք պաշտօնեային ծառայութեան յանձնելու միջոցառումը։ Թուրքը հաւանութիւն տուած և ըսած էր. «Կ'առնեմ քովս եւ քանի մը ամիս յեսոյ կը տանիմ Չմշկածագ, ընտանիքիս մօտ»։ *Ես որեւէ բանէ լուր չունէի։*

Վերջին օրը, երբ կարաւանը կալերը պիտի հաւաքուէր ճամբայ ելլելու, մայրս քովը կանչեց զիս, այտերէն հոսող արցունքները դէմքին վրայ թափելով՝ գրկեց, համբուրեց և ըսաւ. «Զագո՛ւկս, գիտե՞ս, դուն հոս պիտի մնաս, մենք պիտի երթանք։ Ես խօսած եմ մեր Թուրք վարձակալին։ Անոր տունը պիտի մնաս»։ *Երբ այս անակնկալ յայտնութիւնը լսեցի, բարձրաղաղակ լացով մը ուզեցի խոյս տալ, փախիլ դէպի կալերը, կարաւանին խառնուելու դիտումով։ Չարագուշակ ու մութ երեւակայութիւններ սիրտս ու միտքս կը խռովէին։ Բայց մայրս թեւէս բռնեց, ծունկին նստեցուց ու սկսաւ համոզել զիս։ Արցունքները ջուրի պէս կը վազէին աչքերէն, սիրտը ահաւոր ուժգնութեամբ կը տրոփէր ու չէր կրնար շարունակել ըսելիքը։* «Լսէ՛ ձագս։ Քիչ մը խելացի եղիր։ Ամերիկա կ'ըսեն, բայց սուտ են։ Թերեւս մեզ կը տանին եւ քանի մը ժամ անդին ձորի մը մէջ կամ գետին եզերքը կը սպաննեն եւ ջուրը կը թափեն։ Ինչո՞ւ բոլորս մէկ մեռնինք։ Գէթ մէկերնիս ողջ մնանք, որ օր մը օճախնուս մուխը չմարի բոլորովին։ Եթէ ողջ թողուցին, ես երկաթէ կօշիկներ կը հագնիմ ու կուգամ քեզ կը գտնեմ ձագս, ո՛ւր ալ ըլլամ։ Միայն կ'ուզեմ, կ'ուզեմ որ գէթ մէկս ողջ մնանք։ Ես խօսած եմ

Թուրքին, քեզի լաւ հոգ պիտի տանի: Միայն թէ բարի եղիր, հնազանդ կեցիր, խօսք մտիկ ըրէ, որ դուրս չվռնտեն քեզ եւ անօթի ու թափառական չմնաս»: *Եւ իւրաքանչիւր նախադասութենէ յետոյ, խոր ու անյագ կարօտով մը կը համբուրէր երեսս, աչքերս, գլուխս, ձեռքերս, կարծես վերջին կարօտն առնելու կանխազգացումով:*

«Մի լար ձա՛գս, մեղքցի՛ր մօրդ: Ես ինչ որ կարգադրած եմ ու կ՚ըսեմ, մեր բարիքին համար է: Ինծի դժուար չէ՞, կը խորհիս...: Սրտիս կէսը կտրած հոս կը ձգեմ, կէսն ալ՝ արիւնոտ, հեսս կը տանիմ...: Թեւերնիս կոտրած է ձագս, ի՞նչ կրնանք ընել: Միայն խելօք եղիր»:

Ծանր, անասելի թախիծ մը կը տոչորէր սիրտս: «Մեղքցի՛ր մօրդ, ձագո՛ւկս»...*իր պաղատանքը կը բզքտէր միաքս. չուարած էի: Բոլոր զգացումներուս վրայ քար դրած, համաձայնեցայ իր որոշումին: Քաղաքին մէջ խուճապ, իրարանցում, արցունք, անէծք ու աղաղակ կար ամէն կողմ:*

Մայրս, թեւէս բռնած տարաւ զիս Թուրքին յանձնելու: Պաշտօնեան յայտնեց, թէ անմիջապէս զիս պիտի չկրնայ իր քով առնել, որովհետեւ, նոր հրաման մը եկած է. մինչեւ 15 *տարեկան տղաքը և* 20 *տարեկան աղջիկները որբանոցի մէջ պէտք է մնան, Թուրք ընտանիքներուն բաժնուելու համար: Ուրեմն, պէտք էր երթայի և որբանոցի համար արձանագրուէի:*

Մայրս պատուիրեց որ երթամ արձանագրուիմ և վերադառնամ զիրենք ճամբու դնելու և վերջի՛ն գիրկընդխառնում մը ունենալու համար սիրելիներուս հետ: Պելետիեի *գրասենեակին մէջ, թրքական որբանոց մտնելու համար առաջին արձանագրուողը եղայ: Զիս ծառայութեան ուզող Թուրք պաշտօնեան ալ հոն էր: Զեւական արձանագրութիւնը կատարելէ յետոյ, դրան քով պահակ կեցած ժանտարմային՝* Տէվէճի Օսմանին *յանձնեցին զիս, որպէսզի Թուրքերուն* մէքթէպը *տանի, ուր պիտի հաւաքուէին որբանոցի պզտիկները: Աղաչեցի որ վերադառնամ մայրս և քոյրերս ճամբու դնելու համար: Անկարելի եղաւ: Բոլոր խնդրանքներս ու պաղատանքներս անօգուտ անցան: Աչքով նշան ըրին* Օսմանին, *որ լացիս ու աղաղակիս կարեւորութիւն չընծայէ: Ան կատարեց իր պարտականութիւնը.* մէքթէպ *տարաւ զիս, դուռը կղպեց ետեւէս ու հեռացաւ:*

Մայրս, երբ զիս գտնելու փորձերէն և փնտռտուքներէն յուսահատ, կալերը կը վերադառնայ, դրացի տղաք և ընկերներ զիս կը հարցնեն: Մայրս, արտասուաթոր աչքերով կը պատմէ իրականութիւնը: Այս եղելութիւնը իմանալով, ընկերներս ալ

կը բաժնուին իրենց սիրելիներէն։ Մի քանի ժամ յետոյ 100է աւելի պատանիներ Մէհքեպ բերին։

Գանի մը օր յետոյ երկրորդ կարաւան մը ճամբայ հանեցին անյայտ ուղղութեամբ։ Լուրը տարածուած էր ամէն կողմ և որբանոցի տղոց և աղջիկներուն թիւը 300ը կ'անցնէր։ Մէհքեպը պզտիկ կուգար այլեւս։ Տղաքները փոխադրեցին Բողոքականաց ժողովարանը, իսկ աղջիկները՝ անոր դէմի Գրքեհաններուն տունը։ Հայերու տուներէն բերուած ուտելիքներով կը կերակրէին մեզ։ Անուններս թրքացուցին։ Երբ քաղաքը բոլորովին ամայացաւ, որբանոց արձանագրուելէս 3 ամիս յետոյ, մեր տան վարձակալ պաշտօնեայ Թուրքը զիս իր քով առաւ, Ջմշկածագ իր ընտանիքին քով տանելու։ Որբանոցի բոլոր աղաքն ու աղջիկները Թուրքերուն բաժնուեցան, քաղաքին մէջ ու չրջակայքը։ Քաղաքին 80-100 տուն Թուրքերը յղփացած էին 500 հայ ընտանիքներու ինչքերով և կալուածներով։ Ինչք, ուտելիք, կահ-կարասի, կառավարութիւնը աճուրդով կ'ուզէր ծախել, բայց առնող չկար։ Բոլորին տուները լեցուած էին հայու ստացուածքով և ապրանքով։

Որբանոցէն մնացած վերջին պատասխանէրէն անտէրներն ու հիւանդները Բերդակի ջուրը թափեցին։ 10-15 այրի կիներ ալ տարին մինչեւ Ջմշկածագ։ Այսպէսով կը խուսարէր երբեմնի չէն ու կենսունակ քաղաքի մը հայութեան կեանքը, և խռովք, աւեր ու ամայութիւն կը տիրէր ամէն կողմ։

Ադայիս հետ Ջմշկածագ պիտի երթայի։ Հայերուն պատկանող կով մը գնած էր 60 փարայի։ Ինք և իր թիկնապահ ժանտարման ձի նստած էին, իսկ ես՝ ոտաբոպիկ, կովին վզակապը բռնած պիտի վազէի իրենց հետեւէն, երկու օրուան ճամբայ քալելու համար։

Հակառակ կրած տաժանելի չարչարանքներուս, ճամբու ընթացքին, կովը փրկութիւն մը եղաւ, որովհետեւ առանց անոր, ժանտարման կ'ուզէր սպաննել զիս, բայց ո՞վ պիտի հոգար կովը ճամբու ընթացքին։

Տասներկու տարեկան էի։ Մինչեղէս երբեք բաժնուած չէի։ Հիմա տարբեր քաղաք մը կ'երթայի, բոլորովին անծանօթ, անյոյս, անտէր։ Միտքս կը չարչարուէր յուսահատ ու տխուր երեւակայութիւններով։ Այս տանջող մտքերը մոռցնել տուած էին ինձ ճամբու ընթացքին, անօթութիւնս ալ, յոգնութիւնս ալ և բոբիկ ու վիրաւոր ոտքերուս ցաւն ալ։ Վերջապէս հասանք Ջմշկածագ։ Ադայիս և իր ընտանիքին տունը։ Ո՞վ զարմանահրաշ անակնկալ։ Հազիւ տունէն ներս մտած, հոն կը

գտնեմ համաքաղաքացի ընկեր մը, Գէորգ Երեւանեանը, իր մօրը և փոքր եղբօրը հետ։

կեանքիս մէջ ունէ դէպք, որուէ ուրախ պատահար, որուէ երեւոյթ չէ կրցած այնքան յուզումով ու ջերմութեամբ լեցնել հոգիս, որքան անոնց այդ անսպասելի ներկայութիւնը։ Տաք սարսուռ մը, մեծ մխիթարանք մը, յուսադրիչ ափոփանք մը կը լեցնէր սիրտս, ու կը կարծէի թէ մինակ չեմ այլեւս, յուսահատ ու անօգնական չեմ։ Ցաւակիցներ ունիմ քովս։ կարօտով ողջագուրուեցանք։ Մայրը, հարազատի մը ջերմութեամբ համբուրեց զիս արտասուաթոր աչքերով։ Անմիջապէս փութացի ատուգիլ թէ՝ իրենք ալ միշտ այդ տան մէջ պիտի մնա՞ն։ Դրական պատասխան առանալէ յետոյ, ոգեւորութիւնս և յոյսս աւելցան։ Ըսին նաեւ որ Յունիսի 10—15 որքեւայրի կիներ ալ հոդ հասած են և հոս հոն կը ծառայեն։ Շուրջ տարի մը ծառայեցինք այդ տան մէջ, Գէորգին հետ, եղբայրական սիրով ու մտերմութեամբ, միմեանց ցաւակից ըլլալով։ Ծանր գրկանքնիս և որբի դառնութիւններս իրարու հետ բաժնելով։ Ո՜հ, որքա՜ն, որքա՜ն դաժան ու սրտաճմլիկ մխուր յիշատակներ...։

Գէորգին և իր պարագաներուն ներկայութիւնը որ նախախնամական ափոփանք մը եղած էր, կարճատեւ եղաւ։

Աղայիս փեսան, կիւմիչ Մատէնէն եկած էր կնոջը հետ, անոնցիններուը տեսնելու։ Ան ալ կիւմիչ Մատէնի մէջ պաշտօնեայ էր։ Մալիյէ Միւտիրի և կառավարիչի փոխանորդ էր։ Վերադարձին իր հետ տարաւ Գէորգը, Մայրն ու եղբայրը իր տան ծառայութեան համար։ Ես դարձեալ կը մնայի մինակ, դարձեալ յուսահատ և անմխիթար։

Գէորգը իրեններով գնաց։ Ես առանձին կը տառապէի թէ՛ մարմնով, թէ՛ սրտով և թէ՛ հոգիով։ Պարբերաբար երբ Ջմշկածագ Ճեացած Բերբիցի կիները զիս կը տեսնէին, ծանր բեռը չալակիս, զիս յառաջանքով մը կ'ըսէին. «Անցէ՛ր մնայ ps տուցը, տիրուն գլխուն վրա՛յ փլի Աստուծմով. ֆի՛չ շալկէ տղաս, անգամ մը աւելի գնա, մեջբդ կը սախտես or մը...։» Եւ այս դաժան աշխատանքիս ի վարձատրութիւն կուշտ փորով ցամաք հաց մըն ալ չէին տար։ Իրիկուններըը պնակ մը ապուր առանց հացի, մէջը չորս կորկոտով։

Շատ տանն, երբ իրիկուան անլի ապուրին պնակը առջեւնիս կը դնէին, Գէորգին հետ իրարու երես կը նայէինք, հազար-հազար բաներ անցնելով մեր մտքէն։ Իր սրտակե-

ղէք մայրը կը դիտէր մեզ ու չէր գիտեր, ինչո՛վ յուսադրէր մեզ։

Քուրդ աշիրէթապետները տեսնելով որ հայերու ջարդն ու աւարը վերջացած է, բայց իրենց խոստացուած վարձատրութիւնը կ՚ուշանայ, 1916ի վերջերուն ապստամբեցան ու գրաւեցին Մեծկերտը, Բերբին, Բերդակը և հասան մինչև Խարբերդի դաշտերը։ Քուրդները յարձակեցան նաև Զմշկածագի վրայ։ Տնեցիները օրեր առաջ լուր առած էին այս մասին և բոլորը փախած էին կիւմիշ Մաադէն, իրենց փեսային տունը։ Տանը մէջ մնացած էինք ես և պառաւ մայրերնին։ Կառարեալ վհուկ մըն էր այս կինը։ Երբ Զմշկածագի վրայ Քուրդերու յարձակումը սկսաւ, քաղաքին մէջ այն լուրը տարածուած էր, թէ յարձակող Քուրդերուն մէջ Հայեր և Թուրքեր ալ կան։ Պառաւը կը թելադրէր ինձ որ եթէ քաղաքը գրաւուի ես մեր դրան առջեւ կենամ ու սկսիմ երեսս խաչակնքել, որպէսզի մեզի և մեր տանը չվնասեն։

Անհուն բերկրանքով մը կը տարուար հոգիս լսելով այս բարեբաստիկ լուրերը։ Մտքովս կ՚րսէի. «Ա՜խ սադայի՛լ պառաւ, տե՛ս, միսս ու արիւնս համած էիր եւ կ՚ուզէիր որ փրկութիւն մը բլլամ ձեզի։ Թո՛ղ այդ օրը գայ, ես գիտեմ թսելիքս ու ընելիքս...»։

Չինուորական նոր ուժեր հասան Խարբերդէն։ Մէկ չաթաթ տեւող արիւնալի կռիւ մղելէ յետոյ Քուրդերը նահանջեցին։ Շաբաթներու երազներս գործեա՛լ մնացին երբո՞ղ...։

Տնեցիները՝ կիւմիշ Մաադէնէն լսելով Զմշկածագի վրայ կատարուած յարձակումը, Քուրդ մը ղրկած էին տեղեկութիւն տանելու։ Ցուսահատական միտք մը մղեց զիս համոզելու պառաւը, որ ես ալ անոր ընկերանամ և մէկ չաթթուան համար երթամ կիւմիշ Մաադէն, տնեցիները տեսնեմ ու մանրամասն տեղեկութիւններ բերեմ։ Ցաջողեցայ։ Նպատակս էր հոն իյնալ և Գէորգը տեսնել։ Թերեւս բախտը նոր ճամբայ մըն ալ կը բանար և գործեա՛լ անոնց հետ կ՚ըլլայի։ Այդպէս ալ եղաւ։

Քուրդին հետ միասին կիւմիշ Մաադէն հասանք։ Երբ Գէորգն ու իր պարագաները տեսայ, կարծես մթագնած աչխարհ մը լուսաւորուեցաւ օրտիս մէջ։ Նոյնքան ուրախացան նաև անոնք։

Կրկին պարագաները բաժնեցին դիս իմ անբաժան ընկերէս՝ Գէորգ Երեանեանէն։ Ճակատագիրը կրկին միացուց մեզ, այս անգամ Խարբերդի մէջ, ուր գտայ նաև երկու քոյրերս, ամերիկեան որբանոցէն ներս։

Անկարելի է ինձ նկարագրել հոգեկան տագնապս ու քաղ-

ցըր յուզումս, երբ կորսուած քոյրերուս հետ ողջագուրուեցայ։ Կը կարծէի թէ սիրելիներէս որեւէ մէկը ազատուած չէ։ Մեծ քոյրս, վայրենաբարոյ հարուածներու սպիները գլխին, արիւններու մէջէն հրաչքով ազատուած էր։ Փոքր քոյրս ողջ մնացած էր շնորհիւ Տիգրանակերացի հայ ընտանիքի մը։ Եղբօրորդիս, հինգ տարեկան, սրախողխող սպաննուած էր։ Իսկ Մայրըս, ա՜հ, այդ բարեպաշտ կինը, որուն ամբողջ կեանքը աղօթք ու օրհնութիւն եղաւ, բրտօրէն խողխողուած էր ճամբու ընթացքին։ Կթոտած ծունկերով, այլեւս քալելու անկարող, երբ կարաւանը կը հասնի աղբիւրի մը մօտ, Բալուի քովերը, մայրս պապակած շրթներով չուզեր աղբիւրէն բաժնուիլ երբ կարաւանը կը շարժի։ Արիւնարբու ժանտարմաներու սպառնալիքը անօգուտ կ'ըլլայ։ Քոյրերուս կը թելադրէ կարաւանէն ետ չմընալ վտանգի չենթարկուելու համար։ «Դուք գացէք ձագուկներս, իմ կեանքիս վերջը հոս թող ըլլայ, միայն ջուրեն չբաժնուիմ»։ Կարաւանը կը շարժի, քոյրերս աղի արցունքներով կը դիտեն մայրս, ան ալ իր վերջին նայուածքը կ'ուտայ սրտահատորներուն, դաժան ճակատագրի բոպէներուն սպասելով։

Դահիճին մէկը կը յառաջանայ դէպի մայրս ու զէնքի հարուածներով կ'անշնչացնէ զայն, աղբիւրին եղերքը...։ Կարաւանը, քոյրերս կը քալեն դանդաղ, արիւնոտ սրտով, թաց աչքերով...։ Պատմութիւնը կը մեծնայ, կը ծաւալի դեռ հազար հազարներու անմեղ արիւնով։ Անլուր ու անմարդկային տհաւոր եղերերգութեամբ...։

Ու դեռ պատմութիւնը կը մնայ կիսատ, ողբերգութեան ամբողջական պատկերը՝ թերի...։

Բայց, պիտի գա՛յ, պիտի գա՛յ օր մը երբ Մեծ Նեմեսիսը հատուցման վճռական ժամը պիտի աւետէ...։ Անկէ յետոյ միայն պիտի ամբողջանայ ու լրանայ, ազնուագոյն ժողովուրդի մը մարտիրոսութեան պատմութիւնը...։

* * *

ԼԵՒՈՆ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ

ՀԵՐՈՍԻՆ ԳԼՈՒԽԸ

1915ի գարնան, Բերբրի հայ ժողովուրդը արիւն կուլար։ Դժոխք մը պայթած էր անոնց գլխուն։ Մայրը իր մանուկը մոռցած էր։ Թուրքերը հայերը կը ջարդէին։

Առտու մը, կանուխէն, հօրեղբօրս աղջկան Հայկանուշին հետ ջրհներու վրայ նայած, քուրդ ժանտարմայի մը հետ Տէրսիմ կը փախչինք։ Մամօ Գուժ էր ժանտարմային անունը։ Ան եկած էր մեզ ազատելու, որպէս ծանօթ Քիրվայ։

Բարձր լեռներու վրայէն, խոր ձորերու մէջէն անցանք ու մութ գիշերով հասանք Խզրլ Քիլիսէ՝ ժանտարմային գիւղը։ Ի՞նչ կրնար ըմբռնել ութը տարեկան պատանի մը այս անուսուր փլատակումէն, նոր միջավայրէն ու վայրենի մարդերէն։

Երկու օր վերջ, որպէս քուրդի լաճ, խաչնարած դարձեր էի արդէն։ Կ'երթայի այծերու հետեւէն, որոնք կը բարձրանային իրենց ծանօթ արօտատեղին։ Կ'երեւի Խզրլ Քիլիսէյի հայերը չատ ուշի առաջ ջարդուած էին, քանի որ ճամբուս վրայ կը տեսնէի բազմաթիւ դիակներ, որոնց մազերը տակաւին նոր անջատուած էին կարծես քարացած գլուխներէն։ Շատ հասարակ երեւոյթ մըն էր ասիկա, այդ օրերուն։ Չէի վախնար, չէի սարսափեր երբ ճպռտիս ծայրովը վեր կը բարձրացնէի նոր չոպկուած ճերմակ գանկերը, փոսացած խոշոր աչքերով ու մերկ ակռաներով։

Այդ վայրի միջավայրին չատ չուտ ընտելացայ, նոյնպէս նաեւ քրդական կենցաղին, նիստ ու կացին։ Երբ այծերը կը բարձրանային միշտ դէպի վեր ու կը կորսուէին կաղնիի անտառներէն ներս, այդ հեթանոս աշխարհը կը դառնար իմ խաղավայրս։ Քարերու տեղատարափով կը հալածէի ապառաժի ու թուփին տակէն թռչող կաքաւները։ յամառօրէն կը հետապնդէի սկիւռներն ընկոյզի վիթխարի ծառերուն վրայ։ տանձենիները կը քարկոծէի ու բազմաթիւ նապաստակներու հետ վեր, վեր, կը ցատքէի, երբ անոնք խուճապով խոյս կուտային առջեւէս։

Կը պատմէին, թէ այս անտառներուն մէջ գայլ ու արջ չատ կան։ Առանցմով բնաւ չէի մտահոգուեր, քանի որ հետս ունէի երկու հատ գայլ խեղդող հսկայ, առիւծանմաման դամբռներ, որոնց հետ մանրիմներ դարձած էինք։ Անորոշ արամաբհամբ

կը վարակուէի ու մարմինս կը փշաքաղուէր ամէն անգամ, որ գլխուս վերեւ կը տեսնէի դարձդարձիկ պարը Քէչել Թավուգ-ներու (ուրուր), որոնք երբեմն կ'իջնէին գետին, որոշ կէտ մը և վեր կը բարձրանային իսկոյն։ Կը սոսկայի այս գիշատիչներէն։ Անոնք վար կ'իջնէին ու հայու միսը իրենց կտուցներուն մէջ առած վեր կը բարձրանային։

Քուրդ լաճըգներու հետ ալ յարաբերութիւնս լաւ էր։ Անոնք ինծի կը պատմէին շատ մը բաներ, զոր չէի հասկնար, բայց Հայկանուշ քոյրիկը ինծի կ'ըսէր որ լեռները պաշտող հայ քաջեր կան, որոնք թիւֆենկ ու մարթին ունին և մարդ կը սպաննեն։

Բաւական ժամանակ անցաւ։ Սորվեցայ նաեւ քրդերէնը, որ իմ մայրենի լեզուս էր այլեւս։

Օր մը, քուրդ լաճըգ մը պատմեց (Զաբդայի թրգ, լավէ Քիրանի շարժէ գրէ), թէ թուրք ժանտարմաները Քիրաճիի տղան մորթած են։

Ուրիշ օր մը, գիւղի մուտքին շինուած խորհրդաւոր տան մը առջեւէն անցած պահուս, դրան առջեւ տեսայ երկու կիներ, որոնց դէմքը յիշեցուց մօրս արտասուաթոր դէմքը։ Ա՞խ, այս Ֆլլա (հայ) կիները ինչպէ՛ս կը զանազանուին գուրմանն կիներէն։ Անոնցմէ մէկը ձայն տուաւ, հայերէն խօսելով. «Խուրպա՛ն բլլիմ էիզի, եավրո՛ւս, հոս եկուր»։ Մօտեցայ իրենց բնազդաբար. կարօտով մը համբուրեցին զիս, մազերս շոյեցին ու գրպանս չամիչ, չոր թութ լեցուցին։ Տուն հասնելուս պատմեցի Հայկանուշ քոյրիկին։

Յաջորդ առտու նորէն անցայ այդ տան առջեւէն։ Կարծես անոնք ինծի կը սպասէին դրան առջեւ։ Ներս տարին զիս ու գրպանս չամիչով լեցուցին։ Վազեցի հօտիս ետեւէն ու լեռ բարձրացայ։

Երկու օր վերջ, իրիկունը, երբ գիւղ կը դառնայի այծերուս հետ, սովորականի պէս, իրենց դրան առջեւ կեցած երկու կիները ըսին ինծի, որ հօտը Քոզը տանելէ վերջ իրենց քով երթամ։ Այդպէս ալ ըրի։ Զիս տարին ներսի սենեակը. նորէն չոր թութ, ընկոյզ և չամիչ տուին։ Մէկ կողմէ կուլային, միւս կողմէ հարցումներ կ'ընէին ինծի։ Վերջապէս անոնցմէ երիտասարդը ձեռքս բռնելով տարաւ պատուհանին առջեւ և ցոյց տուաւ հեռաւոր հսկայ ընկուզենին, որ «հիւքիմեթին» տանը մօտն էր ու ցած ձայնով մը ըսաւ. «Քեազի՛մ-այս էր նոր անունս-դուն կրնա՞ս երթալ մինչեւ այդ ծառը, Քոքուն—արմատ—Քով փորել եւ...» փղձկեցաւ ու խեղդուկ ձայնով շա-

բանակից.«...ճոճ թաղուած գլուխ մը կայ, դնես տոպրակիդ մէջ եւ մեզի բերես»: Թաղուած գլո՜ւխ...: «Կրնամ, կ'երթամ կը բերեմ» ըսի: Մազէ հիւսուած խոշոր տոպրակ մը տուին ինծի: Հասա գաւազանս առնելով դուրս թռայ:

Մութը կոխած էր. հասայ ընկուզենիին քով եւ իրենց բսածին համաձայն սկսայ փորել ձեռքիս փայտովը: Հողը կակուղ էր եւ գաւազանս մինչեւ կէսը խրուեցաւ մէջը: Սկսայ ձեռքով փորել եւ հողերը մէկ կողմ նետել: Յանկարծ մագերու փունջի մը դպաւ ձեռքս: վեր քաշեցի, բայց չկրցայ դուրս հանել: Զորս կողմի հողերը բաւական մը մաքրելէ յետոյ մեծ դժուարութեամբ խուռնջէն դուրս հանեցի հսկայ գլուխ մը ու տոպրակին մէջ դնելով չալակս առի և նոր դարձայ:

Ա՜խ, որքա՜ն ծանր կը կշռէր կռնակիս վրայ այդ ճնշող գլուխը: Հանդչելով ու չալկելով, արիւն քրտինքներու մէջ հասայ այն դուռը, ուր երկու կիները պիտ հապճեպով գրկեցին ու ներս տարին: Աղօտ ճրագ մը կը պլպլար մութ սենեակին մէջ:

Զորս ձեռքեր, ակնթարթի մը մէջ տոպրակի մէջէն մաան ու դուրս հանեցին գլուխը: Երկու կիները, իրենց երեսը այդ գլուխին փակցուցած, պուպրիկի մը պէս կը խաղցնէին գայն ու կուլային...: Սրտաճմլիկ տեսարան մըն էր:

Ես ինչպէ՛ս հասկցնեմ ձեզի: Դժոխքի մէջ ապրող և անկէ վերադարձող մը միայն կրնայ նկարագրել խելք թռցնելիք այս վայրկեաններըː Մարմինէն բաժնուած գլուխ մը կը խաղա՞յ...: կը խաղար այդ գլուխը: Իր հարազատ զաւկին ու սիրական ամուսինին կտրուած գլուխը տեսնողը կը խնդա՞յ...: կը խնդային այդ մարդ արարածները: Ամեն՝ փոքրիկը կը զապու՞... այդ երկու կիները իրենց հոգեկան ցաւը կը զսպէին ծամելով ու կուլ տալով, որովհետեւ ապաւօրէն լալն արդիլուած էր անոնց: Օրբանին մէջ անմեղօրէն ննջող մանկիկ մը կար: Այդ գլխուն զաւակն էր անիկա, միակ վերապրողը՝ Քիրաճեան բազմանդամ ու քաջարի ընտանիքին: Ժամե՞ր թէ տարինե՞ր տեւեց այս խելագարածներուն ողջագուրումը մահուան հետ...: Այս պարագան անկարելի էր ճշդել, որովհետեւ այս անպատում ցաւը ակիզբ ունէր թէեւ, բայց ոչ՝ վախճան:

Աղօտ լոյսին վերջին պլպլացումին հետ հալեցան ու անէացան այդ խեղճուկ կիներուն արտերը: Անոնց աչքերն ալ պաղեցան ու առեցան մեծ գլուխին բաց աչքերուն պէս: Ես անկարող փախայ իրենց քովէն, պատանեկան յիշողութեանս մէջ անջնջելիօրէն քանդակելով այս արտառոյ: Փախայ դողդ

մը պէս անձայն, իրենց ցաւին ու տառապանքին հետ մինակ ձգելով զանոնք։

Յաջորդ առտու, երբ զգուշաւոր քայլերով կ'անցնէի այդ տան առջեւէն, ուրուականներու պէս կմախքացած այդ խեղճուկները՝ խօսելու անկարող, աչքի ու գլխու շարժումներով զիս կանչեցին ու ցոյց տուին իրենց տան պարտէզի խնձորենին։ Հասկցայ անոնց միտքը։ Իրիկունը, երբ նորէն մութը իջաւ Տէրսիմի լեռներու սրտին, ես գացի իրենց տան խնձորենիի բունին քով, թաղելու համար հերոսական գլուխը Խրզբլ Քիլիսէի չորս եղբայրներէն՝ Գէորգ Քիրաճեանին (*), որ աղէտի օրերուն լեռ բարձրացած էր, վրէժ լուծելու համար իր գերդաստանի դահիճ թշնամիներէն, մեծ թիւով ժանտարմաներու հետ կռուելով ու անոնցմէ շատերը սպաննելով։

(*) Գէորգ Քիրաճեանին մայրը, տիկինը եւ զաւակը նահատակուեցան Չմշկածագի նամբուն վրայ (Տես էջ՝ 464)։

ՈՍԿԱՆ ՑՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ՄԵԾԿԵՐՏ

(ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՄՕՏԱԻՈՐ ԱՆՑԵԱԼԻ ՄԱՍԻՆ)

Հնադարեան պատմական չքեղ բերդաքաղաք մը եղած է Մեծկերտ, արեւոտ միջավայրով ու սքանչելի լեռներով շրջապատուած։ Կլիման՝ առողջարար և օդը՝ ջինջ։ Ջուրերը ապառաժներէ կը ծորէին։ Բնութեան հմայքին պէս մարդկային կեանքն ալ մաքուր էր այնտեղ, գեղեցիկ և իմաստալից։

Հին Մեծկերտը, որուն արժէքն ու վեհութիւնը կարելի չէ գնահատել ճչգրտօրէն իր ներկայ դիրքով ու ծաւալով, կը միտայ դեռ գաղտնիք մը, իր չատ մը անցուդարձերու և փուլերու անստակէտին, թէ ի՞նչպէս ծագում առած է հոն հին քաղաքակրթութիւնը, թէ ինչո՞ւ խորտակուած են մարդկային մաքի ու ձեռքի հրաշակերտները, ճարտարապետական այն կոթողները, որոնք դեռ կը յամառին ամբողջովին մխրճուիլ հողին տակ։

Մեծկերտը հարուստ է հնութիւններով։ Իր չրջանները կը տարածուին Ջարահանճագէն մինչեւ Տէրթիմի խորերը։ Հայկական եռուն կեդրոն մը եղած է ան, որուն էութիւնը՝ իր իսկական գոյներով ու բնոյթով, ի յայտ պիտի գար, եթէ կարելի ըլլար պեղումներ կատարել այդ հսկայ տարածութիւններուն վրայ։

ՄԵԾԿԵՐՏԻ ԲԵՐԴԸ

Ջարաժայռ լեռներու չղթայով չրջապատուած Մեծկերտի ամենամօտ արտայայտ լերան բարձունքը կ'նկերուի կիսափուլ պարիսպով մը, որ վիթխարի շինարարական գործ մըն է, կառուցուած՝ արբատաշէն կարմիր քարերով։ Իւրաքանչիւր քար զօդուած է միւսին՝ կիրով, երկաթով ու հալած կապարով։ Լերան գագաթին վրայ եղած է հոդմազարդ։ Իսկ բերդին յատակը կը գտնուին տարօրինակ մուխ ճամբաներ, ինչպէս նաեւ ջուրի հոսանք, որ ֆշշալով կը տաքար։ Այս լեռը իր պարիսպով ու ամբողջ դիրքով կը կոչուէր Սուրբ Սարգիսի բերդ։

ՅԵՏԱՄՆԱՑՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Մեծկերտի պարիսպներուն հետ միասին կ'երեւէին նաեւ ուրիշ բազմաթիւ աւերակներ, չէն բնակավայրերու եւ սրբատեղիներու հետքերն ու հիմերը, ուր դարեր առաջ բարգաւաճ կեանք մը կը ծաղկէր, սակայն այսօր ամայի եւ անմարդաբնակ է։

Զորս տասնեակ տարիներ առաջ տակաւին կը վերապրէր Սուրբ Յակոբ կամարակապ եկեղեցին, շրջապատուած ընկոյզի եւ թութի ընդարձակ ծառաստաններով։ Կար նաեւ Ս. Աստուածամայր եկեղեցին, որուն կցուած էին Առաջնորդարանն ու դպրոցին խոշոր սրահները։

Հակառակ դարերու ստրկական լուծին՝ Մեծկերտի Հայերը անընկճելի պայքարով պահած էին իրենց ազգային ոգին ու դիմակցութիւնը։ Սակայն քուրդ ազաներու եւ պէկերու ազդեցութեան ներքեւ, շրջակայ գիւղերը հազիւ կը պահէին հայկական վառ գոյութիւն մը, ինչպէս Փախի, Խրգըլ Քիլիսեի եւ այլ վայրերու մէջ։ Իսկ անկէ անդին, Տէրսիմի մէջ, Հայերը՝ ամբողջովին մեկուսացած՝ կը հիւծէին։ Անոնք կորսնցուցին մայրենի լեզուն, գործան անուս եւ լեռնաբնակ։ Հազիւ գտալի էին անոնց մէջ հայկական կարգ մը սովորութիւնները եւ սուրբերու պաշտամունքը։

Մեծկերտի յեղափոխութեան հիմնական պատճառներէն մէկն ալ այն էր, որ նկատի Թուրք բնակչութիւնը, իբրեւ պաշտօնեայ կամ հասարակ ժինակից, բռնագրաւած էր մշակելի հողերը, զորս կը ջանար վարել տալ Հայերուն եւ ինք՝ իբրեւ «ազնուական» տարր, կը ցանկար առանձնաշնորհեալ ու հանգիստ կեանք մը ապրիլ։

ՏԷՐՍԻՄԻ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին Յարդի եւ Թալեանի օրերն էին։ Թուրք կառավարութիւնը ծրագրած էր արմատապէս բնաջնջել Մեծկերտի հայութիւնը։ Այս ոճրային նպատակը յաջողցնելու համար ո՛չ որոշ պատրուակներ կային եւ ո՛չ ալ ազդու միջոցներ իր ուժերու սահմանին մէջ, քանի որ Թուրքերը ուրիշ վայրերու մէջ ալ սաստիկ զբաղած էին Հայեր Յարդելով։ Ուստի, կառավարութիւնը դիմում կատարեց Տէրսիմի եւ շրջակայքի Քուրդերուն, որպէսզի իրենց աշիրէթներով գան, պաշարեն եւ

ջարդեն Մեծկերտի հայութիւնը՝ մեծէն մինչեւ փոքրը, շլացուցիչ խոստումներով։

Արդէն բազմաթիւ Քուրդեր ընդառաջած էին Թուրք կառավարութեան հրաւէրին, միայն այն տարբերութեամբ, որ անոնք կուգային ոչ թէ կեանքեր հնձելու, այլ լոկ ապրանքներ թալանելու համար։

Թուրքերը յօժար չէին երբեք տեսնել այսպիսի սպառնական ցոյց մը, որ չէր ձգտեր Հայերու կեանքին դպչելու, այլ լոկ աւարառութեան հանգամանք ունէր։

Սակայն քրդական շարժման այս ազմկալի թափը յանկարծ դադրեցաւ, երբ տէրսիմցի աշիրէթապետ մը, Թէմբր Աղայեն հրաման եկաւ, չդպչիլ Հայերուն և ետ քաշուիլ անմիջապէս։ Թէմր Աղան Տէրսիմի ազդեցիկ և ուժակարող ցեղապետներէն մէկն էր, որ կառավարիչի դեր կը կատարէր։

Թէմր Աղան, ինչպէս նաև հայու արիւն չթափելու որոշում տուող Քուրդերը պատճառ դարձան որ հայկական Մեծկերտը զոհ չտայ 1895-ի թրքածին ջարդերուն։

Այդ օրէն ի վեր, Մեծկերտի Հայոց և Տէրսիմի միջեւ բարեկամական յարաբերութիւնները աւելի սերտացան։ Այս առթիւ յօրինուած երգեր ալ կային, որոնցմէ նմոյշ մըն է հետեւեալը։—

Տոլան, տոլան, վա՜յ, վա՜յ, տոլան,
Էրմենիլեր օլտու թալան.
Քուրդ կելիեօր զուրպա-զուրպա,
Էմմէ թոփլար թորպա-թորպա.
Քուրդ կելիեօր թագըմ-թագըմ,
Քուրդլեր Էրմենիեէ եագըն։

Անուս ու խեղճ Քուրդերը հազիւ կրցած էին Թուրքերէն այսպիսի հասկնալի լեզուով իրենց սրտի զգացումները յայտնել։ Սակայն յուզիչ եղանակը արձագանգ գտնելով լեռներուն մէջ՝ ժողովրդական դարձած էր։

ՄԵԾԿԵՐՏԻ ՍՐԲԱՏԵՂԻՆԵՐԸ

Ցիշեցինք Սբ. Սարգիսի բերդը, Սբ. Յակոբ և Աստուածամայր եկեղեցիները։ Ասոնցմէ զատ կան ուրիշներ։ Քաղաքէն քիչ մը դուրս կը գտնուէր Սբ. Պօղոս-Պետրոս Եկեղեցին, աւերակ վիճակի մէջ, բացի աղբիւրէն, որու քարաչէն պատերն ու ծածքը դեռ ամուր էին։

Կային Սբ. Փրկիչն ու վանքը՝ աւերակ վիճակի մէջ։ Իսկ Քառասուն Մանուկը լերան մը բարձունքին վրայ էր։

Մեծկերտի Հայոց Թաղին մէջ էր չէն աղբիւրը՝ յորդող ծորակներով։ Այնտեղ միշտ եռուզեռ կար։ Ջուրը կը մատակարարուէր խմելու և մաքրութեան պէտքերուն համար, ինչպէս նաեւ կ'ոռոգէր ածուներն ու բանջարանոցները։ Այս աղբիւրին մօտ կային աւերակներ, ուր ուղղաձիգ հսկայ աշտարակ մը կը բարձրանար, զոր Թուրքերը որպէս միճարա կը գործածէին։ Իսկ ամենէն դիմացկուն ու փառաւոր կառոյցը որ կար, դարձեալ նոյն վայրին մէջ, վիթխարի քարերով կերտուած, կամարակապ չէնք մըն էր, որուն ներքին կամարներն ու սիւները՝ չքեղ ճարտարապետութեամբ, կարծես մէկ քարով ձուլուած ամբողջութիւն մը կը կազմէին։ Այս չէնքն ալ իբրեւ ճամի կը գործածուէր Թուրքերուն կողմէ։

ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Մեծկերտի բնակչութեան թիւը ըստոյգ կերպով կարելի չէ նշել, քանի որ կնուքներու և ընտանեկան անդամներու արձանագրութիւնները փճացած են 1915-էն իվեր։ Սակայն մօտաւոր հաշիւն այն է, թէ Մեծկերտի մէջ կը բնակէին 300 բազմանդամ ընտանիքներ։ Ասկէ կը հետեւի որ մօտ 2000 հայ բնակչութիւն գոյութիւն ունեցած է այնտեղ, մօտաւոր անցեալին մէջ։ Թրքական տարրը, այս հաշուէն դուրս, փոքրամասնութիւն կը կազմէր։

Ընտանիքի մեծաւորները տարեց անդամներն էին, մեծ հայրն ու մեծ մայրը, որոնց ենթակայ էին զաւակներն ու հարսերը։ Աշխատողներու վաստակը կը պատկանէր ամբողջ ընտանիքին։ Բայց երբ պատահէր որ ընտանիքի մեծաւորը մեռնէր կամ անդամները բազմանային և անհնարին դառնար անոնց կառավարումը մէկ յարկի տակ, այն ժամանակ բաժանում տեղի կ'ունենար։ Սակայն և այնպէս, անոնք կը պահէին իրենց տոհմային յիշատակները. չէին խզեր ազգականական կապերը. կ'օժանդակէին միմեանց անհրաժեշտ պարագային։

Մեծկերտի մէջ հարսնացու աղջիկներուն տարիքը 15-էն 20-ը չէր անցներ։ Թէեւ այնտեղ չուտ հասակ կը նետէր առոյգ, բարեձեւ և հուժկու երիտասարդութիւն մը, բայց ամուսնութեան աճապարանքը տարբեր պատճառներ ունէր։ Գլխաւոր մտահոգութիւնն այն էր, որ Քուրդ ու Տաճիկ տարրը նախանձոտ ու ցոփ աչքերով կը նայէր Հայ դեռատի աղջկան։ Ուստի

ծնողները կ'աճապարէին անոր ձեռքը յանձնել Հայ երիտասարդի մը, որ աէր ու պաշտպան կանգնի անոր։ Նախանձախնդրութիւնը մեծ էր, հայ արիւնը, հոգին ու բարքերը անարատ պահելու համար։ Քսանն անցած աղջիկ մը կը նախատուէր իբրեւ տրմնա, տունը մնացող։ Բացայայտ էր որ Մեծկերտցիք ո'չ մէկ զոհ կուտային օտարին այս ուղղութեամբ և ո'չ ալ այլազգի աղջիկներ կ'ընդունէին։

ՀԱԻԱՏԱԼԻՔՆԵՐ ԵՒ ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՈՒՄՆԵՐ

Մեծկերտցիք քրիստոնէական կրօնքին կը հաւատային ջերմեռանդօրէն, սակայն Սուրբերը անոր մէջ մեծ տեղ կը գրաւէին։ Սուրբերու պահքերը երկիւղածութեամբ կը բռնուէին։ Սուրբերուն մէջ նշանակելի էր Սբ. Սարգիսը, որուն համար միաշաբաթ ծոմ պահողներ շատ էին, ոմանք ալ կէս շաբաթ կամ օր մը։

Սուրբ Սարգիսը Մեծկերտի դիւցազն էր։ Անոր մասին կը պատմուէր, թէ նա քաջ և վայելչակազմ զօրավար մը եղած է, անպարտելի, խիզախ ու հայրենասէր։ Յոյները նախանձէ մղուած՝ ուզած են զօրավարին սիրտը գրաւելով իրենց կողմը դարձնել, իսկ անկարելի պարագային՝ դաւադրութեամբ ըսպաննել զայն։ Յոյներ գեղուհի մը կը ղրկեն անոր, որպէս զի իրենց մտադրութիւնը գործադրէ։ Սակայն այս յոյն աղջիկը հոգեպէս նուիրուելով Սբ. Սարգիսին, գաղտնիքը կը յայտնէ և կը փախչի անոր հետ։ Այս դէպքին վրայ Յոյները այնքան ջղայնացած էին, որ ամէն անգամ երբ Սբ. Սարգիսի պահքը կը բռնուէր, կ'ուզէին տեսակով մը անարգել զայն. եթէ միս կամ իւղ չի գտնէին ուտելու, իրենց տրեխները կը կրծէին Սբ. Սարգիսի պահքին հակառակ երթալու համար։

Սբ. Սարգիսի պահքը կը բռնէին Հայերուն նման նաեւ Տէրսիմցիք։

Ալբերը մասնաւորապէս հակառակ էին յղութեան ցաւերով տառապող կիներուն, որոնց լեարդը կը քաշէին բերնէն, կը տանէին ջուրը ձգելու։ Ջուրը դեռ չինկած լեարդ մը կարելի էր իր տեղը հաստատել աղօթքով և ենթական փրկել։ Ալբերը նորածին մանուկներ ալ կը փոխէին։ Անբնականոն, հիւանդկախ, տձեւ ու նիհար մանուկի մը համար կ'ըսէին. «Ալբու փոխած կը նմանի»։ Ուստի, կիներու ծննդաբերութիւնը խիստ հսկողութեան տակ կ'առնուէր։

Ուրիշ չար ոգի մըն էր Գաբոսան, որ իր ծանրութիւնը մարդոց վրայ կը ձգէր անոնց քնացած պահուն։ Եղած են մարդիկ, որոնք տառապած են այսպիսի ծանրութենէ, բայց աղօթքով ազատած։

Քանց մեզ Աղեկները նոյնպէս չար ոգիներ էին, որոնք մանուկները կը խաղցնէին կամ կը չարչարէին, անոնց հիւանդութեան կամ տենդի պահուն։

Այս ոգիները այնքան չատ էին, որ կարծես ամէն օր միջամուխ կ'ըլլային մարդկային գործերուն. երեւակայուելէն աւելի գրեթէ չօշափելի կը դառնային։

Կը պատմուի, որ Տէր Թորոսենք Ալէ մը բռնած էին և զղջումի բերած, որպէսզի եօթը պորտին իրենց տղացկաններուն չմօտենան։ Յաջողած էին աշխատցնել Ալէք, որուն գործերը միայն հրաշքներ էին և որուն հրամանով ամէն բան կը կատարուէր։

ՄԵԾԿԵՐՏԻ ՋԱՐԴԸ

Սահմանադրական օրէնքով, 1914-ին, Մեծկերտի Հայ երիտասարդութիւնը զօրակոչի ենթարկուեցաւ, ապա բանակին մէջ զինաթափ ըլլալով ամբողջովին սպաննուեցաւ՝ անլուր կերպով, թուրք կառավարութեան հրամանով։

Կուսակցական, մտաւորական ու ազդեցիկ մարդիկ ձերբակալուեցան զանազան պատրուակներով և բանտարկուեցան։ Ասոնց մէջ էին Նահապետ Աւետեան (կառավարական գրագիր), Եաղճեաններ, Գաբրիէլեաններ, Սարգիս Երէցկինեան եւայլն։ Շատեր ալ աքսորուեցան։

Թուրք կառավարական ահաբեկիչներ տունէ տուն խուզարկել սկսան՝ զէնք փնտռելու պատրուակով։ Կը ծեծէին անխնայ կին ու տարեց մարդ, որոնք պարտաւոր էին կառավարութեան յանձնել զէնք կամ դանակ՝ ունենային կամ ո՛չ։ Ժըխտական պարագային ծեծը կը սաստկանար, իսկ դանակի, ատրճանակի կամ որսորդութեան զէնքի գտնուելու պարագային, ենթական իբր յանցաւոր կը ձերբակալուէր ու անասելի չարչարանքներու տակ կը սպաննուէր։

Դէպքերը զարդացան այնքան արագ ու անակնկալ, որ կուսակցականներ ու ազդեցիկ դէմքեր թակարդի մէջ բռնուեցան և կարելի չեղաւ պայքարի ոեւէ ուղի բռնել։

Բանաը լեցուած էր Հայերով և կալանաւոր մեծ բազմութիւն մըն ալ զօրանոցին մէջ փոխադրուեցաւ։

կալանաւորներն ամէն օր առանձինն կը տարուէին մարդկային երեւակայութենէ դուրս բազմազան չարչարանքներու ենթարկելու։ Այդ խժալուր տանջանքներուն ամանք չդիմանալով մեռան, ուրիշներ թոյն կը փնտռէին՝ ազատուելու համար այդ կրակէն։ Երէցկինեան Սարգիսը բանտէն ողջ-ողջ գետնատարչ տարին և թաղեցին այն խրամին մէջ, ուր իր նորաշէն տան հիմերը պիտի դրուէին։ Նահապետ Աւետեանը, սուրով զարնելով վիզին, արիւնլուայ վիճակի մէջ պատցուցին լեռներու ըստորոտները, գիշեր տանն, մինչեւ իր մահը։ Նազարէթ Պետրոսեանը, ձեռքերն ու ոտքերը կապելով, տախտակի մը տակ դրին և կոխկռտեցին վրան՝ մինչեւ որ ուժասպառ մեռաւ։ Կապտպետ Բաբարիկեանը, հակայ երիտասարդ մը, ծեծով ու չարչարանքով մեռցուցին։ Ի՛նչ հրաշէկ երկաթներ, աքցաններ ու դանակներ կը գործածուէին կսկծացնելու և այլանդակելու համար կալանաւորները։

Այս նոյն պարապային Մեծկերտի կիներն ու մանուկները ակնառաս եղան հորդաններու խուժումին քաղաքէն ներս։ Անոնք կը բերուէին հեռու տեղերէ։ Անոնց քալուածքը խոզերու վոհմակին կը նմանէր։ Ցնցոտիներով պատուած, արեւէն սեւցած, վայրենի ու գարշահոտ։ Անոնք Բալուի զազաւերն էին, որ կուգային Մեծ եղեռնը ի գլուխ հանելու։ Անոնք գինեւեցան և չրջապատեցին Մեծկերտը։ Ջանգուածային ապանդը հասած էր իր ժամին։

Արեգակի վերջալոյսը վերջին անգամն էր, որ կը հպէր կալանաւորներու դէմքին, երբ անոնք կատկատուած, գինուորներու չղթայի մէջէն դուրս կ'ելլէին զօրանոցի մեծ դռնէն։ Կիներ ու մանուկներ վազեցին լացով ու ազաղակներով դէպի իրենց հարազատները, բայց գինուորներն արգիլեցին միախառնուիլ։ Պաշչաւուշը, իր թզուկ հասակով, սուրը մերկացուցած, չար ու ժանգոտած դէմքով, արտորանքի չարժման մէջ էր։ Իսկ կալանաւորները, անպարտ, մարդկային իբրայտուկ վհուկեամբ յառաջ կը քալէին, մահով վերջ տալու տարկուէհան։ Անոնք կը քալէին, կուրծքերնին բարձր, լուրջ ու խոհուն դէմքով, յօժար՝ Հայ Ազգին անունին համար մեռնելու, որովհետեւ այդ անունը իրենց համար մեծ էր, երկինքի արեւէն ալ պայծառ, չքեղ ու անմար։

Անոնք մեռա՞ն..., որպէս զի Հայ Ազգը ապրի պատուով ու ազատ։

ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԲՈՒՋԻԿԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻ ՅՈՒՇԵՐ

1908 Յուլիս ամսուան մէջ էր։ Բերրիի մունետիկ Աբրահամը, իր զիլ ձայնովը, ժողովուրդին կ'աւետէր Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումը։ Օսմանեան Սուլթանը ազատութիւն էր շնորհեր իր բոլոր հպատակներուն, առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան, որպէսզի գայլ և գառնուկ կողք կողքի սիրով ապրին։ Ու այս սուլթանաշնորհ պարգեւին համար ժողովուրդը սրտագին կը կոչէր. «Կեցցէ' Ազատութիւն. կեցցէ' Արդարութիւն։»

Հայերը, նկատելով որ այլեւս վերջ գտած են զուլումն ու անիրաւութիւնը, կ'ուրախանային ու ցնծութեան մէջ էին։ Այդ օրը մինչեւ իրիկուն, Հայ ու Թուրք, իրարու քով եկած եղբայրական միութեան համար զիրար շնորհաւորեցին։ Այդ երեկոյ շուկայի մէջ տեղի ունեցան հրավառութիւններ. ժողովուրդը, թափօր կազմած, Բերրիի Պէկին Հիւսնի Պէկին խոնաղը գնաց, «Եաշասուն հուրրիէթ» գոչելով. յետոյ դէպի կառավարական պալատը երթալով, Հայ և Թուրք ղեկավարներ, ճառեր ու մաղթանքներ ըրին, որոնք վերջացան կեցցէներով ու բուռն ծափահարութիւնով։

Հիւրրիէթի և ատելէթի իմաստը եթէ չէր կրնար հասկընալ ռամիկ ժողովուրդը, բայց գիտէր թէ հիւրիէթ ըսուածը լաւ բան մըն է եղեր, քանի որ ամէն մարդ ուրախութեան մէջ է։

Յաջորդ առտու, Հայ և Թուրք առաջնորդներ ունեցան փոխադարձ այցելութիւններ, թէ' կառավարական սրահին մէջ և թէ' Հայոց Առաջնորդարանին մէջ։ Հայերը փայլեցան իրենց իմաստալից ու փայլուն ճառերով, որոնց հեղինակն էր մեր ազգայիններէն՝ Թրքագէտ Աբգար Էֆ. Պուլուտեանը, իսկ կարդացողն ալ՝ Արմենակ Մելիտոսեանը։

Երիտասարդները երգեցին Ազգ. երգեր։ Թուրքերը հիւրասիրուեցան Առաջնորդարանի սրահին մէջ, իսկ հայերը՝ կառավարական բակը, երկուստեք արժանավայել կերպով։

Հիւսնի Պէկն ալ ընդունեց Հայ ղեկավարութեան շնորհաւորանքը, բայց այս հրէշը՝ աւելի ճիշդը բռնատէրը, թէեւ կեղծ ուրախութիւն կը ցուցնէր բայց ներքնապէս կատղած դազան մըն էր, քանի որ հիւրրիէթը ի վնաս իրեն եղած էր։

Մենք՝ երիտասարդներս կը հրճուէինք վաղուան վայելելիք մեր ազատութեան համար, իսկ տարեցներ աւելի վերապահ դիրք բռնած էին, չհաւատալով Թուրքի բարեկամութեան ու անկեղծութեան։

Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս յետոյ, Հայ քաղաքական ղեկավարներ առիթէն օգտուելով ազատ համարձակ երեւան եկան, զօրացնելու՝ իրենց միութիւնը։ Այդ օրերուն Բերրիի ժողովուրդը ճանչցաւ Հնչակեան և Դաշնակցական կուսակցութիւններու գոյութիւնը։

1908 Օգոստոս ամսուն գաղտնի հաւաքոյթ մը տեղի ունեցաւ Պր. Կիրակոս Բուջիկեանի տունը, ուր ներկայ եղան. Աբգար Պուլուտեան, Յարութիւն Էրմոյեան, Կիրակոս Բուջիկեան, Մարտիրոս Դագէսեան, Արմէն Մելիտոսեան, Ստեփան Կոփոյեան, Աւետիս Գասպարեան, Սարգիս Մարապանեանը։

Ստեփան Կոփոյեան գրպանէն հանեց դաշնակցութեան ծրագիր-կանոնագիրը և կարդաց զայն յօդուած առ յօդուած, որմէ վերջ ընտրուեցաւ Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Առաջին Կոմիտէն, Բերրիի մէջ։ Այս ժողովին մէջ եղած խօսակցութիւններէն դատելով, Պարոններ՝ Մարտիրոս Մազմանեան, Մարտիրոս Չուլֆայեան, Մխսի Թոփալ Պաղտիկեան, որպէս ղեկավարներ արդէն կազմած են եղեր Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Վարիչ Մարմինը։

Այս զոյգ կուսակցութիւնները որոնք այդ թուականէն առաջ գաղտնի կերպով գոյութիւն ունէին, Սահմանադրութենէն անմիջապէս վերջ ցոյց տուին իրենց յոտակ ու ազատ գոյութիւնը։

Չեմ գիտեր թէ իւրաքանչիւր կուսակցութիւն որքա՞ն թիւ ունէր և ի՞նչ էին այս երկու կուսակցութիւններու յարաբերութիւնները. այս մասին դժբաղդաբար տեղեկութիւն չունիմ։ Լաւ գիտեմ այն իրականութիւնը որ իրարու հետ սիրով էին և վէճ գոյութիւն չունէր։

Ազգային գործերու մէջ միասին կ'աշխատէին և առաջնորդարանի մէջ իւրաքանչիւրը ունէր իր ներկայացուցիչը։

Սահմանադրութեան յաջորդող օրերուն, կուսակցական մարմիններու կազմութեան հետ, նոր զարկ տրուեցաւ եկեղեցական ու դպրոցական գործերուն։ Չարսանճագցին ի ծնէ ուսման պաշտամունքը ունէր, ու առ այդ, իր կարելին կ'ընէր իր զաւկին տալու առհմային կրթութիւն։ Բերրիի մէջ Միացեալ Ընկերութեան հիմնած դպրոցին որպէս օժանդակ մարմին, 1908ի

Հոկտեմբերին, կարգ մը երիտասարդներով հիմնեցինք Ուսումնասիրաց Վարչութիւն մը։

Դպրոցի հոգաբարձութիւնը այս վարչութեան հետ միասին լծուեցաւ բարձրացնելու կրթական գործը, հասցնելու համար բարձր մակարդակի մը վրայ։

Շարժումը եղաւ ոգեւորիչ։ Ձեռնարկներ իրարու յաջորդեցին ու ժողովուրդը բոլորուեցաւ այս երիտասարդներուն չուրջը։

Հոգաբարձութեան կարգադրութեամբ հիմնուեցաւ գրադարան մը, ազգային-պատմական հատորներով։ Գրադարանի վարչութիւնը — Սեդրակ Տ. Կարապետեան, Աւետիս Պօյաճեան և Պաղտասար Բուջիկեան-ժողովուրդին կուտային գրքեր չաբաթական վճարումով։ Ընթերցողները ձեռքէ ձեռք կը խլէին ազգային ոգի ներշնչող այդ գործերը և յափշտակութեամբ կը կարդային։

Ստեղծուեցաւ գիշերային դասընթացք մը, երիտասարդներուն սորվեցնելու համար ազգային ու յեղափոխական երգեր։ Այդ օրերուն Բալուի Հաւաւ գիւղէն տիկին մը եկած էր (որուն անունը դժբաղդաբար չեմ յիշեր), երեք չաբաթ մնաց և շատ մը երգեր սորվեցուց։

1909-ին, ի նպաստ դպրոցին մեծ վիճակահանութիւն մը կազմակերպուեցաւ և լաւ արդիւնք տուաւ։

Բերրիի և գիւղերու մէջ սովորութիւն եղած էին անուանակոչութեան տօնախմբութիւնները։ Գրադարանի վարչութիւնը կը ներկայացնէր այդ խնջոյքներուն և դրամական նուէրներ կը ստանար։ Այդ օրերուն կազմակերպուեցաւ նաեւ թատերախումբ մը և առաջին անգամ ներկայացուց «Զարշըլը Արթին Աղան»։ Ամբողջ Բերրիի ժողովուրդը գրեթէ ներկայ եղաւ այս ներկայացումին։ Մեր օրերու Պատուելի Ասատուր Նիկողոսեանն ալ իր համայնքով ներկայ էր հոն։ Աննկարագրելի էր ժողովուրդին խանդավառութիւնը. մեր դպրոցի աչակերաներէն՝ դերակատար Գէորգ Երեւանեանի յաջողութենէն խանդավառուած, իր հայրը՝ Սարգիս Երեւանեանը, առաջինը եղաւ հանգանակութիւնը բանալու մէկ մէճիտիէով որուն հետեւեցան բոլոր ներկաները դպրոցին համար կոկիկ գումար մը ապահովելով։

Ինչպէս ազգային բոլոր գործերուն մէջ, մանաւանդ դպրոցի չուրջ, հայութիւնը միակամ էր առանց կուսակցական ու յարանուանական խտրութեան։ Բոլորն ալ համերաշխ կը գործէին, գիտակցելով որ դպրոցն է որ մեր ժողովուրդը պիտի ձերբազատէր սարուկ մնալու հոգեվիճակէն։

Ի պատիւ մեր շրջանի ժողովուրդին ուզեցի այստեղ շեշտել այս պարագան, ու նկատողութեանը յանձնել մեր մեացորդացին, որպէսզի յետ այսու ալ շարունակեն ոյժ տալ աւելի շատ կրթական գործին. որովհետեւ ներկայիս հայ մշակոյթն է որ իր օգտակար դերը պիտի ունենայ հայապահպանման սրբազան գործին համար։

Ամէն կիրակի կանոնաւոր լսարաններ տեղի կ'ունենային, տեղական և շրջակայ գաւառներէն ժամանող կարող բանախօսներով։ Կրթական գործին հետ միասին, առաջ կը տարուին նաեւ ազգային գիտակցութեան կազմակերպման աշխատանքները։

Ես ներկայ եղած եմ մեր բնագաւառի հերոս Աւետիս Գազանճեանի (Մեշէտի Աւետօ) յեղափոխական ճառախօսութեանը, որ՝ ինքնապաշտպանում կը քարոզէր։

Օր մը կը բանախօսէր Պ. Յարութիւն Էրմոյեանը իր խօսքերը եզրակացուց այսպէս. «Եթէ հայ ժողովուրդը կ'ուզէ ապրիլ, այդ ապրելու իրաւունքը ձեռք կրնայ ձգել զօրանալով ու ինքնապաշտպանութեան դիմելով»։ Ներկաներէն Պրն. Գէորգ Զագմագճեան ձայն առնելով ոտքի կանգնեցաւ և խօսքը ունկընդիրներուն ուղղելով ըսաւ. «հայրենակիցնե'ր, փոխանակ մեր տուներուն մէջ կարասներով գինի լեցնելու ու պօլ-պօլ խմելու, ծախենք այդ գինին և զէնք առնե'նք, զէ'նք»։ Ներկաները խելայեղօրէն ծափահարեցին։

Ատեն մը վերջ, դպրոցի մէջ սկսաւ զինավարժութեան փորձեր, ղեկավարութեամբ Պետրոս Բուջիկեանի։ Երիտասարդներ՝ իրենց զէնքերը առած, զոյգ-զոյգ, Խռաճի ճամբան բռնելով կ'երթային Կակօ – տերէ, Խէլէֆեաններու պարտէզը և հոն զինավարժութեան փորձեր կ'ընէին։

Պետրոս Բուջիկեան, որպէս վարպետ զինագործ, հրաշալի զինավարժ ու լաւ նշանառու մըն էր, որուն համբաւը տարածւած էր Զարսանճագի Հայ և Քուրդ ժողովուրդին մէջ։

Զարթօնքի շրջան մը ապրեցաւ Զարսանճագի հայութիւնը, ցուցաբերելով իր ազգային լաւագոյն յատկութիւնները, բայց աւա՜ղ, երկար չի տեւեց և Սահմանադրութեան կեղծիքին երեւումով ապրեցաւ անորոշ կեանք մը, մինչեւ ծանօթ Մեծ Եղեռնը։

ԱՂԱՒՆԻ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԸ

1915 Յունիս ամսուն, ջարդերը այլեւս սկսած էին ծնընդավայրիս՝ Բերրիի մէջ։ Ամէն երդիքի տակ կար լաց ու կոծ։ Սուգը կը տիրէր։

Բանտերու մէջ լեցուած հարիւրաւոր հայ կտրիճներ, կարաւան առ կարաւան սպանդանոց կը տարուէին թուրք ժանտարմաներու կողմէ։

Առտու մը, երկու ժանտարմաներու հսկողութեամբ հայրս տուն եկաւ։ Զայն կրկին անգամ տեսնելու ուրախութիւնս չափ ու սահման չունէր։ Չէի գիտեր, որ վերջին տեսութիւնը պիտի ըլլար ասիկա։ Հայրիկիս թելադրութեամբ ճոխ սեղան մը պատրաստեցինք մեր տան ծաղկապատ սրահին մէջ։ Պիտի պատուէինք գայլի աչքերով երկու հրէշներ, որոնք հայուն հացը պիտի ուտէին, ու հայուն արիւնը պիտի խմէին։ Հայրս կ'ուզէր որ երկարէր այս ճաշկերոյթը, ժամ մը, վայրկեան մը աւելի տունը մնալու, ու մեղմէ կարօտը առնելու համար։ Երկու ժանտարմաներ կը լափէին ու գաւաթները վեր բարձրացուցած կը պարպէին հայրիկիս կարճ կենացը, ու խենէշօրէն, վայրագօրէն կը մռլտային. «Կենացդ... Ֆեսայի, հա՜ հա՜ հա՜...»։ Հայրս լո՜ւռ կը համբերէր։ Ա՜խ ինչեր կը մտածէր արդեօք այդ վայրկեանին։ Շատ զէնքեր ունէինք, որոնք վարը ախոռին մէջ թաղուած էին. ու ինքը՝ նստած, ծաղր կ'ըլլար երկու չնագայլերու։

«Ի՞նչ կը մտածես, կ'ըսէին հայրիկիս, ահագին հարստութիւն ունիս. Չարսանճագի պեկերուն չափ դրամ ունիս. մաս մը տար կառավարութեան եւ քեզ ազատ կ'արձակեն. դուն ալ վազ կ'անցնիս այս կեավուրութենէն»։ Հեգնա՜նք, արհամարհա՜նք...։

Հայրիկս հրաման առաւ և ներս գնաց. ինծի աչք ալ ըրաւ որ հոն մնամ. ես գաւաթներուն օղի լեցուցի ու նոր կերակուրներ բերի իրենց։ Յանկարծ, Հասան Չավուշը, ինծի դառնալով հրամայեց. «Հանդէսին երգը երգէ, այն երգը, զոր դպրոցի հանդէսին երգեցիր, շաս լաւ էր։ Եթէ չ'երգես հայրիկդ պիտի սպաննեմ»։

Սիրտս թունդ ելաւ և չուարած վիճակ մը ունեցայ. միւս ընկերը՝ Թիլլի Մահմէտը, կատղած աչքերով գոռաց. «Հայտէ՛, երգէ՛, իթ օղլի իթ»։ Հասանը մեղմօրէն միջամտեց որպէսզի

երգեմ։ Վախցայ մերժելու և երգեցի հայրիկիս սիրած երգը. «Գարահիսար Լեռաց Կրծիճ...»։ Չի կրցայ չարունակել. յուզումն ու արտասուքը խեղդեցին, երգս ալ ինկաւ վիրաւոր...։

Փախայ և ներս մտայ։ Ինչ տեսնեմ... հայրիկս չրջապատած են՝ մայրս, հօրաքոյրս, քեռկինս Ռիբենկան (Փէչէքէրեան) ու անոր վզին փաթթուած կուլա՜ն, կուլա՜ն անձայն, չրթունքնին խածնելով։ Հայրիկս գիս ալ գրկեց, համբուրեց ու ըսաւ որ քալ ըլլամ գալիք պժուար օրերուն։

Վազը նարէն կուգամ ըսելով մեզ մխիթարել փորձեց։ Երկու ժանտաբմանները ներս խուժեցին։ Մենք հայրիկս չրջապատեցինք. չէինք ուզեր իրմէ բաժնուիլ։ Այդ դահիճները երբ պարզուող տեսարանը տեսան, յարձակեցան մեր վրայ և «Վա՜յ խիճզի՛ր կեավուրլար» ըսելով, մեզ հրմշտակեցին մէկ կողմ ու հայրս տարին։

Նոյն իրիկունը բանտին մէջ սոսկալի չարչարանքներու ենթարկած են հայրիկս։ Եղունգները քաշեր են և խարազանի հարուածներու տակ կիսամեռ վիճակին հասցուցեր են։

Գիշերը, հարիւրաւոր բանտարկեալներու հետ, հայրիկս ալ Չորիի մը վրայ դնելով կը տանին Բազնիքի ճամբուն վրայ գտնուող Մէլէքին Չորը ու կը սպաննեն. իսկ միւանները կը տանին Թլա բերդը՝ Բերրիի Հայոց Սպանդանոցը։

Յաջորդ օրը, Թիլլի Մեհմեհ անուն հրէշը, հայրիկիս արիւնոտ հագուստները բռնած, մեր տունը եկաւ։ Այդ արիւնարբու ճիւաղը մեզի ցոյց տուաւ հայրիկիս հագուստին ծակուած մասը, ուրկէ իր սուրը մխրճած էր հօրս սրտին։ Լրբօրէն կը պատմէր հայրիկիս հոգեւարքը ու կ'աւելցնէր թէ ֆէտայիներու կեանքին վերջաւորութիւնը ահա այսպէս է։ Մենք բոլորս ալ խելագարած էինք. չատ մը ժանտաբմաններ ալ եկան, մեզ դուրս հանեցին և գոցեցին սենեակները։ Թոնրատունը եղաւ մեր վերջին կայանը, և երկու օր վերջ դէպի ամսոր-բռնագաղթի ճամբան ձգեցին մեզ։

Ջառատուն տարիներ անցած են այդ սեւ թուականէն. բայց ես աչխարհէ աչխարհ հետս կը պատցնեմ հայ աղջկան մը վրէժի զգացումները։

ԽՈՍՐՈՎ ԵՐԻԱՆԵԱՆ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՑԱՒԵՐ

Սեւ օրերէն օր մըն էր, երբ մեզ գաւեցին մեր մօր փէշերէն, գողգոթայի ճամբուն վրայ, Բերդակի մէջ։ Թէ ի՞նչ կ'ըզգայ հօթը տարեկան պատանի մը երբ թշնամին կը խլէ գայն իր մօր գրկէն ու կը տանի։ Այդ հոգեկան անբացատրելի վիճակը, ապրուած կեանքի մը ամենէն ողբերգական պահն է գոր ես ալ ապրեցայ։

Մանկական յիշողութիւնը իր հետ կ'ապրեցնէ ամենէն առաջ իր մօր յիշատակը։ Առաջին գիշերը, երբ խաւարի մէջ ախոռին մէկ անկիւնը նստեցայ մինակս, չուրջս տակաւին կը գտնուար մօրս հոգեցունց կանչը — հավրու՜ս, հավրու՜ս...ու կը մարէր ժամանակին մէջ, Հայու ցաւին պէս։

Բերբիէն մինչեւ Բերդակ մեր քաշկռտուքը, ճամբու յոգնութիւնը, լացի ու շիվանի մահերգը, մեր մատղաշ հոգին աւերակի վերածեր էին։ Թուրք ժանտարմաներու հրէշատիպ դէմքերը, ո՜հ այդ ոճրագործները՝ որոնք երեք օրուան մէջ քանիննե՜ր ապանեցին մեր աչքին առջեւ։ Անոնք նոբէն մեր չուրջը կը գտնային երբ Բերդակցի թուրք մը ձեռքէս բռնելով քաշեց ու տարաւ։

Առաջին օրուան մութը ի՞նչ տարաւ իր հետը իմ հոգեկան աշխարհէն, չեմ գիտեր։ Առաւ մը աչքս բացի, ժանտարմայ չկար, ոչ լաց կար, ոչ ալ հոգեւարք։ կային նոր աշխարհ մը, նոր դէմքեր, ապրելու նոր կեանք։ Ու ես դարձայ Քուրդ ազային ուլտրածը, պզտիկ հէքեաթի պէս։ մանկապարտէզի ընկերներուս փոխարէն խաղընկեր եղայ ուլիկներու ու գառնուկներու։

Օրեր անցան, ու ես՝ ուլիկներուս հետ դաշտերու ու լեռներու մէջ միասին՝ դարձայ որպէս ընտանիքի մէկ անդամը, իրիկուններն ալ անոնց քով կողք-կողքի ու չունչ-չունչի պառկելու, քնանալու համար։

Զօրցաւ արցունքը աչքերուս, ու մարեցաւ յոյսը իմ հոգւոյս։ Մոռցայ ամէն ինչ, մօրս ուրուականը երբեմն կուգար ճանկռտելու սիրտս երբ մինակ կը մնայի, գլուխս խոտէ բարձին վրայ դրած։ Ի՞նչպէս կրնայի յուսալ մօրս գարձը, երբ հեռաւոր անծանօթ ճամբայ մը բաժներ էր մեզ իրարմէ։ Ե՞ւ ո՞ւր գտնել զայն, ո՞ր ձորի մէջ, ո՞ր քարի տակ։

Ալի Պէկին պզտիկ հովիւն էի։ Ինծի տուին երկու նուէրներ. մէկը նոր անունս Նազըմ, իսկ միւսը՝ ձմեռուան համար հին վերարկու մը, որպէս վարձատրութիւն իմ լաւ ծառայութեանս։

Կամաց կամաց կը մտնէի Աղայիս ընտանեկան դրոշմին տակ։ Աստուած ստեղծած էր. Աղա խանըմ, հովիւ Նազըմ, ու ամէն տարի նոր ուլիկներ իրարու հետ ապրելու համար միշտ ու անվերջ։ Նոր աշխարհս էր այդ։

Ամառուան տաք իրիկուն մը, երբ հօտիս հետ գառնուկներուս պէս բոպիկ տուն հասայ, Աղաս, Ալի Պէկը ախոռին դրան առջեւ կեցած համրեց նախիրը և մէկ հատ պակաս գտաւ։ Ի՞նչ... մէկ գառնուկ պակա՞ս...։ Ապտակներ շատ կերած էի, բայց այդ օրուան ապտակին հետ կային նաև փոթորիկ ու զայրոյթ. գաւազանի հարուածները տաղեցին ամբողջ մարմինս, ու հայհոյանքներու տարափով սկսաւ ամբաստանութիւնս. Օլան կեավուր օղլի կեավուր, գառնուկը լեռներու մէջ պահուած հայ Չէթէներուն տուած ես դուն։ Մոռցուած հայութիւնս կը խաչուէր ցաւիս ու սարսափիս հետ. նորէն աչքիս առջեւ եկաւ մայրս իր արցունքներով. նորէն ժանտարմաներու դաժան շուքերը շրջապատեցին զիս։ Կը դողայի ցաւիս ու վախիս հետ, երբ Աղաս հրամայեց որ քարին վրայ կանգնիմ ու ուսէն վար առաւ մարթինը, զետեղեց փամփուշտները ու «պիտի սատկեցնեմ քեզ» մռլտաց։

Ես շատ լսած ու տեսած էի ոչխար կորսնցնող հովիւներու այս ճակատագիրը, ես ալ անոնց պէս քարին վրայ բարձրացայ դէպի մահ երթալու։

Այդ վայկեանին բլրակին վրայ երեւցան երկու շուքեր. արդեօք մահուանս վկաներն էի՞ն։ Երկու զինուած Քուրդեր էին որոնք վար իջան և միջամտեցին աղայիս անբեկանելի որոշումին՝ և վար առնել տուին զէնքին փողը։ Չապաննուեցայ, ապրեցայ ու նորէն մոռցայ։ Յաջորդ իրիկուն նախիրիս հետ տուն բերի կորսուած գառնուկը որ լերան վրայ ժայռի մը զով խորշի մէջ պահուած էր։

Ժամանակը աւրեց ինչ որ կար յիշողութեանս մէջ։ Ես դարձայ կատարեալ հովիւ, բոպիկ, բզքտուած ցնցոտիներով, խառնուած մազերով։ Կտոր մը հացիս հետ սնունդիս մասնակից եղան օջիլներու աշիրէթ մը՝ մարմինիս երջանիկ քաղաքացիները։

Դարձայ վստահելի հովիւ. խանըմը հացիս կապոցը կը

կապէր, ու ես ունեցայ ազատութիւնը՝ հօտս ամէն ուղղութեամբ արածելու և տանելու։

Գարնան օրերուն, Բերդակի հարաւային դաշտերը՝ որպէս արօտատեղի, շատ տեղեր ունին։

Օր մը կանուխէն տուն դարձայ. ուլիկներս լաւ կշտացած էին ու ես ուրախ էի. երբ տուն հասնէի, խանըմս՝ ուլիկներու կլորուած մարմինը տեսնելով, պիտի ժպտէր ու թերեւս կտոր մը հաց նուէր պիտի տար։ Այս երջանիկ երեւակայութեամբ տարուած էի երբ չար ուլիկներս շեղեցան ճամբէն ու մտան պարտէզներու ուղին, որու եզերքին կը բացուէր ընդարձակ թթենիներու պարտէզ մը, աղուոր մարգագետինով։ Վազելով հասայ իրենց, երբ անոնք արդէն ցրուած էին ասդին-անդին։ Հասած էի մեծ տան մը առջեւ։ Պզտիկ քարերով զանոնք մէկտեղելու արհեստը լաւ գիտէի. հաւաքեցի բոլորն ալ ճամբուն ոզերքը։ Հոն, տան առջեւ, մեծ ծառի մը քով անուղղայ հորդուկ մը մնաց, որ առանց զիս մտիկ ընելու, վիզը ծառին բունին կը քսէր։ Ուշացած էի. վազեցի բարկացած, ու հորթուն գլուխը ոլորելով գետին ձգեցի։

Այս աղմուկին վրայ վեր ցատկեց և դէմս կեցաւ նիհար, գզգզուած, խարտեաշ մազերով ու ցնցոտիներու մէջ փաթթուած պզտիկ աղջիկ մը զոր քիչ առաջ նշմարած էի խոտերուն մէջ։ Իրարու դէմ կանգնած մեր աչքերը մնացին անթարթ. ո՛չ ան փախաւ, ո՛չ ալ ես կրցայ բաժնուիլ ու ուլիկներուս հասնիլ։ Բայց մենք ծանօթներ չէինք։

Իրեն պէս պզտիկ աղջիկներ լեցուն են պարտէզներու մէջ և ճամբաներու եզերքը։ Այս պզտըլիկ աղջիկը ինչո՞ւ զիս կապեց։ Մանկական անուշ յիշատակներ եկան ու անցան. ես ալ ատենին իրեն նմանող քոյր մը ունէի, որ մօրս հետ սեվգիաթ գնաց. որքա՞ն ժամանակ անցած էր այդ օրերէն։

Գլուխս կախած դարձայ դէպի ուլիկներուս. բայց չի կրցայ քալել. այդ պտըլիկ աղջիկը աւելի մօտեցաւ, սկսաւ լալ ու թրքերէն լեզուով. «Ես ալ կուգամ քեզի հետ» ըսաւ։ Ցնցոտիներուս մէջ երկու զուրուշնոց մը կար. իմ ամբողջ հարըստութիւնս էր. տուի իրեն ու վազելով հասայ ուլիկներուս քով։

Այդ գիշեր, ախոռին մէջ, փոքր ուղեղս որքա՛ն չարչարուեցաւ այդ պզտիկ աղջկան համար։ Սրտիս լեզուն չի հասկըցայ. ծանօթն ու անծանօթը իրար խառնուեցան։

Շաբաթ մը վերջ նորէն մենք իրարու հանդիպեցանք. նայեցանք իրարու ու անխօս բաժնուեցանք։

Անկէ վերջ, քանի-քանի անգամներ այդ խոշոր պարէզը գացի ուլիկներով միասին, ուզեցի որ նորէն տեսնեմ զինքը, բայց չդտայ, չտեսայ ու մոռցայ. ևթէ չկար, ուրեմն մեռած էր. իսկ մեռնողները որքա՞ն չատ էին։

Ձմեռն եկաւ։ Ձիւն իջաւ լեռներն ու դաշտերը։ Նախիրիս հետ մտայ ախոռի հանգիստին։ Ել, գառնուկ կորսնցնելու վախը չկար այլեւս. բայց հոգիիս մէջ մորմոքում մը, զբրկըւածի, անտեսուածի, խորթ մնալու զգացումը սիրտս կը ճմլէին։

Ձմեռուան այդ երկար գիշերներուն մէջ ես մինակ մը նացի իմ անորոշութիւնս հետ, ու այսպէս չարունակուեցաւ կեավուր հովիւի մը անիմաստ գոյութիւնը։

Առաւօտ մը Ագայիս դրան առջեւ նորէն տեսայ ժանտարմաներ։ Վէճ ու վիճաբանութիւն կար. պահ մը զգացի որ կը պաշտպանուիմ. Ագաս ալ զէնք ունէր. մանաւանդ որ կը լսէի ագայիս ձայնը. «Չէ, չեմ տար, չըլլար»։

Ագաս սկսաւ քալել ժանտարմաներու հետ և գիս ալ հետը առնելով, տարաւ քաղաքի կեդրոնը, հոն՝ ուրկէ գիս առած էր երեք տարի առաջ։ Ոստիկանական բակը դարձեալ լեցուած էր ինծի պէս մանուկներով ու կիներով։ Ցիշեցի հին օրերը. երեւոյթը նոյնն էր, բայց ծնծ ու լաց չկային այս անգամ։ Ներսէն կին մը մօտեցաւ. «Խոսրով, տղաս քովս եկուր, մի՛ վախնար, մեզ Աարրերդ պիտի տանին. մայրիկիդ քով պիտի երթանք» բսաւ։ Կը ճանչնայի այդ ձերսէն կինը. մեզի դրացի Օզաբեր պառն էր. հասկցայ երկու բան, որ Խոսրովն իմ ու մայրս ալ ողջ է։

Յաջորդ օրը ճամբայ ելանք դէպի Աարբերդ։ Ագաս ալ ընկերացաւ մեզի մինչեւ Մեզրէ, ուր բաց դաշտի մը մէջ լեցուցին մեզ։ Ժամ մը վերջ մեզ չրջապատեց հայ կիներու բազմութիւն մը. հայ անուններ, հայերէն խօսքեր կը լսէինք։ Հարց ու փորձ կ'ընէին ու իրարանչիւրը, մէկուն ձեռքը բռնած, կ'առնէր ու կը տանէր. կը դրկուէին, կը համբուրուէին, կ'ուրախանային։ Ինծի պէս 30-40 մանուկներ կային. ևկան տարին բոլորն ալ. հինգ վեց հոգի մնացինք։ Բայց ինչո՞ւ իմ մայրիկս ալ չի գար գիս առնելու։ Ագաս քովս է, գիս կը մխիթարէ. այդ օրը չատ բարի էր, կ'ըսէր ինծի որ ևթէ քիզ չի տանին, ես նորէն մեր տունը կը տանիմ քեզ։ Անտէր մնալը որքա՞ն դժուար է. կուլամ որբի պէս, արցունքներս կը յորդին, լքուած մըն եմ անոք ու անօգնական։

Անցորդ կին մը կ'անցնի մեր քովէն, ջուրի գայգ թի-

թեղները չալկած. վար կը դնէ զանոնք՝ հանգչելու, ու մեր կողմը կանգնած՝ աչքերը մեր վրայ կը պտտցնէ. յայտնի է որ ան ալ փնտռող մըն է. մենք ալ երբ իրեն կը նայինք, յանկարծ դէմքը կը փայլատակի ու թեւերը բացած ինծի կուգայ. «Խոսրո՛վս, խատատ առնեմ, ես Ալմաստ քոյրիկն եմ»։ Կը գրկէ զիս, կը համբուրէ. «Հայտէ՛, մայրիկդ, եղբայրներդ և քոյրդ ողջ են»։ Փոլիսները մեր անունը կ՚արձանագրեն. կ՚երթանք Ալմաստ քոյրիկին տունը. տաք ջուր, լոգանք, գուրգուրանք ու մաքուր անկողին. չորս կողմս կը լսեմ հայու ձայներ. հայու տուն ալ կայ եղեր. ես ալ հայ եմ եղեր ու մանաւանդ մայրիկ, եղբայրներ ու քոյր ալ ունիմ, որոնք կ՚ապրին տակաւին։

Երկու օր վերջ, իմ ազատարարս՝ հօրեղբօրս աղջիկը, Ալմաստ քոյրիկը, զիս կը յանձնէ Պրն. Յովհաննէս Հապէչեանին (այժմ Պէյրութ) ու միասին ճամբայ կ՚ինանք դէպի Կապան Մաչեն. իրիկուան մօտ կը հասնինք լեռներու և ձորերու մէջ սեղմուած այդ քաղաքը. կանգ կ՚առնենք դրան մը առջեւ. «Մուժտէս տո՛ւր» կը ձայնէ Պր. Յովհաննէս։ Դուռը կը բացուի։ Ոտքերս գետնէն վեր, գրկերու մէջ, համբոյրներու տարափին տակ ներս կը տանին։ Գլուխս սրտին սեղմած մայրս է որ կուլայ եղանակով մը. չի հաւատար. երբեմն ետ կը հրէ, կը քննէ դէմքս, կը ստուգէ ու նորէն կուրծքին կը սեղմէ։ Գարնան արեւոտ անձրեւներու պէս ուրախութեան արցունքներով կ՚օծւիմ. չորս կողմս պաչարած են. մայրս ձայն կուտայ հարազատներուս. «Գէս՛րդ, Լեւո՛ն, Իսահա՛կ, Արաքսի՛, եկէ՛ք, Խոսրովն է... Խոսրովս... փա՛ռք քեզ, Աստուած» կ՚ըսէ։ Կը նայիմ բոլորին. կը ցնցուիմ ու մօրս գիրկը նստած կը դիտեմ այն պըզտիկ աղջիկը. այո՛, ան է ա՛ն, մեծ պարտէզին մէջ տեսած ու կորսնցուցած պաղլիկ, աղւոր աղջիկը, 5 տարեկան, իմ քոյրս Արաքսին։

ՉԱՐԱՆՁԱԳՅԻՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

1915-ի ապէտի օրերուն, Չարսանճագի գիւղերէն ու քաղաքներէն դէպի Տէրսիմ ապաստանելու համար չատ քիչ հնարաւորութիւն կար։ Չարսանճագի Հայերը չատ վատահաւատութիւն չունէին Իզոլցի ու Խուացցի Քուրդերուն վրայ, որովհետեւ իրենց մէջ գտնուած փոքրաթիւ արհեստաւորները յանձնեցին Թուրք ժանտարմաներուն։

Եթէ կարելիութիւն ըլլար Տէրսիմի սահմանակից Շատէ, Իզոլ և Խուաց աշիրաթներու մէջէն անցնելով Տէրսիմի անկախ չրջանը մտնել, պէտք է ըսել որ մեծ թիւով Չարսանճագցիներ ապաստնած պիտի ըլլային ապանդէն։քանի որ 1918-ին, երզընկայ հասնող հազարաւոր Հայեր փրկուեցան և Հայաստան հասան։

Այդ օրերուն Տէրսիմ գտնուող մեր հայրենակիցներէն Բերբիցի Մեծիկ Թադոյեանն ու Քերոբ Մելիտոսեանը կրցան Հայաստան հասնիլ։

Ինչպես ցաեւ

Շահին Միրաքեան	Շօրտանցի
Գրիգոր Միրաքեան	»
Նշան Փիլոյեան	Մատաանցի
Կարապետ Նազոյեան	»
Կիրակոս Պօյաճեան	Սվճաղցի

1924 ին, Հալէպէն Հայաստան գացին, նոր սերունդի խանդավառ ու հայրենասէր երիտասարդներէն՝ Յակոբ Հոլոբիկեանը և Սարգիս Պօղոսեանը։

Հայաստանի մէջ ներկայիս գտնուող Չարսանճագցիները, ապանդէն հրաշքով ազատուած մանուկներն են, որոնք ներգաղթեցին 1946-1947 թուականին։ Թէեւ լրիւ ցանկը չունինք, բայց այս պատմագրքին մէջ կը յիշենք այն հայրենակիցները որոնք ներգաղթեցին ընտանեօք։

Պէյրութէն

Արմենակ Էլոյեան	Խունկցի
Խաչատուր Թադոյեան	Բերբիցի

Յակոբ Մելիտոսեան	Բերբիցի
Հայկ Պիտակեան	»
Թորոս և Մանուկ Գոճապաշեան	»
Պետրոս Տօլաշեան	»
Ղեւոնդ Եղիկեան	»
Եղիկ Եղիկեան	»
Փեզամ Մալխասեան	»
Ղազար Զուրնաճեան	Հոչէցի
Տիգրան Ալէմեան	Բերդակցի
Նշան Միքայէլեան	»
Կիրակոս Մարտիրոսեան	»
Միսաք Դարբինեան	Մեծկերցի
Պօղոս Շահինեան	
Սոնակ Սահիսանեան	
Պօղոս Մանուկեան	
Կարապետ Սոզոմոնեան	
Յակոբ Փիլոյեան	
Արթին Մղեեսեան	

Ֆրանսայէն

Մանուկ Միքայէլեան	Բերբիցի
Սիրվարդ Առաքելեան	»
Արշար Նորոյեան	»
Խաչատուր Բարսեղեան	Խուչիցի
Ասատուր Բարսեղեան	»
Կարապետ Քիւրէճեան	Բաշազակցի
Արշակ Պետոյեան	Լուսաստաբիճցի

Ցուցաստանէն

Եղիշէ Տէր Կարապետեան	Բերբիցի

Ամերիկայէն

Ասատուր Անթառամեան	Բերբիցի

Հայաստանի և սփիւռքի մէջ գտնուող բոլոր Զարսանճագցիներու ճշգրիտ մարդահամարը կազմելու մեր աշխատանքը չյաջողեցաւ։ Այս պարագան մեր Հայրենակցական Միութեան կեդրոնական վարչութեան ուշադրութեան կը յանձնենք, յետագային այս խնդրով զբաղուելու համար։

Հինաւուրց Զարսանճագի վտարանդի վերապրողները կ'ապրին անցեալի յիշատակներով։ Անոնց մշտավառ հաւատքը կը հաղորդուի Ս. Էջմիածնայ յաւերժական կոթողներէն ու անոնց շրթներուն վրայ կը թրթռայ հայրենակարօտի երգը հոգեյոյզ, որ կը շեփորուի սփիւռքի երկնակամարէն դէպի Մասիսը երկնասլաց.

ՈՒԽՏԱԻՈՐ

Մեր շեն օճախից, հարազատներին
Մռայլ աշխարհի երեսին ցրուած,
Ու անիրաւուած իմ եղբայրներին՝
Այցի եմ եկած։

Այցի եմ եկած՝ իմ հզօր ազգի
Լոյս բեկորներին՝ արար աշխարհում,
Որոնց յուսաբեկ լուռ հոգիների
Կայծն է մթագնում։

Ողջոյն եմ բերել իմ Հայաստանի
Վա՜ռ, արեւաշո՛ղ, պայծառ երկնքից,
Ու բիւր համբոյրներ՝ նման Մասիսի
Ճակատին անբիծ։

Աւիշ եմ բերել իմ Մայր Արաքսի
Հզօր երակից. հրաշքն հայութեա՛ն...
Դարերով հոսող աղբիւրը յոյսի,
Գաղտնիքն յաւերժի, երգն անմահութեան։

Իմ Հայաստանի Երեւան սրտից
Բերել եմ ես լոյս՝ փարոսը կեանքի.
Եւ ողջ հայութեան՝ փրկութեան ուղին
Դէպի լուսածին տունը հայութեան։

Շեն քաղաքների, ծաղկած գիւղերի
Ժիր աշխատանքից՝ հոսող քրտինքի
Վերաշինող մեր մեծ օճախների
Նկարն եմ բերել, մեր մամիկներին։

Ոսկէ դաշտերի, ծփուն ծովերի
Թեղեաւուն ցոլեան՝ փրփուր դէզերի,
Խնկահամ միրգով, մեր պարտէզների
Համերգն եմ բերել, մեր ոգիներից:

Մեր նոքայրների ստեղծագործութեան,
Հայ հանճարների, մեծ վարպետների,
Հայ փափաքն հիւսող ֆաջ մտակների
Հեւքն եմ բերել ես, պատանիներից:

Հայ դիւցազնութեան հերոս պահակի
Կարմրաթուշ, թիկնեղ, հայ գինւորների
Հարիւր հազարաւորներով՝ մեծ բանակի,
Պարծանքն եմ բերել՝ հայ արիներից:

Իմ Հայաստանի, սիրուն պլպուլի,
Վառվռուն աղջկան երգն եմ բերել ձեզ.
Գանգրահեր, աշխոյժ պարմաններ
Եւ նոր սերնդի՝ սերն եմ բերել ձեզ:

Հոդ ու ջուր եմ բերել Հայաստանից
Ո՛վ հարազատներ եւ Որդիք Հայկի,
Որ ա՞խ չը խանէ կարոտն Հայրենի
Ու ապրիք սրտին՝ Մայր Հայաստանի:

ՎԵՐՋ

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Սխալ	Շիտակ
27	26	ուստամի	Ռուստամի
28	22	Հաստանի	Հայաստանի
28	26	Տերիպաչ	Տէրիպաչ
28	29	»	»
28	34	»	»
53	28	Մղուր	Մզուր
97	5	թնթանօթ	թնդանօթ
97	27	նշանառարութիւն	նշանառութիւն
158	32	երկիրներու տակ	երկիրներու մէջ
247	25	բրգաձեւ	բլրաձեւ
433	34	Միհրան	Միհրդատ
435	6	Հակյազ	Հայկազ

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

	Էջ
Ջօն	IV
Ներածական	VII
Քանի Մը Խօսք	XI
Պատմութեան Համար	XVII

Ա. ՄԱՍ

1. Բնական Դիրք եւ Սահմաններ	1
2. Անուն	1
3. Լեռնագրութիւն	3
4. Ջրագրութիւն	3
5. Բուսականութիւն	7
6. Կենդանիներ	10
7. Կլիմայ	13
8. Հանճայիք Հարստութիւններ	16
9. Հաղորդակցութիւն	20

Բ. ՄԱՍ

1. Ջարսանճագի Հայոց Պատմական Անցեալը	25
2. Պատմութիւն Ծոփաց Աբխարհի, Արմենական Վերնախաւին Հայաստան Մուտ Գործելէն Ետք	26
3. Ծոփք եւ Ջորոդ Հայք	52

Գ. ՄԱՍ

1. Տէրսիմի եւ Ջարսանճագի Ժամանակակից Պատմութիւնը	65
2. Օսմանեան Տիրապետութիւն	66
3. Քուրդ Ցեղերը Հայաստանի Մէջ եւ Անոնց Դերը	67
4. Տէրսիմի Աբխարհագրական Դիրքը, Կլիման, Բուսականութիւն, Դիւաւոր Բաժանումները	71
5. Տէրսիմցիի Տիպարը, Տարազը, Կոճիկը եւ Հաւատամքը	77
6. Տէրսիմցիներու Զբաղումը	86
7. Տէրսիմի Կուիները	88
8. Միրագեան Հայ Աբիրէթը	97

9. Միրագեանցեւոս Կռիւները եւ Անոնց Վախճանը 99
10· Միրագեանցեւոս Կեանքէն 112
11. Հայ Վաճէռ եւ եկեղեցիներ 116
12. Հալւորի Վաճէրը 119
13. Հայ եւ Տէրսիմաբնակ Քուրդերու Փոխ Յարաբերութիւններ 134

Դ. ՄԱՍ

1. Վարչական բաժանումներ 147
2. Դատարաններու Դոյալիճակը 148
3. ԲԵՐԻ
Ա. Բնական Դիրք 150
Բ. Տեղագրութիւն 152
Գ. Ձամբաներ 155
Դ. Այգիներ 156
Ե. Այգեկութք 164
Զ. Տուներ 170
4. Զարսանճագի Հայոց Բնակչութիւնը 172
5· Մեծկերս 174
6. Բերդակ 178
7. Զարսանճագի 60 Փիւղերը 183

Ե. ՄԱՍ

1. Զարսանճագի Տնտեսական Կեանքը 223
2. Երկրագործութիւն 223
3. Բերք 224
4. Բերրի Տնտեսական Կեանքը 225
5. Առեւտուր 225
6. Արհեստներ 226
7. Տնտեսական Վերիվայրումներ 242
8. Հողամշակումի Եղանակներ 244
9. Հերկ 253
10. Ցանք 253
11. Հունձք 258
12. Կալ 260
13. Վերյիշումներ 263

Զ. ՄԱՍ

1. Զարսանճագի Կրօնա-կրթական Կեանքը 271
2. Հոգեւոր Հովուութիւն Ծոփաց Հայերու 272
3. Զարսանճագի Առաջնորդները 289
4. Զարսանճագի Քահանաները 303
5. Գ. Սրուանձտեանցի Տեղեկութիւնները 313
6. Կախարդական Հաւատալիքներ 314
7. Եկեղեցիներու Ընդհանուր Յանկը 319
8. Զարսանճագի Կրթական Կեանքը 322
9. Զարսանճագի Դպրոցները 324
10. Կրթական Մշակներ 326
11. Մշակութային Շարժումներ 348
12. Ուսումնասիրաց Ընկ. Զարս. Բերրի 350
13. Խարբերդի Եփրաս Գոլէճի Շրջանաւարտները 352

Է. ՄԱՍ

1. Զարսանճագի Պէկերը Եւ Հայկական Հարստահարութիւնները 359
2. 1895-ի Թալանը 376
3. Օսմ. Սահմանադրութիւն 384
4. Ինքնապաշտպանութեան Փորձեր 391
5. Կուսակցութիւններ 397
6. Ֆեսայիներու Մուտքը 401
7. Աւեսիս (Մէշեսի Աւեսօ) Գազաննեան 402
8. Մինաս Զուգասրզեան 408
9. Զարսանճագի Հողային Դատը 411
10. 1914ի Համաշխարհային Պատերազմը 440
11. 1915ի Սպանդը Եւ Տեղահանութիւնը 451

Ը. ՄԱՍ

1. Զարսանճագցիի Տիպարը
   Ա. Նկարագիրը 473
   Բ. Տարազը 474
   Գ. Ուտելիքները 475
   Դ. Առողջապահութիւն 479
   Ե. Ընտանեկան Կեանքը 489

2. Չարսանճագի Բարքերը
Ա. Ամանոր 491
Բ. Ս. Ծնունդ 494
Գ. Տեառընդառաջ 496
Դ. Բարեկենդան Եւ Ս. Սարգիս 496
Ե. Ծաղկազարդ Եւ Զատիկ 499
Զ. Վարդավառ 503
Է. Ասուածածին 504
Ը. Խաչվերաց 504
Թ. Նշանտուք 504
Ժ. Հարսանիք 505
3. Չարսանճագի Գաւառաբարբառը 518
4. Հնախօսական 576
5. Ասութիւններ Եւ Զուարճալիքներ 579
6. Երգեր 590
7. Խաղեր Եւ Յատուկ Անուններ 593

Թ. ՄԱՍ

1. Չարսանճագի Յիշատակարանը 601
2. Միութենական Կազմակերպութիւններ 605
Ա. Ամերիկա 605
Բ. Ֆրանսա 617
Գ. Սուրիա Եւ Լիբանան 622
3. Չարսանճագցի Դեմքեր Եւ Ընտանիքներ 634
4. Յուշագրութիւններ 659
Ա. Ատալեթը 659
Բ. Ապրիլեան Յուշեր 662
Գ. Հերոսի Գլուխը 670
Դ. Տեղեկութիւններ Մեծկերտի Անցեալեն 674
Ե. Հայրենի Յուշեր 681
Զ. Վերջին Օրը 685
Է. Տարագրութեան Ցաւեր 687
5. Չարսանճագցիները Հայաստանի մէջ 692

Այս հատորին մէջ, առանց թուագրութեան, դրուած են հետեւեալ դունատուր նկարները.

1.– Բերրիի համայնապատկերը 1915-էն առաջ։

2.– Բերրիի աւերակները։

3.– Հոշէ գիւղը։

Իսկ գրքի վերջաւորութեան կցուած են.

1.– Բերրիի տեղագրական քարտէսը։

2.– Զարսանճագի աշխարհագրական քարտէսը, որուն մէջ կը տեսնուին բոլոր գիւղերը։

ARCHIVES A.R.A.M.

ARCHIVES A.R.A.M.

ՏԱՐՈՆ

ԴԱՇՏԱԿ

ՄԵԾԿԵՐՏ

ԽԱՉԲԵՐԴ

ԲԵՐԴԱԿ

ԲԱԼՈՒ

ՀԱՍԴՈՒՆ

ՏՈԼ-ՏՈԼ

ՄՈՒՇ

ԶՈՐԱՎԱՆ

ԲԵՐԻԻ

ՄՈՒՇԻ ՏԱՓ

ՍԱՍՈՒՆ

ՍԱՍՈՒՆԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ

ՍԱՍՈՒՆԻ ՀՐԱԲԱՇԽԱՐՀ

ՏԱՇՏԻՔ

ՍԱՍՈՒՆ-ՄՈՒՇ

ՄՈՒՇ-ՍԱՍՈՒՆ

ՄՈՒՇ-ԲԵՐԴԱԿ

ՄՈՒՇ-ԲԱԼՈՒ

ՄՈՒՇ-ՄԵԾԿԵՐՏ

ՄԵԾԿԵՐՏ-ԽԱՉԲԵՐԴ

ԽԱՉԲԵՐԴ-ԲԵՐԴԱԿ

ԽԱՉԲԵՐԴ-ԲԱԼՈՒ

ԲԵՐԴԱԿ-ԲԱԼՈՒ

ԲԵՐԴԱԿ-ՄԵԾԿԵՐՏ

ԲԱԼՈՒ-ՄԵԾԿԵՐՏ

ՏԱՇՏԻՔ-ՍԱՍՈՒՆ

ՏԱՇՏԻՔ-ՄՈՒՇ

ՏԱՇՏԻՔ-ԴԱՇՏԱԿ

ՏԱՇՏԻՔ-ՄԵԾԿԵՐՏ

ՏԱՇՏԻՔ-ԲԵՐԴԱԿ

ՏԱՇՏԻՔ-ԽԱՉԲԵՐԴ

ՏԱՇՏԻՔ-ԲԱԼՈՒ

ՏԱՇՏԻՔ-ՀԱՍԴՈՒՆ

ՏԱՇՏԻՔ-ՏՈԼ-ՏՈԼ

ՏԱՇՏԻՔ-ՄՈՒՇ

ՏԱՇՏԻՔ-ՍԱՍՈՒՆ

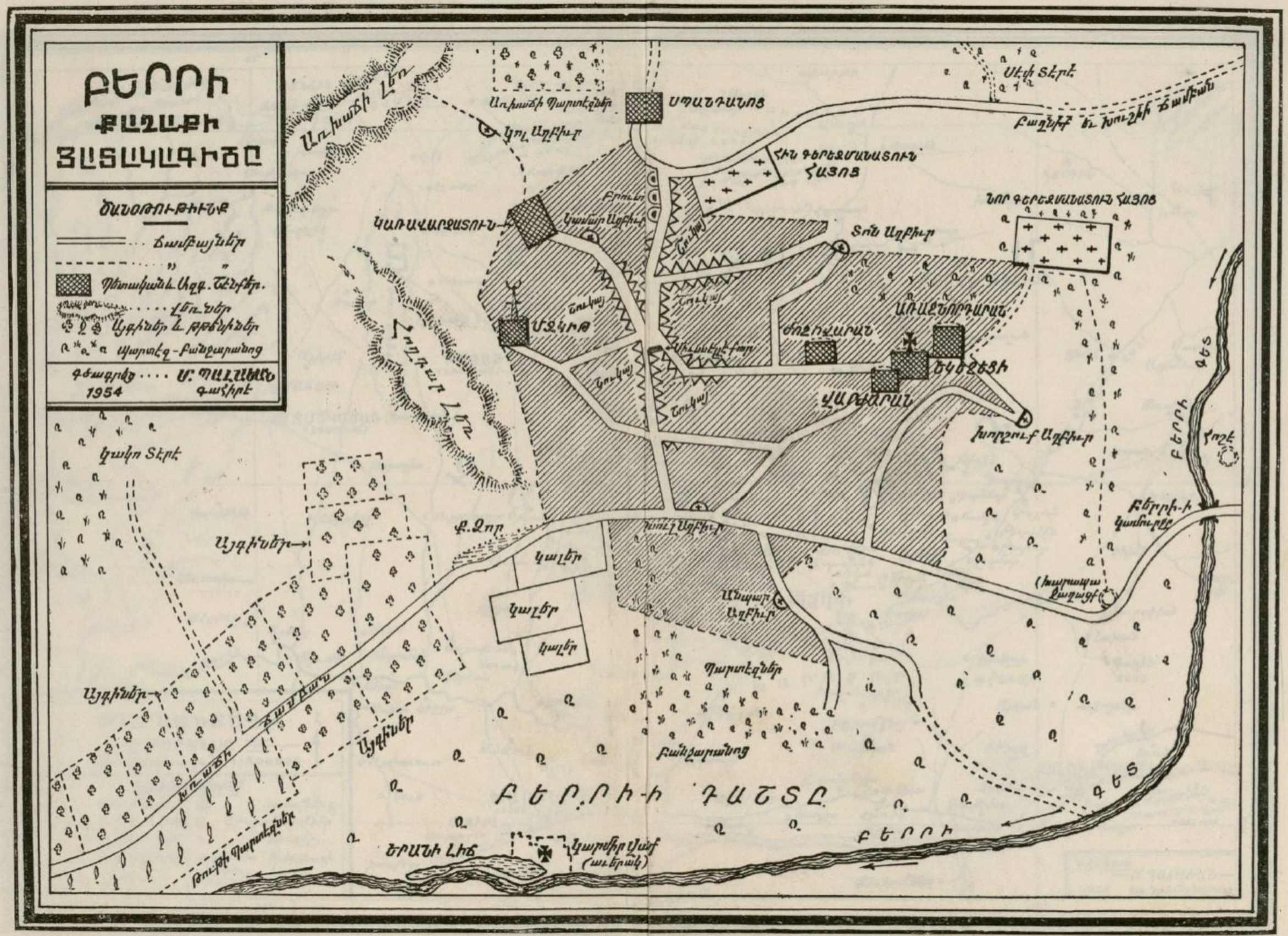
ԲԵՐՐԻ
ՔԱՂԱՔԻ
ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ
ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ
Ճամբայներ
Պետական և Սեղգ. Շէնքեր.
Լեռներ
Այգիներ և թթենիներ
Պարտէզ-Բանջարանոց
գծագրեց .... Մ. ՊԱԼԱՆԱՆ
1954 գահիրէ
Սեփ Տէրէ
Առխաճի Լեռ
Առխաճի Պարտէզներ
Կոլ Աղբիւր
ՍՊԱՆԴԱՆՈՑ
Բաղնիք եւ Խուշիի ճամբան
ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ ՀԱՅՈՑ
ՆՈՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ ՀԱՅՈՑ
ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՏՈՒՆ
Կամար Աղբիւր
Տոն Աղբիւր
Շուկայ
ՄՋԿԻԹ
ՄՈՉԻՎԱՐԱՆ
ԱՌԱՔՆՈՐԴԱՐԱՆ
ԵԿԵՂԵՑԻ
ՎԱՐԺԱՐԱՆ
Խորշուք Աղբիւր
Հոլդար Լեռ
Կակո Տէրէ
Ք. Զոր
Այգիներ
Կալեր
Խուշ Աղբիւր
Անպար Աղբիւր
Պարտէզներ
Բանջարանոց
Բերրի-ի Կամուրջը
Բերրի
Գեհ
Ճամբան
Խուշի Պարտէզներ
ԲԵՐՐԻ-Ի ԴԱՇՏԸ
ԵՐԱՆԻ ԼԻՃ
Կարմիր Վանք (աւերակ)